

РОЗВИТОК
ФІЛОСОФІЇ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

РОЗВИТОК
ФІЛОСОФІЇ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО (голова), **В. О. ВАСИЛЕНКО**,
П. І. ГАВРИЛЮК, **С. Б. КРИМСЬКИЙ**, **В. М. НІЧИК**

РАЗВИТИЕ ФИЛОСОФИИ В УКРАИНСКОЙ ССР

(На українском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту філософії АН УРСР*

Редактор видавництва *Л. Я. Лоскал*. Художній редактор *В. О. Коломійчук*.
Оформлення художника *Д. Д. Грибова*. Технічні редактори *Є. Н. Розенцвейг*,
Н. П. Рахліна. Коректор *Л. П. Блажевич*.

БФ 01292. Зам. 385. Вид. № 113. Тираж 2000. Папір № 1 70×90¹/₁₆. Друк. аркушів 33. Умовн.
друк. аркушів 38,6. Обліково-видавн. аркушів 38,87. Підписано до друку 14.VI 1968, р.
Ціна 2 крб. 70 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ,
Репіна, 4.

Дана книга є спробою дослідити розвиток марксистсько-ленінської філософії на Радянській Україні майже за півстоліття (матеріал в основному охоплений до 1966 р.). Це перша і поки що єдина в історико-філософській літературі спеціальна монографія, цілком присвячена вивченню того, як вчені однієї з союзних республік під керівництвом Комуністичної партії розробляли спільну для марксистів-ленінців усього світу філософію, які позитивні результати при цьому були досягнуті. На історичному шляху розвитку філософської науки вишикали й труднощі, часом значні, подолання яких було необхідною умовою дальшого прогресу.

Безперечно, філософія в УРСР розвивалась на міцному ґрунті і під визначальним впливом економічних, політичних, а також культурних досягнень, які здобув радянський народ. На її розвиток певним чином впливали і процеси, що відбувалися за рубежом. Проте різноманітні соціальні позафілософські процеси, самі по собі надзвичайно важливі, не є предметом спеціального дослідження даної монографії. Вони враховуються лише в тому відношенні, в якому знаходили відповідно відображення у філософії.

Ця книга, природно, не є всеохоплюючою. Історія деяких галузей філософського чи близького до філософії знання не ввійшла до неї, та й не всі без винятку питання, що досліджуються в книзі, висвітлені з однаковою повнотою. Проте поставити перед однією книгою завдання вичерпати весь зміст тієї праці, яку здійснювали сотні людей протягом п'яти десятиріч, було б наперед несерйозною справою. Автори сподіваються, що книга певною мірою допоможе читачу поглибити його знання з історії філософії, покаже корінні історичні та теоретичні переваги марксистської філософії над будь-якою немарксистською.

Книгу написав авторський колектив співробітників Інституту філософії АН УРСР:

I. Вступ. Методологічні питання (Національне та інтернаціональне в історії філософії — В. С. Горський, В. Ю. Євдокименко. З історії поширення марксистської філософії на Україні (до 1917 р.) — Є. В. Пролюк. Всі інші підрозділи — В. І. Губенко).

II. Діалектичний матеріалізм — В. І. Губенко.

- III. Історичний матеріалізм — П. Т. Манзенко.
- IV. Історія філософії (Розробка методологічних питань історії філософії — В. С. Горський. Всі інші підрозділи — М. С. Денисенко).
- V. Логіка — В. М. Нічик.
- VI. Естетика — І. В. Іваньо.
- VII. Психологія — В. А. Роменець.
- VIII. Діалектико-матеріалістичні ідеї в біології — М. І. Сундирсва.
- IX. Атеїзм — О. П. Молчанов.
- X. Філософські установи та організації — М. З. Юшманов.
- Авторський колектив вважає за свій прийнятний обов'язок скласти щирі подяку всім організаціям та особам, які своєю допомогою у збиранні матеріалу та цінними зауваженнями сприяли створенню цієї книги.

І. ВСТУП. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ

Історики філософії не можуть уникнути постановки і розв'язання методологічних проблем своєї науки. Досліджуючи розвиток філософії на Радянській Україні, автори цієї книги вважають за доцільне висловити свою думку також з деяких ще не досить вивчених питань методології. Виникла потреба визначити історико-філософське знання з його специфічною структурою та загальні підстави його періодизації.

Цілісність окремих історико-філософських галузей вимагає вивчення філософського знання і його різноманітних опосередкувань як системи. Наявність галузей, які є безпосередніми переходами між філософією та конкретними науками, зумовила необхідність дослідити взаємовідношення філософського і нефілософського знання, зокрема, філософії і політики.

Оскільки книга присвячена розвитку філософії на Україні, тобто в одній союзній республіці, то виникла потреба з'ясувати в загальній формі співвідношення в історії філософії національного та інтернаціонального. Дослідження радянського періоду вимагало хоча б стислого викладу відповідної передісторії, тобто розвитку марксистської філософії на Україні до Жовтня 1917 р. Вивчення цих проблем, що безпосередньо стосуються досліджуваного в книзі матеріалу, здійснювалось з врахуванням досвіду всесвітньої історії філософії. Необхідні ж конкретизації, уточнення загальних положень містять відповідні розділи книги.

Історико-філософське знання та підстави для його періодизації

Історія філософії — це історія людей та ідей, взята в певному відношенні. У найбільш «чистому», абстрагованому вигляді вона виявляється у появі, функціонуванні, розвитку, боротьбі, подоланні різних систем філософських знань. Але розвиток філософських знань є лише одним видом пізнавальної діяльності людей, творців цих знань. Така діяльність у відповідно переробленому вигляді відбиває соціальні потреби та інтереси різних суспільних груп, а в кінцевому підсумку зумовлена об'єктивними закономірностями соціального життя в цілому. Багатоманітна, надзвичайно складна система суспільного життя, яке роз-

вивається, неоднаково проявляється у різних, якісно своєрідних сферах. В основі суспільного життя, усіх його сфер, лежать фундаментальні, об'єднуючі соціальні закономірності, проте кожна окрема сфера має свої специфічні закономірності і в цьому розумінні — свою об'єктивну логіку.

Виділення історико-філософського аспекту, якщо навіть розглядати філософію у відносній самостійності, пов'язане із значними труднощами. Деякі з них виявляються при осмисленні історії філософії в цілому, інші — коли досліджується історія якогось конкретного філософського вчення.

Найпростішим засобом виділення історико-філософського знання є перелічення фактів, що стосуються філософії, у їх хронологічній послідовності. Цей засіб, хоча й дає позірність граничної об'єктивності (копстація того, що «дійсно» відбувалось), проте заводить у суб'єктивістський глухий кут: послідовне проведення його примушує робити висновок, що філософія — це те, чим вважав її кожний з філософів протягом усієї історії. Але таке емпіричне напизування поглядів, точок зору, течій, що на різних етапах суспільства вважались філософією, призведе до певної суперечності: в одних історичних умовах одними особами до неї включалось те, що так само певно виключалось з неї іншими на цьому ж або інших етапах. Такий підхід виключає можливість виділення загальних критеріїв для філософського знання, і визначення його попередності (та й взагалі історії філософії) відпадає.

Проте ця одностороння концепція має й певний смисл. Адже протягом усієї своєї історії філософія змінювалась навіть у самому предметі, за структурою, соціальним спрямуванням своїх складових частин. Філософські вчення минулого не являють собою хаоса суцільних помилок. Кожне з них було обмежене історично конкретними умовами в цілому і конкретною позицією певної суспільної групи, чиї інтереси воно так чи інакше відбивало; водночас воно більш істинно чи більш перекручено відбивало певну сторону філософського знання свого часу. Ця концепція приводить до абсурду лише внаслідок такого логічного міркування, що виводить її за межі істинності. Врахування ж об'єктивних умов зміни характеру філософії, а також ставлення певного філософського вчення до нього самого та до навколишнього оточення є необхідним компонентом розуміння історії філософії. Необхідним, але недостатнім. Крім цього, слід також встановити, яке знання є філософським — у порівнянні з суміжними сферами у конкретних умовах.

Філософія — одна з форм людського пізнання, і для розуміння специфіки філософського знання необхідно зіставлення його, хоча б на абстрактному рівні, з іншими сферами пізнання та суспільної практики. Розвиток, боротьба, взаємні переходи філософських вчень здійснюються під визначальним впливом соціальної практики.

Філософські знання характеризуються певною системністю, критерій якої розкриває їх якісну зіставимість, відносну однозначність їх зв'язку, доказовість. Поняття філософської системи детальніше буде розглянуто в іншому параграфі, тут же дамо хоча б короткий опис вихідних термінів.

Система в цьому розумінні складається з елементів (які можуть виступати підсистемами елементів нижчого порядку), зв'язків між ними (те, що є зв'язком в одному відношенні, виступає як елемент в іншому тощо), структури (як сукупості зв'язків), меж, границь системи (що викопують роль контакту внутрішнього із зовнішнім, є сферою їх взаємодії і, власне, опосередкуваннями даної системи). Найбільш істотні елементи утворюють центри системи, менш істотні — її периферію. Внутрішні зв'язки системи міцніші зовнішніх, а її специфічність як цілого не зводиться до специфічності одного з ряду її елементів.

Оскільки філософія, що реально існує, — складна сукупність різнопорядкових систем, то при характеристиці філософського знання доцільно ввести поняття абстрактної філософської системи, яке було б виділенням, узагальненням, абстрагуванням спільних проблем, що так чи інакше розв'язувалися в конкретних вченнях протягом історії (специфіка філософського знання, його тенденції). Абстрактна філософська система виступає своєрідною теоретичною моделлю останніх. Гносеологічне значення поняття філософської системи полягає в тому, що нею фіксуються проблеми з такими властивостями: досягнення об'єктивних істин і відповідна практика неможливі без розв'язання цих проблем; філософські знання містять їх постановку та розв'язання; без філософії достатньо глибоко та повно вони вирішені бути не можуть. Як саме вони ставляться та вирішуються, визначає конкретне філософське вчення, і нетактовне (за якісними межами її дії, без врахування конкретних ситуацій) користування філософською системою приводить до антиісторизму, суб'єктивізму.

Для історико-філософського пояснення поряд з абстрактною констатацією наявності філософського знання та спостереженням за конкретними філософськими вченнями властиво також, щоб весь матеріал, який досліджується, тлумачився, інтерпретувався під кутом зору певної історично конкретної теоретичної концепції. Історія філософії розглядається під кутом зору конкретного філософського вчення як тією чи іншою мірою його передісторія у позитивному чи негативному смислі. Як показує історія історико-філософських вчень, так воно й було (явно чи неявно). Вже саме виділення філософського завжди історичне, зумовлене рамками конкретного соціального етапу, хоча історичне «знімається» теоретичною концепцією.

Ця інтерпретація, тлумачення, також може привести до помилок, у тому числі до модернізації, вульгаризації. Подібні моменти відмічав

В. І. Ленін у Гегеля, наприклад: «Підробка Арістотеля *від* ідеаліста XVIII—XIX століття!»¹. Такі перекручення особливо зручні для історичного обґрунтування різних реакційних філософських та політичних положень і тому широко застосовуються сучасними буржуазними ідеологами.

Так, запеклий антикомуніст і фашист Д. Донцов, шукаючи засобів у боротьбі проти «гангрени демократизму, матеріалізму, більшовизму», без усяких сумнівів фальсифікує ідейну історію України в ідеалістичному дусі.

Прихильники реакції у різних країнах взагалі залюбки вдаються до вишукування з історичних тенденцій усього віджилого, гальванізуючи його для боротьби проти сучасних факторів прогресу, зокрема проти впливу діалектико-матеріалістичної філософії.

Навіть прогресивність вихідної для історико-філософського дослідження теоретичної концепції сама по собі ще не гарантує від можливих вульгаризацій. У сучасних умовах найбільш науковий аналіз історико-філософського процесу можливий з позицій марксистсько-ленінської теорії. Але багато що залежить також від засобів її застосування. Тут мають значення навіть «деталі», наприклад термінологія. Так, протягом історії філософії навіть аналогічні об'єкти (що знаходили своє відображення у категоріях) розумілися і називалися по-різному, відповідно до конкретного філософського вчення. Але аналіз об'єднуючих тенденцій доцільно вести у найбільш науково зрілих категоріях, тобто марксистських. Так, «свідомість» у даному контексті найбільш точно відбиває суть відповідного об'єкта, хоча аналогічні попередні терміни були «думка», «розум», «Я» тощо.

Термін «матерія», найбільш точний для виразу загального та раціонального, минулими вченнями (ідеалістичними — в особливо перекрученому вигляді) йменувався як «світ», «буття», «не-Я» та ін. Навіть збіг термінів ще далеко не означає збігу понять: наприклад, «матерія» у Г. Сковороди — зовсім не те саме, що у Гольбаха, а тим більш — в марксистській філософії. А терміни немарксистських систем, наприклад аналогічні «свідомості», у марксистській філософії набувають іншого тлумачення: «мислення», «розум» тощо. Проте вживання понять, термінів, невластивих якомусь конкретному вченню, не приведе до антиісторичності при його дослідженні, якщо загальна тенденція розкривається з урахуванням його своєрідності. Виділення спільного у постановці проблем допомагає глибше зрозуміти особливості їх розв'язання, насамперед — протилежність матеріалізму та ідеалізму, діалектики та метафізики в історії філософії.

Отже, історико-філософський аспект передбачає: виділення з усієї

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 274.

сфери знання тієї його частини, яка в конкретних умовах соціально та гносеологічно є філософською; встановлення теоретичної системи, що виступає основоположною, вихідною при витлумаченні історико-філософського процесу; відповлення, встановлення реальної історичної картини конкретних філософських учень, що взаємодіють (як об'єкта дослідження), врахування суб'єктивних прагнень їх прихильників та з'ясування їх ролі і значення в історії філософії, виходячи з принципів, що визначають усе дослідження. Суперечності між реальним ходом історичного процесу (в тому числі між специфікою філософських учень і теоретичним його дослідженням та огрубленням) робить врахування перелічених моментів необхідним і, слід сподіватися, достатнім для системного опису боротьби і взаємодії філософських вчень та їх елементів, що існували протягом історії.

Проте, щоб з'ясувати походження, соціальну зумовленість та значення конкретних філософських знань, необхідно вимогу виділення з усієї сфери знання філософської частини розширити: дослідити співвідношення філософського та нефілософського в історичному розвитку. Ця остання вимога включає в себе дослідження на конкретному матеріалі історичного розвитку таких проблем, які не можуть бути розв'язані лише філософськими засобами: співвідношення суспільного буття та суспільної свідомості; місце та роль філософії серед інших форм суспільної свідомості, пізнання; специфіка практики, яка висуває філософську проблематику; процес взаємного переходу нефілософського та філософського; взаємовідношення між людьми — філософами та нефілософами — і відповідні соціальні градації.

Такий вигляд загалом має система історико-філософських знань. Це, звичайно, не означає, що в ній не існує інших елементів, або що всі ці елементи (тим більше — однаковою мірою) реалізуються в кожній історико-філософській праці. Проте врахування їх дає можливість розв'язати деякі інші проблеми, в тому числі виділення підстав для періодизації історії філософії.

У процесі історичного розвитку серед соціальних потреб, які виникають, є такі, що вдовольнити їх можна лише філософськими засобами. У філософській сфері це приводить до появи нових потреб, які можна задовольнити насиченням філософії відповідно асимільованим ідейним матеріалом з сфер, які ближче стоять до матеріальної практики. Тому перехід від однієї філософської системи до іншої ніколи не відбувається лише всередині філософії. Він відбиває перервність філософських знань і обов'язково опосередковується нефілософськими факторами, які є виразом вимог практики, не врахованими даною системою.

Передумовою цього переходу є збереження частини меж старої системи хоча б у тому відношенні, в якому наявний філософський матеріал дає можливість сформулювати потребу як філософську. Тому і

неперервність філософських знань створює передумови для заміни даної системи іншою, в тому числі більш досконалою.

Розвиток філософії здійснюється не просто в результаті взаємодії минулого з сучасним. Філософська система, яка реально існує, взаємодіє з минулим лише завдяки тому, що це минуле є для неї сучасним, бо для будь-якого реального контакту двох процесів необхідною умовою є момент їх співіснування. І на кожному історичному етапі відбувається взаємодія (а при певних умовах — соціально зумовлена жорстока боротьба) філософських учень, що співіснують. В антагоністичному суспільстві ці процеси відзначаються гострими соціальними суперечностями, різними на різних етапах.

Розрізнення етапів, тобто періодизація історії філософії, також відбиває перервність і неперервність філософських знань. Своєрідним «мірилом» при проведенні цієї періодизації служить зміна типу переробки конкретною філософською системою А (вченням, групою вчень) зовнішніх щодо неї факторів, знань. Потік зовнішнього, включаючись у процес розвитку А, відповідає потребам А (в цьому разі він асимілюється, перетворюючись у внутрішнє) і не відповідає їм (тому він якісно змінює їх і А в цілому). Сам момент включення і є певний рубіж, тим більш значний, чим істотношою є зміна А. Підставою для періодизації історії філософії зміна зовнішніх по відношенню до неї чинників — економіки, політики, конкретних наук тощо — служить тією мірою і тим опосередкуваннями, якими вони включаються у логіку філософського розвитку та перетворюють її. Це визначає збіг і незбіг періодизації історії філософії з іншими галузями соціальної історії.

Встановлення періодизації в певному відношенні є огрубленням, тому що при цьому фіксується момент перервності і не акцентується увага на спільності специфічного змісту попереднього періоду з наступним. А ця спільність може проявлятися (то спалахуючи, то згасаючи) протягом наступного періоду, особливо відчутно при переході до нього.

Сама тривалість історичних рубіжів визначається специфікою процесу, який розвивається.

Філософська система та її опосередкування

Філософи Радянської України, як і всього Радянського Союзу, у своїх творах викладають найважливіші положення діалектичного матеріалізму, які розкривають та конкретизують його предмет, зміст, методи¹.

¹ Див., напр., Діалектичний матеріалізм, ч. I, Х., 1932; І. Воробйов, А. Коган. Марксистсько-ленінська філософія, К., 1962; П. В. Копини. Диалектика как логика, К., 1961.

Діалектичний матеріалізм став науково обґрунтованою відповіддю на ті запити, які поставила історична практика перед людством. Якщо розглядати попередній розвиток філософії як передісторію діалектичного матеріалізму (такий аспект тут доцільний, хоча можливі й інші), тоді елементами у системі філософії можна вважати ті проблеми, які філософія мала тенденцію з'ясувати протягом своєї історії, а діалектичний матеріалізм розв'язав по-своєму. (Це не виключає, звичайно, постановки діалектичним матеріалізмом таких проблем, які раніше зовсім не ставились, а також існування філософських питань, які не ввійшли у діалектико-матеріалістичне вчення.)

Враховуючи велику гносеологічну значимість моделей, які мають одну природу з оригіналом, об'єктом (на що, зокрема, звернула увагу Н. П. Депенчук¹), на нашу думку, є доцільним зробити спробу розглянути філософську системну модель самої філософії. Як елементи цієї моделі (філософської системи) беруться ті проблеми, що існували у філософії протягом її історії, але які найбільш наукове розв'язання знайшли у діалектичному матеріалізмі. Виділення спільного у постановці проблем допомагає продемонструвати в їх розв'язанні корінні переваги діалектичного матеріалізму над ідеалізмом та метафізикою. При цьому слід мати на увазі, що саме розв'язання тієї чи іншої проблеми приводить до виникнення нових питань. Почнемо цей розгляд з виділення більш істотних та сталих питань.

Основне питання філософії було сформульоване (з урахуванням відповідної традиції) Ф. Енгельсом як «відношення мислення до буття, духу до природи»² або як відношення «духу і матерії»³. Пізніше В. І. Ленін визначив його як відношення «матерії і свідомості»⁴. Хоча відповідні терміни у названих співвідношеннях не скрізь можна вважати повністю тотожними (наприклад, мислення і свідомість), проте в даному контексті вони вживаються в однаковому, принаймні однопорядковому, смислі; точнішою, мабуть, є остання пара, а саме — «матерія і свідомість». Проблема співвідношення матерії і свідомості складається з «підпроблем» і пов'язана з іншими елементами філософії.

Це насамперед питання про те, що є первинним — матерія чи свідомість; чи можливо і, якщо можливо, то як пізнавати дійсність, чи може свідомість істинно відображати матерію; чи може і як саме свідомість змінювати матерію (ідеально і реально), яка у цьому роль опосередковуючих ланок, — тобто виділення проблеми активності свідомості. Роз-

¹ Див.: Н. П. Депенчук. Моделі однієї фізичної природи з об'єктом. — У кн.: Логіка і методологія науки, К., 1964.

² К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, К., 1955, стор. 319.

³ Там же, стор. 321.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 129.

в'язання цих проблем (назвемо їх скорочено: первинності, пізнаванності та активності) передбачає відмежування в думці (часто надзвичайно складне) властивостей самої матерії від впливу свідомості.

У філософських знаннях своєрідно переплітаються онтологічний та гносеологічний аспекти. Філософія не є «чистою» онтологією, оскільки враховує, що кожна категорія, яка відображає об'єктивну реальність, відбиває разом з тим процес і рівень пізнання у дану епоху. У зміст цієї категорії вкочається багато суб'єктивних моментів, які змінюють його залежно від своєї зміни. Філософія не є також «чистою» гносеологією, оскільки розглядає процес та результати пізнання під кутом зору істинності знань, порівнюючи їх з об'єктивною дійсністю, яка існує поза і незалежно від свідомості. Навіть розглядаючи свідомість саму по собі, філософська система досліджує її в тих або інших зв'язках з матерією, особливою властивістю якої вона є.

Філософська система (власне, люди, через діяльність яких вона реалізується) прагне пізнати саму матерію. Загальне вчення про матерію, способи її існування, властивості, закономірності (тобто проблема матерії) — лише елемент філософської системи. Філософія розв'язує і цю проблему, узагальнюючи досягнення інших сфер духовного життя і абстрагуючись від їх специфіки. Таке абстрагування в усіх філософських системах обмежується реальними соціальними умовами конкретної епохи.

У процесі вивчення форм існування матерії історично викристалізувалася як провідна проблема руху, розвитку (це не виключає можливості висунення в певних умовах як особливо актуальної іншої проблеми, наприклад, проблеми часу). Проблема руху, розвитку з його законами та категоріями — елемент філософської системи, що характеризує матерію, взаємодію матерії і свідомості, саму свідомість. У цьому виявляється переплетення та взаємне проникнення абстрактно виділених елементів філософської системи.

У філософських знаннях існують (та можливі) й інші елементи та підсистеми. Проте вказана вище група взаємно пов'язаних проблем, якщо виходити з взаємовідношення матерії та свідомості як основного питання філософії, і входить до основи власне філософської системи. Кожна з проблем включає в себе більш дрібні елементи і т. д., але всі вони розміщені у певній, якісно спаяній, площині. Зміщуючи цю якісну площину, одержують інші варіанти систем (частина з яких історично також входила до складу філософії). Зміст елементів та їх взаємодія визначають внутрішню логіку філософської системи — сукупність закономірностей, що лежать в основі її відносно самостійного руху, розвитку. Внутрішня логіка системи виявляється у розв'язанні будь-якого завдання саме в цій якісно спаяній галузі. Кожна з підсистем, їх груп чи основа філософської системи в цілому виступає як метод, коли їх конк-

ретний зміст застосовується для розв'язання завдань, які проникають у філософську сферу, контактують з нею. Безглуздо встановлювати раз і наавжди для філософської системи жорсткі нормативи, тому що між нею і іншими сферами знання історично та логічно існують реальні, часом непримітні переходи.

Через широту та абстрактність філософія зручна для різних спекуляцій. Надто широке або просто вульгарне розуміння того або іншого питання дає можливість при наявності бажання «філософствувати» з будь-якого приводу. Ось і з'являлись, наприклад, «філософія викладання рідної мови»¹, «філософія моди»² та багато ін. Звичайно, якесь відношення до проблем, якими займається філософія, тут було (скажімо, коли йшлося про «філософію моди», малося на увазі показати, як одяга відбиває ідеї епохи тощо), але справа в тому й полягає, що з допомогою численних опосередковуючих ланок до рівня філософських питань можна довести все... Проте відкинувши неточності, вульгаризацію або просто мріяння на «філософські» теми, які подекуди мають місце, слід відзначити деякі особливості теоретичного дослідження, що безпосередньо стосуються філософії як науки.

Однією з найважливіших причин великого інтересу до діалектичного матеріалізму, до марксистсько-ленінської філософії в цілому, виступало прагнення повною мірою з'ясувати, використати її методологічну роль у розвитку інших, конкретних галузей знання. Інколи при цьому в запалі ототожнювали філософію з теорією взагалі. Так, І. Очинський наводив вислів Леніна, даючи йому своє тлумачення: «Ленін казав, що «не можна до кінця з'ясувати собі ніякої помилки, зокрема й політичної, коли не дошукатися теоретичного коріння в того, хто її робить, виходячи з його певних, свідомо взятих, тверджень». Тому-то Ленін обстоював величезне значення марксистської філософії, теорії, бо помилки в філософському, теоретичному думанні неминуче ведуть до помилок на практиці»³. Ототожнюючи філософію з теорією взагалі, зокрема з теорією політики, І. Очинський і реалізує цю свою ідею на сторінках вказаної брошури.

Подібне занадто широке розуміння філософії зустрічається і нині, і не лише у філософів України. Причому сама кваліфікація якоїсь праці як філософської розцінюється іноді як негативна («до чого це філософствування...»), а іноді — з такою ж підставою — як позитивна. Так, в одній науково-популярній праці читаємо: «У Леніна взагалі немає не-

¹ П. И. Дев'яни. Философия преподавания родного языка, вып. 1, Основные положения, Пгд., 1914.

² А. А. Берс. Философия моды.— «Образование», 1902, № 5-6.

³ Ів. Очинський. Філософське коріння правого ухилу, Х.—К., 1930, стор. 7.

*філософських праць»*¹. Ця думка, неправильна фактично, очевидно, мусить звучати як похвала Леніну, термін же «філософський» тут, мабуть, вживається у розумінні «глибокий», чи «добрий», «науковий» тощо.

Будь-яка конкретна наука відображає об'єктивну дійсність не всю загалом, а лише якусь певну частину — саме ту, що входить у компетенцію даної галузі знань. «Сектор огляду» окремої категорії ще вужче, тому кожний матеріальний процес може бути пізнаний лише системою наук (не говорячи вже про інші форми пізнання), які перетипають на ньому свої пізнавальні засоби. Односторонність у цьому розумінні характерна також для філософії. Здавалось би, а що ж є на білому світі, крім матерії та свідомості з усіма її конкретизаціями? Проте саме ці конкретизації на певному етапі виводять за межі філософії. Так, якщо об'єкт дослідження обмежується сферою суспільних процесів, де загальні властивості матерії виявляються відповідно до специфічних умов соціального життя, то філософська система перетворюється у соціологічну. Об'єкт дослідження може обмежуватись лише сферою природних процесів, що має значну традицію у різноманітних натурфілософських та інших вченнях і т. ін.

Уявлення про рухомість кордонів будь-якої філософської системи дає навіть схематичний розгляд її елементів, хоча б такого, як проблема активності свідомості. Розв'язання цієї проблеми неможливе без розгляду ряду питань (Чому свідомість впливає на матерію? Що є стимулом до цього? Як здійснюється цей вплив? Що саме і в яких межах змінює свідомість у матерії?), відповіді на які вимагають виходу за межі проблеми активності, врахування інших співвідношень.

Свідомість — одна з людських властивостей. Людина як матеріальна і соціальна істота має певні потреби, прагнення задовольнити їх, стимулює вплив свідомості на матерію. І тут виникають нові, вкрай важливі проблеми та поняття: людина (як матеріальна система і як суспільство з відповідною структурою), її потреби; матерія без людини сама по собі та матерія в її «готовності» задовольнити або не задовольнити людські потреби; цінності, їх класифікація; усвідомлення цінностей, оцінки (до категорії «смысл життя»); діяльність як задоволення потреб людини (включаючи засоби і шляхи перетворення суспільства) і практика як основа пізнання матерії самої по собі тощо. Ця лінія дослідження продовжується все далі, зачіпаючи широке коло питань, які мають історико-філософську традицію в антропологічних, гуманістичних, аксіологічних та інших системах, а також питань, які виходять за межі цих систем в інші сфери знання.

¹ А. Г. С п и р к и н. Развитие Лениным философии марксизма, М., 1965, стор. 8.

Елементи філософської системи відіграють в ній неоднакову роль. Кожна конкретна філософська система містить основоположні принципи, ідеї, які відіграють роль центрів організації даної системи, визначають її головну особливість. До філософських ідей, які в кінцевому підсумку виникають під впливом суспільної практики і характеризують конкретну систему, застосовуються критерії об'єктивної істинності, соціальної значимості, новизни та незвичайності тощо. Основні ідеї перетворюють, регулюють матеріал, що потрапляє у сферу конкретної системи, визначають її якісні межі. Узгодженість (або неузгодженість) основних ідей між собою, а також з «рядовими», периферійними твердженнями визначає момент гармонійності (або суперечливості) конкретної системи. Деякі зв'язки виходять за межі даної системи, включаючись у складові частини інших.

Межа (тут, переважно, у якісному розумінні) філософської системи жорстка, але водночас динамічна, рухома; вона виконує розділову, об'єднуючу та перетворюючу функції. Значимість факторів, що беруть участь в обміні, неоднакова, тому сама «щільність» межі також неоднакова. Виступаючи як межа розвитку внутрішнього, вона не пропускає крізь себе певного кола елементів. Досить, скажімо, філософській системі зовсім відійти від проблеми взаємовідношення матерії і свідомості, або проблеми руху, розвитку, як вона перестав бути філософською (у вказаному смислі). Межа конкретної системи перешкоджає обмінному ширшого діапазону елементів, — наприклад, входженню у послідовно матеріалістичну філософію ідеалістичних інтерпретацій. Це характеризує момент закритості, завершеності системи. Регулюючи обмін чинниками між внутрішнім та зовнішнім для системи, межа не лише фільтрує, а й перетворює елементи, що потрапляють у її сферу, і тим самим виступає як специфічна система взаємодії між внутрішнім та зовнішнім.

Конкретні філософські системи відзначаються не тільки певною гармонійністю, суперечливістю, а часто — і непослідовністю та еkleктичністю. Така непослідовність визначається опосередкованістю конкретної філософської системи, яка, крім філософських центрів, принципів, ідей, має й інші, що містяться за межами власне філософії, у прикордонних сферах (політиці, релігії, конкретній науці або в якійсь іншій конкретній філософській системі) і відповідно організують матеріал цієї системи, вторгаючись у «суто» філософську логіку своєю специфічною логікою.

Коли утворена при взаємовідношенні філософії з іншими сферами суміжна галузь обмежує своїй об'єкт, зміст та методи і коли люди, які розробляють цю нову галузь, істинно усвідомлюють, що нове утворення в одному відношенні є філософським, а в іншому — нефілософським, то це приводить до позитивних результатів. Наприклад, взаємодія такого відгалуження гносеології, як формальна логіка з деякими галузями ма-

тематики, привела до утворення математичної логіки. Якщо ж різномір-на суміш філософського та нефілософського, взята в цілому, вважається власне і лише філософською системою, то це веде до порушення об'єктивної логіки, переключення об'єктивної істини, до виникнення можливості однакового обґрунтування взаємновиключних висновків. Такий випадок може статися, якщо для створення філософських систем використовуються суто політичні, релігійні, механістичні тощо методи (так само як у випадку, коли філософськими методами створюються нефілософські системи).

Сам перехід від нефілософського до філософського — процес, який не лише розділяє, а й об'єднує. Для визначення близькості якогось елемента знання до центрів філософської системи доцільно ввести поняття, яке, за відсутності кращого, назовемо «ступінню філософськості». В кінцевому підсумку філософську систему визначає практика, що вторгається у філософію обов'язково через якийсь ідейне опосередкування, зокрема через висновки конкретних наук. В кожній конкретній науці є елементи, які мають більший «ступінь філософськості» і є контактами даної науки з філософською системою. Чим більш узагальнене знання, тим більш воно теоретичне та близьке до філософської проблематики, тим вищий його «ступінь філософськості». Узагальнюючі науки в цілому ближче до філософії, ніж спеціальні (наприклад, загальна біологія ближче до філософії, ніж фітопатологія), хоча кожна спеціальна наука, безсумнівно, має відповідні опосередкування.

Якісний стрибок від нефілософського до філософського здійснюється тоді, коли якийсь певний висновок у відповідно перетвореному вигляді включається у філософську систему, перетворюючи якоюсь мірою і її. При цьому здійснюється перебудова категоріальної системи, взагалі — перетворення нефілософської логіки у філософську з відповідними модифікаціями останньої. Очевидно всередині філософської системи «ступінь філософськості» продовжує наростати з наближенням до центрів системи.

Схематично такий самий характер має взаємовідношення філософії не лише з конкретними науками, а й з іншими сферами людської свідомості; це супроводжується звільненням від специфічних для цієї сфери забобонів, емоційних нашарувань тощо.

Різноманітні соціальні (зокрема — пізнавальні) сфери прогресують нерівномірно. В одній сфері вже може бути нагромаджений матеріал для певної філософської проблеми (і розв'язання останньої необхідне для дальшого розвитку цієї сфери), а інша сфера ще далеко навіть від постановки аналогічного завдання. Будь-яке філософське положення виступає як своєрідне поширення, екстраполяція висновків (витлумачених в аспекті філософської системи) однієї чи кількох конкретних сфер знання на інші. Одним з моментів появи нових філософських ідей є

обробка нефілософськими знаннями (які відіграють тут методологічну роль) філософської системи. А конкретна філософська система, виступаючи в ролі методології, прискорює розвиток нефілософської сфери знання (якщо виходить з узагальнення більш зрілого матеріалу) та уповільнює розвиток (якщо виходить з узагальнення застарілого у пізнавальному та взагалі — соціальному відношенні матеріалу).

Для дослідження залежності між методологічною та теоретичною функціями філософської системи доцільно застосувати поняття замкнутості та розімкнутості систем (в розумінні кібернетики, точніше — теорії автоматичного управління), які розрізняються наявністю або відсутністю зворотного зв'язку. Замкнутість філософської системи характеризується наявністю зворотного зв'язку від застосування її як методології («вихід») до перетворення її самої як теорії (на «вхід»). Розімкнутість, відсутність зворотного зв'язку свідчить про закостенілість, перозвинутість системи, її догматизм (хоча занадто сильний зворотний зв'язок також порушує сталість системи). Для догматизму характерна абсолютизація неперервності аж до повної тотожності та незмінності системи поза залежністю від зміни соціальних потреб. А це призводить до абсолютизації розриву між філософською системою як теорією і розвитком нефілософських сфер. Догматичні філософські системи, незважаючи на позірну міцність, монолітність, у науковому відношенні є найменш сталими і неминуче розтрощуються.

Тут необхідно спитися на інтерпретації філософської та інших систем (під інтерпретацією ми тут розуміємо створення моделей, з допомогою яких через внутрішні властивості однієї системи можна виразити деякі властивості іншої). Філософська інтерпретація конкретно-наукових знань має надзвичайно широкий діапазон — від майже повного збігу з їх змістом до майже повного ігнорування деяких висновків конкретних наук. Останній випадок також є досить багатогарним за своїми результатами. Часто він зумовлює ненауковість відповідних філософських спекуляцій. Проте відносна самостійність філософії може привести до того, що здавалось би суто спекулятивні філософські висновки (що містять певні конкретно-пізнавальні дані в неявному вигляді), хоча й не підтверджуються численними наявними конкретними знаннями, проте виявляються більш істинними, ніж ці останні. Це значить, що філософія здатна «випереджати» рівень конкретних знань (історія філософії знає чимало таких випадків).

Саме філософське вчення виступає у ролі оригінала, який моделюється іншими сферами. Одна й та сама галузь є полем для створення моделей протилежних за своїм змістом філософських систем, наприклад, досягнення медицини тлумачилися і з точки зору ідеалістичної філо-

софії Бергсона¹ і з позиції діалектичного матеріалізму². Щодо переваг наукової філософії, то вони повною мірою можуть бути використані методологічно при додержанні необхідних умов зв'язку філософії з нефілософським знанням (про це детальніше буде нижче).

Філософські опосередкування мають багато різних форм та проявів. Опосередкування, позначаючись на всій системі в цілому, переважно може виявитися через один з її елементів. Воно може проходити у формі боротьби проти основних ідей системи, що опосередковується, але зазнати впливу її емоціональних напашувань (наприклад, атеїзм Фейєрбаха). Вплив філософського вчення може надзвичайно примхливо виявлятися через структуру художніх образів у мистецтві і т. ін.

Кожна система знань функціонує як своєрідна форма спілкування між людьми; кожний етап цього функціонування при наявності спільного завжди містить момент зміни. Внутрішня логіка розвитку філософії не виключає появи прикордонних галузей (опосередкувань), в яких за певних умов внутрішні зв'язки виявляються більш сильними, ніж логіка конкретної філософської системи.

Кожний етап системи (в тому числі марксистської) має досить сталі кордони своїх основних цілей та проблем. Якісна зіставимість та однопорядковість знань — джерело відособлення внутрішньої логіки, без якої неможлива і філософія як строга (хоча б відносно) наука. Проте строгість та стрункність повинні мати розумні межі, переступивши які живе тіло системи поступово перетворюється у закам'янілий скелет. Революціонізуюча суть діалектичного матеріалізму гарантує від такого перетворення. Проте не можна забувати і гіркого досвіду попередніх років, коли діалектичний матеріалізм уявлявся настільки чітким, ясним та завершеним вченням, що «відпадали» проблеми, які вимагали дальшого розвитку в істотному. Наявний рівень філософських знань є водночас етапом, що підлягає дальшій зміні, — і цього не може не враховувати історія філософії.

В сучасних умовах, коли особливо відчутні тенденції не лише до диференціації, а й до інтеграції знань (в тому числі і філософських), доцільно враховувати можливість дальшого узагальнення кількох галузей науки, що мають історико-філософську традицію або прямо вторгаються до сфери філософії. Узагальнення потребує виділення центральної проблематики, що її об'єднує.

Для сучасного рівня розвитку філософії (можна сказати, навіть світової) характерні, крім іншого, значна гуманізація (чи антропологізація) і тяжіння до сфери конкретних точних наук. Якоюсь мірою ці тенденції

¹ Див.: В. С. Хорошко. Філософія Бергсона с точки зрения медика.— «Русская мысль», кн. II, М.—Пгд., 1915.

² Див.: С. С. Гурвич. Законы и категории диалектики и их проявление в медицине, К., 1962.

суперечать одна одній. Перша прагне включити до філософії якомога більше проблем, пов'язаних з людиною (умови і характер її розвитку, сутність людини та її співвідношення з реальним виразом цієї сутності, з її існуванням, боротьбою за краще майбутнє тощо). При цьому все відчутніше прагнення дослідити людину не лише як таку, що пізнає, а й таку, що діє, переживає, дослідити її місце у природі та суспільстві, смисл життя індивідуума, а також окремих груп людей, суспільства в цілому, проблеми прогресу та регресу, оптимізму і песимізму та багато інших. Друга тенденція відбиває прагнення якось абстрагуватися від людського, від антропоморфізму у розумінні навколишньої дійсності, надати знанням якомога більше знеособленого та точного характеру, зосередивши увагу на онтологічному аспекті дійсності. Онтологічний аспект у цьому випадку сполучається з гносеологічним, особливо у виробленні точних правил пізнання, прагненні виділити та видалити антропоморфічно-суб'єктивне.

Ці тенденції навіть за умов відносної самостійності філософії глибоко зумовлюють одна одну. Пізнання людської сутності та її проявів неможливе без визначення місця людини у загальній системі реальної дійсності, а пізнання самої об'єктивної дійсності завжди здійснюється людиною. Тому дослідження людини в різних співвідношеннях і дає можливість виділити об'єктивний зміст людських знань про саму дійсність. Це пояснює, чому проблематика, пов'язана з розкриттям співвідношення «людина — матерія» у різних його видах, має солідну історико-філософську традицію.

Проте справа передусім не в традиції, а в тих умовах і потребах сучасності, які саме цю проблематику ставлять у центр уваги. Діють, звичайно, і загальні закономірності соціального розвитку, що визначають прогрес філософії як важливої сфери людського пізнання. Величезні успіхи точних знань, зокрема математизація багатьох галузей науки, виділення спільних логічних принципів у різних сферах пізнання, виявлення загального у різних процесах самої дійсності тощо, не могли не привернути уваги філософії, все більше відбиваються на її проблематиці, пошуках, вирішеннях, методах.

Висунення на перший план дослідження ролі людини викликане соціальними причинами. «Питання про людину, її сучасне та майбутнє, її вільний, всебічний та гармонійний розвиток набуло у сучасну нам епоху особливої гостроти та актуальності. Воно органічно пов'язане з долею людства, великими зверненнями у будівництві соціалізму та комунізму, з величезними відкриттями науки і техніки, з боротьбою за мир, за повну ліквідацію колоніалізму, за рівноправність та свободу народів»¹.

¹ М. И. Петросян. Гуманизм. Опыт философско-этического и социологического исследования проблемы, М., 1964, стор. 3.

Досліджуючи антропологічні тенденції у сучасній буржуазній філософії, І. Цетл писав: «Проблема людини стала невідкладною проблемою сучасної філософії не через традицію, а тому що людина стала невідкладною проблемою сучасного світу, що вона стала «проблематичною». Проблематичною, невизначеною, поставленою під загрозу, кризисною стала, по-перше, сама дійсність людини, тобто її становище у сучасному буржуазному суспільстві. По-друге, виходячи з цієї ситуації, виявились проблематичними всі методи розуміння людини, всі визначення смислу людського життя, вся існуюча до цього часу сукупність пізнання про людину і всі методи її пізнаності»¹.

Тенденції зростання філософського дослідження проблеми людини і проблеми матерії (і точності пізнання її) характерні для всієї сучасної філософії. Але різні філософські напрямки (особливо такі діаметрально протилежні, як марксистський, з одного боку, і різні види ідеалізму — з другого) по-різному ставлять, а тим більше розв'язують питання. Прикладом може служити обговорення «проблеми людини» на XIII Міжнародному філософському конгресі (1963 р.)². Не можна сказати, що якесь конкретне філософське вчення відбиває лише одну з тенденцій (хоча аналіз проблем, якими займаються різні філософські школи в буржуазному суспільстві, дає можливість відзначити, що, наприклад, екзистенціалізм ширше займається антропологічною тематикою, ніж логічний позитивізм). Проте саме марксизм створив наукові основи розуміння сутності людини і накреслив шляхи її справжнього визволення.

Зовсім інші питання полягають у тому, як дослідження людини пов'язане саме з діалектичним матеріалізмом, як структура марксистського філософського знання відображає в собі особливості сучасної епохи.

Мабуть, найширшою проблемою, зміст якої об'єднує весь цикл філософських дисциплін і безпосередньо розкривається ними, а також опосередковується всіма іншими галузями людського знання, є співвідношення «людина — матерія». Окрім зрослої у сучасну епоху і безперечної актуальності дослідження людини і матерії філософією, виділення саме цього співвідношення як стрижня для об'єднання, синтезу філософського знання має певні підстави. Неможливість лише співвідносного визначення цих категорій (крім найбільш загальних тверджень типу «людина — частина матерії»), тобто наявність моменту незакритості, навіть незіставимості (поряд із зіставністю), у цьому співвідношенні є не недолік, а перевага: виникає можливість розкрити ці категорії в їх співвідношенні із застосуванням усієї суми філософських знань.

Встановлення зв'язку між поняттям «людина», яке є не лише філо-

¹ Иржи Цетл. Об антропологических тенденциях в буржуазной философии, «Sbornik prac filosoficke fak», Врно, 1963, в. 10, стор. 7.

² Див.: Человек и эпоха, М., 1964.

софським, і суто філософською категорією «матерія» обмежує аспект проблеми як філософської.

Співвідношення свідомості (як однієї з властивостей людини у суспільному, а також природному аспекті) і матерії (у повному обсязі відомих найзагальніших її ознак, закономірностей) досліджується діалектичним матеріалізмом. Людина як суб'єкт і матерія як об'єкт досліджуються гносеологією. Співвідношення людини і матерії як світу, тобто аспект світогляду, — також предмет спеціального філософського вивчення. Людина як суспільство з загальними закономірностями цієї частини матерії досліджується соціологією. Специфічні аспекти взаємовідношення як всередині людського суспільства, так і його зв'язку з природою відображаються етикою, естетикою, психологією та іншими, щільно пов'язаними з філософією, галузями знань.

Проблема «свідомість—матерія» набуває такого об'єднуючого значення лише тоді, коли поняття свідомості наповнити конкретним змістом до ототожнення її з людиною (тобто за межами застосування першого). Конкретне розв'язання проблеми в одній частині філософського знання звужує межі вибору при розв'язанні проблеми в іншій частині (граничний випадок — однозначність у тому відношенні, де проблеми збігаються). Це зумовлює системність усього філософського знання.

Але «переключення» одного філософського положення у площину іншого передбачає також застосування і введення у останнє не лише відповідно перетвореного філософського матеріалу, а й узагальнення іншого, нефілософського знання. Суперечності, які при цьому виникають, породжують можливість неоднозначного формування і включення даного положення у філософську систему в цілому. Це більшою чи меншою мірою відбивається на її характері та структурі.

Філософське та конкретно-наукове знання.

Філософія та політика

Дослідження співвідношення філософії та конкретних наук має величезне теоретичне та практичне значення. Спеціальному розгляду цієї проблеми приділяли увагу і філософи України¹. Мабуть, ще більш актуальним питанням є вивчення співвідношення філософії з політичною наукою, з системою політичних знань чи висновків. Усі ці співвідношен-

¹ Див., напр., С. Ю. Семковський. По вніс Ленін в матеріалізм.— «Партор марксизму», 1927, № 1, стор. 54—55; Г. Г. «Под знаменем марксизма», 1927 рік.— «Більшовик України», 1928, № 5, стор. 106; І. П. Головаха. Діалектичний матеріалізм і конкретні науки, К., 1964; Ф. Ф. Єневич. Матеріалістична діалектика та конкретні методи природничих і гуманітарних наук.— «Наукові записки Київського державного університету», т. 16, в. 3, зб. іст.-філософ. ф-ту, 1957, № 4; та ін.

ня є проявом більш загального: співвідношення філософських та нефілософських знань.

Конкретно-науковий аспект дослідження (виділення конкретно-наукової системи, її внутрішньої логіки тощо) також абстрактний і в тому відношенні, що у реальну сукупність знань будь-якої конкретної науки входить матеріал і з галузі інших сфер пізнання. Конкретно-наукова система — це та частина конкретної науки, яка становить основу її специфіки. Такий абстрактний підхід є доречним також у відношенні до будь-якої іншої галузі знань, коли підкреслюється властива їй специфіка, відмінна від філософії. Звичайно, нефілософські сфери пов'язані з філософією не лише пізнавально. Наприклад, політика (як одна з таких сфер) пов'язана з філософією не лише через знання. Адже існує об'єктивна соціальна зумовленість філософських поглядів, і серед об'єктивних соціальних чинників політика займає важливе місце. Це вже — об'єктивно-соціальний аспект. Проте соціальна зумовленість певним чином виявляється у сфері знань. Тому при дослідженні взаємовідношення філософії та політики не лише допустимий, а й необхідний опис і пояснення того, як це співвідношення позначається на взаємодії філософських та політичних (взагалі — нефілософських) знань. (При цьому будемо мати на увазі, що не лише емпіричні чи теоретичні побудови для пояснення дійсності, а й програми, заклики тощо, що мають мету перетворення її, теж у певному співвідношенні виступають як знання.) Розглянемо деякі сторони цього взаємовідношення. Адже на прикладі зіставлення філософських і політичних знань розкриваються деякі загальні риси взаємовідношення філософії з нефілософськими знаннями взагалі. Те, що між філософськими та політичними знаннями (і відповідно практикою) існує зв'язок, сумнівів не викликає. Питання полягає в іншому — який цей зв'язок. І насамперед — чи є зв'язок між конкретно філософською системою і конкретною системою політичних (взагалі нефілософських) знань однозначним у тому відношенні, що кожному конкретному (одному) філософському положенню відповідає конкретне (одне) політичне положення і кожній конкретній філософській системі відповідає лише одна певна система політичних знань (і те саме, якщо розглядати зворотний зв'язок — від політики до філософії). Факти історії свідчать, що цей зв'язок не є взаємнооднозначним.

Хоча матеріалізм частіше був пов'язаний з прогресивною політичною ідеологією, а ідеалізм — з реакційною, але навіть тут не існує однозначної відповідності. Не менш складним є співвідношення з політикою діалектики та метафізики. На це звертали увагу і філософи України. Так, Ф. Гофман писав у 1930 р.: «...Навіть діалектик Геракліт був аристократ і виявляв прагнення аристократичної верстви суспільства своєї доби, а елеат, що учив про суть як про нерухоме буття, — Парменід був демократом тощо. Це останнє показує нам ще між іншим також і те, що

навіть не завжди діалектика була зв'язана з демократичними, революційними громадськими силами. Тут же, між іншим, нагадаємо ще раз про те спрощення, яке часто здибаємо в популярних книжках, коли говориться про те, що ідеалізм завжди був зв'язаним з реакцією тощо; в таких випадках маємо схематизм, відсутність історичного підходу»¹. Можна навести приклади, коли матеріалісти були реакціонерами в політиці (приміром, буржуазний найманець К. Фогт, проти якого рішуче боровся К. Маркс) і ідеалісти — прогресивними діячами (наприклад, ідеалісти, що беруть участь у боротьбі за мир).

Історія знає випадки, коли з одного й того самого філософського вчення різними суспільними силами робляться зовсім неоднакові політичні висновки. На це звертав увагу ще Ф. Енгельс. Говорячи про гегелівську філософію, він відзначав: «Взяте в цілому, вчення Гегеля залишало, як ми бачили, великий простір для найрізноманітніших практичних партійних поглядів»². В історії трапляється і таке, що, залишаючись у межах і одного філософського напрямку, одна і та сама людина досить істотно змінює свою орієнтацію з важливих політичних питань. Так, відомий сучасний ідеаліст Б. Рассел, який у перші післявоєнні роки вважав необхідною превентивну війну капіталістичних країн проти Радянського Союзу, пізніше активно виступив за загальний мир і мирне співіснування країн з різним суспільним ладом.

З іншого боку, нерідко в рядах одного політичного руху, дотримуючись спільних поглядів в деяких важливих проблемах, виступають люди, не об'єднані спільною філософською концепцією. Так, П. Демчук у 1930 р. писав про соціал-демократів (правих) того часу: «Соціал-демократія не має своєї філософії, з якою, так би мовити, вона зв'язала б своє буття... Вона бо власне не має своєї філософії, свого світорозуміння... оскільки вона завжди живе й орієнтується на свого соціально-політичного замовника, на клас буржуазії»³.

Разом з тим люди, єдині у політичному відношенні, часто дотримуються спільної філософської концепції.

Усе це вимагає певного пояснення. Відзначимо лише, що при розгляді процесу зв'язку з боку філософії матимемо на увазі, що з боку політичних, взагалі — нефілософських, знань зв'язок з філософською системою за структурою є аналогічний.

Зв'язок між філософією і політикою неоднозначний. Історія філософії свідчить: одному конкретному філософському вченню може відпові-

¹ Ф. Гофман. Про деякі методологічні та методичні проблеми у викладанні філософії марксизму.— «Прапор марксизму», 1930, № 3, стор. 106.

² К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, стор. 316.

³ П. Демчук. До філософії сучасної соціал-демократії.— «Прапор марксизму», 1930, № 3, стор. 8.

дати більше, ніж одна конкретна система політичних знань. Проте конкретне філософське вчення обмежує політичні висновки з нього, створює певні межі для різних варіантів систем політичних знань, які з ним пов'язані. Ці межі встановлюються не лише змістом самого філософського вчення, а й (що особливо важливо) змістом тих опосередковуючих ланок, які пов'язують філософське вчення з особливостями певного політичного (загалом нефілософського) знання.

Це пояснюється тим, що філософським знанням властиві своєрідні якісна площина (якісна специфіка) та рівень абстракції. Площина абстракції в даному випадку характеризується специфікою філософської системи. Рівень абстракції визначається тим, що емпіричним для побудови філософських знань є теоретичні висновки нефілософських сфер пізнання, зокрема конкретно-наукових систем. Однією з умов найкращого зв'язку філософії з дійсністю є збіг (у розумінні істинності та зіставимості) площин філософії, конкретно-наукових концепцій та фактів. Зіставимість знань виявляється, власне, в тому, що ті з них, які й становлять контакт між філософією та нефілософією, можуть одночасно функціонувати (хоч і по-різному) в категоріальних системах обох сфер, що взаємодіють. Реальний історичний процес розвитку філософії включає порушення та встановлення цієї взаємодії на основі практики.

Кожне з філософських положень, взяте в іншій площині, являє собою перерив філософських знань і разом з тим неперервність зв'язку філософії з нефілософськими сферами — логічно та історично. Категоріальна структура закріплює філософську чи нефілософську системність знань. Змінюється якісна площина системності — змінюється і характер знань, бо вони містять можливість і філософського і нефілософського тлумачення. Це характерне для взаємовідношення різних конкретних систем знань.

Звичайно, кожне конкретне знання може бути пов'язане з філософським (і з будь-яким нефілософським) знанням. Проте тут слід зауважити, що всяке узагальнення конкретного знання є певним кроком на шляху перетворення його у філософське тою мірою, якою при цьому здійснюється виділення ознак, властивих усе більшій групі матеріальних об'єктів. Конкретна частка або процес починає все більш «розширюватись» до того, щоб виступити як матерія з її загальними властивостями. Підвищення рівня абстракції нефілософського знання — одна з особливостей становлення філософського знання. При переключенні нефілософського знання з однієї системи в іншу такий процес зовсім не є необхідний, наприклад, переключення фізичного знання у хімічне не обов'язково супроводжується зміною рівня абстракції, хоча, зрозуміло, змінюється площина абстракції. Більше того, для порівняння рівней абстракції необхідний спільний момент у різноякісних площинах абстракції.

Розв'язання проблем у певній площині абстракції передумовою має

вихід на якихось ділянках на нижчій та вищій рівні абстракції у порівнянні з даним. У загальному плані можна зауважити, що кожний елемент знання пов'язаний з усіма іншими, як і будь-яка частка матерії з рештою інших. Проте потреби розв'язання конкретного пізнавального завдання можуть бути задоволені якимись конкретними нефілософськими знаннями. У такому випадку вихід на філософський рівень не є необхідним, і застосування філософської системи виявляється неможливим або зайвим. Зайве не лише тому, що це — «розкіш», а й тому, що містить небезпеку неоднозначних, взаємовиключних (у тому числі — неістинних) висновків.

На неможливість виведення детальних вимог (наприклад, якоїсь конкретної тактики) лише з абстрактно-теоретичних, у тому числі філософських, тверджень вказували філософи України ще у 20-і роки. Так, Й. Вайсберг писав: «...Всі спроби логічно виводити тактику з загальних тверджень, поки наші поняття бідні, неминуче вироджуються на метафізику. Неможливо вяснити всі деталі певних історичних явищ з єдиного абстрактно-теоретичного принципу»¹. Проте деякі філософи, зокрема в 30-і роки, вважають за необхідне саме з філософських положень виводити конкретні політичні погляди. Так, Т. Степовий писав про мету, яку він ставив при написанні однієї своєї статті: «показати, як із діалектичного закону єдності протилежностей через вулгаризацію його можна одержати теорію рівноваги, з якої своєю чергою можна вивести і «лівий» і правий ухили в їх конкретній формі»². Аналогічні підходи, як відомо, зустрічалися і в інших працях.

Щоб з філософії можна було зробити конкретно-політичні висновки, тим більше такі, що реалізуються у закликах до дії, вона повинна пройти досить складний шлях. Ось деякі етапи цього шляху.

Більш безпосередньо філософія пов'язана з соціологією. Проте навіть соціологія, що розкриває закономірності соціального розвитку, крім філософських обґрунтувань, реалізує у собі також вплив усього циклу суспільних наук: політичної економії, історії суспільства, літературознавства, мовознавства тощо. Звичайно, кожна з цих наук (як і взагалі всяка наука) пов'язана також з філософією, але іншими сторонами, ніж з соціологією. У філософському співвідношенні вони характеризують розв'язання проблеми «матерія — свідомість» тощо, а у соціологічному — специфіку суспільного розвитку, відмінну від несупільної.

Соціологія у свою чергу більш безпосередньо пов'язана з системою політичних вчень, але теорія політики зазнає на собі також великого

¹ Й. Вайсберг. Ленін як діалектик.— «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 27.

² Т. Степовий. Формально-логічна основа ухилів від генеральної лівії партії.— «Філософія і політика», вип. 1, X.—К., 1930, стор. 41—42.

впливу з боку політекономії та конкретної економіки, теорії держави і права, теорії соціалізму, комунізму, суспільної історії тощо. Вплив цих галузей знання на теорію політики знов-таки інший, ніж їх вплив на соціологію, а тим більше — на філософію. На шляху від теорії політики до програм і політичних лозунгів здійснюються дальші істотні зміни. При переході від однієї системи знань до іншої, на основі загальної закономірності, здійснюється також різкий злам категоріальних структур, специфічних ліній розвитку, перетворення однієї специфічної логіки розвитку в іншу.

Ми розглянули лише деякі етапи руху від філософії до політики, як вони виявляються у сфері наукових знань. На кожному з цих етапів нефілософські фактори можуть вплинути на формування політики значно сильніше, ніж філософія. А цей зв'язок реалізується і по інших напрямках, наприклад філософія — світогляд, що, як показує історичний досвід, накладають більш значний відбиток, ніж сфера власне науки. І на цьому шляху нефілософські фактори часто істотніші, ніж філософські: те або інше розв'язання навіть такого важливого філософського питання, як співвідношення матерії і свідомості, на розв'язання певних політичних проблем може мати значно менший вплив, ніж нефілософські чинники.

При застосуванні філософії як методології у формуванні нефілософських знань спостерігається така картина: чим менше конкретних філософських положень живиться, застосовується до нефілософського матеріалу, тим ширшими є кордони, тим довільніший вибір для створення нефілософських знань. Якщо ж уся філософська система в цілому вживається для обробки нефілософського знання, тоді останнє перетворюється (асимілюється) у філософську систему, втрачаючи свою попередню специфіку. Ось у цих межах — між найнезначнішим і найповнішим застосуванням — і функціонує філософія у своїй методологічній ролі.

Філософська інтерпретація знань має пайширший діапазон. Найпростіший варіант — філософське обґрунтування панівної політики. В разі обґрунтування реакційної політики воно набуває особливо вульгарної та ненаукової форми. Про це писав К. Чапек у баєчці «Тиран і філософія»: «Я буду діяти, а ви підшукуйте підставу для моїх дій»¹. Більш складні варіанти передбачають не лише безпосередні оцінки політичних процесів, а й створення певних внутрішньофілософських потреб, найрозгалуженіші зміни змісту та внутрішньої логіки конкретної філософської системи, які відбиваються на ступені її істинності.

Як правило, вчення конкретного філософа містило не лише власне філософські проблеми, а й інші, в тому числі політичні проблеми, що позначались і на його філософії. Наприклад, політичні опосередкування

¹ К. Чапек. Сочинения, т. I, М., 1958, стор. 553.

філософської системи Гегеля виявлялись не лише у висновках такого роду: «Існування держави, це — крокування бога у світі»¹, — а й у великій кількості інших. Зокрема, як писав Ф. Енгельс, «уже одні внутрішні потреби системи досить пояснюють, чому надзвичайно революційний метод мислення привів до дуже мирного політичного висновку»². Отже, філософія «у чистому вигляді» значно відрізняється (навіть за предметом) від конкретних реальних філософських учень.

Філософія справляє вплив на політичні (нефілософські взагалі) знання, політичні знання справляють вплив на філософію. Класові, політичні взаємовідношення позначаються на філософській системі і надають їй ідеологічних властивостей, які яскраво виявляються, коли вона виступає як метод дослідження та перетворення. Цей вплив визначає вибір з наявного або можливого у даних конкретних умовах філософського матеріалу такої його частини і надання йому такої системності, що більш за все імпонуєть соціальним потребам суспільних груп, виразником яких виступає дана філософська система. Відповідний добір позначається на результатах процесу, на самій системі, її об'єктивній істинності, соціальній значимості тощо.

Просто «вимагати», щоб філософія і політика не впливали одна на одну, — безглуздо, бо цей вплив існує (як і взаємний вплив інших нефілософських сфер та філософії). А справді важливим є з'ясування хоча б деяких особливостей такого впливу, які не перешкоджали б досягненню істини. Це питання має також практичний інтерес, тому що відповідні вульгаризації завдали значної шкоди і розвиткові діалектичного матеріалізму.

Філософія як система знань пов'язана з соціальною структурою суспільства (в тому числі з класовим поділом) не безпосередньо, а в кінцевому підсумку. В. І. Ленін звертав увагу на те, що, аналізуючи конкретні філософські системи, «не можна не бачити боротьби партій у філософії, боротьби, яка кінцем кінцем виражає тенденції і ідеологію ворожих класів сучасного суспільства»³. Не можна також вважати, що всі представники одного класу в антагоністичному суспільстві дотримуються лише однієї конкретної філософії, бо ставлення до засобів виробництва саме по собі ще не зумовлює однозначного вирішення основного (та й інших) питання філософії. Система філософського знання має свою специфічну логіку, відмінну від класових взаємовідношень. Слова В. Шулятікова: «Маючи справу з філософською системою того чи іншого буржуазного мислителя, ми маємо справу з картиною класової будови суспільства, яка змальована з допомогою умовних знаків і відтворює

¹ Гегель. Соч., т. VII, М.—Л., 1934, стор. 268.

² К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, стор. 314.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 329.

соціальне profession de foi певної буржуазної групи», Ленін оцінює так: «Невірні!»¹.

Та обставина, що філософія не визначає безпосередньо та однозначного конкретних політичних вимог, не завжди враховувалась і на деяких етапах розвитку радянського суспільства. Коли Сталін у праці «Про діалектичний та історичний матеріалізм» однозначно пов'язав «риси» діалектики і матеріалізму з найконкретнішими політичними висновками, то хоча загальна думка про наявність зв'язку філософії з політикою і була правильною, але у цьому оформленні вона потягла за собою негативні наслідки як для політики, так і для філософії. З одного боку, питання ставилось так: не можна нічого чіпати, змінювати у «рисах» тому, що це суперечило б політиці Комуністичної партії (а проте у викладі діалектичного матеріалізму у названій праці, як відомо, містились помилки). З іншого боку — відповідні політичні кроки у той час, у тому числі і помилкові, видавались за обгрунтовані марксистською філософією.

Питання про співвідношення філософії і політики у теорії щільно пов'язане з практичною державною підтримкою тих або інших поглядів. Для соціалістичної держави цілком природна підтримка найбільш наукової, а саме — діалектико-матеріалістичної філософії. На перших кроках Радянської влади в питаннях пропаганди, підтримки марксистської філософії спостерігалися окремі недоліки. Ще в 1922 р. журнал «Под знаменем марксизма», наводячи відповідні факти, писав: «Справа державної пропаганди матеріалізму — одна з нездійснених робіт нашої революції. Буржуазія краще розбивала ідеологію феодалізму, ніж ми — буржуазну»². У короткі історичні строки ці недоліки були подолані. Державна підтримка марксистської філософії виявилась у виданнях масовими тиражами творів Маркса, Енгельса, Леніна, інших книг з марксистської філософії, викладанні діалектичного матеріалізму у вищих учбових закладах і у багатьох інших політичних, у тому числі державних, заходах, що провадились в інтересах підвищення свідомості народу, який буде комунізм.

Ця обставина багаторазово підтверджена досвідом різних історичних епох і не є сумнівною. Соціалістичний суспільний лад створює сприятливі умови для творчого розвитку істинної філософської думки. В умовах соціалізму приділяється пильна увага тому, щоб не припускати відповідних помилок, а якщо вони вже трапляються, усвідомити їх з метою більш швидкої ліквідації. Що ж до потреб нормального розвитку марксистської філософії, то вони примушують зробити висновок про шкідливість політичної підтримки лише однієї з кількох точок зору, коли питання про

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 468.

² Матеріаліст. О «государственной пропаганде» материализма. — «Под знаменем марксизма», 1922, № 11-12, стор. 243.

істинність якоїсь з них ще залишається відкритим; про шкідливість підміни наукової аргументації адмініструванням чи обвинуваченням тощо, — тобто знову-таки висновок про незбачання «логік» розвитку філософії та політики.

Вульгарне розуміння зв'язку філософії з політикою виявлялось і в тому, що будь-яке відхилення від паявних знань в галузі діалектичного матеріалізму тлумачилось як відхилення від марксизму. Досить рясно подібні кваліфікації застосовувались в обстановці культу особи. Так, у виданому великим тиражем методичному посібнику до підручника з діалектичного матеріалізму (1934 р.), розрахованому на масову заочну освіту партактиву на Україні, серед «питань для самоперевірки» були такі: «Вважіть, в чому полягає механістичне і меншовикуючо-ідеалістичне перекручення діалектики. Наведіть практичні докази того, що нерозуміння і перекручення законів діалектики є теоретичною базою для правого опортунізму і контрреволюційного троцкізму»¹. Про українського радянського філософа-марксиста П. Демчука, наприклад, у цьому посібнику говорилось: «Фашист Демчук доказує, що єдність протилежно-го є суть діалектики, а боротьба — умовна, відносна. Мета фашиста була та, щоб філософські обґрунтувати контрреволюційні теорії безбуржуазності української нації, що нація це є вище єдине ціле і що єдність між трудящими і буржуазією української нації — це основа всього процесу»². Не кажучи вже про те, що по відношенню до Демчука ці обвинувачення зовсім не обґрунтовані, також як і політичні кваліфікації «механіцизму» та «меншовикуючого ідеалізму», навіть більш теоретично важливим нам здається підкреслити: не всяке відхилення від сталих положень діалектичного матеріалізму слід кваліфікувати як контрреволюційне, хоча б тому, що це відхилення може означати розвиток, бути більш істинним у порівнянні з попереднім. Може бути встановлена навіть більш сильна умова: з істинного філософського положення може випливати як істинне, так і неістинне політичне положення, а з неістинного філософського — як неістинне, так і істинне політичне. Справа в тому, що у політичних інтерпретаціях філософських положень найважливішого значення набуває і сам спосіб витлумачення і той конкретно-політичний матеріал, який обробляється філософськими засобами, і те, що ціла низка політичних знань може мати до філософії зовсім віддалене відношення. Наприклад, істинність філософського твердження про «боротьбу» протилежностей не перешкодила Сталіну зробити шкідливий і неістинний політичний висновок про загострення класової боротьби в умовах переміжного соціалізму. А незнання деяких філософських категорій не перешкодило широким верствам трудящих нашої країни (частина з них була на-

¹ Методичний посібник до підручника «Діалектичний і історичний матеріалізм», під ред. М. Мітіна, Х., 1934, стор. 16.

² Там же.

віль релігійними людьми) під керівництвом Комуністичної партії здобути перемогу у соціалістичній революції.

З філософського твердження, застосованого до нефілософської сфери, може випливати кілька нефілософських положень, причому критерію для вибору якогось з них як істинного філософія не дає. Тому істотним є не лише встановлення того, як з істинних філософських положень випливають антинаукові та реакційні політичні висновки (це, безсумнівно, дуже важливо, бо такий зв'язок реально існує), а й врахування того, як подібні реакційні висновки можуть випливати з істинних філософських положень, коли порушується органічний зв'язок між філософією та нефілософськими сферами.

Вивчення досвіду розвитку філософії на Радянській Україні приводить до висновку, що одним з найважливіших факторів, що впливали на нього, була саме політика, бо вона більше, ніж інші чинники, визначала характер філософської переробки конкретно-наукового та іншого пізнавального матеріалу. Інші фактори ясніше висувались на перший план у розумінні впливу на розвиток філософії — за відносною стабільності політичної ситуації.

Ще в 20-і роки філософи-марксисты України звертали увагу на встановлення нормального взаємовідношення між марксистською філософією і конкретними науками. У відповідних розділах розглядається, яким активним було прагнення багатьох спеціалістів-нефілософів і самих філософів обґрунтувати з позицій діалектичного матеріалізму методологічні основи конкретних наук і в той же час на основі узагальнення даних з цих наук розвивати саму філософію. Не спускалися з ока і труднощі, пов'язані з відмінністю специфіки. Так, у рецензії В. Медзінського на виданій у Білорусії збірник статей С. Вольфсона «За марксизм» відзначалось: «Автор цілком слушно зауважує про труднощі в розробленні марксистської педагогіки і застерігає проти механічно-догматичного користування марксизмом, розв'язуючи педагогічні проблеми»¹.

У 30-і роки конкретно-наукові питання нерідко прагнули розв'язати філософськими методами. Це виявлялось і в тому, що одна з точок зору, які дискутувалися в науці, визнавалась відповідною марксистській філософії, а інша — невідповідною навіть у таких випадках, коли наукова суперечка не могла бути розв'язана філософськими методами, а вимагала відповідних біологічних, мовознавчих тощо досліджень.

Ліквідація культу особи означає подолання і цієї його спадщини. Виступаючи на міжвузівській науковій конференції у Києві в 1961 р., П. В. Кошнін говорив, що питання, наприклад, про функцію ДНК у спадковості може бути розв'язаним біологічними, а не філософськими засобами. «І якщо зараз не досить повно і глибоко з'ясована спадкова функція

¹ «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 162.

ДНК, то це пояснюється не тим, що радянська біологія стоїть на неперемінних світоглядницьких позиціях, а недостатністю біологічних, і зокрема біохімічних знань. Деякі ж філософи і біологи, зарубіжні і радянські, навколо ДНК розводять таку філософію, що дивується їх спекулятивним здібностям»¹.

Природно, що подолання помилкових тлумачень взаємовідношення філософських і нефілософських знань — характерна риса не лише для України. Академік П. М. Федосєєв на сторінках журналу «Проблеми мира и социализма» писав про радянську філософію: «За останні роки (особливо після Всесоюзної наради з філософських питань природознавства 1958 р.) були піддані рішучій критиці ті праці минулих років, в яких робились спроби підгаяти наукове пізнання, яке розвивається, під догматично зрозумілі філософські тези; розкрита неспроможність багатьох ідеалістичних тлумачень сучасних природничо-наукових теорій; розкритиковані спроби ототожнення діалектико-матеріалістичної позиції з якоюсь однією школою у природознавстві»².

Розуміння взаємовідношення філософського та нефілософського знання має ряд крайностей. Якщо однією з них є прагнення розв'язувати філософськими методами нефілософські (у тому числі конкретно-наукові) завдання, то існує і така крайність, як відмовлення від філософського розв'язання самих філософських завдань і чекання, що вони будуть розв'язані лише нефілософськими засобами: математичними, кібернетичними тощо. Це відхилення — лише інший вираз нерозмежування специфіки філософського і нефілософського знання.

Національне та інтернаціональне в історії філософії

Аналіз причин, які викликали до життя певні філософські ідеї, теорії, з'ясування їх значення, не може бути повним без визначення національного та інтернаціонального — ці категорії характеризують певні ознаки соціальних факторів, що впливають на розвиток філософського пізнання. Оскільки соціальне стосується зовнішніх компонентів, що визначають характер філософського пізнання, остільки доцільно простежити вплив національного та інтернаціонального на походження певної філософської системи. Не менш важлива роль цих категорій у з'ясуванні соціального значення філософської системи. Насамперед визначимо особливі ознаки системи, що утворилися в результаті взаємодії із специфічними рисами соціального і культурного розвитку нації, в межах якої зроста філософ-

¹ Діалектичний матеріалізм — філософська основа сучасної науки, К., 1962, стор. 6.

² П. Федосєєв. Прогресс естествознания и современная философия. — «Проблеми мира и социализма», 1964, № 10, стор. 49.

ська система, що досліджується. При розгляді національного значення філософської теорії зосередимо увагу на співвідношенні між філософською теорією та потребами розвитку даної нації.

Відповідно, інтернаціональне — це категорія, що визначає загальність елементів або філософської системи в цілому в межах даної міжнародної спільності. Розгляд національного та інтернаціонального при характеристиці походження конкретної філософської системи розпочнемо з аналізу тих факторів, які зумовлюють появу і характер філософського вчення.

Кожна наука покликана задовольнити певні реальні потреби пізнання, що виникають в процесі суспільної практики і не можуть бути розв'язані засобами інших наук або позанауково. Гносеологічним виразом цих завдань є предмет дослідження даної науки. Предмет науки взагалі, філософії зокрема, має загальнолюдський характер. Але реалізація потреб, які зумовлені предметом науки, в різних філософських вченнях, теоріях — неоднакова. Вона відрізняється як вибором проблем дослідження, так і характером їх розв'язання. Вже тут ми зустрічаємося з національним моментом — відмінною рисою будь-якого філософського вчення.

Зміст філософії визначається потребами суспільства, але «розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать здебільшого від культурного рівня країни»¹.

Отже, якщо предмет філософії в цілому інтернаціональний, то предмет кожної філософської системи має більш-менш яскраво виявлені риси національного. Суть, форма, інтенсивність цих рис залежить від конкретно-історичних умов розвитку нації. Це виявляється, насамперед, у тому, що філософи з неоднаковим інтересом ставляться до розробки тієї чи іншої проблеми. Те, що може бути об'єктом уваги для одного мислителя, виступає як другорядне або ігнорується зовсім іншим. Серед багатьох факторів, які пояснюють це явище, значне місце посідає національний момент, що характеризує філософську систему.

В. І. Ленін у праці «Наші скасовувачі» підкреслював, що «від сукупності історичних умов залежить *переважання інтересу* до тієї чи іншої сторони»². Це особливо впадає в око, якщо порівняти дослідження радянських філософів-марксистів, які працюють в різних союзних республіках. Значною мірою переважання інтересу до певних проблем зумовлювалось особливостями національного розвитку республіки. Та справа не лише у виборі проблем. Специфіка національного розвитку певною мірою відбивається і на характері їх розв'язання. Адже розв'язання проблеми залежить і від наявного матеріалу, на який спирається мислитель в своїх узагальненнях. Цей матеріал включає насамперед здобутки влас-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 169.

² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 51.

ної національної культури. Тут важливо відзначити, що поняття «культура нації» включає не лише те, що створено її представниками, а й елементи духовної культури інших націй — все, що органічно увійшло до надбання даного народу. Звідси, до речі, випливає й відома закономірність: багатство національної культури визначається її інтернаціональними зв'язками.

Говорячи про національний момент, що характеризує філософську систему, необхідно також відзначити мову, яка виступає важливим компонентом зовнішньої форми виразу певних філософських ідей і теж значною мірою виявляє національні особливості даної філософської системи. Але, звичайно, мова твору є лише *зовнішньою* формою і не може виступати критерієм при визначенні національної природи певної філософської системи. Адже всі філософські твори епохи середньовіччя були написані латинською мовою, але цей факт не позбавляє їх специфічних національних ознак. Французька мова творів Лейбніца, російська мова «Щоденника» і повістей Т. Г. Шевченка не перетворюють їх в продукти національної творчості французького або російського народу. Не меншою мірою скажемо стосується й об'єкта даного дослідження: вивчаючи розвиток марксистсько-ленінської філософії в нашій республіці, неможливо ігнорувати велику кількість видань російською мовою, що друкувалися і друкуються на Радянській Україні.

Щоправда, мова значно більше важить, коли йдеться про національне значення філософської системи, теорії. Але це передбачає вже розгляд питання в аспекті визначення функціональної ролі філософії. А при цьому необхідно розрізнити об'єктивне значення певних ідей та суб'єктивне усвідомлення їх значимості.

Говорячи про значення певного філософського положення для розвитку однієї нації (тобто відзначаючи національний момент) або кількох (інтернаціональний момент), ми маємо на увазі об'єктивну відповідність цього положення певним потребам, що висувуються в процесі еволюції нації. Але не все те, що має об'єктивне значення, суб'єктивно усвідомлюється як таке. Фактори, що впливають на суб'єктивне усвідомлення значення того або іншого положення, досить різноманітні. Це засоби, завдяки яким повинна надходити інформація про дане положення до нації, для якої вона має об'єктивне значення; міра усвідомлення завдань, що належить розв'язати даній нації; форма, в якій матеріалізується філософська ідея; тощо. Важливо, щоб певне філософське положення відповідало потребам нації, і щоб нація усвідомлювала значення цього положення. Це добре розуміли передові мислителі минулого, і саме цим пояснюється їх прагнення до популяризації своїх творів, тобто до перетворення цих останніх з кабінетних ідей в матеріальну зброю мас. Адже прогрес у філософії полягає не лише у створенні нових систем, теорій, а й у поширенні вчень, що уже існують, у включенні їх у суспільне

життя. До того ж, чим більше поширена теорія в масах, тим більша міра усвідомлення її значимості. Цим, зокрема, пояснюється досить велика роль окремих філософських праць, які хоч і не розвивали якісно вчення, проте сприяли його популяризації. Такі роботи на Радянській Україні значною мірою сприяли поширенню ідей діалектичного та історичного матеріалізму, у боротьбі з ворожими ідеалістичними вченнями допомагали зберегти чистоту марксистсько-ленінської філософії. Отже, аналіз їх повинен також входити у сферу історико-філософського дослідження.

Соціалізація певного філософського вчення важлива не лише для нації, що виступає матеріальним носієм теорії, а й для самої теорії, оскільки, втілюючись у певні соціальні сили, філософська система дістає підтвердження або заперечення в практичній діяльності мас, тобто істина конкретизується. З цього приводу Енгельс відзначав, що нове вчення повинне ствердитись, діставши визнання нації, щоб потім мати можливість вільно і послідовно розвивати свої життєві принципи¹.

Говорячи про національне значення філософської системи, теорії, положення тощо, ми маємо на увазі відповідність її тим проблемам, що вимагають свого розв'язання для реалізації завдань прогресивного розвитку нації, тому критерієм визначення національної значимості теорії повинен бути не факт її походження, а відповідність її умовам розвитку даної нації. Не кожне філософське вчення, що зросло на ґрунті даної нації, має для неї національне значення, і не все національно значиме належить за своїм походженням до цієї нації.

Відповідно до змісту розв'язання національних проблем філософське вчення може мати позитивне або негативне значення. Якщо ж проблеми, які розв'язуються в даному вченні, не включають питань, що хвилюють дану націю, то ця філософська система втрачає для неї значення. Отже, якщо національне значення філософської системи визначається тими проблемами, які вона розв'язує, то характер розв'язання цих проблем дає можливість говорити про позитивне або негативне значення їх.

Позитивне національне значення матиме та філософська система, що розв'язує питання відповідно до потреб об'єктивного суспільного прогресу. В наш час цю функцію виконує марксистсько-ленінська філософія. Тому інтерес до вивчення історії розробки проблем діалектичного та історичного матеріалізму зумовлений не лише тим, що саме ця філософія є панівною в нашій країні, а й визнанням здатності її задовольняти потреби, що висувуються перед філософією об'єктивним розвитком радянського суспільства.

Не менше значення (хоч і якісно протилежне) для долі нації за певних умов може мати і антинародна філософія, носієм якої, як правило, виступають ідеологи реакційних класів суспільства. Вплив її повинен

¹ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, М., 1956, стор. 369.

обов'язково враховуватись, бо в антагоністичних формаціях саме ця філософія, виступаючи захисником інтересів папівного класу, дістає сприятливих можливостей для свого розвитку і поширення¹. На наш погляд, це відповідає положенню марксизму про дві національні культури в межах кожної буржуазної нації. Необхідно розрізняти як позитивне, так і негативне значення внеску, що роблять різні мислителі в культуру нації.

Відзначаючи національне значення того чи іншого положення або певного філософського вчення, ми ні в якому разі не заперечуємо інтернаціонального значення його. Більше того, переважно саме те матиме інтернаціональне значення, що відповідає потребам нації, яка породила його. «Інтернаціональна культура,— підкреслював В. І. Ленін,— не безнаціональна»². Інтернаціонального значення положення набуває тоді, коли воно має значення і для інших націй. Звичайно, не все те, що значиме для даної нації, обов'язково набуває інтернаціонального значення.

Критерієм для визначення інтернаціональної значимості філософської теорії повинна бути насамперед наявність зв'язків з нею мислителів інших народів. Дослідження конкретних зв'язків дає можливість визначити ті елементи філософської системи, що усвідомлюються в даній ситуації як інтернаціонально значимі. Але цей критерій недостатній для з'ясування питання про інтернаціональне значення теорії. Адже цілком ймовірно, що в конкретній системі зв'язків через об'єктивні причини не всі елементи, що мають в цій ситуації інтернаціональне значення, усвідомлюються як такі. Тому дослідження зв'язків необхідно доповнювати аналізом ідейних мотивів, які зумовили і визначили постановку питання та розв'язання даної проблеми.

Ці мотиви можна поділити на загальні та специфічні. Загальні мотиви характерні не лише для даної, а й для деяких інших націй. І саме ця загальність визначає аналогічність у постановці та розв'язанні певної проблеми у філософських системах різних націй. Отже, вияв типологічної подібності у постановці та розв'язанні проблем є також необхідною передумовою з'ясування інтернаціонального значення даної проблеми, теорії.

Але якщо наявність взаємозв'язків є вузьким критерієм інтернаціонального значення проблеми (багато з них можуть лишитись невиявленими), то встановлення типологічної подібності недостатнє через свою широту. По суті, ця подібність допомагає виявити наявність інтернаціонального значення даного положення тільки в можливості. Не кожна проблема, породжена аналогічними умовами, матиме об'єктивне значен-

¹ В зв'язку з цим нам здається не зовсім повним положення Е. Агості про те, що «національним можна вважати лише те, що прямо й безпосередньо служить дійсним народним інтересам»— див.: Э. Агости. Нация и культура, М., 1963, стор. 216.

² В. І. Ленін. Творч., т. 20, стор. 8.

ня для іншої нації. Для того, щоб вона набула його, необхідно, щоб ця проблема була виявом не лише загального, а насамперед — специфічного. Крім того, необхідно, щоб рівень розв'язання її був принаймні не нижче від того, на якому вона вже розв'язана в межах філософії нації, що сприймає дану проблему.

Отже, інтернаціональне значення конкретного розв'язання проблеми зумовлене не лише аналогічністю умов, що породили її, а й рівнем розвитку культури нації. Звичайно, залежність характеру розв'язання проблеми від рівня матеріальної і духовної культури нації не пряма. Культура нації відіграє провідну роль не тільки як матеріал, на основі якого робляться певні висновки, а й як фактор, що мотивує розв'язання даної проблеми. Культура нації висуває питання, на які повинна відповісти її філософія, але розв'язання їх може вестись на основі здобутків культур інших народів.

Використання інтернаціонального матеріалу вимагається інтересами розвитку національної культури і, навпаки, намагання замкнутися в межах своєї нації приводить до неможливості розв'язання національних проблем, чим звичайно втрачається і їх інтернаціональне значення. «Бідна та народність, — писав В. Г. Бєлінський — що піклується про свою незалежність при всякому дотикові з іншою народністю»¹.

Звичайно, з'ясувати інтернаціональне значення тієї чи іншої філософської теорії неможливо без врахування індивідуальних особливостей творця. Стиль, манера викладу, глибина таланту — все це відіграє досить значну роль в оцінці інтернаціонального значення його творчості. Зокрема, велике значення має суб'єктивне усвідомлення факту інтеграції різних націй. Воно визначає, наскільки національне в свідомості творця виступає як вияв загальнозначимого. Не можна забувати, що «крім вітчизни, існує (щоб ми не робили і не говорили) *людство*»².

Отже, національне і інтернаціональне значення філософії не взаємовиключають одне одного, а однаковою мірою можуть визначати різні аспекти розгляду однієї проблеми.

Національним та інтернаціональним не вичерпується характеристика особливих ознак, що визначають походження та значення філософських систем, теорій. Велика роль в цьому належить, наприклад, категорії класового. Класове і національне не заперечують одне одного, а співіснують, взаємопроникаючи, взаємозумовлюючись. Звичайно, співіснування не означає рівноцінності. Класове має більше значення, оскільки воно характеризує найістотніше в особливому. Нерозуміння діалектики між національним і класовим є однією з гносеологічних помилок, що лежить в основі сучасного українського буржуазного націоналізму.

¹ В. Г. Бєлінський. Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1955, стор. 436.

² К. Варналис. Эстетика — критика, М., 1961, стор. 184.

З історії поширення марксистської філософії на Україні (до 1917 р.)

У 70-і роки XIX ст. на Україні (як у тій частині, що перебувала у складі Російської імперії, так і у тій, що перебувала під Австро-Угорщиною) йшло бурхливе становлення великого промислового виробництва, чисельно і організаційно зростав робітничий клас, поглиблювалася капіталізація села. Все це створювало соціальну базу для масового поширення ідей марксизму, вивчення філософських творів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса.

Проте твори основоположників пролетарської ідеології (в тому числі і з філософії) були відомі на Україні ще до 70-х років. Знайомилися з ними в оригіналі, а з основними їхніми ідеями — з рецензій, відгуків, інформаційних повідомлень передової російської та польської періодичної преси. Журнали «Современник», «Русское слово», «Отечественные записки» та ін. публікували статті, присвячені виходу того чи іншого твору Маркса і Енгельса. Так, у 1848 р. демократична львівська «Газета народова» (від 11 липня) під заголовком «Ще раз про червневу революцію» без зазначення автора надрукувала статтю Маркса з «Нової Рейнської газети» про червене (1848 р.) повстання паризького пролетаріату¹. Це був перший твір Маркса, надрукований на Україні.

У 1865 р. П. Ткачов у рецензії, надрукованій в грудневому номері «Русского слова», повністю процитував відоме формулювання основ історичного матеріалізму з передмови до праці К. Маркса «До критики політичної економії»². Проте великого поширення вчення марксизму на Україні, як і в Росії, набуває з 70-х років.

Як же йшло це поширення? У 70—80-х роках на Україні не було таких сил, які б цілком поділяли вчення Маркса і Енгельса. Та марксистські ідеї, тези, засади пробивали собі дорогу через численні немарксистські інтерпретації. Слід зазначити, що до марксизму звертались насамперед люди передових громадських інтересів (народники), наукових (наприклад, Зібер) і ті, що певною мірою поєднували і перше і друге — революційні демократи³. Всі вони брали з марксизму те, що найбільш імпонувало їм. Іноді їхні погляди з тих чи інших питань майже збігалися з марксистськими. Тоді вони наближались до розуміння суті марксизму. Це, наприклад, погляди революційних демократів на народ як рушій історії (у своєму тезисному вигляді).

¹ Див.: М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 7.

² Див.: В. Бурлак. Проникнення ідей марксизма в Росію в 50—70-х роках XIX века, М., 1956, стор. 11.

³ Тут і далі йдеться про революційних демократів України другого етапу (кінець XIX — початку XX ст.).

Була ще одна особливість поширення марксизму на Україні (та й не тільки тут). Ця особливість зумовлена тим, що протягом усього дожовтневого періоду з марксизму найменшого поширення і засвоєння порівняно з іншими складовими частинами цього вчення дістала філософія. Як марксист, так і немарксист найчастіше з потреб революційної практики використовували передусім теорію наукового комунізму та економічне вчення Маркса й Енгельса. Це зумовлювалося насамперед завданнями політичної агітації: адже такі питання, як, скажімо, пояснення механізму одержання прибутків капіталістами чи порядку керування суспільним виробництвом при соціалізмі більш істотно зачіпали інтереси трудящих мас, ніж проблеми матеріальної єдності світу чи простору і часу. Цим і пояснюється, що українські революціонери брали висновки Маркса й Енгельса з теорії наукового комунізму і економічного вчення в готовому вигляді, обминаючи філософський ґрунт, на якому ті висновки робилися.

У науці, підпорядкованій буржуазній ідеології, марксистська філософія теж не дістала поширення. Але передові вчені-демократи з науковою метою зверталися і до марксистської філософії (Зібер та ін.). Проте вони це могли робити лише до того часу, поки для буржуазно-поміщичьких ідеологів не став зрозумілим органічний зв'язок між діалектичним матеріалізмом, науковим комунізмом та економічним вченням Маркса й Енгельса.

Разом з тим завдяки органічному зв'язку всіх частин марксизму його філософія, хоча в основному й опосередковано, проте все ж поширила свій вплив на передову частину українського суспільства. Крім такого способу, марксистська філософія у дожовтневий період поширювалася і відстоювалася на Україні і в «чистому» вигляді.

Поширення марксистської філософії на Україні йшло від немарксистських інтерпретацій до марксистської пропаганди. Історично шлях цього поширення такий: революційні народники — Зібер — революційні демократи — соціал-демократи.

Народники 70-х років зверталися до марксизму для теоретичного обґрунтування своєї діяльності. Цей інтерес до марксизму у них був певною мірою підготовлений творчістю російських і українських революційних демократів 40—60-х років XIX ст. Ті з народників, що визнавали капіталістичний розвиток у Росії і схилилися до проведення соціалістичної агітації серед робітників, найбільше цікавилися марксизмом. Показовою щодо цього була діяльність Івана Фесенка (1846—1882), який пропагував економічне вчення Маркса, пристрасно закликав вивчати «Капітал». У 1876 р. Фесенко читав у робітничих гуртках Петербурга (раніше в Києві) лекції з політичної економії. Г. В. Плеханов про них писав: «Згадуючи тепер лекції, що читались у робітничих гуртках «бунтарями», я думаю, що істотну користь робітники могли мати тільки

з лекцій з політичної економії покійного І. Ф. Фесенка. Ця, на жаль, надто рано померла людина, добре знала обраний нею предмет і зміла викладати його загальноприступно і захоплено¹.

Ретельне вивчення частиною революційних народників першого тома «Капіталу» привчало їх до діалектичного мислення, допомагало долати метафізичність теорій М. Бакуніна, П. Лаврова, П. Ткачова.

Передові вчені на Україні, далекі від революційної діяльності народників 70-х років, за логікою розвитку своєї науки, насамперед економічної, не могли мовчанкою обминути відкриттів марксизму у цій галузі. Рівень прогресивності і демократичності переконань визначив у дальшому, в часи загострення класових суперечностей в Росії, ставлення їх до творчості Маркса й Енгельса. З цього погляду особливої уваги заслуговують праці професора Київського університету Миколи Зібера (1844—1888).

У 1871 р. вийшла магістерська дисертація Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями і роз'ясненнями», де автор торкнувся багатьох питань економічної теорії Маркса. К. Маркс, цитуючи цю працю Зібера, називав її «цінною книгою»². У 1876—1878 рр. Зібер виступив із статтями, в яких популяризував економічне вчення Маркса, аргументовано спростував критику «Капіталу», що її вели вульгарні апологети буржуазної політичної економії.

У 1885 р. вийшло друге видання магістерської дисертації Зібера з використанням названих полемічних статей під назвою «Давид Рікардо і Карл Маркс в їхніх суспільно-економічних дослідженнях». Пізніше про неї В. Воровський писав: «Це була та сама книжка, з якої вивчало марксизм молоде покоління кінця 80-х—початку 90-х років, коли переклад «Капіталу» (вид. 1872 р.) став бібліографічною рідкістю»³.

Для того, щоб скомпрометувати відкриття Маркса в економічній науці, катедер-професори оцінювали «Капітал» (I том) К. Маркса тільки як «апологію прав робочих класів», як нічого не вартий з наукового погляду твір. «Як бачимо,— писав Б. М. Чичерін,— тут справа йде не більше, не менше, як про насильне повалення всього існуючого суспільного ладу»⁴. На думку цих псевдовчених критиків, після такого висновку вся громадськість, особливо вчені, повинна була відсахнутися від «Капіталу». Але цього не сталося. Зібер зло висміяв критиків Маркса. Правда, умови царської цензури не завжди давали можливість передо-

¹ Г. В. Плеханов. Русский рабочий в революционном движении (По личным воспоминаниям), 1940, стор. 26.

² Див.: К. Маркс. Капітал, т. I, К., 1954, стор. 14.

³ В. В. Воровский. Сочинения, т. I, М., 1933, стор. 175.

⁴ Цит. за: «Вестник АН СССР», 1933, № 3, стор. 27.

вому вченому захищати Маркса від наклепників і фальсифікаторів. Так, стаття Зібера «Б. Чичерін contra К. Маркс» була надрукована лише через рік після її написання.

У 1878 р. жандармерія загрожувала арештом редакції «Отечественных записок», якщо в журналі буде опубліковано названу статтю¹. Вийшла вона у журналі «Слово» (Петербург) в 1879 р.

Обминаючи економічні питання, яких торкався у 70-х роках Зібер, відзначимо, передусім, його підтримку і захист Марксового діалектичного методу, послідовно дотриманого в «Капіталі». «Звертаючися, зокрема, до методу Маркса, — писав він, — ми повинні, насамперед, відзначити, що згідно з твердженням самого автора його метод є не чим іншим, як перевернутим методом Гегеля, так що в останнього весь зовнішній світ є лише відображенням свідомості; у самого ж автора свідомість є не чим іншим, як відображенням зовнішнього світу»². Для нас важливо, що Зібер вбачав головну відмінність між діалектичним методом Маркса і методом Гегеля у матеріалістичній філософській основі першого. Зібер схвалює і захищає метод Маркса.

Яскравим доказом теоретичної, якщо можна так висловитися, прихильності Зібера до марксистської філософії було його ставлення до «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса. Цей твір був заборонений царською цензурою для поширення і перекладу в Росії. Незважаючи на цензурні утиски, Зібер в журналі «Слово» (№ 11 за 1879 р.) опублікував велику статтю під назвою «Діалектика в її застосуванні до науки», яка, власне, була перекладом першого відділу «Філософія» та трьох розділів з другого відділу «Політична економія» книжки Енгельса «Анти-Дюрінг», з усієї статті (обсягом близько 5 друкованих аркушів) Зіберу належало лише кілька рядків³.

Зібер уцент спростував тлумачення професором-економістом Ю. Жуковським формулювання Маркса про основи історичного матеріалізму: «...Маркс з найповнішою наочністю і ясністю викладає своє міркування, що юридичні, політичні та духовні явища є не більше, як надбудова на фундаменті відносин матеріальних або економічних, а тому зовсім не є довільними для людини і не створюються людиною з надр свого духу»⁴. Так Зібер підтримує (і пропагує) матеріалістичне розуміння історії — один з найважливіших чинників революційного перевороту, здійсненого Марксом у науці.

¹ Дяв.: «Вестник АН СССР», 1933, № 3, стор. 27.

² Н. И. Зибер. Избранные экономические произведения, т. I, М., 1959, стор. 563.

³ Дяв.: Звенья. Сборник материалов и документов по истории литературы, искусства и общественной мысли XIV—XX вв., VIII, М., 1950, стор. 608—625, а також: Н. Зибер. Діалектика в її застосуванні до науки, Х., 1929.

⁴ Н. И. Зибер. Избранные экономические произведения, т. I, стор. 558—559.

Зібер, що багато зробив для викриття ідеологів панівних класів пореформеної Росії, спричинився і до критики теоретичних засад народництва. Найбільше він критикував народників за їхній догмат про некапіталістичний суспільний розвиток Росії. У статті «Капіталізм в Росії» (1882 р.), що певною мірою підсумовувала полеміку між Зібєром і народниками, розпочату ще у першій половині 70-х років, Зібер, аналізуючи працю ліберального народника В. Воронцова «Судьба капіталізму в Росії», доводив неминучість капіталістичного розвитку в Росії, більш того, наявність такого розвитку в ній. Капіталізм, стверджував там Зібер, є явище «універсальне, яке зустрічається в будь-якому суспільстві на певному ступені його розвитку»¹. Зібер був першим, наймайні на Україні, хто розпочав теоретичну критику народництва.

Зібер виступив літературним популяризатором марксизму, зокрема і важливих його філософських та соціологічних засад. Проте він не усвідомив революційно-перетворювальної суті марксизму. Кабінетний вчений, він споглядально сприймав, коментував і поширював марксистські філософські та соціологічні ідеї. І з цього погляду І. Фесенко справедливо критикував його за недооцінку вирішальної ролі для історичного поступу народних рухів. Зібер знав і прихильно виступав за багатьма діями українського визвольного руху (С. Подолинським, О. Терлецьким, М. Драгомановим та ін.), був особисто знайомий з К. Марксом, однак він не приєднався до них, не став активним борцем за визволення експлуатованого народу.

Деяко відмінне від Зібєра місце в популяризації марксистської філософії посідають викладачі Харківського університету І. Кауфман, Г. Цехановецький, К. Гаттенбергер. Ця відмінність полягає передусім у непослідовності (особливо це стосується Кауфмана) у даному питанні.

Серед рецензій (до речі, їх було понад 150²), що з'явилися у 70-х роках у російській періодичній пресі на перший том «Капіталу», який вийшов у 1872 р. у Петербурзі у перекладі на російську мову Г. О. Лопатіна і М. Ф. Данієльсона, одна належала Кауфману. Маркс, цитуючи у післяслові до другого видання «Капіталу» великий уривок з цієї рецензії, писав: «Автор, змалювавши так вдало те, що він називає моїм справжнім методом, і поставившись так прихильно до моїх особистих прийомів застосування цього методу, тим самим змалював не що інше, як діалектичний метод»³. Отже, Кауфман зумів правильно зрозуміти філософську основу «Капіталу». Високу оцінку цій рецензії пізніше дав і В. І. Ленін⁴. На жаль, Кауфман потім відійшов від принципу науко-

¹ Н. И. Зибер. Избранные экономические сочинения, т. I, стор. 8.

² Див.: О. П. Калекіна. Очерки по истории издания марксистской литературы в России (1870—1917 гг.), М., 1962, стор. 30.

³ К. Маркс. Капитал, т. I, стор. 19.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 69.

вості у ставленні до марксизму і на догоду буржуазно-поміщицьким політикам царської Росії викривляв його, що було відзначено К. Марксом¹.

Та чи не найбільше для справи поширення марксизму на Україні в дожовтневий час (крім, безумовно, соціал-демократів) зробили революційні демократи: С. Подолинський, О. Терлецький, І. Франко, М. Павлик, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін.

У 1875—1876 рр. у Відні Сергієм Подолинським (1850—1891) і Остапом Терлецьким (1850—1902) були здійснені перші видання української соціалістичної літератури, на якій позначився вплив марксизму. З чотирьох брошур цих видань найцікавішими, з погляду даного питання, є дві: «Парова машина» і «Про бідність», що належали перу Подолинського. Терлецький як видавець брошур переслідувався цісарським урядом, притягався до судової відповідальності. Незважаючи на заборону в Австро-Угорщині і в Росії, усі вони були добре відомі на Україні. Ці брошури, що містили певні відомості з теорії додаткової вартості К. Маркса, викликали в колах передової інтелігенції, робітників і селян поглиблений інтерес до марксизму в цілому.

С. Подолинський², що був особисто знайомий і листувався з К. Марксом, під впливом праць основоположників марксизму досліджував соціальні процеси на Україні (розвиток капіталізму, революційний рух, проблему праці тощо). Ф. Енгельс, аналізуючи концепцію нашого соціолога про нагромадження і збереження сонячної енергії на поверхні землі, зазначав, що він відхилився в бік від свого «дуже цінного відкриття», бажаючи знайти нові природничо-наукові докази на користь соціалізму, і через це змішав фізичне з економічним³.

У 1873—1877 рр. О. Терлецький в товаристві галицьких студентів «Січ» у Відні читав реферати і доповіді з матеріалістичної філософії.

У 1876 р. на зборах «Січі» Терлецький проголосив доповідь «Дарвінізм і соціалізм»; чим викликав тривалу дискусію. У своїй доповіді він спробував застосувати діалектичний метод (з «Капіталу» Маркса) до еволюційної теорії Дарвіна. Спростовуючи метафізичне перебільшення законів і взагалі теорії Дарвіна, Терлецький промовляв: «В природі нема поєдинчих законів, а єсть тільки група, цілість («комбінація»)»⁴. «А закони поєдинчі тільки на папері, тільки в нашій голові, так само, як тільки на папері існує осібна матерія і осібна сила. Фактично матерія і сила то річ одна, нерозлучна. А коли людський розум для ліпшого

¹ Див.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., 1953, стор. 101.

² Детальніше див.: А. І. Пашук. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського, Львів, 1965.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 35, стор. 111.

⁴ Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, сп. 3113, арк. 301.

зрозуміння річі робить теоретичний поділ матерії на матерію і силу, і теоретичний поділ цілості сил природничих на поєднані сили, то яка рація для природи стосуватися до половинності людського ума?»¹ Терлецький протиставляв діалектичний метод метафізичному.

Того ж 1876 р. Терлецький у листі від 6 січня до М. Бучинського виступив на захист праць Маркса від фальсифікації і наклепів з боку ідеологів буржуазного цародовства. Цей лист мав значення публічного виступу, бо розповсюджувався в списках у колах галицької інтелігенції.

Серед революційних демократів для поширення марксизму, в тому числі і його філософської частини, без сумніву, найбільше зробив Іван Франко (1856—1916)².

На початку своєї революційної суспільно-політичної та літературної діяльності (кінець 70-х років) він захопився творами К. Маркса й Ф. Енгельса. У 1879 р. Франко переклав 24 розділ («Так зване первісне нагромадження») з «Капіталу» Маркса. У передмові до окремого видання цього розділу Франко писав: «Цей важний розділ Марксової книжки — прекрасний культурно-історичний очерк — зрозумілий буде і окремо від цілої книжки, і ми хочемо познакомити з ними нашу громаду як для самої його великої стійності наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владає німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки»³. На жаль, переклад Франка був видрукований лише у 1926 р. у львівському журналі «Культура» (№ 4—9). У 1891—1892 рр. за участю Франка у додатку журналу «Народ» (орган Русько-української радикальної партії) — надруковано працю Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки». З ім'ям Франка пов'язано і перше видання українською мовою марксистського філософського твору: у 1899 р. львівська «Українсько-руська видавнича спілка» тиражем 1000 примірників видала працю Ф. Енгельса «Людвиг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» (під назвою «Людвиг Фейєрбах»).

І. Франко і його соратник Михайло Павлик⁴ (1853—1915) підтримували зв'язки з плеханівською групою «Визволення праці», знайомилися з працями В. І. Леніна, з газетою «Искра»⁵. У франківському журналі міститься, до речі, перша в Галичині згадка імені Леніна⁶.

¹ Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, сп. 215, арк. 142.

² Див., наприклад, Андрій Брагінець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка, Львів, 1956.

³ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. 19, К., 1956, стор. 228.

⁴ Детальніше про Павлика див.: П. Т. Манзєнко. Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика, К., 1962.

⁵ Див.: В. Д. Боцч-Бруевич. Моя переписка с Иваном Франко.— У кн.: Иван Франко в воспоминаниях современников, М., 1966.

⁶ «Житє і слово», т. V, Львів, 1896, кн. 2, стор. 125.

Як відомо, марксизм вплинув найсильніше на соціологічні погляди революційних демократів. Це стосується і творчості І. Франка. Питання про відношення суспільної свідомості до суспільного буття він розв'язав у своїй основі матеріалістично. Франко наголошував на тому, що нові відносини, погляди, суспільні течії виникають унаслідок передусім економічних змін у житті людей. «Значить,— узагальнював він,— переворот духовний та літературний усе наступає по перевороті економічній»¹. Торкаючись соціальної нерівності серед людей, Франко знову відзначає: «Тільки суспільні відносини, в які вона (людина.— Авт.) попадає, роблять з однієї — селянина, з іншої — пана; з однієї — робітника, з іншої — паразита»². Не завжди, можливо, точно формулюючи, але постійно прагнучи до наукового тлумачення суспільних явищ, Франко-філософ шукав їм пояснень в конкретних умовах, в яких вони відбувались. Проте матеріалістичне розуміння історії ним, як і іншими революційними демократами, не було марксистським. І хоча революційно-демократичне розуміння суспільства відбивало вплив марксизму, але ототожнювати їх у цьому питанні аж ніяк не слід.

Історичне значення марксистського вчення високо цінував Павло Грабовський (1864—1902)³. Він дійшов висновку: «Тепер все, що тільки єсть у Росії живого, рухливого та працюючого, йде під окликом марксизму»⁴.

Не лише ідейно, а й у своїй громадській діяльності близько до соціал-демократичного руху стояли Леся Українка (1871—1913) і Михайло Коцюбинський (1864—1913)⁵. Леся Українка переклала на українську мову «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса, «Нариси матеріалістичного розуміння історії» А. Лабріолі, «Хто з чого жде?» Ш. Дікштейна. Проте головне в творчості революційних демократів щодо поширення марксизму не в перекладах праць Маркса й Енгельса, а в тому впливі марксизму, що вони його відбили.

Історична заслуга немарксистських інтерпретаторів і поширювачів творів Маркса й Енгельса, найважливіших їхніх філософських ідей полягає в тому, що вони готували ідейний ґрунт для дальшого становлення і утвердження марксизму на Україні, що в умовах урядових репре-

¹ Іван Франко. Твори, т. 16, стор. 33.

² Іван Франко. Твори, т. 19, стор. 208.

³ Див., наприклад, А. Пашкова. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського, К., 1964.

⁴ Павло Грабовський. Твори в двох томах, т. 2, К., 1964, стор. 391.

⁵ Див.: І. Головаха. Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки, К., 1953; І. М. Куликів. Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер, Х., 1962; М. П. Партолін. Суспільно-політичні погляди М. М. Коцюбинського, Х., 1953; В. Ю. Євдокименко. Суспільно-політичні погляди М. М. Коцюбинського, К., 1964.

сій і тотального винищування вільної думки, проявляючи велику силу громадянської мужності, віддано служили народним прагненням до соціального визволення, що зберегли честь науки перед тиском фальсифікації, наклепництва, міщанського егоїзму.

Однак, якою великою б не була їх роль у поширенні, а часом — революційній пропаганді марксизму на Україні, найповніше, в істинній його сутності, почали ним опановувати широкі маси трудящих лише після створення плеханівської групи «Визволення праці» і соціал-демократичних організацій. Праці Маркса й Енгельса, та й власні, що видавалися членами групи Плеханова, користувалися великим попитом на Україні. Так, «Маніфест Комуністичної партії» Маркса й Енгельса, «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Людвиг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» і «Соціальні відносини в Росії» Енгельса; «Соціалізм і політична боротьба» і «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» Г. В. Плеханова були відомі на Україні.

На Україні також видавалися філософські твори основоположників марксизму. У 1894 р. в Києві було видано «Маніфест Комуністичної партії», у 1898 р.— «Злиденність філософії», у 1905 р.— «До сврейського питання»; в Одесі — «До критики політичної економії», «Людвиг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та ін¹. На Україні були відомі також праці П. Лафарга, А. Бебеля, К. Каутського (поки він був ще марксистом), К. Цеткін та інших².

Праці В. І. Леніна розповсюджувалися на Україні з самого початку його творчості. Уже в 1895 р. за читання книжки Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» царська поліція провадила арешти у Києві³. У 1894 р. групою соціал-демократів у Борзнянському повіті на Чернігівщині вперше на Україні було надруковано на гектографі близько 100 примірників цієї праці Леніна⁴.

З працями Леніна на Україні знайомила газета «Искра», транспорт якої з-за кордону йшли переважно через Львів і Чернівці і велика частина якої залишалася на Україні⁵.

¹ Див.: Й. А. Багмут і П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик, Х., 1962.

² Див., наприклад, П. П. Блестренко. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX ст.). К., 1958.

³ Див.: Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження і переклад), К., 1960, стор. 11.

⁴ Див.: там же, стор. 12.

⁵ Про розповсюдження левінської «Искры» на Україні див., наприклад: І. Премислер. Левінська «Искра» на Україні, К., 1950; М. Волянюк. Левінська «Искра» в Галиччій, Львів, 1959; С. О. Квятков. Левінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959.

У Києві та в інших містах України з 90-х років марксизм пропагували такі діячі соціал-демократичного робітничого руху, як Ю. Мельников, П. Тучапський, П. Запорожець, І. Бабушкін, М. Бауман, А. Луначарський, О. Шліхтер. Інтенсивно видавалися і розповсюджувалися твори Леніна в часи першої російської революції. Так, лише протягом січня—вересня 1905 р. на Україні нелегально було видано сім праць Леніна¹.

Для поживлення філософської боротьби проти наступу містики, фідеїзму, позитивізму на духовне життя на Україні велику роль відіграла праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпірокритицизм», що вийшла весною 1909 р. у видавництві «Звено» (Москва) тиражем 2 тис. примірників. Праця ця відразу надійшла на Україну і продавалася, наприклад, у книжкових магазинах Києва². Нею широко користувалися марксистські пропагандисти на Україні для боротьби як з відверто реакційною ідеалістичною філософією, так і з філософськими ревізіоністами-позитивістами з кола соціал-демократії, що активізувалися після поразки революції 1905—1907 рр. Засновник Київського релігійно-філософського товариства П. Кудрявцев, наприклад, писав: «Тепер матеріалізм утратив свій кредит: його місце посів емпірокритицизм. Вивчати цей напрям — значить вивчати один з головних елементів у змісті нашого духовного життя»³.

З філософською ревізією марксизму виступили тоді соціал-демократи В. Базаров, О. Богданов, П. Юшкевич, Н. Валентинов та ін. У 1908 р. вони видали «Нариси з філософії марксизму», де проводилась думка, ніби марксизм не має власної теорії пізнання, тому його потрібно доповнити новітньою філософською гносеологією махізму. Цю лінію ревізії марксизму підтримав своєю брошурою «Нове в філософії» київський «упередовець» Войталовський⁴.

Тому не дивно, що одразу ж після виходу «Матеріалізму і емпірокритицизму» один з найкращих пропагандистів марксизму на Україні, соратник В. І. Леніна — Вацлав Вацлавович Воровський (1871—1923) використав ленінську працю для ідейної філософської боротьби проти позитивізму Маха і Авенаріуса, якими так захопилися Базаров, Богданов та ін. При першій же нагоді В. Воровський у газеті «Одесское обозрение» (від 5 червня 1909 р.) інформував читачів про вихід праці Леніна. Він писав: «Проти цієї доктрини (емпірокритицизму.—*Авт.*) виступив недавно один з найвдатніших теоретиків російського марксист-

¹ Див.: Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні; стор. 34.

² Див.: там же, стор. 57.

³ П. Кудрявцев. Абсолютизм или релятивизм? Вып. I, К., 1908, стор. 89.

⁴ Див.: Г. Г. Ємельяненко. Могутня ідейна зброя в боротьбі за марксистський світогляд на Україні, К., 1959, стор. 12.

му Ленін з докладною роботою «Матеріалізм і емпіріокритицизм (Критичні замітки про одну реакційну філософію)»¹.

Воровський пропагував основні засади діалектичного і історичного матеріалізму, підтримував боротьбу Леніна з махізмом². Він переклав і видав «Маніфест Коммунистической партии» К. Маркса і Ф. Енгельса (1906 р.), «Введение к критике философии права Гегеля» К. Маркса (1906 р.). У таких своїх працях, як «Коммунистический манифест и его судьба в России», «К истории марксизма в России», «Письмо из Берлина», «Карл Маркс», Воровський відстоював чистоту марксизму, пропагував філософські твори Маркса й Енгельса. Так, у «Письме из Берлина», падруковапом в газеті «Одесское обозрение» від 1—2 березня 1908 р., марксистський пропагандист писав про філософський метод Маркса: «Основою всього світового життя він визнав не ідею, а матерію, не свідомість, а буття. Свідомість же, мислення, ідея є лише продуктом матеріального буття, надбудовою над матеріальним базисом»³.

У 1910 р. у Катеринославі вийшла ще одна, в основному марксистська, філософська праця — Вл. Горіна (Галкіна) «Долой материализм!» (Критика эмпириокритической критики)». Справжнє прізвище автора було приховано під псевдонімом «Н. Грабовский». Горін висміює намагання махістів за допомогою софістичного поводження з термінологією поставити свій «остаточний монізм» понад матеріалізм й ідеалізм. «Повторюю,— пише він,— Енгельс правий, кажучи, що інших точок зору, крім матеріалістичної та ідеалістичної, бути не може»⁴. Аргументами з праць Маркса й Енгельса Горін спростовує ревізіоністське твердження, ніби «у марксизмові нема теорії пізнання». Так само він викриває відступи від матеріалізму «богошукачів» і «богобудівників» (Луначарський, Богданов, Горький) за їхні псевдоідеї «боголюдини», «людства», «надлюдства» тощо. Горін слушно підкреслює, що махісти з середовища соціал-демократів пропагандою своєї філософії роблять «не малу послугу реакції», «гальмують розвиток свідомості пролетаріату»⁵.

У цілому книжка Вл. Горіна (Галкіна), хоча і містила багато неточностей, передусім з погляду марксистської філософської термінології, була дуже корисною у боротьбі з махістською філософією.

Творами В. І. Леніна починають цікавитися природодослідники. Вчені цитують, посилаються на твори В. І. Леніна, використовують його

¹ Цит. за: М. П. Медведєва. До питання про боротьбу більшовників України проти махізму.— «Вісник Київського університету», 1965, № 6, серія суспільних наук, стор. 88.

² Див.: Д. Х. Острянин. В. В. Воровський — видатний пропагандист марксистсько-ленінської філософії, К., 1963.

³ В. В. Воровський. Сочинения, т. I, М., 1933, стор. 37.

⁴ Н. Грабовский. «Долой материализм!» (Критика эмпириокритической критики), 1910, стор. 11.

⁵ Там же, стор. 171.

твердження в своїй аргументації. Серед них слід насамперед відзначити відомого українського вченого-патолога і мікробіолога Л. О. Тарасевича (1868—1927)¹.

Долаючи величезні перешкоди, більшовицькі пропагандисти з успіхом поширювали марксистську філософію. Це сприяло перемозі революційного руху в царській Росії.

Із здійсненням Великої Жовтневої соціалістичної революції були усунуті політичні перепони для масового поширення марксистської філософії, яка у радянський час набула дальшого розвитку.

¹ Див.: Л. А. Тарасевич. О голодавши, К., 1907.

II. ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

У джерелознавчому ідеалі необхідне врахування і відображення всіх без випятку публікацій на дану тему у вказаний період. Цей ідеал тут не досягнуто з ряду причин. Деякі з публікацій не вдалося знайти (хоча, за певними відомостями, вони в свій час були); деяка частина навіть вивчених джерел безпосередньо не відображена в тексті тому, що ними (навіть при високих популяризаторських якостях) не вноситься істотно нове в діалектичний матеріалізм як науку. Все ж переважно більшість і такого роду публікацій ми прагнули включити в текст, посилення, щоб не збіднити загальної картини праць з діалектичного матеріалізму на Україні. Звичайно, згадка про кожну роботу не означає викладу всіх думок, що в ній містяться, — і щоб не повторювати одні й ті самі, уже раніш відомі, філософські ідеї, і щоб не порушити специфіки даної праці. Вважаємо за доцільне в першому підрозділі розглянути в хронологічній послідовності основні етапи розвитку діалектичного матеріалізму на Радянській Україні, вказавши на відповідні філософські праці. У наступних же підрозділах розглядаються більш детально деякі теоретичні проблеми діалектичного матеріалізму, що їх досліджують філософи Радянської України, — повертаючись або не повертаючись до проблем, згаданих на початку праці. В цих частинах хронологічна послідовність не є єдиним критерієм викладу, вона сполучається з внутрішньою логікою розвитку проблеми. Без цього неможливо дослідити рух філософських досліджень саме як розвиток, появу нових ідей. В свою чергу автор звертає увагу, хоч побіжно, на пштому вагу, значення певних філософських положень для сучасної науки.

Автор подекуди враховував і літературу, видану не тільки на Радянській Україні, а й в інших республіках нашої країни (інколи і за рубезем), літературу, яка стає так або інакше надбанням і української культури.

Автор прагнув дослідити тенденції розвитку діалектичного матеріалізму і його окремих проблем; зокрема він звертає увагу на «межі», де мпула, наявна спадщина переходить в сьгоднішню теоретичну творчість.

Основні періоди розвитку діалектичного матеріалізму на Радянській Україні

Перший період розвитку діалектичного матеріалізму на Радянській Україні. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції стала вирішальною передумовою величезного піднесення всієї марксистської теорії, в тому числі і діалектичного матеріалізму. Природно, що протягом перших років після Жовтня, коли проходила найгостріша політична, воєнна битва трудящих під керівництвом Комуністичної партії за перемогу Радянської влади і вирішувалося питання — бути чи не бути радянському народові, саме до цього приверталась першочергова увага революційних марксистів.

Так було і на Україні. Тоді питання діалектичного матеріалізму набували ваги насамперед у зв'язку з можливостями їх практичного застосування. Показові з цієї точки зору, наприклад, матеріали III Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.). В. П. Затопський пізніше згадував про той час: «З'їзд палав революційним вогнем, як палала від краю до краю вся країна, все клекотіло як у котлі. Наочпо проходили геологічного масштабу класові зсуви»¹. З'їзд прийняв першу Конституцію УРСР та інші важливі рішення. В доповіді Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України з'їздові, зокрема, відзначалося: «Ми заявляємо, що кожному вільно вірити у що йому завгодно, і, якщо він хоче вірити в існування бога, то справа його совісті й ми не будемо в це втручатися; але ми не дозволимо, щоб творіння людської фантазії стало знаряддям підкорення і панування в руках одного класу проти іншого класу»². Мова, власне, йшла не про філософію, а про державне обмеження можливості реакційного політичного використання ідеалізму та релігії.

З переходом до мирного соціалістичного будівництва філософи-марксистки України, як і усієї Радянської країни, активізували свою діяльність щодо розвитку діалектичного матеріалізму. Виходячи з теоретичних праць основоположників марксизму-ленінізму, вони прагнули до ідейного збагачення теорії висновками нової соціальної практики. При цьому вони активно ідейно боролися проти філософів-ідеалістів. А таких немало збереглося тоді на Україні. Прихильники ідеалістичного світорозуміння пропагували свої погляди в різних формах, у тому числі і шляхом відповідної інтерпретації історії філософії. Так, у книзі Г. Хоткевича про філософію Г. Сковороди (1920 р.) міститься таке звернення до читача: «Побажаймо ж самі собі, щоб дійшли слова Сковороди до нашо-

¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Видання Центрального архівного управління УРСР, X., 1932, стор. X.

² Там же, стор. 39.

го серця і щоб розпочали ми носити образ і подобиє Божі»¹. Ідейна боротьба часто перепліталась з іншими формами класової боротьби (це особливо стосується періоду, коли всередині країни експлуататорські сили були повалені, але не ліквідовані).

Для поширення теоретичних ідей марксизму в масах поряд з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна видавалися компактні збірники та хрестоматії. Першою з таких збірок була складена С. Ю. Семковським у 1922 р. «Марксистская хрестоматия»². Видання її мало значення не лише для України. В рецензії журналу «Под знаменем марксизма» вона дістала позитивної оцінки і, незважаючи на недоліки, рекомендувалась як корисний посібник при вивченні марксизму³. Вона неодноразово перевидувалась, випуски її урізноманітнювались: деякі, наприклад, були розраховані спеціально для юнацтва.

У 20-і ж роки з'явилися і перші українські учбові посібники та підручники з діалектичного матеріалізму. В 1928 р. було видано написаний В. Бойком конспективний курс діалектичного матеріалізму⁴. В наступному році публікується учбовий посібник (типу хрестоматії) Г. Єфіменка «Діалектичний матеріалізм»⁵. Нарешті, в 1932 р. виходить підручник для вищих учбових закладів — «Діалектичний матеріалізм» під редакцією О. Бервицького, Р. Левіка, Т. Степового, В. Юринця⁶. Підручники за призначенням мали великою мірою популяризаторський характер; поява їх відіграла велику роль у пропаганді марксистської філософії.

Величезне значення для творчої діяльності радянських філософів поряд з іншими марксистсько-ленінськими працями мав твір В. І. Леніна «Про значення бойовничого матеріалізму» (1922 р.). В ньому були визначені також найважливіші завдання дальшого розвитку діалектичного матеріалізму як науки. Ленінські думки про необхідність зв'язку марксистської філософії з природознавством, про необхідність розвитку матеріалістичної діалектики, а для цього — і матеріалістичного витлумачення діалектики Гегеля стали величезним стимулом для визначення основних напрямків дальшого розвитку діалектичного матеріалізму на Україні (як і в усій Країні Рад).

¹ Г. Хоткевич. Григорій Савич Сковорода (український філософ), Х., 1920, стор. 38.

² Марксистская хрестоматия. С. Ю. Семковского. Пособие для преподавателей и студентов, ч. I., Екатеринослав — Харьков, 1922.

³ Див.: «Под знаменем марксизма», 1922, № 9-10, стор. 228—229.

⁴ В. Бойко. Діалектичний матеріалізм, ч. I. Філософія марксизму. Курс конспективний, 1928.

⁵ Г. Єфіменко. Діалектичний матеріалізм. Робоча підручна книга для комвузів, радпартшкіл та самоосвіти, 1929.

⁶ Діалектичний матеріалізм. Підручник для вишів і втишів, ч. I, за ред. О. Бервицького, Р. Левіка, Т. Степового, В. Юринця, 1932.

Деякі радянські філософи у 20-і роки зайнялися філософським узагальненням досягнень природознавства. Тут насамперед слід відзначити праці С. Ю. Семковського. Ще в 1922 р. виходить його брошура «Что такое марксизм (Маркс и Дарвин)»¹. У популярній формі в ній викладалися основні теоретичні положення марксизму та дарвінізму, розглядався зв'язок між ними.

У 1926 р. виходить книга Семковського «Диалектический материализм и принцип относительности»², де автор узагальнює та розвиває свої погляди, викладені в попередніх роботах з цієї тематики³. Він доводить, що теорія відносності — не лише фізична теорія, що розв'язує важливі конкретно-наукові завдання, а й той природничо-науковий матеріал, на основі узагальнення якого відбувається дальший розвиток діалектичного матеріалізму. В книзі дається рішуча відсіч прагненням поідеалістичному, особливо по-махістському, тлумачити теорію відносності. Автор відзначає, що теорія відносності розширює попередні уявлення про рух, простір і час як форми буття матерії, розкриває такі аспекти їх взаємозв'язків, які до неї залишалися невідомими.

Семковський один з перших в радянській філософській літературі інтерпретував теорію відносності як матеріал для розвитку діалектичного матеріалізму, при цьому він дискутував з тими радянськими філософами, наприклад з А. К. Тімірязевим⁴, які вважали науково неспроможними і саму теорію відносності і, відповідно, її позитивне діалектично-матеріалістичне тлумачення.

Звичайно, і в роботі Семковського були педоліки, що стосувалися розуміння як фізичної суті теорії відносності, так і філософських положень (він допускав неточності у деяких з них). Так, П. Демчук відзначає, що хоча Семковський і розрізняє філософське та фізичне поняття матерії, але неточною, невірною є думка Семковського, що у Всесвіті, крім матерії, є ще й «пустота»⁵. Проте основний напрямок його діяльності відповідав вимогам науки, і можна погодитись з оцінкою книги Семковського Л. Штрумом: «Робота ця, на наш погляд, дає великий вклад в літературу про теорію відносності і в той же час робить значний крок вперед в розв'язку діалектичного матеріалізму»⁶.

¹ С. Ю. Семковский. Что такое марксизм (Маркс и Дарвин). Популярный очерк. Х., 1922.

² С. Ю. Семковский. Диалектический материализм и принцип относительности, М.—Л., 1926.

³ Див., наприклад, С. Ю. Семковский. Теория относительности и диалектический материализм, 1924.

⁴ Див.: А. Тимирязев. Теория относительности и диалектический материализм. — «Под знаменем марксизма», 1924, № 8-9.

⁵ Див.: «Більшовик України», 1928, № 9-10, стор. 152—153, 156.

⁶ «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 246.

Розробці категорій діалектичного матеріалізму у зв'язку з досягненнями природознавства (і дослідженню філософських проблем природознавства) у 20-і роки були присвячені публікації й інших філософів та природодослідників Радянської України. Серед них слід відзначити статті А. Слудкіна, І. Гаїбова, І. Буланкіна, С. Генеса, надруковані в збірці «Войовничий матеріаліст»¹. Поряд з цим деякі праці, де конкретні проблеми природознавства ставились у співвідношенні з діалектичним матеріалізмом, зовсім не були філософськими дослідженнями. Наприклад, у статті З. І. Чучмарьова «Діалектика і проблема втоми»² розглядались фізіологічні та інші конкретні дані про втому, але філософії там не було.

Поява робіт, де конкретна вузька спеціальна проблема пов'язувалась з філософією, але не була філософською, однією з своїх причин мала впевненість в тому, що одне лише застосування формулювань діалектичного матеріалізму є достатнім для однозначної відповіді на суто спеціальне питання. Тим самим слабо враховувалась специфіка конкретно-наукового і філософського досліджень та їх взаємозв'язку. А траплялося, що іноді деякі науковці з кар'єристських міркувань використовували посилання на діалектичний матеріалізм як на офіційно панівну філософію, щоб продемонструвати свою лояльність. Подібне ставлення до діалектичного матеріалізму сприяло його вульгаризації. Проте шлях найтіснішого зв'язку природознавства та інших конкретних наук з філософією для дальшого розвитку діалектичного матеріалізму, без сумніву, був правильним і плідним.

Одним з найголовніших напрямків розвитку філософії за радянського часу стала реалізація висунутого Леніним завдання — всебічної розробки марксистської діалектики. При цьому важливого значення набувало матеріалістичне витлумачення історико-філософського матеріалу, насамперед, діалектики Гегеля, та врахування того нового, що дав більш пізній етап соціального розвитку. В 20-і роки на Україні з'явилось декілька робіт, присвячених цим питанням.

У 1924 р. була видана книга В. Ф. Асмуса «Диалектический материализм и логика. Очерк развития диалектического метода в новейшей философии от Канта до Ленина». Це був, мабуть, перший у радянській літературі досвід викладу розвитку діалектики у новітній західноєвропейській домарксистській філософії (Кант, Фіхте, Шеллінг, Барділі, Шлейєрмахер, Шлегель, Гегель, Фейєрбах) як передісторії марксизму. Особливий інтерес являє VII розділ книги: «Діалектичний метод Маркса і Енгельса», де автор, крім викладу історії, прагне виділити «основні

¹ Див.: Войовничий матеріаліст. Збірник 1, X., 1929.

² Див.: «Прапор марксизму», 1929, № 5.

загальні риси діалектичного методу»¹, які він в іншому місці називає «особливостями», «моментами». Основними рисами марксистського діалектичного методу автор вважає історизм, взаємний зв'язок усіх явищ, суперечності, діалектику розвитку (заперечення заперечення), перехід кількості в якість, співвідношення еволюції та революції (проблема стрибків). Асмус спеціально підкреслює, що марксистська діалектика — це лише метод: «...Діалектика є не система філософії і ніколи не буде зведена до такої системи. Діалектика є метод і лише метод; зате це такий метод, з якого народжується не лише істина, яка з часом буде поповнена, виправлена і навіть відмінена іншою, вищою істиною, але народжується саме майбутнє, твориться сама конкретна тканина історії»². У книзі наголошується на важливості врахування всієї конкретної складності явищ при застосуванні діалектики.

Філософи-марксистки Радянської України одним з найголовніших своїх завдань вважали дальший розвиток марксизму. У редакційній передмові до першого номера журналу «Прапор марксизму» (органу Українського інституту марксизму) за 1927 р. говорилося: «Ми повинні вийти за популяризаторську, пропагандистську фазу, повинні взятися за працю монументальну, що дала б нове слово у всіх царинах науки. Тут ми повинні продовжувати великі традиції Маркса, Енгельса та Леніна, а в них необхідність практичної боротьби не заслонювала очей на необхідність і значення теорії, необхідність наукової добросовісності, оволодіння всіма здобутками науки на пайвищому їхньому рівні і освітлення їх світлом марксизму»³. Аналогічне завдання було поставлене у зверненні кафедри філософії Українського інституту марксизму-ленінізму та Президії Українського товариства «Войовничий матеріаліст». Там вказувалося, зокрема, на актуальність і важливість розгортання діалектичного матеріалізму у цілісну систему, на важливість дальшої розробки категорій матеріалістичної діалектики, філософського узагальнення здобутків суспільних та природничих наук, матеріалістичного втлумачення діалектики Гегеля, розгортання критики ідеалізму та метафізики⁴.

Деяко з українських авторів (це, звичайно, стосується не лише України) вказували на необхідність створення системи діалектичного матеріалізму. Ця думка провадилась і в збірнику «Войовничий матеріаліст» (статті С. Гонікмана «Предмет діалектики та наші завдання», В. Юринця «Шляхами механістичної думки» та ін.). Вона проходила і через інші праці. Так, Г. Овчаров писав: «Завдання дійсно грандіозне.

¹ В. Ф. Асмус. Диалектический материализм и логика. Очерк развития диалектического метода в новейшей философии от Канта до Ленина, К., 1924, стор. 194.

² Там же, стор. 217.

³ «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 5.

⁴ Див.: «За войовничий матеріалізм!», — «Вільшовик України», 1929, № 10.

Історична філософська спадщина і увесь досвід сучасного наукового знання повинен бути синтезований у тому, що ми зовемо «системою діалектики нашого часу»¹. Як один з перших кроків створення такої системи була «матеріалізація» гегелівської діалектики. З'являються праці, в яких робилася спроба матеріалістично витлумачити діалектику Гегеля, тобто робилася спроба виконати одне з завдань, поставлених Лепіним у роботі «Про значення войовничого матеріалізму».

Існували в цей час і інші думки з приводу ставлення до філософської спадщини Гегеля. Так, С. Семковський у 1925 р. писав, що Маркс уже вбрав у діалектичний матеріалізм все, що було цінним у діалектиці Гегеля, а інше — відкинув². Різко критикував цю точку зору Семковського П. Демчук, він вважав, що «...проф. Семковський пішов против лєнінської постановки питання про роль та значення діалектики Гегеля для марксизму»³.

Спільним у багатьох працях було намагання детально проаналізувати погляди Гегеля на певну проблему, піддати критиці те, у чому автори вбачали ідеалізм чи метафізику, прийти до висновку, що ж залишається придатним для діалектичного матеріалізму. Як правило, основні думки Гегеля з діалектики визнавалися корисними і для марксизму. Автори додавали і своє уточнення певних положень, деталей (у розумінні відкидання ідеалізму та обґрунтування матеріалізму). Найчастіше же автори приймали матеріалістично витлумачену гегелівську систему, концепцію категорій, багато визначень їх, переходів від однієї до іншої, групування, критерії обґрунтування категорій та їх взаємних переходів. Це в чому позначалась і гегелівська обмеженість — але, звичайно, не в розумінні, що радянські філософи-марксисты переходили на ідеалістичні позиції і свідомо виступали проти основ матеріалізму. Тут немає необхідності докладно спинятися на всіх відповідних працях, оскільки їм тою чи іншою мірою властиві вказані особливості; відзначимо лише деякі з них.

Насамперед, досить чітко усвідомлювалось, що зовсім не все у вченні Гегеля може взагалі бути сприйнято марксизмом. Більш того, автори усвідомлювали, що найреакційніші риси гегеліанства використовуються ворогами марксизму, навіть фашистами, цей аспект гегелівської спадщини спеціально досліджувався марксистами України, наприклад, В. Боном⁴. Українські філософи відзначали і наявність цілком проти-

¹ Г. Овчаров. Під стягом войовничого матеріалізму.— «Прапор марксизму», 1929, № 2, стор. 233.

² Див.: «Коммунист» від 1 квітня 1925 р.

³ П. Демчук. Як професор Семковський ліквідує діалектичний матеріалізм.— «Більшовик України», 1928, № 9-10, стор. 149.

⁴ Див.: В. Бон. Гегеліанство на послугах фашизму.— «Прапор марксизму», 1928, № 4.

лежних інтерпретацій філософії Гегеля. Так, П. Демчук підкреслював, що «без гегелівської діалектики, поставленої з голови на ноги, не може бути й мови про марксизм; але марксизм не просто сприймає діалектику Гегеля, а матеріалістично її переробляє»¹. Що ж до буржуазії, то «вона щонайбільше, з одного боку, може законсервувати пайреакційніші, на- задницькі погляди Гегеля про право та державу, а з другого, з помітчу різних мімікрій (як ми це вже згадували) фальшувати його діалектику. А це й становить внутрішню суть, сенс і тенденцію сучасного гегельянства, як ідейної зброї в руках фашизму»².

Проте головна увага все ж приділялась тому, що могло бути позитивно використано у Гегеля діалектичним матеріалізмом. Так, дослідженню категорії міри в системі Гегеля та в діалектичному матеріалізмі була присвячена велика стаття О. Васильєвої. В ній давалась загальна характеристика вчення Гегеля, його історична зумовленість, підкреслювалась принципіальна відмінність ідеалістичної діалектики від матеріалістичної. Система матеріалістичної діалектики «повинна бути зовсім інакшою, аніж система Гегелевих категорій, оскільки порядок та зв'язок категорій пізнання відрізняється від порядку та зв'язків у матеріальному світі»³. У статті детально розглядалися з застосуванням сучасного фактичного матеріалу взаємні переходи кількості та якості, поняття міри як безпосередньої та як реальної, вузлова лінія мір, поняття безмірного. Характерно, що Васильєва піддавала різкій критиці механістичність розуміння розвитку як лише переходу кількості у якість. Вона підкреслювала: «Якість та кількість взаємно переходять одна в одну, а це значить, що дана якість, кількісно змінюючись, дає початок новій якості, а перехід кількості в якість є, з другого боку, переходом в існування саме тієї якості, передумови якої виникли в нетрях старої якості»⁴. В іншій статті цього ж автора система гегелівської логіки розглядається під кутом зору діалектичної критики її у «Філософських зошитах» В. І. Леніна (у частині, надрукованій на той час)⁵.

Слід підкреслити, що публікація раніш не відомих творів основоположників марксизму-ленінізму, і насамперед «Діалектики природи» Ф. Енгельса та «Філософських зошитів» В. І. Леніна, для радянських філософів стала важливим стимулом дальшого розвитку діалектичного матеріалізму.

¹ Петро Демчук. Неогегельянство як зброя фашизму.— «Червоний шлях», 1931, № 3(93), стор. 137.

² Там же, стор. 138.

³ О. Васильєва. Категорія міри в системі Гегеля та в діалектичному матеріалізмі.— «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 27—28.

⁴ Там же, стор. 79.

⁵ Див.: О. Васильєва. Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики.— «Прапор марксизму», 1929, № 4.

Матеріалістичному витлумаченню гегелівського вчення про явища та сутність була присвячена праця Я. Блудова. Автор так і починає її: «Оглянувши нашу марксистську літературу, присвячену студіюванню і «матеріалізації» Гегеля (себто виконанню заповіту т. Лєніна), ми, дарма, що цієї літератури, особливо за останні роки, з'явилось чимало, не знайдемо серед неї майже жодної статті, що студіювала б Гегелеве вчення про суть»¹. Блудов розглядає співвідношення категорій буття та сутності, поняття конкретності, переходу сутності, явища, речі, проблеми перервності та неперервності, відношення тощо. У статті не лише підкреслюється протилежність розуміння діалектики матеріалізмом та ідеалізмом, а й у деяких випадках пропонуються власні конкретні поправки, уточнення категорій, що досліджуються. Наприклад, він підкреслює: «...За Гегелем виходить ніби так, що закони явищ, закони природи, вічні й незмінні, що вони не можуть ні відмиратц, ні випикати. А па ділі закони явищ, закони природи можуть виникати нові, старі закони можуть підпадати, щодо модифікації, змінам, можуть відмирати тощо»².

Пильна увага до гегелівської філософської спадщини іноколи породжувала відповідні перебільшення, а також недооцінку значення деяких інших попередників марксизму. Це виявилось, наприклад, у книзі О. Загорулько «Про філософську еволюцію Карла Маркса». Висловлюючи цінні спостереження та зауваження щодо розвитку філософських поглядів Маркса і Енгельса, автор ставить разом з тим невдячне завдання — «зруйнувати легенду про фейербахіанство К. Маркса» як етап його філософської еволюції. «Своєрідність Марксової філософської еволюції, — пише він, — полягає в тому, що він безпосередньо виходить із Гегеля»³.

У цей період використання досягнень гегелівської філософії (а також естетики тощо) з конкретних проблем було властивим також для нефілософських сфер, наприклад, деяким методологічним проблемам конкретних наук⁴. Траплялось, що гегелівське розв'язання проблеми вважалось достатнім для сучасності. Так, у редакційному «Пролозі до книги сто сорокової» щомісячного альманаху «Літературний ярмарок» підкреслювалась важливість глибокого художнього відбиття будівництва соціалізму і разом з тим висловлювалось таке міркування: «Ми не буде-

¹ Я. Блудов. Категорія явища у Гегеля. — «Прапор марксизму», 1929, № 2, стор. 36.

² Я. Блудов. Категорія явища у Гегеля. — «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 64.

³ О. Загорулько. Про філософську еволюцію Карла Маркса, Х.—К., 1930, стор. 39.

⁴ Див. наприклад: Т. Горнштейн. Проблема безконечності у Гегеля та в сучасній математиці. — «Прапор марксизму», 1930, № 3.

мо... запаморочувати твоєї ясної голови питанням про примат форми чи змісту у художньому творі, бо ж його давним-давно розв'язав ще старий Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель, і справа полягає лише в тому, щоб ті, хто здійснює це питання, намагаючись примусити тебе перечитувати їхні геніальні твори,— навчився читати та взявся й до вивчення Гегеля»¹. Проте навіть у таких випадках найчастіше підкреслювалось, що гегелівські положення повинні використовуватись лише остільки, оскільки вони не суперечать марксизмові.

Багатьох спеціалістів-нефілософів (економістів, істориків, літературознавців, біологів та ін.) приваблювали проблеми методології власної професії, марксистське філософське осмислення їх. Марксизм, що успішно реалізовувався в практиці соціалістичного будівництва, наочні демонстрував свої переваги як методологія, і це було однією з причин інтересу до нього вчених. Вони шукали в ньому широкого обґрунтування спеціальних проблем. Так, А. П. Шамрай писав як про першорядне завдання про необхідність «усвідомити і обґрунтувати літературний процес в світлі марксистської теорії, теорії діалектичного розвитку суспільства. Робота в цьому напрямі щойно почалася і наслідки її ще невеликі, надали багато праці і багато сил треба прикласти до розв'язання цієї кардинальної проблеми»².

Прагнення знайти в марксистській філософії відповідь на проблеми, що хвилювали спеціаліста, було масовим. Звернення ж до матеріалістичної інтерпретації гегелівської діалектики служило одним із засобів шукання тих нових ідей, які сприяли б розвитку самої марксистської філософії.

Поряд з цим, особливо у перші роки після Жовтня, існувала й протилежна тенденція — руйнуючи старий світ, відкидати і те, що було пов'язане з ним в галузі ідейного життя. Щодо філософії деякі марксистки (наприклад, С. Мінін)³ ставили питання так: в домарксистській філософії було надто багато елементів віри, ідеологічних перекручень, діалектичний матеріалізм — це вже не філософія, а наука й тільки наука, значить вона не може виступати особливою формою суспільної свідомості. Тому «філософію — за борт»⁴, вона не потрібна пролетаріатові.

¹ «Літературний ярмарок», альманах-місячник, 1929, кн. 10(140), стор. 2.

² А. П. Шамрай. Дещо про поетику і методологію літератури в програмах факультету ІНО.— «Записки Харківського Інституту народної освіти», т. II, X., 1927, стор. 81.

³ Про нього див.: Н. Рахлін, К. Карапетян, М. Сучков, Г. Тащяев, Н. Оганесов. Мужественный революционер (К 80-летию со дня рождения С. К. Минина).— «Правда» від 29 червня 1962 р.

⁴ Див.: С. Минин. Философию за борт! — «Под знаменем марксизма», 1922, № 5-6.

Образно висловив одну з особливостей того часу чутливий до суспільних настроїв поет П. Тичина у вірші «О ні, ми ясно кажемо» (1930 р.), де писав:

Нехай Європа кумкає
а в нас одна лиш думка є
одна одна турбація
традицій підрізація
колективізація¹.

Відкидання традицій супроводжувалось насамперед подоланням, відмітанням віджилого, дійсно пов'язаного з системою соціального пригноблення. Але були також заклики і до відкидання того, що стало цінністю для трудящих, хоча і було створене у досоціалістичний період. Це стосується і культури, і філософії. Відомо, що Ленін, Комуністична партія рішуче виступили проти нігілістичного, у тому числі проти так званого «пролеткультівського», ставлення до ідейної спадщини минулого, зокрема проти недооцінки домарксистських філософських досягнень. Реальний історичний процес філософського розвитку спростовував нігілістичне ставлення до філософської традиції.

Особливу увагу філософи Радянської України (як і всієї країни) приділяли творчому дослідженню спадщини Маркса, Енгельса, Леніна, вивченню та розробці ленінського етапу в марксистській філософії.

У зв'язку з виходом у світ російською мовою «Німецької ідеології» Маркса і Енгельса дослідники розглядають історичний процес формування діалектичного матеріалізму (див., наприклад, зазначену кнпку О. Загорулько). Ідеї цієї праці Маркса і Енгельса поряд з іншими джерелами дали можливість, наприклад В. Юринцю, по-новому поглянути на важливі філософські проблеми: роль потреб як стимула соціального розвитку, критику емпіризму тощо².

Вже у 20-і роки на Україні друкуються праці про філософську творчість В. І. Леніна. Насамперед, відзначається роль Леніна в дальшому розвитку марксизму в цілому. В статті С. Петропавловського «Основні елементи ленінізму», опублікованій на початку 1924 р., в розділі «Ленінізм — дальший розвиток марксизму», говорилося: «Правильно застосовавши метод діалектичного матеріалізму до аналізу епохи, що наступила після Маркса і Енгельса, Ленін уточнив і продовжив вчення Маркса—Енгельса. Ним внесено у марксизм нові основні розділи, про які Маркс і Енгельс або зовсім не згадували, або ж згадували лише побіжно»³.

¹ Павло Тичина. Партія веде. К.—Х., 1935, стор. 25.

² Див.: В. Юринець. «Німецька ідеологія» Маркса і Енгельса в зв'язку з деякими питаннями діалектичного і історичного матеріалізму.— «Прапор марксизму», 1927, № 1.

³ С. Петропавловский. Основные элементы ленинизма (Тезисы для изучения ленинизма).— «Коммунистическая мысль», 1924, № 1-2, стор. 25.

Викликає інтерес огляд літератури з теми «Ленін як філософ і теоретик», складений К. Грасісом і опублікований у 1925 р. в першому номері журналу «Більшовик» (органу ЦК КП(б)У). Грасіс підкреслював, що цей огляд ніякою мірою не претендує на вичерпну повноту, і розглядає 17 публікацій (брошур, статей) 1923—1924 рр., присвячених теоретичним, насамперед філософським, працям Леніна. Стисло передаючи зміст цих публікацій, автор робить і деякі критичні зауваження щодо тих, в яких не досить ґрунтовно показується внесок Леніна у філософію марксизму. Показовим є, наприклад, зауваження, висловлене на адресу книги П. Керженцева «Марксизм в действии»: «П. Керженцев характеризує Леніна-теоретика, як «марксиста в дії». Це — невірно, це звуження розмаху ленінської думки. Ленін вніс в теорію марксизму де-що нове (Тальгеймер, В. Дитякін, Н. Звенігородцев). Проте П. Керженцеву вдалося опукло показати марксизм Леніна в дії, на практиці наших революцій»¹.

У статті Семковського «Що вніс Ленін в матеріалізм» (1927) відзначається своєрідність ленінського внеску (у порівнянні насамперед з Плехановим): відсутність будь-якого агностицизму, неототожнення діалектичного матеріалізму з спінозизмом тощо. Семковський підкреслює: «...Ленін творчо відродив та розвинув далі той зв'язок з природознавчими науками, який був характерний для Енгельса і який, на жаль, щез пізніше з філософії марксизму»². Розглядаючи ленінську спадщину, Семковський спеціально виділяє діалектику взаємодії філософії та науки, звертаючи увагу на відмінність філософських та природничо-наукових понять. Дуже цінним (особливо для тих умов) було зауваження: «Все ж таки у нас ще й досі іноді протиставляють Леніна Марксові, як практика теоретиків. Нема, звичайно, нічого більш помилкового, ніж таке протиставлення. Воно двічі невірно і щодо Маркса, який завжди підкреслював, що «марксизм — не догма, а керівництво для діяння», і щодо Леніна, сила якого була в тім, що в нього ідеолог-ватажок та вченої-теоретик невідривно сплітався з керівником мас та організатором революційних перемог»³. Ця думка відзначалась і в деяких інших працях.

Характеризуючи Леніна як вченого, М. Скрипник підкреслював, що він — теоретик не офіційно академічного, а цілком нового типу, який щільно пов'язаний з соціальним життям, розвивав науку в найрізноманітніших галузях — і тих, що сформувалися до нього, і тих, які він сам

¹ К. Грасіс. Ленін как философ и теоретик (Обзор литературы).— «Більшовик», 1925, № 1, стор. 63.

² С. Ю. Семковський. Що вніс Ленін в матеріалізм. Стаття перша.— «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 51.

³ Там же, стор. 61.

формував. Дуже цікавою і в наш час є думка Скрипника про «...ще одну науку, що її розробив Ленін. Цю науку розроблено лише практично, і я про неї як про науку навіть не смію говорити, але все ж це наука. Я маю на думці науку *пролетарського керівництва*. Тут ми не маємо ніякої розробки. Ми накреслимо в практиці різні методи і форми керівництва, то запозичаючи їх у Леніна, то порівнюючи їх з Леніновими, але ми навіть не ставимо питання, щоб звести їх у систему, хоч у Леніна щодо цього є багато й багато вказівок, що мають величезне практичне і наукове значення»¹. Скрипник відзначає теоретичну та практичну важливість творчого розуміння і використання Ленініним марксизму в цілому, марксистської філософії зокрема, боротьби його проти шаблону, проти догматизму.

Т. Степовий аналізував внесок Леніна у діалектику у зв'язку з публікацією ленінського конспекту «Науки логіки» Гегеля. Автор дуже високо оцінює філософську працю Леніна, вважаючи її зразком матеріалістичної інтерпретації ідеалістичної діалектики².

Темі «Ленін як діалектик» була присвячена стаття Й. Вайсберга. В ній підкреслювалось, що Ленін пов'язав теорію діалектики з її практичним застосуванням, і головна увага приділяється дослідженню діалектики як теорії пізнання. Вайсберг навіть писав: «Основне значення Леніна як діалектика й полягає в тому, що він зробив з діалектики справжню марксистську теорію пізнання»³. У статті й розглядається діалектика як теорія пізнання: піддаються критиці абстрактні шаблони, релятивізм, софізми, еkleктика, аналізуються загальне і відмінне у пізнанні речей в собі і речей для нас, зв'язок теорії з практикою.

Викладу деяких положень «Філософських зошптів» Леніна присвячена опублікована в зв'язку з виходом XII-го «Ленінського збірника» стаття М. Логвина «Ленін і діалектичний матеріалізм»⁴.

Значний інтерес являє праця О. Попова, в якій автор прагне «допомогти розібратися в *методології наукових праць Леніна*, вивчити шляхи, що ними йшла його дослідницька думка, або інакше — має утворити уявлення про Леніна як методолога»⁵. Безумовно плідним і більш глибоким, ніж у деяких попередніх (і навіть наступних) радянських філософів, є підхід Попова до марксистської діалектики і як до теоретичної системи і як до методу: «Діалектика... являє собою певне теоретичне

¹ М. Скрипник. Ленін як учений.— «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 22.

² Див.: Т. Степовий. Гегель і Ленін (з приводу Ленінського збірника № 9).— «Прапор марксизму», 1929, № 3.

³ Й. Вайсберг. Ленін як діалектик.— «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 17.

⁴ Див.: «Большовик України», 1930, № 9-10.

⁵ О. Попов. Дослідчі шляхи Ленінової мислі (Спроба формальної аналізи).— «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 41.

світорозуміння — розглядання всесвіту в динамиці, в загальній зв'язаності його частин тощо; і, одночасно, діалектика — це метода дослідження»¹.

Автор визначає метод мислення, розглядає співвідношення опису та пояснення як моментів пізнання, простежує роль статистики у методології, аналізує співвідношення формальної логіки та діалектики. Для цієї, як і для інших праць, що досліджували ленінську філософську спадщину, було властивим поряд з підкреслюванням та обґрунтуванням великого значення Лепіна як теоретика прагнення власними силами розвивати далі марксистсько-ленінську філософію. Так, праці О. Попова, Й. Вайсберга, О. Васильєвої (про ленінський конспект «Науки логіки»), а також Н. Мільгевського², Г. Шахара³ та ін. містили ідеї, які поряд з іншими через двадцять з лишком років викристалізувались у марксистський філософії (в тому числі на Україні) як елементи такої галузі гносеології, як логіка наукового дослідження.

У 20-і—на початку 30-х років філософи Радянської України займалися також спеціальним дослідженням окремих категорій з діалектичного матеріалізму. Так, П. Демчук, аналізуючи випадковість, підкреслює її об'єктивність (полемізуючи з тими, хто випадковість ототожнював з незнанням причин), досліджує зв'язок цієї категорії з необхідністю⁴. Т. Степовий одним з перших в радянській літературі почав досліджувати категорію причинності, співвідносячи її з підставою та приводом⁵. А. Слуцкін головним чинком на основі досягнень фізики досліджує категорію якості⁶. Власні уточнення у розуміння таких категорій, як випадковість, явище, тріада тощо вносить Ф. Гофман у рецензії на перший радянський «Краткий філософський словарь» Т. Іщенко, що був виданий у Москві в 1930 р.⁷

Такі тенденції були властиві для першого періоду розвитку діалектичного матеріалізму.

Другий період. Уже на початок 30-х років на ідеологічному, в тому числі — філософському, житті країни дедалі більше стала позначатися обстановка культу особи Сталіна. В галузі ідеології вона охоплюва-

¹ О. Попов. Дослідчі шляхи Ленінової мислі (Спроба формальної аналізи).— «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 42.

² Див.: Н. Мільгевський. До питання про закони формальної логіки.— «Прапор марксизму», 1930, № 3.

³ Див.: Г. В. Шахар. До Марксової теорії кріз і цикло.— «Прапор марксизму», 1930, № 1.

⁴ Див.: П. Демчук. Проблема випадковості.— «Прапор марксизму», 1928, № 1 (2).

⁵ Див.: Т. Степовий. Причинність.— У кн.: Войовничий матеріаліст.

⁶ Див.: А. Слуцкін. Проблема якості у фізиці.— У кн.: Войовничий матеріаліст.

⁷ Див.: «Прапор марксизму», 1930, № 3.

ла різні сторони, виявлялася у процесах, досить віддалених один від одного.

Спеціальне і дуже відповідальне за своїм значенням дослідження всіх причин та умов виникнення культу особи не входить у задання цієї книги. Це питання розглядалося на XX з'їзді КПРС, у постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» (1956 р.), у рішеннях XXII з'їзду КПРС та інших партійних документах. Воно викладається і в деяких працях радянських авторів¹. Оскільки предметом дослідження цієї книги є історія філософії, то в ній, зрозуміло, немає ні потреби, ні можливостей вдаватися до спеціального вивчення тих процесів, які виходять за межі філософського розвитку. Це компетенція інших галузей знання, які користуються властивими їм методами. Оскільки суспільні сфери не є ізольованими одна від одної, то, природно, пояснюючи причини певних філософських явищ, мусимо враховувати вплив на них і сфери нефілософської: з цього погляду і в даній праці неможливо уникнути розгляду деяких проявів культу особи в галузі діалектичного матеріалізму.

Насамперед слід підкреслити, що дія гальмуючих факторів, пов'язаних з культом особи, мала місце всупереч і на протигагу органічно властивим соціалістичному суспільству та його ідеології корінним закономірностям, які сприяли, зокрема, розвитку діалектичного матеріалізму. Перешлетення цих суперечливих процесів і висунення у конкретній ситуації, в конкретному відношенні на перший план тих або інших сторін зумовили надзвичайну складність (і часто заплутаність для розуміння) виразу їх у сфері філософії.

Щодо діяльності Сталіна в галузі діалектичного матеріалізму слід зауважити таке. Безумовно, у працях Сталіна, де досліджувалися філософські питання, містилися не лише хибні, а й істинні, марксистські думки. Це сприяло зростанню його авторитету. Він немало зробив для популяризації діалектичного матеріалізму — багато людей знайомилися з філософією за четвертим розділом «Короткого курсу історії ВКП(б)». Проте в цілому тлумачення ним діалектичного матеріалізму було спрощеним, а багато в чому помилковим.

Абстрактність діалектичного матеріалізму, надзвичайна широчінь, місткість його формулювань «зручніше» пов'язувалась з політичними висновками. Вище вже відзначалось, що одній філософській тезі можуть відповідати кілька політичних висновків, у тому числі і таких, що суперечать один одному. З таких висновків у 30-ті роки часто відбирались ті, що суперечили політиці партії (при цьому ігнорувалась та обставина, що з даних філософських положень вони зовсім не випливають).

¹ Див., наприклад, Л. Шаумян. Культ личности.— У кн.: Философская энциклопедия, т. 3, М., 1964.

ли обов'язково і незаперечно). Так, передова стаття журналу «Под знаменем марксизма» (1931 р.) писала про необхідність засудити *«механістичну ревізію діалектичного матеріалізму, що є в основному теоретичною базою правого ухилу, теоретичною базою вузьколого діляцтва, повзучого емпіризму, самопливу у роботі, втрати революційних перспектив тощо, та ідеалістичну ревізію марксизму, меншовикувочий ідеалізм деборинської групи, що у свою чергу є в основному теоретичною базою троцькістської, по суті соціал-демократичної, «еміграції» від конкретної дійсності класової боротьби, від практики соціалістичного будівництва, від захисту і активного проведення в життя генеральної лінії нашої партії»*¹. В обстановці культу особи під гатунок «механістичних», «меншовикувочих» тощо ревізіоністів було підведено і багатьох радянських (у тому числі українських) філософів, які сумлінно працювали в галузі діалектичного матеріалізму.

Розвиток культу особи Сталіна, без сумніву, наклав негативний відбиток також на дослідження ленінського етапу у розвитку філософії, хоча в той час поширювалась думка, пачебто Сталін обгрунтував значення ленінського етапу. Насправді ж роль Леніна як теоретика, що творчо розвинув марксистське вчення, була з великою силою підкреслена у зверненні ЦК РКП(б) «До партії. До всіх трудящих» в зв'язку із смертю Леніна, у резолюціях XIII з'їзду РКП(б) (1924), IX з'їзду КП(б)У (1925 р.) та інших найважливіших партійних документах.

Радянські філософи у багатьох своїх творах показували внесок Леніна в теоретичну скарбницю марксизму. Уже в 1924 р. (хоча тоді ще залишались невідомими «Філософські зошити») на сторінках журналу «Под знаменем марксизма» з'явилися спеціальні статті на цю тему: А. Деборіна «Ленін — воєнничий матеріаліст», В. Невського «Ленін як матеріаліст у своїх перших працях», В. Виховського «Матеріалізм та діалектика у творчості В. І. Леніна», Н. Звенігородцева «Ленін та діалектика» та ін. Ще у 20-і роки вийшло декілька книг та інші публікації на цю тему. Філософи Радянської України ще в перший період розвитку в республіці діалектичного матеріалізму також обгрунтували значення ленінського внеску у марксистську теорію. Про це йшла мова і у зв'язку з вивченням інших питань. Так, В. Асмус, рецензуючи «Плекхановську хрестоматію», підкреслював авторитет «...Леніна, який досягнув невідомого ще в історії синтезу теоретичної глибини та практичного майстерства»². Ще раніше, у 1924 р., у книзі «Диалектический материализм и логика» В. Ф. Асмус наголошував на тому, що Ленін дав неперевершений зразок поєднання принципіальності з винятковою гнучкістю

¹ Важнейший исторический документ.— «Под знаменем марксизма», 1930, № 10—12, стор. 3.

² «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 250.

діалектики, розробив революційну сторону методу Маркса та реалізував його¹.

У багатьох працях ставало спеціальним об'єктом дослідження з'ясування того нового, що дав філософії Ленін. Мав рацію М. Т. Іовчук, коли в 1964 р. писав «про помилковість значно поширеної у минулому точки зору, яку й ми поділяли, начебто Сталін поставив та розв'язав питання про лєнінський етап в розвитку марксизму та його філософії»².

Звичайно, незважаючи на культ особи, вірніше, всупереч йому, радянське суспільство досягло небувалих успіхів в економіці, політиці, культурі. Було б неправильно згущати барви і в галузі діалектичного матеріалізму — адже частина філософів 20—30-х років продовжувала працювати, та й нові кадри постійно прибували; крім того, діалектичний матеріалізм (хоча і в погіршеному варіанті) і тоді, за культу особи, входив до панівної у суспільстві ідеології. Проте не підлягає сумніву, що загальний рівень досліджень діалектичного матеріалізму в цей, другий, період різко знизився, зокрема на Україні. Важко навіть назвати якусь нову закономірність, категорію з діалектичного матеріалізму, яка була б відкрита чи обгрунтована в літературі того часу. Якоюсь мірою це характеризує тодішнє становище в усій країні. З книг з діалектичного матеріалізму, які є науковими дослідженнями, можна відзначити праці В. М. Кедрова «О количественных и качественных изменениях в природе»³, а також, хоча меншою мірою, незакінчену монографію Ф. Г. Хасхачиха «Материя и сознание»⁴.

Основна частина публікацій з діалектичного матеріалізму мала популяризаторський характер. Перекладалась, як і раніш, література, створена авторами з інших союзних республік. Виходили українською мовою нечисленні підручники того часу — такі, як «Марксистский диалектический метод» М. М. Розенталя та «Очерк диалектического материализма» М. А. Леопова⁵, пропагандистські статті⁶. Оригінальних публікацій було мало, книг майже зовсім не було.

¹ Див.: В. Ф. Асмус. Диалектический материализм и логика. Очерк развития диалектического метода в новейшей философии от Канта до Ленина, стор. 81—82, 217.

² М. Т. Іовчук. Ленінський етап в розвитку марксизма и проблеми его исследования.— «Вестник Академии наук СССР», 1964, № 4, стор. 10.

³ В. М. Кедров. О количественных и качественных изменениях в природе, М., 1946.

⁴ Див. український переклад: Ф. Г. Хасхачих. Матерія і свідомість, К., 1952.

⁵ Див.: М. М. Розенталь. Марксистський діалектичний метод, К., 1939; М. А. Леопов. Нарис діалектичного матеріалізму, К., 1950.

⁶ Див., наприклад: Ц. Степанич. Марксистський діалектичний метод; Я. Бетяєв. Основні риси марксистського філософського матеріалізму.— В кн.: Мешкович і більшовики в період сталинської реакції. Оформлення більшовиків у самостійну марксистську партію. Консультації до IV розділу «Короткого курсу історії ВКП(б)», К., 1951.

Певний елемент дослідження містився і в деяких публікаціях того часу. Частина з них присвячувалась показові ролі Маркса, Енгельса, Леніна в розробці та розвитку діалектичного матеріалізму і мала в основному інформаційно-історичний характер. Такою були праці А. Сараджева «Енгельс і матеріалістична діалектика як філософська наука»¹ та «Про класові і гносеологічні коріння ідеалізму (До 25-річчя «Матеріалізму і емпіріокритицизму» Леніна)»², Ф. Гофмана «Маркс і Енгельс про філософію у своєму листуванні»³; І. О. Сосновського «Про книгу В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»⁴ та ін. А. Розанов, наприклад, викладаючи думку Енгельса про матеріальну єдність, показує значення її для вивчення процесу пізнання: «Єдність в характері людського мислення визначається єдністю, яка існує в основі людського мислення, тобто єдність світу в його матеріальності. Ця єдність людського мислення — в відображенні, всяке мислення відображає дійсність — і мислення первісної людини і високорозвиненої»⁵.

У деяких працях аналізувалася методологія в зв'язку з критикою ревізійнізму. Це публікації М. Колташова «До критики методології каутскіянства»⁶, М. З. Юшманова «Каутський в боротьбі з діалектичним матеріалізмом»⁷ та ін.

Велика частина публікацій присвячувалась пропаганді, викладу важливих питань діалектичного матеріалізму. Так, в 40-і роки виходять статті І. О. Сосновського «Матеріалізм і ідеалізм»⁸, М. Журавського «Матеріальність світу»⁹, Д. Х. Острипина «Матеріалізм та ідеалізм»¹⁰ та ін.

Навіть у деяких творах про сталінські праці здійснювалася спроба розширити коло питань діалектичного матеріалізму, що підлягали дослідженню. Так, у статті І. П. Головахи «Розвиток Й. В. Сталіним марксистського діалектичного методу» згадується також закон заперечення заперечення, вказується на важливість філософської критики еkleктики та софістики тощо¹¹.

¹ Див.: «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, №№ 4, 6; 1936, № 4.

² Див.: «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 2.

³ Див.: «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, №№ 4, 5-6.

⁴ Див.: І. О. Сосновський. Про книгу В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (До 40-річчя з дня виходу у світ), К., 1949.

⁵ А. Розанов. Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейєрбаха.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, 4(8), стор. 82.

⁶ Див. М. Колташов. До критики методології каутскіянства, Х., 1933.

⁷ Див.: «Під марксистсько-ленінським прапором», 1936, 2(12).

⁸ Див.: «Більшовик України», 1940, № 10.

⁹ Див.: «Більшовик України», 1940, № 8.

¹⁰ Див.: «Пропагандист і агітатор», 1946, № 10.

¹¹ Див.: І. П. Головаха. Розвиток Й. В. Сталіним марксистського діалектичного методу.— «Наукові записки» (Інститут філософії АН УРСР), т. I, К., 1951.

Невним джерелом для творчого дослідження діалектичного матеріалізму продовжувало залишатись філософське узагальнення досягнень природознавства. Слід відзначити праці М. Е. Омеляновського «Ленін і фізика ХХ віку»¹, «Боротьба матеріалізму проти ідеалізму в сучасній фізиці»² та ін. Важливим був розгляд М. Е. Омеляновським співвідношення фізичного та філософського знання, значення висновків сучасної фізики для розуміння матерії, руху, простору, взаємозв'язку.

Безумовно, протягом другого періоду розвитку діалектичного матеріалізму питання філософії займали велике місце в ідейному житті України. Інакше й бути не могло. Практика соціалістичного, комуністичного будівництва, світове соціальне життя в цілому, розвиток наук — все це вимагало і філософського осмислення. Був час, коли проблеми філософії навіть в ідейному житті відходили на другий план, поступаючись іншим проблемам, від невідкладного розв'язання яких залежало саме існування Радянської України. Це стосується періоду Великої Вітчизняної війни. Проте, хоча питома вага філософії у різні періоди була різною, вона завжди займала важливе місце у житті соціалістичного суспільства.

Третій період. Вирішальною подією в справі подолання культу особи Сталіна, подією, яка взагалі мала величезне значення для комуністичного будівництва в СРСР, для всього світового революційного руху, став ХХ з'їзд КПРС. Він відбив нагріті потреби суспільного прогресу, справив величезний вплив також на розвиток діалектичного матеріалізму у Радянському Союзі, в тому числі на Україні. Почали створюватися значно більш сприятливі умови (не без боротьби проти консервативних сил) для розвитку діалектичного матеріалізму як науки, що відповідає суті марксизму.

Якщо виходити з публікацій, то можна сказати, що приблизно з 1957—1958 рр. на Україні почався новий період у розвитку діалектичного матеріалізму.

Першими пролісками нового періоду було зняття «заборон» з тем, що розроблялися ще засновниками марксизму-ленінізму, але які були вільно або невільно забуті в часи культу особи Сталіна. Так, в 1957 р. з'являються праці М. Л. Злотіної та Д. Я. Фесенка³ про закон заперечення заперечення. В 1958 р. категорія заперечення більш детально досліджується В. С. Баруліним у статтях «Категорія заперечення в матеріалістичній діалектиці» та «Соціальна революція як форма діалектичного заперечення»⁴. В 1958 р. видається книга, спеціально присвячена ви-

¹ Див.: М. Е. Омеляновський. Ленін і фізика ХХ віку, К., 1947.

² Див.: М. Е. Омеляновський. Боротьба матеріалізму проти ідеалізму в сучасній фізиці.— «Наукові записки» (Інститут філософії АН УРСР), т. I, 1951.

³ Див.: М. Злотіна. Закон заперечення заперечення, К., 1957; Д. Я. Фесенко. Діалектичний закон заперечення заперечення, К., 1957.

⁴ Див.: «Наукові записки Луцького педагогічного інституту», т. 8, кафедра марксизму-ленінізму, вип. 5, Луцьк, 1958.

кладу категорій, матеріалістичної діалектики¹. Автори її розглядають як поняття категорії діалектики в цілому, так і об'єктивний зміст та роль в пізнанні окремих категорій. Досить показовим є видання праці Б. Г. Кубланова «Матерія і свідомість», в якій автор навіть виділяє розділ «Невирішені і спірні питання про суть і природу свідомості». У ньому автор, зокрема, вказує на те, що оперування цитатами (хоч і класиків марксизму-ленінізму), тлумачення їх не є достатнім для аргументації. Автор підкреслює значення наукових, у тому числі конкретно-наукових, доказів для марксистського обґрунтування, для боротьби проти ідеалізму і метафізики². Тематика, характер, навіть тон цих та інших праць 1957—1958 рр. свідчили про серйозні зрушення у напрямку, змісті, методах діалектико-матеріалістичного дослідження.

Проте відновлення ряду ідей та стилю основоположників марксизму-ленінізму у філософії, що має величезне значення саме по собі, все ж не могло бути самоціллю. Головне полягало в тому, щоб на цій основі рухати вперед діалектичний матеріалізм, даючи науково обґрунтовану відповідь на ті запити, які ставить багатогранна соціальна практика. Важливо було усвідомити, що марксистську філософію, яка існує трохи більше, ніж сто років і у якій попереду тривалий шлях розвитку, не можна уявляти як щось завершене в своїй основі, як таке, що підлягає уточненню, розвитку лише в окремих деталях та застосуваннях.

Геніальний основоположний внесок, зроблений у діалектичний матеріалізм Марксом, Енгельсом, Леніним, не може означати завершеності діалектичного матеріалізму навіть в основних його складових частинах. Ці положення також підлягають дальшому розвитку і уточненню, сполучаючись з відсутніми раніш, виробленими наукою більш пізнього часу кардинальними положеннями. Адже така доля кожної науки, жодна наука не містить системи лише абсолютних істин у кончній інстанції. Діалектичний матеріалізм, сам обґрунтовуючи цю загальну закономірність людського пізнання, не є винятком з неї. Проте вельми реальною (особливо в умовах соціальних антагонізмів сучасного світу) є й небезпека включення у діалектичний матеріалізм неістинних тверджень. Тому боротьба проти перекинувань діалектичного матеріалізму зберігає своє важливе значення. Небезпека перекинувань примушує завжди пам'ятати і відчувати той реальний ґрунт, на якому розвивається діалектичний матеріалізм, не забувати конкретних соціальних умов нашого часу, реального співвідношення однодумців та ворогів у філософії, як і в інших галузях. Проте ця небезпека не повинна породжувати жаху перед усякими змінами взагалі. Ситуація, коли єдиним критерієм істинності починає вважатися лише відповідність тій або іншій цитаті, висловлюванню, — завдає величезної шкоди марксизму.

¹ Категорії матеріалістичної діалектики, К., 1958.

² Див.: Б. Г. Кубланов. Матерія і свідомість, Львів, 1958, стор. 45—46.

На початок третього періоду у розвитку діалектичного матеріалізму на Україні філософами дедалі більш чітко відчуваються ті потреби, які поставила перед наукою соціальна практика. Це не означає, безумовно, що потреби ці з'явилися лише у другій половині 50-х років. Частина їх виявилась ще у першій період розвитку діалектичного матеріалізму, і вони формувалися та задовольнялися тими засобами, які існували у той час.

Потреби соціалістичного, а тепер уже безпосередньо комуністичного, будівництва вимагали з'ясування ролі філософії в умовах перемігшого соціалізму, співвідношення її з іншими сторонами життя цього суспільства — політикою, конкретними науками, мистецтвом тощо. Важливо було також з'ясувати співвідношення філософії та світогляду — в загально-теоретичному плані, а тим більше — для сучасності.

Розширення та поглиблення людського пізнання та практики вимагало ще ретельнішого дослідження співвідношення «речей в собі» та «речей для нас», тим більше, що з неістинним розумінням цього співвідношення були пов'язані суб'єктивістські помилки. Розвиток конкретних наук, їх зростаюча точність не могли не пред'являти відповідних вимог до філософії. Необхідно було з'ясувати підстави для виділення філософії в особливу форму суспільного пізнання; інакше кажучи, які відмінні від науки елементи властиві філософії. Інтеграція та диференціація різних галузей науки не могли не відбитися і на філософії. Перед філософією виникла необхідність розкрити закономірності здобуття нових результатів у процесі пізнання.

Розвиток філософії вимагав подальшої логічної впорядкованості її наукового апарату. В самій філософії існують різні групи категорій, певним чином (однозначно чи ймовірно) узгоджені між собою. Ці групи більш-менш безпосередньо виражають різні філософські аспекти: гуманістичний, онтологічний, гносеологічний, аксіологічний тощо. Філософія сполучає у собі ці аспекти. Через них і діалектичний матеріалізм пов'язаний з іншими галузями філософського (або близького до нього) знання. Детальнішого дослідження потребує як виділення категорій, однозначно пов'язаних між собою всередині певних груп, так і з'ясування інших зв'язків між різними групами понять та елементами цих груп. З'ясування внутрішньофілософської логіки потребує, крім іншого, дослідження зіставленості різних філософських понять, встановлення критеріїв доказовості у філософії.

Розвиток нових галузей знання висунув завдання обґрунтування та формулювання певних філософських категорій, закономірностей, уточнення наявних. Це в свою чергу вимагало певної систематизації діалектичного матеріалізму та його елементів. Позитивне розв'язання усіх цих проблем сполучалось з аргументованою критикою ідеалістичних, метафізичних перекирвань, особливо характерних для сучасних буржуазних філософів.

Ці проблеми знайшли відображення і в творчості філософів Радянської України. Помітними на рівні сучасної марксистської думки є обгрупування філософами України теорії цінності та оцінки, логіки наукового дослідження, деяких інших розділів та проблем діалектичного матеріалізму.

Група філософів України: І. В. Бичко, М. Б. Вільницький, Є. В. Жариков, П. Ф. Йолон, П. В. Копнін, В. В. Косолапов, С. Б. Кримський, М. В. Попович та ін. активно займаються обгрупуванням та розробкою такого напрямку чи розділу марксистської теорії пізнання, як «логіка наукового дослідження». «...Логіку наукового дослідження,— писав П. В. Копнін,— слід розуміти як аналіз процесу досягнення суб'єктом нових наукових результатів у пізнанні дійсності»¹. У такому аспекті вивчається проблема, факт, система, теорія, інтуїція, гіпотеза та інші моменти пізнання. Результати досліджень, в яких зачіпаються й інші проблеми марксистської гносеології, викладені у книгах, збірках, статтях, нові ідеї українських філософів дістали певного визнання всесоюзної філософської громадськості².

У книгах П. В. Копніна «Диалектика как логика» (К., 1961), «Гипотеза и познание действительности» (К., 1962), «Идея как форма мышления» (К., 1963) та ін. не лише викладається і систематизується вже традиційний пізнавальний матеріал, а й містяться нові положення. Являють інтерес обгрупування ідеї як форми мислення та дослідження її систематизуючої, об'єднуючої функції в науковій теорії; обгрупування теорії як форми єдності аналізу та синтезу, єдності опису та пояснення; дослідження ролі гіпотези в утворенні та розвитку наукової теорії; характеристика науки як вищого синтезу знань. Врахування сучасного рівня пізнання, а також більш широкий підхід до філософської традиції дає можливість Копніну по-новому поглянути на форми систематизації наукового знання — в їх логічній, евристичній та загальногносеологічній ролі.

Дослідженню наукового пізнання присвячений збірник «Логіка і методологія науки»³. В ньому вивчається багато важливих і значною мірою нових проблем пізнання: природа парадоксів (П. С. Диплєвий, М. В. Попович), заблудження та істина (І. В. Бичко), роль вимірювань у пізнанні кількісної та якісної визначеності предметів (О. В. Шугайлін), зв'язок емпіричного базису та наукових абстракцій в теорії (В. В. Косолапов), логічна інтерпретація смислу та значення (С. Б. Кримський), гносеологічна роль моделювання (М. Ф. Лисенко), моделі однієї фізичної приро-

¹ П. В. Копнін. Логика научного исследования и ее основные понятия.— «Вопросы философии», 1964, № 3, стор. 62.

² Див., наприклад, Н. Г. Алексеев, Э. Г. Юдин. Проблемы диалектического материализма в работах советских философов.— «Вопросы философии», 1964, № 12.

³ Логіка і методологія науки, К., 1964.

ди з об'єктом (Н. П. Депенчук). Деякі статті присвячені методологічному, прикладному, значенню марксистської філософії, зокрема гносеології: методологічна функція філософських категорій (А. Т. Артюх), метод принципів у фізиці (М. Б. Вільницький), принципи класифікації форм руху в неорганічній природі (Ю. Г. Пономаренко), апорія Зенона «Стріла» і квантова механіка (М. М. Роженко), логічна природа основної гіпотези Максвелла у теорії електромагнітного поля (В. М. Свириденко), моделювання у психології (О. А. Братко) та технічній кібернетиці (Е. Ф. Скороходько).

Різномісна характеристика ролі мислення у пізнанні міститься у монографії¹, що була підготовлена авторами з України (крім тих, що згадувалися раніше, у написанні її взяли участь Л. С. Горбатова, Ю. О. Богданов, Б. О. Лобовик, В. Т. Павлов, М. М. Амосов та ін.). Як відзначалося і у «Вопросах философии»², для обґрунтування гносеологічних положень у книзі досить широко залучається матеріал сучасної науки і практики. Поряд з загальною характеристикою пізнавального процесу в ній досліджуються важливі співвідношення мислення з іншими сторонами дійсності (матерія та мислення, мислення та мова, мислення та інформація), а також форми, методи, види мислення. Значна увага приділена вивченню розвитку мислення саме у процесі його руху до істини.

Об'єктом вивчення філософами України останнім часом стали категорії гносеології (зокрема логіки наукового дослідження), такі, як проблема (Є. С. Жариков), наукова систематизація (П. Ф. Йолон), факт (В. В. Косолапов) тощо. Так, В. В. Косолапов розглядає гносеологічну природу наукового факту як «елемент системи наукових знань, в межах якої він є її достовірною підставою і характеризується ознаками одиничності, інваріантності (безвідносності до інтерпретації), статичності і адекватності відтворюваному реально існуючому явищу, події»³. Автор викладає своє розуміння ролі фактів в емпіричному та теоретичному пізнанні, у побудові гіпотез тощо.

Значний науковий інтерес являє написана групою філософів України (П. В. Копніним, Є. С. Жариковим, В. В. Косолаповим, П. Ф. Йолоном, С. Б. Кримським, М. В. Поповичем, І. В. Бичком, А. Г. Артюхом, В. П. Черноволепком) монографія «Логика научного исследования»⁴. В ній вперше в радянській літературі у вигляді цільної і взаємопов'язаної системи монографічно досліджуються основні поняття та законо-

¹ Проблемы мышления в современной науке, М., 1964.

² Див.: «Вопросы философии», 1964, № 10.

³ В. В. Косолапов. Гносеологічна природа наукового факту, К., 1964, стор. 151.

⁴ Логика научного исследования, М., 1965.

мірності логіки наукового дослідження: наукова проблема, факт, наукова абстракція, система теоретичного знання, інтерпретація наукових теорій, перевірка істинної теорії, перехід від імовірного знання до достовірного, виявлення меж теорії в процесі її розвитку, науковий пошук, логічні принципи переходу від однієї теорії до іншої, система теорій, наука як прикладна логіка, вищі рівні систематизації знань та їх евристична цінність.

Результати дослідження комплексу гносеологічних та логічних питань викладені у збірці «Побудова наукової теорії» (К., 1965). У книзі розглядаються загальні теоретико-пізнавальні питання (генезис діалектичної суперечності, форми наукової абстракції, ірраціональне тощо), проблеми логічного аналізу (співвідношення природної та формалізованої мов, семантичні парадокси, конструкти тощо), деякі сторони побудови спеціальних теорій (математичної, фізичної, хімічної, психологічної).

Важливі проблеми марксистської теорії пізнання розглядаються у статтях: Б. Г. Кублинова «Деякі проблеми теорії пізнання»¹, Ю. Ф. Бухалова «О соотношении субъективного и объективного в познавательном образе»², «Соотношение субъективного и объективного в практике»³, М. Л. Злотиной «Пізнання і практика»⁴.

Як і раніше, ленінське положення про пізнання як рух від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики⁵ привертас увагу дослідників.

На основі значного психологічного матеріалу, який філософськи узагальнюється, досліджує процес фантазії В. А. Роменець. В його монографії⁶ викладені наслідки вивчення гносеологічної природи фантазії, зв'язків її з творчістю та людською діяльністю.

Дослідженню категорій об'єкта і суб'єкта в марксистській гносеології, критиці ідеалістичного та метафізичного розуміння проблеми, вивченню взаємовідношення індивідуального та суспільного у процесі пізнання присвячена книга М. В. Дученка⁷.

Тут ми не розглядаємо розвитку формальної (у тому числі математичної) логіки, як і інших суміжних діалектичному матеріалізму галузей знання. Проте суміжність означає і наявність контактів, взаємних пере-

¹ Див.: Вісник Львівського Державного ун-ту, серія суспільних наук, в. 1, 1962.

² Див.: «Вопросы философии», 1961, № 5.

³ Див.: «Философские науки», 1961, № 1.

⁴ Див.: «Комуніст України», 1960, № 9.

⁵ Див., наприклад, М. Ф. Легкий. В. І. Ленін про діалектичну закономірність процесу пізнання.— «Вісник Львівського ун-ту», серія суспільних наук, вип. 1, Львів, 1965.

⁶ В. А. Роменець. Фантазія, пізнання, творчість, К., 1965.

⁷ Див.: М. В. Дученко. Категорія суб'єкта і об'єкта в теорії пізнання діалектичного матеріалізму, К., 1964.

ходів. Так, філософський і конкретно-історичний матеріал використовується С. Б. Кримським для вивчення генезису логічних форм і законів; поряд з розглядом загальних закономірностей логічного формоутворення гіпотетично датуються етапи еволюції форм, а певною мірою і законів мислення¹. У свою чергу досягнення сучасної формальної логіки, семіотики тощо дедалі активніше використовуються філософами для обгрупування теорії пізнання². Деякі спеціалісти нефілософських галузей знання, виходячи з потреб своєї професії, починають займатися питаннями загальної теорії пізнання. Ця тенденція виявляється у працях М. М. Амосова³, В. М. Глушкова⁴ та інших авторів.

У книзі «Цінність і оцінка»⁵ В. О. Василенко одним з перших в марксистській літературі ґрунтовно досліджує категорію цінності з об'єктивної та суб'єктивної її сторін. Він, зокрема, в якісному відношенні поділяє цінності на позитивні та негативні. Розглядаючи цінність як момент значимості існуючого для суб'єкта, автор співвідносить цінності та потреби. Враховуючи складність, різномірність суб'єкта, автор досить уважно простежує співвідношення цінності з її усвідомленням, оцінкою. У книзі розглядаються різні рівні оцінки, деякі умови істинності та хибності оцінок, об'єктивація оцінок. Сполучення онтологічного та гносеологічного аспектів у дослідженні дало можливість авторові здобути нові результати.

Для третього періоду у розвитку діалектичного матеріалізму на Україні характерним є не лише постановка нових питань, а й нові підходи, оригінальність у розв'язанні деяких традиційних проблем. Це стосується, зокрема, досліджень про категорії і закони матеріалістичної діалектики. Так, у книзі про природу філософських категорій В. М. Мельников виділяє їх онтологічний, гносеологічний, логічний аспекти, досить детально викладає їх зміст⁶. В. М. Нічик розглядає категорію причинності як відображення одного з моментів руху матерії, як логічне відтворення найважливіших етапів історичного руху пізнання від поверхні причинного процесу до суті, досліджує співвідношення причини і підстави. Уточнюючи розуміння причинності, Нічик, зокрема, пише: «Оскільки

¹ Див.: С. Б. Кримський. Генезис форм і законів мислення, К., 1962.

² Див., наприклад, М. В. Попович. Філософський аспект проблеми значення і смисла.— «Вопросы философии», 1962, № 12; Г. А. Запченко. Анализ естественного языка и современные формы познания.— «Вопросы философии», 1964, № 12.

³ Див.: Н. М. Амосов. Моделирование информации и программ в сложных системах.— «Вопросы философии», 1963, № 12.

⁴ Див.: В. М. Глушков. Мышление и кибернетика.— «Вопросы философии», 1963, № 1.

⁵ Див.: В. О. Василенко. Цінність і оцінка, К., 1964.

⁶ Див.: В. М. Мельников. До питання про природу філософських категорій, К., 1959.

початок дії причини і початок становлення наслідку збігаються в часі, можна говорити про відносну одночасність причини і наслідку в межах їх абсолютної неодночасності»¹. Сутність і явище Ю. О. Богданов розглядає у зв'язку з внутрішніми і зовнішніми відносинами предметів, взятих і з боку сталості і з боку мінливості. Він прагне показати об'єктивну та суб'єктивну діалектику сутності і явища².

Дослідженню окремих категорій та їх груп присвячені й інші публікації філософів України. Категорії випадковості та необхідності розроблялись Д. І. Дубровським³, Г. Т. Івановим⁴, М. Р. Деряпою⁵, можливо-сті, дійсності і мети — М. Парнюком, О. Яценком⁶, перервності та неперервності — В. О. Босенком⁷ та ін.

Кілька книг, брошур, статей безпосередньо розглядають основні закони матеріалістичної діалектики та пов'язані з ними категорії. Крім уже названих праць про закон заперечення заперечення, з цієї тематики вийшли брошури А. З. Гуцола та М. Л. Злотоїної⁸ про закон переходу кількісних змін у якісні, статті В. Л. Шинкарука «Качество и сущность»⁹, В. С. Лутая «Категории качества и количества как единство противоположностей»¹⁰, книга А. П. Чугреева¹¹, кнота колективу чернівецьких авторів (Г. П. Донець, М. В. Логвінов та ін.) «Законы и категории материалистической диалектики»¹², С. С. Гурвича¹³, брошура Я. М. Савенка про закон єдності і боротьби протилежностей¹⁴ та ін. В певній частині вони є дослідницькими. Так, у книзі В. О. Босенка про взаємовідношення «ви-

¹ В. М. Нічк. Діалектичний матеріалізм про категорію причинності, К., 1960, стор. 66.

² Див.: Ю. А. Богданов. Сущность и явление, К., 1962.

³ Див.: Д. И. Дубровский. К вопросу об определении категории случайности.— «Вопросы философии», 1957, № 3.

⁴ Див.: Г. Т. Иванов. Значения категорий необходимости и случайности в познании объективной действительности, К., 1960.

⁵ Див.: М. Р. Деряпа. К вопросу о необходимости и случайности.— «Труды Запорожского машиностроительного ин-та», т. 5, 1958.

⁶ Див.: М. Парнюк, А. Яценко. Возможность, действительность и цель.— В кн.: Проблемы возможности и действительности. М.—Л., 1964.

⁷ Див.: В. А. Босенко. Некоторые вопросы диалектики взаимоотношения непрерывности и прерывности.— «Философские науки», 1960, № 2.

⁸ Див.: А. Гуцол. Закон переходу кількісних змін у якісні, К., 1958; М. Л. Злотоїної. Закон переходу кількісних змін у якісні, К., 1957.

⁹ Див.: «Вопросы философии», 1963, № 9.

¹⁰ Див.: «Философские науки», 1962, № 2.

¹¹ Див.: А. П. Чугреев. Основные законы материалистической диалектики, Х., 1959.

¹² Див.: Законы и категории материалистической диалектики (Учебный посібник для студентів-заочників), Чернівці, 1961.

¹³ Див.: С. С. Гурвич. Законы и категории диалектики и их проявление в медицине, К., 1962.

¹⁴ Див.: Я. Савенко. Закон єдності і боротьби протилежностей, К., 1959.

буху» та «стрибка» в русі обгрунтовується нова думка про те, що вибух не є формою стрибка, оскільки стрибок як результат розвитку внутрішніх суперечностей породжує нову якість, а вибух — продукт зовнішніх антагоністичних суперечностей — відіграє руйнівну, знищувальну роль¹.

Після тривалої перерви на Україні вийшли книги типу підручників або учбових посібників з філософії. Ці книги примітні насамперед структурою побудови та викладу діалектичного матеріалізму, відмінною від «основних рис» та відповідною опублікованим першим виданням у Москві «Основам марксистской философии».

У 1961 р. вийшов популярний підручник з філософії І. Ф. Воробйова та А. Б. Когана², а в 1962 р. — книга В. І. Войтка «Диалектический и исторический материализм» (вид-во Київського ун-ту). Ці книги відрізняються від «основних рис» не лише структурою, а й тим, що вони певною мірою враховують сучасний рівень розвитку філософії. З'являються праці, в яких виклад діалектичного матеріалізму, розрахований на професійний досвід певних категорій читачів. Такими є матеріали до лекцій з діалектичного матеріалізму, написані С. С. Гурвичем, В. П. Петленком, Г. І. Царегородцевим переважно для медичних працівників³.

Дедалі більша увага звертається на вироблення самої системи діалектичного матеріалізму як науки і, зокрема, — на реалізацію принципу єдності діалектики, логіки та теорії пізнання. Дослідження цих питань викладалося в книзі П. В. Копніна «Диалектика как логика», яка вже згадувалася раніше. Автор обгрунтовує принципи побудови системи категорій діалектичного матеріалізму, підкреслює, що за основу необхідно брати процес розвитку пізнання, від простого до складного, від абстрактного до конкретного⁴. Свої міркування про зв'язки між категоріями діалектичного матеріалізму викладає В. Л. Шипкарук, критикуючи філософію Гегеля⁵.

Співвідношення діалектичного матеріалізму з іншими науками розглядається у працях І. М. Кравця⁶, І. П. Головахи⁷ та ін. Дослідженню

¹ Див.: В. О. Босенко. До питання про діалектику взаємовідношення «вибуху» і «стрибка» в процесі руху, К., 1961.

² Див.: І. Воробйов, А. Коган. Марксистсько-ленінська філософія. Популярний підручник, К., 1961 (2-е видання вийшло в 1962 р.).

³ Див.: С. Гурвич, В. Петленко, Г. Царегордцев. Вопросы диалектического материализма. К лекциям по философии для медицинских институтов, К., 1964.

⁴ Див.: П. В. Копнин. Диалектика как логика, стор. 139 і наступні.

⁵ Див.: В. И. Шипкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля (Проблема тождества логики, диалектики и теории познания в философии Гегеля), К., 1964.

⁶ Див.: И. М. Кравец. Диалектический материализм и естествознание, Х., 1960.

⁷ Див.: И. П. Головаха. Диалектический материализм и конкретные науки, К., 1961.

цього були також присвячені доповіді на міжвузівській науковій конференції у Києві у січні 1961 р. та статті, вміщені у збірці «Диалектичний матеріалізм — філософська основа сучасної науки». У книзі розглядається співвідношення діалектичного матеріалізму з історичним матеріалізмом (В. Д. Білогуб), з методами конкретних наук (І. П. Головаха), з природознавством в цілому (А. М. Петрусенко), фізіологією (А. І. Ємченко), математикою (В. А. Шовкопляс), з суспільними науками (Г. П. Збандут). Дослідженням властиве врахування взаємного впливу матеріалістичної діалектики і систем конкретних наук.

Філософи України працюють і над такою важливою проблемою, як роль діалектичного матеріалізму (і філософії взагалі) у світогляді. Різні сторони цієї проблеми представлені в статтях В. О. Василенка, В. А. Роменця, В. В. Косолапова, Н. П. Поліщук та інших авторів збірки «Людина і світогляд»¹. Співвідношення категорій світогляду та методу розглядається П. В. Копніним², місце світогляду в системі людських знань та уявлень — В. П. Черноволенком³ та ін.

Різні автори висловлюють різні точки зору щодо цього питання — від отождивлення в цілому світогляду з філософією до розуміння світогляду як значно ширшої, відмінної від філософії сфери.

У своїй праці філософи України спираються на основоположні марксистсько-ленінські твердження, особливо з філософської спадщини В. І. Леніна. Є книги, спеціально присвячені розробці ленінських ідей в галузі діалектичного матеріалізму. В декількох працях, в яких йдеться про ленінський етап розвитку філософії марксизму, відчутно прагнення розкрити значення ленінських положень, розвинути їх на матеріалі сучасної науки. Так, у збірниках, присвячених 50-річчю праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм»⁴. М. Б. Вільницький, П. С. Дишлевий, А. М. Петрусенко, В. Л. Шинкарук та ін. досліджують такі категорії, як матерія, рух, простір, час, закономірності взаємовідношення суб'єктивного та об'єктивного у процесі пізнання.

Характеристика основних напрямків дослідницької роботи і навіть неповний перелік публікацій свідчать про значне піднесення творчої думки в галузі діалектичного матеріалізму на Україні за останні роки. А найголовніше — науковий рівень досліджень загалом зріс. Цей, третій, період триває і зараз.

¹ Див.: Людина і світогляд, К., 1963.

² Див.: Диалектический материализм — философская основа современной науки, К., 1962.

³ Див.: В. П. Черноволенко. Місце світогляду в системі людських знань та уявлень. — У кн.: Логіка і методологія науки.

⁴ Див.: Геніальний філософський твір В. І. Леніна, К., 1959; Теоретична зброя комунізму, К., 1959.

Діалектичний матеріалізм як наука та його опосередкування

Діалектичний матеріалізм та принципи його систематизації. Для діалектичного матеріалізму, як і для всякої пауки, чи не найголовнішим є вироблення певної системи власних істинних понять. Адже існування такої системи є одним з критеріїв того, що дані знання складають у своїй сукупності науку. Без цього вони перетворилися б у хаос. Кожна категорія стає науковою тоді, коли вона (хоч це звучить дещо тавтологічно) певним чином координується з усіма іншими елементами даної науки, стає її певід'ємною складовою частиною.

Тому не дивно, що принципи систематизації діалектичного матеріалізму, його категорій постійно привертали і привертають увагу філософів Радянської України. Безперечно також, що дослідження та вироблення цих принципів здійснюється спільними зусиллями марксистів різних країн — з урахуванням як історико-філософської традиції, так і сучасного рівня розвитку наук.

Деякі філософські праці були спеціально присвячені дослідженню цієї важливої проблеми. В інших працях вона розглядалася більш або менш опосередковано. Але без явного чи неявного прийняття певних принципів систематизації, певної системи взаємозв'язку відповідних понять, було б неможливе жодне філософське дослідження. Тому й аналіз історії діалектичного матеріалізму конче потребує з'ясування як попереднього шляху розвитку, так і сучасного стану цієї проблеми.

Певним чином система категорій діалектичного матеріалізму знаходить своє відображення в підручниках, учбових посібниках з філософії.

У конспективному курсі діалектичного матеріалізму В. Бойка (1928 р.), що вже згадувався, схема відповідних теоретичних розділів була такою. *Матеріалістична діалектика як загальна методологія*. Загальна характеристика матеріалістичної діалектики. Історичний розвиток діалектики до Маркса; матеріалістична діалектика Маркса і Енгельса (закон переходу кількості в якість і навпаки: а) категорія якості, б) категорія кількості, в) закон взаємовідношення кількості і якості, г) категорія міри, проблема неперервності, д) еволюція і революція); діалектика суперечностей: предмет і процес як суть і явище: а) категорія суті, б) категорія тотожності і різниці, в) категорія протилежності і суперечності, г) категорія змісту і форми, д) категорія закону і його виявлення; дві концепції розвитку; третій закон діалектики: закон заперечення заперечення; тріада; діалектика відношень (а) категорія можливості і дійсності, б) категорія причини й результату, в) категорія основи й наслідку); діалектика і людська практика. *Діалектичний матеріалізм як філософія*: природа й дух, матерія і свідомість: (1) природа як єдина об'єктивна дійсність, простір і

час; 2) людина — частина природи, фізичні й психічні процеси). Діалектика пізнання (1) досвід — джерело пізнання; синтез смислового сприймання й мислення; 2) раціоналізм і об'єктивна істина; 3) активний характер свідомості; 4) межі пізнання; абсолютна й відносна істина); об'єктивна закономірність природи (1) рух — як властивість матерії; 2) проблема причинності; 3) необхідність і випадковість; 4) причинність і телеологія; 5) необхідність і свобода волі; 6) закономірність як вищий принцип причинного зв'язку); схема єдності в діалектичному матеріалізмі.

Аналогічний характер мали й інші схеми викладу діалектичного матеріалізму в 20-і і 30-і роки. З кінця 30-х (з часу виходу праці «Про діалектичний та історичний матеріалізм») до середини 50-х років систематизація та виклад діалектичного матеріалізму провадилися в основному згідно з схемою цієї праці. Відповідно виділялись чотири риси марксистського діалектичного методу: 1) взаємний зв'язок і взаємозумовленість явищ, 2) рух і розвиток в природі і суспільстві, 3) розвиток як перехід кількісних змін в якісні, 4) розвиток як боротьба протилежностей. В цій праці виділялись також три риси марксистського філософського матеріалізму: 1) матеріальність світу, 2) первинність матерії, вторинність свідомості, 3) пізнаванність світу. Не повторюючи вже відомих положень про недоліки цієї схеми, відзначимо лише, що безроздільне панування її в галузі діалектичного матеріалізму в Радянському Союзі протягом майже 20 років багато в чому не сприяло розвитку філософських досліджень.

В сучасний період схема викладу діалектичного матеріалізму (з цією метою скористаємось структурою праць загального характеру, насамперед підручників, виданих на Україні) має приміром такий вигляд: матерія, форми її існування (рух, простір, час), матеріальна єдність світу; матерія і свідомість (первинність матерії і вторинність свідомості, функціонування та роль свідомості); матеріалістична діалектика та її основні закони (єдність і боротьба протилежностей, взаємний перехід кількісних та якісних змін, заперечення заперечення) і категорії (причина і наслідок, необхідність і випадковість тощо); діалектика процесу пізнання; діалектичний матеріалізм та інші науки.

Процес вироблення науково обґрунтованої системи категорій діалектичного матеріалізму не закінчено. У філософській літературі, у тому числі на Україні, висловлюються міркування про принципи, на які ця система повинна спиратися.

Поряд з найбільш загальним, абсолютно необхідним, само собою зрозумілим для марксизму твердженням, що система категорій відображає об'єктивну дійсність в її закономірному русі, розвитку, зв'язку, взаємозалежності, підкреслюється важливість, як вихідного, лєнінського принципу збігу діалектики, логіки та теорії пізнання. «Це означає, — пише

П. В. Коппіц, — що не можна розглядати співвідношення між категоріями, приймаючи до уваги тільки чи онтологічні, чи гносеологічні моменти. Необхідно побудувати таку систему, яка б брала у єдності всі ці моменти у категоріях»¹.

Розглядаючи «принципи побудови системи категорій матеріалістичної діалектики», Коппіц виділяє єдність логічного та історичного (розгортання системи категорій, їх послідовність повинна узагальнено відображати історію їх формування та розвитку) та необхідність «у побудові системи категорій діалектичного матеріалізму за основу взяти процес розвитку пізнання від простого до складного, від абстрактного до конкретного»². Реалізуючи ці вихідні положення, він пропонує схему системи діалектичного матеріалізму, яка складається з трьох розділів. У перший розділ входять категорії, які безпосередньо пов'язані з розв'язанням основного питання філософії і у своєму розвитку показують виникнення свідомості; їх викладено у такій послідовності: матерія, взаємозв'язок, взаємодія, рух, розвиток, простір і час, відображення, психічна свідомість, мислення. Другий розділ включає категорії, які відображають природу та мислення з боку найзагальніших законів руху. Порядок розміщення категорій визначається принципом руху пізнання від менш глибоких закономірностей до більш глибоких: ціле та частина, одиничне, особливе та загальне, тотожність і відмінність, причина і дія, підстава та наслідок, мета і засоби, сутність та явище, форма і зміст, закон, необхідність і випадковність, можливість і дійсність, кількість і якість, єдність і суперечність, заперечення і заперечення заперечення. Категорії третього розділу відображають безпосередньо процес пізнання, продовжуючи перший розділ та конкретизуючи другий (стосовно до пізнання). За вихідне поняття береться істина, а розгортання системи категорій має на меті показати розвиток процесу пізнання: істина, практика, свобода і необхідність, суб'єкт і об'єкт, емпіричне та теоретичне, аналіз та синтез, логічне та історичне, абстрактне і конкретне, відносне й абсолютне, форми мислення (судження, поняття, умовисновки, теорія, гіпотеза, ідея, наука)³.

У радянській філософській літературі є праці, в яких викладаються схеми сполучення окремих груп категорій та рубрикації системи діалектичного матеріалізму у цілому⁴, схожі з наведеною вище, а також — істотно відмінні від неї.

¹ П. В. Коппіц. Діалектика как логика, стор. 132.

² Там же, стор. 139.

³ Див.: там же, стор. 140—142.

⁴ Див.: В. П. Рожин. Марксистско-ленинская диалектика как философская наука, Л., 1957; В. С. Библер. О системе категорий диалектической логики, Сталинабад, 1958; Б. М. Кедров. Единство диалектики, логики и теории познания, М., 1963; та ін.

При викладі системи категорій діалектичного матеріалізму широко застосовується метод, який можна назвати лінійним. Ця лінійність полягає у тому, що система розглядається як єдиний потік розвитку, кожний елемент, етап якого безпосередньо пов'язаний лише з попереднім і, якщо процес не завершено, з наступним. Метод (чи принцип) лінійності у розумінні фіксування, дослідження єдиного (і одного) потоку розвитку був геніально обгрунтований та застосований Гегелем, хоча й на ідеалістичному ґрунті — як саморозвиток абсолютної ідеї з її етапами, категоріями¹. Підхід до розвитку як до єдиного процесу, елементи якого розрізняються як взаємно пов'язані вищі та нижчі етапи, що в основному містяться на одній лінії, на одному стрижні, відбивався на загальній гегелівській системі, а також на формулюванні окремих законів, наприклад закону заперечення заперечення. Очевидно, такий підхід відбився (і не лише в нього) також на підкресленні парності категорій, зокрема парності протилежностей, оскільки два — це єдино можливе число елементів, що розходяться з одного центру або спрямовані один проти одного до одного центру, до однієї «точки», якщо ці елементи розміщені на одній якісній «лінії». Тут не йдеться про якусь філософську інтерпретацію лінії або точки як вихідне для побудови відповідних філософських структур. Звичайно, у філософському вченні певним чином відображалась дійсність, а не геометричні аспекти, але виділення єдиного потоку розвитку як одного відбивалось на такій «лінійності». Все це було великим кроком уперед порівняно з попередньою метафізикою, і матеріалістичне витлумачення гегелівських ідей необхідно включається і у філософію марксизму.

Наступна соціальна практика та її філософське осмислення підтвердили істинність і продемонстрували неповноту, обмеженість такого підходу. До речі, ще Л. Фейєрбах відзначав: «...Система Гегеля знає лише відкорення та наступність, не відаючи ні координації, ні співіснування»². Справа не в тому, що Гегель припустив помилку, яка фіксується тут висловлюванням Фейєрбаха. Гегель якраз блискуче застосував принцип єдиного лінійного потоку розвитку — і не лише при створенні системи категорій, а й у своїй концепції історії філософії, — взявши з нього майже все, що тоді було можливо. Проте він не враховував множинності потоків, ліній розвитку. Необхідність же врахування цього у філософії зумовлена розвитком соціальної практики.

Якщо брати логічний аспект, то межі сполучення різних потоків розвитку схематично можна зобразити так: абсолютизація їх самотій-

¹ Розгляд методологічних принципів побудови гегелівської системи див., наприклад, у кн.: В. И. Шипкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля, К., 1964.

² Л. Фейєрбах. Избранные философские произведения, т. I, М., 1955, стор. 54.

пості (тобто метафізичне наполягання на їх повній ізольованості); злиття загального в них, ототожнення їх аж до розгляду як етапів одного потоку розвитку (але певраховання їх особливостей як сторін різних потоків розвитку). Безсумнівно, друга межа, хоча також одностороння, «краща», діалектичніша, ніж перша, тому що дає певний підхід для розумового (відповідного об'єктивній єдності) об'єднання різного та охоплення його цільною концепцією. Проте в обмеженій цими границями галузі можливі також глибші підходи, які не повертають до подоланої метафізики, але є її кращими, ніж гегелівський варіант діалектики (навіть у матеріалістичній інтерпретації).

Не вдаючись до вульгарного виведення філософських принципів безпосередньо з економіки, політики тощо, бажано все ж дещо ширше окреслити загальний соціальний фон, який зумовлює важливість загальнофілософських розрізень потоків розвитку від єдності розвитку взагалі. Важливість такого сполучення не лише у філософському, а й у різноманітних конкретних плапах досить відчутна для сучасного людства.

Нині надзвичайно важливого значення набули не лише взаємовідношення всередині кожної суспільної системи, а й відносини між країнами з різним суспільним ладом. Суспільний характер сучасних продуктивних сил знаходить свій вияв у все більш тісному взаємному зв'язку окремих виробників, підприємств, галузей виробництва всередині країн і в міжнародному масштабі. Природно, що самі форми відповідних взаємозв'язків визначаються виробничими відносинами. Проте сфера економіки і навіть політики (яка у сучасних умовах також характеризується небувалими зростанням контактів, взаємовідносин, боротьби, співробітництва різних суспільних груп) безпосередньо не визначає змісту філософського знання. Тут лише відзначаються окремі риси тієї певної випадковості зростання взаємовідносин між різними сторонами, потоками розвитку, яка характерна для сучасної епохи.

В галузі науки у велетенських розмірах зросли не лише взаємозв'язок наукового знання, досягнутого різними країнами, а й найтісніше взаємне проникнення раніш розрізених галузей науки, виникнення зовсім нових. Окремі галузі науки все пильніше досліджують взаємовідношення різних сфер дійсності. Сучасна фізика, наприклад, виходить з того, що не існує єдиного часу для всього всесвіту, єдиного простору — часу в цілому. З цим пов'язане допущення множинності систем відліку.

Для мистецтва також є характерним взаємопроникнення різноманітних жанрів, поява та розвиток нових жанрів тощо. Та й в окремих жанрах з'являються нові, цікаві з цього погляду, процеси. Так, М. М. Бахтін вважає, що можна говорити про появу нового типу художнього роману, поліфонічного роману, виникнення якого він пов'язує з діяльністю Ф. М. Достоєвського. *«Множинність самостійних та незлитих голосів та свідомостей, справжня поліфонія повноцінних голосів дійсно є оснो-*

ною особливістю романів Достоевського¹. Поліфонічний принцип художнього мислення дослідник зіставляє з деякими особливостями свідомості сучасної людини взагалі.

Безліч фактів з пайрізюманітніших сфер роблять зараз більш актуальним, піж будь-коли раніше, врахування, дослідження відсутності замкнутості, виділення загальних закономірностей і водночас — взаємодій різюманітних багатьох незлитих потоків розвитку. З урахуванням останнього принцип лінійності, однопотоковості, поетапного дослідження одного «загального» потоку хоча й залишається неохідним, але виявляється недостатнім. Тут зберігається відповідність історичного та логічного, проте історичне, реальне береться ширше, як розвиток різних потоків, що співіснують, взаємодіють, але не зливаються. До речі, і категорії пізнання, хоча і виникають історично не одночасно, проте це не означає, що вони виникають обов'язково поодиночі. Крім того, на конкретному етапі пізнання наявні категорії можуть бути застосовані відносно одночасно, а не в порядку черговості їх історичного формування.

При побудові системи категорій діалектичного матеріалізму більш доцільним, ніж прагнення неухильно витримати одностійність, є врахування перетину багатьох ліній з відносно самостійними циклами — у групах категорій. Звичайно, на противагу одній крайності (вишикувати все в одну лінію) можливі й інші: наприклад, все пов'язати так, що до жодного елемента стане неможливим підступитися через відсутність будь-якої початкової керівної нитки. У загальному плані можна констатувати, що кожна філософська категорія пов'язана з якоюсь іншою — у певному відношенні безпосередньо, а в іншому — опосередковано, тому розкрити кожную категорію на даному рівні пізнання можна, лише розкривши її зв'язок з усіма іншими категоріями, що залишилися. Проте в певному відношенні зв'язок у даній групі категорій є сильнішим, ніж між цією категорією і іншими. Це враховується при групуваннях.

Побудова системи категорій враховує закономірний рух пізнання від абстрактного до конкретного. При початковому визначенні кожною категорією необхідно відзначати деякі її необхідні ознаки, які вже в даній системі науки не відкидаються, виступаючи явно або неявно. Ці необхідні ознаки є достатніми для початкової (і якихось наступних) категоріальної ситуації. Але протягом дальшого руху пізнання до категорії, що розвивається, додаються інші ознаки, необхідні і достатні для інших підсистем науки, а попередні ознаки обмежуються. Наростання ознак, їх взаємодія, тобто дальше розкриття смислу категорій завершується для кожного рівня розвитку науки із застосуванням усього наявного філософського матеріалу. Так, якщо початкове визначення матерії як об'єктивної реальності виділяє ознаку «незалежності її від свідомості» (при

¹ М. Бахтін. Проблемы поэтики Достоевского, М., 1963, стор. 7.

цьому робиться об'єктивно зумовлене припущення, що свідомість здатна фіксувати те, чітко головною ознакою є саме незалежність від будь-якої свідомості), то розкриття філософської категорії матерії має передумовою співвіднесення її з усією системою діалектичного матеріалізму, з усіма іншими його категоріями.

Викликає інтерес питання, якою мірою для виразу системності діалектичного матеріалізму можуть бути використані деякі елементи сучасної математичної логіки, семіотики, теоретичної кібернетики. Насамперед це стосується використання сучасного логічного апарата на такому рівні формалізації, який означав би збереження філософської специфіки, не зводився б до тривіальності та термінологічної тавтології, відкривав би нові можливості для систематизації та розвитку діалектичного матеріалізму як науки. Реалізація цього шляху вимагає ретельних спеціальних досліджень.

Проте вже зараз можна спостерігати, як дедалі ширше починає застосовуватися символіка, прагнення у вигляді формул відбити окремі філософські відносини. Так, В. Л. Шинкарук, говорячи про книгу Б. М. Кедрова «Єдинство діалектики, логіки і теорії познання», вважає, що «досвід «формалізації» пізнавальних відносин — один з найцінніших розділів книги Кедрова», і сам пропонує більш широкую таблицю пізнавальних відносин — у вигляді групи формул, що пов'язують об'єкт, суб'єкт та практику¹.

Викликає інтерес також з'ясування можливостей застосування аксіоматики у діалектичному матеріалізмі. Це питання дебатовалося в радянській літературі ще в 20-і роки. Так, А. І. Варьяш не лише припускав таку можливість, а й підкреслював, що «аксіоматику діалектики легше можна встановити на ґрунті математики», роз'яснюючи: «певна наука, приймаючи якусь істину за аксіому, не доводить її; доведення це може бути дане якоюсь «вищою наукою»². Проте допущення можливості аксіоматики у діалектичному матеріалізмі викликало тоді і різні заперечення³, в наступний же період ця думка майже зовсім не обговорювалась.

Сучасному етапові наукової думки властивий значний інтерес до аксіоми як гносеологічної категорії, яка широко застосовується у власне математичних науках, у математичній логіці і деяких інших галузях. Дослідженням ролі аксіом в організації наукового знання займаються і філософи України. М. Б. Вільницький, вважаючи що «введення аксіом означає створення можливостей для систематичної побудови даної галузі

¹ Див.: В. И. Шинкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля, стор. 11—13.

² «Под знаменем марксизма», 1924, № 12, стор. 287.

³ Див., наприклад, К. Мілонов.— «Под знаменем марксизма», 1924, № 8—9.

знання», піше: «Аксіоматична основа теорії являє в останній її фактичну основу і дає можливість абстрагуватись у послідовній побудові теорії від емпіричного знання. Аксіома у порівнянні з іншими вивідними з неї положеннями теорії (теоремами) є більш загальним положенням, кінець кінцем єдиним (у рамках даної теорії) фундаментом доказу цих теорем. В аксіомах у згорнутому вигляді містяться всі інші положення теорії. Нарешті, аксіомами обмежується галузь застосування теорії, бо ними вицеляється певний клас інтерпретацій (систем об'єктів), який і є предметом теорії»¹. Безсумнівно, певний елемент аксіоматичності властивий і системі діалектичного матеріалізму — у розумінні відмежування теорії від її емпіричного базису, у моменті дедуктивного розгортання її основоположних принципів, що зумовлює однозначні висновки всередині самої теорії. Проте застосування до діалектичного матеріалізму аксіоматики в її сучасному математико-логічному розумінні (у тому числі з вимогами несуперечливості, повноти, незалежності аксіом) зустрічається з дуже великими труднощами. Насамперед кожна філософська категорія не може бути обгрунтована повністю (без обмеження) лише з кількох попередніх категорій — суто дедуктивним шляхом. Тобто введена вона може бути, але питання про її «філософськість» (чи відображає вона, відповідно визначенню, якісь найзагальніші властивості, закономірності природи, суспільства, пізнання) залишається відкритим до того часу, поки не обгрунтовується з допомогою нового емпіричного матеріалу, який не був врахований рештою категорій, що відображають дійсність у дещо іншому, специфічному для себе аспекті. Кожна філософська категорія, замкаючи у собі всі інші елементи філософської системи, замкає у собі також і певний, не врахований іншими елементами цієї системи, нефілософський матеріал, хоча інші філософські категорії накладають свої обмеження на спосіб застосування цього матеріалу.

Використання можливостей аксіоматики та інших досягнень сучасного логіко-гносеологічного апарату при застосуванні до самої теорії діалектичного матеріалізму (та його окремих розділів), подолання відповідних труднощів сприяло б вдосконаленню й уточненню його як системи, посиленню чіткості, однозначності його тверджень.

Деякі особливості взаємовідношення діалектичного та історичного матеріалізму. Однією з важливих проблем є уточнення меж марксистсько-ленінської філософії. Хоча в загальному плані співвідношення філософії і соціології начебто не повинні викликати сумнівів, проте в розумінні їх існують різні точки зору.

Дехто з філософів підкреслює відносну самостійність діалектичного та історичного матеріалізму. Так, В. Бойко, перелічуючи складові частини марксизму, виділяв: 1) теорію діалектичного матеріалізму, що є «за-

¹ Проблемы мышления в современной науке, стор. 361—362.

гальною філософсько-методологічною основою наукового пізнання; це — *філософія марксизму*; 2) теорію «історичного матеріалізму — матеріалістичне розуміння історії, як застосування методу діалектичного матеріалізму до вивчення суспільного життя; це — марксієвська соціологія»¹.

Існують також думки, що діалектичний матеріалізм та історичний матеріалізм — все філософія марксизму. Це знайшло відображення, наприклад, в уже названому підручнику філософії І. Ф. Воробйова та А. Б. Когана, хоч вказані автори розглядають діалектичний та історичний матеріалізм як дві відносно самостійні галузі знання. Більш визначено про близькість, єдність діалектичного та історичного матеріалізму говорять В. Д. Білогуб: «...Єдність діалектичного та історичного матеріалізму слід розглядати, на наш погляд, значно глибше. Це не простий взаємозв'язок *різних* наук, а нерозривна єдність усіх сторін *однієї* науки»; «...діалектичний та історичний матеріалізм — це одна наука, а не дві різні науки»². В. Д. Білогуб аргументує свою думку так: без матеріалістичного розуміння історії не можна глибоко зрозуміти весь процес пізнання; адже і «суб'єкт вступає у взаємодію з об'єктом не як пасивна, ізольована людська істота, а як представник людського суспільства»³. Розв'язання основного питання філософії відносно суспільства також неможливе без історичного матеріалізму. Більше того: «...Нема жодної філософської проблеми діалектичного матеріалізму, яку можна було б розв'язати без матеріалістичного розуміння історії. Діалектичний матеріалізм водночас є історичним матеріалізмом. З іншого боку, історичний матеріалізм являє собою діалектико-матеріалістичне розуміння суспільних явищ»⁴.

На наш погляд, думка, що для характеристики суб'єкта необхідно враховувати положення історичного матеріалізму, не викликає сумніву. Але для характеристики суб'єкта так само необхідно враховувати висновки психології, історії та інших галузей знання. Діалектико-матеріалістичне вирішення основного питання філософії також неможливе не тільки без висновків історичного матеріалізму, а й інших наук. Дійсно, при розв'язанні всіх проблем діалектичного матеріалізму слід враховувати матеріалістичне розуміння історії. Проте цей же висновок якоюсь мірою стосується і взаємовідношення діалектичного матеріалізму з іншими науками. Оскільки діалектичний матеріалізм — наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та пізнання, кожне діалектико-

¹ В. Бойко. Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 11.

² В. Д. Білогуб. К вопросу о единстве диалектического и исторического материализма. — В кн.: Диалектический материализм — философская основа современной науки, стор. 104—105, 111.

³ Там же, стор. 106.

⁴ Там же, стор. 107—108.

матеріалістично твердження є таким, що по-своєму узагальнює висновки всіх наук. Значить, якщо жодне положення (істинність якого встановлена) будь-якої конкретної науки не можна (хоча б частково) використати для обґрунтування певного висновку, то цей висновок не є філософський (в розумінні — діалектичного матеріалізму). Навіть гносеологічний аспект дослідження та врахування істинності знань вимагає такої всебічної характеристики, наприклад матерії, яку здатне дати узагальнення всіх без винятку галузей науки. І разом з тим ця категорія («матерія» або інша) у філософії не дістає тих конкретних характеристик, які їй дає фізика, соціологія та інші галузі науки, де вона, по суті, стає дещо іншою, модифікованою відповідно конкретного аспекту.

Якщо розглядати всю науку як цілісну єдність, тоді і діалектичний матеріалізм, і історичний матеріалізм, і фізика, і біологія тощо — її різні сторони. Виходячи ж з того, що діалектичний матеріалізм — окрема наука, не можна вважати її водночас і історичним матеріалізмом, і фізикою тощо. Для з'ясування будь-якої категорії діалектичного матеріалізму необхідне відповідне узагальнення даних інших наук, а такі категорії історичного матеріалізму, як клас, суспільство, держава тощо, зовсім не є узагальненням висновків хімії, фізики тощо. Історичний матеріалізм у знятому, відповідно перетвореному вигляді «міститься» у діалектичному матеріалізмі (як і всі інші науки), але більшою мірою, ніж ті сфери конкретного знання, які в цілому від філософії розташовані далі. У цьому розумінні, на наш погляд, справедливо зауваження Г. П. Збандута: «...Історичний матеріалізм виступає як *з'єднуюча ланка* між діалектичним матеріалізмом та конкретними суспільними науками»¹.

Якщо вважати основним питанням філософії відношення свідомості до матерії, тоді власне філософією є діалектичний матеріалізм. З нею безпосередньо взаємодіють ті галузі знання, які в одному відношенні є філософськими, а в іншому — нефілософськими (наприклад, історичний матеріалізм).

При іншому розумінні філософського знання, коли його проблематика групується не навколо співвідношення «матерія — свідомість», а навколо іншої основи, історичний матеріалізм займе у ньому дещо інше місце. Конкретні ж науки в цілому не є філософськими, хоча вони багатьма своїми сторонами з філософією і безпосередньо і опосередковано пов'язані.

Співвідношення діалектичного матеріалізму як філософії з нефілософським знанням — це зовсім не термінологічне питання. Як показав досвід розвитку філософії, в тому числі на Україні, з'ясування того, що

¹ Г. П. Збандут. К вопросу о значении диалектического материализма для конкретных общественных наук. — У кн.: Диалектический материализм — философская основа современной науки, стор. 85.

може бути розв'язане філософськими методами, а що ні, позначається значною мірою на розвитку науки, та й не лише науки.

Діалектичний матеріалізм та світогляд. Співвідношення філософії та світогляду має виняткове значення не лише через важливість філософії для людини, а й через ще більшу важливість світогляду для людей. Дослідження цього співвідношення привертає неослабну увагу і філософів України. Насамперед ця проблема розглядається в аспекті співвідношення філософії та світогляду як знання. Тут представлені різні точки зору.

Частина філософів ототожнює філософію і світогляд, вважаючи їх, по суті, одним і тим самим. У книзі І. Ф. Воробйова та А. Б. Когана підкреслюється ця єдність у визначенні самої філософії: «На відміну від конкретних наук, *філософія — це світогляд, тобто система загальних поглядів і уявлень про світ: про природу, суспільне життя і людське мислення*»¹. Автори, як бачимо, вважають особливістю філософії те, що вона є світогляд, розуміючи під цим цілісну систему знань про навколишню дійсність і про саме мислення. Ця система, на їх погляд, і є філософія, світорозуміння, світогляд. Розвиваючи такий підхід, В. В. Косолапов приходить до висновку, що основними типами світогляду є основні типи філософських систем — матеріалізм і ідеалізм. Він пише: «Так чи інакше розв'язуючи питання про те, що первинне — мислення чи буття — будь-яка філософська система є певним видом світогляду. Але основними типами світогляду є матеріалізм та ідеалізм; саме вони втілюють боротьбу протилежних поглядів на дійсність»². Можна припустити, що хоча прихильники цієї точки зору вважають основне у філософії світоглядом, проте вони, мабуть, не все основне, специфічне у світогляді відносять до філософії. Але з чітких формулювань авторів: специфікою філософії є саме те, що вона — світогляд, основними типами світогляду є матеріалізм і ідеалізм — можна досить виразно уявити межі ототожнення пими філософії і світогляду. Це насамперед — світогляд відображає об'єктивну дійсність у такому ж аспекті, як і філософія.

Інші автори, деталізуючи поняття світогляду, розглядають філософію лише як його основу, «серцевину». Так, В. І. Войтко відзначає: «Філософія є серцевина світогляду, який являє собою систему поглядів на природу і суспільство, дає загальну картину світу. Слід розрізняти науковий і ненауковий світогляд»³.

¹ І. Воробйов, А. Коган. Марксистсько-ленінська філософія, К., 1962, стор. 9.

² В. В. Косолапов. Наукові знання і світогляд.— У кн.: Людина і світогляд, стор. 14.

³ В. І. Войтко. Диалектический и исторический материализм, К., 1962, стор. 8.

Дехто з філософів, вважаючи світогляд філософією, включають до нього і найважливіші соціологічні проблеми. Приміром, П. В. Копнін пише: «...Під світоглядом слід розуміти зміст, який визначається предметом філософії»¹. І далі: «Коротко суть світогляду можна сформулювати у такій дефініції: *світогляд є система поглядів, яка включає у себе розв'язання основного питання філософії, витлумачення сутності, джерела і взаємовідношення основних форм розвитку, розуміння закономірностей суспільного розвитку і ставлення до суспільного прогресу*»².

Існує і така думка: хоча світогляд є в основному філософією, але він включає і емоціональний момент. Так, В. А. Роменець відзначає: «Світогляд людини має певний емоціональний зміст і тому його не можна зводити до чисто логічних конструкцій мислення. У кожній філософській системі прямо чи опосередковано розкривається емоціональне ставлення людини до дійсності»³.

Ширше досліджується ця проблема у статті В. О. Василенка «Оптимізм і песимізм як аксіологічні елементи світогляду». Він пише: «...Всяке філософське вчення, якщо воно претендує бути світоглядом чи ядром світогляду того чи іншого класу, повинно містити в собі оцінку світу і його компонентів (особливо соціального) з точки зору існування даного класу. Такі оцінки дійсно мають місце в світогляді»⁴. Сама оцінка тут не зводиться до емоціональної, оскільки допускається, що вона може бути і раціональною.

Отже, навіть спільність у поглядах на філософію як світогляд (чи основу світогляду) і світогляд як філософію відзначається цілою гамою різних відтінків. Це пояснюється тим, що підкреслюється то одна, то інша сторона проблеми. Проте іноді відмінність пов'язана з зіставленням підходів, які важко сполучити (наприклад, коли світогляд розглядається лише як наука, з тенденцією пізнати об'єктивну дійсність, як вона існує незалежно від ставлення до неї, оцінки її, і коли світогляд розглядається як прагнення відбити ставлення людини до дійсності, її оцінку, в тому числі емоціональну). Щоб «зберегти» тотожність (повну чи неповну) світогляду і філософії, в поняття філософії автори часом включають емоції, емоціональне ставлення людини.

У літературі висловлюється і дещо інше розуміння світогляду. «Специфіка ж світогляду,— пише В. П. Черноволенко,— на наш погляд, по-

¹ П. В. Копнін. Мировоззрение и метод.— У кн.: Диалектический материализм — философская основа современной науки, стор. 7.

² Там же, стор. 8.

³ В. А. Роменець. Про пізнавальне значення емоцій.— У кн.: Людина і світогляд, стор. 25.

⁴ В. О. Василенко. Оптимізм і песимізм як аксіологічні елементи світогляду.— Там же, стор. 57.

лягає в тому, що він викопує в системі людських знань та уявлень цілком певну функцію, а саме: служити способом узагальненого усвідомлення людиною свого відношення до навколишньої дійсності, визначення свого місця в світі, усвідомлення мети і смислу свого життя і діяльності»¹. Черволенко розрізняє три аспекти у кожній світоглядній системі: натуралістичний (відношення людини до природи), гуманітарний (відношення до суспільства), гносеологічний (пізнавальне відношення людини до навколишньої дійсності).

Подібна думка, мабуть, тільки більш різко висловлена, зустрічається і у А. Я. Ермолова. Він протиставляє світогляд науці взагалі: «На відміну від науки світогляд має ту специфіку за способом відображення об'єктивного світу, що сам по собі не досліджує, не розкриває, не встановлює законів об'єктивного світу, а формується у свідомості як підсумок, висновок, узагальнення пізнання світу під кутом зору розгляду відношень людини до об'єктивної дійсності»². Ермолов визначає світогляд як особливу форму духовної діяльності суспільства: «Світогляд є система поглядів, які складаються як підсумок і узагальнення історії пізнання, в яких виражається історично зумовлене розуміння і витлумачення об'єктивних та суб'єктивних відношень людини до навколишньої дійсності, міститься певна картина об'єктивного світу, і які мають значення принципів, що визначають поведінку людини. У класовому суспільстві світогляд має класовий характер»³.

Ми спинилися на основних тенденціях у розумінні філософами світогляду як самого по собі, так і у співвідношенні з філософією. Детальніше проаналізуємо викладені тенденції світогляду, його особливості.

Як основні категорії світогляду можуть бути виділені: світ, людина, поведінка людини для перетворення світу і себе. Ці категорії зіставимі з категоріями філософії: матерія, свідомість, діяльність, з категоріями гносеології: об'єкт, суб'єкт, практика; але й відмінні від них. Вони пов'язані також з деякими нефілософськими поняттями.

Людина є об'єктом дослідження багатьох видів пізнання, бо вона має безліч опосередкувань. Стосовно світогляду людина виступає як суспільство, соціальна група, індивідуум, що усвідомлює свої матеріальні та духовні потреби в навколишній дійсності, виробляє цілі для задоволення цих потреб і відповідного перетворення дійсності, реалізує ці цілі. Тут розглядатимемо «людину» насамперед як систему суспільних відно-

¹ В. П. Черволенко. Місце світогляду в системі людських знань та уявлень.— У кн.: Логіка і методологія науки, стор. 172.

² А. Я. Ермолов. Роль філософії в формуванні мировоззрення. Автореферат дисертації на сонсяння ученої степені кандидата філософських наук, М., 1964, стор. 7.

³ Там же, стор. 8.

снн, тобто і як людство, і як соціальну групу, і як індивідуум. Винятково важливу роль у класовому суспільстві відіграє класова визначеність людини. Додатковими характеристиками людини у світоглядницькому аспекті виступають наявність реальних потреб, їх усвідомлення, усвідомлення цінності навколишньої дійсності під кутом зору задоволення цих потреб, створення системи цілей як керівництва до дії. Інакше кажучи, людина тут виступає як матеріальна суспільна система, наділена також і свідомістю; і не лише як суб'єкт, що пізнає дійсність, а тому і змінює її, а як суб'єкт, для якого пізнання є лише засіб для свідомого перетворення світу, щоб забезпечити своє існування та розвиток. Ці відтінки мають немале значення.

Світ — це те в навколишній дійсності, що має для людини цінність (позитивну, негативну, аж до нейтральної¹) та оцінюється нею і що вона прагне перетворити та використати. Тут світ розглядається не як синонім матеріальної дійсності взагалі. Матерія — це об'єктивна реальність, що не залежить від свідомості, від свідомості «взагалі». Матерія є основою світу. Проте світом у матерії виступає насамперед те, що є цінним для даної людини і усвідомлене, оцінене нею як таке, що має значення для її існування, тобто під кутом зору її потреб. Крім того, світ має передумовою усвідомлення, виділення того, що підлягає перетворенню, використанню.

Світом для даної людини є і те у свідомості іншої людини, що для першої підлягає відповідному усвідомленню, оцінці, перетворенню тощо. Так, ідеї, почуття, задуми та інші фактори духовного життя інших людей, груп, з якими контактує дана людина, є для неї елементами світу, оскільки вона враховує їх у своїх оцінках, цілях тощо. Звичайно, будь-який продукт свідомості має матеріальне походження і «оболонку». Але елементом світу для даної конкретної людини може бути не певна матеріальна оболонка, а ідеальний зміст якогось повідомлення. Наприклад, під час воєнних дій перехоплення закодованого повідомлення. Противника може мати серйозну цінність лише у випадку розшифровки його змісту.

Інакше кажучи, не лише матерія у певному аспекті, а й елементи свідомості іншої людини можуть бути світом для даної людини. Більш того, певні матеріальні та духовні елементи даної людини, що підлягають, на її думку, перетворенню відповідно до інших її потреб, які вона вважає істотнішими, також можуть витлумачуватися як елементи світу для неї. Отже, поняття світу, як і поняття людини, досить динамічні. Оперування ними вимагає врахування їх динамічності залежно від конкретних умов. Елементом світу для людини виступає конкретна життєва ситуація.

¹ Про цінність та оцінку див.: В. О. Василенко. Цінність і оцінка.

Людина перетворює світ. Перетворення — один з видів, одне з опосередкувань людської діяльності. Стисло діяльність можна визначити так: це людина як процес, тобто всі зміни, що безпосередньо зумовлюють та відбивають існування людини (існування людини, крім руху, має просторовий, часовий аспекти, які в їх відносній самостійності вимагають спеціальних характеристик). Діяльність та її результати відбиваються на людині і на інших системах, що контактують з нею. Діяльність підрозділяється на суспільну, фізіологічну тощо — з їх численними різновидами. Так само умовно, за опосередкуванням свідомістю, вона може бути поділена на несвідому та свідому. Одним з видів діяльності є практика — як матеріальна діяльність, що включається у процес пізнання, здобування знань.

Розчленування діяльності на практику та перетворення виходить з відмінності опосередкувань цього єдиного процесу. Перетворення — усвідомлена, цілеспрямована діяльність людини у зміні світу. Іншою стороною цього процесу є перетворення самої людини, тобто пристосування людини до світу. Проте, виходячи з висловлених міркувань про світ — в даному контексті, і для усвідомленого пристосування застосуємо термін перетворення.

Отже, перетворення — це діяльність, яка застосовується до світу, позначається на ньому. Поведінка — це теж перетворення, проте таке, що виходить від людини, тобто цілеспрямована діяльність людини. Поведінка — це система вчинків, кожний з яких становить елемент її. Людина прагне за своїм образом, стосовно до своїх потреб змінити світ. Але потреби кінець кінцем об'єктивно зумовлені, хоча відбиваються у людській психіці. Основною системою у свідомості, що формує вплив людини на світ, і є світогляд.

Світогляд насамперед складається із знань, але знання відіграють особливу роль. У світогляд входять ті знання, які перестають бути лише знаннями, матеріалізуючись у процесі перетворення. Інакше кажучи, це знання на їх виході з сфери свідомості через процес перетворення світу людиною, тобто такі, що реалізуються у поведінці людини. Всякі знання мають тенденцію реалізуватися у людській діяльності. Ось ця тенденція, взята у системному для даної людини вигляді, і створює її світогляд. Тому знання, з яких складається світогляд, є усвідомленими, — і не взагалі усвідомленими, а стосовно до потреб даної людини. Їм також властивий методологічний момент, але не лише у розумінні здобуття нових знань, а і в розумінні створення нового в самій матеріальній дійсності.

Елементами світогляду є не тільки знання, а й переживання: людина зіставає світ зі своєю різноманітною життєдіяльністю, так що світ виступає як частина людини та її існування. Знання, що входять у світогляд, засвоюються в емоціональному та вольовому відношеннях, перетворюючись у переконання даної людини. Світоглядні знання включають

або зумовлюють цілі людини і з цього боку — поведінку її. Світогляд пов'язаний ще з багатьма процесами, насамперед з тими, що характеризують істинність знань.

Сам світогляд, хоча й захоплює логічну сферу пізнання (з чим пов'язана усвідомленість його), але ніколи не зосереджується лише в ній і тому не зводиться до наукового знання. Він включає емоціональні, волевові та інші елементи, духовно стимулюючи реалізацію, матеріалізацію знань. Світогляд не є лише системою знань про світ. Ті знання, переживання певної людини, які усвідомлюються нею як відповідні до її потреб і реалізуються нею як керівництво до перетворення світу, входять у її світогляд. Звідси внутрішньо властива світоглядові активність.

Цю особливість світогляду відтінив Б. Брехт в одному з своїх оповідань про папа Койнера. Хтось спитав Койнера, чи існує бог. Той відповів: «Поміркуй, чи зміниться твоя поведінка від того, яку відповідь ти дістанеш на це запитання. Якщо вона не зміниться, можна залишити запитання без відповіді. Якщо ж вона зміниться, то я можу тобі допомогти лише тим, що скажу: «ти сам дав відповідь — тобі бог потрібен»¹.

Якщо однією межею світогляду є наявність у даної людини знань (у тому числі про власні потреби), з яких він будується, то іншою межею є сама реалізація його у поведінці. Проте не все з безпосередніх духовних стимулів, мотивів поведінки входить до світогляду. Світогляд виступає як те спільне, що об'єднує всі ці численні моменти, зберігаючись і змінюючись разом з ними.

Центральним, систематизуючим у світогляді є «смысл життя». Неперервність системи світогляду об'єктивно знаходить свій вираз у поведінці (яка пов'язує окремі вчинки), а суб'єктивно — у смыслі життя. Смысл життя можна визначити як усвідомлення людиною того, що об'єднує у ціле різні сторони її світогляду (її переконання, ідеали, тощо). Кінець кінцем смыслу життя зумовлюється об'єктивними (особливо соціальними) умовами. Але багатоступінчатість та багатоманітність зв'язків об'єктивної дійсності з смыслом життя (об'єктивна дійсність — людина — світ — знання — емоції — переживання — переконання — воля — мета — ідеал — світогляд — поведінка тощо) створюють особливі труднощі для його дослідження. І усвідомлюється він найчастіше лише через деякі конкретні цілі та їх системи.

Таке розуміння світогляду показує, що цей вид духовної діяльності людини якісно відмінний від філософії. Світогляд є об'єктом дослідження філософії і соціології (а також психології, педагогіки тощо), але сам він не є ні філософією, ні соціологією, хоча й містить деякі їх елементи. Філософськими (нефілософськими) виступають лише знання, які використовуються при формуванні світогляду.

¹ Німецька новелла ХХ века, М., 1963, стор. 302.

Основне питання філософії хоча її міститься у світогляді, проте в його філософській постановці воно не виступає як єдина основа навіть знань, що використовуються світоглядом. Якою мірою самі знання, що входять у світогляд, є філософськими, залежить від конкретно-історичної зумовленості потреб даної людини.

Філософія далеко не завжди цементує світогляд навіть у людей, які борються за найпередовіші ідеали — за комунізм. Це можна простежити і по художній літературі. Надзвичайно яскраво розуміння смислу життя комуністом Павлом Корчагіним висловив М. Островський: «Найдорожче в людини — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за безцінно прожиті роки, щоб не палила ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле і щоб, умираючи, міг сказати: все життя і всі сили були віддані пайпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства»¹. Але хіба основою світогляду Корчагіна було матеріалістичне розв'язання основного питання філософії? Багато соратників Корчагіна, борючись за диктатуру пролетаріату, за комунізм, тривалий час навіть не знали, що таке наука філософія, і, значить, не усвідомлювали суті її основного питання. Один з героїв книги «Як гартувалася сталь» Гнат Панкратов, вступаючи до комуніверситету, так відповідав членові приймальної комісії: «Філософія — це самі брехеньки й омана»². Пізніше він зрозумів, що «філософія — велика мудра справа». А Сергій Брузжак і багато, багато інших відважних борців за революцію (та й немало керівників, особливо в період громадянської війни, досить згадати В. І. Чапаєва) загинули, так, очевидно, і не дізнавшись, що ж таке філософія як наука. Звичайно, можна пояснювати, що філософський компонент (і основне питання філософії в тому числі) входив до їх світогляду стихійно, неявно, більш-менш неусвідомлено. Та навряд чи можна сумніватися в тому, що не філософська проблематика цементувала елементи їх світогляду, яким вони керувалися у своїй самовіддапій, свідомій революційній боротьбі.

На інших етапах і в інших ситуаціях потреба саме у філософських знаннях може різко зростати. Тоді збільшується пптома вага філософії у системі знань, що їх використовує світогляд.

Діалектичний матеріалізм, якщо навіть він застосовується у методологічній функції, не становить всього світогляду. Він розкриває найзагальніші закони розвитку матерії, які діють незалежно від свідомості, бажання людини. Якою б не була за суб'єктивною спрямованістю свідомо діяльність людей (істинною чи неістинною), об'єктивно вона незалежно від мети підпорядковується законам діалектики. Щодо цього кожний суспільний об'єктивний процес — прогресивний чи реакційний — за да-

¹ М. Островський. Твори, К., 1958, стор. 196.

² Там же, стор. 200.

них конкретних умов з позицій діалектичного матеріалізму можна пояснити як результат дії об'єктивних закономірностей, певних необхідностей, випадковостей тощо. Людину, яка в своїй діяльності керується діалектичним матеріалізмом, він примушує відмовитися від уявлення про потойбічні сили, нерухомість навколишньої дійсності, відсутність суперечностей тощо. Діалектичний матеріалізм може бути умовою вироблення конкретних знань і в такому відношенні — важливим елементом світогляду.

Проте конкретний зміст знань, які людина реалізує своєю поведінкою по перетворенню світу, а тим більше перетворення цих знань у власне світогляд, вимагають більшої конкретності, ніж може дати філософія. Немає потреби прагнути втілити у дійсність закон єдності і боротьби протилежностей, якщо він загальний і об'єктивний. Виробляючи свою поведінку, людині важливо виявити, у чому суперечливий якийсь конкретний процес, наскільки значимий для неї, яка саме сторона суперечності повинна бути підкріплена, посилена людською діяльністю тощо. Ця багатостороння конкретність, специфіка і включається більш безпосередньо до світоглядних знань. Філософські знання, хоча і є необхідною передумовою вироблення світогляду, проте самі по собі недостатні. Більше того, у виробці конкретного світогляду в тій або іншій його частині може бути відсутнім безпосередній вихід на філософський рівень абстракції, і філософські знання у такому випадку стануть відносно байдужими до тієї або іншої частини світогляду. У цілому ж філософія використовується світоглядом.

Пізнання та перетворення дійсності людиною

Деякі загальні особливості процесу пізнання. Процес пізнання надзвичайно складний і багатоманітний. Не як визначення поняття, а як окреслення вихідного пункту можна сказати, що пізнання — це процес взаємодії людини з об'єктивною дійсністю, в ході якого виникають, функціонують і реалізуються людські знання. Вихідним для матеріалізму, як відомо, є визнання первинності матерії і вторинності свідомості, яка відображає матеріальні процеси. Проте вже ці загальнофілософські поняття стосовно процесу пізнання вимагають деякого уточнення і конкретизації. Пізнання виступає як взаємовідношення суб'єкта, об'єкта, практики, знань і т. ін., що у сфері дослідження виступають категоріями, і як такі відображають об'єктивну дійсність під певним кутом зору, в межах певних співвідношень.

Суб'єкт — це людина, що пізнає, взята у сукупності тих її сторін, які беруть участь у даному процесі пізнання. Суб'єкт як людина, взята у пізнавальному відношенні, включає в себе не лише свідомість, а й вза-

галі всі властивості і засоби людини, що беруть участь у процесі пізнання. Тому характеристика суб'єкта вимагає і розуміння суті суспільної людини.

Виділяючи об'єктивний та суб'єктивний моменти в пізнанні, філософи України вже з самого початку розвитку діалектичного матеріалізму в нашій республіці звертають увагу на те, як вони відображаються у мисленні. Так, О. Васильєва відзначала, що мислення водночас суб'єктивне і об'єктивне.

Оскільки воно — людське, воно — суб'єктивне, проте воно й об'єктивне — за своїм походженням, за джерелом, практичним призначенням, роллю в суспільстві: «Наше пізнання в кожний даний момент є відносне пізнання, і в міру своєї відносності воно суб'єктивне, але й кожне відносне пізнання в якійсь мірі бере об'єктивні сторони життя; ця об'єктивність перевіряється практикою і в міру успіхів людини в боротьбі з природою мислення набирає об'єктивності...»¹.

Аналогічна думка розвивається П. Копніним понад тридцять років пізніше: «Зміст результатів мислення тим об'єктивніший, чим активніше суб'єкт впливає на об'єкт, який пізнається»². Копнін вважає головною суперечністю в мисленні те, що суб'єкт повинен створити мислення, зміст якого не залежить від нього самого.

У філософській літературі України (як і взагалі в марксистській філософії) підкреслюється суспільний характер пізнання. Суспільство — це корінна умова і водночас суб'єкт пізнання. Н. Білярчик писав: «Суб'єкт пізнання є історичний суб'єкт. Він пізнає в процесі активного діяння на зовнішній світ і перетворення зовнішнього світу відповідно до своєї мети»³.

Останнім часом філософи України приділяють все більше уваги дослідженню співвідношення у суб'єкті суспільства (людства), різних груп, індивідуумів і впливу цих співвідношень на процес та результати пізнання. Врахування неоднорідності і складності структури суб'єктів у процесі пізнання має неабияке практичне значення.

Суб'єкт у сукупності своїх властивостей є ініціатором пізнання. У процесі пізнання незалежна від свідомості реальність стає об'єктом пізнання. Якщо матерія — це об'єктивна реальність, незалежна від будь-якої свідомості, свідомості взагалі, то об'єкт — це реальність, незалежна від свідомості суб'єкта у даному процесі пізнання і в той же час реальність, що включається у даний процес пізнання і в цьому відношенні залежить від суб'єкта. Коли суб'єктом виступає все людство, що пізнає,

¹ О. Васильєва. Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики.— «Прапор марксизму», 1929, № 4, стор. 17.

² Проблемы мышления в современной науке, стор. 174.

³ Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 59.

на всіх попередніх етапах свого розвитку, то в цьому випадку об'єктом може стати матерія взагалі. Адже матерія існує незалежно від будь-якої свідомості і про неї людство може судити лише остільки, оскільки її знає, взаємодіючи з нею. У процесі пізнання об'єктом можуть бути не лише окремі матеріальні процеси, а й свідомість іншого суб'єкта або навіть процеси свідомості даного суб'єкта, але такі, що виступають у ролі об'єкта пізнання. Специфіка процесу пізнання примушує враховувати як єдність матерії та об'єкта, так і відмінність їх, оскільки існує відмінність незалежного від всякої свідомості і незалежного від свідомості одного суб'єкта, але залежного від свідомості іншого.

Співвідношення: об'єктивне — особа — суспільство, як відомо, давно обговорюється у філософській літературі. Так, ще в 1925 р. С. Гонікман писав: «І Богданов визнає об'єктивність існуючого поза *моєю* свідомістю. Для марксизму об'єктивність — це існуюче незалежно від *всякої* свідомості. Для махіста Богданова об'єктивне — це психічне, але не індивідуальне, а колективне»¹.

Реальне взаємовідношення суб'єкта та об'єкта здійснюється у практиці. Практика — це діяльність, проте не всяка. Це ті сторони діяльності (або діяльність в цілому, взята лише з певних сторін), які включаються у процес пізнання і служать набуттю нових знань. Практика у певному відношенні формує і змінює суб'єкт та об'єкт, реалізуючи їх як елементи процесу пізнання. Суб'єктивний бік практики характеризує її як таку, що надає знання і оновлює їх, тобто як компонент, який включасться у процес пізнання. Об'єктивний бік практики виявляється у тому, що вона розвивається за об'єктивними, не залежними від свідомості закономірностями, має свої особливості і в цьому відношенні виходить за сферу власне пізнання як здобування та функціонування знань. Об'єктивний та суб'єктивний бік практики пов'язані між собою, взаємно проникають та суперечать один одному. Вони можуть відносно відокремлюватися — тоді суб'єктивний бік виявляється у функціонуванні знань, а об'єктивний — зводиться до діяльності.

Філософська література на Україні широко висвітлює багатоманітну роль практики як джерела пізнання, основи пізнання, критерія істини, мети пізнання тощо. Крім праць, присвячених загальним проблемам практики, з'являються публікації, в яких приділяється увага її певним специфічним галузям. Так, М. Б. Вільницький аналізує роль природничо-наукового експерименту як специфічного вияву суспільно-історичної практики в науковому дослідженні². Процес пізнання здійснюється на

¹ С. Гонікман. Воинствующий и «терпимый» марксизм (Об ошибках Руднянского, возведенных в квадрат т. Семковским). — «Вільшовик», 1925, № 2—3, стор. 113.

² Див.: М. Б. Вільницький. Експеримент в сучасній науці, К., 1965.

основі реальної людської практики, в якій знаходять вираз різні «сторони», властивості людини. Проте пізнання як процес здобуття знань відбувається через психіку людини з її різноманітними механізмами та проявами.

Характеризуючи процес пізнання, ми виходимо з того, що в ньому беруть участь (хоч і в різних співвідношеннях на різних етапах) всі сфери психіки суб'єкта: логічне мислення, діяльність органів чуття, емоції, пам'ять, воля тощо, включаючи і підсвідомість. У цьому знаходить вираз цілісність пізнаючого та діючого суб'єкта, єдність у психіці його різних опосередкувань. У свою чергу кожна така сфера відзначається великою складністю та багат шаровістю, що відбивається і на результатах самого пізнання.

Реально кожний результат, продукт пізнання являє собою *складний комплекс*, в якому певним чином співвідносяться продукти діяльності сфер психіки. Цей комплексний продукт пізнання можна назвати образом, у широкому розумінні — пізнавальним образом. Елементи образу (наприклад, поняття, уявлення, почуття тощо) певним чином пов'язані між собою. Система зв'язків утворює структуру образу, яка змінюється залежно від багатьох чинників (в тому числі від пізнавальної мети та пізнавального змісту образу в цілому). Співвідношення елементів образу на різних етапах його розвитку, на різних ступенях пізнання — різне, але всі вони так чи інакше пов'язані між собою. Залежно від значення та умов того чи іншого етапу здійснюється «перерозподіл» пізнавального змісту, що виявляється через певні його сторони (розумову, чуттєву тощо) та конкретні форми.

Найяскравіше комплексність образу виявляється у взаємодії свідомості та буття на самому стикові практики та відображення об'єкта у свідомості, тобто в момент виникнення образу і зворотного впливу його на дійсність (коли результати пізнання реалізуються). Образ у свідомості розширюється, локалізується в різних відношеннях, у різних площинах психіки: абстрактно-мислительній, відчуттєвій, почуттєвій тощо. Цій тенденції до розширення та виявлення пізнавального змісту через окрему сферу протистоїть протилежна тенденція — до збереження комплексності образу.

Сфери пізнання у суб'єкті тісно пов'язані, схрещуються, переплітаються між собою, проникають одна в одну. Так, чуттєве сприйняття у людини насичене понятійними, категоріальними та іншими знаннями, та й не лише ними: відомо, що «сприйняття залежить від наявних у людини знань, потреб, інтересів, навичок тощо»¹. Комплексність образу знаходять вираз також у сплетінні чуттєво-образного та розумово-логічного

¹ В. В. Орлов. Особенности чувственного познания, Пермь, 1962, стор. 176.

(скажімо, у мистецтві), партійності та соціальної емоціональності (в суспільних науках) тощо.

Але кожна з площин, сфер пізнання, відбиваючи загальні закономірності взаємодії суб'єкта і об'єкта, має й свої особливості, свою «логіку» розвитку, «доказовість», тобто властиві саме їй специфічні закономірності. Це стосується взаємовідношення як самих пізнавальних сфер, так деякою мірою і компонентів всередині кожної з них. П. В. Копнін писав: «Де є строгі правила руху думки, там є логіка. Всяка галузь науки — прикладна логіка, оскільки її правила руху думки стосуються строго визначеного, свого предмета»¹.

Наявність спільних загальних закономірностей пізнання не виключає відмінностей (навіть суперечливості) між специфічними рядами необхідностей, між «логіками». Навіть у галузі теоретичного мислення формальна логіка не збігається з діалектичною. Формальна логіка наукового мислення відрізняється від логіки художньої творчості, коли дійсність відображається за «законами краси», які, на жаль, ще недостатньо вивчені. Має свою специфіку «логіка» людських почуттів (згадаймо, наприклад, дослідження Т. Рібо «логіки почуттів»): виникнення і розвиток симпатій, антипатій тощо. Певна наукова істина може викликати у різних суб'єктів протилежні емоції. «Логіка» політичної боротьби може до невпізнаності перевернути певне науково-логічне положення. Своєрідною є внутрішня «логіка» релігійних систем (згадаймо вислів Тертуліана: «Вірю, тому що абсурдно») і т. ін.

Кожна специфічна суб'єктивна «логіка» відображає у тому чи іншому опосередкуванні, «ракурсі» — більш істинно чи більш викривлено — властиву даному потокові розвитку закономірність, суттєвий зміст і зв'язки елементів системи об'єкта, логіку об'єктивну.

Вивчаючи процес пізнання, філософи України значну увагу приділяли і приділяють дослідженню ролі абстракцій. В їх працях підкреслюється величезна роль абстракцій як потужного засобу пізнання. Разом з тим вказується на обмеженість абстракцій, необхідність враховувати їх односторонність. Г. В. Шахар у 1930 р. писав: «Лише дослідження *по суті* може нам показати правомірність або неправомірність даного ступеня абстракції, причому вона залежить, звичайно, від конкретної задачі, що стоїть перед ним (досліджувачем). Даний ступінь абстракції може бути законним для розв'язання однієї проблеми й незаконним для розв'язання іншої»². Автор, переважно на матеріалах економічної теорії, розглядає різні абстракції, зокрема «подвійні».

Про односторонність односторонньої абстракції пізніше писав М. В. Попович: «Кожна одностороння абстракція односторонньо правильна. Вона подібна в

¹ Логіка наукового дослідження, стор. 289.

² Г. В. Шахар. До Марксової теорії криз і циклу. — «Прапор марксизму», 1930, № 1, стор. 30.

цьому відношенні до променя поляризованого світла: варто зовсім незначно повернути площину поляризації, і промінь не буде відображатись від поверхні... Ділянку, де абстракція адекватно відображає дійсні об'єкти, ми будемо називати «інтерпретаційним полем» абстракції»¹.

Абстракція виступає як момент пізнання, логічним же завершенням її є певна конкретність².

Створюючи певну суб'єктивну логіку, людина абстрагується від частини змісту, вона прагне розкрити закони розвитку змісту, що досліджуються у зв'язку з якимись конкретними опосередкуваннями. Результат же дослідження розглядається як форма розвитку всього даного процесу. Отже, певна «логіка» очищається від побічних домішок і впливів, дістає відносну самостійність і доказовість; при цьому різні «очищення» зовсім неоднакові за ступенем об'єктивної істинності їх результатів.

Особливо значима в гносеологічному відношенні сфера логічного мислення. Відображаючи процес виробництва, соціальний процес в цілому, знання з розвитком людства за своїм змістом стають все більш об'єктивно істинними.

Така загальна тенденція пізнання, хоча вона і порушується багатьма протидіючими чинниками. Логічне мислення найбільш придатне для добування і виразу істини в *об'єктивно безособовому* вигляді: адже, скажімо, результати діяльності підсвідомості важко осягнути навіть самому суб'єкту; конкретні емоції не відділимі від даного суб'єкта, тощо. Розвиток пізнання приводить до створення дедалі більш складних, абстрактних, логічно обгрунтованих систем. Здавалось би, розвиток суто логічної сфери — не лише переважний, а й чи не єдино вичерпний щодо її пізнавальної ролі порівняно з іншими сторонами психіки. Проте у процесі пізнання розвиваються і прогресують усі сфери психіки, взаємно впливаючи одна на одну.

Зосередження та відповідна переробка у даній конкретній логічній системі матеріалу з інших сфер пізнання пов'язує цю систему з іншими системами, що якісно далеко від неї розміщені. Взаємодія мислення, чуттєвого пізнання та емоцій виявляється у діяльності художнього уявлення, в створенні художніх образів тощо. Сама спрямованість пізнання пов'язана з емоціонально засвоєними знаннями певного суб'єкта, що перетворилися у його переконання. Система переконань, на нашу думку, є і важливим стимулом руху пізнання (в одних відношеннях) і обмежувачем (в інших відношеннях).

Абстрактно-логічні, чуттєво-пізнавальні, емоціональні елементи в процесі пізнання пов'язані з увагою, волею та іншими психічними про-

¹ Проблемы мышления в современной науке, стор. 190—191.

² Див.: О. Попов. Дослідчі шляхи Ленінової мислі. — «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 50.

цесами. У конкретному пізнавальному акті може бути виділена активна зона свідомості, всі елементи якої, так чи інакше відбиваючись на процесі власне логічного мислення і виражаючи себе саме у такому співвідношенні, беруть участь у пізнанні даного об'єкта. Через менш активні (у даному акті пізнання), перехідні зони свідомості пізнання пов'язане з важливою і впливовою у людській психіці сферою підсвідомого,— того, що у даному зв'язку суб'єктом не усвідомлюється.

Гносеологічний аспект підсвідомого, на жаль, мало досліджувався у марксистській літературі. Це можна пояснити і ідеалістичною, і метафізичною інтерпретацією цієї важливої і складної сфери психіки деякими немарксистами. Безсумнівно, дослідження її вимагає особливої уваги і певної обережності. Проте не може бути сумніву в необхідності розробки цієї проблеми.

Питання про дослідження ролі підсвідомого, несвідомого¹ в людській психіці і діяльності не один раз виникало у марксистській філософії, в тому числі і на Україні. Так, у перший період її розвитку в нашій республіці інколи говорили про просте поєднання фрейдівського розуміння підсвідомого з марксистським. Як реакція проти цього спостерігалась й інша крайність: наприклад, у 1927 р. В. Юринець писав: «Я думаю, що марксистська наука може обійтися без поняття несвідомого»². Деякі автори більш помірковано ставили питання — вони говорили про необхідність вивчення підсвідомого, відкинувши різноманітні ідеалістичні нашірарування³. В другий період розвитку діалектичного матеріалізму на Радянській Україні в позитивному плані ця проблема філософами, власне, не ставилась. В психологічній же літературі відзначалась роль несвідомого, підсвідомого у психіці людини. Про це, наприклад, писав Г. С. Костюк в підручнику з психології⁴. Останнім часом це складне і важливе питання знову почало привертати увагу дослідників-філософів.

Так, спеціально аналізуючи несвідоме, А. М. Бойко відзначає: «...Несвідоме є філософською категорією, яка відбиває у свідомості людини такі рівні її діяльності (зв'язки з навколишнім світом), які є якісно специфічною формою пізнання і включаються в детермінацію пове-

¹ Для означення того, що не усвідомлено психікою людини, різні автори вживають неоднакову термінологію — «підсвідоме», «несвідоме», «неусвідомлюване» тощо — або як синоніми, або ж маючи на увазі різні сторони, опосередкування цього процесу. У даній праці, що не розглядає цих відтінків, термін «підсвідоме» вживається в загальному для аналогічних процесів розумінні.

² В. Юринець. «Німецька ідеологія» Маркса і Енгельса у зв'язку з деякими питаннями діалектичного і історичного матеріалізму.— «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 32.

³ Див., наприклад, Микола Перлін. Фрейдизм і марксизм.— «Кіття й революція», 1926, № 6, стор. 82, 87.

⁴ Див.: Психологія. Посібна книга для студентів педагогічних вищих шкіл, за редакцією проф. Костюка Г. С., К., 1941, стор. 151—154.

дінки людини»¹. Бойко підкреслює важливість вивчення несвідомого в сукупності трьох його аспектів: фізіологічного, психологічного та філософського (гносеологічного).

Зміст і структура підсвідомого дуже складні і включають різноманітні елементи. Воно охоплює широкий діапазон найрізноманітніших психічних процесів — від імпульсів, які виникають у психіці в результаті взаємодії свідомих сфер з біологічними факторами (людські інстинкти тощо), до найскладніших проявів свідомості, які забуті у даній конкретній ситуації (частина — можливо, назавжди), але які приховано впливають на пізнання та інші сторони людської діяльності. Одна з пізнавальних функцій підсвідомого полягає в тому, що воно є проміжкою ланкою між соціально зумовленою сферою свідомості і спадково закріпленою інформацією біологічного пристосування організму до умов життя, які змінюються. Тому сферу підсвідомості пропизують у різних (часто протилежних) напрямках потоки знань, які позначаються на результатах людського пізнання в цілому, на практичній діяльності.

Терміни «свідоме», «свідомість» мають багато значень (у різних співвідношеннях). У плані гносеологічному свідомим, усвідомленим (на відміну від підсвідомого), для даного контексту достатньо вважати знання, втягнуте якимсь опосередкуванням у сферу логічного мислення і співвіднесене певним чином з якоюсь логічною системою знань суб'єкта. Адже логічне мислення відносно найбільшою мірою пристосоване для виразу абстрагованих за змістом від суб'єкта безособових знань, постановки питання про їх істинність чи неістинність. У цьому розумінні теза Р. Декарта «Мислю, значить, — існую», хоча й падає однобічна як критерій існування людини (тому вона і використовувалась суб'єктивним ідеалізмом), але може бути критерієм людської свідомості: мислю, значить, усвідомлюю. Саме наявність мислення свідчить про існування свідомості.

Свідомість не зводиться до мислення, але вона завжди ним опосередкована. Для того, зокрема, щоб виразити сам процес опосередкування мисленням інших чинників (що й робить їх усвідомлюваними, а з іншого боку — зміщує і сам пізнавальний зміст мислення), у процесі досліджень було введено поняття виду мислення². Основою для розрізнення видів мислення служить специфіка зовнішніх щодо мислення, внаслідок пов'язаних з ним факторів, що переходять у пізнавальний зміст мислення. Попяття виду мислення дає можливість певним чином врахувати фактори, що цементують у пізнавальному відношенні різні сфери людської психіки в цілісну свідомість.

Підсвідомим у гносеологічному розумінні будемо називати ті пізнавальні процеси, результати яких у даному відношенні ніяк не опосеред-

¹ А. М. Бойко. До розробки наукової теорії «несвідомого». — У кн.: Побудова наукової теорії, стор. 65.

² Див.: Проблемы мышления в современной науке, стор. 124—125.

ковуються логічною сферою, тобто зовсім не зіставляються з якоюсь логічно впорядкованою системою знань. А з цим пов'язані й інші риси підсвідомого — його некерованість, неконтрольованість даним суб'єктом відповідно до власних цілей, бажань, невизначеність або навіть повна неспостереженість його пізнавальних продуктів самим даним суб'єктом. Сфера підсвідомого також акумулює людський досвід, зберігаючи та переробляючи знання за властивими їй закономірностями.

Між свідомістю та підсвідомим у пізнанні існує глибокий органічний зв'язок. Відомий український радянський психолог Г. С. Костюк підкреслював: *«Для психічної діяльності характерні постійні переходи свідомого в несвідоме і навпаки»*¹.

Однією з закономірностей процесу пізнання є постійна циркуляція інформації, обмін пізнавальним матеріалом між свідомістю та підсвідомим.

Вивчення механізму пізнання підводить до думки про необхідність створення кібернетичних машин, які моделюють не лише логічну сферу, а й комплексні, системні вирази пізнавальних результатів усіх психічних сфер людини — з забезпеченням взаємної координації перетворень їх пізнавального змісту. Надзвичайну складність таких завдань відзначав Н. Вінер, який на питання, чи можна визначити розумні межі машинного моделювання процесів мозку, відповів: «Люди більш гнучкі і мають здібність оперувати погано визначеними ідеями, «невизначними» ідеями. І десь, на якомусь роздоріжжі, ця перевага починає відігравати вирішальну роль»². Особливо важкою для моделювання, навіть вкрай приблизного і опосередкованого, є сфера підсвідомого.

Важливим (в тому числі і для моделювання) є питання, в яких формах зберігається та функціонує пізнавальний матеріал у сфері підсвідомого; у свідомості він, природно, включається у форми, властивих останній: уявленнях, поняттях, емоціях тощо. На думку А. А. Смирнова, «слід, що залишилися від сприйнятого, не залишаються у стані «анабіозу». Вони живуть також у період забування, причому джерелом їх «життя» є сама розумова діяльність, що здійснюється у цей час»³. Але в підсвідоме входить не лише те, що «спускається» туди з сфери свідомості, а й знання, які раніш не проходили через свідомість, а «піднімаються» у неї з інших сфер психіки. Тому підсвідоме, хоч і пов'язане з пам'яттю, з її різними шарами та опосередкуваннями (логічна та емоціональна пам'ять, довільне та недовільне запам'ятування тощо), проте не зводиться до неї. Вивчення цієї проблеми включає також дослідження пізнавального значення інстинктів суб'єкта, співвідношення індивідуального

¹ Психологія, К., 1961, стор. 95.

² «Вопросы философии», 1960, № 9, стор. 168.

³ А. А. Смирнов. Психология запоминания, М.—Л., 1948, стор. 149—150.

та суспільного у підсвідомому тощо. Підсвідоме як таке починає усвідомлюватися суб'єктом, який веде самоспостереження (і в цьому розумінні перетворюється в об'єкт), лише тоді, коли воно переключається у сферу свідомості. Існування же підсвідомого як такого і перехід у свідому сферу вислизують з інтроспекції. Тому й створюється враження, що воно виникло невідомо звідки, а при відповідному умонастрої суб'єкт може приписати появу підсвідомого дії надприродних чинників.

Загальною причиною «переводу» з підсвідомого у сферу свідомості тих або інших пізнавальних елементів є потреби практики. На тому етапі пізнання (при розв'язанні певного вузького питання), коли логічні засоби, що є у даній системі знань, вичерпані (як і раціональні зв'язки її з іншими пізнавальними елементами свідомості), виникає потреба у пізнавальних резервах підсвідомого. Підсвідоме відіграє роль невидимого для даного суб'єкта містка, що з'єднує певну систему знань з іншими, досить віддаленими і до цього часу відірваними від неї. Для реалізації підсвідомою такої функції необхідно послабити, розхитати, навіть зовсім зруйнувати багато звичних для суб'єкта асоціацій, створивши тим самим умови для заміни їх новими асоціаціями і спрямувавши пошуки розв'язання на новий, незвичний шлях. Я. О. Пономарьов кожний результат пізнання на якомусь певному етапі поділяє на дві сторони, частини: прямий продукт, тобто те, що усвідомлюється, і побічний — те, що в даних умовах не усвідомлюється. Експериментальні дослідження показали вплив спочатку неусвідомлюваних психічних утворень на свідому діяльність суб'єкта, в тому числі при розв'язанні ним пізнавальних завдань, здійсненні теоретичних відкриттів: «...Відкриття відбувається тоді, коли створюються умови, що забезпечують переорієнтацію, перевід вдало створеного побічного продукту у форму прямого, інакше кажучи, коли створюється можливість усвідомлення цього побічного продукту»¹. Усвідомлюючись, результат пізнання включається до конкретної системи знань, заповнюючи прогалини між відомим та невідомим.

У кожному процесі виявляються численні закономірності (у тому числі й досі невідомі людям), але щоб думкою «здобути» їх звідти, необхідний відповідний рівень практики пізнання, відповідна соціальна та інша підготовка, яку може дати лише реальний досвід суб'єкта.

Як відомо, досвід має декілька значень. Тут ми розглядаємо його у гносеологічному плані, як сукупність знань, вмінь, навичок та інших продуктів пізнавальної діяльності (природно, вторинних щодо об'єктивної дійсності, яку вони відображують), опосередкованих практикою, поведінкою даного суб'єкта, людини і в цьому смислі засвоєних нею. Досвід тут виступає передумовою певного процесу пізнання і реалізацією в людині результатів минулих процесів пізнання та перетворення.

¹ Я. А. Пономарев. Психология творческого мышления, М., 1960, стор. 136.

Досвід служить важливою ланкою між минулою практикою і пізнавальною діяльністю в даний період, а також між нинішньою практикою та знаннями, що засвоюються на її основі. Він виступає як своєрідний оператор, що перетворює практику суб'єкта у його нові знання. Досвід, що зрієся з даним суб'єктом, фіксується в його пам'яті і у процесі пізнання визначає аперцепцію індивідуума, партійність класу, антропоморфізм людства та інші аналогічні процеси. А відокремлений від суб'єкта, об'єктивований, він зумовлює внутрішню логіку розвитку науки на даному етапі, технічні умови певного виробництва тощо.

Характер досвіду взаємно пов'язаний з усіма іншими компонентами процесу пізнання і з людською діяльністю взагалі. Так, досвід певної спеціальності дає можливість виробити професіональні навички, здібності пізнання, і його відсутність іноді неможливо нічим компенсувати. Професіональний (спеціальний) досвід потрібен для орієнтування у даній галузі знань, для розв'язання пізнавальних завдань, що виникають у ній. Але він необхідний також і для розв'язання завдань, що виникають у суміжній (і не тільки в суміжній) галузі щодо іншого об'єкта, оскільки в обох випадках діють загальні закономірності, які суб'єкт враховує у своїх висновках.

Проте досвід може і перешкоджати розв'язанню пізнавальних завдань у конкретній галузі. Це може статися тоді, коли він якісно не відповідає особливостям даного об'єкта. Ця загальна закономірність використання досвіду може здатися парадоксальною: іноді спеціальний досвід приводить до неістинних висновків, а начебто сторонній — сприяє пізнанню.

Щоб розібратися в цьому питанні, доцільно, на нашу думку, хоча б спрощено поділити досвід (спеціальний) у конкретній галузі на дві частини: відображення специфічних для неї процесів (специфічна сторона досвіду) і відображення процесів, спільних для даного об'єкта з іншими (загальна сторона досвіду). Абстрагуємося в даному випадку від того, що насправді специфічні процеси служать проявом загальних, тісно з ними пов'язаних, а сам ступінь загальності неоднаковий для різних галузей і що існує ієрархія відповідних відмінностей.

Для розв'язання спеціальних пізнавальних завдань недостатньо бути обізнаним із загальною стороною досвіду. Але вважати специфічну сторону єдиною у спеціальному досвіді теж приведе до помилки: це зумовить односторонність відбору матеріалу з практики для розв'язання певних завдань. Так, технічна кібернетика не була б створена, якщо б враховувались лише специфічні досягнення техніки і не бралось б до уваги спільне, що було у неї з математичною логікою, нейрофізіологією та іншими науками.

У зафіксованому в результатах пізнання досвіді можуть бути огрублені ті риси, які необхідні саме для даного процесу пізнання. На цю

обставину звернули увагу і філософи України. Так, Й. Вайсберг писав: «Теорія — це сконцентрований досвід; отже — він неминуче вже є до певної міри абстрактним досвідом, що втратив свою свіжість, безпосередність»¹.

Новий досвід закономірно руйнує деякі висновки минулого досвіду. В цьому виявляється абсолютність та відносність критерію практики в пізнанні. Чим більше зміст пізнавального процесу захарашений старим, негідним для даних умов досвідом, тим складніше суб'єкту досягти істини, бо тоді стає вкрай необхідним подолання традицій, навичок, в яких старий досвід знайшов свій вираз. Ленін писав, що «пеучтво менш віддалене від істини, ніж передсуд»².

Безпосереднім результатом складного процесу пізнання у суб'єкті виступають знання. Вони являють один з критеріїв пізнання в тому розумінні, що коли немає знань, то немає й самого пізнання.

Якщо практика — це реальне взаємовідношення суб'єкта та об'єкта, яке взяте з боку суб'єкта і має за мету здобуття знань, то знання — це взаємовідношення суб'єкта і об'єкта ідеальне, відображене у психіці суб'єкта. За допомогою практики знання відображають об'єкт і кінець кінцем саму матеріальну, незалежну від свідомості, дійсність. Маючи відносну самостійність, знання тісно пов'язані з усіма компонентами процесу пізнання і мають ряд опосередкувань. Значний інтерес являє дослідження таких аспектів знань, як їх істинність, правильність, інтуїтивність, вірність, об'єктивність. Дослідженням цих проблем займалися і займаються філософи України.

Істинність, правильність, інтуїтивність знань. Критерій істинності знань — один з головних у гносеологічному дослідженні процесу пізнання. Цим гносеологія відрізняється від психології, фізіології, соціології та інших наук, що також вивчають процес пізнання.

У працях основоположників марксизму-ленінізму є принципиальні вирішення питання про об'єктивну, відносну та абсолютну істину, про пізнання як відображення об'єктивної дійсності у психіці людини, про активність людської свідомості, роль практики в пізнанні тощо. Виходячи з принципів діалектичного матеріалізму, філософи України роблять свій внесок в дальший розвиток досліджень процесу пізнання. Це стосується, зокрема, проблеми істинності та правильності знання. Дані питання знайшли вираз у роботах, які вже згадувались: Я. Блудова, П. Демчука, Ф. Гофмана, О. Попова, П. Кошніна, М. Злотоїної, І. Головахи та ін.

Під істинністю знань у марксистській літературі здебільшого розуміють відповідність їх об'єктивній дійсності. Істина — момент знання,

¹ Й. Вайсберг. Ленін як діалектик.— «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 28.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 454.

який відображає об'єктивну реальність так, як остання існує незалежно від свідомості. В літературі з діалектичного матеріалізму висвітлюються, також питання співвідношення об'єктивності, абсолютності, відносності істини. Істину розглядають як результат і як процес, підкреслюють роль практики як критерія істинності знань тощо.

Щодо співвідношення істинності знань та практики висловлюється і така точка зору. Істинність — це відповідність знань об'єктивній дійсності. Практика ж має об'єктивну та суб'єктивну сторону, і в цьому відношенні характер практики залежить також від суб'єкта. Суб'єктивна сторона практики у випадку значного розходження з об'єктивною стороною може вести до неістинних знань. Відповідаючи далим практики, знання може бути неістинним. Відповідаючи даній практиці, знання може не відповідати іншій практиці. Сама практика розвивається. Тому відповідність суб'єктивної сторони практики об'єктивній, незавершеність та розвиток практики — важливі сторони ролі практики як критерія істини.

Відносна самостійність кожного знання виявляється у функціонуванні його лише в певній системі знань. Виступаючи як елемент такої системи, воно розвивається за її внутрішніми закономірностями, за її «логікою», нормативна, доказова, регулююча роль якої щодо даного елемента і характеризує його правильність.

Говорячи про відмінність істинності від правильності, П. В. Кошнін відзначав: «Істинність виявляється безпосередньо шляхом порівняння змісту думки з об'єктом, встановлюється тотожність між ними, правильність — порівняння дії (теоретичної чи практичної) з положенням (правилом, прийомом), вона пов'язана з об'єктом опосередковано через істинність системи знання, на основі якої формулюється правило поведінки»¹. Правильність знання — це його функціонування у певній системі знань і його відповідність іншим елементам і зв'язкам цієї системи. Правильності знань суперечить їх інтуїтивність. Інтуїтивність знання характеризує його неправильність, тобто здобуття нових знань як невідповідних даній системі знань, відживання одних і виробку інших правил, сам перехід від однієї системи до іншої, який проходить без достатньо усвідомлених правил. Проте ці вихідні визначення потребують дальшого уточнення і конкретизації, враховуючи ту обставину, що момент правильності і інтуїтивності може бути властивим одному і тому самому знанню в одні і той самий час тільки в різних відношеннях.

Правильність, у тому числі строгість, доказовість, несуперечливість конкретної системи знань, звільнення її від побічного — могутній фактор пізнання і практики, завдяки чому може існувати внутрішня логіка системи, можуть бути сформульовані і задоволені своїми засобами запити практики, що однозначно обгрунтовують висновок. Особливо чітко здійс-

¹ Логика научного исследования, стор. 303.

нюється обмеження якісно специфічних систем знання у сучасних формальних логічних системах (формалізмах, численнях), що створює великі можливості для застосування різноманітних кількісних методів. Система аксіом у формалізмі дає можливість переключати в дану систему знання, що містяться за її межами, а конструктивні логічні операції — формулювати властиві саме цій системі певні закономірності. Такі вимоги до формалізму, як взаємна незалежність аксіом, логічна несуперечливість, повнота, обґрунтовують, посилюють його доказовість і пізнавальну значимість. Тут спостерігається намагання в певному розумінні замкнути в собі правильність даних систем знань в їх відносній самостійності.

Строга доведеність висловку даною системою, що виступає як метод, означає також, що він повністю обґрунтовується засобами її логіки і не виходить за її межі. Проте повна логічна доведеність засобами даної системи (вважаючи її до того ж строгою, повною і несуперечливою в математико-логічному розумінні) означала б неможливість здобуття її засобами принципіально нових результатів, розширення та оновлення її самої. Всяке знання системне в якомусь відношенні і в цьому ж відношенні правильне. Це стосується будь-якої системи. Через це повна логічна доведеність, про яку йдеться, могла б означати неможливість для людства розширити коло наявних знань. Тому застосування системи для обґрунтування (доказу, розуміння, засвоєння) нового завжди означає якоюсь мірою і зміну самої системи.

Зміна строгої системи (в діапазоні від мікроскопічних до катастрофічних для неї розмірів) починається вже з моменту, коли вона або її частина використовуються як метод для обробки нового матеріалу і отримання нових результатів. Навіть просте дедуктивне доведення нових положень децю видозмінює систему — зміцнюючи її основу, вводить в її сферу нові елементи (хай навіть малозначні). Схематично виділяються такі риси механізму зміни системи: введення нових «рядових» елементів, приєднання оброблених нею нових об'єктів; встановлення груп фактів у новій сфері дії цієї системи, які не вкладаються у неї (або неповністю вкладаються); узагальнення цих фактів у нову підсистему, що суперечить деяким основам старої системи; різні інтерпретації і моделі однієї системи (чи її елементів) засобами іншої; емпіричне, часто екліктичне сполучення неузгоджених підсистем в єдину «систему»; пропонування більш-менш штучних теоретичних конструкцій як гіпотетичних варіантів нової системи; висунення нових ідей, що узагальнюють раціональне в старій системі і з'єднують його з іншими підсистемами; створення основи нової системи і завершення її побудови шляхом приєднання її засобами нових елементів¹. Отже, створюється своєрідний цикл, що періодично виникає на новій основі. Джерело виникнення нової системи

¹ Див.: Логіка научного дослідження, стор. 209—210.

і полягає у взаємодії старої системи і матеріалу, «чужого» (аж до протилежності) цій системі.

Коли у реальному процесі пізнання зштовхуються різні «логіки», то якщо вони взаємно не асимілюються, це приводить до неправильностей, «помилкок» в кожній з них по відношенню до іншої. Це стосується взаємовідношень суперечливих одна одній контактуючих систем знань як всередині однієї відносно відособленої пізнавальної сфери, так і між різними цими сферами. Так, елементарною формально-логічною помилкою у доказі є аргумент «до людини» («від людини»), на якому позначається «логіка» почуттів.

На важливість врахування в реальному суспільному процесі можливості розходження істинності і даної правильності (тим більше, коли правила кам'яніють, перетворюючись у шаблони) вказували марксистів України ще в 20-і роки. Так, М. Скрипник підкреслював не лише теоретичне, а й політичне значення цієї проблеми: «Взяти, наприклад, накази селян, що їх вироблено в дусі критикованих і поборюваних Леніним есерів, а потім запозичено до нашої аграрної програми. Чи є це опортунізм, чи ні? З погляду вульгарних марксистів це є опортунізм. Вульгарний марксизм знає лише тверді лінії, знає лише прямі лінії, що вказували б задалегідь шаблони для розв'язання питань. Вульгарний марксист є шаблоновим так у теорії, як і в практиці. Але революційний марксизм ніколи не розглядає теорію як догму. Отже — він не знає догми і в тактиці, і лише з погляду догматизму тактики можна говорити про Леніна як про опортуніста. Але ми, шавпаки, можемо говорити про повну послідовність Леніна у всій його тактиці від самого початку на всіх кривих лініях переведеної ним тактики»¹.

Послідовне прагнення до істинності часто приводить до порушення правильності, непослідовності наявної правильності тієї чи іншої теорії (навіть передової), взагалі системи знань. Створюються нові правила, що доповнюють або уточнюють попередні. Більше того, послідовний розвиток істинності знань на певному етапі обов'язково приводить до порушення даної правильності знань і створення нових «правил». Критерій правильності знань міститься у самих знаннях і реалізується через порівняння нових знань з наявними (з чим безпосередньо пов'язане використання одних знань у методологічній ролі щодо інших). А критерій істинності виходить за межі знань, що здобуваються, вимагаючи зіставлення їх з об'єктивною дійсністю через практику і самої зміни знань відповідними операціями.

Досить актуальним продовжує залишатись встановлення критеріїв творчого розвитку даних знань як зміни існуючих правил і створення нової правильності знань, яка б водночас гарантувала більшу, порівняно

¹ М. Скрипник. Ленін як учений.— «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 20.

з попередньою, істинність. Насамперед слід підкреслити, що повною мірою це питання може бути розв'язане лише після дослідження і перевірки змісту кожного нового знання. Інакше «божевільні» ідеї (в розумінні їх незвичайності), заклики до яких так часто чуються, наприклад, у сучасній фізичній теорії, можуть виявитись божевільними без лапок (в розумінні їх неістинності).

Опис самих правил, дослідження формального у цьому відношенні рівня, аспекту знань спроможні виділити лише деякі ознаки, необхідні, але недостатні. Так, творчий розвиток має передумовою нові ідеї, які в чомусь суперечать старим ідеям, принципам. На цій основі створюється нова система правильних знань, якісно нова система правил. Вона включає до себе старі знання (істинність яких доведена) не як загальні, а як часткові, у тому числі граничні, випадки нової системи знань. Нова система знань, таким чином, повніше, ніж старі знання, задовольняє потреби, визначені у пізнавальній сфері. Нові ідеї сполучають, систематизують наявні, перевіряє вже на істинність, але попередньо розрізнені знання, фіксуючи їх як підсистеми, як елементи нової, більш повної системи, а також їх відповідну обмеженість, фрагментарність, однобiчність.

В оптимальному випадку нова система може формулювати нові проблеми, які лише власними засобами вона неспроможна розв'язати, і водночас мати у собі елементи, здатні при певних умовах (в сполученні з іншими елементами) привести до подолання її самої. Широта, закінченість, гармонійність і суперечливість характеризує певну систему як етап у загальному розвитку людських правильних знань, що відповідають якомусь рівневі практики. Жодне вчення не може уникнути поповлення і розвитку відповідно до нових умов життя. Проте, якщо момент повзпани у творчості встановлюється порівнянням з наявними системами як правилами, то істинність творчості виявляється кінець кінцем у зіставленні її з об'єктивною дійсністю. При цьому зміна хоч якогось елемента процесу пізнання приводить до відповідних змін інших елементів.

Дослідженням складного зв'язку правильності та істинності знань займається багато філософів України, зокрема ті, що спеціалізуються з логіки наукового дослідження. Адже важливе завдання цієї галузі марксистської гносеології полягає у вивченні правил, за допомогою яких з відомого можна одержати нові істинні пізнавальні результати. В дослідженні цього питання зустрічаються значні труднощі, які пов'язані, зокрема, з небезпекою ототожнення правильності та істинності знань або ізоляції їх.

Такі труднощі позначилися на деяких працях. Ось, наприклад, як розв'язується проблема істинності та правильності у зв'язку з фактом у цікавій книзі В. В. Косолапова про гносеологічну природу наукового факту. Розглядаючи науковий факт як елемент знання, автор відзначає

наявність у нього «суб'єктивної форми» і вказує: «Зміст же факту суто об'єктивний, в ньому нічого немає від суб'єкта»¹. Враховуючи також викладену в книзі точку зору на факт як на елемент емпіричного базису і основу наукових побудов, можна було б зробити висновок, що факт — це своєрідна гносеологічна форма, яка фіксує лише об'єктивну істину, взяту у певному (неповному) її обсязі у пізнанні. Проте в книзі даються відповідні роз'яснення: «Адекватність ідеального образу щодо об'єкта може означати тільки одне: істинність. Але проблема істинності не може розв'язуватись на рівні фактів — тим більше, що і у фактах є елемент абстракції. Ця проблема розв'язується на рівні системи наукових знань. Значення «істинності» набувається фактом, коли він включається в ту чи іншу систему наукового знання»². Далі наводиться приклад: «Чайна ложка, опущена в стакан, на який падає сонячний промінь, здається зламаною. Це є факт, який має суб'єктивну форму сприймання. Сам по собі він і не істина, і не помилка. Тільки тоді, коли цей факт включається в систему наукових знань, набутих практикою, виявляється хибність уявлень про перелом ложки»³.

У цьому прикладі, на нашу думку, не розрізнені принаймні два факти відносно двох неоднакових, хоча й пов'язаних, об'єктів пізнання. Одним об'єктом є наше сприймання цієї чайної ложки (чи здається вона зламаною). Тут факт і виступає як елемент (у певній системі) нашого знання про це сприймання — так, вона здається зламаною. У другому випадку об'єктом виступає сама ложка (чи зламана вона насправді). Встановлення цього факту вимагає вже іншої системи знань. І в першому випадку факт існував у системі знань. Але процес пізнання вимагав переходу від однієї системи до іншої. В усій цій ситуації, по суті, ставилось питання про істинність різних фактів. Що ж до попереднього, більш широкого роз'яснення автора, то створюється таке враження, що коли факт розуміти як суб'єктивну форму знання, до того ж таку, яка має лише об'єктивний зміст, то проблему істинності чи неістинності його не має смислу ставити через те, що він є істинним за визначенням.

Проте у глумаченні вже іншого аспекту — правильності — автор підкреслює інваріантність фактів. «*Інваріантність факту* означає, що хоча один і той самий факт в різних системах знань може мати різну кількість інформації, проте він зберігає свою якість саме цього, а не іншого факту, свою адекватність об'єкту»⁴. Як побажання ця теза бездоганна. Та в дійсності вона має передумовою дотримуватися умови: різні системи знань істинні (лише різною мірою) — принаймні в розумінні

¹ В. В. Косолапов. Гносеологічна природа наукового факту, стор. 25.

² Там же, стор. 58.

³ Там же, стор. 59.

⁴ Там же, стор. 60.

пізнання того об'єкта, який відображений даним, спільним для них фактом. Але ж різні системи знань, кожна з яких має свої правила, навіть описуючи в основному один і той самий об'єкт, можуть висувати факти, різні за кількістю інформації, за аспектом відображення об'єкта фактом і бути досить відмінними за істинністю — аж до тієї межі, коли факт перестає бути фактом і ігнорується або перетворюється у фальсифікацію. Якщо враховувати обставини такого роду, то чи є доречним термін «інваріантність» (у вказаному автором розумінні) для позначення настільки широкого діапазону «різних систем знань» без відповідного обмеження?

Ще більш складним є дослідження взаємовідношення істинності і правильності з інтуїтивністю знання.

Інтерес до інтуїції можна пояснити її значною роллю в пізнавальному процесі. Останнім часом вона привертає увагу і філософів України. Зокрема, в Українській Радянській Енциклопедії вказувалося: «*Інтуїція*... своєрідна пізнавальна діяльність людини, що полягає в швидкому нібито непідготовленому розв'язанні тієї чи іншої проблеми. Основною характеристикою інтуїтивного мислення є те, що воно відбувається без розгорнутих логічних операцій»¹. Проблемою інтуїції та наукового пошуку займаються І. В. Бичко та Є. С. Жариков². Проблеми інтуїції побічно розглядає В. А. Роменець у книзі «Фантазія, пізнання, творчість».

У процесі пізнання бере участь не лише логічна сфера мислення, а й інші сфери людської психіки. Тому навіть розрив на якомусь етапі суто логічної системи доказів, хоча й значно утруднює, проте не перериває зовсім процесу пізнання. Розрив логічного ланцюга суб'єкт прагне компенсувати включенням у процес пізнання змісту, результатів діяльності решти психічних сфер. Саме тут і приходять на допомогу інтуїція. Інтуїція як засіб здобути нових результатів у пізнанні — процес якісно багатосторонній, він проектується на різні пізнавальні площини, і його прояви тою або іншою мірою існують у різних сферах психіки.

У сфері логічного мислення інтуїція виявляється через систему логічних асоціацій, що пов'язують якісно розірвані, це з'єднані наявними правилами галузі знань. На цьому рівні вона може бути описана як здобуття висновку без розгорнутої і логічно достатньої системи доказів. Гіпотези, аналогії, екстраполяції, парадокси тощо, — в усіх цих формах у логічній сфері виявляються пізнавальні результати інтуїції. В процесі інтуїції діють і своєрідно «борються» дві тенденції: 1) до відомого та 2) до створення нового, раніш невідомого, відсутнього у відомому. Якщо перша тенденція психологічно пов'язана з оволодінням суб'єктом наяв-

¹ УРЕ. т. 5, 1961, стор. 489.

² Див.: Логика научного исследования.

ними знаннями, вже створеними логічними системами, то друга вимагає розхитування, розриву звичних логічних асоціацій і створення нових, незвичайних, ще невідомих. Суперечність ця розв'язується встановленням певного типу зв'язку між невідомим і відомим.

Дослідження зв'язку між логічними елементами і чуттєвими компонентами пізнання (особливо сприйняттями та уявленнями) дає можливість глибше зрозуміти інтуїцію. В. П. Бранський відзначав, що в основі інтуїції лежить перехід від «старих» чуттєвих образів до нових понять і від «старих» понять до нових чуттєвих образів¹. В. А. Роменець нааявність переходів від чуттєвих образів до понять і навпаки пов'язує з двома видами інтуїції: інтелектуальною і чуттєвою². Такий опис інтуїції, на нашу думку, точніше передає її особливість як не лише логічної операції; цей абстрактний «зріз» дає можливість розкрити пізнавальну сторону апперцепції, уяви в науковій творчості, технічного проектування, винахідництва тощо.

Говорячи про інтуїцію, слід підкреслити, що на ній позначаються також емоціональна та волюва сфери людської свідомості, підсвідомість. З участю останньої пов'язана і «таємничість» інтуїції.

Отже, механізм інтуїції — складний, багатоплановий. Інтуїція використовує все багатство різних зв'язків знання з практикою, сприяє оформленню цих знань в системи, які не збігаються з наявними раніше. Більш безпосередньою, ніж практика в цілому, основою інтуїції даного суб'єкта виступає його досвід: «...Інтуїтивні висновки (інтуїція взагалі), — писав Є. С. Жариков, — мають досвідну природу»³.

Складовою частиною досвіду є сукупність логічно доказових методів розв'язання різних пізнавальних завдань за допомогою кінцевої кількості визначених однозначних операцій, тобто сукупність алгоритмів (початкові дані для кожного завдання певною мірою варіюються) і сукупність зміння вибору з різних варіантів саме даного алгоритму, що стосується певного типу завдань.

Інтуїція ґрунтується на досвіді, який не оформлений правилами даної системи доказів і, значить, у чомусь суперечить досвідові, який послужив для створення даної системи. У процесі інтуїтивного розв'язання пізнавальних завдань, коли з різних способів вибирається один, існує ряд невизначеностей: невідомий спосіб зв'язків даного процесу x з уже відомими; якщо такий спосіб існує, то невідомо, з якою саме вузькою галуззю відомого пов'язаний x ; якщо такий зв'язок є, то невідомо, чи можна взагалі пояснити корінні причини процесу x за допомогою вже відомо-

¹ Див.: В. П. Бранский. Философское значение «проблемы наглядности» в современной физике, Л., 1962, стор. 108—109.

² Див.: В. А. Роменець. Фантазія, пізнання, творчість, стор. 105.

³ Є. С. Жариков. Про наукову творчість як логічний процес. — У кн.: Побудова наукової теорії, стор. 96.

мого. Комбінуючи елементи з свого асоціативного фонду (методом спроб і помилок тощо), суб'єкт підбирає відповідні припущення. Почуття впевненості у здобутих результатах тою чи іншою мірою сприяє застосуванню їх на практиці.

У людському пізнанні досвід, не оформлений в певних відношеннях доказовими системами, є необхідною умовою існування інтуїції в усій сукупності її проявів — у тому числі таких, як проникливість, вправність, кмітливість тощо. В інтуїції своєрідно переплітаються здібності і досвід суб'єкта. Без відповідного досвіду жодні вроджені задатки недостатні для появи інтуїції.

Кожній галузі знань, кожному виду діяльності властивий певний досвід, на основі якого у суб'єкта виробляється специфічна різновидність інтуїції. Навіть насичення практики різноманітною технікою не знецінює ролі інтуїції.

Іноді підкреслюють безпосередність інтуїції. Проте безперечно, що інтуїтивний висновок опосередкований минулим досвідом ще більшою мірою, ніж знання, які здобуваються у вигляді логічно обгрунтованого висновку. В останньому випадку досить мати вихідні дані та однозначний метод розв'язання завдання, щоб дістати потрібний висновок. Сам процес виведення складається з обмеженої кількості простих операцій. Минулий досвід виступає тут у вигляді більш-менш формалізованого однозначного алгоритму. В інтуїції досвід виявляється не в такій чітко зафіксованій формі; будучи хоча й більш розпливчастим, проте й більш широким за охопленням матеріалу, він включає до себе моменти, які «зрослися» з суб'єктом. І. В. Бичко та Є. С. Жариков виділяють як умову інтуїції «тривалий період «зживання» дослідника з новим предметом чи проблемою»¹.

Досвід, пов'язаний з правильністю та з інтуїтивністю знань, знаходить вираз у певних пізнавальних формах.

Кожний елемент знання якимось пов'язаний з іншими. Системи зв'язків між елементами змісту процесу пізнання утворюють складну сукупність пізнавальних форм.

Знання, елемент знання (певний пізнавальний образ) можна розглядати як систему відображень багатьох чинників. Певне знання відображає об'єкт, об'єктивну дійсність, практику, суб'єкт, людину, інші знання — різні процеси людської психіки тощо. Виявлення системи цих ліній відображення — тема спеціальних досліджень. Хоч деякі чинники відображаються в процесі складних опосередкувань, у знанні результати цих процесів можна абстраговано виділити як безпосередні взаємовідношення. Наприклад, між об'єктивною дійсністю і знанням існують надзвичайно складні зв'язки, проте виділення аспекту об'єктивної істини в

¹ Логіка научного дослідження, стор. 235.

певному відпошенні і наближенні означає і абстрагування від них. Конкретність змісту даного знання вносить відповідні обмеження і модифікації в кожний з цих зв'язків і в усю їх систему.

Процес пізнання з усіма його факторами знаходить свій вияв у знаннях. Пізнавальна форма — це система співвідношень змісту знань з чинниками, які переходять в нього, тобто які включені в даний процес пізнання. Інакше кажучи, це система зв'язків між змістовними елементами даного процесу пізнання, взята з боку знання як його результату. Пізнавальна форма в знаннях системно відбиває зв'язок між змістовними елементами процесу пізнання.

Залежно від того, які чинники процесу пізнання і як вони позначаються на даному (конкретному) знанні (а також наскільки цей вплив враховується), провадиться класифікація пізнавальних форм. При цьому функціональна роль їх враховується в тому відпошенні, в якому вона залежить від їх внутрішньої своєрідності, «активності» у конкретному оточенні чинників, що впливають на дане знання.

Поняття пізнавальної форми дає критерій для об'єднання в певному відношенні як знань таких різпорідних в інших відношеннях процесів, як, наприклад, поняття, семантико-граматична форма, художній образ, проблема, експеримент, лозунг, перетворення Лоренца, теорема про п'ять фарб тощо.

Пізнавальні форми різноманітні за своїм рівнем, якістю, ступенем спільності та сталості. Узагальнюючи зміст знань, вони мають відносну самостійність; даний спосіб зв'язку породжений конкретним змістом, відповідає йому, але спосіб зв'язку інших змістовних елементів може бути настільки подібним даному, що вони (ці способи зв'язку) об'єднуються в одну загальну форму.

Існує сила-силенна форм вироблення, функціонування людських знань. Пізнавальну форму, яка виступає в ролі методу для здобуття нових результатів, можна назвати пізнавальним штампом. Термін «пізнавальний штамп» вживається тут не в негативному розумінні, а за аналогією з робочим інструментом, який використовується для виготовлення різноманітних деталей тощо. Подібно до такого інструмента пізнавальний штамп «накладається» на матеріал об'єкта пізнання для його обробки і включення в систему наявних знань. Використовуючи цю аналогію, слід відзначити, що «накладання» невіддільне від вироблення, створення самого штампу.

Формальна сторона пізнання також має свою динаміку. У ході пізнання змінюється ступінь формальності (і правильності взагалі) пізнавальних процесів. Спільні риси у цих процесах, які характеризують спільність змісту (особливо зв'язку елементів змісту), включаються у форму, що відбиває і даний конкретний і інший, схожий зміст. Спільність форми в цьому відношенні виступає як узагальнення змісту. Узагальнення

змісту специфічне для різних процесів (досить порівняти, наприклад, пізнавальну сторону типізації у художній творчості з виведенням хімічних формул). Оформлення, створення правил завжди здійснюється у конкретній системі знань і включає зведення, переведення багатоманітного відображеного змісту об'єкта у дану систему. Узагальненість при переході пізнавального змісту у форму виявляється ще більшою мірою, коли форма виступає як штамп.

Реально існує також протилежний процес переходу форми (починаючи з функції штамп) у зміст. Сама основа нового у даному знанні береться з інших пізнавальних сфер, завдяки пізнавальним штампам цей матеріал обробляється і включається у тканину доказових систем даної сфери, видозмінюючи їх. Так, С. Б. Кримський характеризує як метод «блукуючої» форми випадок, коли «загальна дедуктивна схема, що складалася раніше на відомому вже матеріалі, виступає відносно автономним від інтерпретації евристичним засобом побудови нової теоретичної системи»¹.

При інтуїції ж метод пошуків конкретного розв'язання якоюсь мірою і не усвідомлений і не формалізований (в алгоритмічному сенсі). А встановлення зв'язку між відомим і невідомим, на відміну від алгоритмічного, містить кілька додаткових невизначеностей: де шукати невідоме, яку саме пізнавальну форму доцільно вибрати для пов'язування його з відомим тощо.

Є. С. Жариков порівнює інтуїтивний акт з його протилежністю — з алгоритмом: «Виходячи з уявлення про тотожність протилежностей, можна розглядати інтуїтивний творчий акт як стиснення в часі, згортання і перехід у підсвідомість деяких алгоритмів»². Проте таке порівняння, на нашу думку, має і свої вади. Якщо вже існують два шляхи досягнення нового — інтуїтивний і доказовий, то тривалість руху до цього нового може порівнюватися за часом і за кількістю операцій. Навіть тоді більш стислим у часі і більш згорнутим за кількістю операцій за одних умов може бути інтуїтивний акт, за інших — логічне доведення. Прикладом може служити порівняння інтуїтивного шляху лодина навіть з добре розвинутою просторовою увагою і алгоритмічного шляху того, хто володіє відповідним геометричним апаратом, коли вони будуть розв'язувати два завдання: на скільки частин розділяють 1) площину три випадково розташовані п'ять прямих (на 7); 2) простір п'ять випадково розташованих площин (на 26). Якщо ж алгоритму одержання нового результату не існує і, більше того, цей алгоритм неможливо побудувати, виходячи з наявної в даній логічній площині системи знань, тоді перші два моменти наведеного порівняння взагалі втрачають смисл. А саме та-

¹ Логика научного исследования, стор. 248.

² Там же, стор. 228.

ка ситуація характеризує умови, типові для ролі інтуїції як засобу здобуття нового для суспільства знання.

Пізнавальний продукт інтуїції можна визначити як здогад. Він пропонується як можлива, ймовірна відповідь на поставлене пізнанням питання і аргументується не логічним доведенням, а посиланням на досвід, почуттям впевненості суб'єкта тощо. За своїм пізнавальним значенням здогад може варіювати від об'єктивної абсолютної істини до неістини і для визначення ступеня істинності вимагає додаткової перевірки на практиці.

Процес інтуїції охоплює різні сфери психіки, неоднаково виявляючись у кожній з них. Інтуїція, оперування пізнавальними штампами, поява здогадів — все це в логічно-науковій сфері знаходить вираз у постановці питання, проблеми, висуненні припущення, гіпотези, аналогії, екстраполяції та інших, здавалось би суто логічних, операціях. Проте на певних етапах лише логічної сфери мислення зяють провалля в ланці доказів, бо саме в цей час центр процесу пізнання пересунувся в іншу сферу. Так, на видимих краях доказового розриву можна спостерігати, з одного боку, питання (проблему), а з іншого — припущення (гіпотезу). І в суто логічній сфері даної системи не має матеріалу, щоб загатити провалля. Для встановлення зв'язку між логічно доказовими системами необхідна інтуїція, яка і виступає моментом перервності у логічних доказах. Вона заповнює прогалину, розриви в логічних системах і так забезпечує неперервність людських знань¹.

Основою пізнання є практика, вона ж визначає у певні моменти необхідність інтуїції. На кожному етапі практика перевіряє правильне доведення одних та інтуїтивно обгрунтування інших знань. Черпаючи новий матеріал з інших сфер пізнання, що ближче стоять до практики, суб'єкт пов'язує його з даною системою знань, формуючи його за допомогою пізнавальних штампів, які взяті з інших наявних систем. Підключення нового змісту більшою чи меншою мірою змінює і саму форму, правила, пізнавальний штамп.

Переноси пізнавальних форм, штампів існують не лише в науці, а й в художній творчості. Цей аспект дослідження привертає увагу філософів-естетиків України. Так, П. І. Гаврилук відзначає, що інтуїція посідає значне місце в процесі естетичного освоєння дійсності². Існує також взаємне перенесення пізнавальних форм наукової та художньої сфер. Йдеться не про найважливіші естетичні, емоціональні особливості художніх знань, а про спільні риси у способі зв'язку змістовних пізнавальних елементів зіставимих процесів у науковій та художній

¹ Див.: Логика научного исследования, стор. 233.

² Див.: П. І. Гаврилук. Про природу естетичного.— У кн.: Естетичне в житті та мистецтві, К., 1964, стор. 32.

творчості. Так, Б. Г. Кузнецов досліджує вплив деяких художніх ідей Ф. М. Достоевського на наукове мислення А. Ейнштейна¹. Цікавими є спостереження Я. Е. Голосовкера впливу Канта на Достоевського²: воно «своєрідне — в «Братах Карамазових» використовуються ідеї і пізнавальні форми, антиномічність образів, навіть словесних символів, для боротьби проти спрямованості вчення Канта.

Суб'єкт здійснює взаємопереходи пізнавальних форм і в інших галузях: з побуту в науку і з науки в побут, з політики в науку і з науки в політику тощо. Такі переноси — одна з закономірностей пізнання. Проте вони можуть і негативно впливати на істину: якщо не враховуються специфіка кожної сфери і досвід в ній (наприклад, естетичні особливості мистецтва); якщо специфічні форми однієї сфери видаються за нормативні для іншої (наприклад, вимоги побутового здорового глузду переносяться в науку); якщо висновки однієї сфери підганяються під системи іншої (наприклад, наука підпорядковується реакційним політичним еталонам) тощо. Використання, перенесення штампів у пізнанні проходять завжди, а прогресивність чи реакційність цих процесів залежить від того, як суб'єкт у соціальному відношенні витлумачує ці процеси.

Звичайно вважають, що інтуїція в усякому випадку веде до незвичайних, нових знань, є супротивником догматизму, штампу. Проте вона сама скута наявними пізнавальними штампами — хай навіть і з іншої галузі. Ці штампи змінюються, формуються, знищуються, але на кожному етапі їх існує певний набір. Інтуїція користується ними, сприяє їх оновленню, розкриває новий зміст об'єктів пізнання.

Інтуїція може обмежуватись звичними, заялженими у суміжній галузі пізнання штампами (до того ж, можливо, такими, що відбивають укорінену неістинну думку). Тоді вона є засобом поширення догматично прийнятих на віру, тією чи іншою мірою неістинних положень. Сама інтуїція ще не є запорукою справжньої творчості. Істинність або хибність, новизна чи застарілість здогаду залежить від глибини зв'язку суб'єкта з практикою, від прогресивності самої практики.

Кожний реальний рух до істини сполучає правильність, строго обґрунтоване доведення з інтуїцією. Їх виділення — розгляд різних сторін одного процесу.

Одна з загальних закономірностей процесу пізнання полягає в тому, що знання, виникнувши у вигляді здогаду, піддаються логічній обробці і включаються до певної дискурсивної системи. Тим самим виявляється потреба у можливо більшій об'єктивації знань, у тому, щоб вони могли використовуватись не лише даним суб'єктом в одинич-

¹ Див.: Б. Г. Кузнецов. Эйнштейн, М., 1962, стор. 87—93.

² Див.: Я. Э. Голосовкер. Достоевский и Кант, М., 1963.

ній ситуації. Структура інтуїції відповідно перетворюється у властиву даній сфері пізнання структуру доведення. Недостатнє асимілювання доказовою системою інтуїтивного матеріалу викликає неправильності, помилки у доведенні.

Доказову систему скріплює в ціле її внутрішня логіка, а суб'єктивні елементи (почуття, бажання, переконання тощо), які були внутрішніми для інтуїції і об'єднували її в єдину систему, стають зовнішніми щодо логічного доведення і по можливості вилучаються. Що може бути, здається, більш інтуїтивним, ніж гра з її клекотінням емоцій... А математична обробка досвіду гри привела до створення теорії, яка логічно обгрунтовує найкращу стратегію гравців. «Зрозуміло, в математичній теорії ігор,— пише А. А. Фельдбаум,— всі поняття і закони мають однозначний математичний зміст, і міркування емоціонального характеру виключаються»¹. Інтуїтивні моменти, наявні в реальній людській грі, залишаються за межами теорії.

Виключення педагогових моментів при переході до доведення не означає простого їх відкидання. Коли міркування переносяться до логічної сфери, там же зосереджується логічна інтерпретація нелогічних елементів пізнання. Цей останній процес і є важливим безпосереднім засобом збагачення логічної сфери та створення у ній нових доказових систем. Із взаємодії здогаду (який має вигляд припущення, гіпотези тощо) з пізнавальним змістом різних психічних сфер і викристалізуються в логічній сфері тези, підстава, демонстрація тощо, здійснюючи цим перетворення гіпотези у достовірну теорію.

В логічно обгрунтованих теоріях у свою чергу криється інтуїція, щоб перервати їх на певному етапі; теорії готують ґрунт для дальшого застосування інтуїції. Так, А. Файнштейн у математичному викладі теорії інформації відзначає: «...Існують складні граничні теореми, які можуть служити проводирем для інтуїції кожного, хто побажає далі пропхнути у цю галузь»².

Від інтуїтивності до правильності і від правильності до інтуїтивності діалектично рухається людська думка, здобуваючи нові знання. Інтуїція показує недостатність пізнання і навіть мислення за допомогою логічних правил, форм, законів. Для гносеології важливо з'ясувати пізнавальний зміст мислення в зв'язку з впливом на цей зміст різноманітних суміжних, зовнішніх щодо власне логічного мислення, сфер. При інтуїтивному мисленні логічна сфера опосередковує зміст і результати інших сфер пізнання, воно «зслизає» з чисто логічної сфери до інших. Воно як момент реального пізнання протистоїть правильному

¹ А. А. Фельдбаум. Вычислительные устройства в автоматических системах, 1959, стор. 410—411.

² А. Файнштейн. Основы теории информации, М., 1960, стор. 7.

логічному мисленню. Пізнавальний матеріал останнього вже перероблений і локалізований в одній певній сфері і виявляється через необхідний зв'язок її систем знань. Інтуїтивне мислення тісно переплітається з іншими видами мислення. Проте сама по собі інтуїтивність чи правильність не визначають істинності (чи помилковості) висновку. Адже інтуїтивність і правильність — це різні способи зв'язку між відомим і невідомим, між підставою і висновком у знаннях, а істинність розкривається як відповідність знань відображеній у них об'єктивній дійсності.

Якщо правильна доказова система у своїй основі істинна, тоді підміна її елементів інтуїтивними може привести до неістинних результатів. Так, серед помилок у математичному міркуванні, що приводять до неістинного результату, існують такі — підміна точних визначень геометричною інтуїцією, інтуїтивне ототожнення суми безконечної множини членів з безконечно великою величиною тощо¹.

Може бути і таке: доказова система істинна і інтуїтивний вихід за її межі також істинний. Це відбувається у пізнанні, зокрема при переході від сутності одного порядку до сутності іншого, більш глибокого, порядку. Так, якщо істина поділена між кількома компонентами знання (частково — в даному твердженні, частково — в інших), то лише нове, узагальнююче положення, включаючи в себе ці компоненти (і діалектично заперечуючи їх), здатне визначити питому вагу істини у кожному з них.

Якщо правильна система у своїй основі неістинна, то з допомогою інтуїції можна здійснити своєрідний прорив до об'єктивної істини. На одному з початкових етапів цього прориву суб'єкт почуває, що в паявній доказовій системі (хоч якою б логічно стрункою, правильною вона не була) «щось негаразд», але не знає, як сформулювати, що ж саме «негаразд». Проте від неістинної доказової системи може здійснитися перехід до також неістинного інтуїтивного здогаду.

Отже, інтуїтивність, як і правильність, за пізнавальним значенням можуть бути істинними чи неістинними. І лише практика, а кінець-кінцем відповідність об'єктивній дійсності, є критерієм істинності будь-якої системи знань. Для суб'єкта є важливим не лише «вловити», а її обґрунтувати (у тому числі для іншого суб'єкта) істинність саме даного положення серед інших однопорядкових за логічним оформленням, але неістинних знань. Не всякий здогад істинний (і навіть взагалі новий), але без інтуїції, що виходить за межі паявних правил, нових знань, в тому числі істинних, здобути взагалі неможливо. Правильність виражає тенденцію людських знань набувати як можна більш струнко-

¹ Див.: В. М. Брадис, В. Л. Минковский, А. К. Харчева. Ошибки в математических рассуждениях, М., 1959, стор. 21—23, 104—105.

го та усвідомленого вигляду, що так чи інакше відповідає системності самого об'єктивного процесу. Теоретичні, наукові, логічні знання у своїй правильності здатні відобразити цю системність у найбільш безособовому і якісно однорідному (що допускає відповідно максимальну кількісну обробку) вигляді. Інтуїтивність також відбиває тенденцію знання не тільки повніше відобразити об'єктивну дійсність, але й максимально використати різноякісні, різнопланові сфери людського пізнання, пізнавальні можливості суб'єкта у різних відношеннях. Інтуїтивність порушує правильність даної однорідної системи знань, але вона не зводиться до «неправильності», до помилковості.

Інтуїція виступає також як засіб переключення в дану, наприклад логічно оформлену, наукову систему пізнавального матеріалу з чуттєвої, емоціональної, вольової, підсвідомої та інших сфер психіки, що не може бути досягнуте лише логічними засобами вказаної системи. І якщо правильність різнопорядкових засобів знань впливає на інтуїцію, то і інтуїтивність справляє величезний вплив на сам процес створення нових правил. Тому правильність та інтуїтивність — взаємно проникаючі моменти людських знань.

Цінність, вірність і реалізація (об'єктивація) знань. Ті самі знання (істинні чи неістинні, правильні чи неправильні, інтуїтивні) в розумінні тенденції до їх реалізації даною людиною виступають як вірні або невірні. Під вірністю знань тут слід розуміти, наскільки вони стали своїми для даної людини, яка свідомо прагне до їх реалізації з метою перетворити світ. Тоді знання в процесі перетворення начебто виходять з сфери пізнання в саму об'єктивну дійсність. Проте спочатку вони так чи інакше оцінюються людиною.

Оціненість знань — це знання їх цінності даним суб'єктом. Цінність знань для даної людини характеризує співвідношення їх з реальними потребами самої людини, значення знань для задоволення цих потреб. Цінність знань є також виразом відповідності між реальними потребами і об'єктивними щодо свідомості даної людини засобами їх можливого задоволення. А в оціненості знань своєрідно переплітається їх істинність, відповідність об'єктивній дійсності, вірність, вираз в цілях щодо перетворення світу.

Дослідження цих проблем має традицію у філософській літературі Радянської України. Так, О. Попов досліджував, як доцільність, цінність, істинність взаємодіють у процесі наукового дослідження. Він писав: «Основні вимоги до кожного наукового визначення такі: воно повинно охопити саму суть об'єкта і одночасно бути доцільним для даної аналізи»¹. З останнім автор пов'язує і неможливість повної об'єктив-

¹ О. Попов. Дослідчі шляхи Ленінової мислі.— «Прапор марксизму», 1929, № 3, стор. 45.

пості визначень, неможливість «безтенденційності» аналізу. До знання начебто ставить «вимогою» конкретна ситуація, але вона виявляється і через потреби людини.

Співвідношення пізнання «речі в собі» та «речі для нас» розглядав Й. Вайсберг. Він відзначав, що безконечність пізнання всіх сторін об'єктивного процесу суперечить пізнанню того, що необхідно для задоволення реальних потреб людини у даній конкретній ситуації. У реальному ж процесі пізнання, писав автор, «те, що існує, і те, що повинно бути, переплітаються тут у діалектичній єдності»¹.

Спеціальний розділ «Пізнання й оцінка» міститься в книзі В. О. Василенка «Цінність і оцінка». Автор обгрунтовує думку, що «в усіх сферах знання є аксіологічний елемент, але в кожній з них він представлений по-різному»². У книзі детально розглядається проблема цінності істини, істинності оцінок тощо.

Цінність як відповідність потребам обмежує пізнання об'єктивної реальності як «речей у собі». Це обмеження є необхідною умовою пізнання, оскільки з безконечних сторін матеріального процесу виділяється в об'єкт пізнання лише обмежена, конечна їх частина, яка може бути відображеною в даних знаннях. Щодо цього цінність і оціненість знань — необхідні умови всього процесу пізнання. Проте самі особливості історично обмеженого суб'єкта, його потреб і оцінок перешкоджають не лише безкопечності пізнання, а й у певних умовах — пізнанню сутності конкретного об'єктивного процесу.

Інтерес являє порівняння соціальної значимості знань, їх цінності — корисності чи шкідливості — з істинністю та неістинністю їх. У загальному плані має підставу думка В. О. Василенка: «Розмежування істини і хибності в кінцевому рахунку виявляється розмежуванням позитивно-цінного і негативно-цінного знання. Адже в практичній діяльності людей істина так чи інакше буде благом, хибність — злом»³. Проте це положення вимагає конкретизації і обмеження. Воно істинне на абстрактному рівні, коли не конкретизується суб'єкт або, точніше, коли під суб'єктом розуміють «прогресивне людство». Хто може заперечити, що «учення — світ, а неучення — тьма», однак, «дурневі і грамота шкодить». Та істина, що масове застосування термоядерної зброї може привести до загибелі сотень мільйонів людей, в сучасних умовах може послужити стимулом до найрізноманітніших дій щодо її реалізації. Агресивні сили прагнуть розв'язати нову війну з застосуванням термоядерної зброї, а миролюбні, які теж мають в паявності цю зброю, зміцнюють справу загального миру.

¹ Й. Вайсберг. Ленін як діалектик. — «Прапор' марксизму», 1929, № 3, стор. 28.

² В. О. Василенко. Цінність і оцінка, стор. 131.

³ Там же, стор. 137.

У загальному випадку будь-яка істина є благом, оскільки так чи інакше розширює можливості результативної перетворювальної діяльності прогресивних сил. Проте, одіюючи соціальну значимість конкретної істини, необхідно врахувати не лише її місце у загальній системі істин, якими володіє людство, а й соціальну роль конкретного суб'єкта, у якого вона з'являється.

Якщо реакційні сили можуть використовувати і істину (а тим більш неістину) на шкоду людству, то прогресивні суспільні сили використовують істину на благо людства. Марксистсько-ленінська теорія, наукові основи керівництва суспільством допомагають радянському народові обирати істинний шлях комуністичного будівництва. Чим істиннішими є знання, які реалізуються будівництвом комунізму, тим вищі темпи соціального прогресу.

Цінність, одінепність, соціальне значення знань залежить не лише від істинності, а й від правильності та інтуїтивності.

Інтуїтивні висновки часто мають навіть більший соціальний вплив, ніж правильні, логічно доказові системи. Щоб зрозуміти логічний доказ, потрібно оволодіти формальною системою, у якій він реалізується. Інтуїція спірається на ширший і менш формалізований досвід, і вона (зі своєю плузією безпосередності, з порівняльною простотою та наочністю, впливом на почуття тощо) часто здатна впливати на більшу кількість людей, ніж строго логічний доказ.

Усвідомлення цінності самим суб'єктом пов'язане з щирістю знань— щодо даного суб'єкта. Однією з умов переходу оцінених знань у вірні є щирість (нещирість) знань, тобто зіставлення їх з суб'єктом у моральному відношенні. Відповідними категоріями виступають правда і фальш. Цей аспект має велике практичне значення, проте в даній частині не розглядаються проблеми етики, тому спинимося на гносеологічному аспекті.

Щирість знань, являючи собою етичний аспект, зовсім не означає їх істинності, як і прогресивності відповідних дій. Віп тісно переплітається і з аксіологічним аспектом, де оцінка також не збігається з цінністю. Щирість як визнання знань своїми пов'язана з прийняттям їх до керівництва у власній поведінці, тобто з визнанням суб'єктом даних знань як вірних.

Найважливішою категорією аспекту вірності знань є віра. Само собою зрозуміло, що марксизм відкидає релігійне розуміння віри (віри в надприродне, в бога), взагалі ідеалістичні концепції віри — її походження, ролі. До речі, історико-філософський підхід дає можливість побачити, як змінюється і суб'єктивна сторона змісту певних категорій і ставлення до них у зв'язку з дією різноманітних суспільних чинників. Дуже яскраво це видно на категорії віри.

Так, у 20-і роки різко негативне ставлення до релігійної віри часто зумовлювало обгрунтування непотрібності для трудящих віри взагалі. Наприклад, на сторінках республіканського антирелігійного журналу під виразною назвою «Безвірник» (що виходив на Україні з 1925 р. до середини 30-х рр. і на початку іменувався як орган Центральної Ради спілки воєвничих безвірників України) публікувалися статті, де висловлювалось негативне ставлення до віри. В першу чергу, звичайно,— до релігійної. Проте якоюсь мірою це стосувалося віри взагалі (яка переважно ототожнювалась саме з релігійною). Показово щодо цього є стаття Б. Фінкельштейна «Знання і віра», де автор рішуче виступає проти віри в бога, в потойбічне тощо. Він в цілому протиставляє знання та віру, говорить про несумісність науки, матеріалізму, з одного боку, і релігії — з іншого. Фінкельштейн, зокрема, пише: «За основу матеріалістичного світогляду стає *впевненість* в існуванні навколишнього матеріального світу. Перша задача попів полягає в тому, щоб показати, що *впевненість* і *віра* є одне й те саме»¹. Продовжуючи це протиставлення, він вказує, що «не віра, а досвід керують вчинками людини»².

Пізніше філософи стали конкретніше аналізувати цю категорію, розглядаючи віру релігійну лише як один з різновидів віри взагалі.

Поняття віри навіть в діалектико-матеріалістичному тлумаченні має ряд опосередкувань. Так, В. І. Войтко дає таке визначення віри: це — «відношення до даних знань — певних понять, суджень, уявлень, ідей, яке полягає в сприйнятті цих даних як істинних без попередньої перевірки їх власною пізнавальною діяльністю»³. І далі роз'яснює, що кожне нове покоління (і кожна людина) сприймає частину знань без попередньої власної перевірки, бо перевірити все самому неможливо. «Віра сформувалась історично на базі практичного використання пабутих знань, виникла із практичної впевненості в істинності цих знань, в їхній відповідності до об'єктивної дійсності»⁴. Тим самим Войтко справедливо відзначає, що віра не є результатом лише власного і лише пізнавального процесу даного суб'єкта і що її виникнення пов'язане з реалізацією наявних знань.

Найбільш же істотною ознакою в характеристиці віри, на нашу думку, є те, що вона втілює активність знань у розумінні готовності та прагнення даної людини реалізувати знання в своїй діяльності. Щодо цього непоганим критерієм є відомий вираз: віра без дії мертва. Віра є усвідомленням даною людиною такою мірою відповідних її потребам певних знань, що людина приймає їх як керівництво до дії. Саме з цим

¹ Б. Фінкельштейн. Знання і віра.— «Безвірник», 1928, № 1, стор. 42.

² Там же, стор. 43.

³ УРЕ, т. 2, стор. 477.

⁴ Там же.

пов'язана і можливість випустити даною людиною власне доведення істинності чи правильності цих знань, що, звичайно, таїть небезпеку прийняття неістинних знань як вірних. Віра — це абстраговано вірваний момент знань, реально завжди існує віра в щось. Вона реалізується в системі цілей, ідеалів тощо, включаючи найвищу, узагальнено-системну форму вірних знань, яка міститься у світогляді.

Безперечно, всі знання характеризуються істинністю чи неістинністю, правильністю чи неправильністю тощо. Проте наявні моменти суб'єктивного в певних відношеннях виводять вірні знання за сферу лише знань, сполучаючись з переживаннями тощо. Так, переважно емоціональна освоеність, насиченість, опосередкованість знань перетворює їх в переконання; переважно вольова — в цілі, рішення. Вірність знань є в одному зв'язку характеристикою пізнавальної взаємодії суб'єкта і об'єкта, а в іншому — перетворювального ставлення людини до світу.

В конкретній ситуації між власне пізнавальним і перетворювальним відношеннями можуть виникати істотні суперечності. Перебільшення перетворювальної, в тому числі вольової, функції може породити і живити волюнтаризм у пізнанні. Перебільшення абстрактно-пізнавальної функції може загальмувати процес перетворення. Налаштування нормальних взаємовідносин між пізнанням і перетворенням має передумовою конкретність істини, реальність мети і деякі інші, вирішальні щодо цього чинники.

Віра як супутник знання завжди пов'язана з практикою, але вона пов'язана також з процесами перетворення світу. Практика як основа пізнання визначає відносно чіткі межі знань, що сформувалися на її основі. Але об'єктом віри є не всі знання, а лише ті, які людина ставить своєю метою реалізувати в процесі перетворення світу. Щодо цього віра відіграє роль звужувача, обмежувача знання. З іншого боку, вона «розширяє» коло тих знань, якими користується людина в процесі перетворення, включаючи в це коло і ті суб'єктивні уявлення, які не підкріплені даною практикою. Тим самим віра начебто заповнює прогалини в знаннях, вводячи в них і не підтверджені практикою суб'єктивні елементи. Якоюсь мірою це стосується і наукових знань. Навколо чітких, підтверджених якоюсь практикою знань існує ореол віри, який захоплює у свідомості ширшу сферу, ніж дане знання. Тут виявляється і суперечність між кінечністю людських знань на кожному певному етапі і безкінечністю, невичерпністю об'єктивного процесу, який відображується в даних знаннях. Вчений, наприклад, не досліджує всіх атомів, що існують, але він робить висновок, використовує його в методологічній, перетворювальній ролі, що всі вони мають ядро, оболонку тощо.

Сама віра — найважливіша опосередковуюча ланка в процесі, коли ідеї, знання оволодівають масами, перетворюючись, за виразом Марк-

са, у матеріальну силу. Без віри в тій або іншій її формі неможливий процес реалізації знань. Там, де віра збігається з істинними знаннями, вона відіграє велику роль у процесі їх реалізації, об'єктивзації. Особливо зростає роль віри, коли вимагаються негайні, широкі за масштабами дії. Віра, що ґрунтувалась на істинних знаннях у неминучість та необхідність перемоги соціалістичної революції, згуртувала мільйонні маси трудящих нашої країни під керівництвом Комуністичної партії проти всякої експлуатації, за побудову нового, дійсно вільного, суспільного ладу. І в період Великої Вітчизняної війни, коли під загрозою було поставлене саме існування соціалістичної Вітчизни, трудящих Радянського Союзу надихала в їх мужній боротьбі віра в торжество нашої справедливої справи. Так, учасники третього мітингу представників українського народу в травні 1943 р. заявили: «Український народ глибоко і непохитно вірить у своє визволення з-під німецько-фашистського ярма, разом з усіма братніми народами Радянського Союзу робить він усе для того, щоб наблизити щасливий день визволення, живе світлою вірою в прийдешню перемогу»¹. Історики України, дослідники Великої Вітчизняної війни, підкреслюють значення віри в нашу перемогу для всього ходу тодішніх подій. М. Д. Ющенко в книзі, присвяченій агітаційно-пропагандистській роботі КП(б)У в умовах фашистської окупації, виділяє спеціальний розділ «Боротьба комуністів за зміцнення віри населення окупованих районів у неминучість перемоги над ворогом»². Першочергову важливість зміцнення віри у перемогу радянського народу в той період підкреслює також М. В. Коваль³. А в період Великої Вітчизняної війни лише більш чітко виявилася загальна роль віри в соціальному житті.

Якщо віра збігається з істинними знаннями, вона, реалізуючись через дії людей, може бути досить великою перепорою на шляху людського прогресу. Загальновідомо, яку реакційну роль в історії відіграла (і продовжує відігравати) релігійна віра, що використовується експлуататорами як одне з духовних начал їх панування. А хіба мало німців у період панування фашизму в Німеччині вірили в фашизм і в його людиноненависницькі ідеали?..

Хоча в своїй відносній самостійності вірність втілює активність свідомості в її впливі на буття, але реально вона завжди пов'язана з певною системою знань, зумовлена соціально. І люди в цьому аспекті розрізняються не просто як активні і пасивні, на зразок Жвавіка та

¹ Україна була і буде радянською. Третій мітинг представників українського народу, 1943, стор. 4.

² Див.: М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962, стор. 52—80.

³ Див.: М. В. Коваль. У битві з фашизмом, К., 1964, стор. 57.

Мимрика, а як такі, що реалізують або не реалізують конкретні за істинністю та соціальною значимістю знання, переконання, цілі.

Одним з моментів, що характеризують взаємовідношення вірності та істинності знань, хоча переважно і в негативному плані, є скептичність. Термін скептичність, на нашу думку, більш зручний, ніж скептицизм, оскільки з останнім у філософії пов'язують агностичне заперечення принципіальної можливості досягнення об'єктивної істини. Скептичність же — сумнів в істинності саме даного знання, сумнів, який перешкоджає суб'єкту сприймати дане знання, тим більше як вірне. Скептичність виступає в різних опосередкуваннях. Вона є моментом розвитку знань, виявляючись в акцентуванні відносності знань, що у гносеологічній сфері може привести до релятивізму. В іншому співвідношенні, фіксуючи невірність одних знань, вона є моментом переходу до вірності інших знань. Цей процес дуже важливий у пізнавальному та соціальному відношеннях, оскільки невірність знань перешкоджає їх реалізації. Характер переходу від одних знань до інших в розумінні вірності різноманітний.

Однією з причин скептичності є виявлення неістинності вірних знань (це стосується насамперед знань, що мають велику питому вагу в світогляді даної людини). Цим скептичність відрізняється від критичного врахування відносності знань, взятих лише в плані істинності чи правильності. Скептичність виявляється в зруйнуванні ореола віри, що оточує значимі для людини знання. Відносна самостійність вірності знань зумовлює і можливість незмінного збереження на певний період віри в знання, що виявились неістинними; тривалість цього періоду залежить від загальної структури світогляду людини, від характеру її взаємовідношення із світом. Поглиблене пізнання істини може, відмівши елементи неістини, встановити більш міцні підстави для даної, модифікованої лише в деталях, віри.

Відносна самостійність вірності як процесу розтягує період скептичності на час, за який в даному відношенні утворюється прогалина в загальній системі знань людини. Перехід віри в скептичність, а через неї — в безвір'я часто залежить не від характеру істинності знань, а від зміни практичної та пізнавальної структури людини (а для особи — іноді навіть від патологічних фізіологічних процесів). Зміна загального характеру світогляду може бути цілком достатньою як для віри в неістинні знання, так і для невіри в істинні знання.

Відносна самостійність вірності (віри, скептичності, безвір'я) виявляється також у тому, що неістинність одних знань може (залежно від суспільної спрямованості людини) привести до визнання вірності не лише цих, неістинних, знань, а й знань, які істинні, але близько розміщені від неістинних. Навпаки, ореол вірності навколо знань істинних може захопити також і пов'язані з ними, але неістинні, знання.

З вірністю знань пов'язана категорія бачення, в якій втілюється єдність пізнавального та оцінного ставлення людини до світу. У філософській літературі на Україні категорія бачення вивчалася в естетико-гносеологічному аспекті (узагальнюючи, зокрема, висновки літературознавства, мистецтвознавства, де використання цього поняття є досить звичайним¹). Так, К. П. Шудря зауважувала: «Художнє бачення дійсності пов'язане з особливими конкретними умовами її сприйняття, воно залежить від суб'єкта, від його життєвого досвіду, тому і відбір художником матеріалу і узагальнення явищ, і форма та манера їх викладу мають в мистецтві суб'єктивний характер, хоч це і не означає, що мистецтво може творити все, що бажає, без урахування логіки життя, його об'єктивного змісту»².

В цілому ж поняття бачення має більш широкий гносеологічний зміст та значення. У своїй відносній самостійності бачення дає можливість «перетворювати» навколишню дійсність в елементи світу для людини, зводячи в пізнанні окремі процеси до меж, в яких вони можуть бути пізнані і пережиті даюю людиною. Бачення як процес пов'язує об'єктивну дійсність з людиною і в своєму розгорнутому виді «включає» об'єктивний процес в систему людини, в усвідомлення нею власних потреб. Бачення є моментом, за допомогою якого досвід людини зумовлює набуття нових знань і переживає таким чином, що вони перетворюють, оновляють і цей досвід. Тому бачення, взяте в пізнавально-емоціональному аспекті, характеризує перехід від старого досвіду до нового. Бачення виявляється в різних сферах духовної діяльності людини. В процесі наукової діяльності, коли відношення «людина — світ» в основному локалізується в сфері «суб'єкт — об'єкт», бачення виявляється переважно через включення в об'єкт (з відповідною переробкою) нових, раніше невідомих, сторін об'єктивної дійсності. Щодо цього, наприклад, М. Рузе, описуючи створення квантової теорії, виділяє «нові ідеї, що так радикально змінювали основи фізичного бачення світу...»³.

Ширше, з явним виділенням емоціонального компоненту, виступає бачення в галузі художньої діяльності. При вивченні художньої творчості, відзначає М. Бахтін, «не розуміючи нової форми бачення, не можна правильно зрозуміти і те, що вперше побачено і відкрито в житті з появою цієї форми»⁴. Справедливо зауважуючи, що в сучасно-

¹ Див., наприклад, М. Шамота. Випадки з практики. Статті, К., 1957, стор. 107; С. Крижанівський. Художні відкриття. Статті з теорії та історії літератури, К., 1965, стор. 104.

² К. П. Шудря. Взаємозв'язок естетичного і етичного ідеалів митця. — У кн.: Естетичне в житті та мистецтві, К., 1964, стор. 121.

³ М. Рузе. Роберт Опенгеймер і атомна бомба, М., 1965, стор. 15.

⁴ М. Бахтін. Проблеми поэтики Достоевского, стор. 60.

му літературознавстві все частіше аналізується бачення світу, яке власне тому чи іншому митцю, Г. Поспелов це бачення описує так: «Мова йде не про фізичний зір, а про безпосередню ідейно-емоціональну «точку зору» на дійсність, що містить в собі певне її осмислення, певне ставлення до неї»¹.

Бачення зумовлюється сукупністю певних факторів. Найважливішим з них є досвід. Досвід даної людини в сукупності його меж і в зв'язку з баченням можна охарактеризувати як кругозір. Коли певний кругозір, перевірений на власному досвіді людини і традиційно закріплений, виступає у функції методу для здобуття нових знань, перекопань, то він виявляється у відповідному баченні світу. Якщо людині непотрібно кожного разу перевіряти своє бачення на практиці, вносити в нього відповідні корективи, тоді воно стає своєрідним критерієм вірності знань для даної людини.

Ще безпосередніше знання з перетворенням пов'язується метою. М. Парнюк та О. Яценко пишуть: «Мета є ідеально уявлюваний людиною майбутній результат діяльності, що спрямована на перетворення об'єктивного світу відповідно до її потреб. Мета є певним підсумком відображення людиною явищ матеріальної дійсності, це мисленно змінена, перероблена дійсність»². Мета безпосередньо стимулює поведінку людини на перетворення того або іншого елемента світу; вона пов'язує процеси пізнання та перетворення.

Виступаючи як суб'єктивне, мета має різні об'єктивні та суб'єктивні опосередкування, які розрізняють неоднакові етапи її виникнення, існування, знищення, а також характеризують її з різних сторін на одних і тих самих етапах. До знання можна віднести вкладені вище характеристики істинності, правильності, цінності, оціненості та ін. Мета має досить складну структуру. За ступенем досяжності мета буває переальна (взагалі недосяжна або недосяжна в даних умовах) і реальна (досяжна взагалі чи в даних умовах). Між метою нереальною і реальною існують відповідні переходи.

Мету звичайну зіставляють з засобами її досягнення. Проте для дослідження необхідно виділяти складові частини «засобів» таким чином, щоб забезпечити більшу зіставимість їх з метою. На нашу думку, «засоби» можуть бути проаналізовані як такі, що складаються з «метп поточної». (назвемо її так, бо вона існує лише в системі даних засобів, на відміну від «мети кінцевої», характерної для всього процесу перетворення, куди засоби входять лише як елемент), з «влади» (реальні

¹ Г. Поспелов. Преувеличения от увлечения.— «Вопросы литературы», 1965, № 1, стор. 96.

² М. Парнюк, А. Яценко. Возможность, действительность и цель.— У кн.: Проблема возможности и действительности, М.—Л., 1964, стор. 143.

матеріальні та духовні чинники, які «належать» людині — індивідууму, групі тощо, необхідні для досягнення мети, але такі, що створюють лише об'єктивну можливість такого досягнення) і, нарешті, з «дії» (як реального пов'язування влади та поточної мети в системі засобів). Усі ці елементи впливають один на один, і зміни в якійсь чи кількісній визначеності одного з них викликають відповідні зміни в інших. Так, не лише кінцева мета, а її влада впливає на поточну мету. Поточна мета визначає вибір елементів влади, вони в свою чергу взаємно пов'язані з характером та темпом дії тощо.

Виділення поточної мети в системі засобів створює більші можливості для аналізу співвідношення засобів і мети. Звичайно, всі ці категорії щодо знань, які реалізуються, характеризують їх переважно з боку їх вірності. Проте ці категорії певним чином співвідносяться також з істинністю, правильністю та іншими аспектами знань.

Кінцева мета обмежує засоби, зокрема створюючи межу вибору поточних цілей. Вихід поточних цілей за ці межі, якщо кінцева мета істинна, виключає можливість досягнення кінцевої мети даними засобами. І тут не допоможе ні щирість, ні вірність, ні правильність знань, які формують поточну мету, тому що тут вирішальне значення належить об'єктивному змісту знань. І тому вихід засобами (безпосередньо поточною метою) за об'єктивно зумовлену межу руху до кінцевої мети означає зміну напрямку перетворення в бік від даної кінцевої мети, тобто реальне перетворення даної кінцевої мети в іншу.

Істинність визначає також і вплив влади (у визначеному вище розумінні) на поточну мету в засобах, а опосередковано — і на кінцеву мету. Коли влада об'єктивно недостатня для досягнення поточної мети, тоді дія неспроможна подолати розрив між владою і поточною метою, і засіб в цілому не реалізується. Такий самий результат спостерігається у випадку, коли певні об'єктивні передумови воз'єднання поточної мети і влади є, але сама дія недостатньо активна і цілеспрямована і розрив між владою і даною поточною метою все ж не долається. В обох випадках суб'єктивна сторона, що залишалася об'єктивно не підкріпленою, не реалізується. Іноді такі ситуації характеризують як авантюризм. При подібному розриві всередині даного засобу він як даний перестав існувати, виникає інший засіб (оскільки влада пов'язується дією з іншою поточною метою). В крайньому випадку цей засіб міститися в межах напрямку до кінцевої мети перетворення (лише ближче до вихідного пункту, ніж спочатку передбачалось). В гіршому — він виходить за ці межі, і поточна мета характеризує напрямок руху перетворення в бік від даної кінцевої мети, тобто до іншої. Тут, власне, виявляється відноспість аналогії — поточна мета розміщена на шляху до кінцевої мети, адже поточна мета є і елементом самої системи кінцевої мети.

Оскільки поняття «людина» вживається і тут в розширювальному розумінні — індивідууму і групи в найрізноманітніших співвідношеннях, то у випадку, коли перетворення здійснюють групи людей, може бути багато варіантів щодо неоднорідності поділу між ними характеристик, які тут розглядаються, — влади, дії, цілей, взятих з боку їх істинності, тощо. Різноплановість характеристик знання має також прикладне значення. Хоча, наприклад, слова «правильність», «вірність», «істинність» часто використовуються як синоніми, проте виділення їх як гносеологічних понять, на нашу думку, дає можливість дещо повніше охарактеризувати процес пізнання.

Знання суб'єкта в процесі перетворення реалізуються, об'єктивуються. Під реалізацією (об'єктивізацією) знаць тут розуміємо «відділення» від суб'єкта в результаті перетворення самого змісту його знань і втілення їх в реальність, незалежну від його свідомості (здійснення певної мети, плану тощо). Матеріальна оболонка знань суб'єкта, наприклад у мові¹, виступає моментом на шляху об'єктивізації в указаному розумінні. Момент реалізації знаць означає переключення системи «суб'єкт — практика — об'єкт» в систему «людина — перетворення — світ». Реально процес пізнання і перетворення єдиний, але виділення цих моментів дає можливість точніше, повніше охарактеризувати процес, тим більше, що і реально на перший план висувається або пізнання, або перетворення.

Хоча для того, щоб свідомо реалізуватися суб'єктом, знання повинні бути так чи інакше вірними для нього (і відповідно якоюсь мірою оціненими, правильними чи інтуїтивними тощо), проте щодо об'єкта всі ці критерії безпосередньо мало істотні, вирішального значення набуває один — об'єктивна істинність знаць. Якщо знання істинне, тобто відповідає певним об'єктивним процесам, воно може реалізуватися, хоча передко сам суб'єкт цю істину або розуміє по-іншому, або не досить усвідомлює її. В цьому виявляється відносна самостійність об'єкта від суб'єкта і об'єктивної дійсності; ця самостійність завжди відчутна. Вона відносна ще й тому, що людина сама є частиною матерії і своєю діяльністю здатна змінити об'єктивні процеси дійсності, які взяті як об'єкт і як світ.

Проте, навіть враховуючи ці реальні взаємодії, вказана самостійність досить жорстка — якими б правильними чи навіть вірними не були знання, вони не реалізуються, якщо не відповідають об'єктивним процесам, об'єкту, навіть якщо останній реально взаємодіє з людиною і змінюється в ході цієї взаємодії. Реалізуються знання, які відповідають об'єктивним процесам («вимогам» об'єкта, світу, незалежним від даної свідомості) і які в цьому розумінні є істинними. Істинні знання можуть бути значно віддаленими від правильних знаць, які сам суб'єкт вважає

¹ Див. дослідження цієї проблеми Б. О. Лобовиком та М. В. Поповичем у кн.: *Проблеми мышлення в современной науке*, розділ 2.

істинними, або можуть збігатися з ними, або перебувати дуже близько від них, проте в усіх цих випадках реалізуються лише істинні знання.

З цим пов'язане питання — чому можлива реалізація помилок. Вона відбувається саме через певні об'єктивної істинності з правильністю, вірністю та іншими суб'єктивними аспектами знань. Діяльність людини з її включенням у систему об'єктивного начебто зриває завису з цих розходжень, безжалісно демонструючи їх. Кожна дія, в тому числі і конкретна помилкова, так чи інакше узгоджується з об'єктивною дійсністю. Саме це «так чи інакше» і має вирішальне значення. Якщо поставлена людною мета безпомилкова, це свідчить про певний збіг (відповідність) суб'єктивного та об'єктивного опосередкувань знань. І навпаки, якщо суб'єктивне та об'єктивне опосередкування не збігаються, це свідчить про помилку в меті.

У загальному ж вигляді невідповідність знань об'єктивній дійсності, коли ця невідповідність може бути «виправленою», проходить двоюко: або змінюються знання, роблячись відповідними об'єкту, або «виправляється» сам об'єкт відповідно до наявних знань (подібний випадок описано О. І. Купріним в оповіданні «Куц бузку»: офіцер, що позначив на карті куці, яких не було на місцевості, потім спішно посадив їх). У практичній взаємодії суб'єкта та об'єкта, людини і світу обидва ці процеси проходять невіддільно.

Філософи України продовжують ретельно досліджувати процес реалізації знань, приділяючи особливу увагу виявленню, дослідженню відповідних опосередковуючих ланок¹.

Окремим випадком об'єктивації знань є персоніфікація. Остання має місце тоді, коли як «об'єкт» застосування, реалізації знань однієї людини виступає інша людина. Яскраво виявляється це, наприклад, у процесі навчання: знання вчителя сприймає учень, який потім реалізує їх у своїй діяльності. Своєрідно виявляється персоніфікація знань у найрізноманітніших формах спілкування людей, де цей процес часто проходить взаємно.

Персоніфікується не лише безпомилкове знання, а й помилки. Так, у романі Л. Фейхтвангера «Успіх» розповідається про несправедливе засудження до смерті пекаря суддями Венеціанської республіки. Після цього випадку до кінця існування республіки одна людина перед кожним судовим засіданням зерталася до суддів зі словами «Пам'ятайте про пекаря!». У різних людей помилки персоніфікуються у конкретних образах.

Реалізація, об'єктивація знань має свою динаміку. З розвитком та вдосконаленням суспільного життя посилюється дієвість, результатив-

¹ Див., наприклад, М. О. Булатов. Про перехід від теоретичного мислення до практики.— У кн.: Побудова наукової теорії.

ність, об'єктивація знань. Поглиблюючи свої знання, людство все активніше втручається у раніше недосяжні для нього сфери. Прогрес виробництва є не лише основою розвитку науки, він також створює засоби об'єктивації, матеріалізації людських знань. В інтересах людства використати це зростання впливу свідомості на буття для поліпшення життя людей. Проте могутні матеріальні засоби цілеспрямованої діяльності людей — основи розквіту суспільства — при наявності реакційних сил можуть нести і велику загрозу. Об'єктивація знань соціально зумовлена.

В процесі об'єктивації знань відображення начебто змінює свій напрям — об'єктивна дійсність відображає людську психіку, людську свідомість. Об'єктивація знань відносно завершує процес пізнання.

Закони і категорії діалектичного матеріалізму

У попередніх розділах уже був викладений матеріал про стан дослідження категорій і законів діалектичного матеріалізму. Тому тут сплинемо лише на деяких, ще не розглянутих моментах у дослідженні проблеми.

Деякі сторони дослідження філософських категорій. Дослідження будь-яких окремо взятих категорій діалектичного матеріалізму включає з'ясування їх місця у загальній системі цієї науки. Так, наприклад, В. М. Нічик, досліджуючи причинність, визначає взаємовідношення її з матерією, рухом, умовою, часом, кількістю, якістю, запереченням тощо¹. Такий шлях є неминучим, оскільки будь-яка категорія з її відносною самостійністю виступає пересіченням усіх інших відомих категорій системи. Процес вироблення категорій на кожному етапі не є цілком завершеним хоча б тому, що залишається можливість взаємодії даної категорії з іншими, ще не відкритими, які у свою чергу можуть позначитися на даній в межах від її деталізації до її можливого істотного, корінного перетворення.

Кожна категорія пізнання — процес і результат взаємодії онтологічного, гносеологічного та інших аспектів. У конкретній пізнавальній ситуації один з цих аспектів виступає на перший план, бо розгортання всіх сторін з їх численними аж до безконечності взаємодіями неможливе в обмеженому дослідженні. В цьому розділі головну увагу приділено онтологічному аспекту, хоча про гносеологічний, звичайно, теж буде йти мова.

У філософській літературі відзначалась спільність законів розвитку буття, матеріальної дійсності, з одного боку, і пізнання, мислення — з іншого. Разом з тим підкреслювалась специфічна особливість останніх.

¹ Див.: В. М. Нічик. Діалектичний матеріалізм про категорію причинності.

Так, О. Васильєва писала: «Мислення та буття підлягають єдиним законам. Через це ми приймаємо Гегелеву діалектику, але мислення та буття не є тотожним, й, отже, їхні закони щодо своєї форми різні»¹.

Співвідношення матерії і свідомості як основне питання філософії навіть для своєї постановки вимагає певних логічних передумов щодо з'ясування деяких вихідних понять. Введемо групу понять, які можна назвати власне передфілософськими (або зафілософськими), оскільки в них тут ще безпосередньо не розчленовується матерія і свідомість. Ці передфілософські поняття виступають і як нефілософські і як філософські; філософське значення їх розкриватиметься в процесі розгортання системи діалектичного матеріалізму. Зрозуміло, що і ці вихідні поняття (як взагалі все знання) абстраговані з відображення матерії засобами різних наук, інших форм пізнання, але вони відокремлюються в особливу групу з метою застосування їх в опосові самої філософської системи.

До передфілософських у вказаному розумінні понять можна віднести насамперед категорію буття. *Буття* — це наявність, реальність чого б то не було. Природно, що буття тут вважається матеріальним, оскільки і свідомість — особлива властивість матерії, і все, що було і є, — єдине у своїй матеріальності. Проте це загальна постановка питання. Тому перш ніж обґрунтовувати поняття матерії, визначимо буття і пов'язані з ним поняття.

На нашу думку, має рацію В. Л. Шпикарук, коли він, розглядаючи «Науку логіки», вважає позитивним саме те, що Гегель починає систематику з категорії буття як з найбільш загального та безпосереднього і коли вважає можливим логічне розкриття поняття матерії починати з поняття буття, яке матеріалістично витлумачується². С. С. Гурвич та В. Л. Шпикарук пишуть: «У філософії поняття буття набуло змісту першооснови, тобто такого реального існування, якому не передують ніяке інше»³. Не виключена можливість починати виклад системи діалектичного матеріалізму з якоїсь іншої категорії, ніж буття, з абстракції, яка була б менш «порожньою», мала б менше «недоліків». Та тут доречно навести пораду Гегеля: «Тим, хто залишається невдоволеним цим початком, ми пропонуємо самим взятися за розв'язання цього завдання: хай спробують починати якимось по-іншому, щоб при цьому уникнути цих недоліків»⁴.

¹ О. Васильєва. Категорія міри в системі Гегеля та діалектичному матеріалізмі. — «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 27.

² Див.: В. И. Шпикарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля, стор. 167—168.

³ С. С. Гурвич, В. Л. Шпикарук. Буття. — У кн.: УРЕ, т. 2. К., 1960. стор. 171.

⁴ Гегель. Сочинения, т. V, М., 1937, стор. 60.

Відсутність буття назвемо *небуттям*. Розглядаючи одне буття як таке, що виникло лише з одного небуття, виникнення з небуття назвемо *становленням*. Виникнення небуття (ніщо) з буття назвемо *знищенням*. І становлення, і знищення — це *зміни*. Відсутність зміни назвемо *незмінністю*. Становлення та знищення в зміні розрізняється порядком передування — чи передус небуття буттю чи буття небуттю. Наявність лише буття (або лише небуття) свідчить про його неперервність. Наявність буття і небуття (робимо припущення про буття буття і буття небуття, тобто виходимо з наявності більш ніж одного неперервного буття), їх чергування свідчить про перервність всередині буття. Момент неперервності буття (небуття) визначимо через поняття *зв'язку* (або зв'язків, враховуючи припущення про існування більше одного буття). Момент перервності буття (небуття) визначимо через поняття *елемента* (елементів). При цьому не будемо випускати з уваги, що все це — лише абстрактні моменти, тому що елемент буття (небуття) — зв'язок небуття (буття), і елемент, і зв'язок можуть характеризуватись як зміною, так і незмінністю.

Наявність зв'язку має передумовою попереднє становлення зв'язку, становленню зв'язку передус небуття зв'язку в даному елементі. Небуття зв'язку в даному елементі, яке передус його становленню, свідчить про наявність *валентності* елемента як здатності елемента до зв'язку взагалі. Встановлення зв'язку означає знищення даної валентності елемента. Виходячи з припущення, що існує не менше двох різних зв'язків (хоча б як неперервності буття та неперервності небуття), припустимо також, що вибір одного з них пояснюється прагненням елемента до даного вибору. Цю здатність елемента при наявності валентності назвемо *потребою* елемента. Сполучення елемента (елементів) і зв'язку є *системою*. Всі зв'язки в системі характеризують *структуру* її. Саме з'єднання (зв'язок) елемента і зв'язку в системі назвемо *контактом*, контакт щодо кожного з них назвемо *границею* (гранця елемента, границя зв'язку). При наявності систем, які сполучаються, щодо з'єднання їх (до якого кожна система підходить елементом або зв'язком) застосовуються поняття контакт і границя.

Наявність валентності елемента на границі системи свідчить про *відкритість* системи; відсутність валентності на границі системи назвемо *закритістю* системи. Система, взята як замкнута, виступає як *ціле*, а система, взята як відкрита, — як *частина*.

Тут здійснюється вихід на границю вказаних вище понять у їх «передфілософській» функції, бо «ціле» та «частина» уже виводять за межі тієї групи понять, для якої вихідним є «буття». Якщо дана група понять стосується логічного аналізу онтологічного аспекту співвідношень з вихідною категорією «буття», то для цих же співвідношень (точніше до самого «буття») характеристика «частина» виявляється уже непридат-

люю. За визначенням, буття — найбільш широка за онтологічним смислом категорія і в онтологічному плані не може бути частиною будь-чого. Можна заперечити, що буття — частина становлення, проте ж наявне становлення може бути також узагальнено, підведено під «буття».

Для уявлення буття як частини необхідне явне введення гносеологічного аспекту, тобто врахування того, що поняття буття — відображення частини (або часткове відображення) більш багатоманітного у своїй реальності, яким в нашому розумінні виступає невичерпна матерія. З іншого боку, «чисто» онтологічний план вимагає переключення дослідження в іншу категоріальну сферу, основоположне поняття якої — «матерія» виступає як частина буття, але у безпосередньо філософському плані. Інакше кажучи, передфілософський аспект з його системою категорій (напевно, перелічених не повно) вичерпує себе у передфілософській функції і починає виступати у своїй прямій ролі опису власної філософії.

Як відомо, особливо широкими філософськими категоріями і водночас основоположними є «матерія» і «свідомість». Поняття «психічного» у гносеологічному плані є більш широким, ніж «свідомість», оскільки знання акумулюються людиною не лише в свідомості, а й у підсвідомому. Проте сфера підсвідомого взагалі порівняно мало вивчена, до того ж підсвідомі знання важко виділити, вплив їх (зокрема на філософські знання) важко вловити. Тому обмежимося лише протиставленням матерії і свідомості.

Матерія — це буття, яке не залежить від будь-якої свідомості (психіки), тобто матерія — це об'єктивна реальність. Само собою зрозуміло, що про матерію людина знає лише остільки, оскільки вона відображається у людському пізнанні. Ленін писав про філософську категорію матерії: «...Поняття матерії, як ми вже говорили, не означає гносеологічно нічого іншого, крім як: об'єктивна реальність, що існує незалежно від людської свідомості і нею відображається»¹. Категорія свідомості (як, до речі, і категорія матерії) вимагає для свого розкриття надзвичайно широких характеристик і досліджень. Проте в плані співвіднесення з матерією (в рамках відповіді на основне питання філософії) тут дамо лише вихідне визначення свідомості як психічного в людині. З багатьма обмеженнями *свідомість* можна визначити як суб'єктивне буття — вторинну щодо матерії властивість людини пізнавати матерію і реалізовувати здобуті знання.

У визначенні свідомості відчувається «некоректність» у логічному обґрунтуванні. Адже тут введені поняття, наприклад «властивість», «відношення» тощо, які памі ще не визначені. На наш погляд, тут яскраво виявилась неможливість витримати одполінійність в обґрунтуванні

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 238.

та систематизації діалектичного матеріалізму, про яку йшлося раніше. Проте порушення лінійності у викладі зовсім не є неохайністю, яку слід усунути. Порушення такого принципу, коли філософські категорії вишикувані в одну висхідну лінію розвитку і розрізняються лише як її етапи, — в принципі є неминучим для сучасної наукової філософії. І не лише тому, що всі категорії пов'язані також з нефілософськими знаннями. В самому діалектичному матеріалізмі відгалужуються, перетинаються, ідуть паралельно лінії, які пов'язують різні категорії. Категорії пов'язані одна з одною і безпосередньо і через різноманітні опосередкування. Це стосується навіть «чисто» оптологічного аспекту, не говорячи вже про постійну явну і неявну взаємодію, збіг і відхилення його з гносеологічним, логічним та іншими аспектами.

Над створенням наукової системи категорії діалектичного матеріалізму працюють і філософи Радянської України. Так, над виробленням чітких критеріїв специфічних пізнавальних засобів для деяких категорій працює, наприклад, В. І. Войтко. Він пише: «Сутність, як і явище, пізнана, але явище дане *безпосередньо і сприймається органами чуття*, сутність же не може бути пізнана лише за допомогою *абстрактного мислення*»¹. А. Касимжапов та Н. Іцкович вводять аналогічний засіб у визначення категорії якості: «*Якість* — це така визначеність, що фіксується спогляданням, того або іншого предмета, що невіддільна від самого факту його існування як даного предмета; найбільш простий і абстрактний (тобто бідний визначеннями) ступінь логічного відтворення чуттєво даної конкретності»². В категорії якості, на їх думку, «фіксуються і відбиваються у визначеннях лише чуттєво дані межі, різниці, схожості та інші безпосередньо дані характеристики»³.

У цих визначеннях виявилася цікава спроба прямого включення гносеологічного аспекту у визначення філософської категорії. «Чуттєве пізнання», споглядання — лише момент пізнання, оскільки в будь-якому реальному процесі людського пізнання беруть участь (хоча й по-різному) усі сфери психіки. В конкретній пізнавальній ситуації той або інший момент виступає на перший план, але цілком відокремити його від інших моментів нелегко. Якщо вважати, що якості стосуються лише характеристики, що безпосередньо сприймаються органами чуттів, тоді категорія якості виявиться (принаймні в сучасних умовах) незастосовною до великої групи матеріальних об'єктів (наприклад, елементарних часток) і характеристик (наприклад, хімічної структури молекул різних речовин тощо). На це можна заперечити, що властивості мікрооб'єктів, наприклад, ми сприймаємо за допомогою приладів. Але безпосередньо

¹ В. И. Войтко. Диалектический и исторический материализм, стор. 147.

² Философская энциклопедия, т. 2, М., 1962, стор. 483.

³ Там же.

чуттєвим сприйняттям, спогляданням це можна назвати лише з натяжкою — значно розширюючи поняття безпосередньо чуттєвого сприйняття. Крім того, включення приладів у процес пізнання розкриває ту його властивість, яка у стислому, редукованому вигляді завжди характеризує співвідношення відчуттів і мислення: щоб віднести дані приладу, які чуттєво сприймаються, до визначеності саме певного об'єкта, необхідні розумові операції (які багато в чому схожі з розумовим співвіднесенням знаку, який чуттєво сприймається, з тим, що означається).

Отже, віднесення до якості лише того, що безпосередньо сприймається чуттєвим спогляданням, вимагає визнати відсутність якості матеріальних об'єктів (і матеріальних часток), які безпосередньо не сприймаються органами чуття, вимагає вважати незастосовним до цих об'єктів закону взаємного переходу кількісних і якісних змін тощо. Тут виявляється суперечність між онтологічним та гносеологічним аспектами. Онтологічний аспект філософії (діалектичного матеріалізму) означає виділення найзагальніших законів розвитку всієї дійсності — природи, суспільства, пізнання. Наголос, природно, робиться на тому, щоб вичлентити, пізнати найзагальніше, спільне. Гносеологічний аспект означає акцентування уваги на історично обмеженому характері людського пізнання об'єктивної дійсності, розглядаючи закономірності цього пізнання і співвідношення в ньому суб'єктивної та об'єктивної сторін відносно даного рівня розвитку людини.

Налагодження найкращого співвідношення у філософії онтологічного та гносеологічного аспектів є досить складним завданням. А у випадку, що розглядається, введення ознаки «безпосередньо чуттєве сприйняття» як необхідної специфіки даної категорії ставить під сумнів її загальність, бо загальність означає, що філософська категорія відображає якісь окремі сторони всіх без винятку матеріальних часток, процесів. До речі, автори наведеного вище визначення якості, мабуть, відчувують це, тому що далі вони значно послаблюють початкову дефініцію: «Річ, яка розглядається як сукупність багатьох властивостей, відкритих безпосередньому спогляданню та досвіду людей, і є річ в аспекті її якості»¹. Відкритих досвіду — означає і знанням (в тому числі і абстрактному мисленню), і навичкам тощо.

Різні сторони визначення та функціонування категорії можна простежити на прикладі поняття матерії.

Ще у 20-і роки висловлювалась думка, що, власне, конкретні знання про матерію може дати лише (або переважно) природознавство. Так, В. Бойко, коментуючи лєнінське визначення матерії, писав: «Що до нашого *конкретного* розуміння матерії, то це залежить цілком від при-

¹ Філософская енциклопедия, т. 2, стор. 484.

родничих наук»¹. З'являються праці, де конкретизується таке розуміння. Крім робіт, які вже згадувалися, можна назвати, наприклад, велику статтю М. Кравчука «Простір, час, матерія»². Хоча вона й має широку філософську назву, але, по суті, розглядає лише фізичний, частково математичний аспект проблеми, викладаючи загальну і спеціальну теорію відносності, зіставляючи їх з деякими положеннями класичної ньютонівської фізики. Відповідна тенденція знайшла вираз у галузі, яку називають філософськими проблемами природознавства.

Протягом досить тривалого періоду вважалося, що існують два визначення матерії — філософське і фізичне. С. Семковський у 1927 р. про Леніна писав: «...Він перший сформулював точно та дуже принципово важливе *розмеження* *поміж* *філософським* *та* *фізичним* *поняттям* *матерії*»³. А дещо пізніше це розмежування стало вважатися само собою зрозумілим. Так, М. Журавський досить категорично писав: «Марксистський матеріалізм виходить з того, що є і повинно бути два визначення матерії: фізичне і філософське. Оскільки фізичне визначення матерії історично обмежене, бо воно виражає тільки ступінь пізнання матерії в кожний даний момент, то ідеалістичному тлумаченню матерії марксистський філософський матеріалізм протиставить своє, нічим не обмежене і єдино правильне філософське визначення матерії, як об'єктивної реальності, що дана нам у відчуттях»⁴.

У сучасній філософській літературі це питання здебільшого вважається розв'язаним: визначення поняття матерії може бути лише філософським. Наприклад, В. І. Войтко пише: «Не слід змішувати філософське поняття матерії як об'єктивної реальності з природничо-науковими уявленнями про будову матерії. Немає жодякого особливого «фізичного», «хімічного» чи «біологічного» поняття матерії»⁵.

В цьому питанні, як відзначали деякі автори, своєрідно виявляється взаємозв'язок філософії і природознавства⁶. Але поняття матерії (як і простору, часу тощо) спеціально використовується не лише у природознавстві, а й у суспільних науках. «Так, впробничі відносини поміж людьми,— писала в свій час Васильєва,— є суспільна матерія, вони складають базу суспільства, і в розумінні цього полягає суть матеріалістичного розуміння історії, але самі собою виробничі відношення не містять

¹ В. Бойко. Діалектичний матеріалізм, стор. 129.

² М. Кравчук. Простір, час, матерія (до теорії релятивності).— «Червоний шлях», 1924, № 4—5.

³ С. Ю. Семковський. Що він Ленін в матеріалізмі.— «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 61.

⁴ М. Журавський. Матеріальність світу.— «Вільшовик України», 1940, № 8, стор. 93.

⁵ В. І. Войтко. Диалектический и исторический материализм, стор. 51.

⁶ Див.: Философские вопросы современной физики, К., 1964, стор. 103.

у собі апі граму матерії, матерії речовинної, матерії фізико-хімічної»¹. Тому, власне, це один з виявів співвідношення між філософськими та нефілософськими знаннями, про яке йшлося раніше.

Дехто з авторів ставив питання про необхідність, крім наявного гносеологічного визначення матерії, дати визначення її онтологічне. Так, оцілюючи одну з статей А. Максимова, автор, що підписався Г. Г., писав на сторінках «Більшовика України»: «Найбільший, власне, теоретичний інтерес, на нашу думку, являв таке зауваження автора: «Якщо з погляду гносеології матерія є загальна назва наявної поза нами об'єктивної реальності, то з погляду методології ми мусимо сказати, що матерія є *щось безкрайно складне, що це й є найвища конкретність*» (стор. 230). Як бачимо, це зауваження в трохх іншому розрізі відтворює різницю онтологічного та гносеологічного означень матерії, що їх подано, наприклад, у т. Деборіна («Ленін, як мислитель», 2 вид., стор. 34—36). Хоча, звичайно, різний зміст онтологічного та гносеологічного означень цим не вичерпується»².

Питання про співвідношення гносеологічного та онтологічного аспектів матерії й досі дебатуються філософами України. Воно, зокрема, обговорювалось на республіканській параді з філософських питань фізики елементарних часток і полів, що відбулася в Києві в грудні 1962 р. Там були представлені різні точки зору. Дехто вважав, що ленінське визначення матерії гносеологічне і цілком достатис для філософії, дехто вказував на потребу дещо онтологізувати його, щоб воно краще «працювало» у сучасній науці. Був висловлений і такий погляд: «Але в дійсності визначення матерії, дане Леніним, є в широкому розумінні філософським (навіть не єдністю гносеологічної та онтологічної сторін, як це уявляє дехто), що знімає поділ філософії на онтологію та гносеологію. Поняття онтології та гносеології в їх протиставленні взагалі не застосовні для марксистської філософії та її поняття матерії»³.

Нелегкість прямого сполучення онтологічного та гносеологічного аспектів у філософських категоріях вимагає копінтого і творчого вивчення того, які з наявних пізнавальних засобів, форм, їх сполук можуть бути використані, щоб відрізнити одну категорію від іншої, які пізнавальні форми ще потрібно створити, зафіксувати. До того ж відомо, що філософія обмежена рівнем соціальної практики і пізнання свого часу. В цьому не лише недолік, а й достоїнство філософії, адже вона в системі своїх

¹ О. Васильєва. Конспект Леніна «Логіка» Гегеля як зразок діалектичної критики.— «Прапор марксизму», 1929, № 4, стор. 13.

² Г. Г. «Под знаменем марксизма», 1927 рік.— «Більшовик України», 1928, № 5, стор. 109.

³ П. В. Копин. Ленинское определение материи и некоторые вопросы определения союза философии и естествознания.— В кн.: Философские вопросы современной физики, стор. 185.

категорії, відображаючи відповідні об'єктивні процеси, узагальнює висновки інших сфер пізнання і завдяки цьому розвивається як наука. Але ці інші, нефілософські, сфери впливають на неї. Матеріалізм XVII—XVIII ст. був механістичним, матеріалізм інших етапів відповідно відображав особливості свого рівня практики та знань. Як писав Ф. Енгельс, з новими великими відкриттями у природознавстві матеріалізм пабував нової форми. А такий вплив на філософію здатне здійснити не лише природознавство. Сама марксистська філософія, що дала обгрунтування цієї тези, не є винятком з неї. Вона гарантована від різкої зміни в своїх найважливіших принципах, оскільки ці принципи діалектико-матеріалістичні і якраз враховують та теоретично обгрутовують постійний розвиток матеріальної дійсності і її пізнання людиною. Останні десятиліття відзначилися значними відкриттями у різних сферах пізнання, виникли нові науки, відбулися істотні зміни у соціальному житті. Відповідно і в марксистській філософії виникли нові категорії, які рашіше спеціально не досліджувалися діалектичним матеріалізмом. При цьому закономірно відбувається процес обмеження «старих» категорій, питома вага яких у загальній системі діалектичного матеріалізму не може не уточнюватися. Найістотнішим при цьому є те, що філософія все глибоше, точніше, повніше, не втрачаючи свої специфіки, пізнає об'єктивну дійсність.

Основні закони матеріалістичної діалектики. Вище вже відзначалося, що категорії діалектичного матеріалізму перебувають у певній системі. Це стосується безпосередньо і розуміння діалектичних закономірностей. Ще в 1932 р. В. Юринець, викладаючи основні закони матеріалістичної діалектики, підкреслював їх зв'язок: закон єдності і боротьби протилежностей розкриває, чому здійснюється рух, розвиток; закон переходу кількості в якість і навпаки — як це відбувається; а закон заперечення заперечення — який шлях розвитку¹. У сучасних загальних курсах, підручниках з діалектичного матеріалізму в основному так само характеризується взаємовідношення між законами діалектики.

Дослідження законів та категорій діалектичного матеріалізму історично проходило перівномірно. Так, в радянській філософській літературі до другої половини 30-х років панував погляд, що закон заперечення заперечення — один з основних законів матеріалістичної діалектики. Саме так цей закон характеризується в підручниках з діалектичного матеріалізму В. Бойка (1928) та у підручнику під редакцією О. Бервицького та ін. (1932). Характеризуючи заперечення заперечення, Ф. Гофман, наприклад, писав: «Тріада, це форма (ритм) розвитку всіх явищ (правда, ми знаємо, що не треба її перетворювати в абстрактну апріорну схему)»².

¹ Див.: Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 302—303.

² «Прапор марксизму», 1930, № 3, стор. 117.

Висловлювалася також думка, що сама тріада не має універсального характеру¹. Усі дискусії з приводу закону заперечення заперечення проходили в рамках знання і дослідження самого закону. З кіпця 30-х років цей закон майже перестав вважатися одним з основних законів діалектики. «Майже перестав», бо згадки про цей закон час від часу зустрічалися. Так, говорячи про «Анти-Дюринг», звичайно, не можна було не згадати про закон заперечення заперечення, проте він підводився під одну з «основних руп». «Закон заперечення заперечення відображає не що інше, як поступальний рух всього суцього»². Спеціальних досліджень цього закону не проводилось; в цей період на Україні, наскільки нам відомо, не вийшла жодна публікація, спеціально присвячена його викладу чи вивченню. І лише з другої половини 50-х років закон заперечення заперечення був «відповленим у правах». Аналогічна доля спіткала деякі інші категорії.

Значну увагу філософи України приділяли закону взаємного переходу кількісних і якісних змін. У зв'язку з цим досліджувалися категорії якості, кількості, міри, стрибка тощо, їх взаємний зв'язок. В. Бойко в 1928 р. так визначав якість: «Якість — 1) *означеність* предмету, цебто певід'ємні сторони речі, що *зв'язують* її з іншими речами, 2) *форма* речі, коли всі її сторони розглядають з боку їх внутрішніх зв'язків, як щось ціле, конкретне, що може бути *протиставлене* всякій іншій речі»³. Кількість розглядається ним як певна однорідність речей, міра — як єдність кількості і якості. О. Васильєва уточнювала поняття кількості таким чином: «З точки зору об'єктивного світу кількісний момент обумовлює обмін речовин поміж якостями, бо лише кількість падає якостям безперервність часу та простору»⁴.

З 20-х і аж до кінця 30-х років філософи, як правило, підкреслювали взаємність переходу кількісних та якісних змін і сам закон формулювали саме як такий взаємний перехід. Звичайним було розуміння, що «якість у дійсності переходить у кількість у зв'язку з переходом кількості в якість»⁵. Ці філософські категорії відповідно розглядалися і на матеріалі конкретних наук.

З появою праці «Про діалектичний та історичний матеріалізм» тлумачення вказаного закону протягом тривалого часу стало здійснюватись дещо односторонньо — як переходу в основному кількості в якість, а спеціальних досліджень його велося досить мало.

¹ Див.: В. Бойко. Діалектичний матеріалізм, стор. 117.

² І. Ликов. Про книгу Енгельса «Анти-Дюринг». — «Більшовик України», 1940, № 11, стор. 67.

³ В. Бойко. Діалектичний матеріалізм, стор. 102—103.

⁴ О. Васильєва. Категорія міри в системі Гегеля та в діалектичному матеріалізмі. — «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 47.

⁵ Там же, стор. 135.

У сучасний, третій, період розвитку діалектичного матеріалізму на Радянській Україні філософи, ретельно вивчаючи цей закон, досягли певних нових наукових результатів. Виклад відповідних результатів докладніше розглядається в статті «Дослідження філософами України категорії якості у післявоєнний період»¹.

Дуже важливе місце у марксистській філософії займає такий основний закон матеріалістичної діалектики, як закон єдності і боротьби протилежностей. Філософи Радянської України детально досліджують цей закон, що має надзвичайно велике значення для самої суті розвитку. Розкриттю закону єдності і боротьби протилежностей присвячені спеціальні праці², він викладається і в загальних працях з діалектичного матеріалізму³. В них розглядаються поняття протилежностей, суперечності, підкреслюється їх загальність, розрізняються внутрішні і зовнішні, антагоністичні та неантагоністичні суперечності, розкривається закон єдності і боротьби протилежностей як суть діалектики та інші проблеми.

Суперечність дослідники характеризують як особливий вид взаємозв'язку, взаємовідношення. Сторонами, що взаємодіють, виступають протилежності. Ось одне з загальноприйнятих у філософській літературі визначень: «*Діалектична суперечність* — це взаємовідношення протилежностей. Це — взаємодія, єдність і боротьба внутрішньо пов'язаних, взаємозумовлених, але протилежних сил, тенденцій, сторін, моментів у явищах, предметах, процесах об'єктивної дійсності. *Протилежності* — це сторони суперечності, які взаємно виключають одна одну і виступають одна для одної як передумови»⁴.

За ознаками взаємної зумовленості та взаємного виключення взаємовідношення між двома і більше матеріальними системами можна огрублюючи розмежувати таким чином. Відношення сторін процесу, що взаємовиключають і взаємозумовлюють одна одну при наявності контакту між ними, виступає як *суперечність*.

Сторони, що взаємовиключають і не зумовлюють одна одну, співвідносяться не безпосередньо, а через якісь опосередковуючі ланки. Саме відношення між цими моментами може бути назване їх *несумісністю*. Відношення несумісності між матеріальними системами можна охарактеризувати як відсутність взаємної потреби кожної системи в іншій, у відповідних елементах та зв'язках. Враховуючи загальний зв'язок у кілцевому підсумку всього з усім, несумісність можна охарактеризувати лише як абстраговано вихоплений момент з цієї загальної взаємодії. В цьому відношенні несумісність, хоча і є моментом реальної суперечно-

¹ З історії філософської думки на Україні, К., 1965, стор. 89—103.

² Див.: Я. Савенко. Закон єдності і боротьби протилежностей, К., 1959, та ін.

³ Див. вказані вище книги В. І. Войтка, І. Ф. Воробйова та А. Б. Когана та ін.

⁴ С. Гурвич, В. Петленко, Г. Царегородцев. Вопросы диалектического материализма, стор. 79.

сті, проте у відносно «чистому» вигляді міститься за межами суперечності. В межах же суперечності, ближче до несумісності, на нашу думку, розміщується антагонізм, оскільки в ньому момент взаємного виключення значно превалює над моментом взаємної зумовленості, взаємної потреби.

Сторони процесу можуть взаємно зумовлювати і не виключати одна одну. Тут знову-таки абстраговано вихоплений певний момент взаємодії, бо коли якісь сторони, матеріальні елементи розрізняються, то момент розрізнення зумовлює і якість виключення. Однак істотним є відношення, коли у матеріального елемента *A* є потреба в *B*, а у матеріального елемента *B* є потреба в *A*, таким чином, що без задоволення цих потреб ні *A*, ні *B* не можуть існувати. Тоді взаємне задоволення цих потреб при наявності контакту *A* з *B* і є передумовою існування *A* та *B*. Більше того, саме реальне існування *A* та *B* — критерій того, що ці потреби взаємно задоволені, і *A* і *B* — різні сторони одного матеріального процесу. Таке взаємовідношення між сторонами матеріального процесу є *гармонією*. Вона характеризує (в процесі) взаємовідношення *A* та *B* з задоволенням взаємних потреб, які необхідні для їх реального існування. Вона визначає буття *A* та *B*, не стимулюючи безпосередньо їх зміни в цьому відношенні. В такому розумінні вона відображає момент спокою. Становлення гармонії виступає як гармонізація.

У філософській літературі на Україні категорія гармонії розроблялась в зв'язку з потребами естетичного дослідження. П. І. Гаврилюк, нагадуючи про досить значну історико-філософську традицію (починаючи з античності) у вивченні гармонії, наводить також вислів Ф. Енгельса у листі до П. Л. Лаврова: «Взаємодіяння тіл — як мертвої, так і живої природи — включає в себе як гармонію, так і колізію, як боротьбу, так і співробітництво»¹. У розумінні певної узгодженості і застосовує П. І. Гаврилюк поняття гармонії в методологічній ролі до дослідження груп естетичних категорій².

У певному розумінні гармонія та несумісність — це межі суперечності. Вони виступають і моментами суперечності. Але це такі моменти, що можуть відносно відособлятися, причому це їх відособлення часто має досить важливе значення. З ним, зокрема, пов'язана і соціальна зумовленість проблематики суперечності та гармонії в марксистській філософії. Адже категорія гармонії має немало домарксистську історико-філософську традицію.

Безперечно, і за соціалізму і за комунізму суперечності виступають джерелом зміни, розвитку. Врахування та дослідження суперечностей

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1954, стор. 291.

² Див.: П. І. Гаврилюк. Про природу естетичного. — У кн.: Естетичне в житті та мистецтві, стор. 29—31.

залишається і завжди буде в полі зору науки. Проте об'єктивні закони соціалізму, основні принципи комунізму тощо висувають на чільне місце дослідження і категорії гармонії. Адже в принципах комунізму знайшли відображення завдання створення і вдосконалення суспільства, де б вільний, прогресивний розвиток кожної людини відповідав потребам і іншим членів суспільства, був узгоджений і можливо більшою мірою гармонізований з ними.

Категорія гармонії узагальнює і висновки конкретних наук, що свідчать про відносну сталість, узгодженість, взаємну відповідність різних матеріальних систем. Так, властивість тіл зберігати свою форму пояснюється сильним зв'язком між атомами і молекулами, що входять до його складу. Г. М. Франк писав, що «найбільш вартим уваги у «механізмі» життєвих явищ є слід зв'язати різке згаджене керування безконечної кількості хімічних процесів, що здійснюються в живій системі. Відбувається пайточніша регуляція швидкостей окремих процесів, їх послідовність та просторова організація»¹. У біології для означення сталих станів, регуляції постійності внутрішнього середовища організму в зв'язку із впливом різноманітних зовнішніх умов існує принцип гомеостазу. Пізніше категорія гомеостазу була використана кібернетикою як розуміння процесу динамічного урівноваження, стабілізування системи з середовищем. Поняття впорядкованості (як прояв, на наш погляд, гармонізації) широко обґрунтовується і досліджується кібернетикою. Так, Н. Вінер відзначав: «якщо ентропія — міра хаосу, то кількість інформації — міра впорядкованості»². Стабільність системи як цілого також забезпечується встановленням необхідної гармонії всередині її. У. Р. Ешбі пише: «Те, що стабільність системи є властивість системи як цілого, пов'язане з тією обставиною, що наявність стабільності завжди означає певну координацію в діянні частин одна на одну»³.

Момент гармонізації виявляється і в найрізноманітніших процесах соціального життя: координація розвитку різних галузей і сторін виробництва, співвідношення економіки та інших сфер соціального життя, співвідношення різних форм пізнання тощо. Це стосується пасамперед суспільства, позбавленого антагонізмів.

Процесу пізнання також властивий момент гармонії. Пізнання як відображення об'єктивної дійсності при наявності суперечностей означає і відповідність, гармонію між знаннями та відображуваною ними дійсністю, об'єктами. У кожній пізнавальній абстракції, коли вона за своїм

¹ Физико-химические и структурные основы биологических явлений. Сборник работ, М., 1960, стор. 42.

² Н. Винер. Кибернетика и общество, М., 1958, стор. 44.

³ У. Росс Эшби. Конструкция мозга. Происхождение адаптивного поведения, М., 1962, стор. 97.

рівнем та площиною явно стає недостатньою, виявляється її суперечність з об'єктом, виникає необхідність гармонізувати її з іншими знаннями, які відображають невраховані першою стороною дійсності. Наприклад, в математиці при розв'язанні так званих крайових задач, крім основних диференціальних рівнянь, які моделюють внутрішній механізм досліджуваного процесу, вводяться також додаткові, крайові умови: «Процеси, які не досліджуються через те, що вони здійснюються за просторовими або часовими межами галузей дослідження, здійснюють вплив на хід розвитку явищ, які вивчаються, і тому знаходять відповідне відображення в додаткових умовах»¹.

Істинність знань також означає момент гармонії з об'єктивною дійсністю, правильність — з уже наявними знаннями, цінність — з потребами суб'єкта тощо. Різні сфери пізнання також координуються, гармонізуються, спільно забезпечуючи необхідну повноту орієнтації людини в навколишній дійсності. Так, має підставу зауваження Б. Руніна: «Мабуть, якщо б ми обмежились лише одним науковим пізнанням, яке дає нам істинне знання речей, і відмовились би від художнього, що розкриває нам людський зміст життя, дуже скоро в нашій свідомості вся картина дійсності різко змістилась би, наша орієнтація в світі була б порушеною»². Безперечно, координуються, узгоджуються між собою і різні жанри мистецтва, і різні галузі науки. В розвитку науки, взятої в цілому, порушення об'єктивно необхідної гармонії між її елементами здатне привести до небажаних наслідків.

Процеси практики, перетворення є тим пліднішими, чим більш гармонізована свідомо мета з об'єктивними процесами перетворення. Момент гармонії відчутний на всіх етапах перетворення, аж до таких, здавалось би, деталей, як організація матеріально-технічного постачання виробництва тощо.

Закономірності за своєю суттю також відображають певну гармонію між окремими речами та процесами — в тому відношенні, в якому зумовлюють їх буття. Ці ж закономірності, як такі що обгрутовують зміну, розвиток матеріальних часток, служать виразом суперечностей. Момент гармонії виявляється і в ритмі як узгодженій повторюваності матеріальних систем, що взаємодіють в русі, просторі, часі.

Обгрунтування гармонії як філософської категорії означає також розкриття її місця в існуючій системі діалектичного матеріалізму. Гармонія пов'язана і з іншими поняттями. Стабільність міри відбиває відносну гармонію кількості і якості в даному процесі. Момент гармонії характеризує взаємодіювання всіх частин всередині цілого і т. д.

¹ А. А. Гухман. Введение в теорию подобия, М., 1963, стор. 58.

² Б. Рунін. Путь творчества (Заметки о соотношении научного и художественного мышления).— «Вопросы литературы», 1964, № 8, стор. 126.

Викликає інтерес співвідношення гармонії і суперечності. Момент гармонії виявляється вже в єдності протилежностей: вони борються, але в даному співвідношенні і зумовлюють одна одну. Проте термін єдність, необхідний для часткової характеристики співвідношення протилежностей, недостатній для характеристики гармонії в цілому. Це особливо виявляється у розгляді процесів виникнення даної суперечності і її подолання, «зняття».

Перебіг процесів під кутом зору розв'язання суперечностей у філософській літературі звичайно розглядають так: одна суперечність долається, поступаючись іншій, наступній (і генетично пов'язаній з нею) суперечності тощо. Так воно і є. Але не зовсім ясно, що має місце на стиках суперечностей, які змінюють одна одну. Часто «відмінність» розглядають як таку категорію, що передує суперечності (і завершує її). Так, Ф. Ф. В'яккерев пише: «Відмінність викликає суперечність, суперечність руйнує відмінність — у цьому полягає діалектична взаємодія відмінностей і суперечностей»¹. Проте механізм цього процесу все ж залишається не зовсім зрозумілим.

Живання поняття гармонії може розкрити процес дещо повніше. Насамперед гармонія — не застигла стабільність, вона динамічна, виступає як процес задоволення потреб, що необхідні для існування сторін, які взаємодіють. Гармонія означає такий взаємний обмін між сторонами (і всередині них), який забезпечує їх буття. Різні конкретні суперечності стимулюють і прогресивні, і регресивні процеси.

Розв'язання, подолання конкретної суперечності означає і зміну всіх (двох і більше) її протилежних сторін. Ці зміни залежно від специфіки відбуваються в широкому діапазоні — від знищення основи одних протилежностей до зміцнення основи інших протилежностей і її вдосконалення.

В цьому відношенні момент суперечності пронизує і гармонію. Момент відносного спокою буття знаходить вираз саме в гармонії. Але дані взаємно задоволені потреби у гармонізованих системах не є ізольованими. Кожний з гармонізованих елементів зазнає на собі впливу інших елементів, внутрішніх для тієї системи, в якій він міститься, але зовнішніх для даної гармонії. Тому і сам цей елемент змінюється — навіть незалежно від гармонізації в одному відношенні. Змінюється і його потреба, для задоволення якої стає недостатнім той зв'язок, який був гармонійним на попередніх етапах. І навіть у випадку заповнення наявної валентності, тобто у випадку виникнення реального зв'язку, цей зв'язок перестає бути гармонійним, оскільки виникає незадоволена в даному відношенні потреба. Момент переходу гармонії в дисгармонію і виступає

¹ Ф. Ф. В'яккерев. Диалектическое противоречие и марксистская политическая экономия, М., 1963, стор. 94.

як момент виникнення суперечності. Виникнення і розвиток суперечності з властивою їй активністю і боротьбою стимулює зміну взаємодіючих матеріальних систем у відношенні, раніш гармонійному. Дисгармонійність як суперечність характеризує цю зміну.

Слід відзначити випадки одnobічної, не взаємної суперечливості чи гармонійності деяких взаємодіючих матеріальних систем. Так, система *A* може бути гармонійною стосовно до системи *B*, а *B* негармонійною по *A*. Елемент *A* може бути суперечливим по *B*, а *B* може бути гармонійним по *A* або несумісним з *A*. І так далі.

Категорія гармонії, як і інші категорії, відображає лише момент, абстрагований від багатостороннього матеріального процесу.

Отже, гармонія і суперечність в об'єктивній дійсності тісно пов'язані, зумовлюють одна одну, в цілому характеризують буття і зміну матеріальних процесів. Гармонія як абстрагований момент дійсності — умова і джерело самого буття матеріальної системи в її відносному спокої. Суперечність — джерело зміни, розвитку кожної матеріальної частки. Оскільки гармонія завжди динамічна, остільки суперечність зумовлює і її. Оскільки суперечність реально існує, остільки гармонія зумовлює і її, проявляючись через єдність протилежностей в суперечності. Подолання даної суперечності означає становлення нової гармонії і появу нової суперечності. Порушення даної гармонії під впливом суперечності означає перетворення даного матеріального процесу в інший. Абстраговано вихоплений момент спокою і виявляє «чисту» гармонію, а момент зміни — суперечність. Відповідно й людина, щоб зміцнити буття даної частки, гармонізує зв'язки, що стосуються до неї. А заміна буття даного процесу іншим може бути прискорена, якщо люди загострюють, посилюють суперечності, що характеризують його.

У цьому розділі були розглянуті твори понад ста авторів (а переважна частина їх опублікувала більш, ніж по одній праці), що, працюючи на Україні, сприяли поширенню розвитку діалектичного матеріалізму. Звичайно, коло науковців з цієї галузі на Радянській Україні було ширшим, і дальші дослідження дадуть можливість показати більш повну картину. Проте й уже вивчене незатерчено переконує у вагомості внеску, який зробили українські радянські вчені у загальну скарбницю діалектичного матеріалізму, в піднесення марксистсько-ленінської філософії.

III. ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ¹

Предмет історичного матеріалізму

Корінні положення матеріалістичного розуміння історії були сформульовані класиками марксизму-ленінізму. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції перед філософами України, як і всього Радянського Союзу, поставили такі завдання:

на основі узагальнення досвіду соціалістичного та комуністичного будівництва в нашій країні, а з виникненням світової соціалістичної системи — досвіду соціалістичних революцій і соціалістичного будівництва в країнах соціалістичного табору — розвивати далі марксистсько-ленінське вчення про суспільство, зокрема вивчати закономірності виникнення і розвитку комуністичної суспільно-економічної формації;

захистити марксистсько-ленінське вчення про суспільство від фальсифікації його всілякими ідеологами буржуазії, реформістами, ревізіоністами, сектантами, догматиками;

пропагувати і популяризувати матеріалістичне розуміння історії серед широких мас інтелігенції і трудящих з метою перетворення його у невід'ємну частину світогляду радянських людей.

Українські філософи докладають усіх зусиль, щоб виконати ці завдання. Значне місце в працях українських радянських філософів займає з'ясування питання про предмет історичного матеріалізму, про співвідношення між діалектичним та історичним матеріалізмом, між історичним матеріалізмом та іншими науками, що вивчають суспільні явища. Багато уваги приділяється також висвітленню значення історичного матеріалізму як методології для окремих суспільних наук.

Філософи України, незважаючи на певні відмінності у формулюваннях, сходяться на тому, що історичний матеріалізм є поширення положень діалектичного матеріалізму на вивчення явищ суспільного життя, що історичний матеріалізм виступає і як наука про найбільш загальні закони розвитку суспільства і як методологія щодо вивчення суспільних явищ. Так, наприклад, Я. Блудов ще у 1931 р. писав: «Теорія історичного матеріалізму загалом є не що, як наслідок застосування ме-

¹ З великого кола питань даної теми автор розглядає тут лише окремі — предмет історичного матеріалізму, розвиток суспільства як природничо-історичний процес, соціалістичну революцію і державу, соціальні зміни в радянському суспільстві.

тоду діалектичного матеріалізму до аналізу суспільно-історичного процесу, як викриття змісту діалектики суспільного розвитку». І далі: «Отже, історичний матеріалізм є наукова теорія про суспільство, про його закони розвитку, він є наукова метода всіх суспільних наук. Історичний матеріалізм є наукова теорія пізнання суспільства і теорія керівництва для революційного діяння»¹. Аналогічні твердження знаходимо і в ряді інших праць².

Українські радянські філософи викривали і викривають спроби опортуністів і ревізіоністів відірвати історичний матеріалізм від діалектичного матеріалізму і протиставити їх один одному. У рецензії на книгу одного з лідерів австрійської соціал-демократії М. Адлера «Підручник матеріалістичного розуміння історії» (Берлін, 1930 р.) В. Юринець піддав гострій критиці намагання автора книги тлумачити марксизм як тільки соціологію, як тільки вчення про суспільні явища. Спроби М. Адлера відірвати історичний матеріалізм від діалектичного, «довести, що між ними нічого спільного немає», пише В. Юринець, є «тільки тактичний маневр для приховання дійсного наміру автора: відкинути геть історичний матеріалізм. Цей замір виявляється в твердженні, що марксизм не має нічого спільного з політикою, що він — чиста наука, і при тому наука позапартійна»³.

Проте історичний матеріалізм не є простим, механічним поширенням положень діалектичного матеріалізму на вивчення суспільних явищ. Застосування принципів діалектичного матеріалізму до явищ суспільного життя з урахуванням їх специфічного, особливого характеру збагачує сам діалектичний матеріалізм, висуває нові положення, які дають можливість більш повно і глибоко розкрити окремі закони і категорії діалектичного матеріалізму, виробити матеріалістичне світорозуміння. «Діалектичний матеріалізм, — відзначав М. Перлін, — це є те «загальне», що ми знаходимо в матеріалізмі історичному, гносеологічному і природничо-науковому». Разом з тим «в застосуванні до історії людей принцип діалектичного матеріалізму заповнюється більш конкретними вказівками: це — вчення про роль матеріальної діяльності людей, про продуктивні сили і виробничі відносини, про суспільні формації, про позірну самостійність ідеологічних форм і т. д. ...»⁴.

¹ Я. Блудов. Суспільство і природа, 1931, стор. 18.

² Див.: Т. Степовий. Перекручення в матеріалістичному розумінні історії Плеханова. — «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 1, стор. 73; В. И. Войтко. Диалектический и исторический материализм, стор. 183—184; І. Воробйов, А. Коган. Марксистсько-ленінська філософія, стор. 210, 213.

³ В. Юринець. Про книгу Макса Адлера «Підручник матеріалістичного розуміння історії». — «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 1, стор. 104.

⁴ Ник о л а й П е р л и н. Исторический материализм (Опыт методологического построения), К., 1925, стор. 11.

Ще в першій половині 20-х років склалось дві точки зору на марксистську соціологію. Прихильники однієї з них вважали, що марксистська соціологія та історичний матеріалізм — одне й те саме, тотожні поняття. Так, С. Семковський розумів соціологію як науку про закони, що лежать в основі історичного процесу, як загальне вчення про людське суспільство і закони його розвитку. Він писав: «Марксистська соціологія — матеріалістичне розуміння історії»¹.

Іншої думки дотримувався М. Перлін. Він вважав, що під марксистською соціологією слід розуміти сукупність усіх знань про людське суспільство; а тому поняття «історичний матеріалізм» не збігається з поняттям «марксистська соціологія» — друге поняття ширше від першого. «Історичний матеріалізм, — писав він, — є марксистська соціологія, але це міркування зовсім не годиться для визначення історичного матеріалізму, тому що марксистська соціологія включає в себе не тільки історичний матеріалізм. Визначаючи історичний матеріалізм як соціологію, ми як би кажемо, що він включає в себе всі суспільні науки, і, таким чином, випускаємо його методологічне значення»².

Аналогічні відмінності в розумінні марксистської соціології мають місце і в сучасній філософській літературі. Так, В. Войтко пише, що «соціологією прийнято називати науку про суспільство і загальні закономірності його розвитку»³, тобто він вважає, що соціологія є сукупністю усіх знань про суспільні явища, а В. Передерій вважає, що марксистська соціологія — це наука про найбільш загальні закони розвитку людського суспільства, тобто історичний матеріалізм⁴.

Українські філософи, що вивчали методологічні питання дослідження суспільного життя, розглядали історичний матеріалізм як марксистську методологію для всіх конкретних суспільних наук. Ґрунтовно питання про методологічне значення історичного матеріалізму ставиться у праці М. Перліна «Исторический материализм (Опыт методологического построения)». М. Перлін твердив, що діалектичний матеріалізм дає метод дослідження історичному матеріалізму, а історичний матеріалізм, в свою чергу, дає метод більш конкретним історичним дисциплінам. На основі загальної методології вивчення суспільного життя — історичного матеріалізму — кожна суспільна наука розробляє свою методологію. «Історичний матеріалізм, — писав він, — конкретизуючись, переходить в методологію тієї чи іншої історичної науки, і, навпаки,

¹ С. Ю. Семковський. Конспект лекцій по историческому материализму, 1924, стор. 31.

² Николай Перлин. Исторический материализм (Опыт методологического построения), стор. 101.

³ В. И. Войтко. Диалектический и исторический материализм, стор. 184.

⁴ Див.: УРЕ, т. 13, стор. 357—358.

методології історичних наук, абстрагуючись, переходять в історичний матеріалізм»¹.

На думку М. Перліна, дослідження тієї чи іншої сторони суспільного життя складається з двох етапів. На першому етапі такі науки, як, наприклад, історія, історія літератури, історія науки тощо, займаються встановленням окремих фактів, їх перевіркою. На другому етапі ці науки встановлюють закономірний зв'язок між різними фактами. Методологія конкретної суспільної науки діє на обох етапах дослідження, тоді як історичний матеріалізм як методологію зовсім не цікавить питання про те, як встановлюються самі факти.

Принципiальна відмінність iснує i між методологією другого етапу дослідження i історичним матеріалізмом. «Для методології історичної науки,— читаємо в праці М. Перліна,— закономірний зв'язок є шуканий, тому що самі елементи його підлягають з'ясуванню i визначенню. Для історичного матеріалізму він, цей зв'язок, як абстрактний, завжди є вже знайденим. Це означає, що методологія конкретної історичної науки повинна давати конкретні вказівки, як потрібно застосовувати істини історичного матеріалізму на практиці, а застосовувати на практиці — це значить перевірити її, розширити, доповнити, можливо заперечити i змінити»².

Обговорення українськими радянськими філософами методологічного значення історичного матеріалізму позитивно позначилось на розвитку конкретних наук про суспільство, проте висунуті думки щодо цього вимагають уточнення.

Насамперед історичний матеріалізм не є повторенням принципів, законів i категорій діалектичного матеріалізму. Історичний матеріалізм розглядає лише специфічні положення, які виникають в результаті застосування діалектичного матеріалізму до вивчення явищ суспільного буття. Історичний матеріалізм спеціально не розкриває суть тих законів i категорій діалектичного матеріалізму, які мають аналогічний характер дії в різних сферах матеріального світу. Проте, зрозуміло, без знання i застосування їх дослідник не зможе в усій повноті i глибині пізнати явища i процеси, що мають місце в суспільстві. Тому, на нашу думку, більш правильним буде вважати, що методологією конкретних суспільних наук є діалектичний матеріалізм в поєднанні з принципами історичного матеріалізму, тобто марксистсько-ленінська філософія в цілому.

Далі. Досліджуючи окремі факти, події i процеси, дослідник виходить з певних загальних принципів, які формулюються загальною методологією. Та й сам процес дослідження можна лише умовно розчленити

¹ Николaй Перлин. Исторический материализм (Опыт методологического построения), стор. 13.

² Там же, стор. 12—13.

на етап вивчення окремих фактів і етап встановлення їх взаємозв'язків: при вивченні окремих фактів розкриваються і їх взаємозв'язки, і взаємодія. Тому принципи загальної методології мають силу протягом усього дослідження. Завдання методології конкретної суспільної науки полягає в тому, щоб розкрити, як принципи загальної методології правильно застосувати до вивчення тієї чи іншої специфічної галузі суспільного життя, розробити методи їх здійснення в практиці дослідження.

Розвиток суспільства як природно-історичний процес

Питання про те, що суспільство, як і природа, розвивається закономірно, що через позірний хаос суспільних явищ і подій пробивається необхідність, науково було обгрунтовано ще у працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Проте буржуазні ідеологи намагались (і далі намагаються) довести, що в суспільстві панує випадковість, що суспільні явища не підлягають дії законів.

В перші роки існування Радянської влади подібну точку зору поділяло чимало працівників науки і освіти на Україні, що зазнавали впливу буржуазних соціологічних концепцій, зокрема концепції німецького буржуазного філософа і соціолога Г. Ріккерта. Поширювались і інші концепції, згідно з якими суспільство розвивається за тими самими законами, що і неорганічна та органічна природа. Прихильники цієї точки зору намагались перенести закони, що діють в тваринному світі, на людське суспільство. Тому висвітленню питання про закономірний характер суспільного розвитку, про якісну відмінність законів природи і суспільства, про характер дії законів суспільного життя приділялась значна увага в працях українських радянських філософів.

На Всеукраїнській педагогічній конференції (липень 1922 р.) Федоровський, Кутепов, Равський і Рильський твердили, що, мовляв, після виходу праць Ріккерта не можна говорити про закономірності історичних явищ. С. Семковський у доповіді і заключному слові піддав гострій критиці ріккертівські погляди на суспільство. Він говорив, що матеріалістичне розуміння історії, створене К. Марксом і Ф. Енгельсом, переконливо показує, що історія суспільства являє собою закономірний процес, і поклато кінець суб'єктивістському підходу до явищ суспільного життя¹. В іншому місці С. Семковський писав, що «Маркс дав ключа до розуміння закономірності історичних явищ. Звичайно, закони історії ще далеко складніші законів біології. І не можна просто закони біологічні переносити в обсяг громадських відносин. Але Маркс показав, що при всій складності історичних законів їх можна усталити, й можна та-

¹ Див.: С. Ю. Семковський. Марксизм как предмет преподавания, X., 1922.

ким чином здобути ключа до розуміння не лише минулого, але й майбутнього»¹.

З критикою наукових поглядів на характер суспільних процесів виступали й інші філософи. Так, Я. Блудов у праці «Суспільство і природа» спростовував спроби буржуазних філософів заперечити закономірний характер суспільних явищ, показував, що явища суспільного життя так само причинно зумовлені, як і явища природи, викривав класову суть намагань соціал-дарвіністів механічно поширити закони природи, зокрема закон боротьби за існування, на суспільство. «Механічне перенесення на суспільство Дарвінового закону боротьби за існування, — писав він, — нічого не дає для пояснення суспільства, законів його розвитку тощо, а лише дає можливість буржуазним ідеологам робити різні реакційні висновки, на зразок того, що, мовляв, владні класи — це ті, що перемогли в боротьбі за існування, дужчі елементи суспільства, найбільш природно обдаровані тощо, а нижчі класи — це слабші і менш обдаровані»².

Блудов підкреслював, що в людському суспільстві діють специфічні, соціальні закони, що їх не можна ні вивести з законів природи, ні звести до біологічних чи механічних законів. Разом з тим він обстоював єдність усіх частин матеріального світу. Однак у Блудова є твердження, які свідчать про те, що йому не зовсім ясним було співвідношення між загальними законами розвитку матеріального світу і специфічними законами розвитку окремих його частин, якісна відмінність законів суспільства від законів органічного світу. Так, він писав, що специфічні закони «є лише особливе виявлення загальних законів», що існують деякі загальні закони органічного світу, які поширюються і на рослини, і на тварин, і на людину (скажімо, «закон боротьби за існування... але форма виявів цього закону в людей зовсім інша, ніж у тварин та рослин»; «з неоднакового характеру боротьби за існування виходять і різні наслідки. З тварин виживають найбільш біологічно пристосовані, найдужчі організми, а в суспільстві може бути і навпаки») ³.

На початку 60-х років знову зростає інтерес дослідників до питань про закономірний характер суспільного розвитку, про об'єктивний характер законів суспільства, про співвідношення загальних і специфічних законів. Це було викликано кількома причинами. Насамперед необхідно було викрити нові спроби буржуазних філософів і ідеологів правої соціал-демократії заперечити існування будь-яких законів суспільного життя; необхідно було показати приховану класову суть таких спроб.

¹ С. Ю. Семковський. Що таке марксизм. Дарвін і Маркс, Х., 1923, стор. 38.

² Я. Блудов. Суспільство і природа, стор. 90.

³ Там же, стор. 83 і 90.

Далі: Потрібно було показати ідеалістичний характер поглядів деяких буржуазних філософів на закономірність процесів у природі і суспільстві: мовляв, розум людини створює закони, за допомогою яких упорядковуються явища в природі і суспільстві.

Нарешті, необхідно було подолати волюнтаристське і суб'єктивістське ставлення до законів суспільного життя, яке виявилось, зокрема, в поширенні думки, піби люди, держава, плануючі органи можуть відмінити і довільно створювати нові закони (в ранг законів суспільного розвитку зводились народногосподарчий план, юридичні закони, конституційні положення тощо).

Таке антинаукове розуміння законів соціалізму призводило до значних помилок у керівництві соціалістичним і комуністичним будівництвом у нашій країні.

Філософи України¹ обґрунтовують об'єктивний характер законів суспільства.

Автори згаданих праць так викладають суть законів суспільного розвитку: люди не можуть створювати або відмінити закони суспільства, але вони можуть пізнавати ці закони і свідомо використовувати їх. Оскільки певні закони діють за умов, які їх породили, а люди своєю діяльністю можуть змінювати ці умови, то тим самим діяльність людей може сприяти діянню того чи іншого закону чи, навпаки, гальмувати його дію. Закони є загальні і специфічні. Загальні закони мають силу в усьому навколишньому світі. Це закони матеріалістичної діалектики. Специфічні закони діють лише в окремих галузях природи або суспільства. Це закони неорганічної природи, біологічні закони, закони суспільства (причому останні не є проявом перших, а є особливими, якісно відмінними від перших).

«Діалектичний матеріалізм, — пише М. Гончаренко, — розкриває якісну відмінність між законами природи і суспільства. Закони, властиві одній формі руху матерії, не можна механічно переносити на інші. Подібно до того, як не можна пояснити суть органічного життя за допомогою положень механіки, так само не можна пізнати суспільне життя, користуючись законами біології або фізики. Закони суспільства не тожні законам природи»².

За широтою охоплення явищ закони суспільства також неоднакові. Є закони, які діють на всіх етапах розвитку людства (наприклад, закон

¹ Див.: М. Гончаренко. Про об'єктивний характер законів соціалізму та їх свідоме використання, К., 1963, стор. 3—24; його ж. Свідоме використання економічних законів — наукова основа практичної діяльності радянського суспільства, К., 1958, стор. 5—45; В. И. Войтко. Диалектический и исторический материализм, стор. 188—190; І. Воробйов, А. Коган. Марксистсько-ленінська філософія, стор. 206—209.

² М. В. Гончаренко. Свідоме використання економічних законів — наукова основа практичної діяльності радянського суспільства, стор. 14.

про визначальну роль суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості; закон відповідності характеру виробничих відносин рівню продуктивних сил; закон співвідношення бази суспільства та ін.), а є закони, які діють лише протягом кількох етапів (наприклад, закон класової боротьби, який має місце тільки в антагоністичних суспільствах), деякі закони мають силу тільки в окремих суспільствах. Загальні соціологічні закони в кожному окремому суспільстві проявляються з певною специфікою.

Для наукового розуміння закономірного характеру суспільного розвитку, як відомо, вирішальне значення мало створення К. Марксом вчення про суспільно-економічні формації. Українські радянські філософи неодноразово відзначали величезне значення поняття суспільно-економічної формації для розуміння людського суспільства, його рушійних сил і законів розвитку¹.

Інший філософ В. Бойко відзначав, що встановлення поняття суспільно-економічної формації «як основи реальної бази всього суспільного життя і всієї людської історії» дає можливість «знайти матеріальну основу суспільного розвитку», на що, на думку автора, слід звернути особливу увагу, бо, наприклад, Богданов основу розвитку суспільства «вбачав у психіці людей, у погодженості людських стосунків і вчинків, що їх завжди і неодмінно регулює свідомість»; знайти «у самій базі основні чинні сили, основні дійові пружини суспільної історії», а саме, в діалектиці продуктивних сил і в діалектичній взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин; науково вивчити виробничі відносини як вираз продуктивних сил; встановити закономірний характер суспільного розвитку. Як підсумок з усього сказаного він пише: «Таким чином, поняття суспільно-економічної формації є могутній засіб для наукового, об'єктивного вивчення суспільного життя»².

Величезне значення поняття суспільно-економічної формації підкреслювалось і в деяких інших працях філософів України.

К. Маркс визначав суспільно-економічну формацію як «суспільство, яке знаходиться на певному ступені історичного розвитку, суспільство з своєрідним відмінним характером»³. Залежно від аспекту розгляду питання про суспільно-економічні формації він робив наголос то на виробничих відносинах як моменті, що відрізняє один ступінь розвитку людського суспільства від іншого, то в цілому на способі виробництва матеріальних благ як єдності продуктивних сил і виробничих відносин,

¹ Див.: Николаї Перлин. Исторический материализм (Опыт методологического построения), стор. 98.

² Василь Бойко. Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин, 1930, стор. 44, 45, 46, 47.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 426.

причому підкреслював, що над виробничими відносинами, економічною структурою суспільства піднімається юридична і політична надбудова, яким відповідають певні форми суспільної свідомості¹.

До правильного, марксистського розуміння суспільно-економічної формації і її структури українські радянські філософи прийшли не зразу. Так, М. Перлін писав, що для того, щоб відрізнити одну стадію розвитку людського суспільства від іншої, не потрібно займатись дослідженням політичного ладу, правової системи, рівня науки, стану моралі, тобто явищ надбудови, бо вони мають другорядне значення для вивчення законів і можуть бути пояснені з уже пізнаної сукупності виробничих відносин, тому, мовляв, К. Маркс під суспільно-економічною формацією розумів систему, сукупність економічних або виробничих відносин².

В основні риси, які характеризують суспільно-економічну формацію, М. Перлін не включав і продуктивних сил, хоч відзначав, що «реальний економічний зміст історії ми методологічно розкладаємо на ряд ступенів, із яких першою — повинні бути продуктивні сили», за допомогою яких «можна зрозуміти і пояснити всю економічну структуру суспільства»³.

Трохи пізніше у філософській літературі з'являється визначення суспільно-економічної формації як єдності продуктивних сил і виробничих відносин. Так, В. Бойко писав: «...Єдність суспільного виробничого процесу, єдність продуктивних сил і відповідних їм продукційних взаємин ми й називаємо суспільно-економічною формацією»⁴. І далі він продовжував: «Кожна така формація, як кожна якість, має свою власну закономірність, свої власні закони функціонування й розвитку. Закони буржуазного капіталістичного суспільства є специфічні й відмінні від законів феодалізму; за переходною добою пролетарської диктатури діють інші, свої закономірності, відмінні від законів капіталізму»⁵.

Іншої точки зору дотримувався Я. Блудов. Критикуючи Бухаріна, який у книзі «Теорія історического матеріалізма» проводив думку, ніби існує суспільство взагалі як якась абстракція, Я. Блудов писав, що для марксиста не може бути поняття «суспільство взагалі», а може бути лише конкретне поняття «суспільство» як сукупність даних продукційних відносин, як певна суспільна формація⁶. Визначивши так су-

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 6.

² Див.: Николай Перлин. Исторический материализм (Опыт методологического построения), стор. 99, 102.

³ Там же, стор. 105.

⁴ Василь Бойко. Діалектика продуктивних сил і продукційних взаємин, стор. 43—44.

⁵ Там же, стор. 46—47.

⁶ Див.: Я. Блудов. Суспільство і природа, стор. 106.

спільно-економічну формацію, він продовжував: «Безперечно, поняття суспільства не вичерпується самими продукційними відносинами, бо існує ціла низка дій та відносин, що безпосередньо не зводяться до продукційних відносин, а одночасно є неминучі для процесу виробництва». Як підсумок Я. Блудов твердив: «Отже, поняття суспільство має в собі не лише дані продукційні відносини — економічну базу, — а включає й усю сукупність надбудов, що виростають на даній базі»¹.

Визначення суспільно-економічної формації як сукупності виробничих відносин чи як єдності продуктивних сил і виробничих відносин, чи як сукупності економічного базису і явищ надбудовного порядку не розкривало основних рис, якими один ступінь розвитку людського суспільства відрізнявся від іншого, тому в працях, що вийшли пізніше, суспільно-економічна формація визначається як історично виниклий тип суспільства з характерними для нього продуктивними силами, виробничими відносинами і надбудовою².

Соціалістична революція, держава і диктатура пролетаріату

В періоді революційних бур головними питаннями, навколо яких точиться найбільш гостра теоретична боротьба, є питання про характер революції, що відбувається, про долю існуючого державного апарату, про політичну владу. Вождь пролетаріату В. І. Ленін надавав великого значення з'ясуванню цих питань і донесенню марксистського розуміння їх не тільки до членів партії більшовиків, а й до широких мас трудящих.

У знаменитих Квітневих тезах і таких працях, як «Листи про тактику», «Завдання пролетаріату в нашій революції», «Політичні партії в Росії і завдання пролетаріату», «Держава і революція», В. І. Ленін, розвиваючи вчення Маркса—Енгельса, на основі узагальнення досвіду російських революцій 1905—1907 рр. і лютневої 1917 р. переконливо показав, що революція в Росії не може спинитись на демократичному етапі, а повинна перерости в соціалістичну революцію. В результаті соціалістичної революції, доводив він, буржуазна державна машина повинна бути знищена і встановлена диктатура пролетаріату у формі влади Рад робітничих і селянських депутатів.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції боротьба навколо зазначених питань не тільки не послабшала, а й набула ще більш запеклого характеру. Боротьба проти диктатури пролетаріату і влади

¹ Я. Блудов. Суспільство і природа, стор. 110.

² Див.: В. И. Войтко. Диалектический и исторический материализм, стор. 186—187; І. Воробйов, А. Коган. Марксистсько-ленінська філософія, стор. 231.

Рад робітничих і селянських депутатів велась як на фронтах громадянської війни, так і на ідеологічному фронті.

Марксистсько-ленінське вчення про диктатуру пролетаріату піддавалось нападкам і з боку відкритих ворогів трудящих, і з боку тих, що прикривались прапором марксизму і соціал-демократії. Проти нього воювали ідеологи буржуазії і поміщиків, меншовики, есери і анархісти, а також лідери II Інтернаціоналу, зокрема ренегат К. Каутський.

У 1918 р. у Відні К. Каутський видав брошуру «Диктатура пролетаріату», в якій перекручувалось марксистське вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, зводились наклепи на радянську державу і діяльність партії більшовиків.

Оскільки питання про пролетарську революцію ставало на порядок денний в цілому ряді країн, В. І. Ленін вважав за необхідне викрити ренегатство К. Каутського. У жовтні-листопаді 1918 р. він пише статтю і велику працю під назвою «Пролетарська революція і ренегат Каутський», в яких розвиває марксистське вчення про державу, соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, розкриває суть радянської демократії, розвінчує К. Каутського та інших лідерів II Інтернаціоналу як прислужників буржуазії.

В підтримку опортуністичної фальсифікації К. Каутським вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про диктатуру пролетаріату виступили російські меншовики. Один з їх лідерів В. Базаров у меншовицькому журналі «Мысль» (№ 7 за 1918 р.), що виходив у Харкові і мав назву «наукового, марксистського», виступив із злбною рецензією на книгу В. І. Леніна «Пролетарська революція і ренегат Каутський». Він паплюжив диктатуру пролетаріату і владу Рад, виступав за збереження установ, побудованих на буржуазному виборчому праві, твердив, що диктатура пролетаріату в Росії є насиллям меншості над більшістю російського народу, що Ради, мовляв, не годяться як органи державного управління.

Писаниною аналогічного характеру були заповнені й інші видання меншовиків. Так, у збірнику «Южное дело» (збірник I, К.—Х., 1918) була надрукована стаття С. Сумського «Социальная революция и научный социализм». Автор статті твердив, що влада, яка виникла в Росії в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і яку він називав «диктатурою більшовицької партії», в усіх відношеннях є регресом, що умови, які передували революції і в яких вона проходила, а також класи, які здійснили революцію, перебувають «в кричущій суперечності» з науковим соціалізмом.

У перший рік після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції боротьба проти ворожих марксизму поглядів на пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату ускладнювалась тим, що меншовики і есери входили до складу Рад, видавали журнали і газети, де відкрито пропагували свої погляди.

Більшовики України в питаннях соціалістичної революції і диктатури пролетаріату стояли на марксистсько-ленінських позиціях і вели рішучу боротьбу проти поглядів меншовиків і есерів. Більшовики розвінчували твердження меншовиків, ніби в Росії не дозріли умови для проведення соціалістичної революції, а значить і для встановлення диктатури пролетаріату і ніби в Росії і на Україні відбувається не соціалістична, а буржуазно-демократична революція.

24 січня 1918 р. на партійній нараді делегатів-більшовиків 4-го обласного з'їзду Рад робітничих і селянських депутатів Донецького і Криворізького басейнів М. Жаков говорив: «Меншовики зробили собі символом віри твердження, що для соціалістичної революції потрібно, щоб пролетаріат був більшістю, і що капітал повинен досягти вищого ступеня концентрації. Це — дурниці, на які тільки і здібні буквоїди марксизму». Соціалістична революція, твердив М. Жаков, може відбутись лише тоді, коли більшість населення країни не буде заінтересована у збереженні існуючого ладу і буде за революцію. А така більшість в Росії є. Це — пролетаріат і напівпролетаризовані шари селянства. В Росії, продовжував він, найголовніші галузі виробництва досить об'єднані у великі підприємства, щоб ними могла керувати держава без непереборних перешкод, що потрібне для соціалістичної революції, а «не концентрація рад концентрації»¹.

Робітничий клас не може вийти переможцем у боротьбі проти своїх ворогів без встановлення своєї диктатури. Уряд, який виникає в результаті соціалістичної революції, говорив інший діяч партії більшовиків С. Васильченко, повинен бути сильним і управляти країною без участі панівних класів. У боротьбі трудящих мас проти буржуазії останній є що втрачати, і вона буде чинити опір усіма силами і засобами. «Перемігши, — продовжував він, — вона була би невблаганною, вона завалила би вулиці трупами робітників, переповнила би в'язниці до стель. Диктатура буржуазна, воєнна або диктатура пролетаріату — єдино можливі політичні форми в сучасний момент»².

З цих питань на з'їзді розгорнулася гостра боротьба між більшовиками, з одного боку, і меншовиками та есерами — з другого. Меншовик Сандомирський, а за ним есери Чорний і Голубовський виступили з твердженням, що в Росії можливий лише демократичний переворот, що для диктатури пролетаріату тут немає об'єктивних умов. Погляди меншовиків і есерів фактично збігалися. Те, що есери були за Ради, але без диктатури пролетаріату, а меншовики виступали проти Рад за Установчі збори, не міняло справи. В обгрунтування своїх поглядів Сандомирський по-наклепницькому твердив, що в Росії у владі стоять лише

¹ «Донецкий пролетарий» від 28 січня 1918 р.

² «Донецкий пролетарий» від 23 лютого 1918 р. (додаток).

деякі елементи пролетаріату і дрібної буржуазії, лякав більшовиків тим, що, мовляв, селяни не підтримають соціалістичних перетворень, що розгорнеться боротьба між чорноробами і кваліфікованими робітниками, між робітниками і селянами.

У боротьбі проти поглядів меншовиків та есерів більшовики України захищали і розвивали марксистсько-ленінське положення про диктатуру пролетаріату як тісний союз робітничого класу і біднішого селянства при керівній ролі першого. Даючи відсіч наклепницьким заявам Сандомирського, більшовик С. Васильченко говорив, що з виступу Сандомирського виходить, що він «ніколи не чув про бідніше селянство, він знає тільки селянську буржуазію, контрреволюційні верхи. З нами більшість селян, які не підуть проти нас. Сандомирський лякає нас зіткненнями чорноробів з кваліфікованими». І з іронією далі додавав: «Чому тоді вже не зіткненнями росіяні з військовополоненими, жінок з чоловіками і т. д.». Більшовик М. Жаков у своєму виступі доводив, що «бідніше селянство з пролетаріатом об'єднані».

Як підсумок дискусії з цього питання в резолюції 4-го з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів Донецького і Криворізького басейнів було записано, що «з'їзд вітає найбільший акт революції — злиття головніших гілок трудового народу — селянства і робітників, створивших на 3-ому Всеросійському з'їзді Рад справжні Установчі збори, які остаточно визначили форму державної будови і прийняли проект соціалізації землі»¹.

І пізніше більшовики України змушені були доводити, що на Україні відбувається соціалістична революція, в результаті якої встановлюється диктатура пролетаріату. У липні 1918 р. на Першому з'їзді Комуністичної партії України в співповіді з політичного становища і завдань партії М. Скрипник відзначав, що він виходить з того, що більшовики України стоять «перед революцією пролетарською»; що перед ними «завдання боротьби за соціалістичну революцію і всякі розмови про те, що у нас революція має по суті селянський характер, потрібно категорично відкинути»². Інший відомий діяч Комуністичної партії України В. Затонський на тому ж з'їзді говорив: «Ми бажаємо, щоб наше повстання закінчилось захопленням влади організованого пролетаріату, встановленням диктатури пролетаріату»³.

Ця думка більшовиків України знайшла відображення в резолюціях Першого з'їзду КП(б)У. Зокрема в резолюції «Про поточний момент» було записано: «Партія повинна боротися під лозунгом відновлен-

¹ «Донецкий пролетарий» від 23 лютого 1918 р. (додаток).

² Протоколи I-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины, 1918, стор. 41.

³ Там же, стор. 92.

ня необмеженої влади Рад як диктатури робітників, підтриманої біднішими селянами України...»¹. Необхідність встановлення диктатури пролетаріату у формі влади Рад обґрунтовувалась і в рішеннях інших з'їздів КП(б)У.

Більшовики України доводили, що органи державної влади експлуаторських суспільств захищають інтереси панівних класів, а тому їх необхідно знищити і на їх місці створити органи, які стояли б на сторожі інтересів пролетаріату і всіх трудящих.

Буржуазний суд, заявляв більшовик В. Філов, є справедливим тільки для буржуазії, і ця його справедливість зводиться до того, що він допомагає капіталістам експлуатувати, поневолювати народні маси. «Суд буржуазного суспільства, — писав він, — служить меті класового пригнічення, експлуатації пролетаріату. ...Пролетаріат... усіма силами повинен проти нього боротися. Як усі буржуазні надбудови, так і ця, повинні бути зметені, зруйновані. На їх руїнах пролетаріат побудує свої установи, свої організації»². Тому, продовжував він, ніякі крики і голосіння прихвостнів буржуазії на захист старого суду не примусять робітничо-селянський уряд відмовитись від створення пролетарського суду, який захищатиме інтереси робітників і біднішого селянства.

Для захисту завоювань соціалістичної революції від внутрішніх і зовнішніх ворогів, писав більшовик В. Вистрянський, потрібна робітничо-селянська армія, яка б була докорінно відмінною від армій, що існують в різних країнах, і характерною особливістю якої було б «свідоме служіння великій ідеї, самовіддана вірність інтересам трудящих всього світу»³.

Оскільки революційна влада пролетаріату в Росії змушена була вжити рішучих заходів проти ворогів трудящих, у відповідь на білий терор вдатися до червоного терору, позбавити експлуаторські класи виборчих прав, то меншовики і лідери II Інтернаціоналу зняли галас що, мовляв, в Росії не існує ніякої демократії, що в Росії, де пролетаріат становить меншість населення, соціалістична демократія неможлива, що влада пролетаріату може бути демократичною тільки в тих країнах, де пролетаріат є більшістю населення.

Більшовики України обстоювали лєнінське положення про те, що пролетарська демократія порівняно з буржуазною є вищою формою демократії і що коли буржуазна демократія є демократією для незначної експлуаторської частини суспільства, то пролетарська є демократією для більшості населення, для всіх трудящих мас⁴.

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 13.

² «Известия Юга» від 16 лютого 1918 р.

³ «Известия Юга» від 19 лютого 1918 р.

⁴ Див.: «Донецкий пролетарий» від 23 лютого 1918 р.

Значне місце у філософській літературі приділялось розглядові питань про форми здійснення диктатури пролетаріату і етапи розвитку та умови відмирання соціалістичної держави, розкриттю функцій диктатури пролетаріату і їх зміни з просуванням нашої країни до комунізму.

Спираючись на положення В. І. Леніна про те, що специфічні історичні і національні умови різних країн, в яких буде здійснюватись перехід від капіталізму до соціалізму, не може не породити різноманітних форм диктатури пролетаріату¹, а також, спираючись на практику здійснення диктатури пролетаріату в СРСР, філософи України роблять спроби з'ясувати можливі конкретні форми диктатури пролетаріату.

У 20—30-х роках, коли диктатура пролетаріату існувала лише у формі влади Рад і історична практика не давала фактичного матеріалу для визначення інших конкретних форм здійснення диктатури пролетаріату, вважалось, що форми диктатури пролетаріату будуть являти собою різновидності Радянської влади².

Лише перемога соціалістичних революцій у ряді країн Східної Європи і Азії дала фактичний матеріал для дальшого розвитку ленінського вчення про різноманітність форм диктатури пролетаріату.

Зразу ж після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в розпалі боротьби проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції більшовики України підкреслювали, що диктатура пролетаріату покликана не тільки придушувати опір скинутих експлуататорських класів, а й будувати новий економічний суспільний лад. Так, відзначивши необхідність диктатури пролетаріату для боротьби проти ворогів трудящих, С. Васильченко говорив: «Але відбувається не тільки боротьба, відбувається будівництво нового життя. Народногосподарчий апарат не налажений; необхідно, спираючись на всі робітничі організації, відбудувати, необхідно, крім того, налагодити суд, народну освіту, фінансовий апарат і т. д.»³.

У резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів Комуністичної партії України, у працях українських радянських філософів на основі аналізу конкретних даних розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва та культури республіки розкривається роль і значення диктатури пролетаріату у відбудові народного господарства і будівництві соціалізму та комунізму, у проведенні культурної революції на Україні.

¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 13.

² Див.: П. Трубласвич. Вчення марксизму-ленінізму про диктатуру пролетаріату.— У кн.: До п'ятдесятріччя смерті Карла Маркса, 1933, стор. 186.

³ «Донецький пролетарій» від 23 лютого 1918 р. (додаток).

У ряді праць переконливо показується, що здійснення диктатури пролетаріату в СРСР забезпечило нечуваний розвиток продуктивних сил колишніх колоній царської Росії, в тому числі й України, розквіт національних за формою і соціалістичних за змістом їх культур. За 15 років Радянської влади, писав Д. Наумов, валова продукція великої промисловості України збільшилась в 3,5 рази. Якщо взяти до уваги, що на кінець відбудовного періоду продукція великої промисловості України становила 95% передвоєнної, то зростання промислової продукції проти довоєнної сталося за останні 5 років. Промисловість України зросла не тільки кількісно, а й якісно: вона стала соціалістичною. За цей же час колективізовано 69% усіх селянських господарств і 77% площі, що її засівали селянські господарства, створено 592 машинно-тракторні станції тощо. «Таке бурхливе, неможливе в умовах капіталізму, — підкреслював Д. Наумов, — зростання продукції промисловості в УРСР, як і в Союзі в цілому, стало можливе лише на основі диктатури пролетаріату, що свідомо, планово керує продуктивними силами країни»¹.

Великих успіхів було досягнуто і в культурному будівництві. «Не раз доводилось чути, — говорив В. Затонський в 1934 р. на січневій сесії Академії наук УРСР, — про загибель під час революції культурних цінностей, про зниження рівня культури. Так, безперечно, дещо загинуло і, гадаємо, безслідно, як от духовна академія з усім богослов'ям та цілий ряд цінностей феодально-буржуазного гатунку. Але міцно зростає радянська культура»².

На підтвердження дієї думки він наводить такі дані: якщо до революції української школи зовсім не було, друкувати книжки українською мовою заборонялося, то в 1934 р. на Україні 85% дітей навчалось українською мовою, а книжкова продукція українською мовою за назвами становила 71,7%, а за тиражем — 84,7%; якщо до революції на Україні у вищих і середніх учбових закладах навчалось 49 тис. студентів, з яких 60% були діти поміщиків, капіталістів, чиновників, купців, то в 1934 р. в інститутах, технікумах і робітфаках Радянської України навчалось 350 тис. студентів, з яких 76% — робітники, колгоспники та їхні діти; в 1932 р. на Україні було 365 науково-дослідних закладів, в яких працювало 10 063 наукових співробітників та аспірантів³. «Тільки за радянських умов, — робить висновок В. Затонський, — коли влада в руках пролетаріату, може вільно розвиватися та квітнути національно-культурне будівництво»⁴.

¹ Д. Наумов. Маркс, диктатура пролетаріату й соціалістичне будівництво в УРСР. — «Більшовик України», 1933, № 5-6, стор. 54.

² В. П. Затонський. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму, К., 1934, стор. 7-8.

³ Там же, стор. 10, 12.

⁴ Там же, стор. 12.

Функції соціалістичної держави висвітлювались і в деяких інших працях¹.

Але в ряді праць було забуто положення В. І. Леніна про те, що диктатура пролетаріату є не тільки насилля і не стільки насилля, і твердилось, що в перехідний період від капіталізму до комунізму головною функцією диктатури пролетаріату є придушення класових ворогів, а господарчо-організаційна функція не знайшла, мовляв, достатнього розвитку в цей час.

Відгомін таких концепцій зустрічаємо в філософській літературі ще і в середині 50-х років².

Українські радянські філософи вели непримиренну боротьбу проти спотворення ревізіоністами і різними ухильниками марксистсько-ленінського вчення про причини виникнення і класову суть держави, необхідність злому буржуазної державної машини і про умови відмирання соціалістичної держави³.

Якщо Маркс, Енгельс і Ленін, пише Є. Гірчак, вчили, що держава виникає з поділом людського суспільства на класи і є продуктом непримиренності класових інтересів, то німецький ревізіоніст марксизму Г. Кунов у книзі «Марксистська теорія історії суспільства й держави» слідом за буржуазними соціологами твердять, що держава виникла внаслідок завоювання і потреби соціального життя, перетворює державу з класової організації в надкласову. Г. Кунов, продовжує Є. Гірчак, бачить тільки те, що на сучасному етапі розвитку капіталізму держава «перетворилася на величезний чинник економічного життя», але якби він проаналізував соціальну природу сучасної імперіалістичної держави, то він побачив би, що вона «призвана охороняти, зміцнювати та розвивати виробничі відносини, які відповідають інтересам буржуазії»⁴.

В. Юринець і Т. Степовий викривають спроби К. Каутського довести, що К. Маркс був не за знищення буржуазного державного апарату, а за заміну бюрократичної військової державної машини на

¹ Див.: О. Дзєпіс. Завдання зміцнення диктатури пролетаріату в другій п'ятирічці.— «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 2; В. Л. Василенко. Роль радянської держави в створенні соціалістичного способу виробництва, К., 1957; його ж. Роль радянської держави в будівництві комунізму, К., 1959.

² В. Л. Василенко. Роль радянської держави в створенні соціалістичного способу виробництва, стор. 98.

³ Див.: Є. Гірчак. Кунов про державу, диктатуру пролетаріату, революцію і соціалізм.— У кн.: Войовничий матеріаліст, Збірник I; Т. Степовий. Мойсей сучасного ревізіонізму.— Там же; В. Юринець. Останнє слово ревізіонізму Каутського.— У кн.: Філософсько-соціологічні нариси, Х., 1930; П. Трублаєвич. Вчення марксизму-ленінізму про диктатуру пролетаріату.— У кн.: До п'ятдесятиріччя смерті Карла Маркса.

⁴ Є. Гірчак. Кунов про державу, диктатуру пролетаріату, революцію і соціалізм.— У кн.: Войовничий матеріаліст, Збірник I, стор. 304.

справжню буржуазну демократичну республіку. Каутський, писав Т. Степовий, «із невинним виглядом і спритністю, гідною кращого вжитку, своє розуміння держави видає за марксове розуміння»¹.

В. Юринець відзначав, що хоч Каутський і визнавав, що держава виникла з поділом суспільства на класи, але він намагався обґрунтувати антимарксистську думку, ніби буржуазна держава має й надкласові, загальнолюдські функції, які в майбутньому, мовляв, зміцнюватимуться, а тому існуватимуть завжди².

З критикою неправильних поглядів Бухаріна на державу виступив П. Трублаєвич. Він писав, що помилковими і політично небезпечними є твердження М. Бухаріна про те, що частина функцій радянської держави вже відмерла і потрібно, мовляв, перейти від диктатури пролетаріату до «держави-комуни». «Насправді, — писав П. Трублаєвич, — процес відмирання держави має інший шлях. Зміцнення і найвищий розвиток пролетарської держави підготовляє *передумови* для її *відмирання*»³.

В середині 50-х років у зв'язку з поживленням ревізіонізму українські радянські філософи аналізують погляди ревізіоністів і доводять, що ніяких нових думок і аргументів ці останні не висувають, а фактично повторюють на різні лади те, що було висловлене ще Е. Бернштейном і К. Каутським. Сучасні ревізіоністи, як і їх попередники, намагаються довести, що перехід від капіталізму до комунізму можливий без соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату; зобразити буржуазну державу як орган примирення інтересів антагоністичних класів; довести, що визволення трудящих мас від соціального гніту можливе без революційного знищення апарату буржуазної держави; довести несумісність диктатури пролетаріату з демократією⁴.

Соціальні зміни в радянському суспільстві

Без урахування класової структури і характеру взаємовідносин між класами і різними соціальними групами на тому чи іншому етапі розвитку соціалістичного суспільства неможливо зрозуміти перспективи розвитку соціалістичної революції, виробити правильну внутрішню політику партії і держави. Тому вивченню соціальних змін, що відбувались

¹ Т. Степовий. Мойсей сучасного ревізіонізму. — У кн.: Войовничий матеріаліст, Збірник I, стор. 288.

² Див.: В. Юринець. Останнє слово ревізіонізму Каутського. — У кн.: Філософсько-соціологічні нарис. X, 1930, стор. 186.

³ П. Трублаєвич. Вчення марксизму-ленінізму про диктатуру пролетаріату. — У кн.: До п'ятдесятиріччя смерті Карла Маркса, стор. 202.

⁴ Див.: Ревізіонізм — ворог комунізму, К., 1960; М. Я. Щербін. Основні риси сучасного ревізіонізму. К., 1958; О. Звіглянич. Сучасний ревізіонізм — головна небезпека, К., 1959; тощо.

з розвитком радянського суспільства, приділялась значна увага в науково-дослідній роботі філософів України.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і закінченням громадянської війни на території Радянського Союзу були ліквідовані експлуаторські класи поміщиків і великої буржуазії. На X з'їзді РКП(б) В. І. Ленін відзначав, що в Радянській Росії існує два основні класи — робітничий клас і селянство, а поряд з ними — цілі групи рештків і пережитків капіталізму¹. На Всеросійському з'їзді транспортних робітників 27 березня 1921 р. він говорив, що долю Радянської влади і хід та розвиток пролетарської революції як в Росії, так і в інших країнах вирішує боротьба в головному, загальному і основному трьох сил: пролетаріату, дрібної буржуазії (селянства) і поміщиків та капіталістів, які втікли за кордон і діють в спілці з капіталістами всього світу².

Виходячи з наявної класової структури нашої країни в 1921 р. і співвідношення класових сил, X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про введення нової економічної політики, яка повинна була зберегти керівну роль пролетаріату щодо селянства, позбавити «скинуті експлуаторські класи підтримки всередині країни і залучити кошти буржуазних елементів в місті і на селі для відбудови і розвитку продуктивних сил країни.

Нова економічна політика викликала тимчасове поживлення і зміцнення капіталістичних елементів в місті і на селі. В зв'язку з цим в літературі з'являються твердження, ніби в період здійснення нової економічної політики в нашій країні відбувався процес творення нових експлуаторських класів, зокрема куркульства. Такі твердження, як відомо, не відповідали дійсному стану речей. Клас куркулів в Росії утворився ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції. В перші роки Радянської влади, як відзначав В. І. Ленін, село було нівельоване, осереднячене, «куркуль підрізаний і в значній частині експропрійований, — в Росії більше, ніж на Україні, в Сибіру менше»³, але він не був ліквідований. Тому правильне розуміння класової структури в нашій країні в період нової економічної політики виявляли філософи, які вважали, що в той час існувало два основних класи — пролетаріат (до якого відносили і сільськогосподарський пролетаріат) і середнє селянство і неосновний, другорядний клас — куркулі та міська капіталістична буржуазія⁴.

Українські радянські філософи піддали критиці як ліво-, так і право-опортуністичне розуміння характеру взаємовідносин між основними кла-

¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 219.

² Див.: там же, стор. 242, 245, 248.

³ Там же, стор. 187.

⁴ Див.: Я. Блудов. Класи й класова боротьба та друга п'ятирічка. — «Молодий комунар», 1932, № 5-6, стор. 45.

сами нашого суспільства. Троцькісти твердили, що суперечності між робітничим класом і селянством такі самі, як суперечності між робітничим класом і буржуазією, а тому вони можуть бути розв'язані лише в результаті світової соціалістичної революції. Праві опортуністи отожнювали суперечності з антагонізмами. А раз робітничий клас і селянство нашої країни мають ряд спільних інтересів, раз між ними немає антагонізмів, то між ними немає і суперечностей. Погляди лівих опортуністів на характер взаємовідносин між робітничим класом і селянством вели до заперечення ленінського вчення про можливість побудови соціалізму в одній, окремо взятій, країні, а погляди правих опортуністів — до заперечення керівної ролі робітничого класу в соціалістичному будівництві.

Погляди і троцькістів, і бухарінців, писав Я. Блудов, неправильні і шкідливі. Між робітничим класом і селянством нашої країни, продовжував він, немає антагонізмів, вони є неантагоністичними класами, але між ними є суперечності¹.

Соціалістична індустріалізація країни і перехід до суцільної колективізації сільського господарства привели до корінних змін в соціальній структурі нашої республіки (як і всієї країни): кількісно і якісно змінився робітничий клас, іншим стало селянство (воно стало на шлях соціалістичного ведення господарства), були ліквідовані залишки експлуаторських класів в місті, йшов процес остаточної ліквідації останнього експлуаторського класу — класу куркулів.

«За роки революції, особливо за роки першої п'ятирічки, — говорив В. Затонський на січневій сесії 1934 р. Академії наук УРСР, — дуже великі сталися зміни в складі української людності. Швидко змінюється соціальний склад українського громадянства». Якщо в 1914 р. у важкій промисловості України працювали 642 тис. робітників, то в 1933 — вже 1218 тис.; якщо серед пролетаріату в 1926 р. було 41% українців, то в 1933 р. їх стало вже 53%. Значно збільшилась кількість українців у промислових містах: якщо, наприклад, в 1923 р. у Донецьку українці становили лише 7% населення, то в 1933 р. — 31%; у Запоріжжі відповідно — 25% і 56%. «Тобто, — робить висновок В. Затонський, — зросли індустріальні центри, збільшилося число пролетаріату і ще швидше зростає українська його частина коштом виходців з українського села. Але не на волів, висловлюючись фігурально, пересаджують вони українське місто, а, навпаки, самі переварюються в індустріальному казані і творять нову високоіндустріальну соціалістичну українську культуру»².

¹ Див.: Я. Блудов. Класи й класова боротьба та друга п'ятирічка. — «Молодий комунар», 1932, № 5-6, стор. 46.

² В. П. Затонський. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму, стор. 14.

Особливо значні зміни відбувалися в селянстві, яке переходило від індивідуального ведення господарства на державній землі з застосуванням в основному ручної праці і деяких дрібних сільськогосподарських знарядь до господарювання в соціалістичній кооперації з застосуванням тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин, в результаті чого змінювались відношення до знарядь виробництва і характер праці, психологія людей, культурно-побутові умови тощо.

В зв'язку з цим у філософській літературі Радянського Союзу виникло декілька точок зору на селянство. Одні автори твердили, що з проведенням суцільної колективізації між робітничим класом і колгоспним селянством не існує ніяких відмінностей, тому селянство як клас зникає і перетворюється на безпосередніх працівників соціалістичного виробництва. Інші автори дотримувались думки, що в результаті колективізації сільського господарства йде процес творення зовсім нового класу. Існувала й третя точка зору, яка з українських авторів найбільш чітко виражена Я. Блудовим. Він визначав, що колгоспне селянство якісно відмінне від одноосібного селянства: якщо господарство першого ґрунтується на колективній власності на основні засоби виробництва і на великому колективному виробництві, то господарство другого — на приватній власності і на дрібному товарному виробництві. «Але, — продовжував він, — в той же час колгоспне селянство щодо пролетаріату ще залишається класом, класом особливим, відмінним, характерним для даного перехідного етапу соціалістичного будівництва в країні Рад».

Засоби виробництва в колективізованому сільському господарстві перебувають у власності окремих колективів, а в радгоспах, на фабриках і заводах всі засоби виробництва належать державі. Власником виробленої продукції в колгоспах є колгоспники, а власником продукції, виробленої на державних підприємствах, є держава. Робітник на державних підприємствах одержує зарплату за кількість і якість праці, яку він віддає державі, а розмір оплати праці колгоспника залежить від доходів того чи іншого колгоспу. Природа зарплати на державних підприємствах відмінна від природи доходів, які одержують на трудовні колгоспники, колгоспник одержує дохід і від неусуспільненої частини свого господарства. Роль робітника і колгоспника в організації праці теж неоднакова, в колгоспах мають місце індивідуалістичні і навіть куркульські пережитки. Виходячи з усього цього, пише Я. Блудов, «цілком ясною стає різниця між колгоспником і робітником», стає зрозумілим, що «колгосп це виробництво соціалістичного типу, але воно відмінне від виробництва послідовного соціалістичного типу, тобто від наших фабрик, заводів та радгоспів»¹.

¹ Я. Блудов. Класи й класова боротьба та друга п'ятирічка.— «Молодий комунар», 1932, № 5-6, стор. 52.

«Колгоспне селянство, — читаємо далі, — не клас, що знов утворився, а клас перетвореного колишнього індивідуального селянства, клас, що відповідає не новій якійсь *класово-суспільній формації*, а процесу *ствання* нової формації...» Одноосібне ж селянство, яке в 1932 р. становило близько 38%, «не є окремих самостійний клас, воно рештки того класу, що перетворився на колгоспну масу і його треба розглядати як завтрішнє колгоспне селянство...» Таким чином, за Я. Блудовим, у 1932 р. радянське суспільство складалось з двох основних неантагоністичних класів — робітничого класу і колгоспного селянства та з другорядного класу — куркулів і міської капіталістичної буржуазії¹.

Дехто з філософів вважав, що в процесі колективізації сільського господарства класові ознаки селянства відмирають і що в другій п'ятирічці класові відмінності між робітниками і колгоспним селянством зникнуть.

Неправильне розуміння суті змін, що відбувались у класовій структурі нашої країни в перехідний від капіталізму до соціалізму період, спрощене тлумачення ленінського визначення класів привели до того, що було висунуто нереальне завдання побудови безкласового суспільства уже в другій п'ятирічці.

В. І. Ленін визначав класи як «великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням... до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні». Далі В. І. Ленін відзначав, що «класи, це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої, внаслідок відмінності їх місця в певному укладі суспільного господарства»².

Молотов фактично звів ознаки класів до відношення до засобів виробництва і до можливості експлуатації одного класу іншим, а тому твердив, що із знищенням приватної власності на засоби виробництва не тільки в промисловості, а й на селі, і з ліквідацією всіх експлуаторських класів, що практично здійснювалось в другій п'ятирічці, буде побудовано безкласове соціалістичне суспільство.

Дехто з авторів усвідомлював, що таке тлумачення ліквідації класів взагалі і побудови безкласового суспільства є спрощеним. Так, Я. Блудов писав: «Але завдання знищення клас це не тільки ліквідація капіталістичних елементів, не тільки знищення причин, що породжують класові відмінні та експлуатацію, ще потрібно зліквідувати класи взагалі, перетворити всю трудящу людність країни на свідомих і активних бу-

¹ Див.: Я. Блудов. Класи й класова боротьба та друга п'ятирічка.— «Молодий комунар», 1932, № 5-6, стор. 53.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 374.

дівників безкласового соціалістичного суспільства, знищити різницю між робітничим класом і колгоспним селянством, себто зробити всіх соціалістичними працівниками й подолати пережитки капіталізму в економіці й *свідомості* людей»¹.

Але в усіх книгах, статтях і доповідях початку 30-х років, автори яких тою чи іншою мірою торкалися питань класової структури радянського суспільства, твердилось, що до кінця другої п'ятирічки в нашій країні буде побудовано безкласове соціалістичне суспільство, тобто, що з побудовою в основному соціалізму класи взагалі ліквідуються.

Життя показало хибність таких тверджень і настанов. В результаті здійснення другої п'ятирічки були повністю ліквідовані експлуататорські класи, відбулись якісні зміни в робітничому класі і селянстві, але певні класові відмінності між ними збереглись, і в середині 30-х років наше суспільство складалося з двох дружніх, неантагоністичних класів — робітничого класу і колгоспного селянства та прошарку — інтелігенції, що і зафіксовано в Конституції СРСР, прийнятій на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад в грудні 1936 р.

У філософській літературі, виданій на Україні в першій половині 30-х років, дається критика тверджень правих опортуністів про те, що з поваленням основних експлуататорських класів — буржуазії і поміщиків і встановленням диктатури пролетаріату класова боротьба припиняється і рештки експлуататорських класів та дрібнобуржуазні маси поступово, миттєвим шляхом зростають в соціалізм; показується, що з переминами в економічній і класовій структурі радянського суспільства класова боротьба не припиняється, а змінюється її характер і форми. У деяких працях² відзначалось, що в період боротьби за завершення соціалістичної реконструкції народного господарства необхідно буде вести жорстоку боротьбу проти залишків експлуататорських класів. Як особливі форми класової боротьби пролетаріату виступають боротьба проти буржуазних і дрібнобуржуазних пережитків серед трудящих міст і села, боротьба за соціалістичне ставлення до праці, за нову соціалістичну дисципліну, проти розкрадачів суспільної власності, ледарів та дармоїдів. З побудовою соціалізму питання про класову боротьбу також не буде знято з порядку денного, бо існуватиме капіталістичне оточення, яке всіма засобами намагатиметься шкодити будівництву нового суспільства. Продовжуватиметься боротьба за виховання нової сві-

¹ Я. Блудов. Класи й класова боротьба та друга п'ятирічка.— «Молодий комунар», 1932, № 7-8, стор. 49.

² Див.: О. Андріянов. Про закономірності переходового періоду; його ж. Про характер закономірностей побудови соціалізму.— «Під марксо-лєнінським прапором», 1934, № 1; Я. Блудов. Класи й класова боротьба та друга п'ятирічка.— «Молодий комунар», 1932, № 7-8; О. Г. Шліхтер. За більшовицьку непримиренність в теорії.— «Більшовик України», 1933, № 5-6.

домості у людей, боротьба проти решток бюрократизму, старих традицій, інерції звичок тощо. Як одна з форм класової боротьби також вестиметься теоретична боротьба.

У літературі початку 30-х років правильно підкреслювалось, що, незважаючи на розв'язання питання «хто—кого» на користь соціалізму, з розгортанням наступу широким фронтом на куркуля і рештки інших експлуататорських класів в окремі моменти і на окремих ділянках соціалістичного будівництва можливе загострення класової боротьби. Але вже в цей час дехто з авторів висловлював помилкові твердження про загострення класової боротьби взагалі в міру просування нашого суспільства до соціалізму¹. В дійсності ж, у Радянському Союзі, як відомо, найбільшої гостроти класова боротьба досягла в період вирішення поставленого В. І. Леніним питання «хто — кого», тобто з введенням нової економічної політики.

На жаль, ця помилкова точка зору на характер класової боротьби з розвитком радянського суспільства не була своєчасно подолана. Навпаки, вона була підтверджена і стала керівною в теоретичній і практичній діяльності в нашій країні після проголошення Й. Сталіним на лютнево-березневному Пленумі ЦК ВКП(б) в 1937 р. (тобто в період, коли були вже ліквідовані експлуататорські класи і соціалізм переміг в країні) тези про все більше і більше загострення класової боротьби в міру зміцнення позицій соціалізму.

З кінця 50-х років дослідження змін в соціальній структурі радянського суспільства на матеріалах України набувають нового розмаху. Увага дослідників зосереджується на з'ясуванні характеру тих змін, що відбуваються в робітничому класі, колгоспному селянстві та інтелігенції в період розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні, на вивченні закономірностей формування працівника комуністичного суспільства.

Аналіз змін, що відбуваються в робітничому класі, колгоспному селянстві та інтелігенції, показує, що в міру просування нашої країни до комунізму йде процес створення соціальної однорідності нашого суспільства, проте між робітничим класом, селянством і інтелігенцією все ж існують певні відмінності. Так, робітники і колгоспники відрізняються за місцем в соціалістичній системі виробництва, за відношенням до засобів виробництва (робітники є співвласниками загальнонародної власності, колгоспники — загальнонародної і колгоспної), за роллю в суспільній організації праці, за способами одержання доходів².

¹ Див.: А. Ландесман. Чому класова боротьба, незважаючи на розв'язання питання «хто-кого» на користь соціалізму, в нових формах в окремих районах і на окремих ділянках соціалістичного будівництва загострюється.— «Більшовик України», 1933, № 11, стор. 110.

² Див.: Изменения внутриклассовой структуры рабочего класса, К., 1965.

В СРСР люди, які переважно займаються розумовою працею, разом з членами своїх сімей, за переписом 1959 р., становили 20,1% всього населення країни, а за даними на 1 січня 1964 р.— 22,5%. Йде процес швидкого збільшення людей розумової праці, безпосередньо зв'язаних з промисловим і сільськогосподарським виробництвом. В зв'язку з цим дехто з авторів вважає, що інтелігенцію як соціальну верству складають тільки ті представники розумової праці, які безпосередньо не зв'язані з промисловістю і сільським господарством, тоді як інженерно-технічні працівники державних підприємств складають прошарок робітничого класу, а агрозоотехнічні працівники та інші спеціалісти сільського господарства, які працюють в колгоспах,— прошарок класу колгоспників¹.

У працях, присвячених вивченню соціальних змін в робітничому класі², на основі узагальнення матеріалів конкретно-соціологічних досліджень на ряді підприємств республіки, статистичних даних і матеріалів, опублікованих у періодичній пресі, висвітлюється вплив змін у знаряддях праці на культурно-технічний рівень робітничого класу, на зростання свідомості робітничого класу, аналізуються об'єктивні та суб'єктивні передумови формування працівника нового типу у сфері промислового виробництва в процесі комуністичного будівництва тощо.

¹ Див.: Ю. И. Ширяев. Ленинское определение классов и классы социалистического общества.— У кн.: Изменения внутрикласовой структуры рабочего класса, стор. 7—9.

² Див.: Л. В. Сохань і З. О. Сільченко. Технічний прогрес і робітник. Формування працівника нового типу в процесі комуністичного будівництва, К., 1963; Проблеми формування базису комуністичного суспільства, К., 1965; В. Безпальчий. Подолання істотних відмінностей між містом і селом.— У кн.: Комунізм перемагає, К., 1961; та ін.

IV. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Розробка питань теорії історії філософії як науки

Одним з корінних досягнень у галузі розвитку історії філософії на Радянській Україні був принципіально новий підхід до розв'язання всіх проблем цієї науки. Цей підхід зумовлювався загальнофілософськими позиціями українських істориків філософії — марксистів. Тому, крім розгляду праць, присвячених конкретним галузям історії філософії, коротко оглянемо деякі, найбільш істотні, теоретичні проблеми історико-філософського дослідження, якими керувались українські вчені в своїй роботі.

Серед питань, що мають для розвитку історії філософії методологічне значення, на чільне місце висуваються такі, як співвідношення філософії з іншими науками, мистецтвом тощо. Розкриття особливостей цих відношень дає можливість історикові філософії підійти до розв'язання проблем специфіки об'єкта його дослідження, а також з'ясувати характер впливу тих факторів, що позначаються на філософському розвитку. Разом з тим, оскільки історія філософії є насамперед історією боротьби матеріалізму та ідеалізму, слід усвідомити характер цієї боротьби, її місце в історико-філософському дослідженні.

Зрештою, розгляд методологічних проблем історії філософії дає можливість з'ясувати суть принципу партійності як провідного в марксистсько-ленінській історії філософії. Огляду деяких праць українських філософів, що висвітлювали зазначені питання, й присвячується цей розділ.

* * *

В перші роки після встановлення Радянської влади на Україні філософам-марксистам довелось переборювати тенденцію, що заперечувала значення історії філософії. В основі цієї тенденції лежало нігілістичне ставлення до філософії взагалі, ствердження цілковитої несумісності філософії і науки.

Певну роль у поширенні таких поглядів серед українських філософів відіграли праці представників емпіріокритицизму, які перевидаються і популяризуються на Україні на початку 20-х років. У 1921 р. у Києві в перекладі на українську мову виходить «Наука про суспільну свідомість» А. Богданова, де проголошується корінна відмінність філо-

софії і науки, робиться висновок про неминучу загибель філософії, що станеться в результаті розвитку науки. В цьому ж році в Одесі публікується брошура П. Юшкевича «Про сутність філософії», яка містить аналогічні висновки. Юшкевич заперечує здатність філософії до пізнання, отожднює її з світоглядом, який він розумів як інтуїтивне самосвідомлення людини в її ставленні до навколишнього світу. «Філософію від науки,— писав він,— відрізняє тому не предмет дослідження, а те, що вона не є зовсім чисте пізнання і підходить до світу цілком інакше, ніж наука. Її корені містяться не в розумі, а в нижчих поверхах душевного життя, часто в глибині несвідомого»¹. Такий погляд взагалі знімав питання про якусь закономірність в розвитку філософії. Оскільки філософія є лише інтуїтивне саморозкриття інтимного «я», то філософії стільки, скільки людей, а історія філософії — це «багатющий музей світоспоглядань»² і не більше.

Свідченням впливу подібних ідей на українських філософів є, зокрема, поширення на початку 20-х років лозунга «Філософію за борт!», проголошеного в 1922 р. С. Мініним на сторінках журналу «Под знаменем марксизма». «Висновок тов. Мініна,— пише Б. Таль,— про те, що «у пролетаріату залишається і повинна лишитись наука, лише наука, але ніякої філософії» вважається нам цілком правильним, відбиваючи досить просту і природну думку, що послідовна до кінця матеріалістична «філософія», по суті, зовсім перестає бути «філософією», перетворюючись у науку»³. Аналогічна точка зору широко представлена в статті В. Рожицина. В деяких своїх працях⁴ він обстоює погляд, ніби філософія являє собою світогляд панівного класу в експлуаторському суспільстві. Оскільки вона є світоглядом, то, на відміну від науки, твердить він, ми маємо право говорити не про істинність тієї чи іншої філософської системи, а лише про правильність її, критерієм якої є відповідність інтересам прогресивних або реакційних класів суспільства. Пророкуючи загибель філософії з остаточною перемогою пролетаріату, Рожицин твердив, що в системі марксизму лишається лише діалектичний метод, функцією якого є координація всієї сучасної науки.

І. Дашковський проголошує філософію придатною лише «для прикрашення розуму», від чого «ми можемо дозволити собі розкіш відмовитись на деякий час»⁵.

¹ П. Юшкевич. О сущности философии (К психологии философского мирозерования), Одесса, 1921, стор. 9.

² Там же, стор. 17.

³ «Знамя коммунизма», 1922, № 8, стор. 115.

⁴ Див.: В. С. Рожицин. Новая наука и марксизм, X, 1922; його ж. Новые книги по историческому материализму.— «Агитпропаганда», 1922, № 7; «Знамя коммунизма», 1922, № 8; тощо.

⁵ І. Дашковський. Про шляхи культури.— «Комуніст» від 1 листопада 1922 р.

Ці й аналогічні їм погляди викликають критику з боку багатьох українських філософів¹.

У процесі критики нігілістичного ставлення до філософії дослідники насамперед обстоюють важливість вивчення історії філософії. П. Демчук у монографії, присвяченій аналізу «Філософських зошитів» Леніна, наводить слова І. Степанова з книги «Діалектичний матеріалізм та деборінська школа»: «Дійсно, чи нема чогось середньовічного в тім, що ми зберігаємо історію філософії і не думаємо про історію науки». Відзначаючи, що такий погляд у корені протилежний ленінському ставленню до філософії, П. Демчук справедливо підкреслював: «Заперечення необхідності вивчати історію філософії веде до формального, механістичного трактування історії культури, історії науки, мистецтва, літератури, історії людського розвитку в цілому»².

Та для методології історико-філософського дослідження одного підкреслення важливості вивчення історії філософської думки і разом з тим ствердження зв'язку між філософією і конкретними науками ще недостатньо. Більш важливим є розуміння суті цього зв'язку. Адже розв'язання цього питання зумовлювало характер використання природничо-наукового матеріалу в історико-філософських дослідженнях.

У працях українських філософів, що вийшли протягом 30–40-х років, спостерігається кілька підходів до розв'язання проблеми зв'язку між філософією і конкретними науками. Один з них філософії відводив роль зібрання і узагальнення всіх даних про об'єктивну дійсність, які здобувають конкретні науки. Філософію розуміли як світогляд, який в свою чергу ототожнювали з поняттям «наукова картина світу». Так у підручнику В. Бойка з приводу співвідношення філософії та науки відзначалось: «Наше пізнання природи й суспільства розгалузилося на багато різних наук. Разом із цим зростала потреба *об'єднати* результати різних наук — для утворення суцільного погляду на весь світ, ц. т. *наукового світогляду*. Це завдання — об'єднати всі наші знання єдиним принципом, що ув'язав би їх у єдину систему, взяла на себе філософія»³.

¹ Див.: Войовничий матеріаліст. Збірник I, X., 1929; П. Демчук. В боротьбі за ленінську філософію, X., 1930; І. М. Рубан. Марксизм-ленінізм — філософія пролетаріату, Житомир, 1932; Діалектичний матеріалізм, підручник для вчителів і вчителів; Діалектичний та історичний матеріалізм, підручник для комвінів та вчителів, за редакцією М. Мітіна і І. Розумовського, частина друга, Історичний матеріалізм, X., 1932; Г. Овчаров. Під стягом войовничого матеріалізму. — «Прапор марксизму», 1929, № 2; В. Юрпегець. Український філософський фронт. — «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 5-6.

² П. Демчук. В боротьбі за ленінську філософію, стор. 17–18.

³ В. Бойко. Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 6. Аналогічний підхід див.: Діалектичний матеріалізм, підручник для вчителів і вчителів, ч. I, за редакцією Бервицького О., Левіка Р., Степового Т., Юриця В., стор. 38.

Щоправда, в названих роботах при застосуванні загальнофілософського методу до окремих галузей знання справедливо підкреслювалась необхідність враховувати специфічну внутрішню логіку конкретної науки. Так, в підручнику з діалектичного матеріалізму зазначалось, що діалектика «є й загальна наукова методологія, але її загальність має за свою передумову й специфічність прикладання її в різних царинах природознавства»¹. Та це правильне положення в сполученні з поглядом на філософію як зібрання теоретичних узагальнень конкретних наук все ж відводило філософії виняткове, але далеко не почесне місце в системі наукового знання — роль збирача і упорядника досягнень конкретних наук.

В принципі тотожний підхід до розуміння зв'язку між філософією і конкретними науками спостерігається в багатьох дослідженнях українських філософів 40-х — початку 50-х років. Правда, тепер часом ігнорувалась і специфіка кожної конкретної науки. Між філософією і конкретними науками визначався своєрідний розподіл праці — конкретні науки збирають емпіричний матеріал, теоретичні ж узагальнення на його базі вважались привілеєм винятково філософії. Кожна конкретно-наукова теорія виступала як філософська і тому вважалось цілком допустимим вживати в ній специфічно філософські визначення й характеристики. Філософія перетворювалась в своєрідний верховний суд в останній інстанції, який виносив вирок про «матеріалістичну» або «ідеалістичну» сутність тієї чи іншої конкретно-наукової теорії. В одній із статей цього періоду прямо писалося: «Деякі автори (проф. Кедров, Марков та ін.) вважали, що квантова механіка, теорія відносності, «принцип невизначеності» і є діалектико-матеріалістичним узагальненням. Проте відомо, що творці новітніх фізичних теорій у зарубіжній фізиці (Бор, Гейзенберг, Дірак, Ейнштейн, Шредингер та ін.) стояли в галузі філософії на ідеалістичних позиціях і давали часто неправильне витлумачення нововідкритих фактів. Тому завдання дати матеріалістичне витлумачення цих фактів і матеріалістичну критику ідеалістичних узагальнень відкриттів зарубіжних фізиків ще не розв'язане до кінця»².

Наукові журнали рясніли заголовками: «Про боротьбу матеріалізму та ідеалізму в математиці», «Проти суб'єктивізму у так званій теорії відносності»³ тощо. Ігнорування внутрішньої логіки розвитку кож-

¹ Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 369—370.

² «Вісник Академії наук УРСР», 1949, № 7, стор. 16—17. Важливо відзначити, що автор статті заперечує розуміння деяких конкретно-наукових фізичних теорій як діалектико-матеріалістичних узагальнень не тому, що ці теорії взагалі не є філософськими, а тому, що він вважає їх ідеалістичними.

³ Див.: «Вісник Академії наук УРСР», 1953, № 11.

ної науки, натурфілософський підхід до розуміння самої філософії в галузі історії філософії приводив по суті до перетворення останньої в історію всіх наук. На філософській дискусії 1947 р. дехто з українських філософів проголошував, що «на марксиста, який працює в галузі історії філософії, покладаються певні завдання і в галузі дослідження проблем історії природознавства. Марксистський підручник історії філософії водночас повинен бути певною мірою нарисом історії природознавства»¹.

Подібні погляди критикувались ще наприкінці 20-х — на початку 30-х років в працях Р. Левіка², І. М. Рубана та ін. Розглядаючи спроби розчинити всі науки у філософії, І. Рубан писав: «Зрештою за цим поглядом самі науки й неспроможні на висновки з своїх досягнень, це, по їхньому, припадає на долю філософії, що саму філософію доводить до верхоглядства, робить її лише популяризатором того, що досягли науки... І нащо тоді тільки здалася така філософія та при ній такі науки, невідомо!»³.

Дослідники, які поділяли цю точку зору, розглядають філософію як науку з чітко визначеним предметом вивчення, а зв'язок між нею та іншими науками вважають частковим випадком більш широкої проблеми про взаємодію різних наук.

«Пора засвоїти собі,— підкреслював Рубан,— що філософія відрізняється від науки не методом дослідження, а лише предметом, як це й кожна наука відрізняється від решти наук і самої філософії. Філософія, як і кожна з наук, має свій визначений зовсім реальний предмет, свої специфічні, самостійні і досить значні завдання»⁴.

Такий підхід, як нам здається, більш відповідає картині об'єктивного процесу взаємодії філософії і конкретних наук. Цей процес, насамперед, двосторонній — не лише філософія відіграє методологічну роль щодо конкретних наук, а й навпаки (згадаймо роль механіки в розвитку філософії XVIII ст., значення для філософії дарвінізму в минулому столітті, фізики, кібернетики — в XX столітті тощо). До того ж у процесі взаємодії між філософією і певною конкретною наукою відбувається не механічне перенесення положень і висновків однієї науки в іншу, а переключення їх, що передбачає певну трансформацію згідно з внутрішньою логікою кожної. Звідси історик філософії, що займається дослідженням спадщини науковців — представників конкретних галузей знань, може зробити деякі висновки. Оскільки розвиток конкретних наук визначає

¹ «Вопросы философии», 1947, № 1, стор. 195.

² Див.: Р. Левік. Філософія і класова боротьба.— Войовничий матеріаліст, Збірник I, стор. 15.

³ І. М. Рубан. Марксизм-ленінізм — філософія пролетаріату, стор. 43.

⁴ Там же, стор. 62.

певною мірою рівень філософського мислення, то аналіз конкретно-наукових досягнень в ту чи іншу епоху необхідний для визначення передумов філософського дослідження. Безпосередньо ж спадщина того чи іншого науковця стає об'єктом історико-філософського аналізу лише тоді, коли він (науковець) в своїх узагальненнях виходить за межі конкретної галузі знань, вдаючись до розв'язання філософських проблем, тобто, коли він виступає вже як філософ. Такий погляд на характер взаємовідносин між філософією та іншими науками обґрунтовується також в багатьох працях, що вийшли на Україні протягом кінця 50-х — першої половини 60-х років.

В. Л. Шинкарук у роботі «Предмет та завдання історії філософії як науки» (1957 р.), зокрема, підкреслює значення розвитку наукових понять для вироблення філософських категорій. Виходячи з лєнінського аналізу утворення філософських категорій, він відзначає, що цей процес опосередковується спочатку загальною сукупністю наукового знання, а згодом — досягненнями окремих наук.

Оскільки для виникнення філософських категорій необхідне пізнання певного вузла зв'язків, що досягається за допомогою наукових понять, остільки розвиток наукових понять передусє і визначає розвиток філософських категорій. Зрештою, зміна філософських категорій відбувається лише на певному етапі розвитку наукових понять, коли нові поняття охоплюють весь вузол зв'язків, що визначається філософською категорією.

В процесі розвитку філософських категорій і наукових понять взаємодіють тенденції до звууження і розширення їх змісту. Тенденція до звууження змісту здійснюється конкретними науками, які переосмислюють філософські категорії згідно з власним предметом. Це, з одного боку, більш конкретизує їх, але з другого — породжує тенденцію до ото-тожнення філософських категорій з науковими поняттями. Протилежна тенденція здійснюється самою філософією через узагальнення конкретно-наукових понять¹.

Характер взаємодії філософії і конкретних наук розглядає П. В. Копнін в монографії «Диалектика как логика» і в деяких інших працях. Зокрема, в статті «Розвиток пізнання як зміна категорій» поряд з аналізом впливу наукових понять на утворення філософських категорій він звертає увагу на зворотний процес — на вплив філософських категорій на розвиток наукових понять. Заперечуючи погляд на філософію як критерій істинності наукових теорій, до чого логічно вели натурфілософські погляди, Копнін відзначає, що «функція матеріалістичної діалектики та її категорій полягає в тому, щоб бути методом науко-

¹ Див.: В. Л. Шинкарук. Предмет та завдання історії філософії як науки, К., 1957, стор. 28—30.

вого пізнання, спрямовувати людську думку на пошуки нових результатів, на створення теорій, що розкривають таємниці природи і суспільства»¹.

В історико-філософському дослідженні важливо враховувати історичну зміну предмета філософії і окремих наук, адже від цієї зміни залежало неоднакове співвідношення між філософією і конкретними науками. Вже в зазначеній праці І. М. Рубана міститься огляд розвитку предмета філософії протягом усієї історії її існування. В. Л. Шипкарук, П. В. Коппін, В. Черволенко та інші українські філософи і тепер вдаються до такого аналізу².

Великий інтерес у українських дослідників викликає питання про характер взаємовідношень між філософією та історією філософії.

Якщо не зважати на точку зору деяких філософів, які в перші роки Радянської влади взагалі нігілістично ставились до історії філософії як науки (про них йшлося раніше), то слід відзначити, що українські радянські дослідники виходили з усвідомлення наявності тісних взаємозв'язків між філософією та історією філософії. І хоча в цілому ця проблема ще недостатньо розв'язана й сьогодні, проте огляд окремих аспектів її, які знайшли своє висвітлення в працях українських вчених, дає можливість в загальних рисах з'ясувати характер взаємодії між історією філософії та філософією.

В ряді праць українських філософів підкреслюється методологічна роль, яку відіграє історія філософії для філософії. Вона полягає насамперед в тому, що в межах історії філософії виникає можливість розв'язати такі корінні методологічні проблеми філософії, як визначення предмета її, місця, яке посідає філософія в системі людського знання, характер її взаємодії з позафілософськими факторами. «Погляд розвитку,— писав Р. Левік у 1932 р.,— а це єдино правильний погляд, не дозволяє розглядати питання про філософію поза зв'язком з розвитком людської практики та людської думки. Тільки в цьому зв'язкові, розглядаючи її вивчаючи зазначене питання, можна зрозуміти, що таке філософія, яке її місце в усій системі людського знання, як змінювалися характер, значення й завдання філософської думки»³.

Ще Ф. Енгельс підкреслював, що «як тільки перед кожною окремою наукою ставиться вимога з'ясувати своє місце в загальному зв'язку речей і знань про речі, будь-яка особлива наука про цей загальний

¹ «Вопросы философии», 1965, № 11, стор. 37.

² Див.: В. Л. Шипкарук. Предмет та завдання історії філософії як науки; П. В. Коппін. Діалектика как логика; В. Ф. Черволенко. Вышше уровни систематизации знаний и их эвристическая ценность.— У кн.: Логика научного исследования.

³ Діалектичний матеріалізм, підручник для вишів і втишів, ч. I, стор. 34.

зв'язок стає зайвою»¹. Проте якщо зникає потреба в існуванні спекулятивної науки наук, то чи означає це, що кожна наука, в тому числі й філософія, здатна до кінця об'єктивно усвідомити своє місце в системі людського знання, не виходячи при цьому за межі предмета власного дослідження? Як нам здається, відповідь на це питання повинна бути негативною.

Філософія, як і кожна наука, спираючись на знання свого предмета дослідження, може висвітлювати питання про співвідношення з позафілософськими сферами людської діяльності досить обмежено, крізь призму розуміння своїх завдань. Без сумніву, вона здатна визначити, що їй потрібно від інших наук для розв'язання своїх завдань. Але якою мірою її висновки стануть в нагоді іншим наукам,— на це питання вичерпну відповідь можна дістати лише від тих наук, які вдаються до філософії при розв'язанні своїх специфічних проблем (при цьому ми абстрагуємось від можливості таких випадків, досить частих в історії, коли наука не використовує всіх можливостей, які об'єктивно дає їй рівень розвитку зовнішніх щодо неї сфер людської діяльності). Відповідь же про місце філософії в наявній системі знань, про характер її взаємодії з іншими елементами цієї системи можна дати, враховуючи, так би мовити, інтереси обох сторін. Це стає можливим в межах тієї науки, що розглядає філософію в її зв'язках з іншими сферами людської діяльності, які позначаються на розвитку самої філософії. Такою наукою і є історія філософії.

Як про людину треба судити не по словах, а по ділах її, так і філософію необхідно оцінювати, враховуючи її діла. Це завдання й реалізується історико-філософською наукою. Методологічна функція історії філософії щодо філософії не вичерпується лише зазначеним аспектом. Багато українських дослідників підкреслюють ще один бік цієї проблеми— роль історії філософії у плануванні дальшого розвитку самої філософії. Одним з важливих моментів у процесі планування наукового пізнання взагалі є, як підкреслює Є. Жариков, «відокремлення відомого від невідомого». «Інакше кажучи,— продовжує дослідник,— щоб поставити проблему, необхідне знання: по-перше, найновітніших досягнень науки; по-друге, історії розвитку науки такою мірою, щоб не помилитись в оцінці новизни виявленої суперечності (чи не була ця проблема вже раніше поставлена)»².

Реалізація жодної з цих умов неможлива поза історією філософії. Насамперед об'єктом історико-філософського дослідження є не лише минуле філософії, а й сучасний рівень її. «Зрозуміло,— підкреслювали Ф. Гюфман і О. Бервицький в 1932 р.,— що історією філософії є не тіль-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 25.

² Логика научного исследования, стор. 34.

ки щось дуже давнє, що історія продовжується і нині, як історія боротьби між марксо-ленінською і буржуазною філософією»¹.

Слід відзначити, що висвітлення в межах історії філософії сучасного стану її розвитку не обмежується показом досягнень лише тієї філософської системи, позиції якої поділяє дослідник, а поєднується з критикою інших філософських течій, що існують на той час, отже дає дійсно повну картину новітнього рівня розвитку філософії в цілому².

Не менше значення належить історії філософії при з'ясуванні тих можливостей в розв'язанні якоїсь певної проблеми, які реалізовані в філософських системах минулого. П. Демчук з цього приводу писав: «Без сумніву, багато й багато в нас і помилок і праці йде даром часто якраз тільки тому, що ми не знаємо історії філософії, історії людської думки»³. Весь історико-філософський матеріал в науковому дослідженні завжди освітлюється завданнями сьогоденішнього, а вірніше сказати, завтрашнього дня науки. «Історичний процес,— писав А. Деборін,— має відзнакою напрям до *майбутності*. За предмет історії править не тільки минуле, але й майбутнє. Сучасне не тільки зникає в неповоротнім минулім, але воно передом своїм обернено до майбутнього; воно вагітне майбутнім. Історія є становлене майбутнє, що постійно впливається в сучасне. А сучасне тече в майбутнє»⁴.

Цю думку неодноразово підкреслюють українські вчені. В 1931 р. М. Новіков в рецензії на працю В. Бона «Французькі матеріалісти XVIII століття» відзначав, що «історія минулого не просто цікавить нас, але вона є наукою для сучасного, для майбутнього»⁵.

Ця ж ідея проймає працю сучасного радянського історика Ф. П. Шевченка «Історія і сучасність», що вийшла в 1965 р. Дослідник, підкреслюючи, що сучасне історія шукає не лише в сьогоденішньому дні, а й в минулому, робить висновок, що поняття сучасності для історії є ширшим, ніж для інших галузей знань.

Звичайно, коли йдеться про те, що історія філософії перетворює минуле знання в сучасне, мається на увазі не лише процес відборуповідомлень про характер розв'язування у філософських системах минулого тієї чи іншої проблеми, що хвилює сучасну науку. Розкриття закономір-

¹ Ф. Гофман і О. Бервицький. Програмні матеріали з історії філософії, Х., 1932, стор. 14.

² Роль історії філософії для критики сучасних немарксистських теорій не раз підкреслювалась радянськими дослідниками. Див., наприклад, Ф. Біляев. Філософський фронт на Україні.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1931, № 12; І. К. Луппол. Історико-філософські етюди, К., 1936; тощо.

³ П. Демчук. В боротьбі за ленінську філософію, стор. 19.

⁴ А. Деборін. Ленін як мислитель, Х., 1924, стор. 82—83.

⁵ «Прапор марксизму-ленінізму», 1931, № 1-2, стор. 220.

ностей філософського розвитку дає можливість збагнути закономірності розвитку людського пізнання, проблем суто філософських. Отже, цією стороною історія філософії ніби входить в межі філософії, розв'язуючи її специфічні проблеми¹. Не менше значення має й філософія для історії філософії, відіграючи методологічну роль не лише у виборі проблематики, а й в характері історико-філософського дослідження. З'ясування характеру співвідношення філософії з історією філософії, філософії з іншими науками взагалі дає можливість усвідомити певні особливості об'єкта і предмета історії філософії як науки.

Та не менш важливою з цієї точки зору є також проблема співвідношення філософії з іншими формами суспільної свідомості, зокрема з мистецтвом.

Це питання особливої ваги набуває для історії філософії в нашій республіці, починаючи з кінця 30-х років, коли провідною темою досліджень стає аналіз спадщини російських та українських революційно-демократичних мислителів.

Необхідність вивчення історії філософської думки на Україні не раз обгрунтовувалась в українській літературі, починаючи з кінця 20-х років². Статті цього часу, в яких йшлося про необхідність вивчення історії філософської та соціологічної думки на Україні, разом з тим демонстрували вкрай недостатній рівень розробки зазначеної проблеми. Спадщина, яку лишила буржуазна історіографія філософії на Україні, була не лише незначною за обсягом питань, що висвітлювались дореволюційними вченими, а й непридатною з методологічного боку. Останнє особливо позначилось на загальних уявленнях про розвиток історії філософії на Україні. Насамперед в сферу дослідження дореволюційні історики філософії включали лише представників ідеалістичного напрямку на Україні. Найвність матеріалістичних традицій на Україні вони взагалі заперечували. Вивчення ж спадщини філософів-ідеалістів, які переважно не були оригінальними мислителями, приводить до переконання, що розвиток філософії на Україні взагалі не являє собою чогось самостійного, а визначається переважно впливом західноєвропейської філософії. Відсутність серйозної уваги до розробки історії вітчизняної філософії з марксистських позицій протягом першого десятиріччя існу-

¹ Дяв.: П. Демчук. В боротьбі за лєнінську філософію, стор. 18; Діалектичний матеріалізм, підручник для випів і втпів, частина перша, стор. 62; В. М. Мельніков. До питання про природу філософських категорій, К., 1959, стор. 8, 20, 85 та ін.; П. В. Копини. Диалектика как логика, стор. 45; В. И. Шинкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля, стор. 15; та ін.

² Дяв.: «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 7; Войовничий матеріаліст, Збірник 1; Г. Овчаров. Під стягом воєвничого матеріалізму.— «Прапор марксизму», 1929, № 2; В. Беркович. До характеристик головних етапів в розвитку філософії на Україні.— «Студент революції», 1930, № 6; Петро Демчук. Розклад буржуазної філософії, Х.—К., 1931; та ін.

вання Радянської влади привела до певної недооцінки оригінальної матеріалістичної традиції філософії на Україні дожовтневого періоду.

Таке становище не могло задовольнити дослідників-марксистів. Адже філософська система, позиції якої поділяє історик філософії, відіграє методологічну роль не лише у визначенні підходу до розв'язання тієї чи іншої проблеми, а й у відборі самих проблем, що підлягають вивченню. Тому кожне історико-філософське дослідження певною мірою підходить до попередньої філософської спадщини як передісторії своєї філософії (як відомо, вперше найбільш повно такий погляд на історію філософії знайшов своє обґрунтування у Гегеля). Це цілком усвідомлювалось і українськими філософами-марксистами. Так, І. В. Очинський, один з дослідників філософських поглядів Г. С. Сковороди, підкреслював, що до спадщини цього українського мислителя ми насамперед підходимо «з питанням про користь його для нас, про спорідненість його пекучих і болючих проблем з філософією марксизму-ленінізму»¹.

Вивчення матеріалістичної традиції в історії філософії доводилося починати майже від початку. «Доводиться йти на воістину тяжкі розшуки, доводиться виконувати початкову чорнову роботу, тому що хоч скільки-небудь оброблених матеріалів у цьому відношенні з цілком зрозумілих причин не було і бути не могло», — так характеризує становище дослідника історії вітчизняного матеріалізму І. К. Луппол².

Одна з перешкод, яка виникає на шляху дослідників цієї проблеми, зумовлювалась тим, що переважно представники матеріалізму в історії російської і української суспільної думки, і особливо революційно-демократичні мислителі, що вписали найбільш яскраві сторінки в історію вітчизняної філософії, не були, так би мовити, «чистими» філософами, виступаючи переважно в галузі публіцистики, художньої літератури (до речі, ця особливість характерна не лише для філософії України і Росії. Не говорячи про філософську думку слов'янських країн і більшості народів СРСР, що розвивалась у подібних умовах, досить згадати хоч би мислителів епохи Відродження, більшість французьких матеріалістів XVIII ст., Гейне, Гете і Шіллера та багатьох інших).

В зв'язку з цим виникає питання — чи правомірно взагалі вести історико-філософське дослідження на основі мистецької спадщини, зокрема художньої літератури? В разі ж позитивної відповіді на це питання важливо з'ясувати своєрідність мистецтва на відміну від філософії, оскільки це дає можливість врахувати внутрішню логіку розвитку кожної із зазначених форм суспільної свідомості і уникнути вульгаризації в процесі дослідження. Однією з методологічних передумов, з якої виходили

¹ Ів. Очинський. Зародки матеріалізму в творах і житті Г. С. Сковороди. — «Прапор марксизму», 1929, № 1, стор. 23.

² І. К. Луппол. Історико-філософські етюди, К., 1936, стор. 129.

деякі дослідники історії філософської думки на Україні — немарксистів, було твердження про абсолютну протилежність між філософією і мистецтвом. «Завдання історика філософії,— писав один з них,— виявити лише ті ідеї, що вже вилились в наукообразну форму, ідеї ж культурного характеру відносяться до історії культури»¹.

Тим самим заперечувалась не лише матеріалістична традиція в українській філософії, а взагалі філософія на Україні як щось самостійне. Вищезазначений автор, зокрема, стверджував, що «на Україні ще зовсім не були розроблені чисто теоретичні питання філософії, а без такої попередньої роботи не можуть скластися і ті особливості філософської думки, що визначили б відмінну рису української філософії»². Та ця точка зору спростовується самою практикою дослідників історії філософії — марксистів. Свою принципіальну позицію про наявність взаємозв'язків між філософією та іншими явищами духовної культури, зокрема художньою літературою, вони доводять на широкому історико-філософському матеріалі, який виходить за межі української національної культури. Дослідження філософських поглядів Л. М. Толстого, виконане Н. Білярчиком, розвідки І. К. Луппола, присвячені Урїєлю Дакості, Пніну та іншим³, свідчили про можливість історико-філософського аналізу літературної спадщини мислителів. І. К. Луппол в нарисі, присвяченому філософським поглядам Урїєля Дакості, зокрема, відзначав: «З попереднього видно, що Дакоста не був філософом із спеціальності, проте ми легко можемо перекласти його ідеї на філософську мову XVII ст., і тоді місце, яке він займає в історії мислі, виявиться ще опукліше»⁴.

Філософи, які торкаються зв'язку філософії з іншими формами суспільної свідомості, підкреслюють, що звернення прогресивних мислителів Росії та України до галузі публіцистики, художньої літератури зумовлювалось не лише міркуванням політичного характеру, а впливало із самої суті їх філософських поглядів⁵.

Але, якщо в питанні про можливість і доцільність включення в історико-філософське дослідження мистецької, зокрема літературної, спадщини мислителя минулого спостерігається майже цілковита однотайність в українських філософів-марксистів, то в конкретному підході до розв'язання проблеми «перекладу» з мови художньої літератури на фі-

¹ Яков Колубовський. До питання про філософію на Україні.— У кн.: «Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті», кн. VIII, Ніжин, 1928, стор. 9.

² Там же, стор. 4.

³ Див.: Н. Білярчик. Релігійно-філософський світогляд Л. Толстого, Х., 1930; І. К. Луппол. Історико-філософські етюди.

⁴ І. К. Луппол. Історико-філософські етюди, стор. 44.

⁵ Див.: В помощь пропагандисту, вип. 2, Х., 1945, стор. 84—85.

лософську такої єдності не було. Розв'язання цієї проблеми залежало від розуміння специфіки художньої літератури як мистецтва щодо філософії як науки. Переважна більшість філософів підходила до мистецтва як пізнання в образах на відміну від науки як пізнання в поняттях. Такий погляд, по суті, заперечує наявність істотної відмінності між наукою, філософією зокрема, і мистецтвом. А це в свою чергу примушувало істориків філософії розглядати, наприклад, поетичні твори як філософські трактати у віршованій формі. В багатьох дослідженнях, що вийшли на Україні протягом 40-х — початку 50-х років, Шевченко, Франко, Леся Українка, Грабовський та ін. перетворювались в своєрідних Лукреціїв Карів XIX ст.

Більш широкі можливості для історика філософії, з нашого погляду, містить позиція тих дослідників, які розуміють мистецтво як форму освоєння світу суб'єктом з точки зору прекрасного. В мистецькому творі на відміну від наукового важливе не лише те, що зображується, а й емоціональне ставлення автора до зображуваного. Це й дає можливість створити уявлення про погляди митця на основі аналізу його художньої спадщини.

Але, який зв'язок поглядів митця з філософією? Насамперед естетична оцінка зображуваного здійснюється з позицій естетичного ідеалу митця, в основі якого лежить уявлення про цільний, гармонійний образ людини. Цей ідеал визначається світоглядом митця.

Отже, аналіз художньої спадщини дає можливість з'ясувати сутність світогляду її творця. Дальше розв'язання проблеми залежить знов-таки від співвідношення світогляду і філософії у митця. Якщо ототожнювати ці поняття, то виникає необхідність в мистецькому творі шукати відповіді на всі філософські питання. Але практика переконує в тому, що такі пошуки, якщо не вдаватись до спрощень і вульгаризації, в багатьох випадках будуть безрезультатні. (Важко знайти в художньому творі, наприклад, філософське розв'язання проблеми простору і часу, матерії і свідомості).

Не менш помилковим було б абсолютне протиставлення філософії і світогляду. В даному випадку воно означало б заперечення можливості історико-філософського дослідження художньої спадщини. Більш правильно, як нам здається, уникати крайностей зазначених позицій. Світогляд не є наука, але він формується шляхом розв'язання цілого ряду наукових, в тому числі і філософських, проблем. З філософією світогляд об'єднує, зокрема, спільна заінтересованість у розв'язанні проблем гуманізму. Останній, будучи предметом філософського дослідження, входить до складу світогляду як основа, на якому будується оцінка навколишнього світу. Отже, аналіз світогляду митця дає можливість з'ясувати його філософські позиції через розв'язання ним проблем гуманізму, які завжди були центральними для мистецтва. При цьому історико-

філософський аналіз повинен враховувати особливості художньої творчості, через які виявляється світогляд мислителя в творах мистецтва.

Треба відзначити, що багато досліджень з історії філософії у 30-і роки на Україні, які присвячувались аналізу філософських поглядів мислителів-митців, виходили саме з такого розуміння співвідношення світогляду і філософії. Н. Білярчик у дослідженні, присвяченому Л. М. Толстому, підкреслював, що для письменника «не так важливо пізнати суть світу або бога, як відзначити своє ставлення до них. Він ставить питання про зв'язок загального світорозуміння і оцінки світу з питанням життєрозуміння»¹. В центрі уваги автора цієї роботи стоїть саме питання гуманізму (аналогічний підхід містять і «Історико-філософські етюди» І. К. Лупшоло).

З'ясування характеру співвідношення філософії з іншими науками і мистецтвом має значення не лише з точки зору врахування особливості тих позафілософських сфер, в яких виявляються філософські погляди. Не менш важливе воно й при визначенні впливу нефілософських факторів на розвиток самої філософії. Адже зміни її розвитку визначаються не лише внутрішньою логікою, а й впливом зовнішніх факторів².

Та для всебічної історико-філософської оцінки досліджуваних систем, для з'ясування причин їх виникнення без сумніву не менше значення має усвідомлення характеру тих внутрішніх, специфічно-філософських суперечностей, що становлять сутність внутрішньої логіки розвитку. Серед них чи не найважливішою є боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом. Характер взаємодії цих головних течій у філософії, особливості кожної з них, привертають значну увагу українських філософів, що працюють у галузі методологічних проблем історії філософії. Природно, що в пошуках відповіді на це питання частина українських дослідників звертається до генезису двох провідних філософських течій — матеріалізму та ідеалізму. Адже сутність явища пізнається не лише через аналіз його в найбільш дозрілих формах, а й шляхом з'ясування передумов, що викликали його до життя.

Одна з точок зору, що поділялась багатьма дослідниками в 20—30-і роки і поділяється деякими сучасними українськими філософами, полягає в тому, що коли джерелом матеріалізму були гносеологічні передумови, які викликали до життя науку взагалі, то ідеалізм своїм попередником має анімістичні погляди, які викликали до життя релігію. Звідси, матеріалізм ототожнювався з наукою, ідеалізм — з релігією,

¹ Н. Білярчик. Релігійно-філософський світогляд Л. Толстого, стор. 7.

² Звичайно, наука і мистецтво не вичерпують перелік усіх позафілософських факторів, що впливають на розвиток філософії. Чи не найбільшу роль тут відіграє політика як концентрована вираз інтересів класів суспільства. Та проблема співвідношення філософії і політики нами тут не висвітлюється, оскільки вона розглядалась у методологічному вступі до книги.

а боротьба матеріалізму та ідеалізму — з боротьбою науки проти релігії¹. Труднощі, які виникають при реалізації в історико-філософському дослідженні цих поглядів, полягають насамперед у тому, що боротьба матеріалізму проти ідеалізму із внутрішньої рушійної сили розвитку філософії перетворюється на зовнішню щодо філософії боротьбу. Матеріалізм ототожнюється з філософією, в той час як ідеалізм виводився, по суті, за межі філософії як науки в сферу релігійного світогляду. Мабуть, такий погляд не відповідає дійсній картині виникнення філософії, хоча до кінця вона не з'ясована й інші, тут ще багато праці належить докласти філософам у співдружності з етнографами, істориками стародавньої літератури, стародавнього світу, істориками науки тощо, принаймні він суперечить поглядам класиків марксизму з цього питання. Не поділяє його і дехто з українських філософів.

Маркс і Енгельс не піднімали питання походження філософії проблемою виникнення матеріалізму та ідеалізму. «...Філософія, — підкреслював К. Маркс, — спочатку виробляється в межах релігійної форми свідомості...»². Отже, з точки зору Маркса, релігія була попередником не лише ідеалізму, а філософії взагалі. Поряд з цим класики марксизму не раз підкреслювали, що вирішальне значення для появи філософії відіграв розвиток позитивного знання, адже стародавні грецькі філософи водночас були і природодослідниками³. Мабуть, більш доцільно розглядати як релігію, так і початки наукового знання як два духовні джерела, з яких виникає філософія. Виникнення ж матеріалізму і ідеалізму та боротьба між ними є результатом взаємодії внутрішньої логіки розвитку філософії з позафілософськими факторами.

Серед останніх значну роль посідали класові інтереси, класова боротьба. Цей бік питання завжди підкреслювався українськими дослідниками, але дехто з філософів, особливо з середини 30-х років, абсолютізували вплив політики на філософію, ігноруючи тим самим інші позафілософські фактори. Так, А. Сараджев у 1934 р. писав, що «закономірність боротьби матеріалізму й ідеалізму є вияв класової боротьби і тому має значення лише в умовах розвитку класового суспільства»⁴. З цього робився висновок, що ідеалізм «буде знищено разом із знищенням кла-

¹ Див.: С. Ю. Семковський. Етюди по філософії марксизма, М., стор. 38; С. Ю. Семковський. Конспект лекцій з історичного матеріалізму, стор. 13—15; Борис Рудаєв. На путях к матеріалізму ХХ века, Х., 1927, стор. 14; А. Сараджев. Про класові і гносеологічні корені ідеалізму. — «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 2; В. Л. Шпикарук. Предмет та завдання історії філософії як науки, стор. 22.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. I, стор. 22.

³ Різні аспекти такого підходу до проблеми походження філософії детальніше див.: В. Ф. Асмус. Діалектичний матеріалізм и логика, К., 1924; П. В. Коппи. Диалектика как логика; та ін.

⁴ «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 2, стор. 61.

сів»¹. Останнє теж вимагає значних уточнень, якщо зважати на те, що не одна політика, впливаючи на розвиток філософії, визначає відхилення від внутрішньої логіки її розвитку, які приводять до виникнення ідеалістичних поглядів. Точка зору, що виводила ідеалізм за межі філософії як науки і пов'язувала його лише з класовою боротьбою, викликала деякі небажані наслідки, що позначилися на характері історико-філософських досліджень на Україні. Насамперед звувився предмет історії філософії. Якщо ідеалізм становить собою дещо зовнішнє щодо філософії як науки, то, природно, він не може становити інтересу для марксистського історика філософії. Як відомо, найбільш чітко така точка зору була сформульована А. О. Ждановим під час філософської дискусії 1947 р., вона по суті була панівною аж до кінця 50-х років. Лише з 60-х років з'являються на Україні перші дослідження, присвячені історії ідеалізму, автори яких ґрунтовно виступали проти звуження предмета історії філософії через вивчення лише матеріалістичної традиції².

Прямолінійне пов'язування спадщини кожного філософа-ідеаліста лише з інтересами реакційних класів, з релігією і, навпаки, погляд на кожного філософа-матеріаліста як представника прогресивних сил суспільства і обов'язково — атеїста вело до багатьох натяжок при вивченні спадщини окремих мислителів. І, дійсно, як бути з пантеїстом Спинозою, який зрікався атеїзму? Чи був він матеріалістом? Якщо так, то як же бути з непримиренністю матеріалізму і релігії? Адже ж пантеїзм, хоч і не є релігійним монізмом, але він в кращому випадку лише веде до атеїзму. А що подіяти із Сковородою? Прогресивність суспільних поглядів в діяльності його на той час не викликає сумніву. Отже, він обов'язково повинен бути матеріалістом. Але філософська спадщина українського мислителя не дає можливості віднести його беззаперечно в табір матеріалізму. А як розцінювати спадщину вульгарних матеріалістів?

Перелік цих питань можна було б продовжити, та чи не краще подивитись, які ж відповіді робили на них філософи, виходячи з попередньо відзначених методологічних посилок.

Спіноза зображувався як філософ, що зрікався атеїзму і одягав свою філософію в пантеїстичні шати лише для того, щоб мати можливість вільно проповідувати матеріалізм, в несумісності якого з пантеїзмом в душі він не сумнівався. «Вони [пантеїстичні шати.— Авт.] потріб-

¹ «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 2, стор. 84.

² Див.: Т. С. Савельєва. Ідеалістичні течії в філософії на Україні в останній чверті XIX ст.— У кн.: З історії філософської думки на Україні, К., 1963; В. І. Губенко. З історії ідеалістичної філософії на Україні.— У кн.: Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст., К., 1964; В. І. Шиян і Карук. Логіка, діалектика та теорія познання Гегеля; тощо.

ні йому були для збереження і пропаганди матеріалістичної основи його доктрини, яку треба було сховати від гострих очей ворожих теологів»¹.

Г. С. Сковорода оголошувався деким з дослідників у розв'язанні основного питання філософії матеріалістом², а вульгарні матеріалісти майже зовсім не досліджувались.

Звичайно, усе сказане ніяк не заперечує, що кінець-кінцем боротьба матеріалізму та ідеалізму відбиває і класову боротьбу, що ідеалізм, як правило, відповідає інтересам реакційних класів суспільства, а позиція ідеалізму логічно веде до релігії.

Корінні помилки, що мали місце в окремих історико-філософських дослідженнях, полягали не в неістинності щойно названих узагальнень, а в невмінні застосовувати їх в конкретному дослідженні. В. Ф. Асмус в роботі «Диалектический материализм и логика», розглядаючи співвідношення між економікою і філософією, відзначав: «В окремих точках свого розвитку крива наукової, художньої й філософської традиції може надзвичайно різко відхилятися від кривої економічної еволюції. В таких точках нитки, що зв'язують духовну еволюцію з економічною, стають зовсім непомітними, невидимими. І все ж таки, хоч невідчутний, зв'язок цей існує за всіх обставин. Він тим наочніше, чим більше відрізок кривої духовного розвитку, тим точніше збігається він з кривою розвитку економічного»³.

Ми дозволили собі навести цю досить велику цитату, оскільки, як нам здається, тут міститься ключ до розгадки таємниці зазначених вище труднощів.

Теза про те, що матеріалізм відбиває інтереси прогресивних класів і докорінно ворожий релігії, а ідеалізм, відповідно, є філософією, яка вигідна реакційним класам і веде до релігії, є узагальненням усього попереднього розвитку філософії. Але якщо від такої гранично широкої сфери абстракції перейти до конкретного вивчення певного відрізка філософського розвитку або певних філософських систем, то ця абстракція виявляється недостатньою, оскільки вона ігнорує ті відхилення лінії розвитку, що не мають значення в погляді на історію філософії взагалі (від моменту її виникнення і аж до наших днів), але які набувають часто вирішального значення при розгляді невеликого відрізка цієї лінії. Адже важливе не лише знання тієї чи іншої закономірності, а й сфери її застосування.

¹ Володимир Чучмарів. Атеїзм Спинози.— «Червоний шлях», 1927, № 9-10, стор. 92. Див.: його ж. Спиноза як матеріаліст.— «Червоний шлях», 1926, № 2 (треба відзначити, що аналогічний погляд багато в чому бере свій початок ще від плекханівської оцінки пантеїзму Спинози. Грунговне, з нашого погляду, заперечення такого підходу див.: В. В. Соколов. Философия Спинозы и современность, М., 1964).

² Див.: Т. А. Білч. Світосгляд Г. С. Сковороди, К., 1957.

³ В. Ф. Асмус. Диалектический материализм и логика, стор. 22.

Оскільки боротьба матеріалізму та ідеалізму є закономірністю розвитку філософії, то для історико-філософської науки важливо з'ясувати характер критики ідеалізму. Інтерес до цього особливо зростає з 1929—1930-х років у зв'язку з публікацією «Філософських зошитів» В. І. Леніна, що увійшли до IX і XII Ленінського збірника. В 1929 р. в журналі «Прапор марксизму» з'являється низка статей, в яких розглядалось назване питання¹. Автори підкреслювали, що наукова критика ідеалізму повинна не відкидати його з порога, а матеріалістично переробляти все позитивне, що міститься в ньому. Тому вважувалось, що «ідеалізм як такий сам собою розвиває об'єктивні сторони буття, хоч цим буттям є мислення, але розвиває односторонньо, перебільшено»².

Щоправда, дехто з філософів, наполягаючи на значенні іманентної критики ідеалізму, іноді обмежувався лише нею, що викликало критику з боку деяких дослідників. Так, у 1931 р. з цієї точки зору піддаються критиці деякі праці В. Юриця, зокрема його «Філософсько-соціологічні париси»³. Однак критики іноді впадали в іншу крайність — заперечували іманентну критику взагалі. «Суть іманентної критики,— говорив Бон на філософській дискусії 1931 р.,— в тому й полягає, що вказує на внутрішні суперечності та недоліки даної концепції з тим, аби автор, виправивши їх, дістав «кращий ідеалізм» та більш сталий проти критики теоретичних засад фашизму»⁴. А звідси недалеко було й до звинувачення філософів, що вдавались до іманентної критики, в апологетиці ідеалізму, фашизму тощо. Тому й не дивно, що В. Юринець в обстановці, яка склалася під час дискусії, прямо заявляв: «Іманентної критики вести не можна, бо вона виходить з певного, хоча часткового, визнання управління теоретичних основ даної системи, а це є скочування до ідеалізму»⁵.

Власне, такий погляд лишається панівним протягом 30—40-х років. Філософи якщо й посилаються на загальновідомі ленінські слова про те, що ідеалізм — не є просто нісенітниця, то лише для того, щоб підкреслити важливість викриття соціальних та гносеологічних коренів ідеалізму⁶.

¹ Див.: Т. Степовий. Гегель і Ленін (з приводу ленінського збірника № 9).— «Прапор марксизму», 1929, № 3; О. Попов. Дослідчі шляхи Ленінової мислі.— Там же. О. Васильєва. Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики.— «Прапор марксизму», 1929, № 4.

² О. Васильєва. Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики.— «Прапор марксизму», 1929, № 4, стор. 9.

³ Див.: Ф. Біляєв. Філософський фронт на Україні.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1931, № 1-2; Поворот на філософському фронті, Х.—К., 1931.

⁴ Поворот на філософському фронті, стор. 84.

⁵ Там же.

⁶ Див.: І. Сосновський. Матеріалізм і ідеалізм.— «Більшовик України», 1940, № 10, стор. 54.

Такий однобічний погляд критикується останнім часом українськими філософами. «Багато критикують ідеалізм лише зовні, нігілістично ставлячись до систем, які піддаються критиці,— відзначає П. В. Копин, — не бажаючи по суті розібратись в їх суперечностях, в аргументації тощо. Спростовуючи своїх ідеалістичних супротивників, намагаються зовсім не помічати правильних положень у них, реальних фактів, які відбиваються абстрактно, тенденційно, суб'єктивно. Більше того, іноді вони намагаються всі положення, всупереч фактам, представити як ідеалістичні, йдучи за помилковим принципом: якщо філософ у висхідному пункті ідеаліст, то у нього все повинно бути ідеалістичним»¹.

У зв'язку з цим, висувається думка про те, що поряд з взаємним неприйняттям боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом включає і момент взаємного впливу обох напрямків².

Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом становить одну із специфічних закономірностей внутрішньої логіки розвитку філософії як науки. Визначення ж її (цієї логіки) і є одним з головних завдань історії філософії. Внутрішня логіка науки не є чимсь простим і одноплановим, вона складається в результаті взаємодії компонентів, які є різнорідними, але контактуються між собою.

Філософське пізнання зумовлюється особливостями самого об'єкта вивчення. Він визначає, так би мовити, ідеальну, «чисту» логіку філософського відображення дійсності. Але цей ідеал практично недосяжний, оскільки ігнорує роль суб'єкта пізнання. Реальна ж внутрішня логіка складається як результат взаємодії об'єкта і суб'єкта. До компонентів, що визначають реальну внутрішню логіку філософського пізнання, насамперед слід віднести наявне філософське знання. Воно виступає як внутрішнє щодо філософії в цілому, оскільки становить її історію. Разом з тим стосовно реальних завдань, які розв'язує суб'єкт, що пізнає,— це знання зовнішнє, оскільки воно є *попередня* історія пізнання. Наявне знання співвідноситься з реальними потребами, як з історично віджплими, так і з актуальними вимогами, що дає можливість виділити в даній системі знань те, що зберігає своє значення й сьогодні. Характером співвідношення потреб, які викликали до життя минуле знання, і потреб, які актуальні й сьогодні, визначається роль цього знання як стимула або гальма для розвитку пізнавального процесу.

Проте індивідуальне пізнання визначається не лише належністю до тієї чи іншої науки, в даному випадку — філософії. Не менше важить приналежність філософа до того чи іншого класу суспільства, загальний рівень науки, мистецтва тощо.

¹ П. В. Копин. Дialeктика как логика, стор. 13.

² Див.: В. І. Губенко. З історії ідеалістичної філософії на Україні.— В кн.: Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст., К., 1964, стор. 70.

Вплив кожного з нефілософських факторів на результати філософського пізнання залежить від реальної ролі, яку відіграє такий фактор на даному етапі суспільного розвитку. Так, в момент загострення класової боротьби, коли до активного політичного життя залучаються широкі маси, зростає роль політики як визначального моменту, що впливає на характер філософського пізнання. Іноді серед нефілософських факторів на розвиток філософії найбільший вплив справляв та чи інша галузь наукового знання, релігія, мистецтво тощо. В результаті взаємодії всіх цих факторів визначаються позиції мислителя щодо оцінки конкретних філософських напрямків, шкіл, зрештою, ставлення до матеріалізму чи ідеалізму, діалектики чи метафізики. Тому-то зрозуміти реальний хід філософського пізнання неможливо, якщо не враховувати всіх проявів діяльності особистості як суспільної істоти. Суспільна природа нашого пізнання характеризується терміном «партійність».

Проведення в життя принципу партійності вимагає вміння персоніфікувати ті наявні тенденції, що спостерігаються у філософії. Цей принцип вимагає розглядати історію філософії не як зібрання окремих, між собою не пов'язаних філософських систем, теорій, а як вияв взаємозв'язку між системами, кожна з яких зазнала впливу неоднакових людських інтересів, відносин. Належність мислителя до тієї чи іншої «партії» у філософії зумовлюється його відношенням до певних позафілософських «партій», що взаємодіють з філософським пізнанням і позначаються на ньому.

У працях українських дослідників зустрічаються різні визначення принципу партійності. В 30—40-х роках цей принцип розглядався лише у зв'язку з проблемою співвідношення філософії з політикою, що вело до ототожнення філософських «партій» з політичними¹. Деяко з дослідників розгляд цього принципу в історії філософії обмежує лише визначенням філософських «партій» — матеріалізму чи ідеалізму².

Остання точка зору в цілому правомірна, але проводячи її в життя, необхідно враховувати, що принцип партійності передбачає не лише персоніфікацію певних тенденцій в філософії, тобто вміння віднести конкретну філософську систему до тієї чи іншої «партії» у філософії. Необхідно також з'ясувати причини виникнення цих «партій» як ре-

¹ Див.: М. Мітін. До підсумків філософської дискусії, Х.—К., 1931; Петро Демчук. Розклад сучасної буржуазної філософії, Х.—К., 1931; Е. Штайнберг. Філософський «подарунок» партз'ядам.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1931, № 1-2; Діалектичний матеріалізм, підручник для вчителів і вчителів, частина перша; виступи українських філософів на дискусії з приводу книги Г. Ф. Александрова «Історія західноєвропейської філософії».— «Вопросы философии», 1947, № 1; тощо.

² Див.: О. Розенблюм. До проблеми кругів в історії філософії.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1933, № 5-6; В. Л. Шпикарук. Предмет та завдання історії філософії як науки; тощо.

зультату взаємодії даного процесу пізнання із зовнішніми щодо нього факторами. Такий підхід до розуміння принципу партійності дає можливість з'ясувати корінні методологічні проблеми історії філософії, зокрема питання про предмет та об'єкт історико-філософського дослідження. Адже розгляд взаємодії філософського пізнання із позафілософськими факторами має передумовою з'ясування специфіки філософії на відміну від інших форм суспільної свідомості. А це дає можливість піти до з'ясування особливостей об'єкта історико-філософського дослідження. Разом з тим розгляд боротьби матеріалізму проти ідеалізму як однієї з провідних закономірностей розвитку філософського пізнання дає можливість визначити завдання, які належить реалізувати в процесі історико-філософського дослідження.

Від позицій, які носідали історики філософії при розв'язанні названих проблем, насамперед залежав характер їх підходу до розв'язання конкретних питань історико-філософської науки, які розглядаються в наступних розділах¹.

Висвітлення філософських і соціологічних поглядів українських мислителів XVII — XVIII ст.

За роки Радянської влади покладено початок фундаментальному дослідженню процесу розвитку суспільно-політичної і філософської думки на Україні в XVII—XVIII ст.

Філософська думка цього періоду плідно розвивалась, зокрема, пледою професорів філософії Києво-Могилянської колегії, а згодом — Академії. Викладання філософії тут відзначалося схоластичним характером. Проте крізь завісу схоластики пробивались матеріалістичні ідеї, які мали певний суспільний резонанс у тогочасній науці і культурі українського народу.

Радянські історики філософії приділяли значну увагу висвітленню поглядів Кононовича—Горбацького, І. Галатювського, І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича. Значну вагу в цих дослідженнях займають праці, присвячені Вишенському — відомому українському письменнику-демократу. Творчість та діяльність Вишенського досліджували вчені ще

¹ Інтерес до глибокої розробки методологічних проблем історії філософії є однією з характерних ознак сучасного розвитку історико-філософської науки на Україні. Свідченням цього було, зокрема, проведення в травні 1965 р. у Львові республіканської конференції, яка присвячувалась переважно методологічним проблемам історико-філософської науки. Матеріали цієї конференції вищені у збірнику «З історії філософії на Україні» (К., 1967 р.). Обговоренню методологічних проблем історико-філософського дослідження багато уваги приділяла й друга республіканська конференція в історії філософії, що відбувалась у Харкові в травні 1967 р.

в дожовтєвий період¹. Проте творчість цього полеміста не знаходила в цих публікаціях належної інтерпретації і оцінки. Дослідники, як правило, вивчали, коментували творчість Вишенського, обминаючи її гостро соціальну і громадсько-політичну значимість. У вчених насамперед викликали інтерес мова і стиль творів Вишенського, час їх написання, хронологічна їх послідовність. В широкому плані дослідники спинялися на проблемі захисту Вишенським рідної мови і загалом — слов'янських мов від нападок сзуйта Скарги, показували Вишенського прихильником розвитку науки — з одного боку, і нещадним ворогом західної культури — з другого. Вишенський характеризувався зачинателем «національної південно-російської справи», що залишив своїм спадкоємцям заповідні питання про народність, народну мову, школу і «посполиту освіту»². В цілому в дореволюційних дослідженнях творчість письменника висвітлювалась не в соціальному плані, а під кутом зору захисту ним православної релігії, релігійної догматики та церквп.

Після перемоги Великого Жовтня громадська і літературна діяльність Вишенського відображається значно повніше і глибше. У світогляді мислителя дослідники виявляють нові риси, дають їм наукову оцінку. У видавництвах Академії наук СРСР та Академії наук УРСР видані праці Вишенського, опубліковані брошури та статті про суспільно-політичну діяльність українського письменника. Однак в перші роки Радянської влади про Вишенського надруковано мало праць, а ті з них, які побачили світ, ще досить поверхово характеризували українського полеміста³.

До ідей, які були дорогі Вишенському, дослідники відносили позитивне ставлення до українського народу і негативне — до католицизму, унії і сзуйтської науки. Відзначалися виступи Вишенського проти соціальної несправедливості, захист бідних людей, зображення їх тяжкого матеріального становища. Вишенський характеризувався захисником демократичних поглядів. Проте дехто з учених разом з тим намагався показати його поборником дружби між різними соціальними групами, грубим неуком, який пібито різко відкидав усі надбання гуманістичної науки, дбав лише про навернення своїх однодумців та земляків у сферу церковної ідеології.

Пожвавлення в науковій роботі, пов'язане з вивченням і коментуванням спадщини Вишенського, спостерігається перед початком Великої Вітчизняної війни. Та інтенсивна праця по дослідженню поглядів Вишенського фактично почалася після закінчення війни.

¹ Див.: И. Жптецкий. Литературная деятельность Ивана Вышенского, К., 1890; та ін.

² Там же, стор. 40.

³ Див.: В. Перетц. Иван Вышенский і польська література XVI в.— «Науковий збірник за 1924 рік», т. 19, 1925, стор. 37.

В центрі праць радянських дослідників цього періоду — полемічна діяльність Вишенського, його боротьба проти католицизму і Ватикану, уніатської церкви, соціального і національного гноблення з боку української і польської шляхти, критика побуту і моралі панівної класу. У цих працях доводиться, що Вишенський виявив розуміння того, що польський королівський уряд спільно з Ватиканом ідеологічно намагався поневолити українські трудящі маси, послити їх економічне закабалення. «Іван Вишенський, — пише П. Загайко, — ніколи не примирявся з тим злом, яке несли українському народові Ватикан і польський королівський уряд. Він закликав українське православне населення розірвати зв'язки з шляхетською Польщею»¹.

У публікаціях чітко визначена лінія боротьби проти Ватикану, яка означала для Вишенського боротьбу проти феодальних порядків, проти національно-релігійного гноблення. Вишенський не обмежувався лише критикою католицизму, Ватикану та уніатської церкви. Він таврував ганьбою церкву православу верхівку, вбачаючи в ній насамперед феодалів-експлуаторів. Нещадне викриття побуту вищого духовенства подано у нерозривному зв'язку із зображенням жахливих умов життя селянства. Критика окремих вад суспільного устрою переростала у Вишенського в осуд кріпосництва в цілому.

Отже, найхарактернішою рисою суспільних поглядів Вишенського дослідники вважали глибокий демократизм і патріотизм, любов до простого народу, відстоювання його інтересів. «Найхарактернішою рисою суспільних поглядів І. Вишенського, — пише С. Пінчук, — є його глибокий демократизм. Основне в його світогляді — це любов до простого народу, готовність завжди обстоювати його життєві інтереси. Сповнений невідомою симпатії до покращеного селянства, Ів. Вишенський з величезною силою висловив його протест проти соціального поневолення»². Під теологічною оболонкою Вишенський пропагував ідеї соціальної рівності, мріяв про той час, коли на землі не буде багатих і бідних. Захист православ'я нерозривно пов'язувався із захистом національних і соціальних прав українського народу.

В літературі останніх років є спроба пояснити його філософські погляди. Філософську систему Вишенського дослідники визначають як дуалістичну. Приписувати матеріалізм афонському монахові було б натяжкою. Дуалізм Вишенського має багато спільного з богомільською ересю. Вона, як відомо, була виявом демократичної опозиції експлуаторському суспільному ладові і офіційній церкві.

¹ П. Загайко. Українські письменники-полемісти кінця XVI—початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії, К., 1957, стор. 46. Див. також: Т. Скірда. Суспільно-політичні погляди Івана Вишенського. — У кн.: Історія суспільно-політичної та філософської думки на Україні, К., 1956.

² С. Пінчук. Іван Вишенський, К., 1959, стор. 22.

Поряд з позитивним викладом поглядів Вишенського у працях українських вчених відображалась слабка сторона діяльності мислителя, розкривалась суперечливість окремих положень. «Хоч як глибоко співчував Ів. Вишенський пригнобленим народним масам, класового механізму феодального суспільства він до кінця не розумів»¹, — цілком правильно твердить С. Пінчук.

Проте не тільки в цьому була слабкість Вишенського. Суворий викривач суспільного зла, він був безсилій вказати своїм землякам вихід з тяжкого стаповища. Палко люблячи батьківщину і народ, він в жодному із своїх листів не ставив питання про можливість знищення царства насильства та гніту, а вбачав порятунком лише у втечі до «пустині». Така проповідь знижувала силу впливу на читачів його творів. Проте Вишенський один з перших в умовах жорстокої класової і національно-визвольної боротьби поклав початок формуванню антикріпосницької просвітительської ідеології на Україні. Його твори пройняті ненавистю до князів світських і духовних, до тих, хто був причиною важкого становища експлуатованих. Він вірив у трудовий народ, відстоював права приниженого і пригнобленого селянства та бідного міського люду, вірив, що католицькій церкві не вдасться підкорити український народ. Гуманіст Вишенський, виступаючи проти запеклих ворогів трудящих України, боровся за освіту народу, за розвиток української національної культури, за дружбу українського і російського народів. Важливою рисою публікацій про Вишенського є спрямованість проти буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів його спадщини.

Українські буржуазні націоналісти спотворювали погляди Вишенського, зображали його як людину, що стояла осторонь боротьби народу за свою свободу і незалежність. Дослідження українських радянських вчених влучно б'ють по ворожих і антинаукових оцінках українського мислителя, показують його видатним діячем свого часу, що відіграв велику роль у боротьбі трудящих мас України за свою незалежність, за визволення від феодального гніту, за воз'єднання з братнім російським народом.

Значний слід у розвитку суспільно-політичної і філософської думки на Україні залишила діяльність професорів Києво-Могилянської колегії. Дослідженням їх творчості та діяльності українські дослідники займалися лише у післявоєнний час. Так, в дослідженнях В. Євдокименка показується, що Києво-Могилянська колегія у другій половині XVII ст. стає центром культури й освіти на Україні, центром основних наукових сил, що проводили ідейну боротьбу проти католицизму, уніатської церкви та колонізації українського населення. В. Євдокименко показав, що всі академічні курси колегії мали схоластичний характер.

¹ С. Пінчук. Іван Вишенський, стор. 79.

У філософії неподільно панував Арістотель, який вважався найвищим авторитетом. Увівши до своїх курсів з філософії як ідеалістичні, так і матеріалістичні елементи вчення Арістотеля, київські вчені, слідом за отцями церкви, доповнювали його християнською теологією. Проте дехто з професорів Києво-Могилянської колегії йшов услід за номіналістами Скотом і Оккамом. Це наближало їх погляди в ряді питань до матеріалістичних і було певною мірою проявом опозиції ідеалістичному «реалізмові» католицького мракобіса Фоми Аквінського.

За останні роки опубліковано декілька праць про Лазаря Барановича — церковного, політичного і літературного діяча України XVII ст., борця за возз'єднання України з російською державою та зміцнення зв'язків між українським і російським народами¹. Всю свою політичну і літературну діяльність він присвятив захисту інтересів своєї вітчизни, боротьбі проти релігійного гноблення — католицизму та уніатства. Суспільно-політична діяльність Барановича є вразом прагнення бачити батьківщину вільною від національно-релігійного гніту з боку польсько-го панства і татаро-турецьких орд.

У дожовтневій літературі робилися спроби висвітлити діяльність Барановича. Проте автори досліджень про нього в кращому випадку подавали лише його біографію. А філософські погляди цього діяча взагалі не розглядалися. Дослідження, проведені в Інституті філософії Академії наук УРСР, заповнюють прогалину у вивченні суспільно-політичних поглядів Лазаря Барановича. Вперше в літературі висвітлюються філософські погляди Барановича, які, хоч і являли собою поєднання арістотелівської філософії з християнством, проте все ж відіграли певну роль. Адже філософські твори київських учених XVII ст., в тому числі й Лазаря Барановича, пробуджували інтереси до філософії, привчали своїх читачів до логічності суджень, до абстракцій, створювали традиції філософського мислення.

Покладено початок вивченню філософських курсів і суспільно-політичної діяльності й інших професорів Києво-Могилянської колегії — І. Гізеля, І. Галятювського, Й. Кононовича-Горбацького, Ф. Прокоповича. Останнім часом опубліковані статті та монографії, де є розділи про Києво-Могилянську колегію та академію². В публікаціях викладені політичні й філософські погляди відомих професорів академії, визначено місце академії в історії філософської і суспільно-політичної думки України першої половини XVIII ст. У цих працях аналізується стан і по-

¹ Див.: В. Євдокименко. Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича.— У кн.: З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки, К., 1959.

² Див.: І. Табачников. З історії філософської думки в Києво-Могилянській академії першої половини XVIII ст.— У кн.: З історії філософської думки на Україні, К., 1963.

становка викладання в академії в першій половині XVIII ст. основних дисциплін — фізика, математики, медицини, природничої історії, слов'янських і класичних мов, етики, богослов'я, філософії та логіки. В центрі уваги вчених — показ ідеологічної боротьби в академії, яка точилася між представниками двох різних тенденцій — прокатолицькою, папистською, і антипапистською, антикатолицькою. З особливою гострою виявилася ця боротьба в питаннях церковного управління, суспільно-політичних питаннях, науки, освіти та філософії. Прокатолицьку тенденцію відстоював Стефан Яворський, антикатолицьку — Феофан Прокопович. Хоч Прокопович не вийшов за межі ідеалізму, проте він відстоював і захищав природознавство, був прихильником освіти. Його праці підготовляли ґрунт для дальшого розвитку прогресивної суспільно-політичної і філософської думки на Україні.

Філософія просвітництва на Україні

В науково-дослідницькій роботі українських радянських вчених філософія просвітництва посідає значне місце. В творах просвітителів другої половини XVIII ст. — початку XIX ст. розглядаються питання, поставлені економічним, суспільно-політичним і культурним розвитком Росії, в тому числі і України, виявляється єдність завдань двох братніх народів — українського і російського в їх боротьбі проти самодержавства і кріпосництва.

Видатну роль у розвитку філософської думки відіграв визначний мислитель, просвітитель і демократ Г. С. Сковорода, творчості та діяльності якого за роки Радянської влади дослідники приділили неабияку увагу.

Про Сковороду були опубліковані праці ще в дожовтневий період. Одні дослідники вважали його містиком і релігійним мислителем, інші — раціоналістом, інакше кажучи, нібито філософія для нього була релігією і релігія — філософією. Буржуазні вчені твердили про відстоювання українським мислителем християнської філософії, визнання пріоритету релігійних ідей, їх самостійності та незалежності від матеріального субстрату. Вони категорично заперечували наявність матеріалістичних поглядів у світогляді Сковороди. Весь його світогляд нібито був спрямований на боротьбу з матерією.

Сковорода відстоював ідеалістичний монізм — такий висновок робили деякі радянські автори. «Г. С. Сковорода має надзвичайно закінчений непохитний філософський світогляд, — писала О. Я. Єфименко, — був моністом, і філософію свою він вважав цілком тотожною релігії»¹.

¹ Цит. за кн.: Д. Багалій. Г. С. Сковорода — український мандрівний філософ, 1926, стор. 325.

Сковороді часто приписували символізм, називали його циніком, стоїком, вбачали в його філософських роздумах пропаганду ідеології масонів, експериментальної метафізики тощо. Викладаючи його теорію пізнання, буржуазні вчені твердили, що головне в ній є самопізнання і богопізнання — процеси єдино пов'язані і взаємопроникливі. Поряд з розумом Сковорода, на їх думку, відводив головне місце вірі як джерелу пізнання. Щодо соціологічних поглядів, то Сковорода був нібито байдужим до покріпачення народу, нібито радив кожному задовольнитись своїм суспільно-політичним становищем і, таким чином, прищеплював думку народові про покірне служіння експлуататорам. Народна воля, за висловлюванням цих вчених, не турбувала Сковороду — його більше інтересували ідеї космополітизму. Проте деякі дореволюційні дослідники відтіняли в поглядах Сковороди ідеї демократизму, критику негативних рис життя, заклики до щастя. В літературі іноді зверталась увага на шукання Сковородою того, що наближало людство до ідеалу, на прагнення до свободи думки. І, нарешті, неспіливо висловлювались думки про відкидання ним історичного богочитання, осудження якщо не релігії, то її служителів.

Автори поважали Сковороду як людину з великим розумом, хоч багато хто з них, викладаючи біографію мислителя, відривав її від наукової діяльності, відкидав суспільно-корисну значимість його вчення. «Уривки з записок про старця Григорія, українського філософа», опубліковані в збірнику «Утрення звезда» за 1833 р., можуть служити яскравим прикладом цього.

Широким фронтом до вивчення філософсько-літературної спадщини мислителя приступили вчені в роки Радянської влади. В 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет про спорудження пам'ятника Г. С. Сковороді. Марксистська історія філософії по-новому підійшла до розуміння особи Сковороди і його філософії. Радянські вчені, викладаючи суспільно-політичні і філософські позиції мислителя, тлумачили питання більш ґрунтовно, відкидали буржуазно-націоналістичні вигадки і твердження. Правда, ще часто і в радянський час оцінки та характеристики в окремих світоглядницьких питаннях щодо Сковороди збігалися з оцінками та висновками дореволюційних дослідників.

Дуже негативний погляд на філософські твори Сковороди висловив Густав Шпет у праці «Очерк развития русской философии», опублікованій у Петербурзі у 1922 р. Шпет не бачив матеріалістичних рис у філософії українського мислителя і вбачав занадто мало в його творах філософських проблем. Все це необхідно було йому для того, щоб довести ідею, ніби Сковорода — не філософ, а мораліст, і разом з тим для того, щоб зробити висновок, ніби вісімнадцяте століття в Росії не залишило новому поколінню ні філософської спадщини, ні філософських ідей. Висновки Шпета йшли всупереч фактам, його оцінки Сковороди

пройняті суб'єктивізмом. Ідеалістичний світогляд Шпета не дав можливості зрозуміти йому ні Сквороду як філософа, ні ту добу, в яку жив останній.

Немало й інших праць містять помилкові твердження, дають викривлене зображення окремих сторін світогляду українського мислителя. Так, у працях, написаних в 20—30-х роках, дехто з авторів зображував Сквороду насамперед захисником релігії, а філософські погляди характеризовав як чисто ідеалістичні.

Серед філософів була поширена думка, що філософії Сквороди притаманний практицизм і дуалізм. Душа і тіло, свідомість і матерія виступають самостійними, незалежними одна від одної субстанціями. І, нарешті, як висновок — мислитель природу виводив з ідеї бога, відстоював зверхність ідей над матерією¹. «В онтологічному відношенні, — писав Білий, — Скворода був ідеалістом-моністом. Дуалізм, не раз приписуваний Сквороді, походить від не уважного читання тих його трактатів, де він про це говорить. Досить вчитатися навіть в ті гімни, де Скворода дякує, що йому одкрито «двоє», щоб зрозуміти, що субстанція одна — дух, а матерія є атрибутом цієї субстанції»². Матерія, за Сквородою, зничима, не вічна, тимчасова — резюмували дослідники, викладаючи вчення Сквороди про матеріальний світ. «Дуалістичний християнський спиритуалізм в межах іманентності» — і такий висновок робився про світогляд Г. С. Сквороди одним з авторів³.

Розробляючи теорію пізнання Сквороди, дослідники у своїй більшості приходили до висновку, що головним у ній є самопізнання. Воно як вихідна риса вчення мислителя втілювало такий зміст: пізнавши самого себе, можна зрозуміти будову всесвіту і всі процеси, пов'язані з характеристикою природи і свідомості людини.

Крім того, ці дослідники вважали, що мислитель в теорії пізнання пропагував єдність розуму та віри, виступав ворогом сенсуалістичної філософії, відкидав надбання знань через чуттєвий досвід. «Якщо Скворода визнавав самостійність духовної засади, — твердить М. Гордієвський, — то, здається, вже наперед можна сказати, що він не був прихильником сенсуалізму, який так близький є до матеріалістичної метафізики... Скворода рішуче відкидає сенсуалізм. Полемізуючи з сенсуалізмом, Скворода обстоює самостійність внутрішнього досвіду, того, що Локк назвав рефлексією... в особі Сквороди ми маємо прихильника апіорістичної теорії»⁴.

¹ Див.: Г. Тисяченко. Народний філософ-учитель Г. С. Скворода. Його життя та діла. Лохвиця на Полтавщині, 1922, стор. 23.

² В. Білий. Г. С. Скворода. Життя й наука, К., 1924, стор. 41.

³ М. Гордієвський. Теоретична філософія Г. С. Сквороди. — У кн.: Пам'яті Г. С. Сквороди (1722—1922), Одеса, 1923.

⁴ Там же, стор. 25.

Та незважаючи на всі подібні кваліфікації ідей Сковороди, дослідники того часу все ж у його філософії вбачали позитивні моменти, відзначали окремі питання, які своїм змістом йшли у площині матеріалістичних тлумачень. Досить сказати, що в літературі висловлювався сумнів відносно запозичення українським мислителем у Дютуа концепції про три світи, підкреслювалась велика різниця між філософією Сковороди та Дютуа, заперечувався догматизм і містицизм мислителя. Немало прикладів можна назвати, коли дослідники порівнювали Сковороду з матеріалістами стародавнього і нового часу, відтіняли у їх світогляді щось спільне і близьке, підкреслювали наявність діалектичних моментів у його системі. Сковорода, на їх думку, спираючись на досягнення сучасної йому науки, констатував незліченність планет, визнавав закони світу, подібно Епікуру і Джордано Бруно говорив про безконечність природи в часі і просторі та визнавав вічність всесвіту та матерії, хоч ця вічність ним витлумачувалась на ідеалістичній основі. «Вічність абсолютна, матерія також,— пише Багалій,— але матерію ж Сковорода називає вічною в тому розумінні, що вона складає постійний неминучий його атрибут. Матерії Сковорода не одкидає і навіть говорить про її постійні неодмінні закони, як сучасні матеріалісти»¹.

Деякі історики філософії намагалися відзначити матеріалістичні риси і в теорії пізнання мислителя. Вони твердили, що Сковорода відводив розумові перше місце у пізнанні, а вірі надавав великого значення тільки в ранньому періоді своєї діяльності. Він визнавав пізнаванність світу, заперечував і критикував агностицизм, в нього був «революційний метод пізнання», що наближався вельми до матеріалістичного. Філософські погляди українського мислителя тлумачились як матеріалістичний пантеїзм, світогляд в цілому характеризувався як напівматеріалістичний.

У деяких працях спостерігалась переоцінка систем Сковороди, відтінення в ній лише матеріалістичних рис.

Одним з головних питань в літературі про Сковороду стало питання про антиклерикалізм і навіть атеїзм українського філософа.

Викладаючи суспільно-політичні погляди мислителя, автори підкреслювали в них головне, типове, загалом те, що притаманним було мислителю. На перший план висували демократизм Сковороди, його ставлення до народу, прагнення дати освіту народові. Тим самим ці дослідники заперечували положення буржуазних філософів про байдужість мислителя до інтересів пригноблених, про захист ним експлуататорського ладу. «Що ж до соціального базису,— пише Багалій,— дворянських привілей — кріпацтва, так немає жодних даних гадати, що Сковорода стояв за кріпацтво, або дивився на цей кріпацький стан людей

¹ Д. Багалій. Г. С. Сковорода — український мандрівний філософ, стор. 359.

байдужим оком, як це цілком безпідставно потверджує П. І. Житецький¹.

Історики філософії того часу характеризували Сковороду ворогом власності, зображували його як людину, що негативно ставилась до панівних класів, будила людей до всього нового, критикувала вади сучасного суспільного ладу. А окремі дослідники робили ще більш широкі узагальнення про соціологічні погляди мислителя, вводячи його борцем проти устрою, проти соціальних та економічних форм життя, що розвивалися на Україні у XVIII ст. Своєю наукою, робили вони висновок, він підкопував підвалини кріпацтва, а його філософія тягла руку за трудящих, була зародком ідеологічного протесту проти гноблення, експлуатації, проти суцільної йому соціально-економічної формації.

Сильні сторони філософських поглядів Сковороди, про які почали говорити дослідники 30-х років, знайшли своє дальше обґрунтування в працях наступних років. У них висловлювались нові думки на філософію Сковороди. Вже в 40-і роки вийшло у світ декілька праць, де відзначалися великі заслуги мислителя. Дослідники життя й діяльності Сковороди висвітлювали його прогресивне вчення про вічність матерії, про природу, про об'єктивність існування світу. «Вчення Сковороди про природу, — писалось в одній з праць, — про вічність матерії, про об'єктивність існування світу, який існував, існує і буде існувати, ніким не створений, є в основному вчення матеріалістичне»². Сковороду характеризували як детермініста. Підкреслювали, що він підносив матерію над духом. Основною, характерною рисою теорії пізнання Сковороди вони визнавали раціоналізм. Виставляючи його захисником інтересів пригноблених народних мас, дослідники писали: «Сковорода до глибини душі ненавидів тиранію і на всі спроби царських сановників затягнути його в свій табір наш філософ відповідав тими словами, якими він відповідав Харківському губернаторові: Ваше превосходительство, ми з вами не знайомі»³.

Дослідження світогляду Сковороди відбувалось і під час Великої Вітчизняної війни. Відповідно до постанови РНК і ЦК КП(б)У від 13 червня 1944 р., в грудні 1944 р. трудящими УРСР було широко відзначено 150-річчя з дня смерті визначного діяча української культури, поета-філософа Г. С. Сковороди, опубліковано ряд праць про мислителя. Дослідження його творчості продовжувалося і в післявоєнний період і особливо після XX з'їзду КПРС. У працях цього періоду зроблено дальший крок у вивченні спадщини Сковороди, підкреслені сильні матеріалі-

¹ Д. Багалій. Г. С. Сковорода — український мандрівний філософ, стор. 126.

² «Комуністична освіта», 1940, № 4, стор. 86.

³ П. Тичина. Григорій Сковорода. — «Літературний журнал», 1940, № 3, стор. 95.

стичні тенденції його філософії та ідейність суспільно-політичних тверджень. Дослідники показали творчу еволюцію поглядів Сковороди і характеризували її як рух у бік матеріалізму з дедалі гострішою постановкою соціальних проблем.

Матеріалізм Сковороди вчені вбачають у розв'язанні ним питань зв'язку органічної і неорганічної природи, у її поясненні, визнанні об'єктивності, вічності світу та його закономірностей. Матеріалістична тенденція в світогляді Сковороди в дослідженнях цього часу набирає ще яскравішого характеру у поясненні закономірностей явищ та речей природи. Він висловлював діалектичну думку про те, що природа існує не лише в наявних проявах, а й у безконечній різноманітності внутрішніх можливостей, які закономірно розкриваються в її розвитку. «Причинну руху природи Сковорода, — писав Ф. Єневич, — намагався знайти у самій природі. Провідна думка його матеріалістична, і для Росії та України XVIII ст. вона була передовою. Свою гіпотезу про саморух природи Григорій Савич пояснює на прикладі зв'язків між речамп, явищамп і подіямп природи. Його уявлення про ці зв'язки наївне, але в принципі правильне»¹.

При читанні праць про Сковороду ми знаходимо й інші нові риси: погляди філософа на простір та час; єдність емпіричного та раціонального моментів у процесі пізнання предметів та явищ природи, наближення його до матеріалістичного тлумачення розвитку пізнання. Історики філософії вбачали прогресивний характер філософії Сковороди, яка об'єктивно підірвала основи релігійного світогляду, обстоювала примат розуму в ряді істотних теоретико-пізнавальних питань, завдавала нищівного удару по середньовічній схоластиці, рвала кайдани духовного рабства, в яких перебувала людина, сприяла звільненню людського розуму від мертвої догматики.

В питаннях соціологічних також можна простежити відображення дослідниками нових рис мислителя, відкриття таких сторін його світогляду, про які не говорилось в працях, раніше опублікованих. Це насамперед вбачання Сковородою джерела зла в суспільній нерівності і несправедливості, в розчленуванні суспільства на бідних та багатих, висвітлення боротьби мислителя за дружбу українського і російського народів, ставлення його до війни, органічне поєднання теорії і практики, особистих інтересів з інтересамп експлуатованого люду, розкриття його поглядів у нерозривному зв'язку з просвітительством XVIII ст., кваліфікація його наївної віри в те, що шляхом самовдосконалення та виховання кожної людини, шляхом «сродної» праці можна досягти щастя для всіх людей і створити справедливий суспільний лад. Сковорода спрямовував свій гнів на сучасне йому суспільне життя, кар-

¹ Ф. Єневич. Суспільно-філософські погляди Г. С. Сковороди. — «Пропагандист і агітатор», 1946, № 4, стор. 37.

тав представників експлуаторського класу, служителів культу за їх святенництво, аморальність, фарисейство, ганьбив церкву й монастирі за те, що вони освячували і захищали всі пороки феодального суспільства. Дослідники велику увагу в цей час приділяли з'ясуванню майбутнього у його творах, показу, як він мріяв про поліпшення життя народу через створення нового ладу.

Вивчаючи погляди мислителя, дослідники не замовчували їх суперечливі і негативні риси. Сильними сторонами були визнані матеріалістичні тенденції Сквороди; слабкими — ідеалістичні елементи в його вченні. Проте автори не мають сталої думки щодо оцінки філософських поглядів мислителя. Вчені вважають, що Скворода у своєму світогляді мав сильні матеріалістичні тенденції, залишаючись у розв'язанні головного питання філософії ідеалістом, філософом, що хитався між ідеалізмом та матеріалізмом¹, непослідовним матеріалістом², пантеїстом³ і, нарешті, в основі матеріалістом і атеїстом⁴.

Подібна розбіжність спостерігається і в питаннях соціології. В окремих дослідженнях говориться, що Скворода боровся проти кріпосництва як системи, а в інших він кваліфікується лише як критик окремих вад кріпосництва. Проте дослідники єдині у своїх висновках відносно того, що мислитель не бачив правильного шляху визволення народу з кріпосницької неволі.

Погляди Г. С. Сквороди, безумовно, суперечливі, непослідовні і, очевидно, нема достатніх підстав твердити, що головне місце в його філософській системі належить матеріалізму. Це є однією з причин строкатості в оцінці його як філософа.

Новим кроком у вивченні та популяризації творчості Г. С. Сквороди є вихід у світ підготовленого Інститутом філософії Академії наук УРСР двотомного видання творів видатного українського філософа⁵. В цьому виданні вміщені всі відомі праці письменника, а також численні його роботи, які публікуються вперше. В текстологічному відношенні це видання є першою спробою практичного викладу текстів за автографами або за кращими списками.

Чи не найбільшою заслугою праць про Сквороду є викриття фальсифікаторських тенденцій буржуазних дослідників щодо доробку мислителя. Адже буржуазні реакційні філософи за кордоном ще й тепер перекручують суть його поглядів, представляють його лише ідеалістом та

¹ Див.: І. Табачников. Філософські і суспільно-політичні погляди Г. С. Сквороди.— У кн.: З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні.

² Див.: Т. Білнич. Світогляд Г. С. Сквороди.

³ Див.: А. Брагінець. Мислитель і поет.— «Жовтень», 1963, № 6.

⁴ Див.: П. Попов. Григорій Скворода, К., 1960.

⁵ Див.: Григорій Скворода. Твори в двох томах, тт. 1 і 2, К., 1961.

містиком, практичним християнином, захисником безсмертя людської душі¹.

Українські радянські філософи доклали немало зусиль для спростування антинаукових поглядів щодо Сковороди. В його творчості, одностайно відзначають автори, знайшла своє відображення історична єдність української і російської культури. З його ім'ям нерозривно пов'язаний розвиток української прогресивної думки. Його ідеї гуманізму, дружби українського і російського народів знайшли свій дальший розвиток у культурі XIX ст.

У широкому плані у післявоєнний час висвітлювалися й інші питання розвитку філософії просвітництва на Україні. Досліджувався, зокрема, світогляд талановитого представника українського народу в загальноросійській демократичній культурі, продовжувача матеріалістичної ломоносівської традиції, ідейного попередника О. М. Радіщева — Я. П. Козельського. Вийшло у світ декілька праць, присвячених його світогляду, зроблені зрушення у вивченні суспільно-політичних і філософських поглядів мислителя. Адаже життя і діяльність цього видатного просвітителя залишаються все ще мало дослідженими.

У працях, опублікованих за радянський час, розгорнулася полеміка про те, чи був автор «Философических предложений» депутатом катерининської комісії по створенню проекту нового уложення. Такі сучасні дослідники громадського руху другої половини XVIII ст., як Г. Макогоненко, І. Бак, М. Горбунов та інші, вважають, що автор «Философических предложений» Яків Павлович Козельський і депутат комісії — теж Яків Павлович Козельський — одна й та сама особа. До інших висновків прийшли автори статей «Свободомыслие Я. П. Козельского»², «О двух Я. П. Козельских»³. В цих дослідженнях твердиться, що було два Козельських: депутат Я. П. Козельський і просвітитель Я. П. Козельський.

Точка зору про двох Я. П. Козельських знаходить дальше наукове обґрунтування і в працях українських дослідників⁴. Відстоюючи думку про двох різних діячів 60—80-х років XVIII ст., В. Дмитриченко вказував на істотну різницю між їх світоглядами. Обидва вони виступають у боротьбі проти реакційних ідеологів кріпосництва і самодержавства в таборі прогресивних діячів. Але кожний з них по-своєму відстоював ін-

¹ Д. Б. Світ у філософії Сковороди.— У кн.: Канадський рапок, Вінніпег, 1960, № 7, стор. 2.

² Див.: Ю. Я. Коган. Свободомыслие Я. П. Козельского. Вопросы истории религии и атеизма, М., 1950.

³ Див.: С. В. Папаригопуло. О двух Я. П. Козельских.— «Вопросы истории», 1954, № 8.

⁴ Див.: В. Дмитриченко. До полеміки про двох Козельських.— У кн.: З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні.

терес нижчих станів. Козельський-депутат не ставив вимоги зниження кріпосництва і наділення селян землею. Козельський-філософ виступав захисником інтересів та прагнень пригноблених народних мас, і головним чином селянства, критиком самодержавно-кріпосницького ладу. Однак дослідники визнають, що Козельський-філософ вірив у можливість визволення селян від кріпосної залежності за допомогою соціальних реформ. Хоч Козельський віддавав перевагу мирному шляху перед революційним, проте в його суспільно-політичних поглядах дослідники вбачають паростки революційної ідеології. Він одним з перших російських мислителів піднявся до загальнотеоретичного засудження кріпосницьких порядків. У цьому полягає якісна відмінність між працями українських істориків філософії, що займаються спадщиною Козельського, та іншими публікаціями про нього, де твердиться, нібито всі російські мислителі другої половини XVIII ст., в тому числі і Я. П. Козельський, засуджували лише окремі сторони і вади феодального суспільства і не ставили собі за мету ліквідації кріпосництва¹.

Праці українських філософів про Я. П. Козельського свідчать про те, що у розв'язанні філософських проблем він стояв на матеріалістичних позиціях, визнавав об'єктивність природи, захищав основи матеріалістичного сенсуалізму, давав матеріалістичний виклад основних положень логіки, критикував логіку Хр. Вольфа, який намагався підпорядкувати весь логічний апарат доведенню догм релігії. На думку українських вчених, виступ Козельського проти ідеалістичної логіки Вольфа та його послідовників був історично прогресивним і відіграв значну роль у зміцненні та розвитку матеріалістичних ідей в Росії. Вони показали, що в поглядах Козельського проявилася характерна риса всієї передової російської філософії — її зв'язок з життям, з потребами часу, її життєздатність².

Помітна роль в історії філософської думки на Україні і в Росії належить П. Д. Лодію — визначному філософу-просвітителю. Правда, науково-педагогічна діяльність П. Д. Лодія протягом тривалого часу не правильно оцінювалась. Про це свідчать праці, опубліковані в дожовтневий період³.

В роки Радянської влади зроблені певні кроки у вивченні філософської спадщини цього талановитого мислителя. В дослідженнях, що

¹ Див.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII ст., т. I, 1952, стор. 6.

² Див.: В. Дмитриченко, В. Павлов. Питання теорії пізнання та логіки в творчості Я. П. Козельського. — «Наукові записки КДУ», т. 16, вип. 4, К., 1957.

³ Див.: А. В. Никитенко. Некрологія. — «Северная пчела», 1829, № 86; К. Ганкевич. Нариси слов'янської філософії, 1869; В. Григор'єв. Императорский Санктпетербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования, СПб., 1870.

вийшли у світ у 20-х роках, відзначались окремі заслуги П. Д. Лодія, але в цілому дослідники не зуміли визначити його місця в історії вітчизняної філософії і висловлювали помилкові судження щодо загальної оцінки філософських поглядів мислителя¹.

Грунтовно досліджені філософські погляди П. Д. Лодія були лише в 50—60-і роки². Дослідження філософських поглядів цього мислителя показало, що він пропагував матеріалістичні ідеї, боровся за матеріалізм в науці і одним з перших в історії вітчизняної філософії різко виступив проти ідеалізму Канта і з матеріалістичних позицій критикував його ідеалістичні положення у філософії, насамперед характеристику філософії. Лодій вважав, що Кант, оцінюючи філософію, помилявся, оскільки її предметом були не загальні закони природи, не об'єктивний світ, а світ явищ, створований розумом.

Найбільш різко Лодій засуджував теорію пізнання Канта. Оригінальність критики з питань гносеології, як показали дослідники, полягала в тому, що німецького філософа розкритиковано за намагання роз'єднати образ і предмет, форму і зміст і поставити мислення незалежним від буття. Вчений критикував Канта за агностицизм, викривав ідеалістичний характер найважливіших тверджень його теорії пізнання. Стоячи в опозиції до теорії споглядання Канта, згідно з якою людина сприймає ніби не самі зовнішні предмети, а лише їх внутрішні образи в нашій душі, уявлення, Лодій уже тоді бачив, що кантіанська концепція у пізнанні веде кінець-кінцем до заперечення об'єктивного існування речей. Мислитель не обмежувався критикою гносеологічних питань, а розглядав й етичні погляди Канта.

У філософській літературі, що вийшла на Україні, розглянуті також філософські погляди першого професора фізики Харківського університету, просвітителя О. І. Стойковича. Творчість цього діяча ще недостатньо вивчена, лише в останні роки українські радянські історики філософії почали розробляти його погляди, які відіграли у свій час неабияку роль в розвитку передової думки.

Викладаючи свої міркування про Стойковича, дослідники не мають єдиної думки про світогляд цього просвітителя, дехто вважає його ідеалістом, фанатичним прихильником ідеалістичних тверджень Канта, де-

¹ Див.: Г. Шпет. Очерк развития русской философии, ч. I, Пг., 1922.

² Див.: Ф. Москаленко. Учение об индуктивных выводах в истории русской логики, К., 1955, стор. 164—165; Г. Костюк. Русско-украинские связи в формировании передовой отечественной психологической мысли. «Известия Академии наук РСФСР», вып. 65, М., 1955, стор. 60—62; П. Пелех. Передові ідеї в вітчизняній психології в перші десятиліття XIX ст.—У кн.: Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст., ч. I, К., 1955, стор. 10; М. Денісенко. Філософські погляди П. Д. Лодія.—«Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. VII, К., 1961.

хто ж заперечує цю думку. Так, в дисертації Ю. Осічнюка («Боротьба матеріалізму проти ідеалізму в природознавстві в Росії кінця XVIII — початку XIX ст.») Стойкович поставав таким, що відкрито виступав проти забобонів, захищав матеріалістичні погляди на природу. Дослідження М. Б. Вільницького на противагу деяким філософам, які зараховували О. І. Стойковича в табір ідеалістів¹, дає можливість оцінити погляди цього мислителя як матеріалістичні².

Хоч його філософські погляди не виразно матеріалістичні у порівнянні з поглядами його сучасника професора Т. Ф. Осиповського, проте аналіз праць Стойковича показує, що вони за своїм природничо-науковим змістом та філософським звучанням були спрямовані проти памагань підпорядкувати природничу науку святому письму. Це неспростовно довів М. Вільницький. Він характеризує Стойковича як стихійного матеріаліста у фізиці і взагалі в природознавстві.

Історики філософії почали розробляти також погляди оригінального українського філософа, просвітителя Петра Михайловича Любовського. У своїх повідомленнях вчені висвітлюють його наукову діяльність, характеризують його як передового психолога³.

У працях⁴, опублікованих на Україні, Любовський постає як філософ, зображується атмосфера в Харківському університеті, де він навчався, а потім працював. Викладачі та професори університету різко розмежувались на дві групи, між якими точилась гостра ідейна боротьба. Одна група, представлена Шадом, Дудровичем, пропагувала ідеалізм і релігійний містицизм, друга, очолювана Осиповським, Павловським, захищала матеріалістичні принципи в науці та філософії. У цій складній ідейній і філософській боротьбі між прихильниками ідеалізму та матеріалізму в університеті дослідники показують П. М. Любовського не лише свідком, а й учасником цієї боротьби. Працюючи з 1812 р. в Харківському університеті, він був членом Харківського наукового товариства, належав до харківських вчених, що групувались навколо Осиповського і вели боротьбу проти ідеалізму. В публікаціях зазначається, що Любовський розробляв питання теорії пізнання і логіки, обґрунтовував принципи матеріалістичного сенсуалізму, доводив, що відчуття є більш-менш правильним зображенням того предмета, який викликав враження. Чут-

¹ Див.: И. Кравец. Т. Ф. Осиповский — выдающийся русский ученый и мыслитель, М., 1955.

² Див.: М. Вільницький. Філософські погляди О. І. Стойковича. — Наукові записки Інституту філософії АН УРСР, т. VII, К., 1961.

³ Див.: А. Петровський. Петр Любовский — передовой психолог начала XIX ст. — «Вопросы философии», 1952, № 3.

⁴ Див.: М. Денисенко. Місце П. М. Любовського в розвитку філософії на Україні в першій чверті XIX століття. — В кн.: Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.

тєвий досвід Любовський розглядав як передумову пізнання, разом з тим він надавав великого значення і мисленню, намагався встановити зв'язок та єдність усіх актів мислення; він вказував на неможливість мислення без мови. В своїх наукових працях Любовський пропагував патріотичні ідеї любові до Вітчизни, до її культури. Вивчення філософської спадщини мислителя дало можливість дослідникам прийти до висновку: наукова діяльність, передові погляди та сміливі висловлювання Любовського роблять його значною фігурою на Україні початку ХІХ ст., ставлять в першу шеренгу тих людей, які пропагували матеріалістичні ідеї.

Зроблені певні успіхи у вивченні поглядів таких просвітителів, як заслужив Харківського університету В. Н. Каразін, ректор і професор цього ж університету І. С. Рижський. Каразіна характеризують як вченого-природодослідника. Він визнавав безмежність пізнання природи, розумів згубність схоластики і релігійних догм. І. С. Рижському належить помітне місце в розвитку вітчизняної соціологічної та філософської думки. Він пропагував матеріалістичні ідеї щодо явищ природи і в гносеології, вважаючи можливим розкриття суті явищ лише при єдності чуттєвого і раціонального моментів у пізнанні. Такий висновок докладно обґрунтовувався дослідниками, насамперед аналізом поглядів Рижського з філософських питань мови та мислення, показом його ставлення до науки. Вчений розкривав залежність глибини пізнання природи від досконалості мови, з'ясовував деякі проблеми теорії пізнання і логіки, а також популяризував вчення французьких енциклопедистів Дідро, Гольбаха та інших французьких матеріалістів.

Дослідження суспільно-політичних поглядів І. П. Котляревського показали, що в його творчості домінуючим було: виступи проти представників класу феодалів, церковників, що захищали експлуататорський лад, та критика окремих вад кріпосницької дійсності¹.

Вивчаючи філософію просвітництва на Україні, радянські вчені дають оцінку їх філософським і соціологічним поглядам, прагнуть показати не лише специфічне в їх світоглядах, а й спільне, наприклад, боротьбу за поширення освіти серед народу, яка, за словами В. І. Леніна, є однією з характерних рис просвітництва. Дослідники розкривають суспільно-наукову діяльність просвітителів кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст., відкидають буржуазно-націоналістичні оцінки щодо цих мислителів, підкреслюють значення їх просвітницьких ідей для розвитку прогресивної думки на Україні і в Росії в цілому.

¹ Див.: В. Дан п л є й к о. Суспільно-політичні погляди І. П. Котляревського. — «Наукові записки», вип. 2, Полтавський літературно-меморіальний музей І. П. Котляревського, Полтава, 1959; А. Р о т а ч. І. П. Котляревський і Т. Г. Шевченко. — Там же.

Велику увагу приділяють українські історики філософії вивченню розвитку природничої науки на Україні. Зокрема, з'ясовувалось філософське значення праць природодослідника, першого ректора Київського університету М. О. Максимовича. Вивчаючи його наукову спадщину, дослідники 20—30-х років, і зокрема Ф. Савченко¹, головну увагу звертали на погляди Максимовича в галузі суспільних наук, вони писали про нього насамперед як про історика і філолога. Правда, не завжди правильно характеризувався він і в сфері цих наук. В працях більш чітко говорилося про нього як про ректора університету, який опублікував ряд наукових праць, розпочав видання науково-літературного збірника «Києвлянин». У публікаціях цього періоду Максимович загалом виступав як вчений-фольклорист, борець за розвиток науки, культури. Науковці характеризували його перший збірник українських пісень, опублікований в 1827 р., підкреслювали величезне значення цієї книги для розвитку української культури, розкривали ставлення до неї Пушкіна, Гоголя.

Автори цього періоду побіжно говорили й про його природничо-наукові погляди, його інтерес до розвитку ботаніки, хімії, фізики, медицини; в деяких публікаціях давалась оцінка критичних статей Максимовича про твори й видання Павлова, Двигубського, Щеглова, Мартинова, Іовського та інших сучасних йому вчених².

Реакційні буржуазні історики розглядали Максимовича як ідеаліста і українського буржуазного націоналіста. Окремі радянські вчені, не бажаючи себе утруднювати вивченням праць Максимовича, і до цього часу продовжують відносити його до послідовників німецького ідеаліста Шеллінга і намагаються зобразити його українським буржуазним націоналістом, ворогом російського та інших народів³.

Українські вчені останнім часом багато зробили у висвітленні поглядів Максимовича, надруковано ряд праць, в яких висвітлюється його прогресивна діяльність⁴. На основі глибокого і всебічного вивчення спадщини Максимовича, відновлюючи історичну правду, дослідники дали нову оцінку багатьох сторінок наукової діяльності вченого, заперечили погляди про нього як про ідеаліста, науково довели матеріалістичний характер світогляду українського мислителя.

¹ Див.: Ф. Савченко. Перший збірник українських пісень Максимовича, К., 1924, стор. 25.

² Див.: Століття «Малоросійських пісень» М. О. Максимовича, К., 1927, стор. 21.

³ Див.: Очерки истории исторической науки в СССР, М., 1955, стор. 603; С. Токарев. Этнография народов СССР, М., 1953, стор. 26.

⁴ Див.: С. Шудрик. Філософське та естествознавчі погляди М. А. Максимовича, К., 1955; Д. Острижанин. Світогляд М. О. Максимовича, К., 1960; С. Матвієнко. До питання про природничо-наукові погляди М. О. Максимовича.— В кн.: Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.

Д. Острянин погляди Максимовича розглядає в еволюції. На початку своєї діяльності Максимович зазнав значного впливу ідеалістичної натурфілософії. Проте в німецькій натурфілософії Максимовича приваблювала насамперед ідея розвитку, зв'язку та єдності явищ природи, а не ідеалістичне вчення про те, що природа є особливий вид існування духу.

Захоплення Максимовича ідеалістичними поглядами на природу незабаром почало згасати під впливом особистих спостережень за явищами органічного світу і матеріалістичних ідей видатних російських вчених. Він доводив об'єктивне існування матеріального світу, розвивав думку про його матеріальність та безконечність, говорив про безконечність поділу речовини, матерії, висловив догадку про перетворення елементів, зміщу їх, розглядав природу в процесі постійного руху і розвитку.

Д. Острянин твердив також, що матеріалістичні погляди Максимовича знайшли свій вираз і у розумінні процесу пізнання. Видатний український вчений не сумнівався в можливості пізнання всіх предметів і явищ природи. Йому був чужий агностицизм. Проте дослідник водночас показав, що Максимович ясно розумів складність процесу пізнання, вказував, що пізнання природи — це не миттєвий акт, а складний історичний процес.

Максимович відстоював матеріалістичне розуміння наукового методу пізнання природи, боровся як проти плоского емпіризму, так і проти спекулятивного раціоналізму, за необхідність єдності емпіричного та раціонального моментів у процесі пізнання. Тому в працях про Максимовича дослідники звертали увагу на те його положення, де він на відміну від ідеалістичної натурфілософії доводив, що справжня теорія існувати і вдосконалюватись може лише через дослідність, без якої всяка теорія є грою уяви.

Дослідження філософсько-природничих поглядів Максимовича показало, що він не подолав повністю ідеалізму, не піднявся до свідомого філософського матеріалізму і був стихійним матеріалістом і стихійним діалектиком у розв'язанні найважливіших питань філософії. Його матеріалістичні і діалектичні ідеї були значним внеском в історію вітчизняної філософської думки.

Особливо яскраво і ґрунтовно проаналізовані погляди Максимовича в мовознавстві, літературі, історії. З цих питань він написав багато наукових праць. Значних досягнень добився вчений в обґрунтуванні джерел російської мови та її оригінальності. Максимович доводив близькість мов і культур білоруського, українського і російського народів, підкреслював спорідненість української мови з білоруською та російською, обґрунтовував їх походження з одного кореня — древньоруської мови.

Філологічні дослідження Максимовича науковці тісно пов'язували з працями по історії, доводили, що він був неабияким вченим, який ба-

гато зробив для розвитку історичної науки, був борцем проти норманської теорії походження російської держави. Максимович відстоював слов'янське походження Русі, прагнув бути вірним ломоносівському напрямку в історичній науці. Та не тільки в цьому дослідники вбачали суть історичних поглядів українського вченого. В центрі їх уваги були і інші проблеми: висока оцінка Максимовичем історичного акту возз'єднання України з Росією, показ ним великого історичного значення визвольної війни (1648—1654) українського народу проти шляхетської Польщі, характеристика мислителем селянського повстання 1768 р. під керівництвом Залізняка. Максимович спростовував облудні уявлення про це повстання, написав про нього працю під назвою «Сказание о Коліивщине», в якій викривав наклепи реакційних істориків. Коліивщина була, за Максимовичем, не вступом групи розбійників і грабіжників, а селянським повстанням, спрямованим проти гнобителів, і воно було продовженням народних повстань, очолюваних Павлюком, Хмельницьким та іншими борцями проти іноземного поневолення.

Та чи не найбільшим досягненням дослідників є зображення пими Максимовича захисником дружби двох братніх народів: українського і російського, спростування змістовним науковим матеріалом помилкових поглядів на нього як на націоналіста. У своїх політичних переконаннях Максимович не піднявся до розуміння необхідності політичної революції для поліпшення життя народу. Проте вчений прилучався до тієї частини інтелігенції, яка піклувалась про розвиток країни, її економіки, культури, науки і ненавиділа клас поміщиків, що паразитував на тілі трудового народу. Ставлення ж Максимовича до революційно-демократичного руху, до реформи 1861 р., релігії, опублікування ним книги «Українець», проходження його наукової продукції через царську цензуру — ці проблеми чекають ще поглибленого розв'язання.

Розробка наукової спадщини українського природодослідника В. Я. Данилевського також почалася лише за Радянської влади. Протягом тривалого часу про нього писали тільки як про видатного біолога, фізіолога, показували його роль в розвитку клінічної медицини. В останні роки зроблений крок вперед у вивченні філософських поглядів Данилевського¹, який зробив цінний внесок у природничо-наукові основи діалектичного матеріалізму.

Новим у публікаціях Д. Острянича є аргументований виклад філософських поглядів Данилевського, який був непримиренним ворогом ідеалізму і в своїй діяльності виходив з визнання матеріальної єдності світу та закономірного характеру його розвитку, обстоював принцип детермінізму, причинної зумовленості всіх явищ природи, суспільства і

¹ Див.: Д. Острянич. Філософське значення праць В. Я. Данилевського.— «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. VII; та ін.

психічної діяльності. Та дослідник цим не обмежився, він показав, що матеріалістичне пояснення явищ природи поєднується в працях Данилевського з діалектичним підходом до їх вивчення.

Данилевський постає перед нами як борець проти агностицизму, як вчений, що вірив у силу людського пізнання, науки, критикував Берклі, Вундта, Ферворна за заперечення ними можливості пізнання світу, а також Гегеля, Шеллінга та інших ідеалістів, які ставили світ у залежність від свідомості людини або якихось духовних сил. Особною заслугою Данилевського є спростування ним твердження ідеалістів про душу як самостійну субстанцію, заперечення ним прагнення ідеалістів не тільки відірвати психічні явища від їх матеріального субстрату, а й намагання звести їх до елементарних життєвих процесів. Відстоюючи і розвиваючи ідеї про невіддільність свідомості від матерії, Данилевський в цьому конкретному питанні виявив себе послідовником матеріалістичних ідей Сеченова.

Українські історики філософії висвітлювали погляди також Михайла Петровича Драгоманова. Вже в 1918 р. вийшла у світ про нього праця. У 20—30-і роки про Драгоманова було чимало публікацій. В них порушувались різні питання, пов'язані з його світоглядом та практичною діяльністю. Найбільша увага приділялась висвітленню його ставлення до суспільного розвитку, еволюції та революції, існуючого ладу, розкриття його поглядів на майбутнє. В працях про Драгоманова, написаних в цей період, спостерігається якась непослідовність в оцінці його поглядів, помітне перебільшення одних і применшення інших сторін його діяльності. Особливо це перебільшення помітне при висвітленні соціологічних питань, постановка яких нібито у Драгоманова мала цілком марксистський характер. Драгоманов вважався «попередником марксизму на Україні» і з багатьох питань, мовляв, перевершив марксистську критику російського народництва. Цього мислителя дехто з дослідників називав еволюціоністом, поміркованим лібералом, конституціоналістом, соціалістом, народником, демократом і водночас революціонером. Д. Заславський вважав Драгоманова прихильником еволюційного розвитку суспільства, ворогом революції і насильницького знищення експлуататорського ладу. В «Драгоманова і не було ніколи такої віри, віри в безпосереднє народнє повстання»¹, — писав він. Я. Довбищенко, аналізуючи його погляди на майбутнє, оцінював їх в цілому як утопічний соціалізм або прудонівський анархізм. Драгоманов, писав він, вперше проголосив «на Україні соціалістичний ідеал, необхідність знищення сучасного соціального устрою, де людина людині вовк, і заміни іншим, де пануватимуть воля, рівність, братерство — в найглибшому розумінні цих слів»².

¹ Д. Заславський. М. П. Драгоманов, К., 1924, стор. 89.

² Я. Довбищенко. М. П. Драгоманов, К., 1918, стор. 21.

В літературі мали місце і помилкові судження про Драгоманова. Драгоманов ні своєю творчістю, ні практичною діяльністю не виступав проти дружби українського і російського народів, проте в 20—30-і роки йому приписували саме такі виступи, виставляли його нігілістом щодо російської передової культури та науки. Були і протилежні думки. В цьому разі Драгоманов поставав як поборник дружби двох братніх народів ревний пропагандист передової російської культури. «Драгоманов був перший, хто відкрив для Галичини справжню Україну та Росію,— писалось в одній з праць,— з її багатою уже у ті часи демократично радикальною літературою — Тургенєв, Достоевський, Герцен, Добролюбов, Чернишевський, Драгоманів... дуже прислужився поширенню в Галичині відомостей про демократичну літературу, Росію, про її літературу. Він щиро радив українській молоді студювати сю літературу»¹.

Отже, щодо суспільно-політичних поглядів Драгоманов характеризувався дослідниками того часу, по-перше, як борець проти самодержавства, українського націоналізму, за дружбу між народами, як поширювач передової української та російської культури, співець нового суспільства, а, по-друге, як пропагандист, офіційний ідеолог при оцінці польського повстання 1863 р., за що В. І. Ленін назвав його «українським міщанином», як людина, що в своїх політичних позиціях цілком орієнтувалась на Захід та його культуру. Головною рисою в його світогляді вважавсь європеїзм та космополітизм. У працях цього періоду з'являється вже послідовна і аргументована критика точки зору про близькість і ледве не ідентичність вчення Драгоманова в марксизмом².

У літературі про Драгоманова, і насамперед у книжці Д. Заславського, висвітлювались його суспільно-політичні, філософські та атеїстичні погляди. Драгоманов кваліфікувався як вчений-публіцист, який не поділяв матеріалістичних положень, а відстоював у філософії позитивізм. «Ідеалістична закваска,— писав Д. Заславський,— міцно сиділа в ньому, не дивлячись на схильність до позитивізму»³. Драгоманов — прихильник ідеалістичних тверджень філософії Канта, філософської системи Гегеля, французьких позитивістів і особливо засновника позитивізму Конта,— такі думки висловлювали дослідники про видатного українського діяча, зокрема при аналізі дисертації Драгоманова «Питання про історичне значення римської імперії і Тацит». «Драгоманов,— писав Д. Заславський,— послідовно розбирає німецькі ідеалістичні системи, зупиняючись докладно на Гегелі; органічну теорію суспільства; нарешті, французьких позитивістів — Конта. Співчуття його на стороні останньо-

¹ Я. Довбиченко. М. П. Драгоманів, стор. 9.

² Див.: М. Редіп. За більшовицький поворот у викладанні історії.— «Більшовик України», 1931, № 11, стор. 90.

³ Д. Заславський. М. П. Драгоманов, стор. 33.

го»¹. Драгоманов у філософії та соціології — ідеаліст, у розв'язанні філософських проблем відстоювавсь від ідей позитивізму й націоналізму, мав ідеалістичний погляд на історію — робили висновок дослідники, підкреслюючи, що в своїх соціальних переконаннях мислитель «виходив не з наукового дослідження економіки, розвою пролетаріату й класової боротьби, а з наскрізь ідеалістичного мужикофільського почуття, з убоління над нуждою мужика»².

У філософській літературі висвітлюється також ставлення Драгоманова до релігії. Драгоманов займався порівняльною історією релігії, показував спільність релігійних міфів та переказів в релігіях західних і східних народів. Але це не домінує в указаних публікаціях. При характеристиці поглядів Драгоманова його показували насамперед критиком служителів релігійного культу і релігійної ідеології взагалі. Він вважається переконаним і непохитим атеїстом: «Драгоманов був переконаним і непримиреним ворогом будь-якої церковності та релігійності»³.

Але про Драгоманова склалась думка (вона набрала сили в умовах культу особи), ніби він є батьком українського буржуазного націоналізму. Ця обставина мала наслідком, що українські вчені в той період фактично не займалися вивченням його наукової спадщини. Дехто з авторів говорив про Драгоманова лише як про буржуазного ліберала і націоналіста, недооцінюючи того корисного і позитивного, що зробив він для розвитку української суспільно-політичної та філософської думки.

Знову писати про Драгоманова українські історики філософії почали лише в останні роки. Висвітленню його поглядів поклала початок публікація «Михайло Драгоманов»⁴. Після неї з'явилося кілька статей як про літературно-критичні виступи Драгоманова, так і про його екопомічні та філософські погляди. На праці радянських вчених швидко відреагували українські буржуазні націоналісти, надрукувавши відразу ж статтю під назвою «В кінці заговорили про Михайла Драгоманова»⁵. Фальсифікуючи та перекручуючи літературно-наукову спадщину Драгоманова, вони нападали на радянських вчених. І це зрозуміло, бо радянські вчені спростовують наклеп буржуазних націоналістів на українського мислителя, зображують його сильні та слабкі позиції в філософії та соціології.

¹ Д. Заславський. М. П. Драгоманов, стор. 41.

² К. Копержинський. Громадсько-політична практика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр.— «Україна», 1930, № 3-4, стор. 15.

³ Д. Заславський. М. П. Драгоманов, стор. 75.

⁴ Дпв.: О. Білецький, Д. Заславський, І. Романченко. Михайло Драгоманов.— «Літературна газета» від 21 липня 1959 р.

⁵ С. Ріпецький. В кінці заговорили про Михайла Драгоманова. Вільна Україна, збірник, ч. 24, Детройт, 1959, стор. 18.

У працях українських вчених, опублікованих останнім часом¹, Драгоманов постає як видатний діяч демократичного крила «Громади», вчений, що належав до прогресивної частини інтелігенції, захищав інтереси трудового народу, виступав проти самодержавства та кріпосництва, засуджував національну обмеженість російських шовіністів та українських буржуазних націоналістів. Разом з тим, показується, що у своїй боротьбі проти націоналізму він не був послідовним, оскільки не міг піднятися до розуміння суті революційно-демократичної ідеології в галузі національного питання.

Відомо, що Ленін критикував Драгоманова за його вагання вправо, серйозні поступки буржуазному лібералізму² і разом з тим відзначав значення прогресивних сторін його діяльності³. Розкриваючи ставлення Леніна до Драгоманова і виходячи з ленінських вказівок, дослідники прагнули показати суперечливу і складну постать українського вченого, який хитався між демократією і лібералізмом. Але ідеї демократизму були домінуючими в його творчості. Тому в працях більше говорилось про Драгоманова як про дрібнобуржуазного демократа, реформіста, федераліста, ніж як про буржуазного ліберала. В цьому виявився трохи інший аспект щодо визначення світогляду Драгоманова порівняно з тими оцінками та характеристиками, які давались у працях, опублікованих раніше.

В питаннях філософії вчені сказали також нове слово про Драгоманова⁴. Якщо до останнього часу його вважали філософом-позитивістом, то в працях, опублікованих нещодавно, дається зовсім інша інтерпретація теоретичних основ його світогляду. Для його філософських поглядів характерна матеріалістична спрямованість, в них знайшли відображення окремі елементи діалектики. Проте дослідники не обмежувалися фіксуванням та описом діалектичних моментів, а показували, як вони виявляються в його творчості і насамперед у розв'язанні проблем взаємовідношення національного і загальнолюдського. Драгоманов не мислив відрив національного від загальнолюдського і навпаки.

Особливо яскраво показали дослідники матеріалістичні риси в його атеїстичних та естетичних поглядах. Критика релігії та ідеалізму нерозривно поєднувалась у Драгоманова з пропагандою матеріалізму та атеїзму. Матеріалістична спрямованість відчувається і при розв'язанні

¹ Див.: І. Романченко, Д. Заславський. Михайло Драгоманов, К., 1964; В. Сокурєнко. Погляди М. П. Драгоманова на терор.— «Вісник Львівського університету», Серія юрид., вип. 2, 1963; та ін.

² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 28.

³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 64.

⁴ Див.: В. Лукерєнко. Філософські погляди М. П. Драгоманова.— У кн.: 3 історії філософської думки на Україні, К., 1963; його ж. Світогляд М. П. Драгоманова, К., 1965.

ним питання про відношення мистецтва до дійсності. Драгоманов разом з передовою революційно-демократичною інтелігенцією Росії 60—70-х років XIX ст. боровся за реалізм у мистецтві та літературі і на головне питання естетики відповідав з позицій матеріалізму.

Драгоманов поширював матеріалістичні ідеї і на сферу гносеології. Віра в силу наукового пізнання виявилась однією з характерних рис його світогляду. Проте в галузі розуміння історії Драгоманов залишався на позиціях ідеалізму, хоч і тут відзначають дослідники окремі матеріалістичні ідеї. Драгоманов доводив, що суспільний розвиток підпорядковується об'єктивним законам і не являв собою якогось хаотичного нагромодження фактів, заперечував суб'єктивізм в історичній науці, вважав найважливішим елементом історії суспільства трудову діяльність людини. Його соціологічні погляди пройняті ідеєю про велику роль народних мас в історії. До таких висновків дослідники прийшли, аналізуючи його наукову спадщину. Проте необхідно відзначити, що в цілому погляди Драгоманова, його роль в розвитку прогресивної суспільно-політичної думки на Україні, його філософські позиції висвітлені ще недостатньо. І якщо в літературі з'являються нові тлумачення окремих сторін поглядів Драгоманова, то поряд з цим ще існують і застарілі і помилкові формулювання та оцінки. Все це свідчить про необхідність дальшого вивчення науково-публіцистичної та практичної діяльності М. П. Драгоманова.

Дослідження філософських та соціологічних поглядів українських революційних демократів

Революційно-демократична ідеологія — ідеологія пригноблених народних мас, і головним чином кріпосного селянства. Вона була відображенням завдань, поставлених ходом історичного розвитку, стояла на вершині розвитку визвольної думки в домарксистський період. Революційно-демократична ідеологія — це ідеологія революційної боротьби мас проти самодержавства та кріпосництва, за створення кращого, більш прогресивного державного і суспільного ладу.

Вождь революційних демократів М. Г. Чернишевський, за словами Леніна, умів і підцензурними статтями виховувати справжніх революціонерів. Герцен і Огарьов за кордоном видавали «Колокол», який «став горою за визволення селян»¹. Революційно-демократична діяльність революціонерів-демократів була багатогранною. Але головним в ній є проповідь селянської революції, поєднання ідеї селянської революції з матеріалізмом і утопічним соціалізмом.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 11.

Починаючи з 40-х років під впливом соціально-економічної дійсності та російської революційно-демократичної ідеології формувалася і ґартувалася як її невід'ємна частина революційно-демократична ідеологія на Україні, основоположником якої був Т. Г. Шевченко.

Вивченню революційного демократизму українські історики філософії приділяли і приділяють велику увагу. Значна частина досліджень присвячена характеристичі творчості та революційно-демократичної діяльності геніального сина українського народу Т. Г. Шевченка. Про нього було написано багато праць ще в дожовтневий період. Аналізуючи літературу про Шевченка, що належить буржуазним дослідникам, можна легко помітити її односторонність та суб'єктивність. У ній розглядається творчість поета без зв'язку з соціально-економічним оточенням, поза межами і без зв'язку з соціальними групами. До оцінки творів та світогляду Т. Г. Шевченка буржуазні дослідники підходили з позицій ідеалізму, не помічали в його творчості заклику до революційної боротьби.

Тільки в радянській час почалось справжнє дослідження творчості поета, його філософії та соціології, суспільно-політичних та естетичних поглядів. 21 лютого 1921 р. Президія Всеукраїнського виконавчого комітету ухвалила оголосити 11 березня — день 60-х роковин смерті Т. Г. Шевченка — днем вшанування пам'яті поета. В цей день, передбачалося постановою, влаштувати на Україні урочисті засідання та мітинги. Передбачалося також негайно приступити до повного видання творів Т. Г. Шевченка і його біографії; в усіх обласних містах та районних центрах і великих селах планувалося побудувати пам'ятники Т. Шевченкові. «Особливо урочисте святкування, — зазначалося в постанові, — організувати на Звенигородщині, де народився, і на Київщині, де похований Тарас Шевченко. Організувати в Харкові літературно-політичний будинок імені Т. Шевченка. Оголосити конкурс на масову оркестрову і хорову фантазію на тему «Життя Шевченка»¹.

Вже в перші роки Радянської влади зублікуються праці про Шевченка. Вивчення спадщини поета зійшло з тієї мертвої точки, на якій воно перебувало в дожовтневий період. У працях, що вийшли після революції, робилися певні спроби матеріалістично-діалектичного підходу до Шевченкової поезії. Головним в дослідженнях було підкреслення величезного значення спадщини поета як для свого часу, так і для сучасних та майбутніх поколінь. Такі автори, як наприклад П. Петренко, вбачали в ньому сміливу людину, що підняла голос за долю поневоленого народу, пропагандиста революційних методів боротьби проти кріпосництва та самодержавства. Шевченко — поет-борець, поет-революцій-

¹ Див.: Культура будівництва в Українській РСР, т. I, К., 1959, стор. 93.

нер. Високо оцінювалась творчість і революційно-демократична діяльність Шевченка¹.

В літературі неодноразово ставилось питання, чому Шевченко будував свій світогляд на революційних шуканнях, чому він з такою теплою і повагою ставився до борців за свободу, зокрема до декабристів, чому звертав свій погляд до комуністичних і матеріалістичних ідей. Відповідь дослідників на ці питання загалом мала задовільний характер, хоч, звичайно, не з усіх питань була повною і тим більше — правомірною. Проте виходили у світ і такі праці, де світогляд великого Кобзаря подався плутано. Одні науковці, скажімо А. Річпцький, оцінювали світогляд Шевченка як грубо мужицький, обмежений національними рамками, а інші, навпаки, вбачали в поетові лише інтелігента. Окремі дослідники вважали світогляд Шевченка дуже суперечливим, двоїстим, тобто, з одного боку, — революційним, а з другого — проїнятим релігійною ідеологією².

Були й такі думки про Шевченка, що суперечили суті його світогляду та діяльності. Творчість поета фактично недооцінювалась, його революційний демократизм відкидався. Поет вважався не революційним демократом, а звичайним просвітителем з елементами буржуазної ідеології. В одній з праць такого напрямку зазначалося: «Утворюється, власне, можна сказати, утворився вже новий культ Шевченка, стільки ж не потрібний і такий же шкідливий, як і попередній, з формулою — Шевченко — революціонер»³.

Інші, як В. Коряк, вважали Шевченка великим пророком пролетаріату, який в своїй особі втілює робітничо-селянську вдачу. Шлях пропаганди та розвитку революційних ідей вони уявляли так: Спартак — Мюнхер — Бабеф — Маркс — Шевченко — Ленін⁴.

Щодо висвітлення філософських поглядів Т. Г. Шевченка, то у дослідників 20—30-х років не було сталої думки. Дехто зображував Шевченка по суті учнем і пропагандистом ідей французьких матеріалістів XVIII ст., оцінював його матеріалізм, як і французьких енциклопедистів, природничим⁵.

В. Коряк, А. Сорокін, А. Річпцький схилились до тієї думки, що Шевченко, будучи не матеріалістом, а пантєїстом, сприймав матеріалізм і крокував до нього. Він більше звертав свій погляд до матеріалізму, ніж до ідеалізму. Але все-таки ці дослідники не вважали поета матеріа-

¹ П. Петренко. Похорони Т. Г. Шевченка, 1929, стор. 19.

² А. Річпцький. Тарас Шевченко в світлі епохи, 1925, стор. 6.

³ П. Плевако. Шевченко й критика, К., 1924, стор. 30.

⁴ Див.: В. Коряк. Боротьба за Шевченка, 1925; А. Сорокін. Тарас Шевченко й його інститут.— «Красное слово», 1930, № 3.

⁵ Див.: А. Річпцький. Шевченко, як витвір епохи.— «Книга», кн. 2, К., 1923.

лістом остільки, оскільки тематика його творів була тісно пов'язана з проблемами селянського життя. «Звичайно, не міг Шевченко в ті часи бути матеріалістом,— зазначає В. Коряк,— коли й досі релігійні забобони панують навіть в наших рядах... і матеріалізм його не «науковий», а простий, селянський матеріалізм»¹.

Про ставлення Шевченка до релігії мали місце також різні міркування. Окремі дослідники вважали поета атеїстом. Ці думки проймали не одну працю про Шевченка. «Ні, таки правда, не вірив Шевченко у бога»². Однак в літературі в цей період домінуючою стала думка про відсутність у поета глибоких атеїстичних переконань. Тому його ставлення до релігії визначалось імпульсивним, нерівним, почасти хитким, хоч він логічно прийшов до протидержавної та протипопівської позиції, критикував православ'я, ідеологію офіційного християнства. Шевченко виставлявся як богоборець, а не атеїст. «Логіка богоборства,— відзначав Ю. Лавриненко,— обумовлена соціальними причинами, поставила Шевченка на межі між богоборством і цілковитим безвір'ям... поет не зміг виробити нового послідовного атеїстичного матеріалістичного світогляду»³. Шевченко не атеїст, відзначали дослідники, оскільки атеїстом можуть бути лише марксист.

Прагнення довести відсутність атеїстичних поглядів у Шевченка виявлялось у дослідників того часу і в іншій формі. Поет, мовляв, не піднявся вище свідомості того середовища, з якого вийшов. В його світогляді відображались риси селянської психології і насамперед релігійні. Порвати з ідеалістичним світорозумінням та уявленням про бога він нібито не зміг.

Шевченко як мислитель у дослідженнях 20-х років поставав у натхненному пориві до того щасливого майбутнього, коли на землі запанують прості люди і стануть її володарем. Поета оголошували захисником ідей християнського комунізму. «Християнство,— робив висновок А. Річницький,— стає для нього ідеалом суспільних відносин на землі. Він його трактує як революційне вчення і як революційний рух проти класів, фараонів та фарисеїв»⁴.

Подібна точка зору панувала в літературі і в 30-і роки. Ще зустрічались праці, де Шевченко характеризувався не атеїстом, а людиною, що наближалася до атеїзму, пропагандистом ідей християнського соціалізму. «Шевченко не був атеїстом,— писав Багалій,— але наближався до атеїзму, його релігійність була перейнята своєрідним, «євангелістичним»

¹ В. Коряк. Боротьба за Шевченка, стор. 83.

² Тарас Шевченко, К., 1924, стор. 24.

³ Ю. Лавриненко. Проти обожнення великого богоборця.— «Плуг», 1930, № 3, стор. 67.

⁴ А. Річницький. Тарас Шевченко в світлі епохи, стор. 133.

комунізмом»¹. Отже, кваліфікація поета як революційного демократа та атеїста в цей період нечітка і невизразна. У викладі поглядів Шевченка, безумовно, є вульгаризація і плутанина. З одного боку, його беззастережно зображують борцем за соціалізм і навіть виразником ідеології пролетаріату, з другого — виставляють пропагандистом ідей реакційного християнського соціалізму та людиною, яка наближалася до атеїзму. Ці погляди на Шевченка не давали правильного уявлення про геніально-го поета.

В окремих працях відчувається старо-академічна позиція з її педантизмом і біографізмом, формалізм у підході до вивчення спадщини Шевченка, хоч тут ми й бачимо перші кроки соціологічного тлумачення Шевченкової поезики. Проте, як правило, дослідники топталася на одному місці або повторювали (лише з деякими варіаціями) давнє і не раз сказане.

Та поступово ці недоліки у вивченні творчості великого поета були переборені. Перші кроки в цьому напрямі намітилися, коли перед філософами України було поставлене завдання: «Розробляти історію філософії на Україні, боротися проти емігрантської... філософії»². Під цим кутом зору історики філософії працювали, досліджували суспільно-політичну та філософську думку на Україні, вникали як у самий процес розвитку філософії, так і у вивчення світогляду окремих мислителів, шукали в їх світогляді кардинальне, головне. Коло питань про Шевченка вже стало значно ширшим, намітилася лінія по-новому висвітлювати його філософські погляди³. Поет виступав у цих дослідженнях критиком офіційної філософії та німецького ідеалізму. В тих рядках щоденника, які присвячені Лібельту, автори відмічали матеріалістичну основу світогляду Шевченка.

В цей час помічається новий підхід до викладу антирелігійних поглядів Шевченка. Дослідники прагнули більш науково висвітлювати цю проблему, розкрити його справжнє ставлення до релігії, показати його глибокий атеїзм. «Не маючи з об'єктивно-історичних і суб'єктивних причин цільного наукового світогляду, Шевченко не міг стати і послідовним атеїстом, атеїстом у повному науковому розумінні цього слова. Але абсолютно не можна погодитися з тим, хто називають Шевченка то деїстом, то пантеїстом»⁴.

Виразна лінія у визначенні суспільно-політичних поглядів поета, у визнанні його революційного демократизму проведена О. Шліхтером,

¹ Д. Багалій. Т. Шевченко — поет пригноблених мас, Х., 1931, стор. 26.

² Філософія і політика, вип. 1, 1930, стор. 197.

³ Див.: П. Домчук. Шевченко та його учтелі філософії.— «Гарт», 1931, № 4.

⁴ М. Черепанов. Шевченко і атеїзм.— «Учені записки Харківського держ. ун-ту», № 17, «Труди філологічного ф-ту», № 1, 1939, стор. 112.

М. Черепановим, В. Корнієнко. Шевченко кваліфікувався ними як трибун, поет революційної демократії, пропагандист збройної боротьби проти гнобителів¹.

Ще більш глибокий і об'єктивний аналіз творчості поета проводився у наступні роки. В березні 1939 р. громадськість віданачала 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Відповідно до постанови уряду Української республіки було створено комітет по проведенню ювілею з дня народження Шевченка. Готуючись до проведення ювілею, комітет накреслив великі заходи для увічнення пам'яті великого українського поета і шпирокої популяризації його творчості серед українського народу та народів Радянського Союзу. З цієї нагоди було опубліковано декілька праць про Шевченка, в яких розглядалися різні сторони його світогляду². В працях розкривалась боротьба Шевченка проти самодержавства, за визволення народу від гніту й експлуатації, за дружбу між народами, пропаганда ним матеріалістичних і атеїстичних ідей. Автори публікацій показали Шевченка ревним поборником за світле майбутнє, за такий лад, де не буде експлуатації, де зміняться відносини між людьми, настане свобода, почнеться розквіт громадського життя, розвиток вільної праці, господарства, культури. Через усі твори червоною ниткою проходила думка про те, що геніальний український народний поет є національною гордістю всього радянського народу.

Після Великої Вітчизняної війни робота українських філософів у галузі історії вітчизняної філософії помітно пожвавилася. У 1946 р. був створений Інститут філософії АН УРСР, у складі якого є відділ історії філософської та соціологічної думки на Україні. Серед історико-філософської тематики, якою займалися історики філософії України у післявоєнний період, значне місце посідають праці, присвячені питанням історії української домарксистської філософії. З праць, написаних про світогляд українських революційних демократів, передусім слід назвати загальні збірники³, які були першими спробами дати більш-менш цілісний виклад деяких питань революційної суспільно-політичної і філософської думки на Україні. Виярпття дворянсько-буржуазного лібералізму, націоналізму, шовінізму, космополітизму та інших антинародних ідейних течій і поглядів, невтомна боротьба за дружбу народів — ось характерні риси революційно-демократичних діячів, які висвітлюються у збірниках.

¹ Див.: Б. Коваленко. Трибун революційної демократії.— «Радянська література», 1936, № 4; О. Шліхтер. Чернишевський, Добролюбов і Шевченко.— «Більшовик України», 1936, № 4—6; В. Корнієнко. Тарас Шевченко, Х., 1931, стор. 54.

² Див.: О. Корнійчук. Тарас Григорович Шевченко, К., 1939; та ін.

³ Див.: Украинские революционные демократы, М., 1954; Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русскими, К., 1955.

Серед праць українських авторів, присвячених світоглядіві українських революційних демократів, велика частка — про Т. Г. Шевченка і його взаємини з російськими революційними демократами. В цих дослідженнях розглядаються різні питання світогляду українського мислителя, зокрема його суспільно-політичні, етичні, філософські та атеїстичні погляди¹. Українські філософи, висвітлюючи світогляд поета, виділяють те нове, що вніс Шевченко у розвиток філософії і соціології.

Розгорнутим фронтом українські філософи включилися в роботу після XX з'їзду КПРС.

Вчені продовжували досліджувати світогляд великого українського поета і революційного демократа Т. Г. Шевченка². Праці про Шевченка філософів І. Д. Назаренка, М. І. Новикова, літературознавців Є. П. Кирилюка, Є. С. Шабліовського та Ф. Я. Приймчак удостоєні Ленінської премії. 150-річчя з дня народження Кобзаря відзначалося як велике і радісне свято культури. Ювілейні торжества вилились у хвилюючу демонстрацію всенародної любові до поета і мислителя, показали, яке дороге його ім'я нашим сучасникам.

Автори досліджень підкреслюють велике історичне значення творчості та суспільно-політичної діяльності Шевченка, яка справляла революціонізуючий вплив на трудящих Росії, а також на творчість письменників та мислителів багатьох зарубіжних країн. Праці про суспільно-політичні, філософські, атеїстичні та етичні погляди Т. Г. Шевченка разом з тим спрямовані проти буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів спадщини мислителя і особливо проти сучасних українських буржуазних націоналістів³.

Українські радянські філософи зробили крок вперед у висвітленні суспільно-політичних і філософських поглядів одного з соратників

¹ Див.: М. Новиков. Атеїзм Т. Г. Шевченка та його філософські погляди.— «Вісник Академії наук УРСР», 1949, № 3; його ж. Революційно-демократична етика Т. Г. Шевченка.— «Наукові записки Ін-ту філософії АН УРСР», т. I, 1951; його ж. Т. Г. Шевченко — полум'яний патріот і борець за дружбу народів, К., 1954; І. П. Головаха. Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х років XIX ст., К., 1953; М. Ч е л а к. Революційно-демократическая эстетика Т. Г. Шевченко.— «Записки Харьковского сельхоз. ин-та», т. XXII, 1958; та ін.

² Див.: І. Д. Назаренко. Світогляд Т. Г. Шевченка, К., 1957; його ж. Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1961; його ж. Суспільно-політичні, філософські і атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964; М. И. Новиков. Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1961; В. Е. Евдокименко. Шевченко — наш современник. «Вопросы философии», 1964, № 4; І. П. Головаха. Великий український мислитель (до 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка).— «Комуніст України», 1964, № 1.

³ Л. Білецький. Шевченко — провідник української нації.— «Проблем», № 5; П. Савчук. Напередодні Шевченкових роковин.— «Визвольний шлях», Лондон, 1960, № 9.

Т. Г. Шевченка — революційного демократа М. І. Гулака, який викривав кріпосницькі порядки царської Росії, вважав закономірним і необхідним народне повстання проти самодержавства та кріпосництва. Зроблена, зокрема, спроба висвітлити його природничо-наукові погляди та спільну боротьбу Шевченка та Гулака в Кирило-Мефодіївському товаристві проти ліберальної його частини по багатьох суспільно-політичних питаннях. В цій боротьбі Шевченко і Гулак відстоювали революційний шлях знищення кріпосництва та створення Всеслов'янської федеративної демократичної республіки¹.

Творчість Шевченка, його літературно-суспільна діяльність позитивно впливали на дальший розвиток прогресивної суспільно-політичної і філософської думки на Україні. В 50-х роках XIX ст. під впливом революційних ідей починають свою літературну і громадську діяльність українські видатні письменники Марко Вовчок, Юрій Федькович. Українські мислителі революційно-демократичного напрямку, серед яких був і П. Мирний, продовжують боротьбу проти кріпосництва та його залишків в пореформений період, розгортають боротьбу проти капіталізму, який розвивався.

Панас Мирний, будучи талановитим письменником, революційним демократом, увійшов у суспільно-політичну думку України як виразник та захисник інтересів трудового українського селянства. В 20—30-х роках були опубліковані окремі праці, в яких характеристика українського письменника була неповною і загалом не відображала суті його літературної спадщини. Панас Мирний кваліфікувався учнем М. П. Драгоманова, ідеологічним виразником ліберальних народників, песимістом, представником етнографічно-реалістичної школи, інакше кажучи, мислителем, який у своїй творчості живився переважно хатніми інтересами селянства, його психологією та побутом. На думку цих дослідників, в основі соціальної концепції Мирного лежить прудонівський утонізм, підправлений новітніми соціальними теоріями драгоманівського «громадства»². Хоч письменники такі, як Мирний, підкреслював А. Хвилья, пишуть про бідних та багатих, але «кінець кінцем у них виходить, що багаті жаліють бідних, і бідним, мовляв, не так погано живеться. Панас Мирний і інші застигають на цих своїх поглядах, на своїй літературній манері, а життя йде повз них»³. Дослідники типу Хвилі не вва-

¹ Див.: Д. Острияк. Гулак. УРЕ, т. 3; С. Кримський. До питання про філософські основи природничо-наукових поглядів В. І. Гулака.— «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. 7, 1964; М. Денисенко. Кирило-Мефодіївське товариство (до питання про ідейну боротьбу).— У кн.: З історії філософської думки на Україні; його ж. Кирило-Мефодіевское общество. Філософская енциклопедия, т. 2, 1962.

² Див.: Т. Костюк. Панас Мирний, Х., 1931.

³ А. А. Хвилья. Михайло Коцюбинський, К., 1935, стор. 11.

жали його революційним демократом. «Письменники П. Мирний і Тобілевич,— писав Ю. Циганенко,— не без впливу Добролюбова взяли на висвітлення в своїх творах лиха капіталістичного хижацтва пореформених років. І хоч творчість цих письменників не була творчістю революційно-демократичною, та все ж вона виконувала велику прогресивну роль, принаймні в значній своїй частині»¹.

Таке ставлення до П. Мирного панувало до Великої Вітчизняної війни. Після її закінчення у світ виходять нові праці, в яких ставиться завдання висвітлити його світогляд, показати різні сторони його світо розуміння і революційний демократизм². У роботі В. Євдокименка Панас Мирний постає як глибокий мислитель, що у питаннях філософії стояв на матеріалістичних позиціях, а в суспільно-політичних — на позиціях революційного демократизму. Дослідник спростовував фальшиву думку буржуазно-націоналістичних літературознавців про П. Мирного як про ліберального народника з національно-обмеженим світоглядом.

Значну увагу приділяли українські філософи розробці поглядів Івана Франка. Вже в 20—30-х роках про нього були написані філософські праці, в яких його зображували як мислителя. Він визнавався найвизначнішим після Шевченка поетом, першим робітничо-селянським письменником, борцем за народне щастя. В зв'язку з десятиліттям його смерті Рада народних комісарів УРСР у своїй постанові від 18 травня 1926 р. зазначала, що Франко був видатним робітничо-селянським письменником, поетом-революціонером. У тезах агітпропу ЦК КП(б)У високо оцінювалась його діяльність, його називали письменником-інтернаціоналістом. «Українська націоналістична буржуазія,— писалось в тезах,— подібно до того, як це вона робить із Шевченком, намагається зробити з Франка вузького націоналістичного героя, представника українства як такого. Тим часом Франко є типовим представником тогочасної робітничо-селянської інтелігенції, співцем спролетаризованого селянства та перших кадрів українського робітництва й ворогом національної буржуазії всіх кольорів»³.

З нагоди вшанування пам'яті Івана Франка на Україні читались лекції, видавалась література, присвячена його творчості. В публікаціях Франка називали великим співцем визвольної боротьби, камешцем: соціалізму. Правда, світогляд Франка в цей час не знайшов різностороннього відображення, мали місце вульгаризація і неправильні інтерпретації та виставки щодо його поглядів. В суспільно-політичних питаннях Франко поставив насамперед захисником еволюційного розвитку суспіль-

¹ Ю. Циганенко. М. О. Добролюбов і українська література.— «Літературна критика», 1936, № 6, стор. 73.

² Див.: В. Євдокименко. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного, К., 1955.

³ Тези агітпропу ЦК КП(б)У.— У кн.: Іван Франко, Х., 1926, стор. 361.

ства, не революційним, а буржуазним демократом, який мріяв здійснити свої суспільні ідеали шляхом еволюції, технічного прогресу, освіти.

Однак існували й інші міркування. Так, С. Пилипенко, Ів. Ткаченко, Р. Шевченко¹ вважали Ів. Франка революціонером, видатним вченим. Проте, з їх точки зору, Франко не дійшов до справжнього наукового соціалізму, а був послідовником драгоманівських ідей і, нарешті, на схилі свого життя відійшов від революційних ідей і суспільно-політичного життя.

Автори праці «Суспільно-політичні погляди Івана Франка» сходилися на тому, що Франко у своїй творчості мав два періоди. Молодий Франко, тобто в 80-х роках, виступав революціонером, видатним діячем української культури, ревним поширювачем ідей Драгоманова, поборником революційного знищення експлуататорського ладу, матеріалістом і діалектиком і навіть марксистом. «Франко матеріаліст бачить, що історичний розвиток відбувається через класову боротьбу (на ґрунті розвитку виробничих суспільних сил). Він бачить класові суперечності капіталістичного буржуазного суспільства і стає виразно в цій класовій боротьбі в лавах трудящих. Він бачить, що свідомість, ідеологія вистають на суспільно-економічній основі, що вони мають класовий характер і що, зокрема, соціалістична теорія являє собою теорію пролетаріату, ідеологію трудящих, гноблених і визискуваних народних мас, що змагаються до нового, безкласового комуністичного суспільства (на високій виробничій базі). Тому теж Франковий світогляд тодішнього часу мусимо визнати, як на ті часи, марксівським»².

Світогляд Франка визнавався марксистським як у філософії, так і в соціології. «Відкидаючи ідеалістичну метафізику в філософії, Франко стає на матеріалістичний ґрунт і в соціології»³. Франкові дослідники дорікали лише за те, що він, йдучи шляхом сприймання науково-соціалістичної теорії, матеріалістично-моністичного погляду на історію, не мав послідовної марксистської витримки. Проте в цілому дослідники солідаризувались в питанні про те, що Франко за своїм світоглядом був марксистом, відстоював матеріалістичні ідеї у філософії та соціології.

Такі дифініції щодо Франка історики філософії відносили до першого періоду його творчості. В другому періодові, який ними визначався з 90-х років, Франко кваліфікувався зовсім по-іншому. На їх думку, Франко в цей період відійшов від своїх передових поглядів і прийшов кінець кінцем до рішучого заперечення насильницького суспільного перевороту, стояв осторонь боротьби пролетаріату проти буржуазії за со-

¹ Див.: С. Пилипенко. Іван Франко, 1926; Ів. Ткаченко. Іван Франко, К., 1926; Р. Шевченко. Іван Франко, 1930.

² Суспільно-політичні погляди Івана Франка, збірна студія, Х., 1932, стор. 59.

³ Там же, стор. 47.

ціалізм, за волю і щастя народу. Тепер Франко виступав народником, демократом, соціалістом-утопістом, просвітителем, економістом-еволюціоністом, ідеалістом у філософії та соціології, песимістом, кабінетним вченим, діячем буржуазно-угодовської націонал-демократичної партії, яка відбивала інтереси української національної буржуазії. Франко нібито хитався у своїх переконаннях між пролетаріатом і буржуазією і, кінець кінцем, скотився на позиції буржуазії, став проповідником класового миру.

Характеризуючи Франка захисником буржуазної ідеології, поширювачем антисемітизму, націоналістом, автори монографії «Суспільно-політичні погляди Івана Франка» разом з тим виставляли його критиком марксизму і революційної теорії взагалі. «Переходячи ідеологічно в табір буржуазії, писали вони, Франко, зрозуміла річ, фіксував його в цілому ряді статей, в яких критикує, поборює марксизм як теорію і соціал-демократію, як практику, як політичного викладника міжнародного пролетаріату»¹. Тепер йому більше імпонував Ласаль, ніж Маркс. Для нього Марксівська теорія — це, мовляв, лише хибна, абстрактна догма, а революційні робітничі організації — лише секти. На думку цих авторів, Франко не бажав зрозуміти науковий соціалізм і пропагував інтелігентсько-буржуазний соціалізм, який він розумів як етничну категорію. Івана Франка зображували загалом пропагандистом ідей «мужацько-робітничого соціалізму» типу Драгоманова та Прудона. «В основному Франко стоїть, — писав, наприклад, А. Річицький, — на ґрунті соціалізму дрібно-буржуазного, анархо-синдикалістського, прудонівського»².

Щодо ставлення Франка до релігії, то тут у дослідників сумнівів не було. Франко — атеїст. Правда, були намагання виставити його релігійною людиною, про це свідчить запланована на перший філософський з'їзд доповідь під назвою «Релігійно-філософські погляди Драгоманова, Франка й Павлика», однак і тут його характеризували таким мислителем, який обстоював відокремлення церкви від держави, вилучення з шкільних підручників питань, пов'язаних з вивченням релігії. «На чому Франко стояв досить твердо, так що до кінця життя, так це на атеїзмі. Правда, і тут не обійшлося без хитань, але ці хитання не переходили в релігійність, щонайбільше виявились вони в толеруванні релігії й духівництва»³. В цілому ж висвітлення поглядів Франка в працях цього періоду не відповідало науковому рівню і не відображало фактичного стану речей.

У працях наступних років до Франка як мислителя застосовуються нові формулювання і твердження. В них зеперечувалось положення, що

¹ Суспільно-політичні погляди Івана Франка, стор. 148.

² А. Річицький. Іван Франко каменярем соціалізму, Х., 1929, стор. 22.

³ Суспільно-політичні погляди Івана Франка, стор. 165.

Франко за своїм світоглядом був марксистом, але він високо оцінювався як популяризатор окремих сторіп вчення марксизму¹. Про нього говорилось спокійно і більш науково, аналізувались сильні і слабкі сторони його світогляду. Мислитель поставав пасамперед як захисник і пропагандист матеріалістичних та атеїстичних ідей. «Франко виступав з обороною філософського матеріалізму, проти ідеалізму і попівщини»². Розглядаючи його погляди в розвитку, дослідник Ю. Блохін та інші доводять їх революційно-демократичний характер³.

Новим кроком у висвітленні поглядів І. Я. Франка в праці, що вийшли у післявоєнні роки. В цих працях знайшли відображення суспільно-політичні, філософські і атеїстичні погляди великого українського мислителя⁴, дана всебічна характеристика діяльності І. Я. Франка, сильного не лише своїм революційним демократизмом, нерозривним зв'язком з народними масами, своїми матеріалістичними поглядами на природу, а й чутливого до всього нового, прогресивного. Дослідники А. Брагінець, О. Білоус, О. Лисенко, М. Третяк, В. Сахаров, В. Савчук показують ставлення Франка до марксизму, пролетарського руху. Виявляючи великий інтерес до марксистської теорії, він вивчав і популяризував «Маніфест комуністичної партії», «Анти-Дюрінг», «Капітал», знав праці Леніна, Плеханова, Лафарга, читав ленінську «Іскру». В дослідженнях підкреслюється, що Франко, сирійнявши ряд положень марксизму, пропагував деякі марксистські ідеї. В працях про Франка разом з тим робиться висновок, що мислитель не піднявся до повного стрійняття марксистського вчення, не був марксистом в силу відсталості суспільних відносин Галичини.

З кожним роком розширюється тематика історико-філософських досліджень про Франка⁵, поглиблюється уявлення про діалектику розвитку, закономірності ідейної боротьби передових сил проти реакції і мракобісся. В науковий обіг вводяться все нові й нові історичні імена, поновому висвітлюються погляди багатьох діячів, творчість яких відома часто ще з дореволюційних досліджень. Так, численні дореволюційні автори зображували видатного суспільного діяча, публіциста, письменника,

¹ Див.: П. Колесник. Суспільно-політичні погляди Івана Франка і їх еволюція.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 5(9).

² Там же, стор. 123.

³ Див.: Ю. Блохін. Естетичні погляди і творчий метод Івана Франка.— «Літературний журнал», 1940, № 3.

⁴ Див.: А. С. Брагінець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка, Львів, 1958; О. Я. Лисенко. Соціологічні погляди Івана Франка, К., 1958; О. Г. Білоус. Світогляд Івана Франка, К., 1956; В. Я. Сахаров. Суспільно-політичні погляди Івана Франка, К., 1956; М. І. Третяк. Філософські погляди І. Я. Франка.— «Наукові записки Київського держ. ун-ту», т. XV, вип. VIII, К., 1956; В. М. Савчук. Революційний демократизм Ів. Франка, К., 1958; та ін.

⁵ Див.: Г. Дроздова. Етичні погляди І. Я. Франка.— «Вісник Київськ. ун-ту», № 5, Серія історії, вип. I, К., 1962; та ін.

друга і соратника І. Я. Франка М. І. Павлика як еволюціоніста, ліберала і націоналіста. Буржуазні дослідники — І. Свенціцький, М. Грушевський та інші свідомо перекручували його творчість і діяльність. Вони замовчували роль Павлика в революційно-визвольному русі українського народу, принижували його місце в історії вітчизняної культури. Помилково твердження про нього мали місце і в літературі, опублікованій за радянського часу. Останнім часом радянські дослідники, викриваючи фальсифікаторські вигадки, відновили історичну правду про Павлика як матеріаліста і атеїста, а також революційного демократа, що зазнавав певного впливу марксизму¹.

Предметом спеціальних досліджень стали також суспільно-політична діяльність і світогляд соратника і однодумця І. Франка та М. Павлика О. Терлецького², який був помітною фігурою серед передової галицької інтелігенції 70—80-х років, користувався заслуженим авторитетом серед демократично настроєної молоді, разом з революційними демократами критикував українських буржуазних націоналістів.

Про П. А. Грабовського до початку Великої Вітчизняної війни написано було дуже мало. Фактично не впівчалась його велика літературно-наукова спадщина. І якщо з'являлись статті про нього, то були вони невеликі за обсягом, а про світогляд українського мислителя говорилося побіжно та й то не на належному науковому рівні. Павла Грабовського вважали народником, а потім прихильником економічного матеріалізму. В соціологічних питаннях він нібито виступав пропагандистом європейського «освіченого» буржуазно-демократичного ладу. У висвітленні атеїстичних і філософських поглядів П. Грабовського також не було чіткої лінії. З одного боку, його представляли як борця проти релігійних догматів, з другого — пасивним щодо боротьби з релігією та її забобонів. І все-таки письменника в цілому характеризували як передову, прогресивну людину, яка прагнула до нового, формуючи свій світогляд під впливом революційних ідей і традицій. «Але ці нашарування, — зазначалось в одній з праць, — пізнього звироділого народництва у Грабовського рішуче переборювалися двома іншими факторами, що значно вплинули на формування його світогляду. Це, спочатку, кращі елементи революційної спадщини М. Г. Чернишевського, а згодом — зародження й розвиток у Росії марксизму»³.

Виходячи з таких загальних міркувань, дослідники І. Кулик та інші робили цілком правильні висновки щодо естетичних поглядів Грабов-

¹ Див.: П. Т. Манзенко. Суспільно-політичні та філософські погляди М. Павлика, К., 1962.

² Див.: О. Лисенко. Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького.— У кн.: 3 історії вітчизняної філософської і суспільно-політичної думки; 6. П р о н ю к. Т. Шевченко і О. Терлецький.— У кн.: Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.

³ І. Кулик. Павло Грабовський.— «Молодяк», 1936, № 4, стор. 94.

ського, вважали його непримирним борцем проти ідеалістичного мистецтва. Вони робили також спроби з'ясувати ставлення українського поета до пролетарської ідеології, до вчення марксизму.

Певні зрушення у вивченні ідейно-теоретичної спадщини Грабовського помічаються в післявоєнні роки, про що свідчить вихід у світ статей, присвячених світогляду цього полум'яного борця за народне щастя¹. В цих статтях в загальній формі зачіпалися різні питання світогляду поета і мислителя. Особливо яскраво показана його боротьба проти ідеології українського буржуазного націоналізму, за дружбу українського і російського народів. Проте атеїстичні погляди поета були ще слабо висвітлені і зовсім не були показані його етичні погляди.

В останні роки на Україні багато зроблено щодо вивчення суспільно-політичних і філософських поглядів Грабовського. У філософській літературі вперше так широко і детально висвітлюються його філософські, етичні, естетичні і атеїстичні погляди, показується, що Грабовський під впливом робітничого руху, пролетарської ідеології в своїй критиці ліберальних народників, їх економічних і політичних поглядів, як і в інших суспільно-політичних питаннях, наближався до позицій марксизму².

В 20—30-х роках філософських праць про Леся Українку майже не було, а ті, які виходили в світ, мали більш описовий характер. В її суспільно-політичній діяльності автори деяких праць вбачали ідеї націоналізму, вважали її ученицею та продовжувачем поглядів Драгоманова. За своїм світоглядом вона нібито належала до письменників «дивно незрозумілих, хоча й перспектованих». Таку точку зору проводили в своїх працях М. Драй-Хмара³, М. Зеров⁴.

В останні роки свого життя, як писали ці дослідники, Леся Українка відійшла від народницького світогляду і ступила на шлях поширення революційних методів боротьби, еволюціонувала в бік революційної ідеології та марксизму: «Ідеологічно вона належала до революційної інтелігенції свого часу, що переходила від драгоманівського радикалізму

¹ Див.: В. Безпальчій. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського.— «Більшовик України», 1952, № 7; А. Пашкова. Філософські погляди П. А. Грабовського.— «Наукові записки Київського ун-ту», т. XIII, вип. XI, збірник філософського ф-ту, № 1, 1954.

² Див.: Ю. Бухалов. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського, К., 1957; А. Пашкова. Естетичні погляди П. А. Грабовського.— «Наукові записки Київського ун-ту», т. XVI, вип. IV, 1957; М. Челак. Атеїзм Павла Грабовського.— «Труды Харьковск. сельхоз. ин-та», т. XXVII, X, 1964; В. Безпальчій. Етичні погляди П. А. Грабовського.— У кн.: Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.; його ж. Поет—борець. До 100-річчя з дня народження П. А. Грабовського.— «Комуніст України», 1964, № 8; Ю. Бухалов. Борець за щастя народне. До 100-річчя з дня народження П. Грабовського.— «Прапор», 1964, № 8.

³ Див.: М. Драй-Хмара. Леся Українка. Життя і творчість, 1926.

⁴ Див.: М. Зеров. Леся Українка, X., 1924.

до марксизму... що інтереси національні, дрібнобуржуазні підпорядкувала інтересам інтернаціональним»¹.

У літературі того часу Леся Українка кваліфікувалась як атеїст і матеріаліст. «Чи є ж рація нав'язувати містицизм Л. Українці — людині з цілком матеріалістичним світоглядом»². Ці ідеї знайшли дальше обґрунтування в працях наступних років. До оцінки спадщини і поглядів української поетеси дослідники почали підходити більш вдумливо, визначаючи її місце та роль в революційно-демократичному русі. Леся Українка вже кваліфікувалась революційною демократкою. «До революційно-демократичних письменників кінця XIX і початку XX ст. належала ціла плеяда славних борців: Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Павло Грабовський... серед цього кола письменників-борців Лесі Українці належить одне з почесних місць»³.

Новим кроком у дослідженні поглядів Лесі Українки стали праці післявоєнних років⁴. В них розглядаються умови формування світогляду поетеси, її палкий патріотизм і боротьба за дружбу народів, проти ідеології буржуазного націоналізму, її погляди в питаннях класової боротьби, революції і ролі народних мас в історичному розвитку, а також зроблені спроби більш глибоко і всебічно розглянути естетичні, філософські, атеїстичні погляди письменниці. І. Головаха, М. Олексюк, І. Куликів, показуючи матеріалістичні погляди поетеси, вказували, що вони були теоретичною основою її революційно-демократичних поглядів і практичної діяльності. Дослідники показували Лесю Українку глибоким мислителем, що віддала усе своє життя, талант боротьбі за визволення трудящих мас від соціального і національного гноблення і встановлення таких суспільних відносин, які сприяли б розвитку матеріальних і духовних сил народу.

Автори публікацій поглиблюють наше уявлення про поетесу. Використовуючи нові архівні дані, невідомі досі читачам, вони більш повно висвітлюють громадську діяльність письменниці, зокрема, питання про її зв'язки з соціал-демократичним рухом.

Проводилось на Україні й дослідження поглядів М. М. Коцюбинського. У 20—30-х роках на його творчість існували різні, іноді проти-

¹ Л. Підгайний. Леся Українка, Х., 1929, стор. 84.

² М. Іванченко. Нове в літературі про «Касадру» Лесі Українки.— «Україна», 1930, № 1-2, стор. 163.

³ Л. Підгайний. Леся Українка, Х., 1941, стор. 26.

⁴ Див.: І. Головаха. Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки, К., 1953; М. Олексюк. Полум'яний борець проти українського буржуазного націоналізму (Леся Українка).— «Жовтень», 1958, № 8; його ж. Атеїстичні погляди Лесі Українки, Львів, 1958; І. Куликів. Суспільно-політичні погляди Лесі Українки, К., 1954; його ж. Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер, Х., 1962; І. Головаха. Питання етики в ідейній спадщині Лесі Українки.— У кн.: Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.

лежні, точки зору. Частина дослідників (А. Лебідь, В. Коряк та ін.) вважали його пародником, учнем Драгоманова, прихильником всього західного, ніяк не революційним демократом, у філософії — паптеїстом. Він характеризувався як такий мислитель, що у своїх творах відображав «пайдрібніші рухи складної дрібнобуржуазної психіки», як дрібнобуржуазний письменник, виразник інтересів молоді української буржуазії. Разом з тим Коцюбинський виступав нібито виразником чистого мистецтва¹. На відміну від цих тверджень існували й інші: він демократ, який еволюціонував у своєму світогляді від народництва до драгоманівщини і від драгоманівщини до марксисту. Нарешті, дослідники О. Попов і С. Козуб зарахували Коцюбинського до свідомих і зрілих марксистів². Водпочас червоною ниткою через дослідження проходила думка, спрямована проти характеристики, даної українському мислителю буржуазними вченими, зокрема С. Ефремовим. «Стара українська криптика, — заявляли дослідники, — в особі ак. Ефремова, хоче виставити М. Коцюбинського яко письменника, відірваного від життя... з цим треба боротися. Коцюбинського треба показати нашому молодому поколінню таким, яким він був, впливти до кіпця його значіння для нашої доби»³.

Новий підхід до оцінки поглядів Коцюбинського помічається після 1930 р. і особливо у зв'язку з відзначенням в 1934 р. 70-річчя з дня його народження. Тут вже звучить спокійний тон по відношенню до мислителя, спостерігається науковий підхід до проблем, пов'язаних з суспільно-політичним життям Коцюбинського. Письменник виступав як представник передової суспільно-політичної думки, як революціонер-демократ, що знавав у своєму розвитку значного впливу ідей українських революційних демократів, передової російської культури, поглядів Горького і визвольного пролетарського руху. А. Хвиля, В. Кононович і Дін, підкреслюючи вплив на Коцюбинського пролетарського визвольного руху, вважали його послідовним революціонером-демократом: «Коцюбинський до останніх днів свого життя міцно стоїть на позиціях революційного демократа, співчуває революції»⁴.

Глибоко аналізуючи літературно-художню та епістолярну спадщину письменника, дослідники цього періоду цілком переконливо заявляли про революційний демократизм Коцюбинського і разом з тим відкидали думки про те, що він був пролетарським революціонером і пролетар-

¹ Див.: В. Коряк. Життя Михайла Коцюбинського, Х., 1929.

² Див.: О. Попов. Михайло Коцюбинський. З нагоди десятиліття його смерті.— «Червоний шлях», кн. 2, 1923; С. Козуб. 1905 рік у творчості Коцюбинського.— «Україна», 1925, № 4.

³ І. Лакса. Коцюбинський за наших днів.— «Студент революції», 1930, № 1—4, стор. 46.

⁴ В. Кононович. Особливості революційної поведи М. Коцюбинського.— «Молодь», 1936, № 3, стор. 101.

ським письменником. «Він не був пролетарським письменником, — пише Шліхтер, — виразником соціалістичної ідеології робітничого класу. Але він своїми кращими художніми творами чесно і мужньо служив інтересам пригноблених мас»¹.

У філософській літературі, виданій в 1943 р. у зв'язку з 30-п роковинами з дня смерті Коцюбинського, і в післявоєнні роки продовжується дослідження суспільно-політичних та розпочалося вивчення філософських і атеїстичних поглядів українського революційного демократа.

Автори деяких праць², апалізуючи друковані твори та архівні матеріали видатного українського письменника, висвітлюють його суспільно-політичні і естетичні погляди, показують, що він близько шідійшов до розуміння наукового соціалізму, піднявся до широких філософських витлумачень явищ природи, висловлював думки, близькі за своїм змістом до матеріалістичного розуміння історії, хоч матеріалістом в розумінні суспільного життя і законів суспільного розвитку він не став. Яскраво виступав Коцюбинський у дослідженнях українських філософів як поборник дружби народів, активний борець проти українського буржуазного націоналізму.

Фальсифікуючи літературну спадщину письменника, перекручуючи факти, українські буржуазні націоналісти зводили наклеп на талановитого сина українського народу, намагалися відірвати його від передової російської культури та суспільної думки, показати далеким від народу. Вони заперечували вплив російських революційних демократів і основоположника пролетарської літератури О. М. Горького на формування ідейних поглядів Коцюбинського, твердячи, що світогляд письменника формувався під вирішальним впливом Фур'є, Мопассана та інших західноєвропейських філософів і письменників. Цим самим націоналісти намагалися приписати роль Коцюбинського у розвитку суспільно-політичної думки на Україні. Дослідження українських філософів спростовують вигадки буржуазних націоналістів. Вони свідчать про те, що не західноєвропейські філософи і письменники, а насамперед російські та українські революційні демократи були першими вчителями Коцюбинського. Саме під їх впливом, особливо під впливом Горького, видатний український письменник сформувався як революційний демократ, що став в окремих питаннях на позиції марксизму.

¹ О. Шліхтер. М. Коцюбинський, Х., 1934, стор. 51.

² Див.: М. П. Партолін. Суспільно-політичні погляди М. Коцюбинського, Х., 1953; А. Павелко. М. М. Коцюбинський — поборник дружби народів, активний борець против українського буржуазного націоналізму. — У кн.: Українские революционные демократы и дружба украинского народа с русским; його ж. М. Коцюбинський, як матеріаліст і атеїст. — «Наукові записки Київського державного ун-ту», т. XXIII, К., 1956; В. Євдокименко. Суспільно-політичні погляди М. М. Коцюбинського, К., 1964; С. Марценюк. Атеїзм М. М. Коцюбинського, К., 1964; П. І. Колесник. Коцюбинський — художник слова, К., 1964.

На Україні здійснені видання праць про українських революційних демократів, в яких висвітлюються проблеми, пов'язані з загальною характеристикою революційного демократизму¹.

Предметом спеціальних досліджень стало питання, пов'язане з характеристикою ідеалістичної філософії на Україні. Внаслідок вивчення і критичного аналізу ідеалістичної філософії на Україні була переборена на односторонність у висвітленні цього питання. Матеріалістична думка вже викладалась не сама по собі, а в процесі боротьби з ідеалізмом і релігією. Перші спроби критичного аналізу ідеалістичної філософії на Україні належать українським історикам філософії².

Отже, праці, опубліковані на Україні протягом 1917—1967 рр. у галузі історії філософської і суспільно-політичної думки (особливо історії філософії прогресивних представників українського народу), являють собою значущий, якісний крок вперед. Проте зроблено в цьому напрямі ще недостатньо.

Дослідження філософії і соціології російських мислителів

В історико-філософській тематиці, якою займалися і займаються філософи України, значне місце посідають праці, присвячені історії російської домарксистської філософії. У деяких з них дається характеристика філософської думки за певний період. Разом з тим українські радянські філософи немало уваги приділяли і вивченню світогляду окремих видатних російських мислителів, які представляють російський матеріалізм XVIII ст.

Деякі праці українських філософів присвячено висвітленню філософських поглядів М. В. Ломоносова. Буржуазні дослідники в дореволюційній Росії перекручували його погляди. Багато хто з них (наприклад, Сухомлинов, Вайсберг, Тукалевський, Співський, Політура) твердив, що Ломоносов є вихідцем із школи Вольфа—Лейбніца, що його філософія, лейбніцієвська за духом, по суті, була прийнята ідеалізмом. У працях радянських дослідників вперше дано науковий аналіз філософ-

¹ Див.: В. Передерій. Українська революційно-демократична естетика (кінець XIX—початок XX ст.), К., 1964; М. Ч е л а к. Борці проти темряви (атеїстичні погляди українських революційних демократів), К., 1964; Н. А с с о н о в а. До питання про соціальний зміст революційного демократизму на Україні в останній третині XIX ст.— на початку XX ст.— «Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук», К., 1963, № 11; та ін.

² Див.: Т. С а в е л ь е в а. Ідеалістичні течії в філософії на Україні в останній чверті XIX ст.— У кн.: З і с т о р і ї філософської думки на Україні; В. Г у б е н к о. З і с т о р і ї ідеалістичної філософії на Україні.— У кн.: Б о р о т ь б а між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в XIX ст.

ських поглядів Ломоносова. Протягом 1917—1967 рр. про нього опубліковано велику кількість літератури, видане повне зібрання його творів, опубліковані вибрані філософські твори. Вчені доклали немало зусиль до того, щоб показати великого російського вченого таким, яким він був у дійсності.

Наукова діяльність Ломоносова, його місце і значення в історії природознавства, філософські і соціально-політичні погляди досить широко викладені також у літературі, опублікованій на Україні¹. В ній розкриваються заслуги Ломоносова у розвитку вітчизняної і світової науки; показується величезний внесок, зроблений ним у наукові принципи, на яких ґрунтується сучасне природознавство; підкреслюється, що його атомо-молекулярна теорія будови речовини в своїй основі досить близька до атомістичної і є її прообразом. Значний інтерес являє розгляд поглядів Ломоносова у галузі дослідження явищ електрики, магнетизму і світла, аналіз філософського значення сформульованого ним закону збереження речовини і руху. В публікаціях підкреслюється оригінальність і новаторство М. В. Ломоносова як природодослідника і філософа.

Аналізуючи філософські погляди Ломоносова, зокрема в питаннях про єдність якості і кількості та їх взаємозалежність, єдність аналізу і синтезу, взаємовідносини теорії і практики, про внутрішню активність матерії, та його переконання в безконечності процесу людського пізнання, українські філософи А. Брагінець, Я. Кауфман, М. Вільницький показують, що він зробив величезний внесок у розвиток вітчизняної матеріалістичної філософії. У працях про М. В. Ломоносова були піддані критиці твердження дослідників, які або вважали Ломоносова послідовним індуктивістом-емпіриком (В. Курілов, Б. Меншуткін та ін.), або намагалися показати його як прихильника раціоналізму, дедуктивного методу пізнання (Вайсберг, Тукалевський, Політура та ін.). В дійсності Ломоносову вдалося уникнути однобічності як індуктивізму, так і дедуктивізму: йому вдалося побороти крайності як емпіризму, так і раціоналізму. Він розумів, що тільки на основі їх єдності можна розв'язати питання про пізнання матеріального світу.

Значне місце в дослідженнях українських істориків філософії приділяється ставленню М. В. Ломоносова до релігії. Вони показують, що цей невтомний вчений боровся проти представників церкви і релігійних фанатиків, за звільнення науки від ланцюгів релігії, що вся його діяль-

¹ Див.: Я. И. Кауфман. Основные черты естественно-научного материализма М. В. Ломоносова, Х., 1947; М. Вильницкий. Материализм Ломоносова та його погляди на простір.— У кн.: Про деякі філософські питання природознавства, К., 1954; А. С. Брагінець. М. В. Ломоносов — корифей вітчизняної науки XVIII ст.— «Наукові записки Львівського університету», т. XXXIV, серія хімічна, вип. 4, 1955; П. Рубінчик. Філософські погляди М. В. Ломоносова.— «Наукові записки. Житомирський пед. ін-т», т. 18, 1962; та ін.

ність у справі розвитку наукових знань, поширення освіти в Росії підтримувала устої релігії і церкви. Разом з тим дослідники викривають думки буржуазних вчених¹, які характеризували Ломоносова як правдивого поборника православної церкви.

В історико-філософській літературі, виданій на Україні до Великої Вітчизняної війни, розглядаються також філософські та суспільно-політичні погляди О. М. Радіщева, декабристів, російських революційних демократів, вчених-природодослідників. Прихильник групи Деборіна І. Луполл вважав О. М. Радіщева філософом-деїстом, непослідовним мислителем, роздвоєним у своїх філософських поглядах. Спочатку Радіщев у процесі пізнання нібито надавав першорядного значення чуттєвому досвіду і не визнавав достовірним того знання, що не ґрунтувалось на відчуттях. Проте Радіщев, за Луполом, був непослідовним у своїх принципах, відступав від матеріалістичного сенсуалізму. Більш пізній Радіщев у зображенні Луппола — це вже ідеаліст у теорії пізнання: «Тепер Радіщев намагається аргументувати принцип безсмертя душі, він на цей випадок вносить коректив у свої теоретико-пізнавальні принципи. Для цього Радіщев користується аргументацією Мендельсона і потім Гердера»².

Однією з головних проблем, що знайшла своє відображення в працях, присвячених О. М. Радіщеву, є його вміння узагальнювати факти, доходити до загальних принципів, відшукувати і встановлювати загальні закони природи. Щоб усі ці узагальнення вважались істинними, відповідали дійсності, вони повинні бути абстраговані від самої дійсності. Проте й тут, в методологічних принципах і загальних теоретичних положеннях, дослідники вбачають в особі Радіщева учня французького матеріалізму, завдяки якому російський мислитель прийшов до беконівського методу. В працях цього періоду Радіщев виступав учнем філософів і філософських шкіл Заходу, в розвитку своїх філософських поглядів він, мовляв, не дійшов до матеріалістичних висот французьких колег, хоч мислитель йшов на рівні з революційними матеріалістами зарубіжних країн. Радіщев більше тягне назад у середньовіччя, Радіщеву-матеріалісту суперечив Радіщев-нематеріаліст, який відстоював субстанціональність і безсмертя душі.

Подібні оцінки поширювались і на ставлення Радіщева до релігії. Його ставлення до релігійної ідеології кваліфікувалось як звічений атеїзм: «Незавершений, звічений атеїзм Радіщева з теоретичним визнанням матеріалізму, але з практичним визнанням деякого дійстич-

¹ Див.: Власовский. Основные черты мировоззрения М. В. Ломоносова, X, 1911.

² И. Луполл. Трагедия русского материализма XVIII ст.— «Под знаменем марксизма», 1924, № 6-7, стор. 45.

ного тлумачення... Розбитий бунтовщик не мав сили нападати на небо»¹. У працях цього періоду Радіщев виступав захисником ідеї бога, який в нього не трансцендентний, а іманентний світу. Його виставляли мислителем, який більше робив поступки ідеалізму, ніж пропагував матеріалістичні ідеї. Радіщев нібито не сприяв розвитку матеріалізму в Росії, а, навпаки, гальмував його.

Проте про Радіщева і в 20-х роках висловлювались також інші міркування. Його вважали бунтарем, революціонером, представником дворянської інтелігенції, який відбивав інтереси народу в цілому, вважали критиком кріпосництва та самодержавства, захисником революційного знищення експлуататорського ладу. «Радіщев не обмежується в своїй книзі,— каже М. Мебель,— лише засудженням російського життя, він вимагає грунтовно змінити його... величезні надії покладає Радіщев на селянську революцію»². Майбутнє Радіщев розумів як втілення свободи, вільної праці, демократичного політичного ладу.

У післявоєнні роки почався новий період вивчення спадщини великого російського мислителя, і особливо помітним він став після XX з'їзду КПРС. У працях цього часу не тільки порушувались нові, скажімо економічні, проблеми, пов'язані з світоглядом Радіщева, а й давалась наукова оцінка іншим світоглядницьким питанням, на відміну від оцінки, що домінувала в літературі раніше, як за радянського часу, так і в дореволюційний період. Чітко визначені його позиції у філософії і соціології.

Радянські вчені, озброєні марксистсько-ленінською теорією, показали справжнє історичне значення Радіщева як видатного мислителя і революціонера, палкого борця проти самодержавно-кріпосницького ладу. У дослідженнях, що вийшли на Україні³, розглядаються різні сторони світорозуміння великого революціонера і мислителя: соціально-політичні та ідейні джерела світогляду, філософські, соціологічні, естетичні погляди, його роль в історії розвитку суспільної думки і філософії в Росії. У цих працях Радіщев постає як глибокий мислитель, самовідданий борець проти кріпосництва і самодержавства, полум'яний патріот, як ворог всякого суспільного ладу, що ґрунтується на поповленні мас. Увагу дослідників привертала поставлені Радіщевим питання про долю російського народу, його історію, становище, шляхи визволення. Українські вчені показали, що Радіщев не тільки стояв на рівні передових мислите-

¹ И. Дуплол. Трагедия русского материализма XVIII ст.— «Под знаменем марксизма», 1924, № 6-7, стор. 37.

² М. Мебель. Рабства ворог — Радіщев, 1925, стор. 7.

³ Див.: Д. Остригин. Світогляд О. М. Радіщева, К., 1953; М. Савикова. А. Н. Радіщев, его философские и общественно-политические взгляды.— «Труды Одесск. гос. ун-та», т. 145, серия сусп. наук, вып. 1, 1955; М. Денисенко, А. Оршин. О. М. Радіщев, УРЕ, т. 12, К., 1963; та ін.

лів XVIII ст., а їй перевершував їх, виявляючи незвичайну всебічність знань, величезну широчінь інтересів, основні філософські питання він витлумачував з позицій матеріалізму. Його філософські погляди склалися на основі народного, селянського визвольного руху в Росії. Це надало їм послідовного демократизму, привело до радикальних, революційних висновків, яких не було у представників французького просвітництва.

Суспільно-політичні і філософські погляди декабристів також привертали увагу українських авторів. На Україні у зв'язку з 100-річчям повстання декабристів були видані праці, присвячені цій даті¹. В них висвітлювались проблеми світогляду та практичної діяльності цих видатних, за словами В. І. Леніна, дворянських революціонерів, викладались світорозуміння М. О. Крюкова, К. Ф. Рилєва, О. П. Барятинського, І. Д. Якушкіна, П. І. Пестеля, давалась характеристика їх практичній роботі, зокрема роботі Північного, Південного товариства та Товариства об'єднаних слов'ян. У працях викладались політичні ідеали декабристів, а повстання (і в цілому їх рух) оцінювалось як явище, що стало виразом вимог промислової буржуазії і ліберальних поміщиків. К. Левін та інші вміщували міркування декабристів щодо майбутнього державного устрою, який уявлявся їм заснованим на рівності, відсутності соціальних протилежностей. Дослідники підкреслювали захист декабристами ідеї революції, знищення самодержавно-кріпосницького ладу насильницьким шляхом: «Для досягнення своїх ідеалів вони вважали єдиним засобом — революцію. Політична свобода і широкі (для того часу) соціальні реформи — ось платформа декабристів»².

Дослідники висвітлювали і філософські погляди декабристів. М. О. Крюков, О. П. Барятинський вважались філософами-матеріалістами. Щодо інших декабристів, то про їх філософські погляди були суперечливі судження. Особливо детально викладались філософські погляди І. Д. Якушкіна. І. Лущол вбачав в ньому критика дуалізму та антропоцентризму і, навіть, французької просвітницької філософії, вульгаризатором матеріалістичних висновків, зроблених французькими матеріалістами XVIII ст., загалом нематеріаліста. На думку цього дослідника, Якушкіну більше імпонує ідеалізм, він ніби відкидає геть свій іронічний тон там, де йдеться про ідеалістичну філософію. Це нібито надзвичайно яскраво спостерігається в позитивному ставленні Якушкіна до Канта, причому цей позитивний відзив викликається насамперед кантіанським агностицизмом. Це, мовляв, свідчить про солідарність Якушкіна з принципами агностицизму. Отже, Якушкін виступав як критик матеріалізму і прихильник ідеалізму, як дилетант, еkleктик, деїст, позп-

¹ Див.: И. Просвирин. О декабристах, Крпвой Рог, 1925; Д. Багалій. Декабристи на Україні, К., 1925; та ін.

² К. Левин. Декабристы, Х., 1923, стор. 75.

тивіст, спіритуаліст-метафізик у філософії, а в методології — прихильник формальної логіки. «Для Якушкіна, як і для багатьох інших його «північних» собратів,— пише Луппол,— характерна ідеалістично-еклектична метафізика. Філософське слово Якушкіна, при всій його дотепності і політичному радикалізмі, не дуже високої якості і свідчить про те, що в своєму світогляді він не вийшов за межі поміркованої німецької просвітительської філософії Лейбніц-вольфівської школи, хоч і зазнав деякого впливу набагато радикальнішого французького просвітительства»¹.

Вивченням суспільно-політичних і філософських поглядів декабристів, зокрема Якушкіна, займались дослідники і в наступні роки². Більш об'єктивне вивчення діяльності Якушкіна дало можливість показати сильні сторони його філософії. Увага дослідників акцентувалась насамперед на його матеріалістичних переконаннях.

Науковці висвітлювали філософські погляди декабристів Борисова, Пестеля, Горбачевського. У публікаціях показана матеріалістична спрямованість поглядів багатьох декабристів, заперечувались дійсничі позиції у їх філософії. В літературі доведено, що матеріалістична філософія в руках декабристів була сильною зброєю у боротьбі проти кріпосницької ідеології — ідеалістичної філософії та релігії. Разом з тим підкреслюється, що оскільки рух декабристів мав своїм завданням знищення феодально-кріпосницького ладу, остільки і їх філософія була тісно пов'язана з завданнями революційно-визвольної боротьби. В умовах реакції вони наполегливо вели боротьбу проти ідеалізму та містицизму, за науку і матеріалістичне природознавство, за досвідне дослідження природи. Однак дослідники не обмежуються лише показом позитивних моментів у суспільно-політичних і філософських поглядах декабристів. Висвітлюючи їх погляди, вони показують і обмеженість атеїзму декабристів, зумовленого тим, що матеріалізм їх був в цілому метафізичним і механістичним, а суспільні погляди — ідеалістичними.

На основі вивчення та аналізу праць М. В. Ломоносова, О. М. Радічева і декабристів-матеріалістів розкривається спадкоємність їх філософських поглядів в історії вітчизняної філософії. Більш того, світогляд декабристів розглядається у тісному зв'язку з основними політичними подіями того часу в країні, показується ступінь впливу, який справили декабристи та їх ідеї, спрямовані проти самодержавства, на дальший розвиток загальноросійського революційного руху³. Творчість про-

¹ І. К. Луппол. Філософські погляди декабриста Якушкіна.— У кн.: Історико-філософські етюди, К., 1936, стор. 202.

² Див., наприклад, «Праці Одеського державного у-ту», т. I, 1948.

³ Див.: В. Й. Руснін. Революционные традиции декабристов Южного тайного общества. «Известия Крымского пед. ин-та», т. XXIII, 1957; М. З. Дейнеко. Матеріалістична традиція в працях М. В. Ломоносова, О. М. Радічева і декабристів-

гресивних письменників, філософські, літературні і наукові праці російських революційних демократів, піднесення наукової і філософської думки в Росії значною мірою були зумовлені впливом визвольних ідей декабристів. Показуючи важливість творчості дворянських революціонерів, В. Русін, М. Дейнеко, П. Коваль та ін. водночас всю силу наукової аргументації спрямовують проти сучасних українських буржуазних націоналістів, які фальсифікують велику спадщину перших благовістителів свободи, за словами Т. Шевченка.

Чимало досліджень українських радянських філософів присвячено вивченню спадщини великих російських революційних демократів. Висвітлення їх революційного демократизму завжди було однією з головних проблем у науковій роботі українських вчених. Окремі сторони світогляду російських революційних демократів у різні періоди висвітлювались по-різному. В. Г. Белінський в 20—30-х роках у дослідженнях поставав лише як представник гегелівської школи. І це, очевидно, не випадково, адже деякі дослідники поширювали думку про відсутність у XIX ст. у Росії власної «філософії». «Але в цілому філософії тоді в Росії ніхто не любив і ніхто нею особливо не цікавився, — каже Демчук, — в Росії тоді філософії не було, її тут не любили та й не було кому любити»¹.

У публікаціях наступних років щодо розвитку філософії в Росії взагалі, і філософських поглядів В. Г. Белінського зокрема, знайшли відображення інші міркування. Белінський поставав непохитним борцем проти кріпосництва та самодержавства, революційним демократом. Його філософські погляди викладались в еволюції, показувались їх сильні та слабкі сторони, підкреслювалось пов'язання в них теорії і практики. У працях про В. Г. Белінського показана оригінальність його як філософа, зокрема те, що відрізняє його матеріалізм від матеріалізму представників західноєвропейської філософії, висвітлені соціологічні погляди мислителя². Обгрунтовуючи неспроможність твердженнь, ніби В. Г. Белінський, пориваючи з ідеалізмом, став на позиції фейєрбахівського матеріалізму, вчені України підкреслюють, що матеріалістична філософія Белінського істотно відрізняється від фейєрбахівського метафізичного споглядалного матеріалізму, який відзначався великими релігійно-етич-

матеріалістів у вирішенні питання про відношення свідомості до буття, про власності і форми матерії. — «Наукові записки Мелітопольського пед. ін-ту», т. IV, 1957; П. Д. Коваль. Проблема свободи у поглядах декабристів Товариства об'єднаних слов'ян. — У кн.: З історії філософської думки на Україні.

¹ П. Демчук. Шевченко та його учтелі філософії. — «Гарт», 1931, № 4, стор. 175.

² Див.: Д. Остришин. Видатний російський мислитель і революціонер. До 125-річчя з дня народження В. Г. Белінського. — «Пропагандист і агітатор», 1946, № 6; З. Золотой. Великий російський мислитель і революціонер. — «Большевик Украины», 1952, № 9.

ними нашаруваннями. Матеріалізм Бєлінського войовничий, він пронизаний ідеями діалектики. Пізніше він став філософською основою революційно-демократичних поглядів.

Певна увага приділяється розробці поглядів Герцена, який поставав талановитим публіцистом, основоположником російського утопічного соціалізму, ідеалістом у поясненні суспільних явищ. Погляди Герцена в 30-і роки ще не знаходять правильної, наукової оцінки, російський мислитель характеризується насамперед як поборник ліберальних ідей, прихильник угодиства з царизмом. «Герцен мріяв про розкріпачення, — пише Бервицький, — він кликав на боротьбу з царатом не для повалення його, а для угоди з ним»¹. Правда, ця точка зору не мала успіху. Дослідники розкривали революційний демократизм письменника, показували, як вождь світового пролетаріату В. І. Ленін вперше оцінив в усій повноті і віддав належне історичним заслугам Герцена і, визнавши його місце в історії визвольного руху в Росії, підкреслював, що при всіх хитаннях між демократизмом і лібералізмом демократ все ж брав у нього гору.

У світлі ленінських висловлювань Б. Буряк та ін. показують велич російського мислителя в суспільно-політичному житті, розкривають його боротьбу проти кріпосництва і самодержавства, його глибоку віру у внутрішню силу великого російського народу. «Герцен, дворянський революціонер... прагнув іти в ногу з своїм часом, з народом»². Аналізуючи спадщину Герцена, науковці підкреслювали його роль в розвитку передової матеріалістичної філософії в Росії. Герцен поставав не лише критиком, художником слова, економістом, а й неабияким філософом, який, за словами В. І. Леніна, вважав діалектику «алгеброю революції» і поширював матеріалістичні принципи у філософії.

Відповідна увага приділялась розробці поглядів Огарьова, Писарьва, Добролюбова, Чернишевського, Антоновича, Шелгунова. Важливою подією в ідейному житті республіки є видання українською мовою філософських творів російських революційних демократів. М. Шлепаков, Г. Кікець, М. Сундирєва, Л. Шахова розкривали в усій повноті їх світорозуміння, підкреслювали, що російські мислителі прагнули обґрунтувати закономірність революції, її немінучість і необхідність, що вони відстоювали матеріалізм у філософії і природознавстві³. У публікаціях

¹ О. Бервицький. М. Г. Чернишевський, Х., 1929, стор. 16.

² Б. Буряк. Великий російський мислитель.— «Молодий більшовик», 1940, № 1, стор. 106.

³ Див.: М. Шлепаков. Бойовий орган політичної сатири російських революційних демократів.— «Наукові записки Київського державного ун-ту», т. XIII, збірник філософського ф-ту, № 1, К., 1954; Г. Кікець. Соціологічні погляди Огарьова.— Там же; М. Сундирєва. Боротьба М. Антоновича за матеріалізм у біології.— Там же; Л. Шахова. Революціонер-демократ М. П. Огарьов, К., 1964; А. С. Слабкий. Мировоззренне Н. В. Шелгунова, Х., 1960; та ін.

про російських революційних демократів не тільки подається виклад їх філософських поглядів, а й розкривається відмінність їх матеріалізму від матеріалізму представників західноєвропейської філософії і разом з тим показується, що російські революційні демократи, на відміну від західноєвропейських мислителів, поєднували філософський матеріалізм з діалектичною ідеєю розвитку, розуміли діалектику як засіб революційного перетворення суспільства, утворення нового, прогресивного.

Ще в 20—30-х роках Чернишевський характеризувався як передова людина свого часу. У 1928 р. з нагоди відзначення 100-річчя з дня народження російського мислителя на Україні проводились широкі заходи, зокрема, на заводах, в клубах, бібліотеках влаштовувались лекції, доповіді, художнє читання, випуск стіннівок, альбомів, плакатів тощо. Водночас публікуються статті і брошури про великого російського революційного демократа¹, де Чернишевський виступає як ревний прихильник збройного повстання, а революційність вважалась головною рисою його світогляду. Наприклад, О. Бервицький називав Чернишевського геніальним попередником нашої епохи, російської соціал-демократії, славетним піонером війовничого матеріалізму в Росії, володарем думки цілого покоління передової молоді та непримиренним революціонером.

У працях виразно постає боротьба Чернишевського проти кріпосництва та самодержавства. Дослідники О. Бервицький, О. Пулинець кваліфікували Чернишевського послідовним борцем, який різко критикував феодальний та капіталістичний гніт, показував експлуаторську суть цих соціально-економічних формацій: «Об'єкт, що на нього Чернишевський спрямовував всю свою колосальну силу, царський абсолютизм, кріпосництво та просвітанство»².

Говорячи про революційний характер теорії Чернишевського, Бервицький підкреслював її органічну єдність з практикою. Тому, виходячи з поєднання теорії і практики в діяльності Чернишевського, він констатував: теорія — не для самої теорії, а для революційної дії — така характерна риса світогляду Чернишевського. «Чернишевський утворює новий тип революціонера, який прийшов на зміну поміщицько-ліберальній інтелігенції»³. Чернишевський не на словах, а на ділі революціонер. На його поглядах виховувалось ціле покоління революційної молоді, під впливом його гарячих відозв йшли на героїчну боротьбу сотні кращих молодих людей того часу — такий висновок про Чернишевського ґрунтувався на глибокому вивченні його літературно-наукової спадщини та практичної діяльності.

¹ Див.: О. Бервицький. М. Г. Чернишевський; О. Пулинець. М. Г. Чернишевський та українське питання.— «Записки Ніжинського ін-ту народної освіти», т. VII, 1929; та ін.

² О. Бервицький. М. Г. Чернишевський, стор. 38.

³ Там же, стор. 53.

Мислитель справив великий вплив на розвиток прогресивної думки в Росії — такі твердження червоною ниткою проходять через дослідження. Тому, показуючи значення його суспільно-політичної діяльності, науковці, як наприклад Бервицький, водночас відтіняли ті моменти, що свідчили про щире ставлення передової інтелігенції до революційного мислителя, про її прагнення визволити його з царського заслання.

Дослідники відтіняли позитивне ставлення Чернишевського до розвитку української мови, його передбачення щодо її становлення, що нею писатимуть не лише художні, а й філософські твори. У працях паводяться матеріали про те, як різко критикував великий російський революційний демократ тих, хто ставив під сумнів здатність українською мовою досягнути вищого літературного розвитку. Автори (насамперед О. Пулипець) всебічно розкривали зміст статті «Національня бестактность», написаної М. Г. Чернишевським з приводу виступів галицької газети «Слово». Вказуючи на те, що М. Г. Чернишевський критикував «Слово» за його мову та політичний напрям, Пулипець підкреслював, що «Слово», роздуваючи націоналістичну ворожнечу між поляками і українцями, відроджує цим самим традиції метерніхівської політики. Дослідник показав, як викривав великий син російського народу реакційний лозунг «Слова» «вважай своїми ворогами всіх поляків, вважай своїм другом кожного русна»¹.

В дослідженнях значне місце відводиться коментуванню філософських поглядів М. Г. Чернишевського. Російський мислитель кваліфікувався як матеріаліст. «Матеріалістичний погляд, — зазначав Бервицький, — Чернишевський завойовував після деяких вагань, боротьби із самим собою, але, засвоївши його, залишився вірним собі до кінця, визнаючи матеріалізм єдиним науковим світоглядом»². Твердження, що російський революційний рух розвивався під прапором ідеології матеріалізму, а одним із засновників матеріалізму в нашій вітчизняній науці був великий вчений і критик М. Г. Чернишевський, проймало майже всі опубліковані роботи. В них на перший план виступала лепінська характеристика філософії і соціології Чернишевського, його постать цільного матеріаліста.

Вивчення науково-публіцистичної спадщини М. Г. Чернишевського продовжувалось і в наступні роки. В працях О. Шліхтера висвітлювались деякі соціологічні проблеми, пов'язані з характеристикою світогляду Чернишевського. О. Шліхтер показав, що боротьба проти самодержавства у Чернишевського була найтісніше пов'язана з боротьбою за інтереси народу. Разом з тим дослідник показав, що Чернишевський, як

¹ О. Пулипець. М. Г. Чернишевський та українське питання. — «Записки Ніжинського інституту народної освіти», т. VII, 1929, стор. 73.

² О. Бервицький. М. Г. Чернишевський, стор. 29.

і Добролюбов, не зміг піднятися до повного розуміння законів суспільного розвитку, тобто, що великому мислителю був властивий утопізм. «Проте утопізм Чернишевського і Добролюбова, — пише О. Шліхтер, — не завадив їм ясно усвідомити роль пригноблених народних мас в історичному рухові, не завадив, хоча і не цілком виразно, послідовно, піднятися до розуміння, що класова боротьба є рушійною силою історії»¹.

Р. Радіонов, Д. Введенський, І. Шіф, М. Поляков висвітлювали деякі важливі проблеми естетичних поглядів Чернишевського, зокрема викладали суть категорій краси, прекрасного. Дослідники наголошували на тому, що Чернишевський завдав нищівного удару ідеалістичній естетиці, буржуазній моралі, церкві². В дослідженнях було показано, що Чернишевський, як і всі російські революціонери-демократи, розумів діалектику як алгебру революції і, переборюючи метафізику та механіцизм, властивий домарксистському матеріалізму, близько підійшов до розв'язання питань діалектичного матеріалізму, спинившись перед історичним матеріалізмом. «Чернишевський у відмінні від французьких матеріалістів XVIII віку, Фейєрбаха, — пише Д. Введенський, — розуміючи величезне значення діалектики, так само як і вони, не зміг подолати ідеалізму в історії. Правда, Чернишевський ближче всіх матеріалістів-просвітителів підійшов до матеріалістичного розуміння історії, але він, так само як і Герцен, спинився перед історичним матеріалізмом»³.

В центрі уваги дослідників в той період були також і такі питання, як ставлення М. Чернишевського до зарубіжної філософії⁴. Великий мислитель, з точки зору Ф. Ястребова, високо ставив діалектичний метод Гегеля, критикуючи разом з тим його ідеалізм і консерватизм. Позитивно ставився Чернишевський до Фейєрбаха як філософа-матеріаліста. Підкреслюючи ці думки, вчені ототожнювали світогляди Чернишевського і Фейєрбаха, не показували специфіки їх філософських поглядів. Правда, в дослідженнях радянських вчених того часу поступово пробиwali собі шлях нові твердження і оцінки поглядів Чернишевського. Його, як революційного демократа, великого російського соціаліста до-

¹ О. Шліхтер. Чернишевський, Добролюбов і Шевченко. — «Більшовик України», 1936, № 4—6, стор. 39.

² Див.: Р. Радіонов. Академічна естетика і М. Чернишевський (До 50-річчя з дня смерті великого революціонера-демократа). — «Образотворче мистецтво», 1939, № 11; Д. Введенський. Великий російський революціонер-демократ. — «Більшовик України», 1939, № 9-10; І. Шіф. Великий революціонер-демократ (До 50-річчя з дня смерті М. Г. Чернишевського). — «За більшовицьку пропаганду і агітацію», 1939, № 19—24; М. Поляков. Естетичне воззрення Н. Г. Чернишевського. — «Ученые записки. Ворошиловградский пед. институт», т. 1, 1940; та ін.

³ Д. Введенський. Великий російський революціонер-демократ. — «Більшовик України», 1939, № 9-10, стор. 36.

⁴ Див.: Ф. Ястребов. М. Г. Чернишевський (До 50-річчя з дня смерті). — «Вісті АН УРСР», К., 1939, № 5—7.

марксистського періоду, вважали (наприклад, А. Ключя) порівняно з західноєвропейськими філософами-матеріалістами значно послідовнішим і оригінальнішим у своїх філософських міркуваннях. «М. Г. Чернишевський в своєму розвитку як філософ не зупинився на наслідуванні Фейєрбаха, а, засвоюючи кращі сторони фейєрбахівської філософії, пішов далі»¹.

У 40—50-і роки продовжувалось дослідження філософських і соціологічних поглядів Чернишевського. Вчені в цей період на основі ленинських оцінок і висловлювань про російського великого мислителя показали, що видатний вчений самостійно продовжував і розробляв матеріалістичні і діалектичні ідеї².

Українські філософи не тільки показали специфіку поглядів Чернишевського і відтінили його революційний демократизм, матеріалізм, естетичку і атеїзм, а й поступово почали відходити від тієї думки, ніби джерелом ідейних впливів для великого російського мислителя була лише західна культура. Тепер вони почали звертати увагу на те, що соціально-економічні умови тодішньої Росії служили насамперед тим фактором, під впливом якого почав зростати Чернишевський як мислитель³.

В останні роки виходить у світ велика кількість літератури про революційних демократів. В ній порушуються питання світогляду і насамперед різні сторони суспільно-політичної діяльності російських революційних демократів, з'ясовуються нові проблеми⁴— російські революційні демократи про самобутність російської матеріалістичної філософії, про філософські погляди М. Г. Чернишевського на роль математики в пізнанні природи тощо. Нові питання, пов'язані з характеристикою

¹ А. Ключя. Щоденник М. Г. Чернишевського. — «Літературний журнал», 1939, № 10-11, стор. 125.

² Див.: В. Мартыновская. Чернышевский — идеолог крестьянского социализма. — «Сборник трудов Одесского кредитно-экономического института», т. 1, 1940; М. Новиков. Философия истории Н. Г. Чернышевского. — «Научные записки Харьковского держ. пед. ин-та», 1940, т. 5; М. Иовчук, В. Евграфов. Великий демократ и патриот русского народа, К., 1940.

³ Див.: Д. Степанов. До питання про ідейні джерела філософських поглядів М. Г. Чернишевського. — «Научные записки Полтавского пед. ин-та», т. IX, 1957.

⁴ Див.: У. Розенфельд. Русские революционные демократы о самобытности русской материалистической философии. — «Труды Одесского технологического ин-та», т. 14, 1962; Б. Пясковський. Про філософські погляди М. Г. Чернишевського на роль математики в пізнанні природи. — У кн.: Історичний математичний збірник (Інститут математики АН УРСР), вип. 4, 1963; Д. Б. Карасенко. Критика М. Г. Чернышевским католицизму и православ'я, К., 1959; А. Слабкий. Мировоззрение Н. В. Шелгунова, Х., 1960; В. С. Манешин. Общественно-политические взгляды М. Е. Салтыкова-Щедрина, Х., 1960; М. І. Сундирова. Революційний демократизм А. А. Антоновича. — У кн.: З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні; та ін.

російської революційно-демократичної ідеології, є дальшим творчим збагаченням історико-філософської науки.

Українські філософи приділяють велику увагу проблемі боротьби за матеріалізм у вітчизняному природознавстві. Вони займаються дослідженням філософських поглядів російських біологів додарвінівського періоду — М. Таушера, Я. Кайданова, І. Дядьковського, О. Філомафітського, П. Горянинова, К. Рульє, які в умовах реакційного самодержавно-кріпосницького ладу виступали проти ідеалізму, боролися за матеріалістичне розуміння природи. Відзначаючи головне в їх ученні — еволюційну теорію розвитку світу, дослідники показали, що діяльність біологів-दारвіністів відбувалась у напрямі створення цільної матеріалістичної біології і відіграла певну роль у розвитку науки та матеріалістичної філософії. Погляди вчених-біологів додарвінівського періоду свідчать про солідну матеріалістичну традицію російського природознавства, яка сприяла порівняно легкому і швидкому утвердженню дарвінізму в Росії¹.

Досліджуючи філософське значення наукової спадщини великих російських учених-природознавців М. І. Лобачевського, Т. Ф. Осиповського, М. І. Сеченова², українські філософи показали, якій величезний внесок зробили вчені у розвиток природознавства і філософії. Українські філософи відзначали, що праці Лобачевського і Осиповського в своїй основі мають глибоко матеріалістичні погляди на природу і на світ в цілому, а праці Сеченова — це справжній маніфест матеріалістичного світогляду.

Велике значення для розширення досліджень в галузі природознавства на Україні мало опублікування праць про М. І. Мечнікова³. Так, А. Роземблюм підкреслює, що вчений поклав початок новій науці — порівняльній ембріології, зробив геніальне відкриття — обґрунтував теорію фагоцитозу. З послідовно марксистських позицій висвітлював світогляд великого біолога Д. Остряни⁴. Він показав, що Мечніков був творчим дарвіністом, воявничим матеріалістом і атеїстом, непримиреним противником релігійно-ідеалістичного світогляду в усіх його видах, по-

¹ Див.: Д. Остряни. Боротьба за матеріалістичні ідеї у вітчизняній біології в першій половині XIX ст., К., 1952.

² Див.: К. Фрайман. Світогляд М. І. Лобачевського.— «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. I, 1951; И. Кравец. Т. Ф. Осиповский — выдающийся русский ученый и мыслитель, М., 1955; В. Войтко. Життя і науково-педагогічна діяльність Т. Ф. Осиповського.— «Наукові записки Київського педагогічного ін-ту», т. XVII, К., 1955; П. Трусов. Вчення І. М. Сеченова про відчуття та сприймання.— «Наукові записки Черкаського педагогічного ін-ту», т. 4, 1954; та ін.

³ Див., наприклад, А. Роземблюм. Ілля Мечніков, 1929.

⁴ Див.: Д. Остряни. Мировоззрение Ильи Ильича Мечникова, Х., 1948; його ж. І. І. Мечніков у боротьбі за матеріалізм у природознавстві, К., 1954.

дум'яним борцем за матеріалізм у природознавстві. Саме матеріалістичний і значною мірою діалектичний характер світогляду Мечнікова дав йому можливість зробити наукові відкриття, які увічнили його ім'я як класика біології і медицини.

На основі вивчення процесу боротьби за перемогу матеріалістичних ідей в російському природознавстві ХІХ ст. філософами нашої республіки опубліковані книги та статті, в яких показується філософське значення наукової спадщини російських вчених А. М. Бекетова, П. М. Лебедева, Д. І. Менделєєва, М. І. Лобачевського, М. О. Умова, І. П. Павлова, К. А. Тімірязєва, І. В. Мічуріна¹.

Якщо в 20-і роки на Україні дослідники концентрували свою увагу на доведенні органічного зв'язку діалектичного матеріалізму з сучасним природознавством² і на озброєнні природодослідників філософією марксизму-ленінізму, то в наступні роки всі свої сили вчені докладали до розкриття матеріалістичних ідей учепх-природодослідників, показу їх боротьби за матеріалізм у науці, дослідження філософських питань сучасної фізики і біології. Особливо ця проблематика розгорнулася на Україні в післявоєнні роки. У працях українських філософів показано, що діалектичний матеріалізм, збагачуючись і розвиваючись на основі конкретних наук, є методологічною основою розв'язання всіх теоретичних проблем сучасної науки, і природознавства зокрема.

Вивчення історії марксистсько-ленінської філософії

Українські філософи провели серйозну роботу по вивченню марксистсько-ленінської філософської спадщини. Відіграло свою позитивну роль видання хрестоматій та підручників з марксистсько-ленінської філософії. Серед них виділяються такі видання, як «Марксистська хрестоматія, Діалектичний та історичний матеріалізм» під редакцією Семковського, «Хрестоматія ленінізму» під редакцією Квірінга, книжка Бойка «Діалектичний матеріалізм (філософія марксизму)», «Діалектичний матеріалізм» — підручник для вишів і втишів під редакцією Бервицького, Левіка³.

¹ Див.: А. Шугайлин. Выдающийся физик-материалист П. Н. Лебедев, К., 1957; Д. Острянин. Філософське значення наукової спадщини А. М. Бекетова.— У кн.: З історії філософської та суспільно-політичної думки; Х. П. Фрейман. Про філософське значення геометрії Лобачевського.— «Вісник АН УРСР», 1956, № 3; К. Ф. Медведєв. Борьба Н. Н. Умова против махизма.— «Ученые записки Харьковского ун-та», т. 96, 1957; В. М. Нічкі. Філософські основи наукових праць О. О. Богомоляця, К., 1958; І. О. Підгрушній. Світогляд І. В. Мічуріна, К., 1960.

² Див.: С. Семковскій. Диалектический материализм и принципы относительности, Х., 1926.

³ Див.: Марксистско-ленинская философия и социология в СССР и европейских социалистических странах, М., 1965, стор. 318.

Розробці та пропаганді філософських ідей марксизму, вивченню ленінського етапу в розвитку діалектичного та історичного матеріалізму присвячені праці: О. Ярославського «Ленін організатор диктатури пролетаріату» (1924 р.), «Ленін організатор комуністичного інтернаціоналу», «Ленін організатор першої Радянської держави», «Ленін організатор РКП»; П. Демчука «В боротьбі за марксистсько-ленінську філософію» (1930 р.); О. Загорулька «Про філософську еволюцію Карла Маркса» (1930 р.); М. Мітіна «Про філософську спадщину В. І. Леніна» (1930 р.); та ін.

Після XX з'їзду КПРС на Україні вийшли у світ праці, присвячені історії марксистсько-ленінської філософії.

За останні роки в СРСР, у тому числі на Україні, опубліковані дослідження з історії марксистсько-ленінської філософії, автори яких показують, що марксистська філософія є узагальненням усіх досягнень, що створило людство в минулому. Більше того, вона являє собою поворот, справжню революцію в світогляді. У працях з історії марксистської філософії, написаних українськими філософами, розкривається боротьба за створення і розвиток діалектичного та історичного матеріалізму, показується значення «Маніфесту Комуністичної партії», «Капіталу», «Анти-Дюрінга» та інших геніальних праць основоположників марксизму для створення і розвитку марксистської матеріалістичної філософії.

Серед літератури з питань історії марксистсько-ленінської філософії, яка вийшла в нашій країні протягом останніх років, велике місце посідають роботи, присвячені розвитку В. І. Леніним діалектичного та історичного матеріалізму, розкриттю величезного значення ідей В. І. Леніна для розвитку науки і практики комуністичного будівництва, для всього світового комуністичного і робітничого руху. Це, головним чином, монографії, спеціальні збірники статей, а також окремі брошури та статті в журналах і наукових записках, опубліковані до 50-річчя геніальної ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», яке відзначалось у 1959 р., і до 90-річчя з дня народження В. І. Леніна. В цих збірниках, підготовлених як авторськими колективами науково-дослідних установ, і насамперед Інститутом філософії Академії наук СРСР та Московським державним університетом, так і окремими авторами, розкривається значення ленінських ідей в розвитку діалектичного і історичного матеріалізму, для боротьби комуністичних партій за чистоту марксистсько-ленінського вчення проти буржуазної ідеології та ревізійонізму.

Ленінський етап у розвитку марксистсько-ленінської філософії знайшов широке висвітлення і на Україні. Про це свідчать публікації, в яких розкривається величезна роль В. І. Леніна в розробці найважливіших проблем марксистської філософії, сила геніального передбачення вождя Комуністичної партії історичної необхідності соціалістичної ре-

волюції в нашій країні¹. При цьому значне місце приділялось розвитку В. І. Леніним історичного матеріалізму до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автору ряду праць² показують, як В. І. Ленін у різних історичних періодах в боротьбі з народниками, «економістами», меншовиками, опортуністами II Інтернаціоналу та іншими ворогами марксизму, носіями буржуазної і реформістської ідеології захищав і розвивав теорію марксизму, зокрема марксистське вчення про визначальну роль суспільного буття щодо суспільної свідомості та про роль суб'єктивного фактора в розвитку історії, вчення про роль ідей марксизму в боротьбі робітничого класу за перемогу соціалістичної революції і побудову нового, соціалістичного суспільства; розкривають велике історичне значення ленінської боротьби проти ідейних противників марксизму для викриття всіляких форм опортунізму, які виникають в сучасний період, зокрема проти сучасного ревізіонізму і догматизму.

Дослідники висвітлюють також один з найважливіших етапів історії марксистсько-ленінської естетики — розвиток її В. І. Леніним у роки реакції, що настала після поразки першої російської революції³. У цих працях розкривається, зокрема, величезне значення класичних праць В. І. Леніна — книги «Матеріалізм і емпіріокритицизм», статей про Л. Толстого, листів до М. Горького та інших документів у розробці корінних проблем естетичної теорії марксизму: відношення мистецтва до дійсності, специфіки художнього пізнання, партійності мистецтва, ролі світогляду в художній творчості, боротьби В. І. Леніна проти реакційних естетичних теорій.

Серед книг українських філософів, опублікованих до 50-річчя праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і до 90-річчя з дня на-

¹ Див.: А. І. Клевцов. Розвиток В. І. Леніним марксистської філософії в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції.— «Наукові записки Київського пед. ін-ту», т. XXVII, К., 1957; М. С. Шлепаков. Розроблення В. І. Леніним положень історичного матеріалізму в період революції 1905—1907 рр.— «Наукові записки Київського державного ун-ту», т. XVI, вип. IV, збірник філософського факультету, К., 1957; Т. С. Савельєва. Розвиток В. І. Леніним питань історичного матеріалізму в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1960; А. С. Брагінець. Боротьба В. І. Леніна проти буржуазної реакційної філософії, Львів, 1959; М. С. Шлепаков. Книга В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» — могутня зброя в боротьбі проти сучасної буржуазної філософії і ревізіонізму, К., 1959.

² Див. І. П. Головаха і М. Л. Злотіна. Розвиток В. І. Леніним історичного матеріалізму в кінці XIX — на початку XX ст., К., 1960; Н. Э. Овандер. О роли идей марксизма-ленинизма в борьбе за победу социалистической революции в России, К., 1963; І. М. Карнаухов. Розвиток В. І. Леніним марксистського вчення про пролетарську державу в післяжовтневий період (1918—1920), К., 1960; та ін.

³ Див.: В. І. Мазєпа. Розвиток В. І. Леніним марксистської естетики (1907—1910 рр.), К., 1962; та ін.

родження В. І. Леніна, найбільш значимими є збірки «Геніальний філософський твір В. І. Леніна», підготовлений Інститутом філософії АН УРСР (К., 1959) і «Теоретична зброя комунізму», підготовлений Київським державним університетом (К., 1959). У цих збірниках в світлі геніальної ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» розглядається широке коло проблем філософії, природознавства та суспільних наук. Опубліковані також роботи, присвячені ролі В. І. Леніна в розвитку марксистської філософії і значенню ленінських праць у боротьбі за торжество ідей марксизму-ленінізму на Україні¹. Українські філософи показали, як відбувалося поширення марксистсько-ленінської літератури, і зокрема праць Леніна, серед українських трудящих у другій половині XIX — на початку XX століття.

На Україні опубліковані дослідження, де висвітлюється роль керівника Південного бюро ЦК РСДРП і секретаря Одеської більшовицької організації, соратника В. І. Леніна — В. В. Воровського². В них показана діяльність видатного революціонера на Україні, висвітлюються його філософські, соціологічні і естетичні погляди, непримиренна боротьба за чистоту марксистсько-ленінського вчення, проти ліберальних народників, анархістів, «економістів», легальних марксистів, меншовиків та інших ворогів трудящих і соціалістичної революції.

Зроблено першу спробу всебічного дослідження філософських і атеїстичних поглядів С. Тудора³. Сформувавшись як мислитель під безпосереднім впливом марксизму-ленінізму, Тудор виступив полум'яним захисником і популяризатором діалектико-матеріалістичного світогляду на західноукраїнських землях в 20—30-х роках. Він піддав гострій критиці ідеалістичні системи минулого, зокрема юмівську і гегелівську, агностицизм, метафізику, реакційні напрямки сучасної буржуазної філософії — неопозитивізм, неомізм, невтомно боровся проти релігії та українсько-буржуазного націоналізму.

Досліджуються на Україні також філософські погляди Г. В. Плеханова⁴. Автори досліджень, спираючись на висловлювання В. І. Леніна про цього видатного марксиста, викрили помилки в оцінці його філософської спадщини, допущені після смерті В. І. Леніна.

Поряд з розробкою проблеми розвитку діалектичного і історичного матеріалізму в працях класиків марксизму-ленінізму радянські філософи приділяють увагу також поширенню і розвитку марксистсько-ленінських

¹ Див.: Г. Г. Смеляненко. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Україні, друга половина XIX і початок XX ст. — У кн.: З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні; та ін.

² Див.: Д. Х. Остригин. В. В. Воровський — видатний пропагандист марксистсько-ленінської філософії, К., 1963; та ін.

³ Див.: М. Олександр. Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора, Львів, 1962.

⁴ Див.: Д. Черкашин. Эстетические взгляды Г. В. Плеханова, Х., 1959.

філософських ідей на Україні за радянський час. У публікаціях¹ досліджуються актуальні проблеми розвитку діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, етики і естетики, природознавства, висвітлюється боротьба українських радянських вчених і філософів за розвиток та утвердження на Україні філософії марксизму.

Досліджуючи історію марксистсько-ленінської філософії, вчені України займаються також вивченням світогляду видатного діяча міжнародного революційного руху, учня і друга Маркса і Енгельса Поля Лафарга та видатного учасника робітничого руху ХІХ ст., одного з талановитих пролетарських мислителів свого часу Йосифа Діцгена, який у своїй творчості не тільки захищав, пропагував, конкретизував, а й в ряді питань самостійно розробив наукову філософію пролетаріату і його революційної партії².

Значною подією був вихід у 1966 р. дослідження про розвиток філософії на Україні з давнішніх часів і до наших днів — «Нарису історії філософії на Україні».

¹ Дпв.: З історії філософської думки на Україні.

² Дпв.: А. О. Єршишев. Поль Лафарг — видатний теоретик марксизму, К., 1956; Ю. К. Савельєв. Йосиф Діцген і його місце в історії філософії, К., 1958.

V. ЛОГІКА

Українські логіки зробили значний внесок у загальнолюдську скарбницю наукових знань. Проте, говорячи про історію логіки на Україні, не можна не відзначити, що найменш дослідженими є її два кінці,— один з них упирається в праці представників Клево-Могиллянської Академії і праці того періоду, що їм передують,— тут історико-логічне дослідження стане можливим тільки після відповідних перекладів з середньовічної латини, якою написані ці роботи; другий кінець упирається в праці з логіки, виконані в радянський час. Звичайно, ми маємо тут на увазі не добре відомі сучасні нам дослідження, а логічні дослідження 20—30-х років. Тому при висвітленні історії опрацювання логічних проблем в радянський період ми основну увагу зосередимо саме на роботах цих років.

В дореволюційний період основними напрямками розробки логіки на Україні були традиційна аристотелівська логіка і логіка математична. Діалектична логіка не мала значного поширення, вона була скоріше методологічною потребою конкретних наук. З перемогою Великої Жовтневої революції, з перетворенням діалектичного матеріалізму в провідний філософський напрям в країні це співвідношення напрямів в логіці також змінюється. Аналіз зміни питомої ваги напрямів логіки дає можливість вдатися до такої періодизації її розвитку:

перший період, який приблизно можна датувати з 1917 до 1934 р., особливо його початок, відзначається боротьбою проти ідеалістичного і метафізичного спрямування логіки, поширенням і ствердженням матеріалістичної діалектики як логіки і методології в науці. Широко критикується формальна логіка, з'ясовується співвідношення формальної і діалектичної логіки. Математична логіка розробляється, проте, не так інтенсивно, як у попередній період;

другий період, який приблизно можна датувати з 1934 до 1954 р., характеризується тим, що діалектична логіка, розроблена лише у загальних рисах, виступає як провідний напрям. Зростає різко негативне ставлення до математичної логіки, до застосування логічної символіки і формалізмів. Розробка математичної логіки агортається. Діалектика догматизується, виклад її проблем набуває деяких рис формально-логічного мислення. Відповідно до цієї тенденції в кінці періоду спостері-

гастьє певне пом'якшення ставлення до традиційної формальної логіки, поживавляється дослідна робота щодо розробки її проблем, проте вона не може задовольнити методологічних запитів конкретних наук, що зростають;

третій період, який приблизно можна датувати з 1954 р. до наших днів, характеризується поглибленням досліджень проблем діалектики. Це пояснюється необхідністю усунути методологічну недостатність розробленої в загальних рисах і догматизованої діалектики, адже ця недостатність позначилася не лише на суспільних і природничих науках, а й на усій системі ідеологічної роботи. У відповідь на запити конкретних наук, особливо нових сфер дослідження (кібернетика тощо), відновлюється і зростає інтерес до проблем математичної логіки, яка перетворюється в один з провідних напрямів розробки логічних проблем. В результаті взаємодії математичної логіки і діалектики в матеріалістичній діалектиці утворюється новий напрям — логіка наукового дослідження.

В перший період в центрі уваги українських філософів стає ленінська характеристика основних принципів діалектичної логіки, викладена в його роботі «Ще раз про профспілки». Після її опублікування (в 20-х роках) на Україні не було жодної праці з питань діалектичної логіки, де б не говорилось про необхідність всебічного врахування всіх зв'язків об'єкта, вивчення його в русі і розвитку, застосування принципу конкретності істини тощо.

Фундаментальне значення для дальшого опрацювання проблем діалектичної логіки мала також робота Леніна «Про значення воєвничого матеріалізму», в якій були накреслені основні шляхи розробки матеріалістичної діалектики в нову епоху світової історії. Викладаючи програму діяльності радянських філософів, Ленін зазначає, що поряд з дальшим розгортанням матеріалістичної пропаганди перед ними стоять і такі важливі завдання, як матеріалістична інтерпретація гегелівської діалектики, діалектико-матеріалістичне висвітлення даних природничих та суспільних наук (тобто аналіз об'єктивної діалектики взагалі), які рівною мірою необхідні для розвитку діалектичної логіки.

Ця стаття, фрагмент «Про діалектику», опублікований в 1925 р. в журналі «Под знаменем марксизма», а також книга Енгельса «Діалектика природи», вперше опублікована в 1925 р., стали відправним пунктом інтенсивної розробки матеріалістичної діалектики як у загальносоюзному масштабі, так і на Україні.

Оволодіння матеріалістичною діалектикою, розробка її проблем здійснювались у гострій ідеологічній боротьбі проти ідеалістичних тенденцій в логіці, що їх відстоювала буржуазна інтелігенція, яка свій власний розклад і гниття прикрашувала містикою, таємницями підсвідомого, насмішками над інтелектом тощо, проголошувала «вчуття», інтуїцію методами пізнання.

У цей період виходить чимало книг (Н. О. Лоського, Г. Г. Шпета, Є. Л. Радлова, С. А. Алексєєва, А. Лосєва), в яких діалектичному матеріалізму протиставляється ідеалістична діалектика, відстоюються ідеалістичні погляди на природу логічного. Так, С. А. Алексєєв (Аскольдов) писав, що логічна першість належить ідеальному¹. Такі самі погляди відстоює і А. Лосєв у працях «Філософія імени», «Музыка как предмет логики», «Античный космос» та ін. «Якщо суть — ім'я і слово, — пише він, — то значить і весь світ є ім'я і слово..., бо все це смисл і його вираз»² і тому, мовляв, завдання логіки полягає в загальному аналізі слова і імені, смислу і значення. Діалектика, на його думку, — це «чисто логічне конструювання буття, що розглядається з погляду феноменології Гусерля». Воно здійснюється мисленням і в готовому вигляді є смисл, сутність, ейдос, які сприймаються дотиком розуму, вчуттям, вгляданням³. Діалектика, з цього погляду, не має наукового методу і може бути поєднана з будь-якою міфологією, алхімією, астрономією і магією. Значення науки не можна перебільшувати, вона несе «холод», «об'єктивність», «мертві наукові квадратики для похоронних розподілів залишків живого»⁴.

На Україні ідеалістичні погляди на природу логічного відстоювали О. Гіляров⁵, А. М. Ладженський; А. Борис і А. Філіпов в журналі «Червоний шлях» виступають з серією статей, де вони доводять, що логічне не має ніякого причинного зв'язку з фізичним. У цей час на Україні перевідаються праці з логіки Г. І. Челпанова, М. М. Ланче, що відзначаються ідеалістичною спрямованістю. Елементи ідеалізму зустрічаються і в працях з методологічних питань науки, з якими в той час часто виступали вчені різних спеціальностей. Ці виступи свідчили про прагнення їх до правильної методології, а ідеалістичні помилки — про брак матеріалістичної озброєності⁶.

Прагнучи методологічно обґрунтувати свої природничо-наукові погляди і не володіючи матеріалістичною діалектикою, дехто з учених України виявляє хитання в бік ідеалізму, в тому числі в бік кондіціоналізму з його обмеженням інтелекту сферою описовості, з перебільшенням ролі чуттєвого і приниженням логічного, з запереченням об'єктивної закономірності і причинності. Так, видатний український вчений-патолог О. О. Богомолець, який згодом став послідовним діалектиком-матеріалістом і наполегливо боровся за перемогу діалектико-матеріалістич-

¹ Див.: С. А. Алексєєв. Гносеологія, Пг., 1919, стор. 7.

² А. Лосєв. Філософія імени, М., 1927, стор. 166.

³ Див.: там же, стор. 73—74.

⁴ М. М. Рубинштейн. О смысле жизни, М., 1927, стор. 22.

⁵ Див.: О. Гіляров. Схема історії філософії в освітленні історичного матеріалізму. — «Записки соціально-економічного відділу УАН», т. V—VI, К., 1927.

⁶ Див., наприклад, Л. С. Берг. Наука, ее содержание, смысл и классификация, М., 1922.

вої методології, в той час писав: «Закон причинності — лихо, що тяжіє над людським розумом. Відшукуючи каузальний генезис першої ліпшої речі... ви дуже швидко опинитесь біля закритих дверей. На них напис полі metangere. За ними reperetum mobile світу і його primum movens. Горе тому, хто уявить, що розкрив його таємницю. У кращому разі він пошесться в дурні. Наука, відмовляючись від кондиціоналізму, перетворюється на метафізику»¹.

З аналогічними поглядами виступав і Б. Л. Лічков. «Закон природи... — писав він, — не існує в буквальному розумінні цього слова в емпіричній дійсності»².

Наскільки гостро стояли методологічні питання розвитку науки свідчить той факт, що дискусії з них велись навіть на сторінках вузьких спеціальних видань. Зокрема, на сторінках журналу «Новий хірургічний архів», що видавався у Дніпропетровську, але мав союзне значення, розгорнулася дискусія про співвідношення інтелекту і інтуїції. Частина учасників цієї дискусії, спираючись на твори західноєвропейських філософів і природознавців, твердила, що розум безспийн дати наукове визначення предмета дослідження, не може бути керівником в науковій діяльності, що в науковій роботі потрібно керуватись інтуїцією, яка важливіша за розум.

Не меншою перешкодою для розвитку матеріалістичної діалектики, ніж прями спроби задавити її ідеалізмом, була позитивістська тенденція до заперечення її значення як методологічної основи конкретних наук, до ліквідації філософії взагалі. Підгрунтям цієї тенденції був лозунг «Філософію за борт», висунутий Мініним. З подібними поглядами виступали також В. Міллер, Е. Енчмен, а на Україні — В. Рожицин та ін.³

Рішучу відсіч цій тенденції дали як російські, так і українські філософи. Зокрема, проти згаданих поглядів В. Рожицина виступив Г. С. Дімайтштейн, який писав, що, лише вимітаючи з власних рядів дрібнобуржуазний страх перед «абстракціями», «теоріями», «дедукцією», «логікою», марксистська діалектика може боротись з чужою їй ідеалістичною методологією. Багато праць українських філософів того часу було спрямовано проти алогізму, відкидання інтелекту, проти захисту підсвідомого як основи евристики⁴.

¹ А. А. Богомолец. Патологическая физиология, пад. 2, т. II, 1924, стор. 237—238.

² Б. Лічков. Опис і пояснення в науці, К., 1919, стор. 17.

³ Див.: С. Мінін. Філософію за борт.— «Под знаменем марксизма», 1922, № 5-6; В. Міллер. К вопросу о философском наследстве.— «Научные известия Смоленского гос. ун-та», 1924, стор. 71; В. Рожицин. Агарь в пустыне.— «Коммунист», № 848, 1923, а також — «Прапор комунізму», 1923, № 1—2.

⁴ Див.: Н. Білярчик. Філософія прагматизму.— «Червоний шлях», 1927, № 9—10; В. Беркович. Соціальне коріння інтуїтивної філософії Бергсона.— «Червоний шлях», 1927, № 3; В. Юринец. Едмунд Гуссерль.— «Под знаменем марк-

В. Ф. Асмус, розкриваючи джерела ідеалістичних поглядів на природу логічного (імаєнтну активність і незалежність від об'єктивної дійсності і практики), писав: «Звичайно, є в складі нашого знання такі сторони, які залежать, між іншим, і від форм організації самого мислення. В цьому розумінні Кант намітив для «гносеології» важливе і плідне завдання. Але це завдання не під силу ідеалізму. Його може розв'язати лише матеріалістична теорія пізнання. Питання про те, який зміст приносить в склад нашого знання власною активністю мислення, може бути по-справжньому розв'язане лише у тому випадку, коли у нас вже є правильне поняття про відношення мислення до буття»¹.

У працях українських філософів-марксистів, зокрема в названій вище роботі В. Берковича, відзначалось, що спроба звести діяльність інтелекту до формально-логічних операцій і на цій підставі відкинути його як щось нікчемне і незначне веде до алогізму. Діяльність інтелекту полягає не тільки в діях, що підпорядковуються лише формальній логіці, остання є лише нижчий ступінь діяльності інтелекту. В розпорядженні інтелекту є також більш досконалий спосіб діяльності, а саме діалектичний спосіб мислення, вільний від односторонності і дефектів формальної логіки. Але шлинні, гнучкі поняття діалектики є такі самі інтелектуальні продукти, як застигли, нерухомі поняття розсудку і формальної логіки. «Крім того,— підкреслював В. Беркович,— навіть сама формальна логіка не така вже некорисна для пізнання реальності, як намагається довести Бергсон. Справді, без формальної логіки взагалі, й абстрактної діяльності інтелекту зокрема, нехай як її картає Бергсон, неможливе ніяке пізнання»².

В. Ф. Асмус та інші філософи показали, що матеріалістична діалектика не заперечує значення підсвідомого і інтуїції в пізнанні дійсності, але підпорядковує їх інтелекту. Так, у працях Юринця, спрямованих проти некритичного ставлення до фрейдизму, який проникав як у логіку, так і в психологічні дослідження багатьох вчених на Україні, давалось марксистське тлумачення досвідомого, підсвідомого і свідомого, розкривались їх взаємозв'язки і переходи. Такі ж погляди відстоював і Асмус. «Ми можемо прийти до істини,— писав він,— шляхом «інтуїції», тобто догадки, раптового урозуміння, «прозріння» і т. п. Так само вірно і те, що момент зародження догадки, гіпотези часто вислизає з-під уваги інтелектуальної свідомості, що відкриття, прозрівання виникають в неясній

сизма», 1922, № 11-12; його ж. Фрейдизм и марксизм.— «Под знаменем марксизма», 1924, № 8—9; В. Асмус. Адвокат философской интуиции. Бергсон и его критика интеллектуализма.— «Под знаменем марксизма», 1926, № 3; В. Асмус. Алогизм Уильяма Джемса.— «Под знаменем марксизма», 1927, № 7-8; та ін.

¹ В. Асмус. Диалектический материализм и логика. К., 1924, стор. 11.

² В. Беркович. Соціальне коріння інтуїтивної філософії Бергсона.— «Червовий шлях», 1927, № 3, стор. 89—90.

формі «інтуїтивного». Але якими б не були шляхи, на яких ми здобули нашу догадку, пояснення, теорію чи гіпотезу,— сам зміст пізнаного завжди може бути, принаймні, принципіально виражений, у формах інтелектуального пізнання. І лише так виражене, доведене, обгрунтоване, словом, доведене до повної інтелектуальної прозорості і оформленості, отримує інтуїтивно пізнане дійсну гносеологічну цінність»¹.

П. Демчук і багато інших філософів розкривали суперечливе ставлення буржуазної інтелігенції до інтелекту. З одного боку, вона прагне використати інтелект в інтересах технічної, господарської і політичної могутності свого класу. З другого боку, у філософських дискусіях вона змушена заперечувати здатність інтелекту, науки до істинного пізнання дійсності, підкошуватися під інтелект як під основне знаряддя будь-якого наукового пізнання і наукової теорії².

Ставлення матеріалістичної логіки відбувалось в боротьбі як проти ідеалізму, так і проти абсолютизації формально-логічних засад, проти метафізики у формальній логіці. Критика метафізичної інтерпретації формальної логіки в цей час була не лише невіддільною частиною пропаганди і утвердження матеріалістичної діалектики як загального наукового методу пізнання. Вона була також безпосередньо пов'язана з викриттям еклектики і софістики у правоопортуністичній ідеології, а також з боротьбою проти неокантіанства ідеологів II Інтернаціоналу.

В цей час не було жодної роботи з проблем логіки, в якій би не розглядалось відношення діалектики і формальної логіки. В СРСР виходять декілька праць, присвячених цій проблемі³. Центральні журнали вміщують статті, в тому числі і українських авторів, в яких з'ясовується недостатність формальної логіки, розкриваються специфічні риси діалектики як логіки⁴. У працях В. Юринця, І. Демчука, С. Гонікмана, О. Бервицького, Н. Мільгевського⁵ підкреслюється, що марксистська логіка є матеріалістичною логікою, вченням про мислення, розвинутим на основі діалектичного матеріалізму, що вона є наукою про історичний розвиток пізнання і збігається з діалектикою і теорією пізнання.

¹ В. Асмус. Адвокат філософської інтуїції.— «Под знаменем марксизма», 1926, № 3, стор. 83.

² Див.: П. Демчук. Філософська мудрість сучасної буржуазії.— «Червоний шлях», 1930, № 10, стор. 96.

³ Див.: А. Варьяш. Логика и диалектика, М., 1928; А. К. Топорков. Элементы диалектической логики, М., 1927; та ін.

⁴ Див.: И. Орлов. Логика формальная, естественно-научная и диалектика.— «Под знаменем марксизма», 1924, № 6-7; В. Гриб. Диалектика и логика как научная методология.— «Под знаменем марксизма», 1928, № 6; В. Асмус. Формальная логика и диалектика.— «Под знаменем марксизма», 1929, № 4; Г. Баммель. Ленин и проблемы логики в марксизме.— Там же; В. Юриец. Философский фронт на Украине.— «Под знаменем марксизма», 1930, № 5.

⁵ Див.: О. Бервицкий. Логика и диалектика, 1929; Н. Мильгевский. До питання про закони формальної логіки.— «Прапор марксизму», 1930, № 3.

Протягом першого періоду питання про відношення діалектики і формальної логіки пройшло певну еволюцію. При зіставленні діалектики і формальної логіки наголос робився на недостатності і обмеженості останньої. Підкреслювалось, що формальна логіка, на відміну від діалектики, відбиває момент відносного спокою, її форми нерухомі, застигли, не виводяться одна з одної, беруться поза їх історію, поза субординацію. У працях з логіки цього часу відзначалось, що формальна логіка як наука про мислення відіграла позитивну роль в період розвитку природничих наук, коли йшло нагромадження конкретного матеріалу. Головним завданням було справитися з цим матеріалом, насамперед з механікою землі і небесних тіл. Наука мала справу з предметами як з чимсь завершеним. Перш ніж вивчати зміни, які відбуваються у предметі, слід було з'ясувати, що собою являє предмет. Якщо природознавство було наукою про незмінні предмети, то й логіка природознавства була логікою класифікації і систематизації незмінних одиниць. Абсолютизація формальної логіки як методу дослідження вела до метафізики. Тому на початку зазначеного нами періоду, в той час, коли діалектика стверджувалась як загальний метод пізнання, боротьба велась саме проти абсолютизації формальної логіки, проти її метафізичної інтерпретації, а не проти формальної логіки взагалі.

Разом з тим відповідно до оцінок формальної логіки Енгельсом, Леніним, Плехановим відзначалось, що формальна логіка порівняно з діалектичною становить нижчу математику логіки, проте і вона є методом знаходження нових результатів, методом переходу від відомого до невідомого, тобто те саме, що у більш високому розумінні становить діалектика. В цей час широко використовуються в літературі положення Енгельса, що з усієї попередньої філософії самостійне значення зберігає лише вчення про мислення і його закони: формальна логіка і діалектика, і вказівка Леніна про те, що категорії формальної логіки мають свою сферу в пізнанні, де вони повинні зберегти своє значення. Вчені не обминають увагою і думки Плеханова про те, що формальна логіка є частковим випадком діалектичного мислення, яке не заперечує її, а лише позбавляє її закони метафізичного абсолютного значення, яке їм приписується. Усі ці питання детально висвітлюються в монографії В. Ф. Асмуса «Диалектический материализм и логика» (К., 1924) і в його статтях, що вийшли трохи пізніше, в працях О. Бервицького, Н. Мільгевського та багатьох інших. В. Ф. Асмус, зокрема, писав: «Принципи діалектики не можуть бути виведеними із законів формальної логіки, але діалектика містить в собі принципи формальної логіки. Закони формальної логіки є лише окремий випадок більш широких і всеосяжних істин діалектики»¹. Він вважав, що «суперечність між формальною і діа-

¹ В. Асмус. Диалектический материализм и логика, стор. 59.

лектичною логікою — позірна. Вона є не більш як вираз того факту, що формальна логіка нездатна охопити явища руху і розвитку. Закони формальної логіки справедливі остільки, оскільки стосуються порівняно нерухомих, замкнутих, відособлених явищ. І вони стають недостатніми, як тільки намагаються ними охопити явища зміни, зростання, руху, історії»¹.

Ці погляди на співвідношення формальної логіки і діалектики, загальноприйнятті переважною більшістю філософів, знайшли своє відображення і в підручниках з діалектичного матеріалізму, що видавались у той час. «Формально-логічне мислення не є неправильне, воно недостатнє,— писав В. Бойко.— Формальну логіку доповнює діалектична, мислення розсудку доповнюється мисленням розуму. Але це доповнення таке, що розум включає в себе розсудок, діалектика — формальну логіку... Як спокій є частковий випадок руху, так і мислення, за правилами формальної логіки, згідно «основним законам думки» є частковий випадок діалектичного мислення»².

Серйозній критиці були піддані погляди логіків, які недостатньо розкривали відмінності між формальною логікою і діалектикою, надмірно їх зближали, виводили принципи діалектичної логіки з логіки формальної. Так, В. Гриб піддавав критиці погляди, поширені серед природознавців, за якими кожна конкретна наука користується прийомами формальної логіки, а діалектика виникає лише при поєднанні різних дисциплін, на стику різних аспектів розгляду дійсності³. Зокрема в пресі і на другій Всесоюзній філософській конференції були піддані критиці аналогічні ідеї, висунуті Варьяшем в його книзі «Логика и диалектика» і в його статтях, опублікованих раніше. Г. Г. Баммель, В. А. Юринець, С. Л. Гонікман, виступаючи на цій конференції, вказували, що основний недолік книги Варьяша полягає в тому, що він всю діалектику по суті зводить до формальної логіки. Суб'єктивно прагнучи довести, що з формальної логіки випливає логіка діалектична, в дійсності він відніс до формальної логіки всі поняття діалектики⁴.

Але погляди на співвідношення формальної і діалектичної логіки, що поділялись більшістю українських філософів, особливо на початку першого періоду, під кінець його докорінно змінюються. Якщо раніше велася боротьба проти метафізичної інтерпретації формальної логіки і визнавалось її, хоча і обмежене, значення як знаряддя пізнання, то

¹ В. Асмус. Диалектический материализм и логика, стор. 203.

² В. Бойко. Диалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 94.

³ Див.: В. Гриб. Диалектика и логика как научная методология.— «Под знаменем марксизма», 1928, № 6, стор. 187.

⁴ Див.: Современные проблемы философии марксизма, М., 1929, стор. 114, 165, 166 та ін.; С. Гонікман. Предмет диалектики та наші завдання.— У кн.: Войовничий матеріаліст, Збірник 1, 1929.

в кінці періоду формальна логіка ототожнюється з метафізикою, і на цій підставі відкидається як її пізнавальне значення, так і вона сама.

Перехідною в цьому розумінні є стаття Н. Мільгевського, який, хоча й відзначає, що «формальна логіка не усувається зовсім, а стає лише моментом вищої логіки — логіки діалектичної¹ і що вона відбиває в своїх формах об'єктивні відношення речей, проте вважає її метафізичною. Поступово тенденція до ототожнення формальної логіки з її метафізичною інтерпретацією укорінюється.

Особливо яскраво вона виявляється у книзі «Діалектичний матеріалізм», виданій у 1932 р. «Формальна логіка, — говорить в ній, — є логіка метафізична, бо вона кладе в основу чітко обмежені й застигли поняття, вона є логікою спокою як засади... Вона виросла як логіка метафізичного мислення і, в свою чергу, сама була і є основою творення метафізики, оскільки її головною засадою є усамостійнення понять, що виростають у метафізичні субстанціональності. Вона є доведенням метафізичного мислення до повної свідомості, до систематизованої форми... вся побудова формальної логіки сама в собі як така є невірна². Формальна логіка, твердилось тут всупереч відомій думці Енгельса, «аж ніяк не може відігравати роль якогось знаряддя пізнання»³. Особливих нападок зазнавала думка Плеханова про те, що формальна логіка є окремий випадок діалектики.

Подібну еволюцію можна простежити і при розгляді питання про природу формально-логічного і його функції, яке ставилося при обговоренні співвідношення формальної і діалектичної логіки. В роботах з логіки, написаних на початку періоду, підкреслювалось, що логічні форми, фігури, закони є кінець кінцем відображенням об'єктивного в суб'єктивній свідомості людини. Вони виникли, розвивались і набули сталості аксіом завдяки багаторазовому повторенню (що викликалося практикою) в свідомості певних відносин речей, які відображувалися в логічних фігурах. Наголошення на предметному значенні форм і законів логіки, в тому числі і формальної, робиться у більшості праць цього часу. Піддаються критиці ідеї загальної логіки Канта про чисті логічні форми, цілком незалежні ні від якого предметного змісту, про вивчення складу, структури знання, незалежно від його походження і розвитку, а також гегелівське ідеалістичне ототожнення законів буття і свідомості, логіки. Деонтологізація формальної логіки, проведена Кантом, тенденція, що йшла від нього до позбавлення основних законів формальної логіки: закону суперечності, тотожності, виключеного третього, функ-

¹ Н. Мільгевський. До питання про закони формальної логіки. — «Прапор марксизму», 1930, № 3, стор. 57.

² Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 335.

³ Там же, стор. 355.

ції предметного значення, в цей час ще розглядалась як метафізична інтерпретація формальної логіки і не ототожнювалась з формальною логікою взагалі. Проти спроб такого ототожнення, проти невміння поєднати при розгляді форм формальної логіки нормативної функції і функції предметного значення, успадкованого від попереднього періоду, велась рішуча боротьба¹.

Особливо активно виступав В. Ф. Асмус. Він підкреслював, що формальна логіка, так само як і діалектична, є логікою предметів, але на відміну від діалектики розглядає їх не в русі і розвитку, а в стабільності, тотожності. Непредметної логіки немає і не може бути. Предметно-методологічна функція формальної логіки є основою виконуваної нею функції формального контролю, яка аж ніяк не є автономною. Перевірка логічної послідовності думки, контроль за логічним зв'язком між посилками і висновками ґрунтуються на предметних категоріях формальної логіки. Всі види правильного силогізму можуть бути зведені до основної форми, яка фіксує те, що певний клас предметів включається в клас більш широкий і всі загальні властивості предметів остаточно переносяться на предмет першого. Щодо предметного походження і предметного значення силогізму не може бути ніякого сумніву. Не лише силогізм, а й будь-яке логічне виведення, що складається з думок, хай навіть фантастичних, позірних, спирається на якесь загальне і абстрактне вчення про об'єкти².

Протиставлення діалектики як логіки, в якій зміст і форма невіддільні, формальній логіці на кінець періоду досягає меж, за якими вони відриваються одна від одної, причому формальна логіка проголошується не лише метафізичною, а й позбавленою будь-якого предметного змісту. Її нормативна функція відривається від функції опосередкованого відображення дійсності, розглядається як така, що позбавлена будь-яких об'єктивних підстав. «Формальна логіка,— говорилося в книзі «Діалектичний матеріалізм»,— не є предметова логіка..., не є відбивання певних реальних процесів і керування цією діяльністю, а тільки приведення до згоди понять у судженнях і умовиводах»³. Але послідовно проводити погляд на непередметність формальної логіки неможливо було і в той час, про це свідчить і вимушене визнання авторів названої книги: «Формальна логіка «с перекручений, спрощений відбиток об'єктивної дійсності»⁴.

¹ Див.: О. Бервицький. Гегелівська критика раціоналізму, емпіризму та критицизму.— «Прапор марксизму», 1928, № 2.

² Див.: В. Асмус. Общая и трансцендентальная логика Канта.— «Под знаменем марксизма», 1928, № 11; В. Асмус. Формальная логика и диалектика.— «Под знаменем марксизма», 1929, № 4.

³ Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 335.

⁴ Там же, стор. 355.

До речі, як на початку першого періоду, так і під кінець розкривалось лише негативне значення відокремлення змісту пізнавального процесу від його форм і вивчення останніх у чистому вигляді. При цьому широко використовувалась і піддавалась матеріалістичній обробці гегелівська критика Канта. Однак не завжди вона сприймалась без всяких зауважень, навпаки, часто схвально сприймався відзвиг Гегеля на роботі Плуке, в якому математична логіка розглядалась як щось найгірше, що «перетворює процес умовиводу в цілком беззмістовне і тавтологічне утворення речень»¹.

Позитивна сторона цього вивчення форм, яка згодом привела до сучасної математичної логіки і побудови кібернетичних машин, що моделюють мислення, залишалась поза увагою. Але це не значить, що математична логіка в цей період зовсім не розвивалась. Математика продовжувала зазнавати труднощів, пов'язаних з поширенням в ній аксіоматичного методу і теоретико-множинних концепцій. Ці труднощі зосереджувались передусім навколо питання про застосування законів формальної логіки, екстрапольованих від вивчення кінцевих сфер предметів до безкінечних сфер, особливо закону виключеного третього. Розв'язанню цього актуального на той час завдання була присвячена праця С. О. Шатуновського², залученого в свій час до розробки математико-логічних проблем І. В. Слешинським. У передмові до цієї книги Шатуновський відзначав: «...Застосування логічного закону виключеного третього не лише до елементів безкінечної багатобразності, а і до елементів кінцевого класу вимагає надзвичайної обережності і іноді може бути виправданим лише після довгого ряду досліджень»³. Шатуновський це пояснює тим, що можливість вибору одного із двох висловлювань « $A \in B$ » і « $A \notin B$ », де A позначає якийсь предмет, а B — клас предметів, залежить не лише від визначення класу B , а й від визначення предмета A .

Як би ми не визначали клас B , якщо він більше не буде позначенням сукупності взагалі всіх предметів, то завжди можна визначити предмет A так, щоб в цьому визначенні не йшлося ні про належність, ні про неналежність A до класу B . Коли ж і при такому визначенні говорять, що предмет A належить або не належить до класу B , то це може мати лише той зміст, що визначення предмета A може бути доповнене новим визначенням (формально або реально) так, щоб було можливим зробити диз'юнкцію між належністю і неналежністю до класу B нового предмета A' , визначення якого складається з визначення предмета A і назва-

¹ Гегель. Соч., т. VI, стор. 133.

² Див.: С. О. Шатуновский. Алгебра как учение о сравнении по функциональным модулям, Одесса, 1917.

³ Там же, стор. I.

ного доповнення, причому новий предмет A' все ще позначається терміном A^1 .

Так, про предмет, що визначений як «ціле число, що закінчується шестіркою», не можна сказати, ні що він належить до класу точних квадратів, ні що він не належить до нього, тому що цей предмет не є одиницею, індивідуумом щодо предмета «точний квадрат». Але про предмет, визначений як «ціле число, що закінчується двійкою», можна цілком однозначно сказати, що він не є точний квадрат. Якщо ж визначення предмета «ціле число, що закінчується шестіркою» доповнити визначенням «з попередньою парною цифрою», то для одержаного таким чином предмета A з двох висловлювань « $A \in B$ » і « $A \notin B$ » одне, а саме друге, буде правильним. На думку Шатуновського, закон виключеного третього правомірно застосовувати лише тоді, коли предмет A можна розглядати як одиницю, індивідуум щодо класу B . Сам цей закон він використовує для визначення індивідуума або логічної одиниці щодо предмета B : «Предмет A називається логічною одиницею щодо предиката або предмета B , якщо ці предмети так визначені, що з двох речень « $A \in B$ »; « $A \notin B$ » одне приймається»². В зв'язку з цим Шатуновський вказує на недостатність всіх доведень існування або неіснування, а також «доведень від противного» і, зокрема, «доведень неможливості», побудованих на логічному законі виключеного третього, якщо до того не встановлено, що предмети, до яких цей закон застосовується, є логічними одиницями щодо предметів, з якими вони зіставляються.

Роботи С. О. Шатуновського щодо застосування закону виключеного третього до безконечних процесів були високо оцінені на Першому все-союзному з'їзді математиків, на якому відзначалось, що він за багато років до Броуера і Вайля поставив ці питання в усьому їх обсязі і сам побудував алгебру без застосування цього закону³. Детально значення робіт С. О. Шатуновського в розвитку математичної логіки в нашій країні висвітлено в праці С. О. Яновської⁴.

С. О. Шатуновський був учителем відомого радянського логіка М. І. Шейнфінкеля, який ще в 1920 р. написав працю «О кирпичях здания математической логики», видану згодом (1924) в «Математичних Аппалах». В цій роботі він мав на меті звести до мінімуму кількість різних знаків, за допомогою яких записуються формули логічних числень. Відомо, що заперечення і операції, що позначаються логічними зв'язка-

¹ Див.: С. О. Шатуновский. Алгебра как учение о сравнении по функциональным модулям, стор. II.

² Там же, стор. V.

³ Див.: Я. Шатуновский. Первый математический съезд.— «Под знаменем марксизма», 1927, № 8, стор. 181.

⁴ Див.: С. А. Яновская. Основания математики и математическая логика.— У кн.: Математика в СССР за тридцать лет, М.—Л., 1948.

ми «і», «або», «якщо... то», рівнозначно можуть бути зведені до однієї операції, яка позначається штрихом Шефера і є твердженням про несумісність двох речень. Але це зведення ще не усуває потреби в спеціальних знаках різних змінних (предметних змінних, змінних предикатів, залежних від одного, двох і більше аргументів, змінних для позначення речень тощо). Шейнфінкель показав спосіб, за яким будь-яке речення, позначене кінцевою кількістю знаків, може бути замінене виразом, що є комбінацією з трьох сталих знаків C, S, U . Він досяг цього за допомогою створення загального числення функцій, що ґрунтується на чіткому розрізненні функції як певного предмета від значення функції.

Як вказує С. О. Яновська¹, ідеї Шейнфінкеля широко використовуються американськими математиками, особливо Каррі, який побудував на їх основі свою комбінаторну логіку, і Черчем. Згодом Шейнфінкель написав разом з Бернайсом працю «К проблеме разрешимости в математической логике», надруковану в 1929 р. в 99 томі «Математичних Анналів», яка широко використовується тепер в усіх підручниках з математичної логіки.

Математична логіка розроблялась не лише в Одесі, а й в інших містах України. В зв'язку з застосуванням аксіоматичного методу в цей час широко обговорювались проблеми несуперечливості, повноти і незалежності аксіом. Дослідникам стало все ясніше, що логічна несуперечливість і виконуваність, повнота в розумінні ізоморфізму будь-яких двох інтерпретацій і доказовість всіх істинних висловлювань кожної з них не є одне і те саме. Особливої гостроти набула проблема безконечності — був переддень сформулювання Геделем (1933) положень, що не існує повної формальної теорії, в якій би були доведені всі істинні (змістовні) висловлювання, і що для теорій, досить багатих засобами логічного виведення, доведення їх несуперечливості не може бути виконано засобами цих самих теорій.

Проблемам, пов'язаним з аксіоматичним методом, присвячені праці видатного радянського вченого академіка С. Н. Бернштейна, що працював у Харкові. Йому належить перша щодо часу аксіоматична побудова теорії ймовірностей, яка продовжує і завершує дослідження А. А. Маркова (старшого) і А. М. Ляпунова².

Деякі праці з проблем математичної логіки належать Г. А. Грузицеву, який особливо багато займався проблемою повноти і моногенності. Спеціальну працю присвятив він поняттям судження і відношення, а також поняттю числа (в зв'язку з аксіоматичним визначенням ос-

¹ Див.: С. А. Яновская. Основания математики и математическая логика. — У кн.: Математика в СССР за тридцать лет, стор. 32, 34.

² Див.: С. Н. Бернштейн. Опыт аксиоматического построения теории вероятностей. Сообщения Харьковского математического общества, т. 15, 1917.

таньшого). До таких визначень, на думку Грузинцева, ми звертаємось тоді, коли потрібно визначити систему, елементи якої пов'язані між собою деяким відношенням (простір, всілякі системи чисел, вектори тощо) ¹.

В цей час як в центральній пресі, так і на Україні виходять праці, в яких робиться спроба осмислити значення досягнень математичної логіки і розкрити відношення до неї діалектики. Єдності поглядів на цей предмет не було. Так, Варьяш настільки позитивно оцінював результати математичної логіки, що виводив з неї діалектику. Для цього, на його думку, досить було до закону калькулятивної логіки, що допускає існування лише несамовміщуючих себе множин, додати положення, що всі логічні об'єкти є самовміщуючі себе множини, — і ми приходимо до діалектики ².

Цікаві статті з цього питання належать І. Орлову, який зокрема зазначав, що діалектичне мислення по своїй суті не піддається механізації. Механізованим може бути лише розсудкове мислення, можна побудувати лише формально-логічну машину, в апаратах якої немає місця діалектиці. Але тільки діалектичне мислення дає правильну оцінку математичного методу, конструює основи математичних апаратів і спрямовує їх дію ³.

З українських авторів позитивне ставлення до математичної логіки висловили В. Державін ⁴ і А. Щукарів ⁵. Цей останній на основі свого дослідження дійшов до сформулювання принципів конкретно-соціологічних досліджень. Спробу застосувати принципи математичної логіки до вивчення суспільних відносин зробив і Є. Є. Слущкий ⁶. На його роботу посилається Т. Котарбінський.

Але кількість опонентів була значно більшою. В журналі «Под знаменем марксизма» з різкою критикою логіко-математичних побудов

¹ Див.: Г. Грузинцев. Логика для математиков, вып. 1. Понятие о суждении, Екатеринбург, 1925; його ж. Понятие отношения и аксиоматическое определение числа.— «Записки ин-та нар. просв.», Днепропетровск, 1927; його ж. Элементы теории множеств, Днепропетровск, 1927.

² Див.: А. Варьяш. Формальная и диалектическая логика.— «Под знаменем марксизма», 1923, № 6-7, стор. 225.

³ Див.: И. Орлов. Математика и марксизм.— «Под знаменем марксизма», 1924, № 12, стор. 97—98; його ж. Логика бесконечности и теория Г. Кантора.— «Под знаменем марксизма», 1925, № 3; його ж. Логическое перечисление и традиционная логика.— «Под знаменем марксизма», 1925, № 4; та ін.

⁴ Див.: В. Державін. Нові течії в американській філософії.— «Червоний шлях», 1927, № 6.

⁵ Див.: А. Щукарів. Проблеми застосування математичного аналізу до явищ соціального життя.— «Червоний шлях», 1924, № 8—9.

⁶ Див.: Є. Є. Слущкий. Етюд до проблеми будовання формально-практико-логічних засад економіки.— «Записки соціально-економічного відділу ВУАН», т. IV, 1926.

виступив Г. Баммель¹, а з українських вчених — В. Юринець, М. Орлов, Я. Кауфман та ін.²

У цих працях математичну логіку визначають як метафізичну, нерухому, відірвану від реального світу речей, безпредметну і безмістовну. Тенденція до розгляду її як ідеалістичної течії особливо наростає під кінець періоду. В цей час негативно оцінюються аксіоматичний метод, який начебто «перевертає всі відношення головою вниз», його вимога до несуперечливості і повноти аксіом; робиться спроба взяти під захист наочність, ототожнити її з істинністю, об'єктивністю, підтвердженням практикою³. Разом з нашаруванням ідеалізму відкидаються і завоювання математичної логіки.

Якщо на початку періоду навіть в критичних роботах абстрагування від змісту і застосування символіки до вивчення чистих форм мислення вважалось цілком законним з погляду формальної логіки, то тепер підкреслюється лише її негативність. «Штучна, надумана символіка, — писав Я. І. Кауфман, — що мала цілком витіснити людську мову, щоб уникнути всяких суперечностей і надати... особливої точності, була однією з найреакційніших витівок логістів, бо така символізація являла б собою дуже велике гальмо в розвитку математики»⁴.

Отже, питання ставиться принципіально неправильно, замість критики ідеалістичних тлумачень положень математичної логіки, різновидністю ідеалізму вважається сама математична логіка. Проте, незважаючи на всю примітивність цієї критики принципів математичної логіки, вульгаризацію і нерозуміння її, викликані зокрема і тим, що діалектична логіка була розроблена ще лише в загальних рисах і не встигла глибоко проникнути в свідомість вчених, вона мала й певне позитивне значення, оскільки застерігала від ідеалістичного тлумачення її засад, до якого схилились її основоположники, і йшла в руслі загальної тенденції опрацювання діалектики на матеріалістичній основі. По суті йшлося про включення в логіку висновку всієї попередньої історії пізнання світу. Проте згодом в цій тенденції стало превалювати об'єктивне над суб'єктивним, логіка зводилася до розуміння об'єктивної суті речей, а її зміст як вчення про досягнення мислення істини пересувався на другий план як щось неістотне для логіки.

¹ Див.: Г. Баммель. Логістика и диалектика.— «Под знаменем марксизма», 1925, № 3; його ж. Аксиоматика и диалектика.— «Под знаменем марксизма», 1925, № 7.

² Див.: В. Юринець, Едмунд Гуссерль.— «Под знаменем марксизма», 1922, № 11-12; М. Орлов. Проти ідеалізму в математиці.— У кн.: Філософія і політика, Х.—К., 1930; Я. Кауфман. Діалектичний матеріалізм і математика.— У кн.: Діалектичний матеріалізм, ч. I; та ін.

³ Див.: С. Семковський і Я. Блудов. Академік Бернштейн у поході проти марксизму.— У кн.: За марксистсько-ленінську теорію, Х., 1931.

⁴ Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 383—384.

Тенденція до об'єктивізації предмета логіки особливо яскраво виявилася після опублікування в 1929—1930 рр. ленінського конспекту гегелівської «Науки логіки» та «Філософських зошитів». Вихід у світ «Філософських зошитів» став новим поштовхом до дальшої розробки ленінського етапу в розвитку діалектичного матеріалізму. Тільки в зв'язку з виходом у світ «Філософських зошитів» на Україні було опубліковано понад двадцять праць, в тому числі і присвячених пропаганді і розвитку ленінських ідей. В цих працях показується, що основою збіжності діалектики, логіки і теорії пізнання є історичний розгляд не лише зовнішнього світу, а й людського мислення, формою існування законів і категорій якого є також постійний рух і розвиток.

Кант намагався утворити науку про пізнання в його абсолютному протиставленні світу, незалежному від свідомості. Відголоском впливу Канта треба вважати істотну помилку Плеханова, який не розумів того факту, що діалектика і є теорія пізнання. На відміну від Канта, гегелівська діалектика поєднана з теорією пізнання і логікою, але на ідеалістичній основі. Показуючи збіг діалектики, логіки і теорії пізнання в марксизмі, українські філософи підкреслювали корінну відмінність цього збігу від його розгляду в гегелівській діалектиці. В цей час взагалі проблема використання і висвітлення гегелівської діалектики постає дуже гостро. Після опублікування ленінських «Філософських зошитів» стало особливо ясно, що у попередній період мали місце перебільшення значення гегелівської діалектики і недооцінка ленінського етапу в розвитку філософії. Постанова ЦК ВКП(б) «Про журнал «Под знаменем марксизма», постанова ЦК КПУ «Про роботу УІМЛ», а також постанова, прийнята Республіканською нарадою марксистсько-ленінських науково-дослідних закладів України, що відбулася в січні 1931 р. у Харкові і на якій з великою промовою від ЦК КПУ виступив М. О. Скрипник¹, допомогли українським філософам перебороти як абстрактно-схоластичну тенденцію до гегелізування матеріалістичної діалектики, до відриву її від практики і досягнень конкретних наук, так і механіцизм, що особливо позначився на розробці законів і категорій діалектики.

Великого значення на згаданій нараді надавалось також підведенню під природознавство діалектико-матеріалістичної методологічної основи, оволодінню природознавцями діалектичною логікою як методом дослідження. «Користуючись гострим зряддям марксистської діалектики,— говорив Скрипник,— нам треба просувати вперед філософську методологію природничих наук і забезпечити пролетаріатові використання цих наук... Кожна наука зараз мусить стати зряддям для нас. А для цього треба оволодіти ними, для того треба звільнити всі природничі

¹Див.: М. Скрипник. За ленінську філософію, Х., 1931.

науки від багна ідеалістичної буржуазної філософії, яка просякає ще досі в природничі науки»¹.

У працях багатьох філософів України, виданих у цей час, зокрема С. Семковського, В. Юриця та ін., на конкретному матеріалі природознавства показується, що метод — це не зовнішні рамки, в які можна вмістити будь-який зміст, а усвідомлення форми внутрішнього саморуку його змісту, завдяки чому він і виконує роль знаряддя пізнання. Водночас в них розкривається велике значення, яке надавали Енгельс і Ленін розробці діалектики як загальної наукової методології, що повинна вестись на основі всієї сукупності конкретних наук². Видання цих праць диктувалось зростанням потягу з боку природознавців до матеріалістичної діалектики, їх прагненням осмислити закономірності розвитку своєї науки і наукового пізнання взагалі³.

Розширений пленум товариства «Войовничий матеріаліст-діалектик» у квітні 1932 р. констатував наявність повороту в діяльності українських філософів до лєнінської проблематики, до розробки діалектики як логіки і методології суспільних і природничих наук. Виходять праці, зокрема Д. З. Мануїльського «Енгельс у боротьбі за революційний марксизм», П. Демчука «Зібер та Анти-Дюрінг Енгельса», «Марксизм і природознавство (до 50-річчя смерті К. Маркса)», які орієнтують українських філософів саме в цьому напрямі. Дедалі виразніше вкристалізовувалась думка, що єдність логіки, діалектики і теорії пізнання є виразом єдності об'єктивної і суб'єктивної діалектики взагалі. Філософи провели значну роботу по дослідженню питань діалектики в «Капіталі» Маркса, на необхідність якої вказував Ленін, розглядаючи її як найважливішу основу дальшого розвитку діалектики. В працях, що видавались у ці роки⁴, вказувалось, що завдання матеріалістичної переробки Гегеля не зводиться до популяризації гегелівських ідей, а має на увазі насамперед вивчення зразків цієї переробки у творах Маркса, Енгельса, Леніна, оволодіння методом, його дальший розвиток, конкретизація.

Ця конкретизація передусім була спрямована на закони і категорії діалектики. Творче, дійове застосування партією законів діалектики до перетворення соціальної дійсності дало українським філософам орієнта-

¹ Поворот на філософському фронті. Матеріали філософської дискусії 14—18 січня 1931 р., Х.—К., 1932, стор. 169.

² Див.: Современные проблемы философии марксизма; Криза сучасної буржуазної науки та марксизм, Х., 1929; С. Ю. Семковський. Гегелівська та марксистсько-лєнінська діалектична метода.— «За марксистсько-лєнінське природознавство», 1932, № 1, 2; Марксизм і природознавство, Х., 1933.

³ Див.: О. О. Богомолець. Шляхи історичного розвитку основних течій медичної думки з погляду діалектичного матеріалізму.— «Журнал медичного циклу», 1931, № 1—2; та ін.

⁴ Див., наприклад, С. Саніс. Діалектика категорій у Марксовій економічній системі, Х.—К., 1931; А. Марк. Критика фетишизму в творчості Маркса, Х., 1931.

цію у їх розробці, і особливо закону єдності і боротьби протилежностей, якому приділялась найбільша увага. Розробка цього закону спиралась на детальний аналіз праць К. Маркса, зокрема на його роботу «До критики гегелівської філософії права», розкривалось те нове, що вніс Маркс у розуміння цього закону діалектики. «Це нове,— писав Т. Степовий,— підкреслення двох типів, двох форм протилежностей, що одна із одної народжується і виникає в процесі розвитку — протилежностей, що не виключають, а потребують одна одної («різниця суті») і протилежностей, що виключають одна одну («різниця двох сутів»). Розвиток іде шляхом переходу першої форми в другу»¹.

«За Марксом,— зауважував Н. Мільгевський,— процес розв'язання суперечностей полягає в знищенні старої єдності, у встановленні панування негативної протилежності, в поглиненні іншої та самознищенні. Таким чином, знищується, насамперед, момент єдності, далі зникають самі протилежності... протилежності при зруйнуванні їхньої єдності перестають бути протилежностями, а в цьому і є розв'язання суперечності»².

Значна увага зверталась дослідниками на критику спроб відкинути контрадикторні протилежності і звести діалектику до відношення контрарних протилежностей³, тенденція, яка була закладена ще Кантом в його «Опытте введения в философию понятия об отрицательных величинах» і «Критике чистого разума» і знову відроджена в неокантіанстві. Справжня діалектика, зауважував В. Ф. Асмус, вимагає, щоб закон, або вірніше заборона суперечності, був знятий саме в сфері контрадикторної суперечності. Лише тоді, коли ми визнаємо, що один і той самий предмет, що розглядається в один і той самий час і в одному і тому самому відношенні, може мати контрадикторні визначення, бути одразу і *a* і не *a*, ми маємо справу з дійсною діалектикою⁴.

Розробка закону єдності і боротьби протилежностей вимагала «прориву вузького горизонту» законів формальної логіки і особливо показу недостатності і двозначності її законів суперечності, тотожності, виключеного третього. Це завдання виконувалось у багатьох роботах, в яких разом з тим відзначалось, що спрощення законів руху не завжди є тільки свавільне насильство над дійсністю. Іноді сама дійсність дає право користуватись формальною логікою,— це тоді, коли вона сама вимагає поставити питання «або—або». «Легко зрозуміти, що таке спрощення

¹ Т. К. Степовий. Формально-логічна основа ухилів від генеральної лінії партії.— У кн.: Філософія і політика, вип. 1, стор. 44.

² Н. Мільгевський. До методології правого та лівого ухилів.— У кн.: Філософія і політика, вип. 1, стор. 65—66.

³ Див.: Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 339.

⁴ Див.: В. Асмус. Формальная логика и диалектика.— «Под знаменем марксизма», 1929, № 4.

діалектики можливе тільки тоді, коли процес розвитку, що за основу йому є суперечність протилежних тенденцій, вистигає до тієї міри, коли ці тенденції перетворюються в абсолютні, або, як кажуть, контрадикторні протилежності, і виступають одна проти одної як протилежні, самостійні й такі, що виключають одна одну, суті»¹.

Подібні випадки аж ніяк не свідчать про те, що закони формальної логіки мають абсолютне значення. Лише діалектика дає можливість урозуміти подібні факти в усіх зв'язках і опосередкуваннях, тобто як момент у розвитку подій, пов'язаних з крутою революційною ломкою, і на цій основі зробити правильний вибір між альтернативними визначеннями.

З'ясування недостатності формально-логічних законів викликало критику спроб ототожнити закон єдності і боротьби протилежностей із співвідношенням зовнішніх протилежностей (в теорії рівноваги Бухаріна), вивести його з поняття імплікації (Варьяш) або відкинути в зв'язку з розв'язанням парадоксів (зокрема, з апорією Зенона «Ахілес і черепаха»).

Розроблявся на Україні і закон заперечення заперечення. Дослідники відзначали, що заперечення заперечення є важлива і принципіальна закономірність діалектичного розвитку. В деяких справах було піддано критиці абстрактно-схоластичну інтерпретацію цього закону у Гегеля і з точки зору лєнінських ідей показано, що його методологічне застосування не є засобом нав'язування дійсності тих чи інших схем, а, навпаки, виводиться з конкретного матеріалу, з історії природи і суспільства. Вказувалось також на можливість випадання тих чи інших ланок у зовнішній формі здійснення так званої тріадичності. Разом з тим при вигляді цього закону дехто з вчених несправомірно допускав сумнів в його загальності².

В зв'язку з розробкою закону переходу кількості в якість і навпаки розглядалися також категорії, через які він виявляється: кількості, якості, міри³. Була також піддана критиці точка зору механістів на суб'єктивність якості. Дослідження проблеми зведення спричинилося до розкриття єдності категорій якості і структури, а також істотної відмінності між якістю і властивістю⁴.

Однак в цей час закони діалектики розроблялись ще недостатньо, вони розкривались лише як закони об'єктивної дійсності, безвідносно до

¹ Т. Степовий. Формально-логічна основа ухилів від генеральної лінії партії.— У кн.: Філософія і політика, вип. 1, стор. 40.

² Див.: В. Бойко. Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 117.

³ Див.: О. Васильєва. Категорія міри в системі Гегеля та в діалектичному матеріалізмі.— «Прапор марксизму», 1928, № 3.

⁴ Див.: Я. Блудов. Категорія явища у Гегеля.— «Прапор марксизму», 1929, № 2-3.

виразу в них закономірностей мислення, тобто об'єктивна діалектика тут не була ще поєднана з логікою і теорією пізнання. Спеціальних глибоких праць, присвячених законам діалектики, кожному окремо, з'ясуванню їх питомої ваги і співвідношення, ще не було. Питання про необхідність подібних досліджень лише ставилися¹.

Набагато краще і повніше, ніж закони діалектики, висвітлювались в той час її категорії. Автори підкреслювали, що категорії — це відображення закономірних сторін дійсності, знаряддя її пізнання. Пізнаючи дійсність, писав П. Демчук, «людина завжди піднімається з щабля на щабель і логічні категорії є якраз такими щаблями... Категорії логіки є свого роду абрєвіатури, скорочені відбитки дійсного життя»². Цим діалектико-матеріалістичне тлумачення природи категорій відрізняється як від розуміння їх Кантом, для якого вони були примусовими формами над змістом, позбавленими історичності, зв'язків і взаємопереходів, так і Гегелем, для якого вони і їх переходи були не відображенням руху речей, а щаблями розвитку ідеї³.

У багатьох працях (В. Юринця, П. Демчука, О. Васильєвої та ін.) ставилось питання про необхідність розгляду категорій в їх системі, про вивчення їх послідовності, що відповідає в загальних рисах їх генезису, єдності категорій об'єктивної і суб'єктивної діалектики тощо⁴. Ці загальні питання широко ставились і в центральній пресі. В книзі А. К. Топоркова зокрема підкреслювалось, що «найістотніше питання про категорії є питання про їх взаємний зв'язок»⁵. Г. Баммель зауважував, що «історизм марксистської логіки виявляється саме в тому, що категорії повинні бути введєні в тому порядку, в якому вони відкладались в історичному розвитку пізнання»⁶. Проте, на жаль, в той час ці питання скоріше ставилися, ніж розв'язувалися. Те, що вони ставилися, ми не можемо не відзначити, бо в наступному періоді вони і не ставилися, а в третьому їх постановка розглядалась майже як першовідкриття. Відмітною рисою розгляду категорій в перший період було і те, що при загальній постановці питань теорії категорій відзначалась їх логічна і методологічна функція, а в дослідженнях окремих категорій ці функції залишалися поза увагою, не розкривались. На перший план висувалось

¹ Див.: В. Юринця. Наука в СРСР в перше десятиріччя Жовтня.— «Червоний шлях», 1927, № 11, стор. 106; виступ С. Гопнер і Т. Степового в кн.: Поворот на філософському фронті, стор. 194 і 199.

² П. Демчук. В боротьбі за лєнінську філософію, Х., 1930, стор. 39.

³ Див.: О. Мілославін. До критики основних проблем філософії Канта.— «Прапор марксизму-лєнінізму», 1932, № 5-6, стор. 125.

⁴ Див.: Ф. Гофман. Про деякі методологічні та методичні проблеми у викладанні філософії марксизму.— «Прапор марксизму», 1930, № 3.

⁵ А. К. Топорков. Элементы диалектической логики, стор. 5.

⁶ Г. Баммель. Ленин и проблема логики в марксизме.— «Под знаменем марксизма», 1929, № 4, стор. 42.

вивчення закономірних сторін дійсності, які відбиваються в категоріях, а не процес відбиття. Це було цілком закономірно, оскільки ми спочатку пізнаємо *що* (тобто речі), а потім *як* (процеси), хоча і речі є процесуальними.

Багато уваги приділяли дослідники вивченню категорій матерії, руху, простору, часу, кінцевого і безкінечного. Матерія розглядалась шимм як субстанція, що перебуває в постійному русі і розвитку. Окремі матеріальні системи, конечно, не протрпстоять субстанції, а є її моментами¹.

Цікаво відзначити, що розвиток розглядався і як рух від об'єктивно абстрактного (нерозвинутого, бідного визначеннями) до конкретного (розвинутого, багатого визначеннями). Підкреслюючи невіддільність рухомої матерії від простору і часу, українські філософи С. Семковський, В. Юринець показали принципіальне значення досягнень квантової механіки і теорії відносності для обгрунтування цієї тези, виступили проти спрощеного вульгаризованого розуміння названих фізичних теорій, а також піддавали критиці ідеалістичні тлумачення даного питання. Зокрема, Т. Степовий піддав критиці соціоморфічні погляди Дюркгейма на походження і суть категорій простору і часу².

Але найбільше дискусій велося навколо розуміння категорій причинності і випадковості, що було пов'язано як з теоретичними запитамн соціалістичного будівництва, так і з розвитком конкретних наук, особливо фізики. Необхідність правильного розуміння цих категорій була продиктована також усім ходом боротьби проти механістичних і абстрактно-схоластичних тенденцій в їх тлумаченні. Наприклад, механістична тенденція (Сараб'янов, Варьяш, Тімірязев, почасти Семковський) у тлумаченні причинності була пов'язана з непомірним перебільшенням значення принципу причинності в сучасній науці, з постановкою її поряд з принципом матеріальності світу.

Щодо категорії випадковості, то перекручення її, зокрема з боку ідеологів ІІ Інтернаціоналу, в тому числі і Каутським, йшло шляхом відкидання її об'єктивності, проголошення випадковості результатом незнання причини. Вульгаризаторські тенденції щодо категорії випадковості спостерігались і в працях українських філософів, зокрема С. Ю. Семковського, В. Бойка та ін. Філософи, що виступали проти вульгаризаторських тенденцій в цьому питанні, розкривали об'єктивність випадковості, її певіддільність від необхідності, проявом і доповненням

¹ Див.: С. Гоппман. Ревизор.— «Под знаменем марксизма», 1924, № 10-11, стор. 215—216; М. Кравчук. Простір, час і матерія.— «Червоний шлях», 1924, № 4-5; Т. Горпштейн. Проблема безконечності у Гегеля та в сучасній математиці.— «Прапор марксизму», 1929, № 3.

² Див.: Т. Степовий. Буржуазні соціологічні школи.— «Червоний шлях», 1927, № 1.

якої вона є¹. Ці дослідники разом з тим показували, що людина не безсила проти випадковостей, що вона може своєю практичною діяльністю обмежувати сферу їх дії, уникати шкідливої дії тих чи інших випадкових чинників. Це не означає, звичайно, що об'єктивність випадковості скасовує її спричиненість.

У працях, в яких розглядається категорія причинності², показано, що вона означає по суті абстрагований від загального зв'язку активний рух, що пізнання причинності завжди пов'язано з ізоляцією певних моментів взаємодії, що виступають як причина і наслідок. Особливо підкреслювалась недопустимість отождоження причинності з функціональним відношенням.

Значну увагу приділяли філософи з'ясуванню відносин причинності із взаємодією та підставою. «Для того, щоб принцип взаємодії міг стати принципом пояснення,— зауважував В. Асмус,— необхідно вказати найбільш зв'язки і підставу взаємодії, той єдиний первинний чинник, який робить можливим саму взаємодію. Інакше кажучи, в основі взаємодії повинно лежати строго моністичне розуміння буття і діалектики»³.

Категорія підстави розглядалась і в зв'язку з дослідженням закону єдності і боротьби протилежностей. Відзначалось, що при взаємодії протилежностей одна із сторін завжди виступає підставою. Ця теза, зокрема, дискутувалась на нараді марксистських наукових установ у січні 1931 р. Дувальчук і Степовий вказували, що підставою може бути не одна із сторін, а матеріальність їх обох. Ці суперечності у поглядах були породжені отождоженням категорій підстави (основання) і основи, недостатнім дослідженням тризначного розуміння підстави (і як того матеріального, з чого рід виникає, і як її головної суперечності, і як провідної сторони цієї суперечності).

В деяких працях висвітлювались також категорії форми і змісту, показувались їх специфіка і взаємозв'язок⁴.

При розгляді категорій в цей час особливо підкреслюється об'єктивна віднесеність їх змісту. Ця тенденція в наступному періоді буде настільки домінувати, що специфіка категорій як ступенів пізнання, як єдності суб'єктивного і об'єктивного зовсім випадє з поля зору. Але в перший період, хоч і не всі, філософи все ж відзначали специфічність логіки, залежність її від об'єктивної діалектики речей (не абсолютно тождність). «Логічне,— читаємо в книзі «Діалектичний матеріалізм»,—

¹ Див.: П. Демчук. Проблема випадковості.— «Прапор марксизму», 1928, №№ 1, 2.

² Див.: Ф. Тележников. Проблема причинности с точки зрения диалектического материализма.— «Вестник Коммунистической Академии», кн. 24, 1927; Т. Степовий. Причинность.— У кн.: Войничий материалист, Збірник 1; та ін.

³ В. Асмус. Диалектический материализм и логика, стор. 198.

⁴ Див.: В. Гадзінський. До питання форми і змісту.— «Червоний шлях», 1923, № 4-5; В. Бойко. Формалізм і марксизм.— «Червоний шлях», 1926, № 11-12.

мас і свій відносно самостійний розвиток, витворене попередньою практикою, воно створює собі цілий апарат робочих гіпотез, допоміжних понять, які безпосередньо не виражають дійсності, іноді виражають її хибно і правлять за тимчасовий перехід до повніших і правдивих понять»¹.

Думки про специфічність логіки як розділу філософії ґрунтувались на ленінській ідеї про необхідність розробки діалектичної логіки на підставі теоретичного аналізу даних історії мови, історії розумового розвитку дитини, фізіології вищої нервової діяльності, історії філософії, науки, техніки — всієї суми історичного розвитку матеріальної і духовної культури людства. Відповідно до цієї вказівки Леніна українські філософи роблять спроби аналізу історії наук², історії мислення, еволюції мови і мислення³, розробки проблем діалектичної логіки. Наприклад, у працях Глухенка відзначалось, що сучасний рівень здатності категорій до узагальнення є результатом тривалого попереднього розвитку суспільної практики, мислення і мови, в зв'язку з чим спеціально розглядалися відношення слова і таких понять, як знак і символ. Розробка цієї проблематики викликає інтерес у філософів до праць Марра, Потебні, етнографів, істориків. До речі, роботу Потебні «Мислення і мова» було перевидано в Одесі ще в 1922 р.

Розуміння особливостей діалектичної логіки виявилось зокрема і в розробці її специфічних категорій, і особливо категорій, що є ступенями наукового пізнання (ця розробка, правда, ще рідко підсумовувалась у спеціальних працях). Так, значну увагу дослідники приділяли категорії істини. Вони підкреслювали, що істина є процес, абсолютність якого виявляється не в його закінченості, а в характері спрямованості⁴. Критика вчення про істину в неокантіанстві, неогегельянстві, прагматизмі тощо спричинилася до спеціального вивчення питання про критерії істини. Була розкрита неспроможність кантівського заперечення матеріального критерію істини. Відкидаючи цей критерій, Кант, як відомо, вважав, що логіка дає критерій істини лише в своїх правилах. Проте він розумів, що знання, цілком узгоджене з логічною формою, з правилами виведення, несуперечливе собі, все ж може суперечити предмету. Тому, на його думку, логічний критерій істини, саме погодження знання з загальними формальними правилами розсудку є лише *conditio sine qua non*, тобто негативною умовою будь-якої істини, далі якої логіка не може йти.

¹ Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 327—328.

² Див.: С. Ю. Семковський. Фізика і хімія як наука в світлі марксизму, Х., 1937.

³ Див.: В. Глухенко. До питання про мову й мислення в діалектичному сприйманні.— «Прапор марксизму», 1929, № 5; В. Глухенко. В. Н. Волошин. Марксизм и философия языка.— «Прапор марксизму», 1929, № 4.

⁴ Див.: О. Васильєва. Конспект Леніна «Логіки» Гегеля як зразок діалектичної критики.— «Прапор марксизму», 1929, № 4, стор. 17.

У працях першого періоду робився наголос на нетотожності формальної правильності і істинності, показувалось, що при застосуванні аксіоматичного методу істинність обмежується принципами незалежності аксіом, повноти і внутрішньої несуперечливості, тобто суто внутрішніми щодо знання критеріями¹. Звичайно, при цьому ігнорувалось, що при досягненні науковою теорією високого рівня абстракції формальна правильність не може не мати вищайково важливого значення для встановлення її істинності, оскільки безпосередня співвіднесеність її з практикою, з дійсністю неможлива і встановлюється лише через довгий ланцюг інтерпретацій. Але в кінцевому підсумку вона все ж обов'язкова, тому що є єдиним, справді достовірним критерієм істинності.

В деяких працях² піддається критиці твердження про неможливість досягнення істини теоретичним знанням, про зведення істини до оціночної діяльності людської психіки, яка існує у вигляді переживань, «необхідності», «достовірності» і є частиною загального вольового прагнення людського організму. Всупереч цим твердженням висувається положення про нероздільність теорії і практики, про практику як критерій істини і основу творення та розвитку теорії³. Саме практика є критерієм використання формальної логіки на тому чи іншому етапі дослідження, адже вона є логікою вузьких горизонтів, малих масштабів, в той час як логіка діалектична бере процес розвитку в цілому, в усіх зв'язках і суперечностях. Проте саме з погляду практики не завжди необхідно враховувати мінливість, суперечливість явищ, у великій кількості випадків вони мають практичний інтерес для людини не в тих зв'язках, які виявляються мінливими, а в тих, що є відносно стійкими, тотожними, стабільними. Для технічної, індустріальної практики знаряддя праці має цінність не в зношеному і зруйнованому стані, а в його постійній, усталеній формі. Виділення цієї сталості практикою так само необхідне для теорії, як і з'ясування її відносності, винятковості в загальному русі. Лише її абсолютизація веде до метафізики⁴.

При розгляді питання про співвідношення практики і теорії розкривалися і вивчалися категорії, що є моментами пізнання розвитку наукової теорії. Зверталась увага, зокрема, на такі категорії, що фіксують початковий момент розвитку теорії (факт, опис). Ще на початку

¹ Див.: Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 383; Г. Баммель. Логістика и диалектика.— «Под знаменем марксизма», 1925, № 3; його ж. Аксіоматика и диалектика.— «Под знаменем марксизма», 1925, № 7.

² Див.: Н. Білярчик. Філософія прогматизму.— «Червопні шляхи», 1927, № 9-10.

³ Див.: О. Васильєва. О роли практики в познании.— «Под знаменем марксизма», 1931, № 3.

⁴ Див.: В. Ф. Асмус. Диалектический материализм и логика, стор. 33; С. Ю. Семковскій. Этюды по философии марксизма, стор. 141—144.

періоду була видана робота Б. Лічкова «Опис і пояснення в науці» (1919), але її автор не був послідовним матеріалістом-діалектиком. Згодом питання про факт і його роль в побудові наукової теорії, про співвідношення опису і пояснення були викладені і в марксистських роботах¹.

Вивчалась і така категорія наукового пізнання, як експеримент. Дослідники підкреслювали, що експеримент, з одного боку — момент у створенні теорії, а з другого — певні теоретичні настанови, ідея, гіпотеза передують експерименту, проникають його. Без інтелектуальних форм пізнання, без понять, без абстрактних теорій експериментальна практика не могла б здійснюватись. «Поняття, точки зору, методи і категорії лежать не десь поза експериментальною технікою, а в ній самій... вони... скеровують практику в її побудовах... «невидимі», «розчинені» в матеріальних продуктах техніки, вони все ж існують»².

Експеримент передбачає ізоляцію певної ділянки дійсності від оточення, тобто він є вивченням явища у чистому вигляді. Уже ця ізоляція свідчить, що експеримент є свідоме, активне втручання в природний процес на основі усвідомлення того, чого шукаємо і в якому напрямку треба шукати. Експериментуючи, дослідник ставить природі певне запитання, але він вже знає заздалегідь на основі теорії, створеної завдяки попереднім експериментам, практиці і новим ідеям, найзагальніші рамки, в яких має бути дана відповідь³. Категорію експерименту спеціально опрацював Левік. У 1926 р. він прочитав доповідь на засіданні науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН «Діалектика експерименту».

В процесі розвитку наукової теорії на базі фактів, експерименту творяться певні абстракції, що набувають форми понять, суджень, умовиводів. Особлива увага в цей час приділялась розкриттю відмінності між цими категоріями в тлумаченні їх у формальній і діалектичній логіці. Формальна логіка не шукає зв'язків, переходів, розвитку понять, а вдовольняється стосунками підпорядкування і надпорядкування. «Вона окремі типи процесів, що є певні форми руху, розглядає як роди, яким підпорядковуються види. Роди мають більший обсяг, зате менший зміст. Види — навпаки»⁴. Отже, шляхом підпорядкування створюється ціла ієрархія, певна система понять, класифікація. Формальна логіка шукає місця поняття в системі, а діалектична, відбиваючи в понятті основну, провідну суперечливість процесу, що веде його далі до свого запе-

¹ Див., наприклад, О. Попов. Дослідчі шляхи Ленінової думки.— «Прапор марксизму», 1929, № 3; та ін.

² В. Асмус. Адвокат філософської пентуципії.— «Под знаменем марксизма», 1926, № 3, стор. 73.

³ Див.: Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 362.

⁴ Там же, стор. 342.

речення, шукає ланку в ланцюзі розвитку¹. При цьому діалектика не заперечує значення класифікації і систематизації в побудові теорії, однак вона, відзначаючи, що класифікація є точна і цінна наукова операція, вказує на неспроможність її дати наукову теорію в завершеному вигляді. Класифікація відкриває в речах лише ті їх сторони, які можуть бути пізані через порівняння, розрізнення і відмежування об'єктів, що становлять певне ціле, систему. Це відмежування зумовлене не лише «точкою зору» чи принципами добору класифікатора. Сама ця точка зору, що визначає вибір і напрямок уваги, можлива лише тому, що в структурі буття, яке пізнається, існують об'єктивно зв'язки і відношення, які можуть осягатись з даної точки зору².

Проте з погляду процесу пізнання не поняття, а судження є одиницею і основним фактом мислення, поняття є результат судження, яке виступає на передній план у високоорганізованих формах наукового мислення. В роботах цього періоду щодо суджень також відзначалась недостатність формально-логічного підходу, який «суть теорії суджень бачить у формах зв'язування суб'єкта і предиката незалежно від об'єктивної дійсності, не бачить у судженні відбитку рухомої суперечності об'єкта»³. Категорія судження розглядається в працях, спеціально присвячених цій категорії⁴.

Особливо цікавою є праця Шелейховського. Відомо, що в часи Канта теорія проблематичних суджень майже зовсім була відсутня. Античні завоювання були забуті. Сам Кант заперечував будь-яке пізнавальне значення проблематичних суджень, він був упевнений, що навіть в теорії ймовірностей знання, що дає арифметика,— аподиктичне, а не ймовірне. Це негативне ставлення до проблематичних суджень перейшло від Канта і в нову логіку. Тим часом в усіх експериментальних науках, а, отже, і у відповідних частинях теоретичного природознавства, як зазначає Шелейховський, «проблематичні судження належать до числа самих звичайних суджень». Тому дослідження принципів їх обгрунтування, розкриття їх суті і пізнавального значення було дуже актуальним. Згодом, але дуже не скоро, до цієї проблематики звернеться й інший український вчений — О. М. Шейко⁵.

¹ Див.: Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 344.

² Див.: В. Асмус. Алогізм Уільяма Джемса.— «Под замением марксизма», 1927, № 7, стор. 60—61.

³ Діалектичний матеріалізм, ч. I, стор. 352.

⁴ Див.: А. Філіппов. О сущности суждений.— «Труды секции истории и методологии науки кафедры европейской культуры», вып. 2, X., 1929; Г. В. Шелейховский. Проблематическое суждение. Очерк унитарной системы матричной логики, Одесса, 1926.

⁵ Див.: О. М. Шейко. Умовний поліслогізм та його місце в пізнанні.— У кн.: Побудова наукової теорії, К., 1965.

Співвідношення аналізу і синтезу, абстрактного і конкретного, логічного і історичного розглядалися в багатьох роботах того часу, але спеціально вони висвітлювалися порівняно рідко¹.

У працях, присвячених співвідношенню логічного й історичного, найбільшу увагу філософи того часу звертали на критику кантівського відриву логічного й історичного і їх отождолення на ідеалістичній основі Гегелем². Разом з тим в них підкреслювалось, що коли відкинути гегелівський ідеалізм у змісті його «Логіки», то можна побачити у викладених ним категоріях історичні ступені людського пізнання. Вивчаючи праці Маркса і Леніна, автори приходять до висновку, що «логічний хід думок повинен почати з того, з чого починає історія, його дальший розвиток являтиме з себе ніщо інше, як відображення в абстрактній і теоретично послідовній формі історію процесу, виправлене відображення, але виправлене відповідно до засобів, яких нас вчить сама історична дійсність, бо логічний спосіб дослідження має можливість вивчити всякий момент розвитку в його найдостиглішій стадії, в його класичній формі»³. Виходячи з процесу в цілому, логічне дослідження й буде послідовність своїх категорій. При цьому воно прагне головним чином не до того, щоб буквально повторити історичне, а щоб розкрити його закономірність. Цінність і зміст логічного способу дослідження в тому і полягає, що воно охоплює саме стадії розвитку, розгортає послідовність цілих історичних епох, дає підсумок, результат історії, її закони, а це дає можливість глибше зрозуміти рух самої історії⁴.

Нарешті не можна не відзначити і праць, що мають відношення до історії логіки. На переважну більшість з них ми вже посилались — це роботи, в яких піддаються критиці логічні побудови Канта, Гегеля, в яких йдеться про становлення і розвиток матеріалістичної діалектики в творах Маркса і Енгельса, роботи, присвячені ленінському етапу в розвитку філософії. Найкращим в цій галузі, що не втратило своєї актуальності і до нашого часу, є дослідження В. Ф. Асмуса «Діалектичний матеріалізм і логіка». Переважна частина змісту цієї книги присвячена саме розвитку діалектичної логіки в її зіставленні з історією формальної логіки, починаючи від Канта до Леніна.

Серед праць, присвячених критиці ідеалізму в зарубіжній логіці, можна назвати роботи Г. Баммеля, В. Юрнца, В. Бона та ін⁵. Проте

¹ Див.: І. Очінський. Конкретне і абстрактно в діалектичному матеріалізмі.— «Радянська школа», 1930, № 11-12.

² Див.: А. Сараджев. Про класові і гносеологічні корені ідеалізму.— «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 2.

³ Там же, стор. 67.

⁴ Див.: О. Танхилевич. Об историческом и логическом.— «Под знаменем марксизма», 1931, № 6, стор. 38.

⁵ Див.: Г. Баммель. Проблема логики в современной философии. Обзор ли-

найбільша кількість праць з цих питань належить перу П. Демчука. Згодом переважна частина їх була сумована в монографічному дослідженні «Розклад сучасної буржуазної філософії» (Х.—К., 1931). Ця книга викликає інтерес у нас і тому, що в ній дається критичний аналіз праць з логіки, написаних українськими націоналістами із білоемігрантського охвістя. Тут викривається перекручення дійсності історії логіки на Україні в книгах Д. Чижевського «Філософія на Україні» і «Логіка», І. Мірчука «Петро Лодій та його переклад «Elementa Philosophiae» Баумейстера» та ін.

Про «Логіку» Д. Чижевського, видану у Празі в 1924 р., автор якої називав себе прихильником логічного плюралізму, П. Демчук пише, що «це замах на «оригінальну» передачу логіки в душі кантіанського напрямку, що його репрезентує так звана «марбургська» та «баденська» школа — Коген, Наторп, Ласк і т.д.»¹. По суті, книга Чижевського є переказом підручника з логіки Гюфлера і, як показує П. Демчук, її автор не робить ані кроку за межі пайпримітивнішої формальної логіки, хоча і визнає, що спір між діалектикою та аристотелівською логікою залишився актуальною темою і для сучасної філософської думки. П. Демчук визнає, що загальний матеріал, поданий в названих роботах І. Мірчука і Д. Чижевського, має свою довідкову цінність, поки автори не починають пересипати його білоемігрантською ідеологією.

Цікаво відзначити, що П. Демчук у книзі «Розклад сучасної буржуазної філософії» посилається на роботу С. Балея «Нарис логіки», видану у Львові в 1923 р. Відомо, що С. Балея разом з С. Тудором були українськими науковцями, що брали активну участь у Львівському філософському товаристві під керівництвом К. Твардовського, в якому в цей час працювали також С. Лесневський, К. Айдукевич, А. Тарський та інші видатні представники Львівсько-Варшавської школи математичної логіки. Діяльність цієї школи та її вплив на розвиток логіки на Україні лише почала досліджуватись українськими істориками філософії. Однак уже й тепер відомо, що дві найбільші філософські праці С. Тудора «Імпресія і ідея у Юма» та «Про т. зв. реалізаційний осуд у спостереженні», в яких розглядалися такі категорії логіки, як судження, ідея тощо, були спрямовані проти реформаторських вчень Ліпса, Зігварта, Вундта та ін., проти суб'єктивного ідеалізму, скептицизму у логіці, характерних для багатьох представників Львівсько-Варшавської школи².

тератури 1916—1922 гг.—«Вестник Коммунистической Академии», кн. 4, 1923; В. Ю р и н е д ь. Фалшування діалектики в сучасній філософській буржуазній літературі.—«Прапор марксизму», 1928, № 6; В. Б о н. Гегеліанство на послугах фашизму.—«Прапор марксизму», 1928, № 4; та ін.

¹ П. Демчук. Розклад сучасної буржуазної філософії, Х.—К., 1931, стор. 414.

² Див.: М. М. О л е к с ю к. Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора, Львів, 1962, стор. 108—200.

У процесі роботи над темою нам довелося познайомитися з статтями Д. І. Багалія та І. Айзенштока¹, в яких, зокрема, зазначається, що в перші роки Радянської влади акад. М. Ф. Сумцов написав для ВУАН роботу «Начерки української філософії в 20 відділах», обсягом в 15—20 друкованих аркушів. Доля рукопису нам невідома. Але деякі попередні праці Сумцова свідчать про його добру обізнаність з рукописними текстами курсів логіки, що читалися в Києво-Могилянській Академії, в тому числі з курсами, читаними Яворським, Гізелем, Галятовським та ін. У своїх роботах він посилається не лише на ці рукописи, а й зокрема (щодо Галятовського) на сотні першоджерел, використаних при їх написанні. Безсумнівно, що відшукування цього загубленого рукопису праці акад. М. Ф. Сумцова збагатило б нашу знання новими фактами.

* * *

На час завершення соціалістичного будівництва під впливом грандіозних зрушень, що відбулись в усіх сферах суспільного життя, і особливо завдяки величезній виховній діяльності Комуністичної партії, діалектичний матеріалізм все більше ставав світоглядом широких верств трудящих. Попит на праці з питань діалектичного матеріалізму, в тому числі й матеріалістичної діалектики, надзвичайно зріс. Журнали «Большовик України», «За більшовицьку пропаганду і агітацію», «Комсомольський пропагандист» дуже часто вмещували статті з питань діалектичного матеріалізму. Широко розповсюджувалися місцеві видання збірників статей на допомогу вивчаючим діалектичний матеріалізм. Такі збірники були видані в Одесі, Тирасполі, Донецьку, Харкові, Києві та інших містах. Значна увага приділялась викладанню марксистської філософії, виданню учбових посібників, розробці програм тощо.

Проте вся ця література все більше набирає пропагандистського характеру і втрачає характер наукового дослідження. Кількість наукових досліджень різко знижується. На початку цього періоду ще вийшло кілька статей, в яких досліджуються питання про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання, мови і мислення, про закони і категорії логіки². Але поступово кількість таких статей все зменшується. Та й у цих роботах тенденція до розгляду матеріалістичної діалектики як вчення про закони зовнішнього світу, до отождолення її з об'єктивною діалек-

¹ Див.: Д. І. Багалій. Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова.— «Червоний шлях», 1923, № 3; І. Айзеншток. М. Ф. Сумцов.— «Червоний шлях», 1923, № 1.

² Див.: А. Розанов. Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейербаха.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 4; А. Сараджев. Про деякі питання теорії пізнання.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 2; його ж. Енгельс и материалистическая диалектика как философская наука.— «Под марксистско-ленинским знаменем», 1936, № 4.

тикою надто зростає, поступово ця тенденція приводить до усунення з логіки проблем, пов'язаних з мисленням. Свого повного логічного розвитку вона досягла під кінець періоду. «Діалектична логіка,— писав в той час Бакрадзе,— це не вчення про форми і закони правильного мислення, не вчення про закони суджень, умовиводів тощо, а діалектичний матеріалізм — світогляд марксистсько-ленінської партії»¹.

Після опублікування «Короткого курсу історії ВКП(б), куди входила робота Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм», була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)». В ній наголошувалось на невіддільності революційної теорії і практики, на недопустимості штучного розчленування єдиного марксистсько-ленінського вчення, на органічному зв'язку діалектичного і історичного матеріалізму з історією ВКП(б). Названа постанова стала основою для перебудови як партійної пропаганди, так і викладання і науково-дослідної роботи в галузі суспільних наук.

Увагу філософів в цей час привертають основні риси матеріалізму, діалектики тощо². Логічній проблематиці відводиться другорядне місце. Про це свідчить зокрема те, що жодної спеціальної праці з проблем логіки в період з 1937 по 1947 р. на Україні не було видано. Лише в деяких працях, в зв'язку з темами, що розглядалися, побіжно висвітлювалися питання логіки³.

Однак, як правило, вихід за межі відповідних рис матеріалізму і діалектики, викладених у четвертому розділі «Короткого курсу ВКП(б)», був рідким явищем. Догматизування, абсолютизація положень (в тому числі і помилкових) цього розділу позначились на всіх працях з питань діалектичного матеріалізму. Схематизована і догматизована діалектика, викладена в її найзагальніших рисах, розчленованих і відірваних одна від одної, по суті, мало чим відрізнялась від формальної логіки в її абсолютизованому варіанті.

Закони діалектики розглядалися лише в зв'язку з «рисами діалектики», тобто метод брався поза теорією, причому закон заперечення заперечення зовсім не викладався, а закони єдності і боротьби протилежностей і переходу кількості в якість і навпаки викладались в урізаному вигляді з істотними помилками. При викладі закону єдності і боротьби протилежностей однобічно підкреслювалась їх боротьба і недостатньо

¹ «Вопросы философии», 1950, № 2, стор. 283.

² Див.: І. Сосновський. Матеріалізм і ідеалізм.— «Більшовик України», 1940, № 10; І. Назаренко. Основні риси діалектичного методу.— «Комуніст України», 1940, № 7; та ін.

³ Див.: І. Назаренко. О філософських тетрадах В. І. Леніна. В помощь изучающим историю ВКП(б), Х., 1940; його ж. Про ленінські філософські кручі.— «Більшовик України», 1940, № 10.

уваги приділялось їх єдності. При розгляді закону переходу кількості в якість і навпаки вибух і поступовість неправомірно тлумачилися як форми стрибка тощо.

Категорії розглядалися лише у зв'язку з відповідними «рисами» діалектики. Так, наприклад, в учбових посібниках категорії «зміст» і «форма» включались у розділ «Розвиток як боротьба протилежностей» і їх зміст викладався лише з точки зору питань цього розділу. Інші ж категорії, які теж відбивають єдність протилежностей, в цьому розділі не висвітлювались. Категорії суть і явище розглядалися у розділі «Пізнаванність світу і його закономірності» і т. ін. Питання про співвідношення законів і категорій, про субординацію категорій і принципів цієї субординації, про логічні функції категорій зовсім не ставилися.

Недостатність цієї розробленої в загальних рисах діалектики гостро відчувалась у конкретних науках. Та ломка старих поглядів, яку пережило природознавство на початку ХХ ст., торкнулась передусім розуміння об'єктів, що досліджувалися. Але вже дуже скоро після усвідомлення діалектичної природи об'єктів, вчені приходять до висновку, що і метод пізнання повинен бути іншим, таким, щоб він міг відповідати діалектичності об'єкта. Праці українських фізиків, хіміків, біологів у 30—40-і роки свідчать про їх неухильне прагнення застосовувати діалектику не лише до об'єкта, а й до процесу його пізнання, тобто про їх прагнення поєднати об'єктивну діалектику як логіку наукового пізнання. Дуже характерними в цьому відношенні є роботи М. Ф. Гамалії, М. Г. Холодного, О. О. Богомольця. Розуміючи, що «явища природи, як і наші знання про неї, розвиваються діалектично»¹, ці вчені намагалися усвідомити і будувати процес наукової творчості на основі тих результатів, яких досягла філософія того часу². І оскільки філософія спеціально ще не досліджувала особливостей наукового мислення, вони висувають перед нею завдання більш конкретно розкрити закономірності руху науки до пізнання нових фактів і законів, шляхи виникнення наукових концепцій і ідей, утворення теорій, способів їх перевірки і розвитку. Водночас вчені висувають ідею про необхідність тісного союзу представників конкретних наук і логіки в розв'язанні цього завдання.

Певне поживлення в галузі опрацювання логічних проблем починається десь у 1944 р. з виходом праць С. Н. Виноградова, В. Ф. Асмуса, М. Н. Скаткіна, М. С. Строговича та ін., після введення викладання формальної логіки в середній і почасти у вищій школі³. Звичайно, вивчення традиційної аристотелівської логіки мало позитивне значення, оскільки

¹ О. О. Богомолецъ. Патологічна фізіологія, т. 1, К., 1934, стор. 118.

² Див.: Н. Г. Холодный. Мысли натуралиста об изучении природы, К., 1947.

³ Див.: О преподавании логики и психологии в средней школе.— «Учительская газета» від 4 грудня 1946 р.

ки на кінець попереднього періоду і на початок даного вона ототожнювалася з її метафізичною інтерпретацією і зовсім відкидалася. Це вело до того, що з поля зору філософів-марксистів зовсім випадало дослідження законів, категорій і взагалі природи логічних структур знання.

В цей час були перекладені на українську мову і перевидані підручники з логіки Г. І. Челпанова, В. Ф. Асмуса, С. Н. Виноградова і А. Ф. Кузьміна та ін. Значна робота по створенню курсів формальної логіки була проведена кафедрою логіки Київського державного університету, зокрема Ф. Я. Москаленком.

Деякі спроби постановки спірних питань про відношення діалектики до формальної логіки й інших питань діалектики намітились після філософської дискусії по книзі Г. Ф. Александрова «Історія західноєвропейської філософії» (червень 1947 р.) і після перевидання у 1947 р. «Філософських зошитів» В. І. Леніна. В цей час в літературі уже підкреслюється необхідність поглиблення науково-дослідної роботи, спрямованої на аналіз пізнання, на діалектичне узагальнення історії пізнання і розробку лєнінського положення про єдність логіки, діалектики і теорії пізнання. Однак нечисленні статті і брошури з логіки, які виходили¹, робили лише перші кроки в цьому напрямку.

Дискусія про співвідношення формальної і діалектичної логіки, що розгорнулася в 1951 р. на сторінках журналу «Вопросы философии», мала невелике практичне значення. В цій дискусії взяли участь і українські логіки². Вони, зокрема, підкреслювали, що визнання діалектичної логіки не означає ні відміни положень формальної логіки, ні визнання її помилковості. За певних умов і з певними поправками формальна логіка необхідна і достатня на відповідних етапах дослідження. Ці поправки повинні йти шляхом злущування ідеалістичних і метафізичних напруг з формальної логіки, пов'язаних з абсолютизацією її положень, шляхом розкриття зв'язку логічних форм з практикою, шляхом показу ролі її категорій у пізнанні. Разом з тим ними зверталась увага на те, що повне ототожнення діалектичної логіки з об'єктивною діалектикою, заперечення за діалектичною логікою права на вивчення форм і категорій мислення є доведене до логічного кінця і нічим не обмежене визнання формальної логіки за єдину науку про форми мислення взагалі.

¹ Див.: Логіка і її значення, під ред. Гельфанда, Одеса, 1947; А. Ковалев. Закони логічного мислення.— «Наукові записки Львівського держ. ун-ту», XVII, вип. 4, серія історична, 1949; С. И. Вильянский. Значение логики в применении правовых норм.— «Ученые записки Харьковского юридического института», вып. 3, 1949.

² Див.: В. Астафьев. О двух ступенях в развитии логики.— «Вопросы философии», 1951, № 4; Б. И. Лозованый. О логике формальной и логике диалектической.— Там же.

Така сама дискусія про співвідношення формальної і діалектичної логіки була проведена і на філософському факультеті Київського державного університету. Звичайно, засудження найбільш вульгаризаторських тенденцій в галузі логіки і постановка питання про конкретну розробку діалектичної логіки мали певне позитивне значення. Однак і тут справа не йшла далі постановки загальних питань логіки. При цьому учасники дискусії, як правило, під формальною логікою розуміли традиційну аристотелівську логіку, недостатність, обмеженість якої була відома вже давно. Однобічне захоплення аристотелівською логікою з боку деяких логіків створювало ілюзію про її винятковість, породжувало уявлення, що при певних поправках вона виступає як єдино можлива матеріалістична наука про форми і закони мислення, як єдино можлива формальна логіка.

Щодо математичної логіки, то на її адресу висувались грубі і безглузді обвинувачення. Дехто з українських авторів (і не тільки українських) прямо проголошував шкідливість математичної логіки як науки, захисники якої, мовляв, з метою поглиблення формалізму в логіці відкидають традиційну логіку Аристотеля і намагаються позбавити творчої сили людський розум, зробити його пасивним механізмом, що йде за технікою числення. Виправдуючи своє негативне ставлення до математичної логіки, вони намагались навіть твердити, що створення нових логічних систем, які спираються на розвиток сучасної науки, в тому числі і математичної логіки, є «підступами» ідеалістів, які, рятуючись від лепінської критики, вирішили взагалі ліквідувати аристотелівську логіку. Якщо на початку другого періоду ще з'являються поодинокі роботи, що стосуються певною мірою математичної логіки¹, то згодом вони майже не видаються.

В той час лише поодинокі голоси лунали на захист математичної логіки, серед них був і голос В. А. Беляєва, визначного спеціаліста з питань історії аристотелівської логіки, який працював до 1954 р. в Інституті філософії АН УРСР. Математична логіка якраз і дістала позитивну оцінку з боку В. А. Беляєва завдяки глибокому дослідженню ним тенденцій розвитку аристотелівської логіки. В результаті цього дослідження В. А. Беляєв приходив до висновку, що традиційне аристотелівське вчення про силлогізм повинно знайти лише скромне місце в системі нової логічної теорії².

Суть досліджень математичної логіки В. А. Беляєв вбачав у «піднесенні логічної теорії на незрівнянно більш високий ступінь узагальнен-

¹ Див.: Збірник статей з філософії математики, під ред. С. О. Яновської, Х.—К., 1936; Г. В. Костанди. О трактовке радикала.— «Труды Индустриального института», 2(7), Одеса, 1940.

² Див.: В. А. Беляев. Новейшая учебная литература по логике в Англии и США, рукопис, зберігається в бібліотеці Інституту філософії АН УРСР, стор. 9—10.

ня»¹. Особливо він підкреслював, що при застосуванні формалізмів досягається значне скорочення пізнавального процесу, робота мислення зводиться до мінімуму і принципіально допускається виконання її в певних межах машиною. Вивчення нової літератури з логіки дає можливість В. А. Беляєву зробити висновок, що самою важливою є «проблема нашого ставлення до напрямку математичної логіки. Цей напрям показав себе таким значним явищем, що радянські працівники в галузі філософії не можуть пройти повз нього, навпаки, його вивчення і оцінка повинні бути визнані нашим невідкладним завданням»². Якщо в той час слова В. А. Беляєва були не всім зрозумілі і навіть викликали негативну реакцію, то дальший розвиток логіки цілком підтвердив їх правильність.

Наявність хибних поглядів на математичну логіку не була наслідком лише особистих помилок тих чи інших логіків, а великою мірою зумовлювалася в цілому недооцінкою розробки проблем діалектичної логіки, їх догматизацією, недостатньою конкретизацією лєнінської концепції єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, на базі якої розв'язуються всі питання діалектики як логіки і методології.

З кінця 1953 р. стало помітним поживлення наукових досліджень в галузі логіки. Зростає кількість праць, присвячених методологічним питанням наукового пізнання, з'ясовується, зокрема, співвідношення істинності і правильності мислення³. Певне зрушення спостерігається і у вивченні проблеми співвідношення мислення і мови. Розглядаються такі важливі питання, як роль мовних засобів у процесі створення наукових абстракцій; ідеальні функції других сигналів; взаємозв'язок мовних і логічних форм⁴. Ці дослідження стали основою для відновлення і широкого обговорення питання про єдність логіки, діалектики і теорії пізнання, що є однією з центральних проблем марксистсько-лєнінської філософії.

У 50-х роках ці обговорення проходять вже більш змістовно і конкретно. У працях українських авторів, пов'язаних з розробкою проблем матеріалістичної діалектики, відзначається, що логіка, діалектика і теорія пізнання — це три форми виразу одного й того самого змісту, проте ця тотожність не є абсолютною, вона включає в себе відмінність їх за формою, що робить можливим відносно самостійне існування цих наук.

¹ Див.: В. А. Беляев. Новейшая учебная литература по логике в Англии и США, стор. 9—10.

² Там же, стор. 52.

³ Див.: Д. А. Жданов. Об истинности и правильности мышления, К., 1954.

⁴ Див.: С. Я. Коган. Лєнінська теорія відображення та питання єдності мови і мислення. — «Праці Одеського ун-ту. Збірник філологічного факультету», т. 3, 1953; А. Д. Кардаш. Суждение и предложение, К., 1954; Л. Г. Ворониц. Понятие и слово в свете марксистско-лєнінського учения о единстве мышления и языка, К., 1954.

Згодом, у наступному періоді, питання, пов'язані з розробкою проблеми єдності логіки, діалектики і теорії пізнання, як і інші проблеми діалектичного матеріалізму, стали предметом більш детального розгляду у філософській літературі.

* * *

Дальше розгортання досліджень з діалектичної логіки пов'язане з початком глибокої розробки конкретних логічних проблем. Навіть при розробці традиційних проблем формальної логіки, спільних з діалектичною логікою, таких як співвідношення індукції і дедукції (праці Ф. Я. Москаленка), аналізу і синтезу (роботи А. Г. Нелепа), логічне доведення (роботи О. М. Шейка), а також при розробці таких логічних форм, як поняття, судження, умовивід (зокрема різних форм силогізму), одержані результати все більше набувають форми науково-дослідних праць і втрачають риси абстрактної загальності, що були характерними для робіт попереднього періоду. Тим більше це стосується праць з матеріалістичної діалектики.

Якщо у попередньому періоді закони, категорії, методи пізнання спеціально майже не розглядалися, то тепер вони піддаються детальному дослідженню. В міру нагромадження даних про окремі загальні закони діалектики і про специфіку їх прояву в різних умовах українські філософи все більше й більше зосереджують свою увагу на питаннях про зв'язок і підпорядкування законів діалектики, на з'ясуванні їх співвідношення з іншими елементами діалектики, особливо з принципами, рисами, категоріями тощо. Так, категорії матеріалістичної діалектики на початку третього періоду вивчалися з боку найбільш загальних об'єктивних закономірностей, що відбиваються в їх змісті, тобто так, як і в першому періоді. Більшість праць, присвячених дослідженню окремих категорій¹, написані саме в цьому плані. Хоча тут же треба відзначити, що ні в першому, ні в другому періоді не було монографічних досліджень, присвячених окремим категоріям. Проте далі, оскільки логічний зміст категорій безпосередньо не збігається з об'єктивним світом, а існує в ідеальній формі, виникла необхідність вивчити, як відбувається процес перетворення матеріального в ідеальне. Тому від вивчення окремих категорій українські філософи перейшли до вивчення їх суперечливої природи, генезису, взаємозв'язку і субординації в системі категорій, тобто до загальних питань теорії категорій. До речі, відзначимо, що праця В. М. Мельникова² була першою монографією з питань діалектичного матеріалізму, виданою на Україні за післявоєнні роки.

¹ Див.: Г. Т. Іванов. Значення категорій необхідності і випадковості в пізнанні об'єктивної дійсності; М. В. Логвін. Можливість і дійсність; Ю. А. Богданов. Сущність и явление, К., 1962.

² Див.: В. М. Мельников. До питання про природу філософських категорій, К., 1959.

Генезис категорій як форм мислення, їх субординація в системі категорій, співвідношення з іншими формами мислення розглядаються у ряді спеціальних праць¹. Не останню роль у тому, що українські філософи звернулися до цих питань, відіграли спецкурси лекцій та окремі роботи І. П. Головахи, М. Л. Злотоїної, В. Л. Шинкарука.

Проте для з'ясування цих питань потрібно було дослідити логічну функцію, яку виконували категорії, що виступають засобами відшукування нових результатів, методом руху від відомого до невідомого. Вивчення ролі категорій в науковому дослідженні вимагало, в свою чергу, з'ясування співвідношення категорій з іншими логічними формами, в яких рухається наукове мислення, що кінець кінцем привело до необхідності більш змістовного вивчення закономірностей наукового дослідження. Отже, розробка діалектичної логіки підготувала можливість для переходу до проблем логіки наукового дослідження, що виступає як один з можливих напрямків її дальшої конкретизації.

Раніше вже відзначалось, що праці природознавців стимулювали розвиток діалектичної логіки в цьому напрямку. Проте особливо сильний поштовх для руху українських філософів в напрямку розробки логіки наукового дослідження було зроблено з боку кібернетики (роботи В. М. Глушкова), математичної логіки і математичної лінгвістики (роботи Л. А. Калужніна та ін.) та деяких інших нових конкретних наук. Передача окремих функцій людини в процесі наукового дослідження кібернетичним машинам передбачає формалізацію самого процесу наукового дослідження, що вимагає попереднього змістовного дослідження того, що буде відбито в формалізмах та їх системах. Без цього неможлива формалізація. Тому українські філософи й зосередили свою увагу на вивченні змістовної сторони наукового дослідження.

Попередня логіка, особливо традиційна формальна логіка, розчленовуючи мислення на окремі форми, головним чином описувала і пояснювала готові результати пізнання. Вона не могла достатньою мірою забезпечити таке оволодіння мисленням, яке дало б можливість спрямовувати його розвиток, прискорювати його темпи, штовхати на досягнення нових результатів. Гносеологічні категорії, що розкривають загальні закономірності пізнання як відображення: істотне і раціональне, емпіричне і теоретичне, абстрактне і конкретне, істинне і хибне тощо також не

¹ Див.: Гносеологическое содержание логических форм и методов, К., 1960; Г. Ф. Коломієць. Деякі питання теорії поняття в формальній та діалектичній логіці.— «Учені записки Харківського Державного ун-ту», 1961, т. 117, № 8; Ю. А. Остапов. К вопросу о системе категорий диалектической логики.— «Научные записки Одесского политехнического ин-та», 1960, т. 30; В. Т. Павлов. Отношение между понятиями, К., 1961; С. Б. Крымский. Генезис форм и законов мышления, К., 1962.

розкривали специфіки саме наукового дослідження, його суті і послідовності основних моментів.

Істотне значення для визначення напрямку, в якому почалася розробка логіки наукового дослідження на Україні, мали праці П. В. Копіна і особливо його книги «Диалектика как логика», «Гіпотеза і пізнання дійсності», «Ідея як форма мислення». В цих роботах відзначається, що основні поняття логіки, що фіксують хід наукового дослідження, необхідно відобразити в певній системі. Найбільш розвинутою формою в цій системі наукового знання, а, отже, і її основною ланкою, є теорія. Виходячи з розуміння теорії як найрозвинутішої форми в системі наукового знання, українські філософи вивчають основні категорії, що відбивають субординовані закономірні сторони в процесі побудови теорії і науки в цілому.

Насамперед необхідно було проаналізувати такі поняття, як проблема, факт, система. Наукове дослідження починається з постановки проблеми. При розкритті змісту проблеми як логіко-гносеологічної категорії було показано (праці Є. С. Жарікова), що проблема — це знання про незнання, тобто знання про існування такої сфери дійсності, властивості і суть якої невідомі. Логічною формою, в якій виявляється проблемне знання, є питання, воно виконує функцію спонукального моменту до перетворення знання про незнання в знання суті.

Для розв'язання проблеми необхідне проведення експериментів¹, встановлення фактів, які стають знанням тільки в певній науковій системі, де вони виконують роль емпіричного базису теорії, упорядковуються і перетворюються в зміст наукових абстракцій. Розкриттю ролі факту в побудові наукової теорії присвячені монографія і ряд статей В. В. Косолапова². Наукову систематизацію, наукове знання як систему, зрілою формою якої є теорія, досліджує П. Ф. Йолон.

У працях, що розкривають суть наукової теорії, значне місце відводиться науковій абстракції як елементу теорії. Зокрема, природа конструктів досліджується Є. С. Ледніковим. Роботи А. Г. Артюха присвячені вивченню категоріальних структур та їх ролі у синтезі наукових теорій. В роботах харківського автора Б. Є. Макаревича розглядається такий особливий тип наукової абстракції, як виділення явищ у чистому вигляді.

Досліджуючи процес виникнення і розвитку теорії, українські філософи значну увагу приділяють розгляду переходу від гіпотетичного знання до достовірного. Ці питання викладаються в монографіях П. В. Копіна, В. М. Свиріденка та ін.³ Декілька праць, що ввійшли в збірку

¹ Див.: М. Б. Вільницький. Експеримент у сучасній науці, К., 1965.

² Див.: В. В. Косолапов. Гносеологічна природа наукового факту, К., 1964.

³ Див.: П. В. Копін. Гіпотеза и познание действительности, К., 1962; В. М. Свиріденко. Роль математичної гіпотези в пізнанні мікроявищ, К., 1962.

«Логика научного исследования», присвячені інтерпретації теорії і принципам переходу від однієї теорії до іншої (роботи С. Б. Кримського), а також з'ясуванню меж теорії, концепції істини в формалізованих і змістовних системах (роботи В. В. Поповича).

В зв'язку з вивченням розвитку теорії від її виникнення до перетворення в іншу теорію розглядалась природа парадоксів (М. В. Попович, П. С. Диплевий). У дослідженнях показано, що кожна теорія на певному етапі свого розвитку вступає в суперечність з новими фактами, виявляє свою внутрішню логічну суперечність. Ці суперечності можуть набувати форми парадоксів. Найчастіше вони виникають як наслідок одностороннього характеру вихідних абстракцій, що лежать в основі теорії, а також неупорядкованості логічних підстав теорії.

Значна кількість робіт українських філософів присвячена принципам і методам наукового дослідження. Зокрема, група одеських філософів, що працює під керівництвом А. І. Уємова над проблемами евристички, значну увагу приділяє принципу простоти. На думку В. Н. Костюка, цей принцип відбиває евристично заострене формулювання неминучості узагальнення теорії, тобто надання переваги, за інших рівних умов, більш загальній теорії, яка завжди виявляється й більш простою. Серед методів наукового пізнання особлива увага приділялась аксіоматичному методу (М. Б. Вільницький) і методу моделювання (Н. П. Денепчук, М. Р. Лисенко), які висвітлювались, зокрема, у збірнику «Логіка і методологія науки».

Розвиток аксіоматичних методів і пов'язаних з ними знакових моделей природничо-наукових явищ приводить до необхідності аналізу «мови науки» і разом з тим до розв'язання семіотичних проблем. Через це теорія знака, і передусім проблема смислу і значення в знакових ситуаціях, висувається на одне з центральних місць в сучасній логіці. Ці питання досліджуються в роботах М. В. Поповича. Розглядаючи проблематику логічного і філософського аналізу мови науки, автор розвиває конструктивний підхід до теорії смислу і значення, при цьому він показує, що процеси математизації і кібернетизації природознавства по-новому ставлять питання про істину, про співвідношення «мови спостереження» з мовою теоретичного знання.

Ці ж питання так чи інакше висвітлюються у роботах Н. М. Сячова, О. Ф. Дем'яненка, П. І. Соколовського, Г. А. Заїченка. Цей останній під критичним кутом зору розглядає концепції «лізнього» Вітгенштейна та інших англійських позитивістів з приводу аналізу природної мови.

Переважає більшість праць з логіки наукового дослідження, в тому числі «Логика научного исследования» і «Побудова наукової теорії», написані в творчій співдружності українських логіків з вченими інших республік Радянського Союзу. Ця творча співдружність виявилась у про-

веденні симпозіумів з проблем логіки наукового дослідження у Києві в 1962 і 1965 р.

Відмітною рисою праць з логіки наукового дослідження, виконаних на Україні, є те, що вони мають не лише чисто теоретичне значення, а й доводяться до розв'язання практичних завдань. Так, ці роботи стали підставою для участі українських логіків у створенні класифікатора матеріальних ресурсів України, яке здійснювалось за завданням Держплану УРСР, в проведенні вивчення науково-технічної інформації на підприємствах України тощо. Результати, одержані в роботах з логіки наукового дослідження, нині використовуються не лише в межах самої логіки, а й іншими напрямками філософського аналізу, а також представниками конкретних наук.

Нарешті, не можна не відзначити праць з історії логіки, створених останнім часом. Ще під кінець минулого періоду, крім обширних досліджень В. А. Беляєва, було написано кілька праць, що стосуються історії вітчизняної логіки¹. Згодом вишло декілька праць С. В. Федчишина про логічний доробок К. Д. Ушинського. В роботі М. М. Олексюка, на яку ми вже посилалися, містяться цікаві відомості про логічні праці С. Тудора і його участь у Львівському філософському товаристві. В статті Г. Ломонос-Ровної² подається детальний аналіз підручника логіки І. Кононовича-Горбацького. Найбільша кількість праць з історії вітчизняної логіки належить Ф. Я. Москаленку. Його монографічне дослідження «Учение об индуктивных выводах в истории русской логики» позитивно відрізняється від названих вище праць тим, що воно дає хоч якоюсь мірою цілісне уявлення про історію логіки в Росії і на Україні. Проте воно знає ще сильного впливу ідей попереднього періоду про співвідношення формальної і діалектичної логіки, в ньому ще відчувається негативне ставлення до математичної логіки.

Найбільш повно відомі дослідження з логіки підсумовані в «Нарисі історії філософії на Україні», але й у цій книзі історія логіки займає незначне місце.

Крім праць, присвячених історії вітчизняної логіки, привертає увагу монографія В. Л. Шпикарука «Логіка, діалектика і теорія пізнання Гегеля», в якій з'ясовується проблема тотожності логіки, діалектики і теорії пізнання у Гегеля, що мала надзвичайно важливе значення в історії логіки і особливо в становленні і розвитку діалектичної логіки.

¹ Див.: В. И. Войтко. Философские и логические взгляды Т. Ф. Осповского, К., 1953; Н. И. Дейнеко. Вопросы теории познания и логики в трудах декабристов.

² Див.: Г. Ломонос-Ровная. З історії філософії в Києво-Могилянській колегії. «Підручник логіки» І. Кононовича-Горбацького.— «Наукові записки Ін-ту філософії АН УРСР», т. VII, К., 1962.

Підсумовуючи, можна відзначити певне повторення, певний круг при порівнянні проблем, що досліджувались у першій і останній періоди. Ті самі питання, які ставилися в 20—30-і роки, зокрема про природу логічного, про співвідношення предметно-методологічної і нормативної функції логіки, взаємни формальної і діалектичної логіки, оперативне значення символіки в логіці, закони і категорії діалектики, в тому числі і закони і категорії наукового дослідження, ставляться й тепер, проте розв'язуються вони на більш високому рівні, підготовленому всім попереднім розвитком логіки і конкретних наук. Те, що було раніше лише запитом, підходом, існувало лише в зародку, нині досягло певної зрілості. Це особливо видно на розділі логіки, який фіксує наслідки вивчення наукового пізнання. Тому воно може бути ключем для розкриття розвитку логіки від нижчого етапу до вищого.

VI. ЕСТЕТИКА

Історико-методологічні проблеми розвитку марксистсько-ленінської естетики на Україні

Революційна перебудова соціально-економічного базису в СРСР створила всі умови для здійснення соціалістичної культурної революції. Про її успіх свідчить розквіт всіх національних культур, зокрема літератури і мистецтва братніх народів, масова творчість трудящих, зростання естетичного начала в усіх сферах життя. Узагальнення практично-духовного досвіду радянського суспільства і було основним завданням естетичної думки на Україні та в інших братніх республіках.

Протягом півсторіччя українські радянські філософи, мистецтвознавці, літературознавці, критики зробили вагомий внесок у творчий розвиток марксистсько-ленінської естетичної теорії, в узагальнення практики естетичного освоєння соціалістичної дійсності.

Внаслідок багатьох причин теоретичні шукання естетичної думки йшли нерівномірно: інтенсивність пошуків далеко не завжди винагороджувалася ефективністю результатів. Виходячи з історичних умов, характеру проблематики і теоретичних здобутків у розвитку естетики на Україні в радянський час, ми виділяємо три етапи: перший охоплює час з 1917 року до середини 30-х років, другий — з середини 30-х до середини 50-х років, третій починається з середини 50-х років. Зрозуміло, що ці межі дещо умовні. Перелічені етапи відповідають важливим періодам історії соціалістичного суспільства в СРСР і певною мірою характеризують розвиток історії філософії в Радянському Союзі в цілому.

Найбільшою складністю ідейно-естетичної боротьби та своєрідністю художньо-літературного процесу характеризується перший період. Естетична думка розвивається в умовах боротьби матеріалістичних та ідеалістичних принципів у філософії. Соціальним джерелом ідеалізму в країні є збереження залишків експлуататорських класів, гіпсеологічним — відсутність соціалістичної суспільної практики та слабкість теоретичного досвіду у пролетаріату. Складність і суперечливість процесу естетичного освоєння дійсності на цьому етапі зумовлена тим, що в ньому беруть участь соціально різпорідні сили. Поряд з новими письменниками і митцями, що вийшли з середовища робітничого класу і селянства і відображали їх інтереси в мистецтві, діють представники старої художньої інтелігенції. Частина цих діячів поставилась вороже до революційного перевороту і в своїй творчості мріяла про повернення старого; інша частина, що сприйняла революцію в світлі дрібнобуржуазної революційності та

утопічного соціалізму, яка не зрозуміла соціального перевороту. Світогляд цих діячів, і зокрема їх естетичні переконання і уявлення, спирається на міцну базу дореволюційних традицій, коли мистецтво було монополією інтелігенції та міщанства. Вони тяжіють до продовження розриву між мистецтвом як сферою краси і працею, незважаючи навіть на декларативне проголошення злиття мистецтва з виробництвом. В. І. Ленін на I Всеросійському з'їзді працівників у справах позашкільної освіти говорив, що важливим недоліком ідеологічної роботи в перші після-революційні роки є те, що буржуазна інтелігенція часто-густо розглядає створені по-новому освітні установи селян і робітників як найзручніше поле діяльності для своїх особистих вигадок в галузі філософії або в галузі культури, коли найнеподобніше кривляння видавалось за щось нове і під виглядом чисто пролетарського мистецтва та пролетарської культури підносилося щось надприродне і недоладне¹. Переорієнтація цих митців, мислителів, залучення їх до справи соціалістичного будівництва — тривалий історичний процес.

Політична перемога пролетаріату створила сприятливі умови для розвитку соціалістичної культури. В кожній національній культурі, як вчить В. І. Ленін, є елементи соціалістичної культури. Однак тривале відчуження пролетаріату від культури спричинилося до розуміння цієї культури як буржуазної і помпкового уявлення про можливість будувати соціалістичну культуру на голому місці. Перші кроки нового мистецтва і літератури достатньою мірою свідчать про нерозвинутість естетичної свідомості пролетаріату. Долаючи ідейні і формальні труднощі, нове, народжене Жовтнем мистецтво вже на початку 20-х років створює цінності, які й тепер зберігають неповторну принадність буремних часів революції. Нове мистецтво знайшло і нового споживача — робітників і селян, що, звичайно, не могло не впливати на художньо-практичну діяльність та естетичну думку.

Художньо-естетична практика класу, який завоював політичну владу в країні, була набагато вужчою порівняно до практики повалених класів. Складність процесу розвитку літератури і мистецтва в 20-і роки відбиває складність соціально-економічних процесів.

Теоретикам і критикам, що виступали від імені робітничого класу, було ще не ясно, до яких наслідків приведе революція в галузі художньо-естетичній. Звідси — абстрактний схематизм, ультрареволюційні, псевдомарксистські, волонтаристські лозунги, ідеалістичні та метафізичні положення, що видаються за марксизм, тощо. Усе це можна було подолати лише в процесі глибокого оволодіння діалектичним методом, отже, в процесі узагальнення практики художньо-естетичного освоєння дійсності. А це означало критично-творче засвоєння всіх знань, історич-

¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 296.

ним висновком і наслідком яких є марксизм, і, зокрема, ті його положення, що стосуються естетики.

На розвиток естетичної думки на Україні відбивається складність і строкатість соціальної структури радянського суспільства того часу, наявність соціально-класових суперечностей, гострота ідейно-політичної боротьби. Іншим фактором, що активно впливає на формування естетичних поглядів, слід вважати різноманітність творчих шляхів митців, які шукають свого місця в новій культурі. На нашу думку, має рацію Л. Тимофєєв, коли говорить, що часто це були «суперечності» всередині єдиного революційного табору¹, в якому велися творчі пошуки шляхів соціалістичного мистецтва.

Структура художнього життя в нашій країні в 20-х — на початку 30-х років визначається наявністю численних великих і дрібних літературно-мистецьких організацій, строкатих за естетичними принципами і платформами, лозунгами і маніфєстами, наявністю шкіл, напрямів, які характеризуються своїми власними ідейно-естетичними поглядами на роль літератури і мистецтва та їх місце в суспільному житті. Цей факт певною мірою відбивав суспільну диференціацію, складність соціально-економічних відносин у країні.

В естетичних програмах різних угруповань було й чимало такого, що породжувалося умоглядністю, відривом від естетичної практики радянського суспільства. Внаслідок цього матеріали багатьох дискусій мають переважно історико-естетичне значення. Проте цим, звичайно, не вичерпується їх місце. «Повне змикання з помилковими деклараціями, — писав В. Іванов, — було, як правило, в тих, хто або нічого, крім декларацій, не писав, або в тих, хто творив, керуючись деклараціями, а не реальним життям»².

У дискусіях, що велися в художніх організаціях, зростали перші паростки нової естетичної теорії — теорії соціалістичного мистецтва. В лозунгах, маніфєстах, деклараціях та виступах представників різних угруповань і напрямів відбилися істотні сторони естетичного процесу: з одного боку, поразка ідеалістичних та метафізичних умоглядних схем, псевдомарксистських лівих та правих капітулянтських теорій, а з другого — перемога пов'язаних з потребами теорії і практики радянського мистецтва концепцій, які визначили дальший розвиток художньо-естетичного освоєння.

Перший період є періодом бродіння естетичної думки, порою шукань, творчого самовизначення, становлення нового мистецтва й утвердження нової естетики. Цей процес був надзвичайно хворобливим, проходив че-

¹ Див.: «Вопросы литературы», 1961, № 5, стор. 49.

² В. И в а н о в. Формирование идейного единства советской литературы (1917—1932), М., 1960, стор. 70.

рез подолання багатьох суперечностей, через боротьбу точок зору, в якій прагнення до нових рішень нерідко перетворювалося в свою протилежність.

Переважає більшості суджень 20-х років властива категоричність, безкомпромісність, максималізм як у ствердженні, так і у запереченні, доведення до абсолюту одних властивостей явища і заперечення інших. Тут дослідник стикається не стільки з спокійними науковими розвідками, скільки з гарячими виступами, плодами схвильованих почуттів. Надтверезим аналізом фактів мистецтва тут переважає рефлексія, переконання, особиста думка.

Найбільшу небезпеку для справи пролетарської естетики являли собою пролеткультівсько-ліфівські теорії в естетиці, які нерідко підкріплювалися цитатами з класиків марксизму-ленінізму і видавалися за марксистське розв'язання естетичних проблем. Філософською основою цих поглядів були праці А. Богданова¹, де еклектично сполучалися елементи суб'єктивного ідеалізму та релятивізму з вульгаризованими елементами марксистського вчення про суспільство.

У працях А. Богданова знаходили підтримку ті, хто захоплювався нігілізмом щодо культурної спадщини минулого. Подібні ідеї висловлюються на сторінках харківського меншовицького журналу «Мысль» та інших видань. Вплив пролеткультівського нігілізму позначився на статтях В. Коряка, І. Кулика та ін.

Поряд з нігілістичними, лівацькими поглядами в цей період у філософії та естетиці мають місце прояви «правої» капітулянтської ідеології, які знаходять підтримку навіть всередині партії. Носіями і провідниками цієї ідеології виступають Л. Троцький та М. Бухарін. Посідаючи ідеалістичні позиції у філософії та естетиці, вони пропагували ідею заперечення активної ролі мистецтва в суспільному житті. Ці тенденції мали місце в теоретичній діяльності відомого російського критика і теоретика О. К. Воронського, а на Україні — у виступах М. Хвильового та деяких інших художників і критиків з попутницької художньої інтелігенції.

Комуністичній партії доводилось вести рішучу боротьбу як з нігілістичними, так і з капітулянтськими поглядами на справу соціалістичної культури. В кричущих, часто трагічних суперечностях перших років Радянської влади було поставлене питання, бути чи не бути соціалістичному мистецтву. В цих умовах необхідно було підтримати паростки молодого, народженого революцією, мистецтва і зберегти класичні цінності від лівих «теоретиків пролетарської культури», довести, що неможливо розвивати соціалістичну культуру на голому місці — з одного боку, і да-

¹ Див.: А. Богданов. Наука про суспільну свідомість, К., 1921; його ж. Мистецтво і робітничий клас, К., 1921.

ти рішучу відсіч усім, хто заперечував можливість побудови соціалістичної культури — з другого.

З перших років Радянської влади партія не залишила поза увагою художнє життя країни. Свідченням її турботи про художню творчість є заходи проти вульгаризації лєнінських принципів культурного будівництва. Тут насамперед слід відзначити лист ЦК РКП(б) «Про пролеткульту» (1920 р.). Цей лист не тільки відіграв важливу роль у розвитку літератури і мистецтва, а й сприяв утвердженню марксистських поглядів на природу художньої творчості. Цьому сприяли також «Тези про художню політику» Агітпропу ЦК КП(б)У та Головополітосвіти, які закликали до творення високоідейного і високохудожнього мистецтва, що повинно стати виразником дум і прагнень пролетаріату¹.

Важливі моменти розвитку марксистської естетики відбилися в таких партійних документах 20-х років, як рішення XII з'їзду партії з питань пропаганди, преси і агітації (1923 р.), постанова XIII з'їзду РКП(б) «Про пресу» (1924 р.) і резолюція ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. «Про політику партії в галузі художньої літератури». Резолюція ЦК РКП(б), що була свєбрідним підсумком тривалої полеміки в критиці, мала важливе значення для розвитку марксистської естетики в СРСР, і зокрема на Україні. Ця резолюція узагальнювала досвід естетичної і критичної думки перших післяреволюційних років і водночас розв'язувала деякі важливі проблеми розвитку соціалістичної літератури і мистецтва. В ній знайшли обґрунтування лєнінські принципи радянського мистецтва, зокрема положення про зв'язок нової радянської літератури з процесом культурної революції, яка є передумовою дальшого руху до комуністичного суспільства, про зв'язок боротьби на літературному фронті з класовою боротьбою, критика сектантства і догматизму в питаннях літератури і мистецтва, заклик «сміливіше і рішучіше порвати з передсудами барства в літературі і, використовуючи всі технічні досягнення старої майстерності, виробляти відповідну форму, зрозумілу мільйонам», які стали дороговказом для критики й теорії мистецтва². Для розвитку мистецтвознавства на Україні важливе значення мають постанови ЦК КП(б)У з питань літератури та мистецтва, зокрема постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Політика партії в справі української художньої літератури» (1927 р.).

Винятково важлива роль у справі розвитку соціалістичної культури і теорії належить В. І. Леніну, діяльність якого становить новий етап у розвитку філософії. В. І. Ленін розвинув діалектико-матеріалістичну теорію відображення, розкрив перетворювальний характер мистецтва,

¹ Див.: «Коммунист» від 1 вересня 1921 р.

² Див.: Про політику партії в галузі художньої літератури.— У кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. V, кн. I, К., 1963, стор. 44—45.

обгрунтував вчення про партійність літератури і мистецтва. В. І. Ленін виявив глибоку турботу про розвиток мистецтва для широких мас, яким Жовтнева революція відкрила шлях до освіти і культури. Ним показано приклад мудрого ставлення до талановитих художніх творів, до всієї художньої спадщини минулого.

На формування нових естетичних критеріїв, естетичних смаків значний вплив мали традиції дожовтневої марксистської критики, праці Г. Плеханова, А. Луначарського, М. Горького. Велику роль для формування естетичної думки на Україні відіграв збірник статей А. Луначарського «Пролетаріат і мистецтво»¹. Ще більший вплив мала теоретична діяльність А. Луначарського в післяжовтневий період, його послідовна боротьба за утвердження марксистських принципів в естетичці.

Великим авторитетом на Україні користувалися виступи О. М. Горького з питань естетики та літературної критики, зокрема його доповідь на Першому Всесоюзному з'їзді радянських письменників (1934 р.).

Зробили вплив на розвиток марксистської естетики цього періоду також виступи таких партійних і державних діячів Радянської України, як М. Скрипник², П. Любченко³, В. Чубар⁴, В. Затонський⁵, П. Постишев⁶, М. Попов⁷. Вони обстоювали партійність та народність в літературі, захищали ідею соціального змісту мистецтва, закликаючи водночас зважати на специфічність художньої творчості, необхідність опанування художньою спадщиною минулих епох.

У розвитку естетики, як і у самому ідейно-художньому освоєнні дійсності на цьому етапі, доцільно визначити три напрями, кожен з яких має свої принципи, прагнення і пов'язаний з програмами різних угруповань та організацій.

Насамперед це пролеткультівсько-ліфівський напрям з різноманітними проявами дрібнобуржуазної ідеології в практично-художній і ідейно-естетичній діяльності. Естетичні погляди футуристів, ліфівців, аван-

¹ Див.: А. Луначарський. Пролетаріат і мистецтво, К., 1918.

² Див.: М. О. Скрипник. Підсумки літературної дискусії.— «Критика», 1928, №№ 1, 2; Актуальні завдання українського літературознавства.— «Критика», 1929, № 4; Музашу на рейки реконструкції.— «Критика», 1930, № 6; Перезнаки творчого терпу, Х., 1930.

³ Див.: П. Любченко. Наша літературна дійсність.— «Комуніст» від 1 березня 1925 р.; Старі теорії і нові помилки.— «Життя і революція», 1926, № 2.

⁴ Див.: В. Чубар. Про вивихи.— «Комуніст» від 30 травня 1926 р.

⁵ Див.: В. П. Затонський. Наші завдання в образотворчому мистецтві, К., 1933; Дитяча книжка—серйозна проблема радянської літератури.— «Червоний шлях», 1934, № 7-8.

⁶ Див.: П. Постишев. Шляхи української радянської літератури.— «Червоний шлях», 1935, № 5.

⁷ Див.: М. М. Почов. Радянська література—могутнє знаряддя соціалістичного будівництва й перевиховання мас.— «Червоний шлях», 1934, № 7-8.

гардистів, конструктивістів знаходять своє відображення в галасливих маніфестах М. Семенка «Семафор в майбутнє» та «Катафалк мистецтва», у виступах теоретиків «Нової генерації» — О. Полторацького, О. Вльзька, О. Слісаренка, Л. Скрипника, Г. Шкуруція, в книгах В. Поліщука та ін. Основні ідеї теоретичних виступів мають переважно негативно-деструктивний характер. Своє негативне ставлення до відірваного від життя буржуазного мистецтва вони переносять на нове, радянське мистецтво і приходять до повного заперечення мистецтва в соціалістичному суспільстві взагалі, до закреслення позитивної ролі естетичних емоцій і естетичної діяльності людини. Натомість вони висувають ідею «виробничого мистецтва», «театру мистецтва дійства», «індустріальної музики» тощо.

Українські ліфівці, як і російські, виступають проти художності, вважаючи художню творчість перекрученням життя. В центр своїх творчих змагань вони кладуть факт, вихід за межі якого, на їх думку, веде до спотворення картини дійсності. Це вело до ствердження голого натуралізму, агітки. Заперечуючи «чисте мистецтво», вони прагнуть дати зразки «мистецтва життя», творів, не «зіпсованих» вигадкою, що мають достовірність самого життя. Одним з основоположних моментів програми представників «лівого мистецтва» є думка про непотрібність мистецтва як самостійної естетичної діяльності. Поезія, як і інші мистецтва, повинна бути підпорядкована виробничому процесу¹. Проголошуються лозунги «динамізму», «спіралізму», «конструктивізму»².

Говорячи про ультрареволюційні естетичні лозунги післяреволюційних років, В. Блакитний пише, що їх вистачало в усіх видах мистецтва. В театральному мистецтві проголошувалося, що «нема жанру», крім самодіяльного; серед художників висувається вимога: геть станковізм — «тільки конструктивізм»; у театрі — прагнення до масовості за рахунок зниження художності; диктатура «лівої форми», хоча б за рахунок втрати маси, яка не розуміє тих досягнень. Всю цю строкатість В. Блакитний пояснює строкатістю економіки: «Еклектична наша економіка — еклектична наша культура»³.

В. Блакитний тут цілком правильно вказує на велику течію, пов'язану з різними проявами дитячої хвороби «лівизни» в радянському мистецтві. Хвороба «лівизни» в 20-і роки захопила всі види мистецтва. В театральному мистецтві ці лівачькі тенденції найвиразніше відбилися в естетичній програмі театру ім. Гната Михайличенка, очолюваного

¹ Див.: А. Петрицький. Сучасне мистецтво і малярство. Альманах.— «Впр революції», Катеринослав, 1921.

² Див.: В. Поліщук. Динамізм у сучасній українській поезії, Катеринослав, 1921; Пульс епохи, 1927; М. Йогансен. Конструктивізм як мистецтво переходової доби.— «Шляхи мистецтва», 1922, № 2(4); тощо.

³ Шляхи розвитку української літератури, Х., 1928, стор. 43.

Марком Терещенком. В естетичних принципах цього театру повною мірою відбилися ліфівські ідеї про знищення професіонального театру, про перетворення на театр «всього світу» тощо. Спираючись переважно на працю К. Бюхера «Робота і ритм», М. Терещенко твердить, що кожна соціальна доба утворює свій ритм у мистецтві, що в основу театру слід класти колективну «психологію» та сучасний рух життя¹.

Риси «лівого мистецтва» певною мірою відчутні в естетичній платформі Леся Курбаса². Естетика «Березоля» — складне явище, в якому дивовижно сполучалися риси справжнього новаторства з формалістськими експресіоністськими та конструктивістськими прийомами.

У музиці ультрареволюційні тенденції виявляються в запереченні опери, скептичному ставленні до народної пісні, культивуванні індустріальної музики тощо³.

В образотворчому мистецтві особливо гостро ставиться питання про долю станкового живопису. Криза станковизму розцінюється як ознака початку загибелі мистецтва взагалі і перетворення його на вмале виробництво речей. У цій справі особливо активно виступала «Нова генерація» на чолі з М. Семепком. Подібні думки обстоює Є. Холостенко⁴. Нігілізм щодо станкового живопису, ідея зближення образотворчого мистецтва з побутом і виробництвом почасті поділяють також інші теоретики (І. Врона, П. Горбенко, С. Драгоманів тощо).

Право на існування визнається лише за функціональними мистецтвами, зокрема архітектурою або мистецтвом, безпосередньо пов'язаним з творенням матеріальних цінностей. Навіть кіно визнається лише остільки, оскільки воно здатне уникнути впливу авторського «я», «бачення режисера», естетичної інтерпретації дійсності⁵.

Цей напрям, незважаючи на те, що він прикривався марксистськими фразами, безперечно, не був головним у розвитку естетики. Вражені ідеями буржуазного техніцизму та індустріалізму, вони багато в чому змикалися з занепадницькими теоріями західного модерністського мистецтва. Естетично-творчий досвід нового радянського мистецтва, що завойовувало все нові й нові рубежі, залишався поза увагою цих теоретиків. Слід, однак, відзначити, що у виступах прихильників цього

¹ Див.: М. Терещенко. Мистецтво дійства, К., 1921, стор. 7—10.

² Див.: Лесь Курбас. Шляхи «Березоля». — «Вопліте», 1926, № 1.

³ Див.: Анатоль Петрицький. Чи потрібна кому опера? — «Нова генерація», 1929, № 10; та ін.

⁴ Див.: Є. Холостенко. Проблема проблем (До питання про нове місто і соціалістичний побут). — «Критика», 1929, № 9; його ж. Перший досвід (З приводу розпису та скульптурного оформлення всеукраїнського селиського санаторія). — «Критика», 1929, № 1; його ж. Сучасні течії й проблеми української архітектури. — «Критика», 1929, № 4.

⁵ Див.: М. Штейнберг. Вага сучасного маляра на виробництві. — «Нова генерація», 1930, № 4.

напрямку (зокрема у М. Штейнберга) в нерозвинутому вигляді виношувалась ідея технічної естетики.

Естетичний нігілізм 20-х років чимось нагадував ставлення до естетики з боку Д. Писарєва. До речі, його ім'я й згадується під час літературної дискусії 1925—1928 рр. Писарєв вважав, що «дивитися на революцію з естетичної точки зору, значить ображати велич пароду її профанувати ту ідею, в ім'я якої здійснюється переворот»¹. Ця думка лежить в основі теоретичних програм українських ліфівців і футуристів. Але їй сплачують данину й критики та теоретики, які мали значно більше підстав вважати себе представниками марксистської думки.

На початку 20-х років під впливом пролеткультівського нігілізму частина пролетарських критиків поділяла деякі «ультрареволюційні» лозунги. Критика цього періоду одноставно засуджує естетику неокласиків, що, ідучи за принципом краси, відриває мистецтво від соціальних потреб дійсності. Саме з цієї точки зору В. Коряк, А. Хвиля, С. Щупак, Я. Савченко та ін. критикують неокласиків, при цьому вдаючись до крайнощів — заперечення краси в мистецтві, проголошення принципу голого утилітаризму тощо.

Перемога революції, ліквідація панівних класів викликали революційну ломку в свідомості людей. Жорстока боротьба з буржуазією і буржуазною культурою породжує ненависть і до естетики, як характерної ознаки «чужої» пролетаріату культури. Було щось спільне між ідейно-естетичною боротьбою під час французької буржуазної революції, картини якої намалював Плеханов, і боротьбою в 20-і роки. Подібно до того, як тоді було відкинуто всі завоювання дворянської культури, проголошувалася «санкюлотизація» естетики, в країні, де перемогла соціалістична революція, мали місце міцні тенденції до повного заперечення традицій старої буржуазно-дворянської доби.

Відомо, що В. І. Ленін наполегливо вів боротьбу проти пролеткультівського нігілізму щодо культурної спадщини минулих епох, обстоював думку про необхідність засвоєння всієї естетичної культури як основи для побудови нової соціалістичної культури. Але він розумів, що зберігати спадщину — зовсім не означає ще обмежуватися спадщиною. Тому він припускав, що в підтримці того нового, яке народжується під впливом революції, не можна застосовувати одні естетичні судження².

Зрозуміло, що ця позиція не має нічого спільного з естетичним нігілізмом, поширеним у 20-і роки. Партія неодноразово підкреслювала специфічність естетичних явищ, необхідність підвищення естетичної культури, проте вона закликала зважати на естетичні смаки й потреби

¹ Д. И. Писарев. Избранные философские и общественно-политические статьи, М., 1949, стор. 620.

² Див.: В. И. Ленин. О литературе и искусстве, М., 1960, стор. 669.

широких народних мас. І для того, щоб селянин зміг піднятися до рівня розуміння Толстого, необхідно було багато що зробити, наприклад, розв'язати проблему загальної освіти, деякі господарські проблеми тощо. Недооцінка значення краси чи специфіки естетичного відпошення до дійсності тому не була результатом тільки неучтва, а й певною мірою вона відбивала стан суспільства, яке розв'язувало життєво важливі завдання, у порівнянні з якими естетичні проблеми дійсно відсувалися на задній план.

Не можна забувати й того, що на негативне ставлення до естетичних явищ з боку марксистських теоретиків впливали й відзначені вище спроби ізоляції естетичного від животрепетних проблем революційної дійсності. Пролетарські критики й спрямовують свої погляди проти тих, хто відривав мистецтво від життя, намагався увести його в сферу чистої краси, відірваної від потреб людського буття.

Саме такі тенденції мали місце в творчій діяльності і теоретичних принципах українських неокласиків, Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), Пролітфронту, що утворюють окрему лінію в розвитку естетики. Виступаючи проти механічного ототожнення художнього і ідеологічного, вони обстоюють об'єктивну цінність змісту мистецтва, але при цьому перебільшують значення «об'єктивного моменту», ігнорують значення ідеологічних факторів. Погляд на мистецтво як на певний спосіб пізнання життя поєднується з «теорією безпосередніх вражень», поступкою інтуїтивістській естетиці. Звідси прагнення до абсолютизації специфіки, «чистого мистецтва», що поєднується з неприйняттям революції з боку частини попутицької інтелігенції. На нашу думку, мають рацію ті дослідники, які саме цим пояснюють підкреслений консерватизм естетичної позиції неокласиків, демонстративну втечу від революційної дійсності¹.

Неокласики намагались триматись осторонь від великих подій, що відбувалися в країні. Відчуженість від нової дійсності штовхала їх на шукання естетичних ідеалів у минулому, зокрема в античності. Звідси художній аристократизм, протиставлення «руйнівним ідеям» Жовтня «вічних естетичних цінностей». Неокласики намагались обґрунтувати свою позицію щодо політики партії і соціалістичної ідеології захистом специфіки художньої творчості, високої художності літератури, її естетичної специфіки, розкриттям великого значення естетичних емоцій. За словами М. Рильського, неокласиків об'єднувала «любов до слова, до строгої форми, до великої спадщини світової літератури»². Особливу роль серед неокласиків відігравав поет і перекладач М. Зеров, що виступав також з літературно-критичних питань.

¹ Див.: Історія української радянської літератури, К., 1964, стор. 77.

² Максим Рильський. Микола Зеров — поет і перекладач. — «Жовтень». 1965, № 1, стор. 79.

Під час літературної дискусії 1925—1928 рр. неокласики стали на бік М. Хвильового та його однодумців, підтримуючи його орієнтацію на «психологічну Європу».

Розгубившись в роки непу, М. Хвильовий проголошує капітулянтські лозунги, обстоює розуміння літератури як пізнання у формі естетичного споглядання, проте йде не за Плехановим, а за О. Воронським, інтерпретуючи це пізнання в дусі інтуїтивізму. Відповідно до цього Хвильовий обстоює і «романтику вітаїзму» — метод мистецтва перехідної доби, що, на його думку, становить одну із ланок пролетарського мистецтва, яке пройде етапи романтизму, реалізму і т. ін.

Неокласики і ваплітяни мали певну рацію, захищаючи пізнавальне значення мистецтва, естетичний характер літератури, її специфіку, значення таланту митця, виступаючи проти богданівського релятивізму, голої агітаційності. Проте, бажав того Хвильовий чи ні, за його концепцією виходило, що вся українська класична література була нібито по-хуторянському обмеженою, закресловалася боротьба І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського проти хуторянства, «гопака», провінціальної обмеженості — рис, які він приписує всьому українському мистецтву. М. Хвильовий допускає і великі політичні помилки у питанні про підняття ідейно-естетичного рівня радянської української літератури. М. Хвильовий висував антиленінські лозунги, спрямовані на відрив від російської культури, негайної дерусифікації пролетаріату тощо. Така орієнтація і зумовила негативну роль ВАПЛІТЕ в історії української культури.

Аналогічні явища спостерігаються і в інших видах мистецтв. В ідейно-естетичній боротьбі в українському живопису, як свідчать численні виступи художніх критиків 20-х — початку 30-х років (І. Вронц, О. Довженка, П. Горбенка, А. Петрицького, Є. Холостенка та ін.), значне місце посідала творчість М. Бойчука та його школи. Значущість їхньої спадщини, своєрідність ідейно-естетичних принципів ще залишається нерозкритою в українському радянському мистецтвознавстві і естетиці. Замовчування чи недооцінка ідейно-естетичного досвіду бойчукістів нам уявляється тим більш несправедливим, що школа Бойчука посідає важливе місце в розвитку українського радянського мистецтва. В естетиці бойчукістів риси академічного живопису, «візантизму» тощо оригінально сполучалися з творчими пошуками нових художніх засобів для відтворення соціалістичної дійсності.

Сказане про школу М. Бойчука певною мірою стосується й ідейно-естетичних принципів театру Леся Курбаса, творчої практики О. Архипенка тощо.

Марксистській критиці та естетиці доводилося вести тривалу боротьбу на два фронти: як проти ультрареволюційних підробок під марксизм, різних лівацьких естетичних теорій, так і проти традицій старої

естетики. Як уже було відзначено раніше, рух марксистської естетичної думки виявився пасамперед в партійних документах, статтях і виступах В. І. Леніна, які відображають основні тенденції і процеси, що відбувалися в цей період в галузі художньої культури в усіх радянських республіках. Партія дала рішучу відсіч як проявам буржуазної ідеології та ідеалізму в естетиці, так і пігілізму та самозванству пролеткультівців, ліфівців та інших представників «лівого мистецтва».

Розвиток марксистської естетики пов'язаний і з теоретичними виступами митців, критиків, що належали до пролетарських та селянських організацій, з естетичними програмами таких організацій, як «Гарт», «Плуг», ВУСПП, «Молодняк», АХРУ, які в своїй діяльності прагнули бути виразниками політики партії в галузі художньої творчості і на які партія спиралась при розв'язанні складних питань ідеологічної боротьби. Теоретики, критики, митці, що належали до цих організацій, незважаючи на помилки і збочення, брали активну участь у розв'язанні проблем, які стояли перед естетичною думкою України. З перших кроків Жовтня В. Коряк, В. Блакитний, І. Кулик, Гн. Михайличенко, В. Чумак стають на захист нового, народженого революцією мистецтва. Обстоюючи позиції партії в питаннях мистецтва, вони гостро ставлять питання про зв'язок художньої творчості з боротьбою за соціалізм, захищають ідею суспільного покликання мистецтва, розкривають його соціально-класовий характер.

Молоді пролетарські критики і теоретики відкинули ідеалізм відірваного від життя мистецтва, проголосили ідею служіння революції, віру в її перемогу. Але відсутність знань, художньо-практичного досвіду інколи приводила до ідеалістичних помилок і у теоретиків, які виступали від імені пролетаріату. Марксистській естетичній критиці належало пройти складну еволюцію в поглядах на місце і роль естетичної діяльності в новому житті, на соціально-класову, гносеологічну і естетичну сутність мистецтва, його відношення до інших форм суспільної свідомості. Діяльність пролетарських критиків того часу ще чекає глибокого дослідження. Як їх здобутки, так і невдачі породжені не стільки суб'єктивними факторами, скільки самою історією. До цих діячів можна застосувати висловлювання Леніна про Лафарга: він хотів, але не завжди вмів бути марксистом.

І все ж головна лінія розвитку радянського мистецтва і естетичної думки пов'язана саме з діяльністю тих митців і теоретиків, які прагнули бути виразниками інтересів пролетаріату. Саме тут ведеться вирішальна боротьба за нове соціалістичне мистецтво. В. Коряк, В. Блакитний, А. Хвиля, М. Доленго, С. Щупак, Я. Савченко, І. Лакіза, Є. Холостенко, Б. Коваленко, С. Пилипенко, І. Врона, Я. Полфьоров, В. Бойко, Т. Степовий ведуть тривалу і вперту полеміку з «лівими» і «правими» теоретиками. Непримириність точок зору цих двох напрямів яскраво вияви-

лась під час «літературної дискусії» 1925—1928 рр., в якій взяли участь і такі видатні українські радянські діячі, як В. Чубар, П. Любченко, М. Скрипник¹.

Виходячи з погляду на мистецтво як на соціальне явище, марксистські критики обстоюють суспільне призначення мистецтва, характеризують його як одну із форм соціалістичної ідеології, показують його тісний зв'язок з політикою, прагнуть осмислити його місце в будівництві соціалізму, підкреслюють необхідність для митця марксистського світогляду. Та цілком зрозуміле прагнення зробити літературу і мистецтво надбанням шпрокх мас, поставити їх на службу соціалізму співіснує поряд з виправданням художнього примітиву, низького естетичного рівня, нехтуванням специфіки мистецтва, ототожненням його з ідеологією тощо.

Прагнення поставити мистецтво на службу революції, будівництву соціалізму супроводжувалося спрощеним розумінням того, як саме мистецтво найкраще виконуватиме суспільну функцію. Оскільки визнаються найближчі цілі пролетаріату, то від мистецтва також вимагається служіння вузьким, утилітарним завданням. Це заважає зрозуміти, що задоволення найважливіших потреб тісно пов'язане з надзвичайно важливими естетичними потребами людей, які зовсім не є естетством, баловством, тим, що дезорганізує волю людей праці, а навпаки, стимулює їх до великих звершень. Тут В. Коряк, А. Хвиля, С. Пилипенко часом робили поступку тим самим ліфівцям, з якими вели постійну полеміку.

В умовах гострої політичної боротьби ідеологічні проблеми висувуються на перший план. Політика проникає в усі сфери духовного життя суспільства. Ідея класової боротьби, стверджена перемогою Великої Жовтневої революції, набула величезного авторитету. Класовий підхід накладає свій відбиток на всі сфери суспільного життя і пронизує всі відносини, навіть ті, в яких класовість виступає в дуже опосередкованому вигляді, зокрема в естетиці. Такий підхід зумовлював безкомпромісність постановки питань в усіх сферах суспільного життя. В цьому причина загострення класового чуття з обох боків: як з боку представників пролетаріату, так і з боку виразників тих, що програли битву.

Естетика стає ареною класової боротьби, зброєю в руках різних соціальних груп. У цих умовах в усіх явищах суспільного життя на перший план висувуються ідеологічні і політичні аспекти. І через те, що естетика виступає не стільки як наукова доктрина, скільки як форма ідеології, то її питання ставиться так: пролетарська чи буржуазна естетична ідеологія. Проте в умовах недостатньої уваги до естетичної природи мистецтва в працях марксистських критиків оцінка естетичних достоїнств твор-

¹ Див.: Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія 1925—1928 рр. Збірник матеріалів. Упорядкував С. Федчишин, Х., 1928.

чості «стала монополією буржуазних теоретиків мистецтва, неокласиків та формалістів, що використовували своє становище «суперарбітрів» в справах мистецтва та літератури»¹.

Особливе місце щодо цього посіли українські неокласики, що висували лозунг високої художньої культури, навчання у класиків, досконалої форми, однак не поділяли активності нової пролетарської літератури в її боротьбі за новий лад. При цьому неокласики намагались триматися осторонь ідеології та політики. В цій позиції пролетарська критика угледіла прояви замаскованої буржуазної ідеології. В. Коряк, Я. Савченко, А. Хвиля, С. Щупак обрушують на «естетику» неокласиків зливу обвинувачень, головну їх провину вбачаючи у тому, що неокласики відчиняють двері для буржуазної естетики. Тому естетичні погляди неокласиків розцінюються цими критиками як буржуазно-реакційні.

Своєрідність становища в цей період полягає в тому, що поняття «естетика» переважно пов'язується тільки з художньою формою. Це пункт, в якому збігаються погляди і «соціологів» і «формалістів». Діалектика змісту і форми в художній творчості для більшості залишилася незбагненою, що відкривало широкі можливості для спекуляцій, жонглювання, схоластичного оперування термінами «зміст», «форма», протиставлення змісту — форми, естетики — ідеології тощо.

Я. Савченко, С. Щупак, А. Хвиля та ін. повністю підмінюють естетику ідеологією. Заперечуючи суб'єктивність бачення художника, соціальний характер естетичного переживання, вони протиставляють їм «ідеологію» митця. При цьому естетика уявляється тією ж ідеологією, тільки «трансформованою, прибраною в одяг мистецьких явищ, норм і кодексів»². Тільки ідеологічний аспект бачить в естетиці С. Щупак, ігноруючи специфіку художнього відображення дійсності³.

Протилежний підхід до естетики з боку О. Слісаренка⁴. Він проводить межу між естетикою та ідеологією і допускає можливість серед комуністів існування різних поглядів з естетичних питань. Підміна естетичних понять ідеологічними, на його думку, могла б означати повну поразку на мистецькому фланзі культурної боротьби на користь буржуазної естетики. Щодо співвідношення «пролетарської естетики» й буржуазної, то справа ускладнюється тим, що пролетаріат «отримує якусь суму культурних цінностей і цінностей естетичних од попередньої класи, бо він жив і творив разом з нею, а значить і в естетиці буржуазії та про-

¹ С. Федчишин. Марксизм та естетика.— «Критика», 1928, № 1, стор. 96.

² Я. Савченко. Наступ буржуазної естетики.— У кн.: Шляхи розвитку пролетарської літератури, 1927, стор. 14.

³ Див.: С. Щупак. Теоретична плутошпа.— «Пролетарська правда» від 29 серпня 1926 р.

⁴ Див.: О. Слісаренко. В боротьбі за пролетарську естетику.— «Вашпите», Зшитт I, X., 1926, стор. 19.

летаріату є якісь спільні елементи, од яких, звичайно, одмовитись не можна»¹.

Звичайно, в цих полемічних виступах зовсім не йдеться про естетику як науку — теорію художньо-практичного освоєння дійсності. Мова йде скоріше про естетичну ідеологію, естетичний кодекс класу, що прийшов до влади. Естетика — одна із сторін гострої ідеологічної боротьби, що точилася в перехідний період. Інтереси революційного класу сприяли формуванню наукової естетичної ідеології в нашій країні. На це спрямована практична і теоретична діяльність В. І. Леніна, заходи Комуністичної партії в справах літератури і мистецтва. Процес оволодіння марксистською філософією є необхідною умовою формування наукових уявлень про естетику, її місце і роль як філософської науки. Становлення естетики як самостійної наукової теорії, що має метою узагальнення практики художнього освоєння дійсності, перебувало в залежності від багатьох факторів і насамперед від самої практики. Процес становлення естетики як науки — це процес оволодіння діалектичним методом та застосування його до вивчення закономірностей естетичного освоєння дійсності.

Виступаючи проти заперечення естетики в соціалістичному суспільстві, проти підміни естетичних уявлень ідеологічними, С. Федчишин правильно підкреслював, що естетика повинна посісти своє місце в системі марксистської соціології, тимчасом як на Україні вона відстає від дійсних потреб розвитку мистецтва і мистецької критики.

Багато хто з теоретиків 20-х років вважав, що соціологія мистецтва і є марксистською естетикою. Голоси на захист естетики як науки звучали досить самотньо. Завдання естетики далеко ширші, ніж завдання соціології мистецтва, і не можуть цією останньою бути розв'язані, кожна з них має свою царину дослідження, і обидві вони взаємно доповнюють одна одну. З іншого боку, ні історія мистецтва, ні критика також не можуть замінити собою естетики, яка ставить собі завданням бути теорією художнього сприймання і теоретичним мистецтвознавством на широкій соціологічній основі².

Нігілістичне ставлення до естетики, заперечення краси, яке часом набувало навіть форми лозунгів, особливо посилюються на початку 30-х років. Слушно застерігав тоді С. Федчишин, що такий погляд, коли б він надовго вкорінився, був би шкідливіший навіть для дальшого розвитку критики, що могла б скотитися до голого емпіризму та позитивізму, або буде обмежуватися надходженням одного лише «соціологічного еквіваленту», розглядаючи мистецтво «виключно як своєрідний ілюстративний

¹ Див.: О. Слісаренко. В боротьбі за пролетарську естетику.— «Вопіте», Зошит I, X., 1926, стор. 20.

² Див.: С. Федчишин. Марксизм і естетика.— «Критика», 1928, № 1, стор. 104.

матеріал до історії класової боротьби, зостаючись глуха та сліпа в питаннях естетичної оцінки художніх творів»¹.

Предмет і проблематику естетики дослідники 20-х років розуміють неоднаково. Одні обстоюють погляд на естетику як теорію художнього сприймання, заперечуючи значення естетики як філософської дисципліни. Прихильники цього погляду вважають, що предмет мистецтвознавства і предмет естетики розрізняються так: мистецтвознавство вивчає об'єктивні властивості художніх творів, а естетика — проблеми художнього сприйняття і естетичні почуття. Такий погляд на естетику найбільш послідовно проводила російська дослідниця Л. Зівельчинська². На Україні подібних поглядів дотримується В. Коряк³.

Інші естетики намагаються подолати цю односторонність, вважаючи, що естетика є наукою про закони і логіку образного мислення. С. Федчишин, наприклад, говорить про подвійну природу естетики — як теорію естетичного сприймання і як теоретичне мистецтвознавство на широкій соціологічній основі.

Естетична думка 20-х років уявлення про естетику пов'язує переважно з мистецтвом, тому набуває гостроти питання про співвідношення естетики й мистецтвознавства. «Не можна не визнати,— пише Я. Полфоров,— що саме наукові засади матеріалістичного літературознавства, за багатьох об'єктивно суспільних причин, ведуть значний перед у проробці питань матеріалістичної естетики, й саме тут за наших часів найвойовніше схрестилися вістря так ідеалізму й матеріалізму, як і різних збочень від матеріалістичних принципів. Наслідки тих боїв, сутичок і суперечок не проходять безслідно у матеріалістичній течії для всього мистецтвознавства у цілому — це виявилось і у цілком зрозумілому загальному впливові, в пізці узбічних впливів, а зрештою і в свідомому перенесенні досвіду матеріалістичної естетики, що його досягнуто в літературознавстві, на інші галузі мистецтвознавства. Немає нічого дивного у тому безсумнівному факті, що саме літературознавство стало за передній плацдарм для наступу на старі філософські традиції, хоч це й порушує «традиційні схеми», примушуючи ніяковіти прихильників та amatorів тих схем»⁴.

Оскільки основною сферою естетичної діяльності, її специфічним виразом є мистецтво, то естетичні принципи вироблялися переважно у зв'язку з теоретичним узагальненням практично-духовної діяльності,

¹ «Критика», 1928, № 1, стор. 104.

² Див.: Л. Зивельчинская. Эстетика Канта в марксистском освещении, М., 1927.

³ Див.: В. Коряк. Хвилювистий соціологічний еквівалент.— У кн.: В боях. Статті і виступи 1925—1930 рр., Х., 1933.

⁴ Я. Полфоров. Підсумки мистецтвознавства на Україні.— «Прапор марксизму», 1930, № 1, стор. 88—89.

із застосуванням до оцінки її аналізу мистецтва тих або інших філософських поглядів. Такий прикладний характер позначався як на проблематиці, так і на характері розв'язання того чи іншого питання.

Дискусії, які велись на Україні у 20-і роки, мали багато спільного з дискусіями, що мали місце в інших радянських республіках. Процес становлення марксистсько-ленінського світогляду по всій країні характеризується спільними рисами. Революція збудила творчість раніше пригноблених народів, і проблема прискореного розвитку національних культур викликала необхідність розв'язання багатьох теоретичних проблем культурного будівництва. Особливості розвитку естетичної думки України і визначаються переважно відмінностями розвитку національного мистецтва. Спинимось на найголовніших проблемах, які займали важливе місце в естетичній боротьбі на Україні на даному етапі.

Це насамперед проблема традиції. Необізнаність чи ігнорування здобутків класичної естетичної думки (особливо молодими марксистськими теоретиками) не могла не впливати на теоретичний рівень їх праць. Незнання праць Арістотеля, Лессінга, Канта, Гегеля, Чернішевського, а іноді й Плеханова приводило до того, що як теоретичні відкриття підносяться вже давно розв'язані проблеми. Теоретично приймаючи думку про необхідність засвоєння класичної спадщини, критики в своїй практичній діяльності не завжди могли подолати вплив пролеткультівсько-нігілістичних тенденцій, отже, і визначити в класичній спадщині дійсно цінне, що його успадковує пролетаріат. Так, тільки після тривалих блукань естетична думка виробила критерії і змогла розкрити характер свого зв'язку з революційно-демократичною естетикою та традиціями української класичної спадщини.

У 20-х роках мало хто звертається до революційно-демократичної спадщини. В кращому разі її розглядають як момент на шляху до наукової естетики — позитивізму¹.

Революційно-демократична естетика сприймається крізь призму суб'єктивно-соціологічної методології М. Грушевського та С. Єфремова, які значною мірою спотворили естетичні принципи революційної демократії, надавши їм суб'єктивно-націоналістичного спрямування².

У цей період ставиться питання про ставлення до старих методологічних шкіл літературознавства і мистецтвознавства, зокрема до естетики та методології І. Тена, Е. Еннекена, О. Веселовського, О. Потебні, В. Перетця та інших дореволюційних дослідників. Це питання хвилює

¹ Див.: А. Машкін. На шляху до наукової естетики.— «Шляхи мистецтва», 1922, № 1; його ж. Літературний метод позитивізму.— «Наука на Україні», 1922, кн. 4; В. Коряк. Українська література і Жовтень.— У кн.: Організація жовтневої літератури, Х., 1925.

² Див.: О. Дорошкевич. Методологічна концепція в «Історії українського письменства» С. Єфремова.— «Літературний архів», 1931, кн. IV—V.

багатьох українських дослідників¹. У 20-і роки значного поширення в естетиці дістали ідеї З. Фрейда та його послідовників. Українські дослідники також не пройшли повз цю проблему. Особливо гостро питання про фрейдизм дебатується у психології². Але критика фрейдизму посідає важливе місце і в естетиці та мистецтвознавстві³.

Весь цей період відзначається гарячковими шуканнями методології мистецтвознавства. Звідси інтерес до найрізноманітніших праць із загальних питань мистецтва і поетики. Свідченням цього є, наприклад, видавня на Україні книжок І. Гірна⁴, Р. Мюллер-Фрейенфельса⁵ та ін. У передмові до цієї останньої О. Білецький порушує важливі питання щодо вивчення поетики і естетики.

Відомо, що в ідейно-естетичній боротьбі минулого важливу роль відігравала естетична концепція І. Канта. В умовах формування естетичного світогляду радянського суспільства постала потреба розкрити відношення естетики Канта і марксизму. В. Юринець намагається показати значення тих ідей Канта, які, на його думку, мають увійти «в знятому вигляді» в марксистську естетику, зокрема, співвідношення суб'єкта і об'єкта в естетичному сприйнятті тощо. Водночас піддається гострій критиці вчення про незаінтересованість суджень про прекрасне і т. ін.⁶ Привертає увагу естетика Гегеля, яка досліджується в спеціальних статтях⁷. Крім того, естетичні погляди Гегеля висвітлюються в загальних роботах, присвячених йому⁸; цитати з його творів (в позитивному або негативному плані) досить часто наводяться в критичній і мистецтво-

¹ Див.: О. І. Білецький. Літературні течії в Західній Європі в першій чверті ХХ віку.— «Червоний шлях», 1925, № 11-12; А. Машкин. Літературная методология позитивизма.— «Наука на Україні», 1922; його ж. Три правды.— «Зорі грядущего», Х., 1922, № 2; його ж. Л. Фейербах в истории русской критики.— У кн.: Памяти Людвиг Фейербаха, 1922; та ін.

² Див.: В. А. Роменець. Дослідження фрейдизму на Україні в 20-і роки.— У кн.: З історії філософії на Україні, К., 1967.

³ Див.: А. Й. Білецький. В мастерской художника слова.— «Вопросы теории и психологии творчества», Х., 1923; Ст. Гавеський. Фрейдизм і літературознавство.— «Життя і революція», 1926, № 10; Микола Перлін. Фрейдизм і марксизм.— «Життя і революція», 1926, № 4-6; Т. Степовий. Фрейдизм і мистецтво.— «Плужанин», 1927, № 2; В. Юринець. Фрейдизм и марксизм.— «Под знаменем марксизма», 1929, № 8-9; Ф. Якубовский. Фрейдизм.— «Печать и революция», 1928, № 1.

⁴ Див.: І. Гірна. Происхождение искусства. Предисловие Р. Пельше, Х., 1923.

⁵ Див.: Р. Мюллер-Фрейенфельс. Поэтика, редакция и предисловие А. Белецкого, Х., 1921.

⁶ Див.: В. Юринець. Естетика Канта в марксистському освітленні.— «Гарт», 1927, ч. 2-3.

⁷ Див.: С. Федчишин. Естетика Гегеля.— «Гарт», 1928, № 2, стор. 8-9; М. Мухін. Про партійність естетики Гегеля.— «Життя і революція», 1932, № 10; тощо.

⁸ Див.: І. Очницький. Філософія Гегеля, Луганськ, 1930.

знавчій літературі. Українські критики в основному використовують ті положення гегелівської естетикп, в яких йдеться про зв'язок мистецтва з суспільним життям. Висловлюються також міркування про вплив Гегеля на Плеханова тощо.

Естетико-методологічна спадщина О. Потебні в цей період опинилася в центрі зіткнення найрізноманітніших естетичних принципів, насамперед формального і соціологічного методів. Саме це й викликало у дослідників потребу постійного звертання до творчості видатного вченого¹. Інтерес до методології Потебні виник вже на початку 20-х років. Цьому значною мірою сприяли представники формального літературознавства, які багато в чому спиралися на спадщину Потебні. Одні (переважно учні Потебні: В. Харцієв, Б. Лезін та ін.) кладуть його лінгвістичну поетику в основу своїх методологічних побудов, вважаючи достатнім для розв'язання всіх проблем сучасної естетикп², інші (О. Білецький, А. Шамрай, Б. Навроцький) — намагаються відокремити в спадщині Потебні те, що, на їх думку, прийнятне, від помилкових тверджень³. Згодом, у 30-х роках, естетика О. Потебні та його послідовників була засуджена як формалістична і надовго вилучена з критичного і теоретичного вжитку, що не могло негативно не позначитися на розвитку естетики.

Центральне місце в естетиці 20-х років посідає спадщина Г. Плеханова. У дослідників він є єдиним авторитетом з питань марксистської методології мистецтва і мистецтвознавства. Нарис методології Плеханова одним з перших на Україні дав А. Машкін. Він проаналізував найголовніші положення його естетично-критичних праць та їх значення для сучасної естетики⁴. З методологічних засад Плеханова виходять й інші дослідники, обґрунтовуючи соціологічний метод у критиці і мистецтвознавстві⁵. Певним підсумком у засвоєнні і оцінці естетики Плеханова

¹ Див.: А. Машкін. Потебня.— «Шляхи мистецтва», 1921, № 2; І. А. Айзеншт о к. Потебня та українська література.— «Шляхи мистецтва», 1921, № 2; його ж. Потебня і ми.— «Життя і революція», 1926, № 12; його ж. 10 років Опоязу.— «Валліте», 1927, № 1; Б. Лезін. Дещо про теорію й психологію слова Потебні.— «Червоний шлях», 1925, № 1-2; В. Харцієв. Потебня й «лапки».— «Червоний шлях», 1925, № 5; його ж. Потебня й сучасна поетика.— «Червоний шлях», 1927, № 12; його ж. Передмова до книги «Из лекцій по теорії словесности», Х., 1930; А. Шамрай. Потебня і метод історії літератури.— У кн.: Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України, 1926, № 2-3; та ін.

² Див.: Б. Лезін. Дещо про теорію й психологію слова О. О. Потебні.— «Червоний шлях», 1925, № 1-2, стор. 295.

³ Див.: А. И. Белецкий. В мастерской художника слова.— «Вопросы теории и психологии творчества», т. VIII; його ж. Автобиография.— У кн.: А. И. Белецкий. Избранные труды по теории литературы, М., 1964, стор. 18.

⁴ Див.: А. Машкін. Пути марксистской литературной критики, Х., 1925.

⁵ Див.: А. Ковалівський. Питання економічно-соціальної методи в літературі, Х., 1925; В. Якубський. Соціологічний метод у письменстві, 1923; П. Пет-

були праці, що з'явилися переважно у зв'язку з десятою річницею з дня смерті Г. Плеханова¹.

Аналіз естетичних поглядів українських теоретиків 20-х років у світлі «плехановської ортодоксії» дає можливість знайти джерело багатьох їх помилок. Некритичне ставлення до праць Плеханова, засвоєння помилкових положень і пропаганда їх на правах марксизму сприяло утвердженню вульгарного соціологізму, який певною мірою був доведеним до абсолюту соціологічним схематизмом. Марксистська критика 20-х років намагалася створити «пролетарську естетику», виходячи з теоретичних і методологічних принципів одного Плеханова. Ця спроба не мала успіху. Звичайно, Плеханов не несе відповідальності за соціологізм, вульгаризацію і спрощення його положень з боку представників естетичної думки 20-х років. Проте не можна заперечувати й того, що праці Плеханова дають для цього підстави.

Зв'язок марксистської естетики з філософією діалектичного матеріалізму і місце самої естетики в марксизмі могли бути правильно визначені лише шляхом освоєння, поглибленого вивчення і творчого розвитку філософської і естетичної спадщини класиків марксизму. В світлі філософської дискусії 1930—1931 рр. виявилися деякі істотні недоліки естетично-методологічної концепції Плеханова і виникла потреба переглянути деякі його теоретичні положення з погляду діалектичного матеріалізму.

Протягом 20-х років в естетиці панувало помилкове переконання, що Маркс і Енгельс не сказали нічого принципіально нового в питаннях мистецтва й естетики, що в останній Маркс, наприклад, був гегельянцем і що це гегельянство збереглося в нього в такому вигляді, в якому було несумісним з світоглядом, що остаточно сформувався у нього². Подібних думок дотримувалися й українські теоретики. Це значною мірою було зумовлено тим, що основні думки класиків марксизму щодо мистецтва залишалися неопублікованими. Опублікування листування К. Маркса і Ф. Енгельса з письменниками в «Літературном наследстві», вихід у світ їх збірника висловлювань про мистецтво, зібрання творів в 30-х роках спричинилися до того, що теоретики і критики відмовились від поглядів, які панували в 20-і роки. Розпочалась широка розробка естетич-

ренко. Марксистська метода в літературознавстві, Х., 1928; С. Щупак. Основні проблеми мистецтва в поглядах радянських марксистів.— «Життя і революція», 1926, №№ 6, 7; та ін.

¹ Див.: В. Юринець. Значення Плеханова для марксистської соціології мистецтва.— «Молодіяк», 1927, № 5; С. Федчишин. Плеханов як основоположник марксистської естетики.— «Критика», 1928, № 4; В. Бойко. Методологія мистецтвознавства Плеханова.— «Критика», 1928, № 4; Г. Овчаров. До підсумків плеханівського десятиріччя.— «Молодіяк», 1928, № 11.

² Див.: Ю. Денике. К. Маркс об искусство.— «Искусство», 1923, № 1, стор. 42.

ної спадщини засновників марксизму та з'ясування її значення для матеріалістичної естетики¹.

Сказане про ставлення теоретиків мистецтва до естетики К. Маркса і Ф. Енгельса певною мірою стосується й естетичної спадщини В. І. Леніна. В 20-і роки критики і естетики частіше згадують праці і висловлювання Леніна з питань політичної боротьби, народного господарства тощо, ніж з приводу мистецтва. Естетична думка 20-х років засвоює, а подеколи й творчо розвиває ідеї В. І. Леніна про культурну спадщину, про необхідність поставити мистецтво на службу інтересам широких мас, про партійність. Українські критики, публіцисти і філософи² беруть на озброєння ленінську думку про необхідність викорпстання соціалістичної культури проти пролеткультівського нігілізму і релятивізму — з одного боку, і проти троцькізму — з другого. Проте ні відкриття Леніна в галузі філософії, ні його естетичні ідеї у 20-і роки ще не стали надбанням радянської української критики та естетики.

Перелом у розробці ленінської філософської, а, отже, й естетичної спадщини припадає на початок 30-х років. В цей час на Україні виходить вже цілий ряд праць, що яскраво свідчать про глибокий інтерес до вивчення естетичної спадщини В. І. Леніна. Частина з цих праць написана у зв'язку з необхідністю подолати «плекханівську ортодоксію» і є спробами визначити співвідношення естетики Плеханова з естетичними поглядами В. І. Леніна³. Цей аспект відчувається і в працях Ю. Йосипчука, П. Колесника, С. Щупака та інших авторів, які висвітлюють значення праць Леніна для мистецтва і літератури⁴. Виходячи з висловлювань В. І. Леніна, спогадів сучасників про нього, дослідники намагаються висвітлити найголовніші проблеми ленінської естетики та їх визначення для сучасного мистецтва.

На розробку філософської спадщини В. І. Леніна щодо проблем

¹ Див.: О. І. Білецький. Карл Маркс, Фрідріх Енгельс і історія літератури.— «Червоний шлях», 1934, №№ 6—10; С. Майський (С. Федчишин). Маркс, Енгельс та мистецтво.— «Молодіяк», 1930, № 1; Євген Перлін. Гегель, Лассаль, Маркс і Енгельс про трагедію.— «Життя і революція», 1933, № 1; Є. Кирілюк. Марксів спадщина у питаннях літератури і мистецтва.— «Життя і революція», 1933, № 4—5; С. Щупак. Маркс, Енгельс та мистецтво.— «За марксо-ленінську критику», 1933, № 3; та ін.

² Див.: І. Очінський. Проблема культури.— «Прапор марксизму», 1930, № 2; М. Скрипник. Підсумки літературної дискусії.— «Вільшовик України», 1926, № 1; та ін.

³ Див.: А. Річицький. Ленін і Плеханов у теорії мистецтва.— «Критика», 1934, № 9-10; О. Лаврова. Ленін і Плеханов як літературні критики.— «Під прапором марксизму», 1933, № 5-6.

⁴ Див.: Ю. Йосипчук. Ленін та літературознавство.— «За марксо-ленінську критику», 1934, № 1; П. Колесник. Ленін і реалізм у літературі.— «За марксо-ленінську критику», 1935, № 1; С. Щупак. Соціалістичний реалізм в художній літературі.— «За марксо-ленінську критику», 1934, № 8.

мистецтва на Україні безсумнівно справили вплив праці А. В. Луначарського, зокрема його стаття «Ленін і літературоведення»¹. Слідом за Луначарським українські дослідники стосовно до України інтерпретують ленінське вчення про два шляхи розвитку капіталізму і застосовують до характеристики особливостей розвитку української літератури XIX ст.²

Важливим моментом в естетиці 30-х років є застосування ленінської теорії відображення для обґрунтування реалізму в мистецтві. Отже, естетичні праці К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Леніна стають важливим знаряддям боротьби з формалізмом та вульгарним соціологізмом в літературознавстві та мистецтвознавстві. Засвоєння і творча розробка естетичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, як і вивчення естетичних ідей Плеханова та здобутків ідеалістичної естетики, було передумовою успішного розвитку естетичної науки.

З початку 30-х років обставини ідейно-художнього життя в СРСР, в тому числі й на Україні, змінюються. Загострення боротьби в літературі і мистецтві безперечно відбивало напруження класової боротьби в країні. Однак, особлива жорстокість цієї боротьби, її настанов на «знищення» визначалась не лише класовими суперечностями. Значну роль відігравали вузьколітературні, групові інтереси. Виходячи з позицій максималізму і повного ігнорування художньої своєрідності мистецтва, рапівсько-вуспівський критики часто не могли відрізнити художні помилки і недоліки від політичних, а позиції чесної людини — від ворога. Все це надавало літературним суперечкам нездорового характеру. Існування різних художніх організацій в цих умовах ставало гальмом як для розвитку мистецтва, так і для його естетично-ідейного осмислення. Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932 р. створювала більш сприятливі умови для художнього життя в країні, сприяла дальшому згуртуванню радянських митців навколо Комуністичної партії, піднесенню їх громадської і творчої активності. Перший республіканський і Перший всесоюзний з'їзди радянських письменників засвідчили повну консолідацію творчих сил. На з'їздах на повний голос були поставлені питання про виховну роль літератури, місце письменника серед будівників соціалізму, про необхідність для митця зв'язку з дійсністю, про творчий метод і художню майстерність. Партія спрямовує митців і мистецтвознавців на оволодіння творчим методом соціалістичного реалізму, викриває і засуджує пережитки формалізму та бездіяльності в мистецтві.

¹ Див.: Літературная енциклопедия, т. VI, 1932. Окремим виданням вийшла в 1934 р.

² Див.: Є. Крилюк. Ленінове вчення про два шляхи розвитку в застосуванні до історії української літератури.— «Життя і революція», 1933, № 10.

Перемога соціалізму в СРСР, ствердження морально-політичної єдності радянського суспільства, величезні успіхи культурної революції, організаційне об'єднання радянських митців у єдину творчу спілку відкривали широкі можливості як для дальшого розквіту мистецтва соціалістичного реалізму, так і для творчого розвитку марксистсько-ленінської естетики. 30-і роки в житті нашої країни пов'язані з величезними успіхами соціалістичного будівництва, соціалістичної культури. Рішучі перемоги здобуває й марксистсько-ленінська теорія, діалектичний та історичний матеріалізм. Перемога культурної революції відкрила широким народним масам небачені можливості участі в процесі художнього освоєння радянської дійсності.

У виступах партійної преси 30-х років, у постановках ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У 1946—1948 рр. з ідеологічних питань дістали дальшого розвитку ленінські положення про партійність, ідейність і народність мистецтва, розкрито значення реалістичних традицій для розвитку радянського мистецтва, викрито реакційний зміст проповіді «мистецтва для мистецтва» та ін. Ці документи спрямовували естетичну думку на вивчення і розкриття новаторського змісту мистецтва соціалістичного реалізму.

В Статуті Спілки радянських письменників основним методом художньої літератури і літературної критики визнано соціалістичний реалізм, який вимагає правдивого, історично-конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку. В Статуті вказується також, що мистецтво повинно сприяти ідейному вихованню трудящих в душі соціалізму.

Проблеми теорії соціалістичного реалізму як творчого методу радянського мистецтва у цей період привертають багатьох українських дослідників. У своєму прагненні визначити новаторську природу радянського мистецтва, вони спираються на естетичні положення К. Маркса, Ф. Енгельса, ленінську теорію відображення. Проте в більшості випадків дослідникам бракує чіткого уявлення про співвідношення методу і світогляду митця. Тому, розглядаючи метод вивязково як світоглядну категорію, у визначенні основних рис соціалістичного реалізму, дослідники найчастіше обмежуються переказом відомих висловлювань Маркса і Енгельса (зокрема, з листів до Ф. Лассаля) про злиття великої ідейної глибини, свідомого історичного змісту з шекспірівською жвавістю і багатством дії, переносячи їх на характеристику радянської літератури. Положення діалектичного та історичного матеріалізму, висловлювання класиків марксизму-ленінізму стають методологічним ключем при розгляді спадщини критичного реалізму XIX ст.

Рух естетичної думки, втілений в естетичній програмі соціалістичного реалізму, полягав у подоланні розриву між художньою культурою

і масами. В літературі і мистецтві цього періоду посилюється тяжіння до ідейно-естетичної єдності, єдиного творчого методу. Якщо на попередньому етапі розвитку естетики мали місце різноманітні естетичні принципи і напрями, то зараз посилюється тенденція до об'єднання творчих сил, зміцнення ідейно-естетичної єдності радянського мистецтва. Однак дальший розвиток естетичної думки в цей період зустрів опір з боку догматизму.

Переведення естетичних позицій у площину політичних помилок привело до того, що естетична боротьба розцінювалася як політична, а боротьба різних творчих напрямів набуває гостроти класової. За словами І. Микитенка, за різними концепціями стояли «два класово ворожі табори», що «пішли один на одного в одверту атаку»¹.

Невміння розрізняти ідейно-естетичні шукання і політичні збочення спричинилося до того, що багато видатних митців і критиків було звинувачено у політичних помилках.

В умовах, що поступово ускладнювалися в країні, розвиток теорії майже в усіх галузях знання став монополією однієї людини, навколо якої все більше створювався ореол непогрішимості. В мистецтві, естетиці, філософії вченим рекомендувалося не стільки вивчати закономірності дійсності, скільки інтерпретувати або ілюструвати фактами окремі теоретичні положення.

Ленінська політика партії в питаннях мистецтва ґрунтується не на естетичних симпатіях окремих людей, а на уважному аналізі творів мистецтва, врахуванні законів художньої творчості, її специфічності. В часи культу особи цей ленінський принцип нерідко порушувався. Естетичні судження однієї людини перетворювалися на критерій оцінки творів радянських та нерадянських митців. Це сприяло появі надуманих концепцій, теорій, що привносилися в естетику з інших галузей соціального життя. Набували значного поширення різноманітні псевдотеорії, що стверджують себе на правах постулатів марксистсько-ленінської естетики. Це насамперед різноманітні прояви вульгарного соціологізму.

Розуміння мистецтва лише як пізнання і відображення дійсності часом приводило до того, що мистецтво тлумачилося як «перевідтворення абстракцій».

Цим самим пропонувалося на основі голої, абстрактно видобутої з твору «ідеї» судити про силу твору. Закреслювалася специфічність естетичних ідей, їх втілення. Наслідуючи цей зразок, пересічна критика вульгаризувала художні твори, зводячи все до видобування «соціологічного еквіваленту» — ідеї, виявляючи безпорадність у з'ясуванні ідейно-естетичного багатства художньої творчості. Власне, про естетичний зміст

¹ Цит. за І. Микитенко. Театральні мрії.— «Дніпро», 1961, № 4, стор. 140.

не йшлося, оскільки і саме поняття «естетичного» зводилось лише до форм, яка є чимсь чисто зовнішнім щодо ідейного змісту.

Ленін завжди високо цінував і захищав роль мистецтва у пізнанні і революційному перетворенні дійсності. При цьому він підкреслював, що мистецтво виконує свої функції не всупереч своїй специфічності, а саме завдяки їй: його функції не можуть виконувати ні політика, ні наука. Критики і естетики 30-х років далеко не завжди вміли зробити вірні висновки з висловлювань Леніна і по-ленінському розв'язувати проблеми соціальної зумовленості мистецтва, його сутності, ролі в суспільному житті.

«Правда» та інші партійні органи у 30-х роках широко обговорювали питання творчого методу, сприяли посиленню критики натуралістичних, формалістичних тенденцій в літературі, театрі, кіно, спрямовували творчу і теоретичну думку на розробку проблем ідейності, народності і реалізму, орієнтували митців на відображення нашої героїчної дійсності. Полеміка з формалізмом показала неспроможність висловлювань про те, що формальні пошуки й «новаторство» автоматично приведуть до опанування новим змістом. Однак в умовах догматизму правильні вказівки партії нерідко використовувалися догматиками для боротьби з щонайменшими проявами творчої думки.

Боротьба з формалізмом спричинялася до нехтування специфікою творчості, внаслідок чого формалізмом проголошувалося іноді те, що є невід'ємною рисою всякого таланту — самостійне естетичне бачення світу, пошуки справжньої високохудожньої форми. Все це вело до зниження естетичних вимог, байдужого ставлення до майстерності.

З іншого боку, це вело до ствердження догматизму, начотництва, цитатництва, до відмови від самостійного осмислення художньої творчості. Як пише А. Іщук, догматизм цього часу породив «такі явища, як автоматизм мислення, як боязнь висловлювати своє бачення світу, обстоювати свої переконання, робити висновки, які випливають з логіки реальних фактів»¹, що в свою чергу приводило до спрощенства і поверховості при аналізі мистецьких фактів, в тому числі і неуваги до специфіки мистецтва.

Під згубним впливом хибних теоретичних настанов в творчій практиці і мистецтвознавстві та критиці набуває поширення фетишизація теми. Обстоюючи актуальність тематики, критики і естетики не звертають уваги на художню майстерність, на втілення «тематики» в повнокровні художні образи, які були б творчим відкриттям нового в житті. У зв'язку з цим з поля зору критики зникає й поняття таланту, творчої індивідуальності митця, а індивідуальність бачення та пошуки оригінального естетичного мислення дійсності розцінюються як вияв чужих радян-

¹ Матеріали до вивчення історії української літератури, т. V, ч. I, К., 1965, стор. 24

ській літературі «ізмів». Такий підхід до художньої творчості у викладацькій практиці, за словами С. Крижанівського, приводив до того, що до програм вводилися лише твори на соціальні теми і не вводилися твори про красу людини або природи. Нерозуміння естетичної природи літератури і мистецтва спричинилося до того, що «аналіз» художнього твору перетворювався на соціологічний коментар «змісту» — тематики, а поняття «краса», «почуття прекрасного», «художній смак» та ін. майже повністю щезають з літературознавчого та мистецтвознавчого вжитку.

Ще одним пережитком вульгарного соціологізму, навколо якого ламала списи естетично-критична думка 40—50-х років, була концепція, за якою типове — це вияв сутності соціальних явищ, це політичне. Ця концепція викила ще в 30-і роки. Потрапивши у звітну доповідь ХІХ з'їзду ВКП(б), вона внесла чимало плутанини в розуміння естетики типового. В ній ігнорувалася той факт, що художня творчість охоплює явища не лише соціального, а й психологічного, морально-етичного, естетичного порядку, що мистецькі образи не вичерпуються класовою характеристикою, а несуть у собі загальнонародні і загальнолюдські риси. Таке розуміння типізації суперечило марксистському положенню про те, що людина творить і за законами краси. Живучою виявилася ще одна теорія, яка намагалася умоглядним шляхом розв'язати питання про характер конфліктів у нашому суспільстві. Це «теорія» безконфліктності, згідно з якою заперечувалася правомірність суспільно-значимих конфліктів у радянському мистецтві. Під сумнів ставилась можливість суперечностей у радянському суспільстві, заперечувалась типовість негативних персонажів, типовим проголошувалося лише позитивне. Подібні суб'єктивістські судження, що зводилися до рангу теорії, спотворювали основні поняття марксистсько-ленінської естетики.

Особливої шкоди теорія безконфліктності завдала розвитку комедії і сатири. Про це свідчить той факт, що кращі комедії 30-х років були розкритиковані: «Політична сліпота й художня наївність критики?» — запитує з цього приводу Н. Кузякіна. — Було й це, звичайно. Але критика лише перекладала на мову естетики загальнополітичні лозунги, проголошені і не проголошені. Затискування критики у суспільному житті відбилося і в естетиці, виявилася у байдужому ставленні до комедії¹. Ця теорія була викрита й засуджена під час Другого з'їзду радянських письменників.

Усі ці негативні явища привели до того, що естетична думка на цьому етапі мало ще робить теоретичних узагальнень досвіду соціалістичного мистецтва. На розвитку мистецтвознавства, літературознавства і критики не міг не позначитися вплив названих вище «теорій». У пра-

¹ Див.: Н. Кузякіна. Нариси української радянської драматургії, т. 2, К., 1964, стор. 13.

цях з літературознавства і мистецтвознавства цього періоду досить часто відбувається підміна принципу історизму нормативним підходом.

Деякі основні положення марксистсько-ленінської естетики, сприйняті в догматичній закостенілості, часто виступають не стільки як засіб пізнання естетичних явищ, скільки як гальмо на шляху естетичного освоєння дійсності. Естетичні категорії нерідко розглядаються як щось незмінне, раз і назавжди дане, що не вимагає співвіднесення з новим естетичним досвідом, а, отже, і дальшої творчої розробки. Багатьом літературознавцям здається, що теоретичні питання, від розв'язання яких залежить, скажімо, побудова історії літератури, цілком ясні. Тимчасом відсутність філософсько-естетичної основи давалася взнаки протягом всього цього періоду, оскільки не було ясності в розумінні основних естетичних категорій.

Усе це не означає, що в 30—50-і роки літературознавство і мистецтвознавство залишалися на рівні 20-х років. Ми цілком поділяємо думку О. Білецького, що друга половина 30-х років — це час безумовного наближення українського літературознавства до марксистсько-ленінської методології¹. Так, викликають інтерес не тільки історико-літературним, а й естетико-теоретичним аспектами книги О. Білецького («Шевченко і світова література», 1939), Є. Шаблювського («Шевченко і російська революційна демократія», 1935), Є. Кирилюка («Панас Мирний», 1939), О. Кисельова («Павло Грабовський», 1940), Л. Підгайного («Леся Українка», 1941), Гр. Скульського («Доля героїв», 1941), Л. Новиченка («Павло Тичина», 1941), М. Бурачека («Великий народний художник», 1939), С. Раєвського («Життя і творчість художника Тараса Шевченка», 1940) та ін.

Досягненням естетичної думки цього періоду можна вважати вироблення певних критеріїв підходу до класичної спадщини, подолання помилкових уявлень про революційно-демократичний період української культури. Саме в 30-і роки на зміну термінам «народники» чи «буржуазні демократи», якими користувалося мистецтвознавство 20-х років, міцно входить термін «революційні демократи».

Найважливіший аспект розвитку естетики в цей період пов'язаний з вивченням і засвоєнням спадщини революційно-демократичної естетики Т. Шевченка, М. Чернишевського, І. Франка, а також естетики В. Маяковського, світових класиків тощо. З цього погляду становлять інтерес праці Гр. Скульського, Г. Радіонова і особливо М. Полякова, в яких критична оцінка з позицій марксистсько-ленінської естетики поєднується із спробою виділити важливі для естетики соціалістичного реалізму положення революційно-демократичної естетики.

¹ Дяв.: О. Білецький. Українське радянське літературознавство за 40 років.— «Радянське літературознавство», 1957, № 7, стор. 2.

Основний напрям розвитку естетичної думки аж до кінця 50-х років визначається партійними постановами з питань літератури і мистецтва 1946—1948 рр., в яких підкреслюється значення засвоєння радянським мистецтвом революційно-демократичних традицій. В цьому ж напрямі спрямовувала теоретиків і філософська дискусія 1947 р. Проте в ході дискусії в історії філософії перемогла концепція, внаслідок якої з'явилися антинаукові судження про філософію Канта, Гегеля та інших філософів-ідеалістів.

Висвітлення філософських, суспільно-політичних, етичних та естетичних поглядів класиків літератури і мистецтва стає чи не найголовнішим напрямом історії філософії. Процес засвоєння естетичної спадщини минулого, насамперед революційно-демократичної, в цей період відбувається набагато інтенсивніше, ніж процес теоретичного узагальнення естетичної практики радянського мистецтва. Дослідження революційно-демократичної естетики сприяло розробці таких основоположних принципів соціалістичного реалізму, як партійність, ідейність, народність. Однак естетика і критика такою мірою зживаються з основними положеннями і принципами революційно-демократичної естетики, що нерідко втрачають критерії меж між нею і марксистсько-ленінською естетикою. Теоретики вже мають повну можливість засвоєння естетичного багатства праць класиків марксизму-ленінізму. Та дуже часто до їх теоретичних положень підходять догматично, а іноді навіть витлумачують в дусі вульгарного соціологізму. Протилежність вульгарно-соціологічного і марксистського підходу до художніх явищ, як показав це А. Шамрай, яскраво виявляється при порівнянні ставлення до Шіллера, Гете, Гегеля у Маркса і Енгельса, з одного боку, і у вульгарних соціологів — з другого. «Справа в тому, — пише дослідник, — що до кожного суспільного явища вони (Маркс і Енгельс. — *Авт.*) підходили діалектично, враховуючи всю складність і суперечність, обумовлену особливостями епохи, що породила це явище, між тим як вульгарні соціологи, зачепившись за окрему оцінку, з похвальною «послідовністю» прямують до мети, менш за все рахуючись з «опірністю матеріалу»¹. І все ж в кінці 30-х років погляд на літературу і мистецтво тільки як на ідеологію був подоланий. Під впливом праць Маркса, Енгельса, ленінської теорії відображення стверджується погляд на мистецтво як на одну з форм пізнання дійсності. Мистецтвознавство і критика зосереджують свої зусилля на розкритті конкретного життєвого та ідейного змісту мистецтва.

У зв'язку з засвоєнням естетичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса в другій половині 30-х років широко дебатоване питання про співвідношення світогляду і творчого методу письменника. З одного боку, висловлюється думка про те, що зміст висловлювань Маркса і Енгельса

¹ А. Ш а м р а й. Вибрані статті і дослідження, К., 1963, стор. 293.

в тому, що письменник чи художник може створювати художні образи всупереч своєму світогляду¹. З іншого — що цей погляд є помилковим. Цікаві з цього погляду міркування Гр. Скульського з приводу роману Н. Рибакі «Помилка Оноре де Бальзака»². Заслугу Н. Рибакі він вбачає в тому, що, розкриваючи образ Бальзака, письменник розкриває суперечності в світогляді великого романіста, де поряд з реакційними політичними поглядами переважали прогресивні елементи.

Плідні наслідки дало експериментальне дослідження розуміння і сприймання художньої творчості дітьми³.

Розробка теоретичних проблем марксистсько-ленінської естетики в другий період не займає належного місця. Серед праць з естетики переважають популярні брошури, автори яких звичайно не претендують на теоретичні відкриття. Із загальної маси цих книжок слід виділити брошуру А. Гозенпуда про пізнавальне значення літератури і мистецтва, збірник літературно-критичних нарисів Л. Новиченка та дві книги М. Шамоти. Книжка «О художественности», що першим виданням вийшла російською мовою в 1954 р., своїм спрямуванням пов'язана, власне, вже з новим етапом в естетичній думці на Україні. Слід назвати й праці А. Трипільського, який протягом 40—60-х років досить часто виступав з естетичних питань. Проте його виступи, зокрема книжка «Більшовицька партійність — основа соціалістичної естетики» (1948), піддавалась серйозній критиці в партійній пресі за низький теоретичний рівень, схематизм при розгляді художньої творчості.

В цей період переважна більшість дослідників поділяє думку про естетику як про загальну теорію мистецтва. Обмежує мистецтвом сферу естетики й А. Гозенпуд, хоча й він висловлює думку про те, що «естетика — наука про чуттєве сприйняття світу. Все ж, на його думку, вона охоплює сферу прекрасного, краси, досконалості, гармонійного поєднання частин у єдине ціле, найповнішого виразу в творі ідеї»⁴. В ході філософської дискусії 1947 р. також стверджується погляд на естетику як науку про закони й форми мистецтва. Обстоюється думка про необхідність повернутися до традицій революційних демократів, які «штаня літератури розглядали як невід'ємну частину так званої «загальної естетики»⁵. Мало чого нового для розуміння предмета естетики дає

¹ Див.: «Життя і революція», 1933, № 4-5, стор. 69; та ін.

² Див.: Гр. Скульський. Доля героїв. Статті про сучасну прозу, К., 1941, стор. 53.

³ Див.: О. О. Хоменко. Розуміння художнього образу дітьми молодшого шкільного віку.— «Наукові записки Харківського пед. ін-ту, т. VI, X., 1941; його ж. Розвиток естетичного сприймання у дитини.— Там же.

⁴ А. Гозенпуд. Література і мистецтво та їх пізнавальне значення, К., 1940, стор. 11.

⁵ Б. С. Мейлах. Філософская дискуссия по вопросам научения эстетике. Стенограмма публичной лекции, Л., 1948, стор. 10.

й таке визначення А. Трипільського: «Наша естетика, обіймаючи всю сукупність, всю повноту реального життя, відображеного в мистецтві, всі закони, за якими іде це відображення, бере прекрасне не як абстрактну ідею, а як реальну, матеріальну і духовну категорію. Крім того, соціалістична естетика розвивається в принципіально інших умовах, коли прекрасне уже існує як реальна дійсність, коли кращі ідеали людства матеріалізуються у буття»¹.

В наступній своїй книжці А. Трипільський критикує це положення, говорить про необхідність врахування законів, за якими відбувається відображення естетичного, що існує в самій дійсності і яке «людина перетворює за законами краси в синтетичну форму естетичного — в мистецтво»². Він вважає, що естетика вивчає закономірності відображення дійсності різними формами мистецтва, що суть прекрасного в самому житті та «з'ясовує діалектику переходу дійсності в мистецтво явищ життя, а також з мистецтва в дійсність»³. Тенденція до підміни естетики мистецтвознавством і критикою виявляється і в навчальних програмах з основ марксистсько-ленінської естетики.

Нез'ясованість основних принципів, проблематики і предмета естетики вела до невизначеності її як наукової дисципліни. В 1950 р. на сторінках журналу «Більшовик України» справедливо писалося, що «в нашій республіці це питання не стоїть у центрі уваги наукових творчих працівників»⁴. Відзначаючи, що за останні роки на Україні не видало жодної серйозної праці з питань соціалістичної естетики, журнал підкреслював, що це дійсно відбилося негативно на роботі наших мистецтвознавців, зокрема літературних критиків.

Нерозробленість найголовніших проблем марксистської естетики все більше усвідомлюється як самими митцями, так і мистецтвознавцями. Дальший розвиток літературознавства, мистецтвознавства і критики гальмувався саме внаслідок відставання розробки теоретичних проблем естетики. «Наша естетика, — згодом писав про цей етап Ю. Борев, — довго перебувала в стані фольклорної, усної народної творчості нечислених лекторів і викладачів-оповідачів. Зараз становище в естетиці змінилося, почалася сучасна писана історія цієї науки»⁵. Таким самим, а в певних відношеннях ще гіршим, було становище естетики в цей період на Україні, де нечисленні «самодіяльно-аматорські» праці 40-х — початку 50-х років не мають ні міцної філософської основи, ні точного термінологічно-поняттєвого інструментарію, ні наукової методик.

¹ А. Трипільський. Більшовицька партійність — основа соціалістичної естетики, К., 1948.

² Андрій Трипільський. Проблеми соціалістичної естетики, К., 1954, стор. 6.

³ Там же, стор. 7.

⁴ «Більшовик України», 1951, № 9, стор. 69.

⁵ Юрій Борев. О комическом, М., 1957, стор. 4.

Новий етап у розвитку марксистсько-ленінської естетики пов'язаний з тими зрушеннями, які сталися в житті нашої країни після XX з'їзду КПРС. Рішення XX, XXI, XXII і XXIII з'їздів КПРС та інші рішення партії з ідеологічних питань справили вирішальний вплив на розвиток художньої творчості. Процес подолання помилок, що були допущені у попередній період в марксистській естетиці, розпочався з середини 50-х років. В грудні 1954 р. на Другому з'їзді радянських письменників була засуджена «теорія безконфліктності», що тривалий час тяжіла над свідомістю митців і мистецтвознавців. У 1955 р. у партійній пресі було піддано критиці спрощенське, вульгаризаторське розуміння типового, розкрито естетичну природу цього поняття, а водночас вказано на недопустимість прямолінійного перенесення політичних понять на мистецтво¹.

У постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» від 30 червня 1956 р. були викриті помилки, допущені у висвітленні історико-літературного процесу на Радянській Україні в 20—30-і роки. Постановою ЦК КПРС від 23 травня 1958 р. «Про виправлення помилок в оцінці опер «Велика дружба», «Богдан Хмельницький» і «От всего сердца» були зняті деякі помилкові формулювання. Відновлення і розвиток ленінських принципів керівництва літературою і мистецтвом, боротьба проти ревізіоністських тенденцій, спроб заперечення партійності мистецтва поєднується з визначенням творчої індивідуальності митців, боротьбою проти догматичного підходу до методу соціалістичного реалізму.

Програма КПРС стала й програмою дальшого розквіту художнього життя в країні, програмою дальшого розвитку суспільних наук, в тому числі й естетики. Перед діячами радянського мистецтва відкрито широкий простір для виявлення творчої ініціативи, майстерності, для застосування різноманітності художніх форм, стилів, накреслено головну лінію розвитку мистецтва в період будівництва комунізму — зміцнення його зв'язку з життям народу, високохудожнє відображення багатства і багатогранності соціалістичної дійсності, натхнення і яскраве відтворення нового, викриття того, що протидіє рухові нашого суспільства до комунізму². Виникають сприятливі умови для розвитку марксистсько-ленінської теорії, в тому числі й естетики як філософської науки. З середини 50-х років у розвитку естетичної думки в Радянському Союзі, в

¹ Див.: К вопросу о типическом в литературе и искусстве.— «Коммунист», 1955, № 18.

² Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 114—115.

тому числі й на Україні, відбуваються значні зміни, які нарешті виводять її із смуги догматичного застою. Якщо раніше поява мало чи не кожної праці з естетики була подією, то тепер в загальному обсязі філософської і мистецтвознавчої літератури помітно зростає кількість досліджень — книг, брошур, збірників, статей.

Починаючи з 1956 р. було проведено декілька творчих теоретичних дискусій з питань реалізму, соціалістичного реалізму тощо. Журнали «Вопросы философии», «Вопросы литературы», «Дружба народов» та ін. розгорнули дискусії про предмет естетики, про мистецтво і науку, про природу естетичного, про зміст і форму тощо. В цих дискусіях, зокрема, взяли активну участь і українські дослідники: О. Білецький, С. Крижанівський, Л. Новиченко, М. Гончаренко, В. Кудін, В. Ромапенко та ін. Окремі дискусії були проведені й на сторінках українських журналів, зокрема на сторінках «Прапору» в 1960 р. З середини 50-х років праці з естетики систематично друкуються в таких республіканських журналах, як «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень», «Прапор», «Радуга» (раніше «Советская Украина»), в «Наукових записках» філологічних та філософських кафедр вузів. Журнал «Радянське літературознавство» відкриває постійну рубрику «Питання естетики». Висвітленню естетичних проблем приділяє увагу й орган ЦК КПУ «Комуніст України». Естетична тематика посідає важливе місце в збірниках статей з питань сучасної української літератури, таких як «Питання соціалістичного реалізму» (1961, 1963, 1965), «Герой і сучасність» (1960), «Сучасність і майстерність» (1963), у щорічниках «Етика і естетика» (вип. 1 — 1965, вип. 2 — 1966).

Вдосконалюється справа з викладанням естетики у вищих навчальних закладах: вона починає викладатись не тільки на філософських факультетах, як було до того часу, або, в кращому разі, тільки на гуманітарних факультетах, а й на технічних. Зростає інтерес до естетики у широких кілах трудящих, що навчаються у сітці політичної освіти.

Обоюсторонній інтерес наук про мистецтво і філософії в цих умовах дістає широкі можливості для розвитку. Адже досі критики і мистецтвознавці занадто боязливо проникали в галузь філософії, а філософи мало цікавилися мистецькими проблемами, обмежуючись загальними міркуваннями про мистецтво як одну з специфічних форм суспільної свідомості. І цей процес «взаємопізнання» філософії і мистецтва та мистецтвознавства вів до нових обріїв як наук про мистецтво, літературу, так і естетику.

В цей період загальної активності творчої думки в країні естетика стала предметом роздумів самих митців, які прагнуть усвідомити смисл і завдання своєї творчості. Свідченням цього є видання щоденників О. Довженка, книжок М. Рильського («Література і народна творчість», 1956; «Наша кровна справа», 1959; «Про мистецтво», 1962; «Про людину, для людини», 1962), М. Бажана («Люди, книги, дати», 1962), Л. Перво-

майського («Із щоденника поета», 1956), Ю. Смолича («Перша книга», 1956), А. Малишка («Думки про поезію», 1959), В. Антоненка-Давидовича («В літературі й коло літератури», 1964), Б. Котлярова («Похожий на отця», 1964), статті П. Панча, Остапа Вишні та багатьох інших («Письменники про свою роботу», 1956). Поряд з книгами письменників вийшло чимало книжок і статей, авторами яких є митці: К. Данькевич, О. Левада, М. Дерезус, В. Касіян, Гнат Юра, Ю. Шумський тощо. Узагальнюється естетичний досвід видатних письменників, композиторів, художників, акторів. Перед мистецтвознавством і критикою постала гостра потреба розв'язання методологічних проблем. Питання методології і естетичного рівня літературознавства, актуальне завжди, зараз набуло особливого значення. Мистецтвознавців і літературознавців турбує питання про те, як підвищити філософсько-теоретичний рівень праць, якою мірою естетика повинна впливати на визначення предмета, методу і завдань історії мистецтва та літератур.

Критики говорять про необхідність зв'язку естетичної критики з етикою, соціологією, філософією¹. «Безперечно,— пише С. Крижанівський,— історія літератури не замінить спеціальну історію розвитку естетичних поглядів, що є завданням філософа-естетика, однак без наголошення того, що художня література є галуззю словесного мистецтва, не можна правильно визначити предмет, метод і завдання теорії літератури»².

Нерозробленість багатьох естетичних проблем затримувала дальший рух цих наук, перед якими постала необхідність вдосконалення методологічного інструментарію (з'ясування категорій змісту і форми, художнього образу, методу і стилю, естетичної специфіки тощо), оскільки за роки панування вульгарного соціологізму та його пережитків зміст цих категорій був майже втрачений. Впикла потреба простежити, як набувають нового змісту такі естетичні категорії, як народність, ідейність, якого художнього втілення дістали в літературі та мистецтві ідеї колективізму, гуманізму, патріотизму, інтернаціоналізму тощо. Наукове осмислення літературно-мистецького процесу вимагає з'ясування закономірностей художнього відображення дійсності, взаємодії різних видів мистецтва, осмислення літературного процесу з погляду нових якостей художньої творчості, зумовлених великими суспільними перетвореннями. Оволодіння марксистсько-ленінською методологією сприяло успішному розвитку

¹ Див.: О. І. Білецький. До питання про періодизацію історії дожовтневої української літератури.— «Радянське літературознавство», 1963, № 3; С. А. Крижанівський. Про предмет, метод і завдання історії української літератури.— «Радянське літературознавство», 1959, № 2; В. П. Іванисенко. Деякі методологічні проблеми літературознавства.— У кн.: Питання соціологічного реалізму, К., 1965; та ін.

² «Радянське літературознавство», 1959, № 2, стор. 103.

радянського літературознавства, мистецтвознавства і критики. Глибоке осмислення естетичних ідей основоположників марксизму-ленінізму допомагає поступовому звільненню від помилкових принципів оцінки творів мистецтва і насамперед від вульгарного соціологізму¹.

Вивчення й узагальнення ідейно-естетичних процесів у класичній українській літературі в різні періоди стають основою для праць О. Білецького, Є. Шаблійовського. Ставлення реалізму в українській літературі та ідейно-естетична боротьба в першій половині XIX ст. знаходять відображення в монографіях Д. Чалого та П. Волинського; розвиток реалізму та характерні естетичні особливості художніх процесів другої половини XX ст. досліджуються в працях М. Комишанчепка, М. Бернштейна, О. Дея; ідейно-естетична боротьба початку XX століття висвітлюється О. Бабишкіним та Н. Калениченком. Хоча в основному праці, про які йде мова, мають історико-літературний характер, вони важливі й з погляду історії естетичної думки України. Дослідники розкривають і висвітлюють у класичній спадщині її демократичні і революційні ідеї, втілення принципів реалізму і народності. Ці праці цікаві з погляду застосування до літератури найголовніших положень марксистсько-ленінської естетики.

Ідейно-естетичний досвід радянської літератури узагальнюється в працях, які присвячені творчості видатних українських письменників: П. Тичини (О. Білецький, Л. Новиченко), М. Рильського (С. Крижанівський), О. Довженка (Ю. Барабаш, С. Плачшда, В. Костенко), Ю. Яновського (О. Килимник, А. Тростянецький) та ін. Узагальнено й досвід розвитку окремих літературних жанрів, зокрема поезії (О. Білецький, С. Шаховський, В. Івансенко), радянського історичного роману (М. Сиротюк та ін.). Зростає кількість праць з теорії літератури та поезики. Крім «Основ теорії літератури» П. Волинського, виходять праці з поезики (В. Ковалевського, М. Коцюбинської, Г. Сидоренко, Н. Тарасенка), в яких порушуються і спільні з естетикою питання.

Важливим підсумком у розвитку українського літературознавства є створення двотомної «Історії української літератури» (1954—1957), яка водночас є і певним кроком у висвітленні естетичної думки України².

В літературній критиці знаходять осмислення естетичні проблеми реалізму, романтизму, модернізму, принципи специфіки мистецтва, художньої типізації та проблема героя, партійність і народність, суспільна природа літератури і мистецтва та свобода творчості, естетичне сприйняття та виховна функція мистецтва, а також інші проблеми, які диктуються потребами розвитку мистецтва і критики.

¹ Див.: О. І. Білецький. Шляхи розвитку українського літературознавства.— У кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. I, стор. 37.

² В новому виданні другого тому «Історія української радянської літератури» (1964) враховано деякі досягнення сучасної естетичної думки.

Поряд з літературною критикою активно участь у розробці естетичних проблем на Україні бере музикознавство і музична критика. Крім досліджень, що присвячені питанням історії української музики, опубліковані спеціальні праці з музичної естетики І. Ляшенка, О. Костюка, А. Мухи та ін.

Дещо гірше стоїть справа з вивченням проблем театральної естетики. Певний інтерес з цього погляду становить нарис «Український драматичний театр» (т. 2, радянський період), праці О. Білецького, Й. Кисельова, Н. Кузякіної та ін.

Естетичні проблеми кіномистецтва вивчалися на Україні переважно в зв'язку з творчістю О. Довженка. Історичні праці, присвячені українському радянському кіномистецтву, не завжди належною мірою узагальнюють його естетичний досвід. Це потрібно сказати і про праці з питань історії українського образотворчого мистецтва. Слід відзначити, що в мистецтвознавстві на Україні надто повільно використовуються здобутки естетичної теорії останнього часу, переважає емпірична описовість, відсутній синтетичний розгляд художніх явищ.

Проблеми дальшого розвитку мистецтвознавства та літературознавства висувають завдання розробки питань теорії, а ці останні не можуть бути успішно розв'язані без осягнення принципів естетики, філософії мистецтва. Прикладний характер досліджень обмежував естетичну проблематику: поза увагою дослідників залишалося багато суто теоретичних проблем естетики, розв'язання яких вимагали потреби як розвитку теорії, так і практики — дальшого розвитку літератури і мистецтва, а також виробництва і побуту.

Раніше поза увагою вчених залишалися теоретичні питання практично-художнього освоєння дійсності, проблеми творчості за законами краси, природа естетичних категорій тощо, що позначалося на літературознавстві та мистецтвознавстві. Тепер естетична думка на Україні пов'язана з розвитком марксистсько-ленінської філософії, і саме вона визначає проблематику естетики як самостійної філософської науки. В післявоєнні роки, в умовах невизнання естетики як окремої науки, естетична думка розвивалася надзвичайно мляво. Переважна більшість досліджень була пов'язана з історико-естетичною проблематикою. Таке становище зберігається певний час і після XX з'їзду КПРС. На матеріалі спадщини класиків досліджуються проблеми реалізму, народності, специфіки мистецтва, його роль в суспільному житті тощо. Дослідження естетичних поглядів письменників-класиків посідає важливе місце в працях філософів, які висвітлюють суспільно-політичні і філософські погляди українських письменників, насамперед Т. Шевченка (М. Новицьков, І. Назаренко), І. Франка (А. Брагінець, Й. Климаць та ін.), Лесі Українки (І. Головаха, І. Куликов), Панаса Мирного (В. Євдокименко), М. Коцюбинського (М. Партолін), С. Тудора (М. Олексюк) та ін.

Поряд з численними історико-естетичними статтями на Україні з середини 50-х років вийшло кілька монографічних досліджень такого ж характеру з більшим чи меншим ухилом у бік сучасних проблем мистецтва і естетики. Насамперед слід відзначити монографії, присвячені дослідженню проблем естетики російських¹ та українських² революційних демократів, естетичних поглядів Г. В. Плеханова³ та М. Горького⁴, В. Воровського⁵.

Як уже відзначалося, вже на початку 30-х років з'являються праці, в яких розробляються питання естетичної спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Проте справжнє засвоєння українськими дослідниками естетичної спадщини класиків марксизму, і передусім — ленінської, здійснюється тільки в останній період. Ленінська естетика і філософія стають методологічною основою при розв'язанні таких проблем естетики, як природа естетичного, специфіка мистецтва, проблеми реалізму і пізнавального значення літератури і мистецтва, партійності і народності, інтуїції та свободи творчості тощо⁶.

В цей період продовжується дослідження естетичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса, проблем політики партії в питаннях літератури та мистецтва. Спадщина класиків марксизму-ленінізму виступає як єдність історії і теорії. Оволодіння марксистсько-ленінською філософською і естетичною спадщиною допомагає розв'язувати сьогоденні теоретичні проблеми естетичного освоєння дійсності.

До останнього часу теоретичні проблеми висвітлювалися переважно при розгляді праць з історії естетики. Тепер же центр ваги поступово пересувається на теоретичні праці, в яких розв'язання естетичних проблем є відповіддю на потреби естетичної практики.

¹ Див.: И. Дзевєрін. Проблема сатиры в революционно-демократической эстетике, К., 1962.

² Див.: І. Дорошенко. Естетика праці в поетичній творчості І. Франка, Львів, 1956; П. К. Яременко. Іван Франко про літературно-естетичне виховання, Львів, 1957; І. І. Стебун. Питання реалізму в естетиці Ів. Франка, К., 1958; В. Ф. Передерій. Українська революційно-демократична естетика (кінець XIX—початок XX ст.), К., 1964.

³ Див.: Д. Черкашин. Эстетические взгляды Г. В. Плеханова, Х., 1959.

⁴ Див.: В. Прожогін. Эстетика труда в творчестве М. Горького, К., 1956; В. Ф. Воробьев. А. М. Горький о социалистическом реализме, Львів, 1959; його ж. Горький про партійність і народність літератури, Львів, 1960; його ж. А. М. Горький о специфике литературы и проблема типического, Львів, 1958.

⁵ Див.: Э. Ф. Морозова. В. Воровский в борьбе за пролетарскую литературу, Львів, 1958.

⁶ Див.: Классическое произведение марксизма. К 50-летию выхода в свет книги В. И. Ленина.— «Научные записки Запорожского пед. ин-та», т. VII, вып. 1, Запорожье, 1959; Велика сила ленінських ідей. Збірник статей, присвячених 90-річчю з дня народження В. І. Леніна, Львів, 1960; І. О. Дзевєрін. Ленін і питання естетики, К., 1960; В. І. Мазєпа. Розвиток В. І. Леніним марксистської естетики (1907—1910), К., 1963; В. Ф. Воробійов. Ленін і деякі питання естетики, К., 1965.

Аналіз розвитку естетичної думки в попередній період переконливо свідчить про взаємозумовленість розвитку естетичної теорії і мистецтвознавства. В кінці 50-х років повторюється та сама ситуація, що мала місце в кінці 20-х років: критика і мистецтвознавство, досягаючи певного рівня, не можуть розвиватися далі, не маючи міцної естетико-методологічної бази. Тоді філософський механіцизм та ігнорування естетичної специфіки спрямували методологічні шукання на шляхи, які привели до ствердження вульгарного соціологізму і заперечення естетики як науки. Тепер же успіхи марксистсько-ленінської філософії (глибока розробка ленінської теорії відображення, успішне дослідження проблем матеріалістичної діалектики, з'ясування гуманістичної проблематики марксизму-ленінізму) відкривають широкі можливості і створюють міцну філософську базу для утвердження естетики як самостійної науки.

В дискусіях 50—60-х років про предмет мистецтва, природу краси, предмет естетики важливе місце посідало питання про зміст і характер проблематики, методу естетичних досліджень, зв'язок з художньою практикою тощо¹. В ході теоретичних дискусій погляд на естетику як на загальну теорію мистецтва було відкинуто. Дискусії висунули в центр уваги проблематику, пов'язану із з'ясуванням специфіки мистецтва, його естетично-виховної ролі. У висвітленні питань специфіки мистецтва поряд з мистецтвознавцями та літературознавцями беруть активну участь і філософи. Зокрема, слід назвати таких дослідників, як П. Гаврилюк, М. Йордатій, М. Коцюбинська, Б. Кубланов, В. Мазепа, Л. Новиченко, В. Романенко, А. Сім'ячко, М. Шамота та ін. Врахування естетичної специфіки мистецтва відкриває широкі можливості і для дослідження естетико-виховної ролі мистецтва в суспільному житті. Ця проблема висвітлюється в книжці М. Гончаренка «Мистецтво і естетичне виховання» (1963), збірнику «Мистецтво на службі комуністичного виховання», численних популярних брошурах і наукових статтях (М. Колесника, Б. Кубланова, В. Мазепа, О. Мазуркевича, І. Лященко, Д. Ніколенка, В. Передерія, М. Тофтула та ін.).

Істотні досягнення естетичної думки України цього періоду пов'язані з дослідженням проблем художнього методу і стилю, світогляду та ідеалу мистця, свободи творчості, партійності і народності, суспільної природи мистецтва тощо (праці В. Антоненка, М. Гончаренка, А. Гордієнка, І. Дзевєріна, В. Кудіна, С. Крижанівського, Ю. Лудького, М. Острика, М. Шамоти, Б. Шляхова та інших).

Поряд з цими проблемами, спільними для мистецтвознавства та естетики, істотного значення набуває дослідження суто естетичних проблем

¹ Див.: А. Лебедев. Теория и практика.— «Вопросы литературы», 1960, № 11; Н. Гончаренко. Два назревших вопроса.— «Вопросы литературы», 1961, № 4; В. Романенко. Попертаючись до старої суперечки.— «Радянське літературознавство», 1965, № 4; та ін.

і пасамперед сутності естетичного, співвідношення естетичного з іншими філософськими і соціологічними категоріями тощо (праці В. Антоненка, П. Гаврилюка, М. Гончаренка, В. Іванова, В. Мазепа, В. Романенка, К. Шудрі та ін.).

Нарешті, слід відзначити праці українських естетиків (М. Гончаренка, Д. Затописького, М. Йордатія, А. Когана, В. Кудіна, З. Лібмана, Н. Матвієнко та ін.), присвячені критиці ревізіонізму сучасного марксизму та ідеалістичних естетичних теорій.

У сучасній естетиці переосмислюються старі проблеми, постають нові. Зростає інтерес дослідників до специфіки відображення дійсності різними видами мистецтва (насамперед кіно, театром, телебаченням), до динаміки естетичних категорій у житті та мистецтві. Поряд з проблемами естетичного виховання і розвитку естетичних почуттів важливого значення набуває аналіз психології сприймання художньої творчості, функціонування художніх творів, що, нам здається, внесе ще чимало нового в історію літератури та мистецтва.

Естетика вторгається у виробництво і побут, внаслідок чого починають розвиватися її нові галузі: технічна естетика, естетика праці, естетика побуту тощо. Не замикаючись в межах абстрактного аналізу краси, вона все більше звертається за допомогою до інших наук, таких, як психологія, семантика, сімеотика, логіка, математика, кібернетика¹.

Дослідження проблем всебічного розвитку особи, естетичного виховання в період будівництва комунізму ставить на порядок денний конкретно-соціологічне вивчення естетичних смаків і запитів трудящих, експериментальне вивчення впливу художньої творчості тощо. Перші спроби в цьому напрямі робляться й на Україні².

Отже, сучасна естетика на Україні досліджує найбільш актуальні теоретичні проблеми, які висувуються багатою естетичною практикою соціалістичного суспільства. В 1962 р. вийшов перший на Україні підручник з марксистсько-ленінської естетики В. О. Кудіна, в якому систематично висвітлено найголовніші програмні положення естетики.

Досвід свідчить, що єдина матеріалістична філософська основа не суперечить існуванню різних думок з приводу деяких теоретичних проблем, джерелом чого є як різне тлумачення тих або інших філософських положень, так і різноманітність, складність шляхів і засобів естетичного освоєння світу, індивідуальність талантів тощо. Основою правильного розв'язання цих питань стає розуміння мети і завдань естетичної

¹ Див.: Б. Г. Кубланов. Кібернетика і мистецтво.— «Радянське літературознавство», 1966, № 6.

² Див.: М. П. Гончаренко, В. П. Андрійчук, Л. П. Дерібасова, Г. І. Покровська, Т. О. Кучугуренко, Л. В. Дроздова, Т. І. Кулага, О. Т. Храновська. Досвід конкретного соціального дослідження естетичних запитів робітників промислових підприємств м. Києва.— «Етика і естетика», вип. 2, К., 1966.

дійсності теорії — встановлення закономірностей естетичного освоєння і сприяння справі виховання всебічно розвиненої особи.

Історія естетичної думки на Україні за 50 років — це складний процес подолання породженого експлуататорським ладом відчуження між красою і працею, відновлення естетичної значимості людської діяльності при соціалізмі, поступового зростання естетичного начала в усіх сферах життя. Нашій матеріалістичній естетичній теорії належить розкрити ці закономірності естетичного освоєння соціалістичної дійсності, показати міжнародне значення практично-духовного досвіду будівників комунізму.

Сутність естетичного. Категорії естетики

Естетичне. Прекрасне. Загальні закономірності естетичного відношення людини до дійсності, практики й естетичного освоєння знаходять своє відображення в системі естетичних категорій. Рівень розробки естетичних категорій визначає стан естетичної теорії в той або інший період. Успішність розробки естетичних категорій залежить від творчого засвоєння попередніх теоретичних надбань естетичної думки та узагальнення художньої і естетичної практики суспільства.

В умовах тривалого зневажання естетики як науки в 20-і і 40-і роки естетичні категорії спеціально майже не досліджувалися; про них писали принагідно, переважно у зв'язку з якимиись іншими проблемами. При цьому дослідники, зрозуміло, не розглядали естетичні категорії в усьому обсязі їх властивостей, рис, а лише звертали увагу на окремі сторони, не включаючи їх у систему естетичної теорії. Через це тут нерідко переважають особисті думки, переконання, міркування на рівні буденної свідомості, скоріше судження смаку, ніж теоретичний аналіз явищ. Причиною такого стану в естетиці є помітна слабкість позиції діалектичного матеріалізму в філософії і застосування його положень до різних явищ суспільного життя. На цій основі виникають механістичні, вульгарно-соціологічні, а то і просто ідеалістичні естетичні концепції. Естетична думка 20-х років стоїть перед необхідністю розв'язання загальнофілософських проблем естетики, розкриття зв'язку естетичних явищ з іншими формами суспільної свідомості. З самого початку тут намічається кілька тенденцій. Насамперед це тенденція до абсолютизації специфіки естетичних явищ, відокремлення і відрив їх від інших соціальних явищ. Звідси спроби обожнення краси, ізолювання естетичної діяльності від інших сфер суспільного життя. Носієм цієї тенденції в основному є та частина художньої інтелігенції, яка абсолютизує естетичне і яка лозунгом чистої краси виражає неприйняття революційної дійсності. Подібні погляди пропагуються на сторінках «Літературно-критичного аль-

манаху» (1918 р.), «Музагету», «Книгаря» тощо. Так, Д. Загул обстоє розуміння краси як ідеалу, не бачить зв'язку краси з іншими життєвими прагненнями людини. На його думку, поет має бути тільки творцем краси, єдиним змістом і єдиною метою поезії може бути тільки краса, бо всяка інша тенденція противиться її істоті¹. Абсолютизація краси, прекрасного, естетичного, погляд на них як на щось надприродне обстоють також і інші автори².

Ігнорування специфіки естетичних явищ, заперечення естетичного взагалі як такого, що чуже пролетарській свідомості, відкидання мистецтва як специфічної сфери естетичної діяльності має місце у поглядах теоретиків, що зазнали впливу філософського механіцизму. Так, В. Рожицян, А. Дашковський, А. Лейтес виступають із спробами обґрунтувати тезу, начебто естетичним явищам, зокрема мистецтву, немає місця в соціалістичному суспільстві. Найбільш прямолинійно щодо цього висловлювався В. Рожицян: «Пролетаріат робив революцію, а не поезію і не яку-небудь красу, що втішає сентиментальних мрійників. Вимирання поезії — значна і позитивна ознака оздоровлення культурного смаку нового суспільства... Пролетаріат, і по-моєму він цілком правий, зовсім байдужий до інтелігентного поетичного блуду словотворення»³.

Соціально-доцільна і естетична функція твору, на його думку, існують окремо і навіть не збігаються в часі. Той або інший твір, поки він підпорядкований меті, з якою написаний, має соціально-етичний зміст. Так, «Іліада» для стародавніх греків або «Євангеліє» для християн мають релігійно-моральне значення. «Коли ж зникають соціальні почуття, які знаходили своє задоволення в цих творах, вони стають для наступних поколінь або для інших класових культур предметом внятого естетичного відношення. «Іліада» вважається художнім твором, що втілює в собі красу, тільки тому, що вже не існує суспільних класів, які відображали в ній своє світосприймання. Євангеліє ще не стало твором тільки художнім і тільки красивим»⁴. В основі ж мистецтва лежить принцип краси як «певна» «доцільна недоцільність». Почуття доцільності самого предмета зображення і практичного характеру площини, на яких він зображується (що характерне для первісного мистецтва), зникає, внаслідок чого і виникає «ідеалістичне» мистецтво, яке керується почуттями краси. Ця краса доступна лише невеличкій групі обраних цінителів і не

¹ Див.: І. Майдан (Д. Загул). Поезія як мистецтво.— «Музагет», 1919; та ін.

² Див.: Ю. Іванів-Меженко. Творчість індивідуума і колектив.— У кн.: Червоний вінок, Одеса, 1919; М. Сріблянський. Дітярники.— «Шлях», 1917, № 1; А. Ніковський. Vita nova. К., 1919; та ін.

³ В. Рожицян. Агарь в пустыне.— «Коммунист», 1922, № 848.

⁴ В. Рожицян. Происхождение искусства.— «Зори грядущего», 1922, № 3-4, стор. 125.

мас ніякого відношення до суспільної практики народних мас. Звідси й робиться висновок про те, що мистецтво як творення краси мусить зникнути¹.

Для лівих митців і теоретиків ультрареволюційний підхід до естетичних явищ, заперечення їх «святості» є сворідним протестом проти старого мистецтва, старої культури в ім'я нових суспільних ідеалів. Виступаючи проти естетичної функції мистецтва і спекуляції навколо поняття краси, вони вимагають служіння дійсності. Для них мистецтво — прикраса, сурогат того, чого не вистачає в дійсності, в реальному житті. Оскільки ж соціалістична революція розв'язує соціальні проблеми і відкриває шляхи для ствердження прекрасного в дійсності, то потреба в творенні краси як особливого роду естетичної діяльності відпадає, і мистецтво зникає. Такий зміст більшості виступів українських ліфівців на сторінках «Нової генерації». Ось деякі їх висловлювання: «Молода класа,— пише О. Влизько,— що сказано бореться за історичну гегемонію, не може і не мусить витрачати час на мистецтво-прикрасу. Отже, треба розраховувати на якийсь інший тип мистецтва»². Інший теоретик — О. Полторацький, заперечуючи мистецтво як специфічну естетичну діяльність, вбачає основну ваду мистецтва в тому, що воно адресується до людських емоцій, «назадницьких» почуттів, а не до розуму. На думку О. Полторацького, саме емоція і є каналом, через який до свідомості людини проникають ті або інші ідеї. «Естетичною емоцією є реакція на зовнішнє роздратування, яке здебільшого позбавлено безпосередньої акції, вона не відповідає на яке-небудь із фізіологічних запитань та не зв'язана здебільшого з практичною безпосередньою діяльністю людини. Ця емоція здебільшого координує *основи* поводження людини. Естетична емоція здебільшого йде «про запас», принаймні в сучасної людини...»³. Естетична емоція при цьому розглядається лише як додаткова «службова» емоція, що супроводжує «емоцію ідеологічну».

І В. Коряк, який певний період був близький до «лівих», ототожнюючи естетику з естетством, формалізмом, ладен викинути її на смітник історії разом з іншими атрибутами буржуазної культури. В 1921 р. він пише: «Індустрія зруйнувала стару красу, і це болоче відчували люди минулого ладу. В життю феодалів було багато краси в самому по-

¹ Див.: «Зорп грядущего», 1922, № 3-4, стор. 125.

² О. Влизько. Марксизм, що підлягає спростуванню.— «Нова генерація», 1928, № 12, стор. 419. Див. також: О. Влизько. Проти емоціональних романів. Думки про прозу та вірші.— «Універсальний журнал», 1929, № 6.

³ О. Полторацький. Мова поетична і мова практична.— «Нова генерація», 1927, № 1, стор. 53; див. також його праці: На захист марксистської теорії мистецтва.— «Нова генерація», 1928, № 6, Літературні засоби. Спроба соціологічної аналізи, X., 1928; та ін.

буті. Буржуазія внесла розкол між красою і життям, ні до краси було, коли треба «заробляти», надавати акції і реальності. Зате в мистецтві треба було створити те, чого бракувало в життю, і ось буржуазія споруджує культ краси, твориться ціла, доти невідома наука про красу — «естетика». Вже в цьому виявила себе нова класа індустріальна, класа машинкової, механічної досконалості: до мистецтва вона підійшла практично, з наукової точки погляду»¹.

Неважно помітити, наскільки виразно перегукується автор цих рядків з теоретиками «індустріального», «виробничого мистецтва». Нерозуміння природи естетичної емоції і естетичного почуття взагалі цілком логічно приводило ліфівців до заперечення мистецтва, естетичної діяльності, ототожнення її з виробничою діяльністю.

Значно більшу гнучкість в цьому питанні виявив В. Блакитний. Протестуючи проти ототожнювання мистецтва і спорту та мистецтва і науки, він наголошує на тому, що мистецтво має справу з емоціями, хоч при цьому він виступає й проти того, щоб пов'язувати одні надбудовні явища з розумом, а інші — з почуттями: «Ми не знаємо, чи зникнуть при комунізмі емоції, чи психофізично людина так переродиться, що стане якоюсь самоосвітленою кулею, буде складатися лише з одної голови, з одного мозку, чи буде щось інакше, будуть якісь може нові трансформовані старі емоції, тому не знаємо, чи буде мати в комунізмові місце мистецтво в тій чи іншій мірі»².

Загалом слід відзначити, що в 20-і роки переважають надто загальні або надто крайні міркування: «бути чи не бути» красі, естетичному відношенню до дійсності тощо. Нерозуміння теоретичного і практичного значення розробки проблеми прекрасного часто супроводжується войовничими випадками проти тих, хто обстоює потребу з'ясування природи краси, естетичного почуття. Підкреслений антиестетизм, вульгарний соціологізм не могли сприяти науковій розробці філософсько-естетичних категорій і з'ясуванню їх співвідношення з категоріями ідеологічними та політичними.

Для цього періоду актуальною є не стільки проблема сутності естетичного, визначення його природи і специфіки, скільки проблема його корисності. Це приводило до того, що на перший план висувалася вузько утилітарні принципи, абсолютизувалися найбільшчі цілі пролетаріату, а все інше проголошувалося зайвим — естетством, буржуазною вигадкою, яка тільки дезорганізує свідомість пролетаріату. Тягар вульгарно-соціологічних помплек не давав можливості теоретикам з'ясувати

¹ В. Коряк. Футуризм український і польський.— У кн.: Жовтень, X, 1921, стор. 109—110.

² В. Блакитний. Без маніфесту.— Цит. за кн.: Шляхи розвитку української літератури. Літературна дискусія. 1925—1928, X, 1928, стор. 26.

соціальну природу прекрасного, проблему корисності самої краси, естетичної насолоди.

Розглядаючи проблему співвідношення краси і корисності, теоретики 20-х років виходять переважно з естетики Плеханова. Як відомо, Плеханов вважав, що прекрасним може бути тільки те, що корисне для людини, тобто має значення в боротьбі за існування. В основі естетичної насолоди лежить корисність «суспільної людини». Проте якщо корисний предмет не є джерелом естетичної насолоди, він не буде прекрасним, не матиме нічого спільного з мистецтвом. Тому в основі суджень про прекрасне лежить суспільна корисність, корисність *цілого*, яка не виключає безкорисливості естетичного явища для окремої особи, для індивідуально-естетичного сприйняття.

Індивідуальна й психологічна безкорисливість впливає з суспільної користі, вони існують в діалектичній єдності. Отже, Плеханов розрізняє підхід окремої людини і точку зору суспільного роду, класу, висловлюючи думки, близькі до тих, які висував Маркс, обстоючи родову сутність естетичного. За Плехановим, для суспільної людини утилітарна точка зору зовсім не збігається з естетичною: корисність пізнається розумом, розрахунком, краса — споглядальною здатністю, інстинктом, причому галузь споглядання значно ширша за галузь розрахунку. Насолоджуючись прекрасним, суспільна людина не усвідомлює його корисності для себе, з якою зв'язується нею уявлення про цей предмет, тому головною рисою естетичної насолоди є безпосередність.

Дослідники 20-х років поділяють погляди Плеханова про історичний розвиток естетичних понять залежно від суспільної практики. Прекрасне як категорія оцінки розглядається в діалектичній єдності суб'єкта і об'єкта. Поняття людей про красу змінюються з розвитком матеріальних умов життя суспільства, вони мають класовий характер. Прекрасне не існує незалежно від суспільної свідомості людей. Завдання полягає в тому, щоб розкрити, як естетичне прекрасне проймає всі інші прагнення людей.

Як же сприймають естетичні ідеї Плеханова представники естетичної думки 20-х років, для яких він був найбільшим авторитетом? Вони беруть з концепції видатного теоретика передусім думку про те, що в основі естетичного, зокрема мистецтва, лежить корисність — економічна потреба, неестетичні інтереси і прагнення. А раз мистецтво виникає не з чисто естетичних прагнень, то й мета його не може бути чисто естетичною; вона обов'язково включає в себе позаестетичні мотиви.

У книжці І. Гірна, що була видана на Україні, правильно відзначалося, що співвідношення утилітарної і естетичної функції змінюється залежно від художнього рівня творчості. При створенні і сприйманні мистецтва не можна заперечувати ролі суб'єктивної незалежності так само, як не можна заперечувати можливості для істинного мистецтва

піддаватися впливові побічних інтересів¹. При цьому підкреслювалося, що не завжди можна розмежувати, де закінчуються позаестетичні мотиви і де починаються чисто естетичні, оскільки вони проймають одне одного.

Автор кількох праць з теорії мистецтва Ф. Шміт обстоює думку, що естетичні почуття не мають нічого спільного з практичними почуттями і потребами людини. Мистецтво корисне і потрібне для суспільства, але його корисність не в тому, що воно збуджує в людині чуття краси. Більше того, Ф. Шміт взагалі вносить красу за межі мистецтва, заперечуючи також потребу людини в естетичній насолоді². Такий, власне, висновок робили й інші дослідники, для яких між естетичним і іншими потребами людини пролягав прірва. На цій підставі часто заперечувалося мистецтво і краса, їх позитивна роль у суспільстві. В подібних міркуваннях нерідко посилалися на Плеханова. Тимчасом таке ставлення до естетичних явищ не мало нічого спільного з поглядами Плеханова. Завдання наукової естетики Плеханов вбачав не стільки в тому, щоб констатувати, що мистецтво виражає не тільки ідею, а й інші прагнення людини, оскільки в тому, щоб виявити, як ці інші прагнення знаходять своє відображення в поняттях про прекрасне і як вони, самі видозмінюючись в процесі суспільного розвитку, змінюють також і ідею прекрасного. З цього видно, що Плеханов дав правильну методологічну основу для розв'язання діалектики естетичного і утилітарного. Що ж до представників естетичної думки 20-х років, то вони, висуваючи на перший план утилітарні, ідеологічні і політичні проблеми, не досить уважно ставились до принципіальних положень Плеханова. Згодом у багатьох з цих діячів ставлення до тих або інших естетичних категорій децю змінювалося. Це особливо яскраво видно на прикладі В. Коряка. Якщо на початку 20-х років слово «краса» для нього було ознакою естетства та чистого мистецтва, то поступово він приходив до більш правильних суджень. Відштовхуючись від положень М. Чернишевського про прекрасне, В. Коряк твердить, що «красивим у певному суспільстві вважається те, що подобається більшості котрогось суспільства»³. В. Коряк схильний заперечувати суспільне значення естетичної насолоди. «Насолода з мистецтва в свідомості індивідуального споживача є процес цілком позбавлений позаестетичних (тобто суспільнозначимих.— Авт.) чинників»⁴, тобто естетична насолода як пасивне споглядання залишається в собі, не впливаючи на суспільні дії. Краса, з точки зору Коряка, безпосередньо не пов'язана з призначенням мистецтва. Естетична насо-

¹ Див.: И. Гирн. Происхождение искусства, X., 1921, стор. 12.

² Див.: Ф. И. Шмит. Искусство. Его психология, его стилистика, его эволюция. X., 1919; його ж. Искусство как предмет обучения, X., 1923.

³ В. Коряк. Организация Жовтневої літератури, X., 1925, стор. 9.

⁴ Там же.

лода супроводжує чи може супроводжувати сприйняття твору, проте не становить його сутності. Насолода мистецтвом не містить у собі нічого позаестетичного — цим самим знімається проблема естетичної функції мистецтва і визнається за ним лише здатність відображати певні явища дійсності, агітувати за певні ідеї тощо, а не впливати на людину за допомогою естетичного переживання.

Проте В. Коряк не був послідовним у своєму негативному ставленні до естетичного. У полеміці з М. Хвильовим він твердить, що естетичний акт — не тільки чуттєве споглядання, а й складний стан, який включає багато ідеологічних моментів, тобто, що естетичне пов'язане з іншими прагненнями людини. Він говорить про *евдаїмоністичне* завдання мистецтва, яке виявляється або в гедонізмі, або в утилітаризмі. Засуджуючи гедонізм як шукання особистої втіхи кожним для себе, В. Коряк захищає утилітаризм як «соціальне шукання щастя». Тому красиве, прекрасне пов'язане з суспільно-утилітарним: «Красиве те, — пише він, — що здається за корисне, що має значення в класовій боротьбі. Звичайно, для громадської людини утилітарний погляд не є однако-вий з естетичним. Величезне значення мистецтва в тім і є, що воно визволяє конкретну людську одиницю від її самостійності, допомагає розтопитись у величезнім морі колективу, в класі»¹.

З іншого боку, В. Коряк відзначає, що естетичне судження є не просте визнання факту, а оцінка його: «Естетичний акт є естетичне сприймання, творчість уяви й гармонізована праця всіх людських здатностей»². Естетичний смак має соціальний характер. Тому те, що не може перетворитися на соціальне почуття, не може й естетично сприйматися: фізичний біль, фізична насолода. Такий підхід до природи естетичного почуття і зумовив негативне ставлення В. Коряка до естетики неокласиків, в яких він бачив жерців чистої, одвічної, вільної від соціального переживання «краси». Критикує він і «технологічний критерій» краси у Богданова, який вважав, що краса поезії є струнке поєднання, організація образів. В. Коряк бачить тут ігнорування суспільно-значимого змісту, відповідності форми і змісту.

Зв'язок естетичного з громадською позицією митця підкреслює й К. Довгань. Він вважає, що всякий, хто не визнає мистецтва для мистецтва, уже тим самим ставить перед мистецтвом якісь громадські завдання. Художній твір повинен задовольняти естетичні потреби людини, проте повинен це робити так, щоб водночас впливати на психіку читача і змінювати її «певним способом у певнім напрямі»³.

¹ В. Коряк. В болях, Х., 1933, стор. 178.

² Там же.

³ Кость Довгань. Чергова проблема (нарис про читача). — «Життя і революція», 1926, № 2-3, стор. 74.

Про індивідуальну і водночас суспільну природу естетичних смаків і почуттів говорить О. Слісаренко, пояснюючи це тим, що кожна людина «є продуктом історичних умов». Спільність же смаків окремих груп суспільства породжується спільністю історичних умов, «під впливом яких складаються загальні підвалини естетичних уявлень»¹. Тому й існує можливість говорити, скажімо, про пролетарську естетику, відмінну від критики, що об'єднує як загальнокласові естетичні норми, так і суб'єктивні смаки.

Принцип краси щодо мистецтва застосовується надзвичайно рідко і не вважається абсолютно необхідним. У багатьох випадках оцінка творів з точки зору краси зустрічається як щось вороже й непотрібне для мистецтва. І висловлювання тих дослідників, які все ж вважають за неможливе оцінювати художні явища поза естетичним відношенням, нерідко розцінюються як захист «мистецтва для мистецтва», чистої краси. З цього погляду вся сукушність естетичних вимог розглядається як вияв естетизму, що не має нічого спільного з мистецтвом. Помилка більшості дослідників того часу полягає в тому, що красу в мистецтві вони пов'язують переважно тільки з художньою формою, не бачать естетичної природи художнього змісту. В цьому пущкітї соціологічні теоретичні сходяться з своїми антиподами — формалістами.

В ствердженні такого погляду відіграв свою роль і Г. Плеханов, хибні або помилкові положення якого критикою 20-х років були доведені до абсолюту. Так, наприклад, В. Коряк, говорячи про пасейзм, модернізм, символізм тощо як різні прояви естетизму, критикує їх за те, що вони вбачають своє завдання в тому, щоб «зодягти будь-який (байдуже!) матеріал у загальну скінчену форму, котра є втіленням т. з. «краси»².

Т. Степовий, розглядаючи питання про прекрасне в природі і в мистецтві, відзначає, що його не можна розв'язувати однозначно. На його думку, визначення природи одним із джерел прекрасного і ставлення до прекрасного в природі як до вищого, ніж прекрасне в мистецтві, вимагає також визнання значення активності художника щодо природи, бо митець не копіює природу з точністю фотографа, а творить, вкладаючи в твір своє світовідчуття, своє соціальне і індивідуальне «я». «Активність митця вносить в художній твір саме той елемент, що класові ідеї одягає в форми, в яких вони одержують свій художній вигляд. Ця «мистецька тога» іноді підкреслює і випинає наперед класові ідеї, іноді ж вона, навпаки, їх прикриває, і лише уважний аналіз дає можливість через художню поверхню докопатися до соціального підгрун-

¹ О. Слісаренко. В боротьбі за пролетарську естетику.— «Вашіте», зшит I, X., 1926, стор. 18.

² «Шляхи мистецтва», 1923, № 5, стор. 46.

ту»¹. Правда, характер цієї активності він уявляє надто вузько — як класове ставлення і тільки, а прекрасне, естетичне пов'язує лише з «мистецькою тогою», художньою формою, а не з суттєвою стороною відношення митця до дійсності. Та декому здавалося, що й краса форми — річ необов'язкова. У відповідь на подібні міркування Б. Якубський слушно зауважував, що без прекрасного немає мистецтва, що краса форми так само необхідна творам, як і краса ідейного змісту².

На думку С. Щупака, естетичні почуття виникають і розвиваються тільки у суспільної людини, «здатної свідомо сприймати красу». Спираючись на думки К. Маркса, С. Щупак робить висновок, «що виникнення й розвиток естетики є не тільки продукт суспільного буття й свідомості, а залежить ще від певного матеріального стану людського суспільства. Естетичні чуття виробляються і розвиваються в процесі творчої виробничої діяльності»³.

Як відзначав М. Могилянський, краса дає людині естетичну насолоду, що впливає на розум і почуття людини, певним чином організовуючи її психіку. Говорячи про вплив прекрасного на людину, він посилається на Дарвіна, який вважав, що ворота естетичних смаків — ворота щастя: «Не розуміє величезного самостійного значення естетичної потреби той, — писав Могилянський, — хто з приводу самого констатування її як ргіта товепс мистецтва декларує неможливість визнавати в мистецтві лише розвагу, лише естетичні замилювання»⁴. Тому і говорити про «естетичну цінність» мистецтва зовсім не означає обстоювати «мистецтво для мистецтва». «Мистецтво дає розвагу й насолоду, але й розвага та насолода людські — річ цілком законна. Не можна, не слід звужувати завдання мистецтва завданням розваги й насолоди, але їх не треба з презирством відкидати. Глибоко хибним є міркування тих, які вважають насолоду за щось буржуазне, або як щось тотожне з смакуванням»⁵.

Могилянський підкреслює величезне виховне значення естетичної насолоди, естетичного фактора взагалі: «Задоволення естетичної потреби остільки ж не єсть лише розвагою, лише естетичним замилюванням, оскільки не лише розвагою, не лише замилюванням в смаковому відношенні єсть задоволення голоду — їжа»⁶. Автор з усією рішучістю ви-

¹ Т. Степовий. Задачі літературної критики. — «Плужанин», 1927, № 9-10, стор. 42.

² Див.: Б. Якубовський. Соціологічний метод у письменстві, К., 1923, стор. 33.

³ С. Щупак. Маркс, Енгельс і мистецтво. — «За марксо-ленінську критику», 1933, № 3, стор. 4.

⁴ Шлях розвитку сучасної літератури. Диспут 24 травня 1925 р., К., 1925, стор. 44—45.

⁵ Там же, стор. 102.

⁶ М. Могилянський. Література як соціальний факт і як соціальний фактор. — «Життя і революція», 1925, № 11, стор. 44.

ступає проти міщанського розуміння насолоди, проти отожднення естетичних емоцій з насолодою, захищаючи право на неї від «чернечого аскетизму» та «від декадентського невміння бути вільною людиною»¹. Споглядання краси і насолоди мистецтвом є важливим моментом характеристики мистецтва як суспільного фактора. Саме через це «соціальна чинність мистецького твору просто пропорціональна його художності» і тому «художність, естетика не зовнішня оздоба, не забавка, не лоскотання п'яток, а важливий фактор емоціонального впливу мистецтва». І чим досконаліша форма твору, тим більша і його здатність виконувати позаестетичні (особливо моральні) завдання. У зв'язку з цим не слід забувати про міцну традицію тенденційної поезії та естетичний досвід Плеханова, який твердив, що митець повинен виражати ідеї як митець і що зниження естетичності є і зниження соціальної заразності, соціальної чинності².

Роль і значення естетичної емоції обстоює і В. Юринець, який закликає «раз назавжди покласти край легенді, буцімто лірична емоція — щось пасивне, тільки егоцентричне, а не центробіжне, не таке, що захоплює, пориває в свій вир оточення»³. Емоції він розглядає як зв'язуючу ланку, яка «світ споглядання наближає до світу дії... лірика діє на читача не стільки своїм змістом, скільки властивістю збагачувати його практичні настановлення, нахили, діяння»⁴.

Розглядаючи погляди Плеханова на виникнення почуття краси, С. Федчишин піддає критиці Юма і Канта, які це почуття повністю позбавляють об'єктивного змісту, заперечуючи цим можливість естетики як науки. Марксистська ж естетика не зводить естетичне до суб'єктивних почуттів, вона визнає об'єктивні критерії естетичного смаку, вимагає брати до уваги властивості естетичного об'єкта, вивчати естетичні явища у зв'язку з іншими явищами та інтересами. За своєю природою естетичні явища і об'єктивні і суб'єктивні водночас. Тому не мав рації і Писарев, який, подібно до Юма, всі естетичні поняття і судження вважав за однаково законні. Ідея прекрасного в історичному розвитку соціально зумовлена. І Чернишевський, хоча й підходив до людини з погляду метафізичного матеріалізму Фейєрбаха, констатує мінливість прекрасного залежно від умов соціального життя⁵.

На новому етапі радянське мистецтвознавство вже нагромадило багатий досвід. Мистецтвознавці опанували найголовнішими положеннями діалектичного матеріалізму і естетичної спадщини класиків марк-

¹ М. Могилянський. Література як соціальний факт і як соціальний фактор.— «Життя і революція», 1925, № 11, стор. 44.

² Там же, стор. 43.

³ В. Юринець. Лірика Павла Тичини.— «Критика», 1928, № 1, стор. 34.

⁴ Там же.

⁵ Див.: С. Федчишин. Марксизм і естетика.— «Критика», 1928, № 4, стор. 27.

спазму-ленізму. Проте в 30—40-і роки теоретичне узагальнення набутого досвіду, розробка проблем естетичного відношення до дійсності зустрічає значні труднощі, категорія прекрасного, поступово випадає з мистецтвознавчих праць, а обережні спроби захисту ідеї про красу мистецтва кваліфікуються як прояви формалізму. Сутність естетичного відношення до дійсності, розуміння естетичних категорій висвітлюється переважно на матеріалі праць, присвячених історії естетики. Так, С. Федчишин, С. Щупак, М. Мухін, І. Очипський критикують гегелівське розуміння прекрасного як чуттєвий вираз ідеї краси абсолютного духа. Водночас вони відзначають, що у Гегеля прекрасне, в тому числі і мистецтво,— об'єктивна істина, яка може бути виразом народного духа, суспільного смаку, класовою істиною¹. Висвітлюючи проблему краси в естетиці Плеханова, С. Федчишин звертає увагу на аспекти, пов'язані з походженням краси, з критерієм пізнання краси мистецтва, діалектикою суб'єкта і об'єкта в естетичному, соціальному зумовленістю понять про прекрасне та естетичних смаків тощо².

В. Юринець піддає критиці кантівську теорію незаінтересованості суджень про прекрасне. «Марксистська естетика,— пише він,— мусить рішуче порвати з ідеєю абсолютної незаінтересованості й холодної об'єктивності, яку повинен викликати естетичний об'єкт. Відкидаючи гасло грубої, схематичної тенденційності, вона, з другого боку, не повинна нехтувати активними, діяльними потенціями, що пливуть з твору мистецтва, й ці потенції культивувати»³. У вченні Канта про прекрасне дослідник відзначає ще одну суперечність: мистецтво можливе тільки в суспільстві і водночас наші судження смаку мають апріорний, неісторичний характер, дані нам разом з нашою природою. В. Юринець нагадує, що дещо подібне є й у висловленнях А. Луначарського про значення прикрас у статевою доборі. Український філософ вважає такий погляд помилковим. «Прикраси і т. д. мали чисто полове призначення, й питання, власне, й полягало в тому, щоби в'яснити, яким чином завдяки суспільству ці полові моменти перейшли в естетичні. Тут не може йти питання про чисту спадковість, а про зміну функції завдяки суспільству»⁴.

Дехто з марксистів, зокрема Ф. Мерінг, ототожнювали естетику з історією мистецтва, вважаючи, що загальних естетичних критеріїв не

¹ Див.: М. Мухін. Про партійність естетики Гегеля.— «Життя і революція», 1932, № 10, стор. 130—131; С. Щупак. Маркс, Енгельс та мистецтво.— «За марксо-ленінську критику», 1933, № 3; І. Очипський. Філософія Гегеля, Луганськ, 1930; та ін.

² Див.: С. Федчишин. Плеханов як основоположник марксистської естетики.— «Критика», 1928, № 4.

³ В. Юринець. Естетика Канта в марксистському освітленні.— «Гарт», 1927, ч. 2-3, стор. 119.

⁴ Там же, стор. 121.

має. Проти такого ототожнення виступає В. Юринець. Він вважає, що естетика з своїм окремим об'єктом дослідження, відмінним від історії мистецтва, можлива, що поняття не можна виключати з естетичної оцінки й естетичного сприймання і що, хоча позаісторичних критеріїв і немає, «все ж таки ми можемо, аналізуючи продукційні відношення й зв'язані з ними ідеології даної суспільної формації, або якогось її відрізка, вияснити, чому в даний час дані судження смаку являлись обов'язковими й претендували на загальнозначимість»¹.

Критикуючи кантівську теорію естетичного, С. Щупак основні її хиби вбачає в запереченні ролі світогляду і суспільного досвіду. «Естетичність якогось предмету ми, па його (Канта.— *Ast.*) думку, сприймаємо незалежно від нашого світогляду, який, як нам відомо, сам виробляється в практиці життя й боротьби, а через апіорно дані нам, раніше ніж досвід, форми почуттєвості й розсудку»².

У визначенні природи естетичних законів українські теоретики стоять на позиціях марксистсько-ленінської естетики. Всі вони одно-стайно визначають об'єктивний характер естетичних законів, зумовлений усім ходом соціального розвитку суспільства. Однак у рамках основного питання філософії цілий ряд проблем залишається так би мовити в «згорнутому вигляді». Вони вимагають конкретизування щодо естетики.

Саме так стоїть справа з визначенням природи естетичного. Тому щодо визначення об'єктивності естетичного і розуміння об'єктивності самої естетичної сутності існують різні думки.

Естетичне тлумачиться як властивість самої дійсності, яка розкривається тим, хто її сприймає, незалежно від його суб'єктивних даних. Так або інакше, в цьому випадку об'єктивна основа чи передумова естетичного абсолютизується і ототожнюється з самим естетичним. В цьому питанні дослідники не йдуть далі революційно-демократичної естетики.

Світлюючи основні положення естетики М. Чернишевського, Т. Шевченка, дослідники неодноразово підкреслюють значення основних положень про прекрасне в боротьбі проти ідеалістичної естетики (Г. Радіонов, Гр. Скульський, Б. Буряк, А. Трипільський та ін.). При цьому одних повністю «задовольняє» естетика Чернишевського, його концепція естетичного вважається ними цілком прийнятною для естетики марксистської, інші ж відзначають наявність істотної різниці між революційно-демократичною і марксистською естетикою.

¹ В. Юринець. Естетика Канта в марксистському освітленні.— «Гарт», 1927, ч. 2—3, стор. 122.

² С. Щупак. Маркс, Енгельс та мистецтво.— «За марксо-ленінську критику», 1933, № 3.

Так, В. Буряк повністю згоден з твердженням Чернишевського про те, що прекрасне є життя, і навіть вважає, що Плеханов не мав рації, коли критикував Чернишевського за абстрактність і механічне розуміння суспільства¹. Так само підходить до естетики Т. Шевченка А. Трипільський².

Саме визначення прекрасного як життя завдяки винятковому інтересу до революційно-демократичної естетики, завдяки розробці естетичних поглядів художників минулого мало що нового вносить в інтерпретацію естетичної сутності. В переважній більшості праць констатується, що той або інший письменник чи митець вважав, що прекрасне в мистецтві має своєю основою прекрасне в житті або в твердженнях, що прекрасне об'єктивно існує в дійсності, становить таку саму властивість предметів і явищ, як і фізичні, хімічні та інші властивості, незалежні від людини. Автори нерідко і обмежуються загальними міркуваннями, такими як: «краса мистецтва в правді життя, перетвореній в художню правду», «формувати за законами краси — це значить формувати на основі науково виведених із самого життя закономірностей...»³. Цим самим спрощується розуміння прекрасного в мистецтві і прекрасного в дійсності.

Протягом тривалого часу найголовнішою ознакою марксистського розуміння естетичного вважалось твердження, що естетичні властивості предмета існують незалежно від поглядів і смаків суб'єкта, а будь-які спроби довести значення суб'єктивного фактора викликали звинувачення в суб'єктивізмі, ідеалізмі, кантіанстві тощо. Так, досліджуючи категорію прекрасного у І. Франка, К. Лойко звертає увагу на критику Франком кантівського визначення краси як чистої форми, як «ненавмисного мимовільного відображення і втілення ідеї». Дослідник показує, що Франко не обмежує мистецтво сферою прекрасного так само, як і не обмежує предмет в мистецтві, а вимагає аналізу прекрасного в дійсності. «Єдиний кодекс естетичний — життя», а естетика займається питаннями «краси чи то в природі, чи то в штуці», «то прекрасне нерозривно зв'язане з життям», — так підсумовує Лойко суть поглядів І. Франка на прекрасне⁴.

Дослідники естетичних поглядів революційних демократів дуже часто обмежувалися вказівкою на те, що останні визнавали первинність життя і вторинність краси. У зв'язку з цим вони принагідно критикували

¹ Див.: В. Буряк. Прекрасне в мистецтві — людина. — «Молодий більшовик», 1939, № 10, стор. 117—118.

² А. Трипільський. Естетичні погляди Т. Г. Шевченка. — «Молодий більшовик», 1939, № 3, стор. 93.

³ А. Трипільський. Про красу мистецтва, К., 1959, стор. 12.

⁴ К. М. Лойко. І. Я. Франко про категорію прекрасного. — «Наукові записки» (Київський університет), т. 15, 1956, зб. історико-філос. ф-ту, № 8, стор. 40.

Гегеля, який розкривав велике значення краси мистецтва. Виступаючи проти піднесення прекрасного в мистецтві порівняно з прекрасним у реальній дійсності, вони вважають, що прекрасне, як і сама дійсність, існує об'єктивно, незалежно від людини. Об'єктивна передумова прекрасного приймається дослідниками за саме прекрасне, не береться до уваги суб'єктивний досвід людини на шляху практично-матеріального та практично-духовного освоєння дійсності.

В. Воробйов, виходячи з спрощеного розуміння об'єктивності прекрасного, критикує концепцію прекрасного в естетиці М. Горького, яка відбилася в статті «Про книгу» (1925) та в нарисі «Про М. М. Пришвіна»: «В природі, яка нас оточує і ворожа нам, нема краси, красу створює людина сама з глибин своєї душі: так фінн перетворює свої болота, свої ліси і рудий граніт, де росте чахлий чагарник, так араб перекопує себе, що пустеля прекрасна. Краса народжується з прагнення людини її споглядати»¹. В. Воробйов вважає помилковою думку про зв'язок між уявленням про красу з перетворювальною діяльністю та інтересами людини. «Чи не ясно, — пише В. Воробйов, — що подібні висновки ніяк не можна зв'язати з матеріалістичним розумінням літератури і мистецтва як форми відображення реальної дійсності, тобто з тим основним висновком, що його обстоював сам Горький, незважаючи на свої окремі помилки»².

В ствердженні *об'єктивності* прекрасного в самому житті дослідник вбачає прояв матеріалістичних поглядів, а зв'язок уявлення про красу з самим суб'єктом проголошує помилковим, тим часом саме тут містяться важлива думка про необхідність врахування суб'єктивного моменту в розумінні естетичного, прекрасного. Згадаймо слова К. Маркса: «Природа, взята абстрактно, ізольовано, фіксована у відірваності від людини, є для людини ніщо»³. Неважко помітити, що вищенаведене висловлення М. Горького дуже близьке до думки К. Маркса.

Воробйов підійшов до естетичної концепції Горького з позицій естетики революційних демократів. На помилковість такого підходу вказав О. Чичерін. Він показав, що за Воробйовим Горький лише повторює сказане революційними демократами, а це неправильно⁴. Більш прийнятна точка зору В. Прожогіна та інших дослідників, чії праці В. Воробйов критикує за спробу «виправдати» помилкові висловлювання Горького про прекрасне. Ці дослідники відзначають складність пошуків «правильного, істинно матеріалістичного розуміння прекрасного»⁵.

¹ А. М. Горький. Несобранные литературно-критические статьи, М., 1941, стор. 483.

² В. Ф. Воробьев. А. М. Горький о специфике литературы и проблеме типического, Львів, 1958, стор. 178.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, М., 1956, стор. 640.

⁴ Див. рецензію О. Чичеріна на книгу В. Воробйова — «Жовтень», 1959, № 4.

⁵ В. Прожогин. Эстетика труда в творчестве М. Горького, стор. 240—241.

Природнича концепція естетичного, на зразок положення «незалежність світу від свідомості», нерідко виступала в очах критиків підставою для визнання того або іншого мислителя матеріалістом. Саму ж «об'єктивність» вони розуміють лише як природничу, не допускаючи думки, що об'єктивними стають і самі естетичні оцінки, почуття. Таке розуміння характеру об'єктивності естетичної сутності знайшло підтримку і в деяких теоретичних працях, зокрема у працях В. Романенка¹. Усвідомлюючи недостатність визначення Чернишевського «прекрасне є життя», дослідник все ж вважає, що прекрасне в природі існує як щось незалежне від людської практики, від процесу олюднення навколишнього світу. Естетичні властивості так само належать явищам дійсності, як і фізичні, хімічні та інші природні властивості; отже, природа на основа естетичного ототожнюється ним з самим естетичним. В. Романенко послідовно обстоює думку про те, що в навколишній природі краса існує незалежно від суб'єкта, що її сприймає.

Віддаючи належне думкам автора про необхідність збагачення краси, глибокого вивчення її законів, все ж слід відзначити логічну суперечливість його думок, невідповідність деяких наведених в ній фактів висновкам, які робляться з них, а самих висновків — діалектико-матеріалістичному принципу. «Об'єкт і естетичне відношення до нього, — пише Романенко, — не одне й те саме. Як потворні об'єкти не роблять мистецтво потворним, нищим, так і існування об'єктивно прекрасного не гарантує само по собі, що і його відображення буде прекрасним»². Тільки розкриття характеру естетичного відношення кінець кінцем дає можливість розв'язати питання про прекрасне мистецтво. Сутність естетичного відношення зовсім не покривається крилатою фразою: питання про природну красу — це питання про красу природи.

Як підтвердження об'єктивності природної краси В. Романенко та інші прихильники цієї концепції використовують висловлювання вчених — Дарвіна, Тімірязєва, Обручева, Павловського, для яких краса природи — це об'єктивно їй притаманна якість. Особливої уваги з цієї точки зору надається творчості М. Пришвіна. Розвиток пейзажу в літературі ХІХ ст. також вважається доказом того, що в основі сприйняття лежить об'єктивна необхідність, художня доцільність безперервного збагачення й конкретизації нашого естетичного чуття природи. Спираючись на природознавство, дослідники роблять висновок, що вся природа є «осереддя, або царина краси», що і в природі є явища, які нагадують мистецькі явища, і тому не можна відокремлювати естетичне від фізичних, матеріальних властивостей і якостей природи.

¹ Див.: В. Романенко. Об'єктивність прекрасного в природі. — «Вопросы литературы», 1964, № 1; його ж. Природознавство в світі краси. — У кн.: Правда життя, К., 1964; та ін.

² В. Романенко. Чуття краси не знає меж. — «Прапор», 1963, № 2, стор. 80.

Та обставина, що природа дійсно включається в суспільну практику і що краса природи відбивається в явищах мистецтва і має суспільну цінність, на думку В. Романенка, створює лише *ілюзію*, пібито вона вперше породжується тільки людською психікою і суспільною практикою. Насправді ж краса дійсності й краса суспільна, створена розумом і руками людськими та реалізована у художніх явищах, «це і є та єдність протилежностей, котру ніяк не здатна досягнути склетична думка деяких наших естетиків»¹.

Перетворюючи дійсність, людина перетворює й саму себе: навколишній світ олюднюється, набуває особливого змісту для людини, а це і є джерелом естетичного почуття. Прихильники «природничої» концепції вважають, що в основі естетичного лежить об'єктивний закон саморозвитку матерії. Вся суть переноситься на об'єкт, характеристику таких його формальних якостей, як симетрія, пропорціональність, співрозмірність тощо. Сфера і форми прекрасного надзвичайно різноманітні, але вони залежать від біо-соціального досвіду людини. Тільки в контексті цього досвіду відзначені властивості предметів можуть стати прекрасними.

«Природнича» концепція естетичного ігнорує проблему єдності суб'єкта і об'єкта, поза якою немислиме розкриття специфіки естетичного відношення людини до дійсності. Філософський зміст естетики і дає можливість зрозуміти, що уявлення про красу нерозривно пов'язані з усім біо-соціальним досвідом суб'єкта.

Значного поширення «природнича» концепція набула серед літературознавців, особливо серед істориків літератури, для яких вона й досі залишається відправною точкою зору при розгляді художніх творів.

Марксистська естетика не може задовольнитись природничою концепцією прекрасного. Об'єктивність естетичних явищ безсумнівна, проте ця об'єктивність відрізняється від чисто природничої об'єктивності. Про естетичні явища ми не можемо говорити як про вияв буття, що незалежне від свідомості. Визначаючи первинність буття, незалежність його від свідомості, марксизм не робить свідомість пасивним реєстратором дійсності (що випливало з положень революційно-демократичної естетики, яка спиралась на метафізичний матеріалізм). Перенесення основних принципів естетики революційних демократів у марксистську та паївно-реалістична інтерпретація теорії відображення привели до псевдомарксистського розуміння об'єктивності естетичних явищ.

Намагання подолати хибність «природничої» концепції естетичного викликало появу теорії «естетичних якостей дійсності», згідно з якою естетичні якості розглядаються як суспільні за походженням і природні

¹ В. Романенко. Правда життя, К., 1964, стор. 156.

за своїм зовнішнім буттям і виявленням. Найбільш повно ця концепція була розроблена В. Вансловим та Л. Столовичем. На Україні вона не знайшла підтримки, навпаки, викликала рішучі заперечення з боку багатьох дослідників. Так, В. Іванов вважає, що ця теорія не може пояснити, як суспільні відносини встигають проникати в об'єкти раніше, ніж ці об'єкти стануть доступними людській діяльності¹. В. Кудін доводить, що об'єктивність прекрасного зовсім не в тому, що існують якісь одвічні якості чи властивості матерії, які можуть викликати естетичне почуття, а в тому, що воно — результат перетворювально-практичної діяльності людини².

Природу естетичного можна зрозуміти тільки на основі діалектичного розуміння взаємодії об'єктивного і суб'єктивного. Не можна обмежуватися рамками предмета самого по собі, як це робить «природнича» теорія естетичного. Об'єктивні властивості навколишньої дійсності переломлюються в суб'єктивних уявленнях, здатність усвідомлення прекрасного, що існує об'єктивно в природі, є результатом історичного розвитку людства.

Такий погляд на об'єктивність прекрасного висловлювали деякі дослідники ще до війни. О. Дорошкевич, аналізуючи методологічні принципи революційно-демократичної естетики, на основі марксистської теорії пізнання критикує положення Чернишевського про те, що мистецтво повинно бути копією об'єкта, фактів реального життя. Дослідник вважає, що Чернишевський не зміг розв'язати питання про діалектику суб'єкта і об'єкта в естетичному, про співвідношення поезії і дійсності. Замість діалектичної єдності він висуває принцип тотожності суб'єкта і об'єкта, вимагаючи від мистецтва тільки копії життя³. Про це, власне, говорить і Є. Перлін (з приводу статті М. Григор'єва про естетичні погляди Чернишевського): Чернишевський «не вирішує питання про об'єктивну красу, красу зовнішнього світу» і «в цьому виявляється (за Плехановим) зв'язок Чернишевського з ідеалістичними естетичними системами»⁴.

Як відомо, Плеханов відзначав, що естетика Чернишевського не дає відповіді на питання, чому в людей однієї епохи, одного суспільного класу існують одні естетичні поняття, а в людей іншого суспільного положення й іншого часу — інші, що естетика його не з'ясовує причинного зв'язку між умовами життя людей і їх естетичними смаками, що

¹ Див.: В. Іванов. О некоторых противоречиях теории эстетических качеств. — «Философские науки», 1962, № 3.

² Див.: В. О. Кудін. Естетика, К., 1962, стор. 69.

³ Див.: О. Дорошкевич. Методологічна концепція в «Історії українського письменства».

⁴ Є. Перлін. По російських журналах. — «Критика», 1928, № 2, стор. 1.

увага Чернишевського зосереджується не на тому, що є в дійсності, а на тому, що мало б бути, якби людина керувалася розумом¹. Плеханов показав абстрактність підходу Чернишевського, в поглядах якого дається взник механістичне розуміння суспільства. Відмінність людини від тварини, на думку Чернишевського, полягає в більшій розумності людини, внаслідок чого з'ясування суспільних законів він шукає в людському розумі. Саме через це прекрасне опиняється поза суспільною діяльністю людини.

Відзначаючи важливість критики з боку М. Чернишевського гегелівської концепції прекрасного, дослідники констатують, що він доходить до надмірної апології життя і дійсності, до вимоги механічного копіювання її мистецтвом, обмеження ролі творчої фантазії. «В цьому основна хиба теорії реалізму у Чернишевського,— пише Скульський,— в цьому основна відмінність його теорії від соціалістичного реалізму, поєднуючого реалізм з романтизмом, типовий показ теперішнього; з умінням в кількісних наростаннях теперішнього бачити якісні зміни в майбутньому»².

Гр. Скульський твердить, що визначення Чернишевським прекрасного є справжнім матеріалістичним життєствердженням, цілковитою реабілітацією чуттєвої дійсності всупереч блідим ідеалістичним абстракціям; водночас наголошує на тому, що Чернишевський визнає за прекрасне лише дійсність, яка відповідає нашим поняттям. Ця теза, на думку Гр. Скульського, повністю втілюється тільки в соціалістичному реалізмі. Основну ж тезу Чернишевського: «прекрасне є життя, яким воно повинно бути», необхідно переосмислити «по-новому в дусі марксизму-ленінізму і при такій умові взята стосовно до нашого мистецтва, не тільки повністю себе виправдовує, але й визначає одну із істотних сторін соціалістичного реалізму»³.

На цій обмеженості концепції Чернишевського наголошує і Г. Радіонов, аналізуючи критику Чернишевським твердження Гегеля «прекрасне, створюване мистецтвом, вище від прекрасного в об'єктивній дійсності», оскільки людські інтереси «зображаються в художньому творі частіше і прозоріше, ніж це можливо на основі іншої нехудожньої діяльності», то завдяки цьому «твір мистецтва стає вище всякого продукту природи, який не зробив цього переходу через дух»⁴. Саме цю думку критикує Чернишевський з точки зору визнання прекрасного як такого, що об'єктивно властиве природі, незалежне від людини. Звідси у Чер-

¹ Див.: Г. В. Плеханов. Сочинення, т. VI, стор. 16.

² Гр. Скульський. Проблема естетики Чернишевського.— «Літературна критика», 1939, № 10, стор. 14.

³ Там же.

⁴ Гегель. Естетика. Сочинення, т. XII, М., 1938, стор. 31.

пишівського ідея механічного копіювання життя, надмірна апологія дійсності порівняно з мистецтвом, сумнів у тому, чи може художник змалювати пейзаж краще від живої природи.

Разом з тим українські дослідники (Г. Радіонов, Гр. Скульський і М. Поляков) підкреслюють надзвичайну важливість догадок Чернишевського про соціальну природу прекрасного. «Тут у впливі соціального фактора,— пише Г. Радіонов,— показано, як біологічно міняється зовнішність класової людини і як міняються її погляди на красу»¹. Та соціально-класовий аналіз естетичних понять обмежується міркуванням Чернишевського про красунь. Г. В. Плеханов вважав, що якби Чернишевський застосував цей принцип до всієї історії мистецтва, він вчинив би величезний переворот у мистецтвознавстві.

У Чернишевського, як і у Фейербаха, підхід до людини, а отже, і її смаків, уявлень про прекрасне має антропологічний характер і не враховує соціально-економічні умови життя, внаслідок чого Чернишевський є матеріалістом у філософії і ідеалістом у питаннях історії. Саме тому він, правильно вказавши на життєву основу прекрасного, не зміг зрозуміти практично-чуттєвої діяльності людей. У зв'язку з цим М. Поляков не тільки відзначає основний недолік проблеми прекрасного у Чернишевського, а й розвиває своє розуміння прекрасного, спираючись на положення діалектичного матеріалізму: «Ми зовсім не заперечуємо, що краса зумовлена об'єктивними властивостями речей. Але естетичне почуття є почуття *суспільної* людини, отже, краса, по-друге, відзначена нерозривною єдністю з чуттєво-практичною діяльністю»².

Прекрасне невіддільне від суспільної діяльності людини. Посилаючись на Маркса, Енгельса, Плеханова, дослідник показує, що почуття краси є специфічно людське почуття, яке перебуває у тісному зв'язку з суспільним виробництвом: «Естетична потреба, естетичне почуття не є щось біологічне, однаково властиве і людині і тварині, а результат тривалого розвитку матеріального і духовного виробництва, поступового збагачення людської особи, продукт олюднення почуттів людини»³. Марксизм ставить проблему краси залежно від діалектичного розуміння людського суспільства і його взаємовідношення до природи, тому, хоча певні естетичні властивості золота й срібла існують об'єктивно, незалежно від людини, естетичною формою вони стають лише в певному суспільстві, в якому існує протилежність між класами, між багатством і бідністю, в якому багатство, зрештою, виявляється в золоті. Для дея-

¹ Г. Радіонов. Академічна естетика і М. Чернишевський.— «Образотворче мистецтво», 1939, № 11, стор. 30

² М. Поляков. Эстетические воззрения Н. Г. Чернышевского.— «Наукові записки» Ворошиловградського педагогічного інституту, 1940, № 1, стор. 31.

³ Там же, стор. 32.

ких же африканських племен, за Плехановим, таку саму роль відіграє залізо¹.

Як показав К. Маркс, чуття краси є специфічно людське почуття, що перебуває в тісному зв'язку з суспільним виробництвом. Г. Плеханов в «Листах без адреси» теж відзначає залежність естетичної діяльності від праці. Основним же недоліком концепції Чернишевського є те, що він не зрозумів діалектики суспільного і природного. Тому Гр. Скульський та М. Поляков підкреслюють, що радянське мистецтво вимагає більш глибокого і багатостороннього визначення прекрасного. Твори великих реалістів минулого свідчать, що прекрасне — не тільки художня досконалість творів, а й об'єкт змісту. Уважно аналізуючи висловлювання К. Маркса про роман Е. Сю «Паризькі таємпці», зокрема думки про образ Флер де Марі, про людяність, гуманізм, М. Поляков показує, що прекрасне є відображенням розумних зв'язків між людиною і природою, є гуманізмом, тобто повним звільненням усіх людських почуттів і властивостей, олюдненням їх, що можливе лише в результаті знищення приватної власності. Тому прекрасною є людина, всі людські почуття і властивості якої глибоко людяні і якою рухають не дрібноеготичні почуття власника, а дійсно людські почуття². З цієї точки зору прекрасне вороже буржуазному суспільству з його презирством до природи, до мистецтва, до людини. І ці сторони прекрасного, в якому естетичний ідеал зливається з ідеалом етичним, «пояснюють чому тільки соціалістичне суспільство дає митцю якнайширші можливості для створення прекрасних творів, для створення істинно прекрасного»³.

У зв'язку з проблемою пізнавального значення літератури і мистецтва інший український дослідник А. Гозенпуд говорить про історичну зумовленість і мінливість понять краси, про можливість перетворення прекрасного в потворне, а потворного в прекрасне, про те, що «коло життєвих явищ, втілюваних у мистецтві, мислимих в естетичному плані, безконечно різноманітне й динамічне»⁴. Прекрасне не є природженою властивістю самої природи, а розвивається в людині в процесі її трудового і суспільного життя, тому, зрозуміло, еволюційний розвиток категорії краси нерозривно пов'язаний з усіма етапами людської історії. І кожна нова епоха приносить своє розуміння прекрасного; в творах мистецтва відбивається не лише індивідуальний геній митця, а й геній народу, світ його почуттів, прагнень, розуміння краси. Прекрасне пов'я-

¹ М. Поляков. Эстетические воззрения Н. Г. Чернышевского.— «Научные записки» Ворошиловградского педагогического института, 1940, № 1, стор. 91.

² Див.: Там же, стор. 33.

³ Там же, стор. 34.

⁴ А. А. Гозенпуд. Мистецтво і література та їх пізнавальне значення, К., 1941, стор. 14.

зане з суспільною користю і не існує ізольовано від мистецтва, тому точне визначення змісту цієї категорії не можна дати, абстрагуючись від сфери її практичного втілення. Краса в мистецтві — це здатність викликати у читача, слухача, глядача радість життя, повноту світосприймання, любов до всього, що полегшує існування людини, ненависть до всього, що спотворює¹.

Надзвичайно важливе значення для розкриття суспільного характеру естетичного мало вивчення праць К. Маркса, розробка і творчий розвиток його концепції «олюднення» як практично-матеріального освоєння людиною світу. Це і було вирішальним моментом на шляху до діалектично-матеріалістичного розуміння сутності естетичного освоєння людиною дійсності. Природа естетичного не може бути розкрита без дослідження взаємодії об'єкта і суб'єкта, їх взаємодії в процесі практики. Діалектика природної і людської сутностей естетичного привертала увагу Гегеля, Фейєрбаха, Чернишевського, К. Маркса. Не обминають її і радянські дослідники, прагнучи показати, як об'єктивно-прекрасне, зміст якого соціально зумовлений, реалізується в індивідуальному сприйнятті і на відміну від понять науки супроводжується якісно-своєрідним чуттєво-емоціональним переживанням суб'єкта². З цієї точки зору критикується концепція естетичних якостей дійсності, за якою творча і сприймаюча функції одного й того самого реального суб'єкта — суспільної людини виявляються абстрактно відділеними, а свідомість протиставляється реальності, суспільному життю людей. На думку іншого дослідника, слід враховувати, що «свідомість одержує і містить в собі свою суспільну сутність і міру безпосередньо, будучи суб'єктивною стороною практики, а не набуває її через пізнання якихось особливих якостей об'єктів»³.

Змішуючи свідомість з пізнанням, теорія естетичних якостей намагається ототожнити практичні взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом з гносеологічним відношенням свідомості і буття. Естетичне відношення тут обмежується суб'єктивним відображенням, пізнанням об'єктивних естетичних якостей, тоді як в дійсності активність суб'єкта виявляється в його здатності практично змінювати властивості об'єктів, досягаючи результатів, які мають смисл і значення для нього. В діяльності суб'єкта природне зливається з суспільним, і природа стає посередником між людьми в суспільному русі, а естетичне почуття і свідомість — відображенням цього процесу в переживанні суб'єкта.

¹ А. А. Гозенпуд. Мистецтво і література та їх пізнавальне значення, стор. 14.

² Див.: О. Одянов. Г. В. Плеханов про категорії естетики.— «Радянське літературознавство», 1960, № 3, стор. 42.

³ В. Иванов. О некоторых противоречиях теории эстетических качеств.— «Философские науки», 1962, № 3.

Взаємовідношення єдності об'єктивного і суб'єктивного в естетичному розгляді В. Кудін, В. Мазепа, М. Шамота, П. Гаврилюк, М. Тофтул та ін.¹ В. Кудін вважає, що цілеспрямована людська діяльність створила «новий світ», який розвивається за законами краси. На його думку, суспільний характер естетичного властивий лише суспільній людині: «Можна беззаперечно твердити, що складна гама людських почуттів впливає і формується па тій стадії, коли природа набуває рис і якостей людського, а це відбувається в процесі цілеспрямованої людської праці»².

В. Мазепа підкреслює вирішальну роль суспільно-історичної практики в естетичному відношенні людини до дійсності. Естетичне усвідомлення людством матеріального світу виступає як вторинне щодо практичного освоєння і перетворення його. Дослідник вважає, що об'єктивна природна основа естетичного смаку існує незалежно від свідомості людини. Такі ж якості предметів, як симетричність, пропорціональність, гармонія тощо, являють собою можливість естетичного, яка стає «естетичною дійсністю» лише в суспільстві. Тому об'єктивний зміст естетичного не можна з'ясувати на основі аналізу лише природних властивостей предметів і явищ, для досягнення мети необхідно досліджувати всю сукупність реальних відносин у людському суспільстві в їх взаємодії з властивостями природи. Тільки з точки зору єдності цих двох моментів і можна зрозуміти природу естетичного.

На думку В. Кудіна, серед факторів, що є передумовою формування естетичного почуття і естетичного відношення до дійсності, вирішальну роль відігравали доцільність, доречність, міра, якість³. Проте естетичне виявляється тільки у своєрідній взаємодії природних властивостей предметів, явищ дійсності і їх суспільної оцінки за законами краси. В естетичній оцінці враховується значення об'єктивної естетичної міри самого предмета і міри людини, зіставлення цих мір з точки зору їх відповідності. Найвищою мірою естетичних оцінок виступає естетичний ідеал⁴.

Дійсне завдання естетики, з точки зору М. Тофтула, і полягає в розкритті «діалектики єдності і відмінності суб'єкта і об'єкта, що встанови-

¹ Див.: В. О. Кудін. Естетика; В. І. Мазепа. Розвиток В. І. Леніним марксистської естетики (1907—1910 рр.). К., 1963; П. І. Гаврилюк. Про природу естетичного.— У кн.: Естетичне в житті та мистецтві, К., 1964; М. Г. Тофтул. О правде эстетического и основных факторах воспитания эстетических чувств. Тезисы докладов на XX научной сессии Черновицкого ун-та, Черновцы, 1964; В. Іванов. Взаємодія суб'єкта та об'єкта та природа естетичного. Збірник наукових праць аспірантів кафедри суспільних наук КДУ, № 8, К., 1962; та ін.

² В. О. Кудін. Естетика, стор. 67—68.

³ Див.: Там же, стор. 69.

⁴ Див.: В. І. Мазепа. Мистецтво і духовне багатство людини, К., 1967; К. П. Шудря. Естетичний ідеал митця, К., 1967; Л. Д. Сморж. Про естетичний ідеал в кіномистецтві, К., 1965.

лася в процесі філогенезу людини», і в тому, щоб «спираючись на головні положення діалектично-матеріалістичної гносеології, йти шляхом конкретного дослідження специфіки цього «первинного» і «вторинного», яке в гносеології в рамках основного питання філософії дається нерозчленованим загальним для всіх форм матерії і свідомості»¹.

Суть збагачення естетичного відношення людини до дійсності В. Іванов вбачає в розумінні практики як діалектичного перетворення суб'єкта в об'єкт і навпаки².

В діалектиці естетичного освоєння світу слід розрізняти ті специфічні властивості естетичного, які мають місце при освоєнні людиною різних сторін дійсності, природи, що не піддана людському діянню, і природи — продукту людської праці. Критикуючи методологічний підхід до вивчення природи естетичного, при якому естетичні властивості дійсності розглядаються лише статично, слід ставити питання про процес становлення і розвитку естетичного освоєння світу.

Саме так підходить до справи П. Гаврилюк. Відзначаючи заслуги М. Чернишевського, Г. Плеханова в дослідженні природи естетичного, зокрема концепцію, в основі якої лежить ідея корисності, дослідник показує, що корисність не є тією природною основою, яка зрештою визначає естетичне. Методологічною основою для з'ясування сутності естетичного є положення К. Маркса про те, що потреба і користування річчю в процесі історичного розвитку втрачали свою егоїстичну природу, а природа втратила свою голу корисність, оскільки стала людською користю. Джерелом людських духовних насолод, включаючи і естетичні, є принцип доцільності. На формування естетичних насолод впливають і суспільно-естетичні оцінки, що виробляються в процесі практично-матеріального освоєння світу. На певній стадії розвитку естетичного освоєння дійсності, в умовах розподілу праці доцільна праця стає предметом насолоди лише за умов добровільності; добровільна праця «викликає естетичну насолоду не лише своїм змістом (доцільністю), а й способом виконання (довершеністю)»³.

Виникнення і становлення естетичного пов'язане із сферою трудової діяльності та суспільних відносин: людина вперше відчула естетичну насолоду не від споглядання навколишнього світу, а в процесі його перетворення. Естетичне освоєння світу виявляється в естетичній насолоді і естетичній оцінці.

¹ М. Г. Тофт ул. О правде эстетического и основных факторах воспитания эстетических чувств.— Тезисы докладов на XX научной сессии Черновицкого ун-та, стор. 165—166.

² Див.: В. Іванов. Взаємодія суб'єкта і об'єкта та природа естетичного. Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського ун-ту, 1962, № 8.

³ Див.: П. І. Гаврилюк. Про природу естетичного.— У кн.: Естетичне в житті та мистецтві, стор. 18; див. також його ж. Естетика комуністичного побуту, К., 1965; Що таке закон краси, К., 1966.

В природі, як і в сфері трудової діяльності, але незалежно від нашої свідомості і поза нею, існують доцільність і довершеність, які є об'єктивно передумовою прекрасного, його можливістю. Можливість ця стає дійсністю в процесі освоєння людиною, коли природна доцільність і довершеність необхідно виявляються такими ще й з людської точки зору¹. Отже, в основі естетичного лежить єдність природної і людської міри доцільності та довершеності. В рамках естетичної міри доцільність і довершеність можуть перебувати в гармонійній чи дисгармонійній єдності, а також у формі колізії. Так, взаємодія доцільності і довершеності в естетичній мірі кінець кінцем і визначає якісну характеристику естетичного, що виступає у формі прекрасного, комічного, потворного, драматичного, трагічного².

В історичному процесі естетичного освоєння світу суб'єктивно «індивідуальні людські міри доцільності і довершеності об'єктивуються в естетичних поглядах суспільства і для окремих індивідів виступають уже як об'єктивно-суспільні моменти людської основи естетичного. Спрочене розуміння суб'єктивного і об'єктивного виявляється в тому, що естетичне розглядається або лише як щось властиве окремому індивіду, або як таке, що існує поза людиною і без людини. Діалектика їх, з погляду П. Гаврилюка, полягає в тому, що об'єктивними можуть бути не тільки природні, а й суспільні явища, а суб'єктивно-індивідуальне — не адекватне суб'єктивно-суспільному. Суб'єктивно-індивідуальне переходить у свою протилежність — стає суспільно-об'єктивним щодо окремих індивідів; природно-об'єктивне та суспільно-об'єктивне також не однопорядкові, оскільки перше існувало і існує до людини, друге — тільки для людини³.

Для суб'єкта-індивіда об'єктивно існує не сама природна основа краси квітки, а разом з нею і її естетична оцінка, яка має суспільно-об'єктивний характер і яка виступає для людини певною естетичною реальністю. Отже, естетична реальність являє собою діалектичну своєрідність природної міри доцільності і довершеності з суспільно-людською мірою доцільності і довершеності, в якій поряд з суб'єктивно-індивідуальним сприйняттям об'єктивно існують суспільні естетичні оцінки. На нашу думку, такий підхід є найбільш плідним як для дальшої розробки естетичних категорій, так і для аналізу естетичних явищ в мистецтві та в різних сферах людської діяльності (наприклад, в побуті через естетичні принципи художнього стилю)⁴.

¹ Див.: П. І. Гаврилюк. Про природу естетичного.— У кн.: Естетичне в житті та мистецтві, стор. 18.

² Див.: там же, стор. 30—32.

³ Там же, стор. 34.

⁴ Див.: П. Гаврилюк. Естетика комуністичного побуту, стор. 20—32.

Як бачимо, проблемі естетичної сутності, яка тісно пов'язана з розумінням категорії прекрасного, на Україні приділено значну увагу. Питання ж про якісний зміст прекрасного, його місце в системі естетичних категорій, зв'язок з ними досліджувались не досить активно.

Категорія прекрасного — істотна сторона творчості кожного митця, і аналіз художньої творчості обов'язково пов'язаний із з'ясуванням того, як митець розуміє прекрасне.

Естетичне відношення охоплює як об'єкт естетичного (твір мистецтва, промислові вироби, явища природи, людські вчинки), так і суб'єкт естетичного почуття або ширше — естетичну свідомість.

Твір мистецтва постає як найбільш яскрава модель естетичного відношення, саме тому проблему специфіки естетичного можна розв'язати лише у тісному зв'язку з проблемами мистецтва. В творі як діалектичній єдності об'єкта, що відображається, і суб'єктивної оцінки його автором естетичне відношення знаходить свій найбільш викінчений вираз. Адже навіть твори мистецтва, що є вищою формою естетичного відношення митця до дійсності, не справляють на людину естетичного враження, якщо ця людина духовно бідна, а її почуття недостатньо розвинені. Багатство естетичного уявлення, без сумніву, залежить від всього біо-соціального досвіду людини.

Та чи йдеться про красу природи, чи про предмети, створені за законами краси людиною, не можна не визнати, що ця краса може існувати лише як естетичне відношення. Намагання розв'язати питання про сутність естетичного почуття поза естетичним відношенням приводить до неприпустимих спрощень¹. Роль сприймання, естетичного почуття суб'єкта в «творенні» цієї краси чи не більш важлива, ніж функція тих природних властивостей, які є передумовою естетичного почуття. Особливої активності суб'єкта вимагають ті природні об'єкти, в яких естетичне відношення не опосередковане художнім баченням митця. В цьому разі естетичне відношення як почуттєво-теоретичне відношення опосередковує всім соціальним досвідом відношення до предмета, що виявляється в формі переживання чи споглядання. Естетичне почуття людини до предметів природи відмінне від естетичного почуття, що викликається творами мистецтва. Очевидно, в останньому випадку трапляється щось на зразок того, що буває з самим митцем у процесі творчості. Щоб викликати естетичне переживання, об'єкт естетичного відношення повинен емоціонально впливати конкретно-чуттєвою формою і цілісністю, а незацікавленість в предметі повинна водночас узгоджуватися з суспільним досвідом, з суспільною корисністю предмета.

Естетичне відношення неможливе при відсутності практично-утілітарного значення речі. Правда, в безпосередності естетичного почуття

¹ Див.: Б. Г. Кубланов. Эстетическое чувство и искусство, Львів, 1956.

ця корисність відсутня або схована (якщо йдеться про естетичне почуття окремої особи). Так само й практичне відношення можливе лише при наявності в ньому естетичного елемента, який виступає як суспільно-значима, але індивідуально безкорислива діяльність, риса, властивість. Отже, вирішальною є родова, індивідуально-суспільна природа естетичного.

Як і інші естетичні категорії, проблема естетичного ідеалу привернула увагу дослідників як проблема історико-естетична — при висвітленні естетичних поглядів та творчості революціонерів-демократів і радянських митців. Різною мірою цього питання торкаються і автори праць про естетичні погляди Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, І. Франка. Вони розкривають основні риси революційно-демократичного естетичного ідеалу людини, в якій прекрасне поєднується з гуманізмом і боротьбою проти ворожого людині суспільного ладу.

Нові суспільні ідеали, що виражають прагнення до прекрасного, породжуються перемогою соціалістичної революції в нашій країні. В творчості митця ці ідеали формуються в процесі глибокого осмислення дійсності, пізнання законів її розвитку. Так, в творчості Олександра Довженка тема краси — одна з провідних тем.

М. Шамота пише, що «Довженко перший помітив і показав своїми творчими засобами, як мрія про красу, а не тільки правильне життя, як почуття прекрасного, що розвивається в процесі будівництва комунізму, стає все більш відчутною, що більш реальною силою розвитку нашого суспільства»¹. Недарма ж Довженко говорив, що «краса — персонаж історії», оскільки вона має вирішальний вплив на формування свідомості людини комуністичної епохи. Ю. Барабаш, С. Плачинда, В. Костенко найхарактерніші риси Довженкового естетичного ідеалу бачать в тому, що у нього органічно злилися мрія про прекрасне майбутнє і боротьба за нього, і в тому, що прекрасне утверджується не тільки як майбутнє, а й як таке, що має місце в дійсності вже сьогодні. Дослідники розкривають глибоку народність і гуманізм естетичного ідеалу Довженка, вплив ідеалу на формування творчого методу Довженка тощо².

Гуманістичний вплив краси на людську душу є постійною темою як художніх, так і наукових творів М. Рильського. Він оспіває духовну красу радянської людини, красу рідної землі, красу Сікстинської Мадонни та Венери Мілоської; поет-вчений гаряче виступає проти естетизації потворного тощо³.

¹ М. Шамота. Талант і народ, К., 1958, стор. 217.

² Див.: Юрій Барабаш. Чисте золото правди. Деякі питання естетики і поезії О. Довженка, К., 1962; С. Плачинда. Олександр Довженко. Життя і творчість, К., 1964; В. Костенко. Довженківські обрії, К., 1965.

³ Див.: М. Рильський. Про красу мистецтва, К., 1962.

Суперечки навколо проблеми естетичного свідчати про необхідність більш уважного і глибокого дослідження категорії естетичного ідеалу з точки зору її гносеологічної основи і естетичного бачення митця, з точки зору діалектики об'єктивного і суб'єктивного взаємовідношення з іншими естетичними та філософськими категоріями. У зв'язку з глибоким інтересом до проблеми естетичного виховання серед цих проблем особливо привернула увагу проблема співвідношення естетичного ідеалу та естетичних смаків радянських людей.

Цю сторону естетичного ідеалу досліджує М. В. Гончаренко. Відзначаючи особливості нового естетичного ідеалу, що втілює прекрасні якості і риси будівника комунізму, він показує також, що естетична функція радянського мистецтва пов'язана з етичною, з розкриттям благородства морального обличчя радянської людини¹.

Однак естетичний ідеал розглядався переважно в загальнотеоретичному плані, а його конкретний зміст і вплив на процес творчості цікавив дослідників ще дуже мало. Так само недостатньо висвітлено і питання про об'єктивні джерела ідеалу окремого художника. Своєрідність гносеологічної природи естетичного ідеалу, його зв'язок з суспільно-політичним та етичним ідеалами митця полягає в тому, що естетичний ідеал як критерій прекрасного має вирішальний вплив на виникнення і формування понять про прекрасне, піднесене, трагічне тощо. Будучи єдинстю загального, особливого та одиничного, естетичний ідеал, на думку К. Шудри, відіграє важливу роль як у процесі творення, так і в результатах творчості².

Естетичний ідеал в мистецтві має ту особливість, що він органічно пов'язаний з етичним. Це означає, що не можна ідеалізувати потворне, що високе мистецтво завжди пов'язане з гуманістичною мораллю, а етичний ідеал постає як ідеал естетичний. В мистецтві етичне і естетичне мають багато спільних точок опору³.

Трагічне. В радянський час на Україні не з'явилося жодної праці з питань естетики трагічного, але це не означає, що трагічні конфлікти не властиві нашій дійсності, а, отже, і мистецтву. Теоретична ж думка внаслідок багатьох причин не завжди спромогалася узагальнити цей досвід. Більше того, тривалий час як серед дослідників, так і серед митців мала місце думка, що трагічне загалом є категорією, не властивою радян-

¹ Див.: М. В. Гончаренко. Мистецтво і естетичне виховання, К., 1963; В. І. Мазепа. До питання про зростаючу роль мистецтва у формуванні комуністичного світогляду.— «Естетика і етика», вип. 1, 1965.

² Див.: К. Шудря. Естетичний ідеал митця, К., 1967.

³ Див.: В. Г. Антоненко. Естетичне та етичне в мистецтві.— У кн.: Естетичне в житті та мистецтві; Г. Образцов. О единстве эстетического и этического в коммунистическом воспитании.— «Ученые записки» (Луганский пед. ин-т), т. 14, серия философии и истории, Луганськ, 1962.

ській дійсності, отже, й мистецтву немає чого займатися трагічним. З цього приводу, виступаючи на Другому з'їзді радянських письменників, О. П. Довженко говорив: «Керовані хибними мотивами, ми всі, за внятком хіба одного Шолохова, вилучили з своєї творчої палітри страждання, забувши, що воно є такою ж достовірністю буття, як щастя і радість. Ми замінили його чимсь на шталт подолання труднощів... Нам так хочеться прекрасного, світлого життя, що жадане і сподіване ми мислимо часом як уже здійснене, забуваючи тим часом, що страждання буде з нами завжди, доки житиме людина на землі, доки вона буде радіти, кохати, творити. Зникнуть тільки соціальні причини страждань...»¹. Тут цілком слушно О. П. Довженко вказав як на істотний недолік нашого мистецтва і естетики, так і на основу трагічного в дійсності — розвиток життя.

Про розуміння категорії трагічного українськими вченими і критиками можна судити лише на основі історико-естетичних праць (і то нечисленних). Аналізуючи думки Гегеля, Лассалья, К. Маркса і Ф. Енгельса (правда, залучаючи при цьому й тези Арістотеля, Шопенгауера, Шеллінга, Канта, Шіллера та ін.), Є. Перлін розглядає розвиток уявленнє про природу трагічного². Він показує те нове, що вносять в розуміння категорії трагічного К. Маркс і Ф. Енгельс. У зв'язку з цим дослідник звертає увагу на спробу Чернишевського побороти помилку Гегеля. Визнаючи слушними «глибокі його (Чернишевського.— Авт.) зауваження щодо трагічної провинності, щодо диспропорції між порушенням моральних і інтелектуальних норм від героя трагедії та тою карою, що є неодмінно розв'язкою трагедії», спрямованих на боротьбу з ідеалізмом в естетиці, Є. Перлін вважає, що «властива Чернишевському взагалі філософська «об'єктивність», орієнтація на живе життя як воно дане», приводять його до помилкових висновків. Помилку Чернишевського дослідник вбачає в тому, що «постаючи проти суб'єктивної трагічної провинності (що її обстоював і Лассаль), він по суті деїдеологізує трагедію, позбавляя її рис найбільш філософського з драматичних жанрів»³.

А. В. Луначарський в 1933 р. у відповідь на питання про те, чи може існувати соціалістична трагедія, посилаючись на К. Маркса, говорить, що трагіки минулого змальовували муки вмираючого класу, того, що руйнується, трагіки нового часу змальовують муки народження нового світу. «І в наш час,— пише Луначарський,— елементи трагічності ще не вижиті, бо жертви все ще не тільки можливі, а й необхідні...»⁴

¹ О. П. Довженко. Твори в 3 томах, т. 3, К., 1960, стор. 276—277.

² Див.: Євген Перлін. Гегель, Лассаль, Маркс і Енгельс про трагедію— «Життя і революція», 1933, № 1.

³ Там же, стор. 93—94.

⁴ А. В. Луначарський. Статті про театр і драматургію, стор. 25.

В зображенні жертв цієї боротьби він бачить мету радянської трагедії. В цьому ж напрямі розвивають думки українські дослідники. Так, Л. Красовський вважає, що трагедія як драматичний твір змальовує такі страждання героя, в яких виявляються елементи піднесеного, до того ж морально піднесеного. Він наводить слова А. Луначарського про те, що трагедія повинна бути міфом, в якому відбивається цілий замкнутий світ ідей: все повнно бути незрівнянно потужнішим, розмах ширшим, трагедія є певним узагальненням, образи в ній стають абстрактнішими, але й багатозначнішими.

Трагедія змальовує зворушливу й напружену боротьбу, яку викликає сутичка прагнень, пристрастей героя з силами, що протидіють йому, і яка супроводжується стражданням та загибеллю героя. Красовський підкреслює також, що боротьба в трагедії має характер і морального конфлікту. Героєм трагедії виступає видатна особа або маса, і цим підкреслюється піднесеність мети боротьби героя трагедії¹.

В цей період О. Корнійчук написав «Загибель ескадри», яка поряд з п'єсою В. Вишневського «Оптимістична трагедія» є одним з перших зразків радянської трагедії, яка «по-новому в оптимістичному дусі розв'язувала трагедійний конфлікт»². Трагічні конфлікти знаходять відображення в «трагемі» «Невідомі солдати» Л. Первомайського, трагедіях «Вагрова ніч», «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги. Та можна відверто сказати, що, крім міркувань про життєстверджуючий характер радянської трагедії, ці твори не прислужилися до серйозних філософсько-естетичних висновків. Не міг, приміром, І. Кочерга створити монументальну трагічну постать Ярослава без глибокого розуміння природи трагізму в житті і мистецтві. Та естетична думка не вміла узагальнити цей естетичний досвід митців.

Не можна сказати, що спроби з'ясувати природу трагічного конфлікту не робилися. Проте за розмовами про антагоністичні та неантагоністичні конфлікти та їх зображення в трагедіях і комедіях нерідко ховалися безпорадність й невміння критиків зрозуміти суть трагізму і комізму в радянській дійсності, невміння зрозуміти закони їх зображення мистецтвом. Автор багатьох праць з драматургії Й. Кисельов відзначає, що в основі трагедії лежать грандіозні за своїми масштабами конфлікти, значні людські судьби, виняткові характери³.

Спростовуючи думки тих, хто заперечує можливість трагічної колізії в соціалістичній дійсності, Й. Кисельов спирається на революційно-демократичну естетику, і зокрема на Белінського. Він наголошує на

¹ Див.: Леонід Красовський. Драматургія, К., 1930, стор. 63; та ін.

² Е. І. Старинкевич. Українська радянська драматургія за сорок років, К., 1957, стор. 46.

³ Див.: Йосип Кисельов. Драматургічна майстерність, К., 1956, стор. 205.

тому, що Белінський та інші російські революційні демократи виходили з поняття морального закону як ідеї соціальної справедливості, а не якоїсь абстрактної філософської категорії¹. Завдяки цьому наша дійсність як така, що сповнена героїчної боротьби за соціально справедливість, може бути джерелом для створення трагедійних творів. В радянській трагедії, яка зображує нові закономірності історичного розвитку, Й. Кисельов бачить основу — ідею революційної доцільності і цілеспрямованості історичної необхідності². Проте подібні висловлювання здебільшого пов'язані зі з'ясуванням особливостей жанру трагедії, а не з розкриттям суті трагічного як саме філософської естетичної категорії.

Утвердження теорії безконфліктності сприяло «канонізації» жанру «оптимістичної трагедії» і заважало розумінню і художньому відтворенню трагічного. Як відзначає Н. Кузякіна, розвиток жанру трагедії як найбільш філософськи насиченого, патетичного, могутнього в своїх пристрастях вимагає найбільшої сміливості в шуканнях, в перетворенні життєвого матеріалу в золото мистецтва. Дослідниця засуджує тенденції критики кінця 40-х — початку 50-х років, яка звужувала багатство життя до кордонів однієї «оптимістичної героїчної драми»³. Недарма ж у цих умовах, за слушним зауваженням В. Хапютіна, трагедії доводилось пробиратися в драматургію «чорним ходом під чужим іменем»⁴.

Головні зусилля критики спрямовуються на обгрунтування особливостей радянської трагедії, а не на з'ясування естетичної і гносеологічної основи трагічного конфлікту, трагічного почуття. К. Сторчак і О. Мазуркевич з цього погляду навіть полемізують з Ю. Боревим, автором книги «Про трагічне», твердячи, що слід прагнути не стільки науково визначити основи трагічного почуття, скільки правильно зрозуміти його історичну зумовленість і те нове, що внесло радянське мистецтво в художнє трактування естетичних явищ⁵. Тимчасом ці завдання не суперечать одне одному, а взаємнонеобхідні. Адже відсутність саме філософського аналізу трагічного в нашій естетичній і спричинялася до нерозуміння місця трагічного в мистецтві соціалістичного реалізму.

Якщо на початку 30-х років ставилося питання про можливість трагічного в нашому мистецтві, то в наступний період в умовах культу особи теорія трагічного мало в чому посунулася далі. Тут не останню роль зіграла «теорія безконфліктності». Погляди на суть трагічного висловлю-

¹ Див.: Йосип Кисельов. Драматургічна майстерність, стор. 208.

² Там же, стор. 215.

³ Н. Кузякіна. Нариси української радянської драматургії, ч. II, К., 1964, стор. 118—119.

⁴ «Літературная газета» від 3 квітня 1954 р.

⁵ Див.: К. Сторчак, А. Мазуркевич. Заметки об эстетике.— «Советская Украина», 1957, № 6, стор. 147.

валися переважно як констатування думок філософів минулого. Говорячи про діалектику необхідності і випадковості в трагічному, підкреслюючи зв'язок трагічного з перипетіями соціальної боротьби, окремі дослідники недостатньо чітко розрізняють об'єктивну основу трагічних ситуацій і дій, узагальнюючу роль мистецтва та суб'єктивно-художнє бачення митця. Сама ж ідея трагізму пов'язується з експлуататорським суспільством і боротьбою проти нього. Звідси випливає логічний висновок, що в соціалістичному суспільстві трагізм не має місця¹. А. Гозенпуд, критикуючи концепцію трагічного у Аристотеля, визначає трагічне як «зображення героїчної боротьби групи людей проти соціального насильства, яка завершується торжеством того, в ім'я чого вони принесли своє життя. Джерело трагедії — в сутичці особистого з суспільством, що відмирає, і це особисте завжди несе в собі нове розуміння суспільного. Трагічний герой випереджає епоху, і тому він ще соціально слабкий. В цьому джерело його краху»². Отже, тут з'ясовується тільки соціальна основа трагічних колізій.

На соціальну основу трагічних конфліктів звертає увагу й В. Кудін. Трагедія відображає вершину конфлікту, вона надзвичайно чутлива до розкриття життєвої правди; трагедія, звертаючись до великого і піднесеного у житті, пов'язана з граничним накалом почуттів, розкриттям душі в найсильніших потаємних потрясіннях. Дослідник спирається на Енгельсове визначення трагічного конфлікту як суперечності між історичною необхідністю і практичною неможливістю її здійснення. Підкресливши, що трагічне в житті є основою трагічного у мистецтві, В. Кудін вважає, що воно стає таким лише за умови піднесення до соціального узагальнення і набуття громадського смислу³.

О. Білецький, аналізуючи листи К. Маркса і Ф. Енгельса до Лассала, відзначає наявність суперечності між завданням створення нового жанру реалістичної трагедії і лассалівською концепцією трагедії і трагічного, що ґрунтується на положеннях гегелівської естетики. Дослідник підкреслює, що Маркс і Енгельс вимагали зображення людини як продукту соціального середовища⁴. Справжня трагедія повинна бути демократичною і революційною, пов'язаною з ідеями сучасності, її мета — показувати не стільки поодинокі особистості, скільки торжество великої ідеї, в ім'я якої добровільно приносяться в жертву людські життя⁵.

¹ Див.: В. Бондаренко. Проблема трагічного в творчості українських революційних демократів. — У кн.: Етика і естетика, зб. 2, К., 1966.

² А. Гозенпуд. Література і мистецтво та їх пізнавальне значення, К., 1941, стор. 25.

³ Див.: В. Кудін. Естетика, стор. 80—81.

⁴ Див.: А. И. Белецкий. Избранные труды по теории литературы, М., 1964, стор. 318.

⁵ Див.: Теорія драми в історичному розвитку, К., 1950, стор. 26.

А. Шамрай, висвітлюючи естетику трагедій Ф. Шіллера «класичного періоду», звертає увагу на концепцію трагічного у великого поета. Він показує зв'язок вчення про трагічне в естетиці Шіллера з положеннями етики Канта: «Основа піднесеного в трагедії...— пише він,— це перемога в героєві «категоричного імперативу» над пристрастями і над силою обставин, хоча б ціною втрати життя. В цьому й повинен полягати конфлікт у справжньому драматичному творі»¹. Таке розуміння трагічного спричинилося до ідеалізму, до відриву від конкретних історичних фактів в галузі моралі та ідеальних героїв, хоча в художній практиці відгуки кантіанства так органічно злиті з розумінням діалектики історичного розвитку, що набувають нового якісного значення.

М. Поляков відзначає, що теорія трагічного у Чернишевського спрямована проти фаталізму ідеалістичної естетики. На думку дослідника, критика з боку Чернишевського поняття трагічної провини героя дає основу для наукового розуміння трагічного. Водночас визначення трагічного як страждання або загибель людини містить у собі істотний недолік, оскільки воно затуповує різницю між трагічним у мистецтві і трагічним у житті, не бере до уваги узагальнюючий характер мистецтва².

Ця категорія досліджується і у зв'язку з аналізом естетики Плеханова і в післявоєнний період. Зіставляючи погляди Чернишевського і Плеханова на трагічне, О. Одинцов констатує їх відмінності. Чернишевський, відкинувши ідею долі, трагічної провини, ігнорує також і ідею історичної необхідності, сховану під теологічною оболонкою в ідеї долі і обмежує трагічне лише жахливим у людському житті. Плеханов же наголошує на зв'язку трагічного з ідеєю історичної необхідності. Він має на увазі конкретизацію в естетиці марксистського вчення про об'єктивну закономірність суспільного розвитку і роль особи та прогресивних ідей в ньому³.

Дослідник відзначає, що Плеханов з приводу трагічної долі Гракхів, Робесп'єра висловлює такі самі думки, як К. Маркс і Ф. Енгельс з приводу трагедії Лассаля «Франц фон-Зікінген». У поглядах Плеханова на трагічне він відзначає ще одну особливість: історична необхідність виявляється в творах мистецтва через *психологічну необхідність* характерів дійових осіб, в типових художніх образах, що є художньою формою прояву історичної необхідності народження і загибелі⁴. Драматизм характерів у творі мистецтва органічно пов'язаний з майстерністю

¹ А. Шамрай. Трагедія Шіллера «класичного періоду». Вибрані статті, дослідження, К., 1964, стор. 282.

² Див.: М. Поляков. Эстетические воззрения Н. Г. Чернышевского.— «Научные записки Ворошиловградского пед. ин-та», 1940, № 4, стор. 92.

³ Див.: О. Одинцов. Г. В. Плеханов про категорії естетики.— «Радянське літературознавство», 1960, № 3.

⁴ Див.: там же.

розкриття цих характерів. Це означає, що без чітко окреслених характерів у мистецтві не можна розкрити трагічної колізії.

Категорія піднесеного на Україні переважно розглядалася в плані історико-естетичному. С. Федчишин, М. Поляков, Гр. Скульський, В. Передерій, В. Воробйов та інші дослідники розглядають цю категорію на матеріалі естетики М. Чернишевського, І. Франка, Г. Плеханова, М. Горького. М. Поляков підкреслює, що у Чернишевського сфера піднесеного є галузь суспільного життя, що піднесене пов'язане з соціальним ідеалом, а не з ідеєю абсолютного, безконачного. О. Одинцов, досліджуючи категорію піднесеного в естетиці Плеханова, наголошує на тому, що в аналізі цієї категорії Плеханов виходить з розуміння діалектики суб'єкта і об'єкта. Дослідник вважає, що справа «не в самому предметі, а в його відношенні до нашого досвіду». Він підкреслює, що піднесене, за Плехановим, несе у собі відбиток класових суперечностей суспільства¹.

Комічне. Українська література і мистецтво багаті на комедії й гумористичні твори, дають фактичний матеріал для з'ясування природи комічного, гумору, сатири тощо. Не можна сказати, однак, що цей матеріал належно узагальнювався нашою естетичною думкою.

В поглядах на комічне особливо живучими виявилися вульгарно-соціологічні забобони, що заважали зрозуміти не тільки місце комічного в соціалістичному мистецтві, а й суть комічного як естетичної категорії. Спорадично проблем комічного торкалися критики і теоретики драматургії. Комічне, на думку Л. Красовського, пов'язане з прагненням до нікчемної мети і ведеться смішними, недоладними, нерозумними особами. Тому комедія збуджує сміх, викликає негативне ставлення до прагнень і пристрастей дійових осіб або до способів їх боротьби за свої інтереси. Комічне суперечить стражданню героя. Мета комічного — в застереженні громадськості. Почуття, що його викликає комічне, переходить від сміху «в смуток, каяття, та душевне очищення не менше, ніж від споглядання трагічної боротьби»².

Інший дослідник драматургії Й. Кисельов вважає, що визначення комічного в естетиці революційних демократів достатнє для розкриття особливостей радянської комедії. На його думку, у своїй творчій практиці українські драматурги виходять з основоположних принципів комедійного жанру, визначених ще В. Г. Белінським, який говорив, що «суть комедії — суперечність явищ життя з суттю і призначенням життя». Й. Кисельов тільки докоряє драматургам, що вони не завжди використовують ці принципи в своїй практиці³.

¹ Див.: О. Одинцов. Г. В. Плеханов про категорії естетики.— «Радянське літературознавство», 1960, № 3.

² Л. Красовський. Драматургія, Х., 1930, стор. 67, 68.

³ Див.: Йосип Кисельов. Драматургічна майстерність, стор. 208.

З'ясовуючи природу комічного, В. Здоровага аналізує існуючі визначення комедії, а також щодо цього думки Белінського, Черпишевського. Він погоджується з висновком, що потворність — початок, суть комічного. Наведені ним відомі слова Маркса з статті «До критики гегелівської філософії права» не прислужилися до більш глибоких висновків про зв'язок комічного з діалектикою суспільного розвитку. Дослідник висловлює цікаві міркування про природу комедійного конфлікту, особливості комічного жапру, комедійного характеру, комедійної дії тощо¹. Тут слід назвати також цікаву працю А. Шамрая про своєрідність естетики комічного у Шекспіра².

Комічне як естетична категорія майже не привертало уваги дослідників у першій і другий періоди розвитку естетичної думки на Україні. А. Гозенпуд вважає, що дане Арістотелем визначення комічного і комедії підтверджується всім історичним розвитком комедії, але не поширюється на радянське мистецтво, в якому «комедія заснована на інших, відмінних від буржуазних, принципах, бо висміювання поганих характерів, вірніше пережитків капіталізму, не покриває змісту радянської комедії»³. Особливість радянської комедії дослідник вбачає в тому, що в ній нема негативних героїв, що в центрі її стоїть позитивний образ, утвердження нового життя переважає над запереченням старого. За цим міркуванням неважко помітити впливи горезвісної «теорії безконфліктності», яка завдала значної шкоди розвитку драматургії і літератури та мистецтва взагалі і яка тривалий час заважала дати правильне трактування комічного, особливо комічного в радянському мистецтві.

У третій період розвитку естетики поступово відновлюють свої права уявлення про комічне, вироблені естетичною думкою минулого. Цьому сприяє остаточно викрпття «теорії безконфліктності». Дослідники приходять до усвідомлення основи комічного — життєвих конфліктів, суперечностей, що відтворюють негативне, потворне, розуміння чого як потворного збуджує в нас почуття людської гідності. Проте навіть вченим, що займалися питаннями поетики драми, в 40—50-і роки бракувало наукових уявлень про суть комедійних конфліктів, про природу комічного в житті та мистецтві. Про це, зокрема, свідчать праці К. Сторчака⁴, що справедливо були піддані критиці⁵. Відсутність ясних і точних ви-

¹ Див.: Володомір Здоровага. Сучасна українська комедія. Критичний нарис, К., 1959.

² Див.: А. Шамрай. До питання про естетику комедій Шекспіра.— «Вісті АН УРСР», 1946, № 5-6.

³ А. Гозенпуд. Мистецтво і література та їх пізнавальне значення, стор. 26.

⁴ Див.: К. Сторчак. Питання поетики драми. К., 1959; та ін.

⁵ Див.: Л. Іванов. Псевдонаукова фразеологія.— «Літературна газета» від 6 лютого 1959 р.; В. О. Сахновський-Панксов. Смішне — це в певній мірі трагічне.— «Радянське літературознавство», 1960, № 2.

хідних поняття заважала зрозуміти суть художньої конфліктності й авторам більш серйозних праць¹.

Боротьба проти «теорії безконфліктності», активізація інтересу до проблем сатири стимулювали вивчення естетики комічного в революційно-демократичній спадщині.

У працях Белінського, Чернишевського, Добролюбова, на думку І. Дзевєріна, закладені основи матеріалістичної теорії комічного. На відміну від ідеалістичної естетики (Аксаков, Шевирьов), яка заперечувала об'єктивну основу комічного, вважаючи комічне суб'єктивною категорією, революційні демократи відстоювали думку про те, що комічне в мистецтві є відображенням комічного в житті, що об'єктом сміху в реалістичному мистецтві можуть бути лише ті явища дійсності, які комічні за своїм внутрішнім змістом. Погляди революційних демократів на природу комічного І. Дзевєрін резюмує так: комічне за своєю природою об'єктивне і існує в самій дійсності; комічне в мистецтві — відображення комічного в дійсності, галузь комічного — людське життя, людське суспільство, комічне виявляється в суперечності між сутністю і явищем лише тоді, коли нікчемний зміст робить спробу сховатися за зовні значною формою (або навпаки, позитивний зміст виявляється в нікчемній формі) і, нарешті, комічними за своїм внутрішнім змістом можуть бути серйозно небезпечні явища дійсності².

Дослідник показує, що хоча головним в естетиці революційних демократів є виявлення об'єктивної основи комічного, вони не заперечували значення суб'єкта, активну роль митця при зображенні комічних явищ дійсності. В розумінні комічного, на думку дослідника, Белінський, Чернишевський і Добролюбов добре бачили «вияв органічного сполучення об'єктивного і суб'єктивного»³. Комічне, що об'єктивно існує, по-різному сприймається різними людьми, залежно від їх світогляду, а відтворюючи комічне в житті, художник не може не вносити йому вирок. Отже, «сміх і являє собою суб'єктивну реакцію на об'єктивно-комічне в житті, він є результатом певної оцінки діяльності»⁴.

По-іншому підходить до оцінки поглядів на комічне у Чернишевського М. Поляков. На його думку, Чернишевський, твердячи про те, що комічне — це перевага образу над ідеєю, по суті, залишається на ідеалістичних позиціях. Таке визначення суперечить тим положенням Чернишевського, якими він зруйнував старі критерії взаємовідносин між ідеєю

¹ Див.: В. С. Балеенок. Метод соціалістичного реалізму і відображення суперечностей в літературі, Львів, 1959.

² Див.: І. Дзевєрін. Проблема сатири в революційно-демократической естетике, стор. 154—155.

³ Див.: там же, стор. 155.

⁴ Див.: там же, стор. 156.

і образом. Чернишевському доводиться брати до уваги лише одну зовнішню сторону комічного, до чого зобов'язує його механістичний матеріалізм¹. Тому в теорії комічного у Чернишевського М. Поляков бачить повторення невдалої спроби Стендаля (стаття «Расін і Шекспір») визначити внутрішній зміст комічного.

На думку цього дослідника, в розкритті внутрішньої суперечності комічного найближче до істини підійшов Гегель, який твердив, що «комічне полягає в тому, щоб показати, як людина або предмет розкладаються самі в собі, і якщо предмет не є в самому собі своя власна суперечність, то комізм є поверховим і позбавленим ґрунту»². Цю концепцію Гегель проілюстрував аналізом комедій Аристофана. Геніальною критичною переробкою думок Гегеля про комічне М. Поляков вважає працю К. Маркса «До критики гегелівської філософії права», в якій поняття трагічності комічного пов'язується з двома історичними фазами розвитку явищ дійсності. На такому внутрішньому комізмі, зокрема, створені комічні образи Дон-Кіхота й Остапа Бендера. Тільки внутрішня суперечність і розклад роблять дійсно комічним веселі галереї юмористичних і сатиричних творів³. В цьому напрямі в розробці проблеми комічного йде і Б. Мінчин⁴. Критикуючи ідеалістичні теорії комічного образу, дослідник також бере на озброєння концепцію комічного у Гегеля — визнання комічного як внутрішньої якості предмета або людини. Гносеологічне джерело комічного — діалектика суспільного розвитку: комічне в житті є одним з проявів об'єктивного — загального закону руху і розвитку⁵.

Розглядаючи комічне як об'єктивну якість певної сфери дійсності, не можна обминути й питання про роль суб'єкта, що сприймає й відтворює комічне. Оскільки сміх є своєрідною формою естетичної оцінки, остільки, природно, він тісно пов'язаний з політичними і моральними критеріями, з поглядами, не однаковими у різних класів і соціальних груп. В поглядах на комічне втілений естетичний ідеал, в світлі якого людина й оцінює смішне в тому чи іншому явищі. Як і естетичний ідеал, естетичне почуття взагалі, почуття комічного є історичним і класовим, хоча при цьому мають значення і особисті смаки споживачів мистецтва.

Б. Мінчин заперечує думку про абсолютну релятивність категорії комічного, яку висловлювали деякі естетики і критики, вважаючи, що комічне для самого предмета зовсім не є таким, як для того, хто сприймає. Так твердити — означає заперечувати об'єктивний зміст категорії

¹ Див.: М. Поляков. Эстетические воззрения Н. Г. Чернышевского, стор. 93.

² Гегель. Сочинения, т. X, кн. 2, М., 1932, стор. 71.

³ Див.: М. Поляков. Эстетические воззрения Н. Г. Чернышевского, стор. 93.

⁴ Див.: Б. М. Мінчин. Деякі питання теорії комічного, К., 1959; Сатира на службі комунізму, К., 1963; та ін.

⁵ Див.: Б. Мінчин. Деякі питання теорії комічного, стор. 97.

комічного, суперечити марксистсько-ленінській естетиці. На думку Б. Мінчина, комічне відносно і водночас загальнозначиме. Його об'єктивною основою є комплекс суперечностей між новим, революційним, і старим, що вмерло або вмирає, але всупереч законам суспільного розвитку, всупереч об'єктивному напрямкові історичного процесу намагається зберегти своє місце в житті. Лише в тому разі, коли комічне відображає ці закономірності, воно має значення об'єктивної істини¹.

Такий характер має комічне у представників тих класів, точка зору яких відповідає ходу історії, зливається з тенденціями життя класів, що мають передові суспільні та естетичні ідеали. Уявлення про комічне у передових класів об'єктивно істинне, оскільки істинними є їх естетичні оцінки і ідеали. Лише в тому разі, коли розуміння комічного у письменника збігається з об'єктивними тенденціями самого життя, коли його суб'єктивні уявлення про комічне збігаються з суттю самого об'єкта, може бути створене художньо повноцінне комічне мистецтво. Що ж до представників історично низхідних класів, то вони можуть створювати видатні твори художньої сатири і гумору лише в тому разі, коли при цьому оцінюють комізм певних явищ з точки зору естетичних ідеалів, що відповідають тенденціям самого життя.

З цієї точки зору коментуються різні оцінки творчості Балзана, Аркадія Аверченка, Андрія Белого, показано, що саме логіка реалістичних образів стримує, обмежує, а іноді і зводить нанівець реакційні або консервативні ідеологічні настанови. Якщо ж цього немає, то митець знає поразки, як Достоевський в романі «Біси», як буржуазні письменники, що стоять на позиціях імперіалізму, тощо.

Оскільки Б. Мінчин не розмежовує властивостей і закономірностей природи, що існують незалежно від свідомості людини, явищ і закономірностей суспільного життя (зокрема естетичних), які не існують незалежно від суб'єкта, що сприймає, то його формула: комізм є «об'єктивною естетичною властивістю дійсності» виявляється логічно суперечливою. Вона дає привід тлумачити естетичні категорії як незалежні від людської свідомості. З цим, очевидно, пов'язана і недооцінка суб'єктивного фактора в процесі художнього пізнання, в естетичних категоріях. В словах Д. Дьюї: «...Кожний, хто спроможний читати поетично, створює нову поему... кожний індивід привносить... особливу манеру бачити і почувати, яка у взаємодії із старим матеріалом створює щось нове, що до цього не існувало у досвіді», Б. Мінчин бачить лише відкидання естетичних якостей дійсності, порушення діалектики взаємозв'язків об'єкта і суб'єкта в пізнавальному процесі, тимчасом як тут йдеться насамперед про активність суб'єкта. Не вдаючись до аналізу естетики Д. Дьюї в цілому, відзначимо, що в наведених словах міститься думка, важлива для

¹ Див.: Б. М. Мінчин. Деякі питання теорії комічного.

розуміння діалектики суб'єктивного і об'єктивного в естетиці комічного. Тому, очевидно, критика мала рацію, відзначаючи, що Б. Мінчин недооцінює роль суб'єктивного моменту в естетичних категоріях¹.

Істотним є внесок українських дослідників в критику реакційних концепцій комічного в сучасних естетичних теоріях Заходу (неофрейдизму, сюрреалізму, екзистенціалізму тощо), з одного боку, та вульгарно-соціологічних концепцій комічного, на яких ґрунтувалася відома «теорія безконфліктності» — з другого.

* * *

Дальша розробка проблеми естетичних категорій на Україні йде по лінії розкриття їх ролі в художньому освоєнні дійсності в різних сферах естетичного. Невпинний процес естетичного освоєння життя, інтенсифікація естетичної діяльності в період будівництва комунізму спонукає до пошуків і теоретичну думку. Українські дослідники прагнуть теоретично узагальнювати нові закономірності естетичного освоєння, що виявляється в уточненні змісту основних естетичних категорій, у виникненні нових проблем, таких як естетика праці, естетична цінність техніки, естетика побуту тощо.

Раніше проблема естетики праці розв'язувалася винятково на матеріалі художньої літератури і мистецтва, високохудожнього зображення краси діяння². Б. Буряк відзначає, що праця в мистецтві — категорія не технологічна, а естетична й політична, і зображення її має метою розкриття образу людини-трудівника³. Зображення краси праці радянським мистецтвом постійно привертає увагу художньої критики.

В 20-і роки робляться перші спроби розкрити естетичний зміст праці. Заперечуючи мистецтво як особливу естетичну діяльність, українські ліфівці вважають, що революція відкриває шлях для розв'язання краси, доцільності і довершеності самої праці.

По-новому ця проблема постала сьогодні. Зростання обсягу доцільної і доведеної діяльності в самій дійсності зовсім не суперечить існуванню мистецтва. В Програмі КНРС говориться, що художнє начало ще більше одухотворює працю, прикрасить побут і облагородить людину. Але це не означає, як дехто думає, що при комунізмі зникне межа між мистецтвом і працею. Трудова діяльність, праця все більше привертає увагу не тільки як джерело естетичного почуття та об'єкт художнього зображення, а й як естетичне відношення людини до дійсності в самій праці. Це сприяє розвитку нової великої галузі естетики — технічної

¹ Див.: «Радянське літературознавство», 1960, № 3, стор. 126.

² Див.: О. Одишчов. Про естетику праці.— У кн.: Естетичне в житті та мистецтві, К., 1964.

³ Див.: Б. Буряк. За законами краси, К., 1963.

естетики, що має своїм предметом дослідження закономірностей краси в праці. Ю. Сікорський обстоює думку про диференціацію предмета технічної естетики як теорії художнього конструювання і естетики праці як теорії, що розв'язує проблеми перетворення трудової діяльності на першу життєву потребу людини майбутнього¹. В цьому ж аспекті розглядається естетична цінність техніки². Поряд з працею все більшу увагу привертає й естетика сучасного громадського та індивідуального побуту³. При цьому в побут включаються твори духовно-матеріальної культури (архітектури, прикладного і декоративного мистецтва, речей побуту тощо).

Таким чином, протягом 50-річчя на Радянській Україні відбувався складний процес формулювання і уточнення змісту естетичних категорій, включення їх у систему діалектико-матеріалістичної естетичної теорії.

¹ Див.: Ю. П. Сікорський. Про вихідне поняття естетики праці.— У кн.: Етика і естетика, зб. 1, стор. 81.

² Див.: Ю. П. Сікорський. Естетична цінність техніки.— У кн.: Етика і естетика, зб. 2, К., 1966.

³ Див.: П. І. Гаврилюк. Естетика комуністичного побуту, К., 1965.

VII. ПСИХОЛОГІЯ

У цьому розділі розглядаються лише кілька важливих проблем з історії психології на Радянській Україні і насамперед ті, що найбільше пов'язані з філософією. В історичній послідовності ці проблеми можна було б зформулювати так: дослідження рефлексорної природи психіки, з'ясування місця свідомості в колі психічних явищ, конкретні психологічні дослідження пізнавальної діяльності людини.

Рефлексологічна теорія психіки

Визначальне спрямування в українській радянській психології в період побудови соціалізму, може за винятком кількох початкових і кількох останніх років, полягає в рефлексологічному переосмисленні принципіальних питань цієї науки. В результаті рефлексологія виявилась послідовною *психологічною* концепцією.

В рефлексорних механізмах мозку психологи знайшли таке матеріальне природне явище, в дійсному існуванні якого ніяк не можна було сумніватись. Водночас психологічні факти, особливо ті, що стосувалися вищих, складних форм життя суб'єкта, кожний чи то психолог, чи то антипсихолог-фізіолог вважав за обов'язок піддавати сумніву, заперечувати їх, визнаючи лише те, до чого можна доторкнутись руками і т. ін. І от саме теорія рефлексу як механізму відбиття в живому організмі виявилась якраз у нагоді. Рефлекс став незаперечним науковим фактом, тілесним явищем, яке, на перший погляд, легко було зрозуміти, навіть — бачити. Подібно до фактів інших природничих наук він мав просторове і часове визначення. Суб'єктивне ж, свідомість, «я» не можна уявити в просторових формах. Тим більше переваг мала рефлексорна теорія організму та його психіки — рефлексологія, яка встановлювала свої факти саме з такими атрибутами.

Психічне, як суб'єктивне, поза тілесним впливом не існує. Все, що є істотного в людині, виявляється в її ділах, вчинках, загалом кажучи, в зовнішній поведінці. Те, що лише суб'єктивне, що лише внутрішнє, відмирає в своїх зародкових нерозвинутих формах, і тому природодосліднику немає ніякого діла до такого внутрішнього. Його можна ігнорувати для

користі науки, для цільності дослідження. Проте відношення між суб'єктивним і тілесним має складні форми і методологічно буде неправильним встановлювати тут якусь найвуу безпосередню кореляцію. На жаль, психологи і фізіологи пішли саме таким шляхом. Встановивши спрощену прямолінійну відповідність між внутрішнім і зовнішнім, суб'єктивним і об'єктивним в поведінці тварин і навіть людей, рефлексологія почала свій «тріумфальний похід».

Над колонами рефлексологів майорили лозунги: «Вся психіка є рефлекс», «Все суспільне життя є рефлекс!» Все, що робить людина в колективі, і навіть все, що робить народ (наприклад, суспільна революція, відбудова народного господарства) або окрема людина (наприклад, освідчення в коханні), є все той же рефлекс, і, крім нього, в діяльності живих істот немов більше нічого і немає... Це був своєрідний «рефлексологічний світогляд»!

Зрештою виявилось, що чим послідовніше ентузіасти науки переносили рефлексорну теорію на складні психічні і навіть суспільні явища, тим більш претензійною, формалістичною і навіть абсурдною ставала вона. Проте *послідовність* рефлексологів, хоч і привела саме вчення до занепаду, мала в науці глибокий історичний смисл. Взагалі послідовність у висновках для вченого — це його наукове сумління, наукова чесність. І рефлексологи, спираючись на внутрішню логіку розвитку своєї науки, непогано виявили ці моральні якості. Більш обережні вчені спинались напівдорозі. Проте не вже була втрата послідовності, вони ставали напівпсихологами, напівфізіологами, а то й просто — фізіологами.

Що спинало вчених? Насамперед, здоровий, «інстинктивний» глузд, усвідомлення того, що між внутрішнім і зовнішнім хоч і є певна відповідність, проте вони не тотожні. І. П. Павлов (та його учні) залишався *фізіологом*, досліджував мозкові механізми психіки, хоч інколи і говорив не тільки про накладання психічного на фізіологічну канву, а й про наступне їх злиття. В. М. Бехтерев та його учні, навпаки, розвивали саме рефлексологічні теорії, вважали себе противниками не лише психології, а й самого цього терміна.

В усіх проявах живої істоти рефлексологи відшукували рефлексорний принцип, в шаленому наступі громади «стару» психологію — свого основного антагоніста — за дослідження нею фактів суб'єктивного життя. Але чим більше рефлексологи перемагали, тим виразніше вони бачили, що суб'єктивний принцип стосовно психологічного дослідження залишався живим і неушкодженим. Як колись на Русі перевелись богатири,

¹ Тут для порівняння цікаво навести вислів Г. В. Фольборта: «Павловська фізіологія — це наш науковий фізіологічний світогляд» (Вопросы развития физиологического учения акад. И. П. Павлова на Украине, К., 1951).

не витримавши бою з воїнами нового, духовного принципу, так в інший час, майже через 900 років, перевелись на Русі богатирі — рефлексологи, переможені силою діалектичної єдності матеріального та ідеального.

Цікаво, що в боротьбі рефлексології проти традиційної психології відбувався двосторонній прогресивний процес. Перша вимушена була пом'якшувати свій механіцизм, а друга — переборювати свою суб'єктивістську замкнутість. В цьому плані історія рефлексології на Україні являє картину боротьби за *цілісне* розуміння життєдіяльності організму.

Грунтуючись на визначних відкриттях в галузі фізіології вищої нервової діяльності, вчені досить успішно переборювали механіцизм рефлексорної теорії; навіть для виразу провідних термінів її вживались слова антимеханістичної спрямованості («рефлекс мети», «рефлекс свободи» тощо). Це активне переборення механіцизму можливе було завдяки тому, що рефлексологічне вчення заперечувало себе в силу внутрішнього свого розвитку. Рефлексологія сприяла підготовці нової психології, психології дії, людської діяльності, як свідомої поведінки суспільної істоти.

Вся історія рефлексології показує, що вона не спроможна була пояснити ідеальне. Вона лише підходила до нього, шукаючи *тілесну* цілісність організму, проте справжньої вищої форми цілісності вона знайти так і не змогла, бо такою, особливо в її вищій формі, може бути лише ідеальна цілісність на базі внутрішнього, суб'єкта, як діалектичне заперечення тілесного з його просторово-часовими атрибутами. «Я» як ідеальне міститься в усьому тілі і разом з тим воно відносно незалежне від тілесного. «Я» залишається, хоч людина може втрачати окремі свої тілесні органи і функції. Лише завдяки ідеальному, «я», людина відчуває свободу своєї волі, власну гідність, стає суб'єктом історичного процесу.

В найбільш оригінальній і завершеній формі рефлексологічна теорія постає у В. М. Бехтерєва, якого можна вважати одним з піонерів крайньої форми «психології поведінки» не тільки в російській, а й у світовій науці.

В радянський час Бехтерєв переходить від своєї так званої об'єктивної психології, яка відіграла у свій час позитивну роль, до рефлексології. На відміну від І. П. Павлова, який у своїх класичних дослідженнях умовних рефлексів в основному залишається в рамках фізіології, Бехтерєв висуває рефлексологію як особливу дисципліну, що відрізняється, за його думкою, як від фізіології (від фізіологічного вивчення рефлексів), так і від психології. Рефлексологія повинна була замінити цю останню. Починається боротьба проти психології як такої. Не окремі ідеалістичні теорії в ній, а сама ця наука, оскільки вона робить психіку, ідеальне предметом вивчення, оголошується ідеалізмом. Рефлексологія, виступаючи як матеріалістичне вчення про психіку, в 20-х

роках ХХ ст. набуває великого поширення. Під тиском її наступу стара психологія тікає в закутки історії, лише іпколи даючи ар'єргардні бої.

Одним з найвизначніших представників рефлексології на Україні був В. П. Протопопов. Боротьбу проти суб'єктивної психології він та інші українські рефлексологи почали насамперед з процедури *зведення* всієї поведінки людини та її внутрішнього світу до сукупності рефлексів. «Вся складна і різноманітна діяльність живих істот,— писав Протопопов,— розподіляється лише на ряд природжених і набутих рефлексів, і вся поведінка як людини, так і будь-якої тварини може бути пояснена за допомогою дослідження цих рефлексів. Наука, що вивчає поведінку людини, з тієї точки зору йменується рефлексологією (Бехтерєв), або ж, за термінологією американських вчених, «психологією поведінки» (psychology of behavior). Людська думка прагне знайти закони діяльності людини, проте тільки з розвитком природознавства це прагнення змогло знайти відповідне наукове розв'язання: протягом століть це питання залишалось без відповіді, поки основою для його розв'язання служили такі метафізичні сутності, як душа, розум тощо. Психологія, що спирається на елементи суб'єктивного переживання, виявилась безсплою в дослідженні законів поведінки і вимушена в цьому питанні поступитися місцем рефлексології»¹. «Залишаючись в рамках чисто фізіологічних об'єктивних побудов,— зазначає Протопопов в іншій праці,— ми повністю зможемо витчерпати всі явища від початку до кінця, повністю оволодіти ними, чому і відповідає необхідність проникати у психічний стан переживання людини при дослідженні цього явища (мови.— Авт.)»².

Правильна думка про силу природничих методів дослідження захопила не тільки сферу психології. Намагаючись вийти безпосередньо в практику, рефлексологія поширила свої методи на педагогіку, на вивчення проблем колективу тощо. Цим самим в рефлексологію було введено новий соціальний предмет дослідження. Отже, ігнорування суб'єктивного (психічного) спричинилося до своєрідної розплати: коло діяльності природознавця значно розширилося за рахунок складних педагогічних і соціальних проблем. При цьому в поєднанні біологічного і соціального панувало, як правило, одне лише біологічне, соціальне виступало в біологізованому вигляді. Проте такі прямолінійні установки часто порушувались. Крізь масивні ґрати рефлексологічних категорій у фізіологічні дослідження вривалося життя і примушувало вчених, немовби поза їх

¹ В. П. Протопопов. Методы рефлексологического исследования человека.— «Журнал психологии, неврологии и психиатрии», т. III, 1923 (цит. за кн.: В. П. Протопопов. Избранные труды, К., 1961, стор. 93).

² В. П. Протопопов. Объективный метод изучения поведения человека и высших животных, К., 1924 (цит. за кн.: В. П. Протопопов. Избранные труды, стор. 114).

свідомістю, забувати про «чистоту» принципів і враховувати всю складність і багатство життєвих форм.

В. П. Протопопов та його однодумці-рефлексологи вважали, що об'єктом їх досліджень може бути тільки те, що виявляло організмом назовні. Оскільки ж всі його дії, що виявляються, є лише різні типи рефлексорних явищ, і, крім цього, пічого іншого не можна вбачати в діях, то ясно, що і вивчення всіх подібних явищ може бути тільки об'єктивно-фізіологічним, але ніяк не суб'єктивно-психологічним.

Українські рефлексологи намагалися вибрати той шлях, яким іде наукове природознавство, — шлях об'єктивного вивчення явища, яке відбувається в часі і просторі, явища, яке може бути виміряне і математично опрацьоване. Фізіологічні методи дослідження задовольняли цій вимозі. Вони вносили у вивчення всього тваринного світу єдиний принцип і єдиний метод, який зокрема давав можливість застосувати у питаннях вивчення діяльності організму еволюційну точку зору і використати всі її колосальні можливості¹. Протопопов навіть натякав на побудову «рефлексологічного світосприймання» і застосування його до педагогіки, яку він вважав галуззю природознавства.

Як уже зазначалось, у своїх методологічних побудовах рефлексологи виходили фактично з принципу тотожності внутрішнього і зовнішнього, сутності і явища, ігноруючи їх діалектику. Тимчасом основне питання психології полягає в тому, щоб дослідити, як зовнішнє стає внутрішнім (перехід зовнішнього подразника у факт свідомості — актуальність проблеми встановлена В. І. Леніним), а також, як це внутрішнє переходить у зовнішнє, тобто, як, наприклад, людина, виходячи з своїх переконань, здійснює вчинки, якими вона керується намірами тощо. Адже кваліфікація вчинків при різному ставленні суб'єкта до них буде різною.

Тріумфальний похід рефлексології відбувався в одчайдушній боротьбі з усіма психологічними течіями, які тою чи іншою мірою допускали суб'єктивний момент у методах дослідження людської психіки.

Дивовижна прямолінійність рефлексологів, які не тільки перекладали на мову своєї теорії людську психологію, а й цими ж методами намагались розкрити динаміку життя колективу і навіть суспільства, природно, збуджували іншу, суб'єктивну, прямолінійність у представників старої «психології свідомості».

Ідеяна сутічка між представниками та прихильниками цих обох напрямів відбулась на Другому з'їзді психоневрологів у Ленінграді (3—10 січня 1924 р.), де були присутні також науковці з України. Основною темою, навколо якої схрещувались погляди учасників з'їзду, була проблема відношення психіки і нервової системи людини, об'єктивного

¹ Див.: В. П. Протопопов. Об'єктивний метод изучения поведения человека и высших животных.— У кн.: Избранные труды, стор. 117.

та суб'єктивного. У доповіді «Психологія як наука та її сучасне значення» відомий представник старої психології О. П. Нечаєв захищав метод самоспостереження і метод вчування як наукові методи вивчення психічної діяльності. Поступаючись вимозі часу, Нечаєв якоюсь мірою визнавав значення рефлексологічних методів. В. М. Бехтерев, критикуючи цю точку зору у доповіді «Основні завдання генетичної рефлексології», доводив ненауковість суб'єктивного методу, зокрема при вивченні психіки дітей. Найбільш палкі прихильники рефлексології об'явили, що психологія остаточно себе дискредитувала.

У більшості доповідей рефлексологів порушувалося питання про необхідність проникнення за допомогою рефлексологічних методів у механізм найбільш високих форм нервово-психічної діяльності. Так, з боку старої психології для опису і з'ясування сутності механізму і процесів творчості у людини було витрачено багато зусиль і дотепності. А рефлексологія сказала просто: творчість — це процес виникнення у людини нових умовних рефлексів. Оскільки всякий творчий акт в результаті передбачає відношення до дійсності, сам механізм творчості і є не що інше, як проторення нових умовних залежностей між комплексом попередніх реакцій і новою установкою реагування. Муки творчості — це розшуки виходу нервової енергії новими ланцюгами умовних залежностей¹.

Зростаюче на з'їзді захоплення рефлексологією примусило представників емпіричної психології зробити контрнапад. Нечаєв сформулював п'ять основних тез рефлексології, які могли б характеризувати її. Рефлексолог В. М. М'ясищев після спроби критики цих тез примушений був визнати їх правильними. Тоді Нечаєв проголосив: «Ці п'ять тез я точно списав з підручника «Фізіологічної психології» В. Вундта. Тільки я усюди замінив термін «фізіологічна психологія» терміном «рефлексологія». Отже, ви бачите, що рефлексологія є не що інше, як усім відома нам фізіологічна психологія, і тому ніяких принципіальних розбіжностей по суті між психологією і рефлексологією не може бути. Різниця тільки в точках зору».

Слідом за цим Бехтерев заявив, що Вундт почав правильно розглядати психічне з фізіологічної точки зору, але потім зробив ухил в суб'єктивний бік. Рефлексологія ж не може піти шляхом суб'єктивного тлумачення даних, які вона об'єктивно здобуває. З'їзд закінчився перемогою прихильників рефлексології, представників чисто об'єктивного методу дослідження психіки.

Абсолютизація рефлексології, поширення її навіть на явища суспільних відносин людей, нерідко приводила до абсурду, до захоплення «рефлексологічною грою». Те, від чого утримувались помірковані глибокодум-

¹ Див.: Н. Н. Тарасевич. Итоги II съезда психоневрологов в Ленинграде 3—10 янв. 1924 г.— «Путь просвещения», 1924, № 4, стор. 174.

ні рефлексологи, що вони не наважувались прямо сказати, з надзвичайною легкістю робили люди, які лише походжали біля науки, і в результаті своїм запалом дискредитували її.

Рефлексолог, з погляду позитивних досягнень науки, мав рацію, коли він залишався фізіологом і відшукував матеріальні, мозкові механізми людської свідомості та поведінки. Рефлексолог робив формалістичні спекуляції, коли підмінював загальнозживані терміни, викристалізовану в практиці спілкування людей мову, психологічні поняття рефлексологічними зворотами. Те, що, наприклад, у І. М. Сеченова в його чудовому вступі до книги «Рефлекси головного мозку» є сміливим узагальненням, стає смішним у рефлексологічних популяризаторів науки¹.

Ці популяризатори виявляли себе як найбільш вульгарні рефлексологи. Вони, наприклад, могли проводити педвозначчу паралель між дресируванням тварин в спектаклі «Дуровська залізниця» й складними формами людської поведінки. В цій останній ніби має місце той самий розвиток умовних рефлексів на ґрунті безумовних, як і у тварин, тільки в значно більшій кількості та незрівнянно складнішому вигляді².

Змінюючи відомий вираз І. М. Сеченова³ (а у Сеченова він має наукову підставу), говорили, наприклад, так: «Все наше поведження... являє собою безконечний ряд безумовних та умовних рефлексів... Голосний покрик і лайка при уколі в шкіру, радісний покрик при збаченні з приятелем, Цицеронова промова проти Катилінової зради, поезія поета, світовий закон, винайдений вченим,— все це рефлекторні процеси, все це відповідь на ятрення та комплекси ятрень, що зворушують нашу нервову систему та викликають нашу відповідну реакцію»⁴.

У працях відомого в той час вченого А. В. Владимирського слова «свідомість», «усвідомлення» завжди пишуться в лапках. Він, приєднуючись до борців проти «психіки», посилаючись на вчення І. П. Павлова, багатоманітність, змістовність людської духовної діяльності зводить до простої динаміки рефлексів. Правда, в цьому зведенні людина виявляє єдність психічних та фізіологічних закономірностей, але зміст психічного втрачається. Тепер можна сказати, що психологія починається після умовних рефлексів. Вона є, так би мовити, метарефлексологією.

Розкривши останню таємницю кохання, А. В. Владимирський з запалом розповідає: «Чому, питається, в старий час молоді залицяльнички звичайно приходили до свого «предмета» то з квітами, то з духами, то з

¹ Див.: Т. Степовий. Матеріалізм і педагогіка.— «Радянська освіта», 1925, № 5, стор. 66.

² Див.: В. Петрусь. Рефлексологія й виховання.— «Радянська освіта», 1924, № 7, стор. 10.

³ Див.: І. М. Сеченов. Избранные произведения, т. I, 1952, стор. 9.

⁴ В. Петрусь. Рефлексологія й виховання.— «Радянська освіта», 1924, № 7, стор. 12.

смачним шоколадом. Звичайно думають, що це є впливом кохання і уваги до дами серця. Неправда, інтереси не її, а свої несвідомо переслідує ця практична молода людина. Ще до відкриттів Павлова вона використовувала механізм сполучень: «він» і «квіти», «він» і «духи», «він» і «шоколад» і ще кілька раз такої тактики — і справу зроблено, вона може далі не витрачатись, — досить їй буде тільки з'явитись, і її зустріне така ж посмішка, з якою вона зустрічала раніше шоколад, квіти, духи... Але рефлекс може загальмуватись, а тому практична молода людина час від часу «підкріплює» у вигляді нового флакончика або букетика фіалок цей рефлекс»¹.

Рефлексологія стала модою. З'явилися сатиричні оповідання, в яких автори висміювали спроби звести до рефлексів складні людські почуття². Рефлексологи й самі усвідомлювали певний механіцизм у своїх наукових уявленнях. Після розтину живого цілого на ланцюг рефлексорних реакцій постала важлива проблема: з'єднати між собою змертвілий організм, подолати уяву про нього як про механічну сукупність частин. І рефлексологи висунули в цьому намаганні кілька доцільних ідей.

Перша з них — *застосування природничого експерименту*. В. П. Протопопов запозичив у відомого психолога О. Лазурського цю ідею, але розвинув її на рефлексологічній основі. Експеримент, в якому береться предмет в його природному стані, уже виявляє намір експериментатора до синтетичного, цілісного тлумачення діяльності організму, на відміну від гострого експерименту, коли розв'язується головним чином питання аналітичного характеру³. Думку про це висловив ще І. П. Павлов: він вказував, що його школа з фізіології дала природознавству цілісний організм, а не його окремі ізольовані функції. Було з'ясовано, що факти, здобуті рефлексологією в умовах експерименту, не можна безпосередньо переносити на складні форми поведінки людей. Висловлювалася навіть думка, що такі швидкі перенесення, узагальнення — історично неминучий етап в розвитку об'єктивного підходу.

Відзначаючи важливу заслугу В. П. Протопопова у винайденні природничого експерименту як нової сторінки рефлексологічної методики, К. С. Мокульський вбачає в цьому перехід від визначення спрощеної поведінки, яка протікає в ізольованій обстановці, до поведінки, яка розвивається в конкретних життєвих умовах⁴.

¹ А. В. Владцимирский. Роль сочетаний в практике обыденной жизни.— «Шлях освіти», 1926, № 8, стор. 48—49.

² Див.: Ю. Вухналь. Любов за рефлексологією.— У кн.: Гуморески, Х.—К., 1929.

³ Див.: В. П. Протопопов и др. Исследование высшей нервной деятельности в естественном эксперименте, К., 1950.

⁴ Див.: К. С. Мокульский. К вопросу об изучении и организации сложных форм поведения.— У кн.: На путях к новому человеку, сб. № 1, К., 1926.

Друга визначна ідея, за допомогою якої переборювався механістичний ухил рефлексорної теорії, була висунута О. О. Ухтомським. Це — ідея *домінанти* як головного робочого принципу в діяльності нервової системи. Цей принцип і взяли на озброєння рефлексологи, давши йому найменування «рефлексу зосередження». Цей рефлекс, мобілізуючи механізми поведінки у зв'язку з актом «співвідносної діяльності», пов'язуючи організм з навколишнім світом, і є головним фактором, що регулює поведінку в її складних формах. Завдяки цьому створюються передумови виникнення нових зв'язків особистості з середовищем, за умови використання нею свого набутого досвіду¹.

Ідея домінанти допомогла розв'язанню одного з принципіальних питань рефлексології — питання про структуру поведінки: як розглядати поведінку — чи як просту суму рефлексів, що арифметично складаються в ланцюги, чи як комплексні форми поведінки, що є чимсь більш складним, ніж простою сумою рефлексів. Більшість представників науки про поведінку розв'язувала це питання в останньому розумінні.

Розширюючи поняття рефлексу, вкладаючи в схему рефлексу всю поведінку без залишку, рефлексологи водночас вважали, що поведінка як процес є одне інтегральне ціле. Коли організм у своїх реакціях на середовище використовує минулий досвід, організм уже діє не як сума рефлексів, а як цілісний апарат. Говорити про ізольовані елементи цього процесу можна лише виходячи з методичних міркувань².

«Якщо ми повинні досліджувати сполучну діяльність великих півкуль самих по собі, незалежно від набутого досвіду, — писав Мокульський, — ми перетворюємо досліджуваній об'єкт в елементарну модель; чим більше ми підходимо до конкретної співвідносної діяльності, до поведінки в умовах певної ситуації, тим більше ми повинні підвищувати порядок моделі, наближаючись до особистості, взятої в усій складності її особливостей і з усім багатством її досвіду»³.

Ідею вивчення високих моделей було висунуто В. П. Протопоповим ще в 1923 р. Він вказав на необхідність переходу рефлексології до охоплення складних форм поведінки. Рефлексологія високих моделей, яка базується на рефлексології елементарних моделей, де акти поведінки зводяться до балансу основних процесів збудження і гальмування, лежить в основі комплексних форм поведінки. Саме ця рефлексологія становить базу педагогіки. Тут вже не буде узагальнень, які виходять за межі до-

¹ Див.: К. С. Мокульський. Матеріали до питання про реакцію зосередження при одночасних діяльностях. — У кн.: На путях к новому человеку, сб. № 1, стор. 104.

² Див.: К. С. Мокульський. К вопросу об изучении и организации сложных форм поведения. — У кн.: На путях к новому человеку, стор. 161.

³ Там же, стор. 168.

слідних явищ. Навпаки, такий вихід буде мати місце, якщо закономірності, розкриті на спрощених моделях, беззастережно переносити на моделі складні.

Враховуючи весь набутий організмом досвід, досліджуючи цілісну реакцію на середовище, рефлексологія, проте, втрачає тут як предмет свого дослідження саме рефлекси, і рефлексолог стає, принаймні, біхевіористом, розкриваючи характер поведінки особистості в цілому.

Поширюючи в цьому напрямку застосування рефлексологічного методу, деякі дослідники (О. Залужний та ін.) спрямували свої зусилля в основному на природниче вивчення поведінки колективу, зокрема дитячого, користуючись при цьому насамперед систематичним спостереженням і натуральним (природним) експериментом. Тут вже помітний перехід до сфери соціальної психології, хоч і використовується все та сама рефлексологічна термінологія. О. С. Залужний критикує ідеалістичну психологію і педагогіку, які вивчали етичні норми поведінки людини на основі абстрактних філософських міркувань про те, якою повинна бути людина взагалі¹. Відносно цього ідеального типу характеризували реальних людей. Натомість треба вивчати поведінку дітей, виходячи із соціальних умов, в яких вони живуть. Так буде знайдено тип дитини або колективу, який у даних умовах найчастіше зустрічається. Це і буде стандартний, нормальний тип.

Книжка О. С. Залужного «Учення про колектив» (1929 р.) написана в плані дослідження «високих моделей», викликала тривалу і принципову критику. Поки йшлося про дитячий колектив, природний експеримент ще був можливим, і здобуті дані могли мати наукову цінність. Коли ж Залужний зробив спробу дослідити колектив взагалі, розкрити по суті соціологічну природу будь-якого колективу, водночас абстрагувавшись від змісту його життя, то він викликав серйозні нарікання.

Поняття поведінки виявилось найбільш узагальнюючим в системі понять рефлексорної теорії. Воно спрямовувало до цілісного вивчення діяльності організму і давало можливість уникати зустрічі з внутрішнім світом живої істоти. Всі школи «об'єктивної» (в широкому розумінні цього слова) психології вивчали саме поведінку, як вона піддається об'єктивному аналізу, залишаючи поза своїм вивченням внутрішні потяги, спрямування, свідомість. Дійсно, поняття поведінки сплавляє поняття про рухи, реакції, дії, діяльність в концепцію цілісної акції. І. П. Павлов назвав свої лекції про вивчення вищої нервової діяльності також лекціями про вивчення поведінки. Американська школа об'єктивної психології теж використала цей термін як найбільш узагальнюючий.

¹ Див.: О. Залужний. Спроби об'єктивної характеристики дитячого колективу.— «Шлях освіти», 1926, № 12.

Радянські рефлексологи В. П. Протопопов та інші нерідко підкреслювали спільні риси цих двох напрямків у психології¹ та вказували, що відмінності між ними такою мірою незначні, що ними можна навіть нехтувати. Загальне в цих двох напрямах — боротьба проти традиційної суб'єктивної психології.

Рефлексологи і біхевіористи, створивши одного типу наукові течії, намагалися побудувати спеціальну науку про поведінку як окремого відділу природознавства. В цьому плані насамперед збіглися інтереси американського біхевіоризму та рефлексології, хоч між ними були певні, навіть істотні, розходження. При порівнянні термінів «рефлекторна діяльність» і «поведінка» останній термін, охоплюючи більш широку сферу явищ дій живої істоти, стає менш визначеним, менш конкретним; термін же «рефлекторна діяльність» є конкретним, визначеним, пов'язаним з певними фізіологічними механізмами. Завдяки розкриттю цих механізмів відкривається дійсна можливість природничого розкриття законів поведінки. В цьому була важлива перевага рефлексології перед біхевіоризмом. Разом з тим при піднятті рефлекторних механізмів діяльності до складу вищих форм поведінки рефлекторний принцип втрачає значення засобу для розкриття цих форм, залишаючись лише нейтральною базою для їх якісно різноманітних форм існування.

Цей влучний синтетичний термін («поведінка») мав широкий діапазон застосування. Нерідко говорили навіть про поведінку молекул, атомів². І в цьому понятті стосовно до людської істоти рефлексологи почали відшукувати біологічний та соціальний фактори.

Прагнучи розкрити поняття поведінки, дослідники, як правило, змушені були обминати рефлексологічну, тобто фізіологічну, термінологію і переходити до термінів реактології, таких, як «реагування», «урівноваження з оточенням» тощо. «Суму реакцій індивіда на подразнення оточення, — писали А. Граборов і І. Соколянський, — ми називаємо його поведінкою. Отже, поведінка це те, що ми об'єктивно спостерігаємо. Реагування — це процес урівноваження організму з оточенням, і ступінь сталості цієї рівноваги визначається реактивними властивостями індивіда»³.

¹ Див.: вступну статтю В. П. Протопопова «Бихевіоризм и рефлексология», до кн. Дж. Уотсона «Психология как наука о поведении», 1926.

² А. Борис в статті «Наука про поведінку людини, як проблема нашого часу» («Червоний шлях», 1927, № 5(50), стор. 98) говорить: «Поведінка не є об'єктом самим для себе. Це тільки ряд явищ, зв'язаних з різними об'єктами нашого смислового спостереження. Ми можемо говорити не тільки про поведінку людини й тварин, а й про поведінку рослин, мінералів, хімічних субстанцій та взагалі матерії».

³ А. Н. Граборов, І. П. Соколянський. До проблеми організації поведінки. — «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», 1927, № 3-4, стор. 77.

Проте терміну «поведінка» надавався надто широкий смисл. Боячись туманних беззмістовних абстракцій та узагальнень (підведення під це поняття живого і неживого), дослідники робили спроби розрізнати «механізми поведінки» і «акти поведінки». «Механізм поведінки — це апарати, спадково організовані. Оточення тільки допомагає їхньому більшому або меншому розвитку. Форми поведінки — це способи реагування, що витворилися в процесі індивідуального досвіду під впливом оточення на механізми поведінки. Отже, поняття механізму поведінки є поняття біологічне, а поняття форми поведінки — поняття соціологічне. Звідсіля вивчається роль біологічних і соціальних чинників у поведінці: біологічні чинники ускладнюють поведінку, а соціальні визначають її»¹.

Цікаво, що в таких міркуваннях зникають не тільки рефлексологічні терміни, а й сама рефлексологія. Механізми поведінки досліджуються фізіологією, а форми поведінки — соціологією. Ось чому наступає такий час, коли рефлексологія лише формально утримує в своєму логічному зв'язку фізіологію і соціологію. Причому соціологія в цьому зв'язку фактично «деградує» до «педагогії», а зрештою — до науки про розвій фізіологічних механізмів поведінки.

Об'єктивний хід науки призвів до того, що поняття поведінки, яке за ідеєю повинно було переборювати механістичний ухил рефлексології, зрештою стало її троянським конем. Це трапилось тому, що дане поняття може розкрити лише та психологія, яка передбачає внутрішній світ людини, внутрішній план дії з свідомою постановкою мети і т. ін. Ось чому рефлексологія, дійшовши до цього найзагальнішого поняття своєї науки, віддавши йому всі свої життєві сили, виявилась обезкровленою і знесиленою і відійшла в бік історії науки, щоб дати шлях її новим, більш прогресивним спрямуванням.

Щодо цього являє інтерес еволюція поглядів В. П. Протопопова. До 1929 р. він йшов прямолінійним шляхом рефлексології. Потім у своїй книзі «Психологія, рефлексологія і наука про поведінку», ще мріючи про створення універсального вчення про поведінку, він вже обмежує завдання рефлексологів вивченням фізіологічних механізмів поведінки. Але в цьому рефлексологія зливається з ученням І. П. Павлова і починає етап свого поступового відмирання.

Незважаючи на певні успіхи, рефлексологічне дослідження людини з самого початку напштовхнулось на глибоку внутрішню суперечність, яка супроводжувала рефлексологію аж до її занепаду. З одного боку, її представники, застосовуючи до вивчення людини об'єктивні наукові методи, бажали бути в рангу природознавців (поряд з фізиками, біологами то-

¹ А. Н. Граборов, І. П. Соколянський. До проблеми організації поведінки. — «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», 1927, № 3-4, стор. 81.

що), з другого — ті рефлексологи, які присвятили свою діяльність вивченню людини, мали справу з людиною як з соціальною істотою. Досконале вивчення її не могло бути вичерпане лише методами природознавства.

Чистої рефлексології тепер вже мало хто дотримувався. Склався такий стан речей, коли дискредитована психологія вже ніяк не могла претендувати на визнання, проте й рефлексологія не могла охопити психічне життя людини в усій змістовній повноті. І от, замість того, щоб науково досліджувати психічне, вчені-рефлексологи пішли шляхом своєрідного поєднання «фізіологічного» і «соціологічного» аспектів в людській істоті. Вони не бачили того, що на основі цих двох моментів і виникає «підступне» психологічне. Штучність безпосереднього поєднання біологічного і соціального привела зрештою до поразки рефлексології, до необхідності нової постановки питання про суть психічного.

Виявляючи неспроможність розв'язати самотужки питання по суті психологічні, рефлексологія пішла на тісне спілкування з педагогікою, точніше, вона спробувала зайнятися проблематикою останньої¹.

Питання побудови нової психології, зокрема питання людської поведінки, яка визначається біо-соціальними факторами, привертало до себе увагу І. П. Соколяньського та інших дослідників. Ці педагоги-рефлексологи не раз намагались дискредитувати психологію того часу як науку, що не встановила жодних закономірностей. Наполегливо борючись за «біо-соціальне», Соколяньський навіть вираз «психічне життя» бере в лапки, відмовляється шукати психологічні закони, «бо не існує її самої славетної «своєрідності психічних явищ». Всю духовну природу людської істоти, якою б складною вона не була, він вважав за можливе дослідити методами наукового природознавства². Виходячи з того, що проблеми людської психіки, свідомості, зовсім не існує, Соколяньський положення марксизму «буття визначає свідомість» із сфери історичного матеріалізму беззастережно переносить в природознавство, вважаючи, що рефлекторна теорія остаточно розв'язує непорушну марксіську формулу.

Соколяньський наголошує на тому, що джерело поведінки — не лише одна якась система в організмі, а весь організм в цілому разом з оточенням, в якому він перебуває, тобто все фізичне й суспільне середовище, що оточує організм. «З нашого погляду, на цілком вірний шлях стають ті дослідники природи поведінки, що визначають особистість як суспіль-

¹ У зв'язку з цим на Україні було засновано журнал, який мав характерну назву: «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології». Очоловав цей орган В. П. Протопопов.

² Див.: І. Соколяньський. Про поведінку особистості. — «Радянська освіта», 1925, № 4, стор. 12.

но-біологічне явище»¹. Соколянський твердить, ніби дві головні категорії чинників — біологічні й суспільні — виступають перед дослідником в їх певній виразній ролі; одні — біологічні (внутрішні) — відіграють регулювальну роль в поведінці; другі — суспільні (зовнішні) — зумовлюють основні моменти суспільної форми поведінки людської особистості. Це ніби дає ключ до розуміння природи поведінки в цілому².

Правда, І. Соколянський та рефлексолог-педагог О. Залужний досить гостро виступили проти вульгаризаторів, які намагались звести педагогічний процес до найпростіших схем рефлексу, незважаючи на всі особливості цього акту як явища, властивого лише людині — соціальній істоті. Так, приміром, українські радянські діти відрізняються від німецьких не фізіологічно, а соціально. Залужний критикує німецького педагога А. Вейса за те, що він соціальні взаємини кваліфікує біологічними термінами. За визначенням Залужного, це — «шлях механістичного мовізму». Представники української школи рефлексологів намагались підходити до вивчення поведінки більш діалектично, ніж американські дослідники і ті, що сліпо за ними йшли. Треба було відмежуватись від механістичних поглядів, в яких людська поведінка з'ясовувалась лише в фізико-хімічних і біологічних термінах³. Треба було підкреслити всю хибність такого підходу при вивченні людини як соціальної істоти.

В кінці 20-х років з'явилось чимало статей і книжок, автори яких наполегливо відшукували «наукові» компоненти поведінки. До термінів «соціо» та «біо» ставились як до магічних слів. Виходило так, що там, де бракувало аналізу, досить підставити ці слова, і все в людській поведінці ставало, принаймні принципіально, зрозумілим. Та як би спритно не поєднувати ці компоненти, без врахування психічного не можна зрозуміти синтезу між природним, біологічним та соціальним. Тим часом, в цьому поєднанні у рефлексологів не природне піднімалось до соціального, а навпаки, соціальне зводилось до природного. Цього саме і вимагав рефлексорний метод в дослідженні поведінки людини⁴.

За думкою І. Соколянського⁵, обидва ці фактори являють собою матеріальні, складно організовані системи, що перебувають в закономірних взаєминах одна з одною. В розуміння соціального фактора, коли йдеться про поведінку, включається все навколишнє середовище, не лише со-

¹ І. Соколянський. Про поведінку особистості.— «Радянська освіта», 1925, № 4, стор. 12.

² Див.: там же.

³ Див.: О. Залужний. Про уточнення деяких основних понять при вивченні поведінки дитини.— «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», 1926, № 2.

⁴ Див.: І. М. Левінсон. Основи науки про поведінку, Дніпропетровськ, 1928.

⁵ Див.: І. Соколянський. Деякі з основних питань радянської педагогіки.— «Радянська освіта», 1928, № 12.

ціальне у вузькому значенні (суспільне), а й фізичне (температура, світло, звук, повітря, речі, рослини, тварини тощо). Отже, поведінку людської особистості розуміли як закономірність соціально-біологічну.

З цієї точки зору навіть робились спроби критикувати вчення І. П. Павлова та його послідовників за неврахування «соціо» факторів. Вважалося передчасним і ненауковим для педагога робити висновки прямо з положень вчення про вищу нервову діяльність. Смысл вчення Павлова українські рефлексологи вбачали в тому, що в ньому робився наголос на біологічному фонді особистості; тепер же треба робити наголос на навколишньому оточенні. Представники «біо-соціального» вважали прагнення Павлова, Фролова та їх послідовників вивчати поведінку одностороннім біологізаторством; «нервово-мозковий субстрат», на їх думку, не може бути єдиним джерелом поведінки¹.

«Біо» та «соціо» вийшли за межі науки, опинились в популярних статтях і стали загальним місцем в розмовах і друкованій продукції на рефлексологічно-педагогічні теми. При цьому нерідко виявлявся грубий механіцизм, і в організмі більше нічого не бачили, крім «біохімічних процесів» і «зовнішнього подразнення», під яким розуміли соціальне оточення².

Розподіл факторів на внутрішні і зовнішні виявився метафізично фіксованим. В ньому недобачався живий процес переходу внутрішнього в зовнішнє і зовнішнього у внутрішнє. Те, що є лише зовнішнім, не має ніякого відношення до життя організму. Кожна жива його акція — безперервний процес взаємного переходу зовнішнього у внутрішнє і навпаки. Це стає зрозумілим для «психології, яка визнає внутрішній, суб'єктивний світ людини, і виявляється зовсім незрозумілим для науки, яка заперечує психічне як ідеальне. Саме зовнішнє як об'єкт є, умовно кажучи, і біологічним і соціальним. Житло, їжа, одяг, транспорт тощо є водночас і одним і другим, і хто думає виділити в людському одязі біологічну і соціальну сторону, той хоче розірвати зміст і форму, покласти, скажімо, в одну кнпшеню тепло, а в іншу — сяйво сонячного проміння. Зовнішні, чужі знання в моєму переконанні стають моїм внутрішнім світоглядом. Мої почуття як внутрішнє стають зовнішнім у моїх вчинках, що виявляють ці почуття.

Те, що в теорії укладається в два-три і навіть десять факторів, ніяк не може відобразити всієї повноти життя. Точніше, життя взагалі не вміщується ні в які фактори. Боно по суті своїй багатогранне і невичерпне.

¹ Див.: Ю. П. Горбенко. В боротьбі за педагогіку.— «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», 1928, № 4(11).

² Див.: А. Нікольський. Де міститься так звана душа? — «Знання», 1928, № 10.

Незважаючи на титанічні зусилля рефлексологів-фізіологів та рефлексологів-педагогів, спрямовані на розкриття цілісної природи людини, обминалась величезна сфера її суб'єктивного життя. Ставало очевидним, що рефлексологи у створенні всеохоплюючої теорії поведінки, при вивченні психіки людини значною мірою трансформували термінологію «суб'єктивну» на «об'єктивну». Те, що колись в'їдливо і з глибоким сарказмом зробив Нечаєв, повторюється знову, тепер вже з викладом вагомої аргументації.

Павлівська школа, хоч і віддала якусь данину такому перекладу термінології, проте досліджувала не психіку, а механізми мозку, і тому її досягнення — величезний прогрес у науці. Рефлексологи-педагоги, які не досліджували мозкових механізмів, практично тупцювали на одному й тому самому місці. Правда, переведення термінології не є тільки термінологічною грою, а пов'язується з новою точкою зору на предмет. Завдяки цьому виступає і сам новий предмет. Об'єктивність — це провідна властивість світогляду. Об'єктивісти-рефлексологи забували лише те, що і суб'єктивний світ людини має незаперечне існування. Критики рефлексології мали рацію тою мірою, якою вони викривали її абсолютизм, показували її обмеженість, її біхевіористичність. Проте траплялись дослідження, які дискутували з рефлексологією так, як мрець хапає живе створіння.

Схильність до рефлексології спершу розуміли як надання переваги матеріалізму перед ідеалізмом. Вважалось, що природне явище в силу своєї сутності приводить вченого до матеріалізму. Виходили з того, що вивчення суб'єкта пов'язується з ідеалізмом, а вивчення рефлексорної діяльності є вже дослідженням матеріалістичного характеру.

Ігнорування рефлексологами внутрішнього, суб'єктивного світу людини було методологічним кроком у спрощенні проблеми відношення ідеального та тілесного. Проблема роз'язувалась так, що знімався один компонент відношення. Цим рефлексологія взагалі руйнувала прями зв'язки з основним питанням філософії про відношення духу до матерії. Та відхилення проблеми не могло бути її роз'язанням. Рефлексологи вимушені були входити у сферу філософії, коли починали свої перенесення з галузі функціонування рефлексів до вищих сфер психічного і далі аж до пояснення законів суспільного життя.

В таких умовах критика теоретичних засад рефлексології була надто різкою і провадилась в той час, коли рефлексологія перебувала ще в zenіті своєї слави. Були ґрунтовно розкритиковані її принципіальні засади. Правда, при цьому інколи надмірно захоплювались суб'єктивним аспектом психічного.

На Україні, як і в СРСР в цілому, питання про психологію і рефлексологію стояло надзвичайно гостро; першу зв'язували з ідеалізмом, другу — з матеріалізмом. Питання про психологію й рефлексологію

не можна було вирішувати так прямолінійно. Відомо, що загальні рефлексологічні принципи були закладені саме філософами-ідеалістами, рефлексологічні теорії переплітались подекуди з далеко не матеріалістичними поглядами. Як зазначав А. Філіпов, природно виникає питання: не бажаючи знати у поведінці людини нічого, крім рефлексів (щоб зміцнити матеріалізм), чи не роблять рефлексологи з матеріалізмом абсурду або курйозу? І не бажаючи знати ніякої психіки в поведінці людини (щоб зруйнувати ідеалізм), чи не втрачають вони можливість дати психіці якесь зрозуміле пояснення і чи не робиться вона підпорою для містичних і довільних теорій¹.

Критикуючи у багатьох випадках цілком слушно бехтеревську рефлексологію, Філіпов доходить до іншої крайності: він замикає психологію у вузькому колі суб'єктивного, доводячи, ніби об'єктивне і суб'єктивне — поняття несполучні².

Всі теоретичні проблеми, які постали на той час перед психологами у зв'язку з критикою рефлексології, були зрештою проблемою відношення матеріального та ідеального. Рефлексологія намагалася зняти цю проблему, не визнаючи, ліквідуючи ідеальне. Та неспроможність розв'язати її привела рефлексологію до занепаду і водночас до відновлення такої психології, яка, принаймні, ставить це питання, не обходячи його з принципіальних міркувань.

Що саме в цій, ніби похованій, проблемі полягав головний вузол найважливіших філософських питань і проблем психології, що труднощі розвитку психології на Україні в 20-і роки були труднощами саме філософського осмислення проблеми ідеального, ясно бачив В. Протопопов³. Проте він лише наблизився до історично правильного розв'язання цього питання.

Пряма постановка питання про відношення фізіологічного і психічного була корінним поворотом до визнання суб'єктивного моменту у психіці, до вивчення його в психології.

Керуючись вказівкою В. І. Леніна про психіку як функцію мозку, Протопопов правильно зазначає, що, згідно з матеріалістичним поглядом на природу і весь світ явищ щодо психічних станів, ми повинні дотримуватись того погляду, що ідеальні явища за своїм походженням так само матеріальні, як і всі інші явища в природі, і не можуть бути виразом

¹ Див.: А. Філіпов. Психологія і рефлексологія.— «Червоний шлях», 1927, № 5(50), стор. 111.

² Див.: там же, стор. 127.

³ Див.: В. П. Протопопов. Психологія, рефлексологія и наука о поведении, X., 1929. Основним матеріалом книжки Протопопова послужив зміст його доповідей, прочитаних на Об'єднаній конференції науково-дослідних інститутів педагогіки, психіатрії і кафедри філософії Інституту марксизму, що відбулася в Харкові в 1927 р.

будь-якої нематеріальної сутності. Вони є лише своєрідною якістю, своєрідною властивістю високоорганізованої матерії, зокрема нервово-мозкових процесів, і поза ними зовсім не спостерігаються. І тим часом, як об'єктивно нервово-мозкова діяльність виявляється зовні різними реакціями організму, суб'єктивно вона відображається у вигляді так званих психічних станів, у формі тих або інших переживань, що досягаються суб'єктивно. Ось чому суб'єктивні психічні переживання і діяльність, що спостерігається об'єктивно, є виразом єдиного матеріального нервово-мозкового процесу, а тому питання про взаємовплив духовного і тілесного в самій його постановці є неправильним, тому що «з точки зору психофізичного монізму на ці явища необхідно визнати їх єдність при якійсь їх відмінності»¹.

Як відомо, емпірична психологія не досліджувала діяльності людини, її поведінки, а саме в них і стає реальним внутрішнє, свідомість. Суб'єктивний метод не міг розкрити людської дії, вчинків. Цей недолік і надолужувала поведінкова психологія. Але вона стала вивчати не поведінку в її розвитку і змістовності, в розкритті дійсного духовного багатства індивіду, а лише його елементарні реакції на подразнення. Якщо І. М. Сеченов враховував середній ланцюг рефлексу, який також детермінує реакції, то психологи-поведінкознавці ігнорували цей ланцюг, втрачаючи під собою ґрунт детермінізму.

Характерно (і це визнає Протопопов), що об'єктивісти-поведінкознавці ведуть початок своїх досліджень від вивчення тварин (Бете, Беєр, Іксюль, Павлов, Бехтерев, Торндайк, Уотсон, Лешлі та ін.). Не змінюючи істотно і принципіально методики (аби вона була об'єктивною), ці дослідники перенесли її на вивчення людини, ігноруючи роль образу дійсності як внутрішнього, свідомості тощо, тобто спосіб ідеального відображення дійсності, який визначає поведінку. Ось чому поведінкознавці і не вивчали змістовну сторону психічних явищ.

Правильно поставивши питання про психіку як функцію мозку, Протопопов все ж не зміг довести цю справу до кінця і мимоволі став на позицію психофізіологічного паралелізму і навіть епіфеноменалізму. «Сучасний нам матеріалізм вважає, — пише він, — що так звані психічні явища виявляються лише властивістю особливих форм матерії і що вони є лише суб'єктивною якістю фізіологічних процесів»².

Чимало дослідників в той час не враховували того факту, що психіка є не тільки функцією мозку, а й відображенням об'єктивного світу. Протопопов, посилаючись на Плекханова, говорить, що «рух відомих частин організму викликає відоме відчуття, але воно не тотожне з відчут-

¹ В. П. Протопопов. Психологія, рефлексологія и наука о поведении, стор. 13.

² Там же, стор. 63.

тям: воно є лише об'єктивною стороною того самого явища, яке з суб'єктивної сторони, тобто тій істоті, в якій відбувається цей процес руху, — уявляється як відчуття»¹.

Не дивно, що Протопопов ставить далі питання, чи не можна при вивченні особистості обійтись без врахування свідомості. Якщо Павлов фізіологічно пояснював «психічне слюновиділення», то «таке фактичне положення і є кращою відповіддю на питання, чи можливо в таких дослідженнях обійтись без врахування суб'єктивних переживань»².

Отже, в позиції Протопопова виявляються хитання. Він твердо став на шлях визнання психічного («суб'єктивних переживань»), але не зміг, ідучи далі в цьому напрямку, визнати психологію. Дійсно, ця наука виявляється для нього зайвою, бо психіка як епіфеномен не входить в детермінізм природних процесів. Чи не краще створити таку науку, за допомогою якої можна було б з повним успіхом і точністю зрозуміти і пояснити будь-яку поведінку, організувати її і передбачити. Це мусить бути велика система дисциплін. На біхевіористичній психології, рефлексології, марксистській психології Корнілова, вчені про умовні рефлекси Павлова повинні базуватись, за думкою Протопопова, усі окремі науки про поведінку. При цьому соціальні закономірності поведінки треба узгоджувати з положеннями історичного матеріалізму. Базові ж науки за фактичним своїм змістом повинні бути віднесені до природничо-наукових дисциплін, тобто до наук, що встановлюють закономірності біологічного порядку.

Якщо Уотсон і Бехтерев розширюють свої вчення так, що намагаються з точки зору біології пояснити соціальні явища, то Протопопов, відчуваючи абсурдність рефлексологічного абсолютизму, звужує значення рефлексології. «Керована мною школа рефлексологів у Харкові, — пише він, — саме так і визначає рефлексологію, як науку, що повинна вивчати біологічні основи поведінки, тобто реакції та їх фізіологічні механізми, і таким визначенням чітко встановлює свій предмет і своє місце в системі наук, що вивчають особистість та її поведінку»³.

Рефлексологія, зауважує далі Протопопов, на відміну від біхевіоризму, повинна визнавати і суб'єктивну сторону особистості. Тому вона не може обмежуватись дослідженням лише об'єктивної сторони реакції, а повинна вивчати і суб'єктивну сторону її. На відміну від емпіричної психології, що вивчала явища свідомості ізольовано, вона мислить їх вивчення лише у зв'язку з нервово-фізіологічними процесами, що їх зумовлюють, або, згідно з формулюванням Бехтерева, «в прямому спів-

¹ В. П. Протопопов. Психологія, рефлексологія и наука о поведении, стор. 63.

² Там же, стор. 70.

³ Там же, стор. 107.

відношенні з об'єктивними даними і під контролем об'єктивного методу».

На початку 30-х років почався етап визнання психічного. Природознавство в цьому питанні стало спочатку поки що на єдино можливий шлях: вивчення фізіологічних механізмів психічних явищ. Вивчення психічного також як суб'єктивного образу об'єктивного світу становить паступний етап в розвитку наукових ідей в українській радянській психології. Проте слово про вивчення суб'єктивних переживань було сказано і сказано ні ким іншим, як одним з визначних представників української рефлексології. У поріванні до всебічного вивчення психіки почалась повсюдна критика біологізаторських її теорій.

Про те, яким буде дальший шлях розвитку психології, в якій формі вона буде розвиватись далі, мусив був відповісти Всесоюзний з'їзд вивчення людської поведінки, який відбувався в Ленінграді з 25 січня по 2 лютого 1930 р.

З'їзд уже відійшов від прямолінійної постановки питання: або рефлексологія, або психологія. Було визнано, що тільки в порядку робочої гіпотези можна розкласти у вищих тварин поведінку на фізіологічну й психічну, в дійсності ж організм становить їх єдність. Тим більше ця думка стосується людини, в якій і суперечність і єдність фізіологічного й психічного набувають яскраво заостреного характеру.

На час всесоюзного з'їзду, присвяченого вивченню людської поведінки, бехтеревська школа перебувала в стані глибокої диференціації, розшарування. Одні дослідники ще продовжували йти шляхом рефлексологів-механістів (Ленц), інші (М'ясищев, Ананьєв, Шнірман, Курзов) утворили групу рефлексологів-діалектиків; треті вагались між ними. Загалом рефлексологія в її нових відгалуженнях відмовилась від думки сконструювати особистість з окремих цеглинок-рефлексів. Вона зробила спробу з'ясування простого як частини, виходячи із складного як цілості.

З критикою рефлексології виступив П. Я. Гальперін. Аналізуючи книжки «Рефлексология или психология» (Ленінград, 1929 р.) та «Рефлексология и смежные направления» (Ленінград, 1930 р.), він робить методологічний підсумок такого змісту. Рефлексологічна школа розколась. Частина її представників під впливом марксистської методології «визнала» суспільну суть людини й специфічність носія її в окремому індивіді, а саме психіку. Визнано недостатність рефлексологічної методики для її дослідження. Претензії рефлексології замінити собою психологію вже віджили свій час. Гостроту проблеми об'єктивного дослідження психіки не можна притулити словами «поведення», «сполучний рефлекс», «співвідносна діяльність» тощо, ці спроби, як і всяке тлумачення, що постає проти фактів, в даному разі фактів психіки, наперед засуджені на невдачу.

Суперечка рефлексології з психологією була фазою заперечення суб'єктивізму в психології. З цього погляду мали свій смисл і своє позитивне історичне значення навіть надмірні претензії рефлексології. Але ця фаза тепер вже пройдена... Рефлексологія ж майбутнього — це прекрасна, але скромна наука про вищу нервову діяльність людини і тільки... Незадоволення цим, бажання дослідити цілу людину — це фактично «туга» за людською психікою. Лише через свою психіку людина стає особою, членом суспільства, «згустком суспільних стосунків». І від тих, хто досі вивчав просто «поведінку», тепер вимагають ясної свідомості того, над чим же вони, власне, хочуть працювати: чи над фізіологією, чи над психологією поведінки. Інакше історія психології, що несе їх тепер на собі, швидко залишить їх за собою¹.

Цю ж думку розвиває і Д. Скуратівський. Критикуючи дослідження Протопопова, Соколянского, Залужного та ін., він ставить питання: «Що значить вивчати фізіологічні механізми (поведінки. — Авт.)... без психічного ряду, без характеру діяльності людини, як частини сучасного суспільства... Це даремний «тренаж» в термінах і догадках, бо специфічної якості мислення людини доби соціалістичного наступу за такою методологією не вивчити. Не можна вивчати механізми мислення без мислення, без діяльності людей»².

Питання про повернення до психології як науки, що вивчає також людську свідомість, внутрішній план дії, назріло такою мірою, що УНДІП (Український науково-дослідний інститут педагогіки) влаштує спеціальну сесію з цього приводу. В ній брали участь представники Українського інституту марксизму-ленінізму, Київського філіалу Інституту педагогіки, Товариства «природодослідників-марксистів». Це надало дискусії значення далеко не інститутського обсягу³.

На сесії зазначалось, що рефлексологи на Україні вели боротьбу проти ідеалізму, емпіричної психології, біогенетичного закону в педагогіці, згідно з яким дитина за короткий термін свого росту проходить всі етапи розвитку людства. Але критика ідеалістів з боку рефлексологів-педагогів мала у своїй основі аналіз психіки винятково методами природознавства. Вважалось за можливе всю складність людської поведінки пояснити наукою про її механізм. Проблема свідомості психіки вважали неіснуючою.

Тенденція до біологізації психології своїм наслідком мала виникнення так званої теорії про двофакторність нашої поведінки, про соці-

¹ П. Я. Гальперин. Рец. на кн.: «Рефлексология или психология», Л., 1929 та «Рефлексология и смежные направления», Л., 1920 — «Прапор марксизму», 1930, № 2, стор. 225.

² Д. Скуратівський. Проти механістичної методології в педагогіці комуністичного виховання.— «Комуністична освіта», 1931, № 2-3, стор. 92.

³ Див.: А. Макогон. У боротьбі за марксо-ленінську педагогіку.— «Комуністична освіта», 1931, № 1.

альпі й біологічні чинники в ній, з яких соціальний чинник ніби зумовлює поведінку, а біологічний — ускладнює. В дійсності ж і соціальне і біологічне стають «факторами» поведінки насамперед через психічне, свідомість.

На сесії УНДІПу було прийнято резолюцію, в якій зазначалось, що Соколянський, Залужний, Попов проводили боротьбу з ідеалізмом в педагогіці та психології. Проте вони збивалися з засад діалектичного матеріалізму, розглядали ці науки як частину природознавства. В цьому полягав їх механіцизм.

У світлі дискусії, що розгорнулася в пресі, стали особливо виразними вади рефлексологічного методу щодо вивчення колективу. Йшлося насамперед про дослідження Залужного. Вказувалось, що він пехтував величезними досягненнями марксистської науки про колектив, не дав класового аналізу колективу, визнаючи його загальну рису як взаємодію та спільність реакції. Було досліджено тільки те, що є спільного у колективу з органічним світом. Нічого специфічного для людського колективу не було виявлено. Кладучи закони рефлексології в основу науки про колектив, Залужний та інші допускали помилку. Коли поведінка особистості пояснювалась лише біологічними законами, це було неправильним, а коли вона переносилась на колектив, це було двічі помилковим. Методологія двох позицій — діалектичного і історичного матеріалізму, з одного боку, і рефлексології і педології — з другого, привели Залужного до того, що його класифікація і визначення виявились фактично біологічними. Отже, той самий дуалізм, що привів педагогіку до природознавства, звів і вчення про колектив до біологічних дисциплін¹.

Тогочасна критика зазначала також, що Залужному не вдалося встановити правильні відносини між колективом та індивідом. Біологічне затушувало специфічну якість колективу, його соціальні риси. «Нікими дослідженнями умовних рефлексів, що виховують у собак за методом Павлова, ані рухомою методикою Бехтерева, тим менше ідеалістичними методами Gestalt Psychologie у Німеччині, або школою Корнілова, що поки що не вийшов за межі інтроспекції — цими школами ми не даємо методу вивчення колективу... Придбавши значні знання з фізіології, зокрема — з рефлексології, треба одразу переключитися на філософію, психологію та ті соціальні науки, що фактично є результатом людського падбання, основою творчості колективу трудящих. Отут, у соціальних відмінностях, у класовій боротьбі заховано весь механізм колективізму»².

¹ Див.: Р. Барун. Проти біологізації колективу.— «Комуністична освіта», 1931, № 5-6, стор. 63.

² Д. Скуратівський. Проти біологізації колективу.— «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», 1930, № 3-4, стор. 86.

Дехто, правильно критикуючи тенденції до біологізації колективу, інколи вдавався до іншої крайності, заявляючи, що тільки соціальними методами можна вивчати колектив. Вони не розуміли, що колектив є також і психологічним утворенням.

Зважаючи на критику, О. Залужний переглянув свої позиції про колектив з погляду методологічних настанов, висловлених на філософській дискусії. Відповідаючи на критику, він зазначив, що вчення про колектив на Україні складалось в той час, коли боротьба з ідеалістичними течіями в психології, педології і педагогіці йшла під прапором рефлексології. Біологізм і рефлексологізм були ознакою матеріалістичного напрямку. Проте вже тоді починалась дискусія між механістами і діалектиками. Бехтеревське вчення про колектив було паскрізь механістичним. Мали місце вступи з чисто біологічною концепцією дитячого колективу; шукали колективів, не попованих впливам суспільства, і знаходили такі «чисті» колективи у вуличних об'єднаннях безпритульних; писали про природжений «колективний рефлекс»; К. М. Корнілов і його учні намагались вивчати колектив, вводючи в лабораторію двох-трьох дітей і фіксуючи реакції окремих індивідів. На вченні про колектив українських рефлексологів не могли не відбитись впливи цих теорій, тим більше, що українська педагогічна думка того часу була під сильним впливом рефлексології¹.

О. Залужний, зважаючи на критику, визнав недоліки праці «Учення про колектив» (1926 р.). Вони насамперед полягають у падто загальному, абстрактному визначенні колективу. Тепер автор відмовляється від таких абстрактних визначень колективу, що охоплювали б усі об'єднання дітей і дорослих всіх часів і народів, і вважає, що до колективу треба підходити конкретно.

Однією з останніх значних праць проти рефлексології взагалі, і української зокрема, була стаття К. С. Мокульського². В ній докладно критикується рефлексологія В. М. Бехтерева, особливо її методологічна частина, вказуються недоліки в спробах критики рефлексології з боку деяких теоретиків. Далі Мокульський відзначив, що криза буржуазної психології ще не минула і захопила собою навіть тридцяті роки цього століття. Проте і радянську психологію все ще обтяжує розбіжність теорій, відсутність єдиного напрямку, відрив від практики соціалістичного будівництва, від вивчення конкретної людини; часто зустрічається формалістичне застосування діалектичного матеріалізму до окремих наук. Всесоюзний з'їзд вивчення поведінки не подолав, по суті, розбіж-

¹ Див.: О. Залужний. За марксо-ленінську постанову питання про дитячий колектив.— «Комуністична освіта», 1931, № 2-3, стор. 95.

² Див.: К. С. Мокульський. Дискусійні питання та проблеми вчення про поведінку.— «Комуністична освіта», 1931, № 5-6.

ності серед радянських психологів, а став на шлях механічного поведіння своїх напрямків і течій, що існували на той час. На порядку денного стояв поворот у вченні про поведінку. «Вивчення перебудови, переозброєння психіки будівників соціалізму — для допомоги втручання в процес їх соціального формування, перевиховання широких мас — ось те цілком нове завдання, якого ще не знала досі ніяка психологія»¹. Свідома діяльність як специфічна риса поведінки суспільної людини стає, за Мокульським, предметом психології. При цьому не можна ігнорувати механізм поведінки й психіки та обездійовувати вчення про вищу нервову діяльність.

Боротьба з двома ухилами — ідеалістичним та механістичним — становила важливі умови прогресу психології. В цій справі українські радянські психологи спиралися на розв'язання класиками марксизму психологічної проблеми, показуючи, що психічне єдине з матеріальним, але не тотожне з ним. В кінці 20-х років наступив кінець рефлексології в усьому Радянському Союзі як такої школи, що претендувала представляти особливу науку і замінити собою психологію. Після смерті Бехтерева (1927 р.) серед рефлексологів відбулось розмежування: одні стали на шлях загострення помилок Бехтерева, інші — критично переглянули методологічні основи рефлексології. З другої групи вийшли такі видатні діячі радянської психології, як В. М. М'ясищев та Б. Г. Ананьєв. Останній після закінчення дискусії виступив у журналі «Психологія» з розгорнутою методологічною критикою рефлексології. Цей виступ став літературним пам'ятником кінця рефлексології².

Свідомість як об'єкт психологічних досліджень

У 1930—1932 рр. проходять психологічні дискусії, в центрі уваги яких були рефлексологія, реактологія і «теорія культурно-історичного розвитку». Важливу роль мала дискусія з питань реактологічної психології, проведена в Московському інституті психології (1931 р.). На дискусіях було усвідомлено необхідність повороту психології до соціалістичної практики, засуджено спроби визнання чистої фактичної основи буржуазної науки.

Вирішальну роль у перебудові психології відіграло звернення психологів до лєнінської філософської спадщини. Поглиблене вивчення основних філософських праць Лєніна, насамперед «Матеріалізму та емпіріокритицизму» та «Філософських зошитів», вперше опублікованих

¹ Див.: К. С. Мокульський. Дискусійні питання та проблеми вчення про поведінку.— «Комуністична освіта», 1931, № 5-6, стор. 82.

² Див.: Б. М. Теплов. Советская психологическая наука за 30 лет, М., 1947.

в 1929 р., дало можливість по-новому підійти до основних методологічних проблем психології. Радянські вчені усвідомили, що без глибокого оволодіння ленінською теорією відображення неможливо побудувати наукову психологію.

Безпосереднім результатом цього нового повороту була відмова від «поведінкознавства» в усіх його формах (реактологія, рефлексологія та ін.). Розуміння психіки, свідомості як відображення об'єктивного світу дало можливість матеріалістично обґрунтувати психологію як науку про психіку людини, а не як сукупність зовнішніх реакцій.

У цей час в Радянському Союзі, та на Україні зокрема, існувало чимало течій у психології. Ось чому поворот до ленінської філософської спадщини виявився досить складним. Щоб розібратись у стані психологічної науки, було скликано Перший Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки. Загальною метою його була боротьба проти ідейної розбіжності в науках, які вивчають нервово-психічні процеси людини, та боротьба за об'єднання цих наук на діалектико-матеріалістичній основі з тим, щоб включити їх до єдиного плану обслуговування соціалістичного будівництва¹.

На з'їзді було представлено нейрофізіологію, рефлексологію, психологію, психотехніку, педологію, частково педагогіку, психонейропатологію, соціопсихологію, порівняльну психологію та інші напрямки. Була представлена і марксистська філософія.

Методологію та проблематику радянської психоневрології було висвітлено в доповіді І. Д. Сапіра «До питання застосування діалектики в психоневрології», а також в доповіді А. Б. Залкінда «Психоневрологічні науки та соціалістичне будівництво»². Основні дискусії розгорнулися навколо виступів представників школи І. П. Павлова. Було ясно, що в той час, як рефлексологія завершує свою еволюцію, фізіологічне вчення І. П. Павлова і надалі залишається основою для розкриття матеріального субстрату психічної діяльності.

Вже після з'їзду з програмною статтею, що підсумовувала роботу з'їзду, виступив К. С. Мокульський³. Він зауважив, що стан наук, які вивчають поведінку й психіку, характеризується кризою. Вона розпочалася ще в другій половині минулого сторіччя, виявлялась в різних формах, зокрема в тому, що: 1) не існує єдності між різними напрямками вивчення поведінки й психіки і 2) кожний напрямок висуває одне окре-

¹ Див.: Психоневрологические науки в СССР. Материалы 1-го Всесоюзного съезда по изучению поведения человека, М.—Л., 1930, стор. 384.

² Про цей з'їзд див. також: Й. Зільберфарб. До соціалістичної реконструкції людини.— «Шлях освіти», 1930, № 3.

³ Див.: К. С. Мокульський. Дискусійні питання та проблеми вчення про поведінку.— «Комуністична освіта», 1931, № 5-6.

ме поняття, абсолютизує його, прагнучи саме ним з'ясувати всю поведінку й психіку в усій їх складності та різноманітності. Такими абсолютизованими поняттями визнаються «реакція», «рефлекс», «структура», «несвідоме», «поведінка», «домінанта» тощо.

Мокульський відзначає, що спроби побудувати в СРСР вчення про поведінку й психіку на основі діалектичного матеріалізму нерідко перетворювались на формалістичне прикладання діалектичних категорій до понять поведінки й психіки, зводилися до прагнення дати лише вичерпні словесні визначення. Не було чіткого розуміння того, що теоретичні положення стають конкретними лише в умовах нерозривної єдності теорії і практики¹.

Проте, критикуючи погляди Уотсона та його прихильників, Мокульський не вловив позитивного моменту біхевіоризму, дав йому однібічне соціологічне тлумачення, вбачаючи в ньому лише біологізацію людини та заперечення її свідомості. Зміст біхевіоризму, писав Мокульський, цілком пояснюється соціально-класовими коренями. Ігноруючи свідомість, ця течія американської психології перетворює людину на умовнорефлекторний апарат, який слухняно і без протесту дозволяє себе максимально експлуатувати. Вульгарно-механістичний погляд впляється, таким чином, цілком корисним для буржуазії. Біхевіористична концепція йшла врозрив з соціалістичним будівництвом у СРСР². Як видно, питання науки і політики розв'язувалось у той час надто прямолінійно.

Загалом, у психології відбувалась внутрішня перебудова на основі марксистсько-ленінської методології³. Спостерігалось прагнення звільнитись від ідеалістичних, механістичних, еkleктичних та інших збочень. Основним змістом боротьби за ідейну чистоту науки, її програмною вимогою було надання великого значення дослідженням свідомості людини.

В цьому плані характерна дискусія, організована Інститутом марксизму-ленінізму разом з бюро «Товариства психоневрологів-марксистів» та «Товариством педагогів-марксистів» 13 червня 1931 р. у Харкові. Доповідь про новий етап на психологічному фронті зробив А. Таланкін (Москва)⁴. У дебатах виступили провідні радянські психологи. У виступах відзначалось, що проблеми психології підмінюються проблемою штучного сполучення біологічного й соціального, що настала потреба ви-

¹ Див.: К. С. Мокульський. Дискусійні питання та проблеми вчення про поведінку.— «Комуністична освіта», 1931, № 5-6.

² Див.: там же, стор. 74.

³ Див.: О. М. Раєвський. Питання психології у науковій спадщині В. І. Леніна.— У кн.: Праці республіканської наукової конференції з педагогіки і психології (29 січня—4 лютого 1940 р.), т. II, «Психологія», К., 1941.

⁴ Див.: А. Таланкін. О повороте на психологическом фронте, М.—Л., 1931.

знати своєрідність психічного, визнати свідомість як необхідну ланку в детерміністичному розумінні людської діяльності.

У процесі дискусії було підкреслено, що актуальні питання психології мають відношення до важливих проблем марксистсько-ленінського світогляду: проблеми відчуття та сприймання, уявлення та мислення, співвідношення психіки та ідеології, конкретності історичної особи, її формування та виховання, а також було вказано на відрив психології від практики культурного і народногосподарського будівництва.

Доповідачі критикували тих вчених, які не можуть збагнути ролі свідомості в людській поведінці. Адже ігнорування цієї сторони психіки йшло всупереч висловлюванням класиків марксизму, зокрема тим, в яких відзначалось, що ідеї стають матеріальною силою, коли вони оволодівають масами, що свідомість має значний зворотний вплив на буття.

Досліді, виробнича практика показали, що свідомість впливає на такий процес, як втома. Це виявилось, зокрема, у процесі праці ударників та робітників, що змагаються.

На з'їзді психологів, який відбувся в травні 1931 р., були зроблені доповіді з фізіології праці, автори яких говорили про втому психологічною мовою, а деякі психологи, як це не дивно, продовжували ігнорувати роль свідомості.

Психологи та філософи почали розуміти, що будь-яка боротьба проти свідомості, намагання викнути її за межі науки стає на перешкоді соціалістичному будівництву. Зокрема, не дослідивши проблеми свідомості, не можна було зрозуміти ні соціалістичного змагання, ні ударництва¹.

Предметом психології тепер стали вважати психічні процеси та їх матеріальний субстрат. Але ця думка була правильною лише частково. Відновлювалася точка зору на предмет психології, яка була похована рефлексологами та реактологами. Відомо, що В. Джемс також вивчав психічні процеси і мозок і водночас залишався ідеалістом. Істотний крок вперед у постановці питання про наукову психологію зробив С. Л. Рубінштейн, висунувши в радянській психології новий принцип, новий осередок — дію². Цим *діалектично* було подолано і рефлексологію, і емпіричний функціоналізм. Рефлексологи та реактологи, правда, висунули принципи реагування на середовище за схемою рефлексу. Це був великий принцип у науці, і відкинути його зовсім не можна було. Рубінштейн своєрідно зберіг його в своїй концепції дії і цим самим у вихідних своїх позиціях (а не в їх повній реалізації) принципіально переборює функціоналізм.

¹ Див.: А. Таланкин. О повороте на психологическом фронте, стор. 9.

² Див.: С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии, М., 1940, стор. 142—151.

Радянські психологи все більше приходили до розуміння того, що психологія повинна вивчати конкретно-історичну особистість, її психічні процеси. Надаючи прав свідомості, почали визнавати права суб'єктивного моменту в наукових дослідженнях психіки. Психологія почала робити крутий поворот в бік дослідження суто психологічних питань, розкриття закономірностей свідомої діяльності особи. З'являються праці, в яких психологія вже визначається як «наука про психічне життя особистості, про її свідомість»¹. Боротьба за ленінський етап у психології була значною мірою боротьбою за свідомість, за правильне розуміння відношення її до мозку як до її матеріального субстрату.

Радянська психологія почала досліджувати закони розвитку і перебудови свідомості. Ідеалістична ж психологія, проголошуючи своїм предметом саме свідомість, виявилась неспроможною дати наукове її висвітлення. Дехто з її представників намагається довести, ніби людина у своєму житті керується не суспільною ідеологією, не класово сформованою свідомістю, а несвідомими «голосами крові», неусвідомленими інстинктами тощо².

Перед вітчизняною психологією стала проблема побудувати дійсно науковий підхід до людської свідомості, новими шляхами і методами створити наукове вчення про людську психіку та її розвиток. У зв'язку з цим радянській психології доводилось боротися, з одного боку, з тими течіями, представники яких твердили, що фізіологічні закони, винайдені на підслідній тварині, повністю пояснюють свідомість людини і приводять до пізнання шляхів її виховання. Ця точка зору сприяла поширенню помилкової практики в педагогіці, коли намагались побудувати виховання тільки на основі врахування фізіологічних законів, ігноруючи свідомість. У медицині вона виявилась у рефлексологічних спробах ігнорувати науковий аналіз свідомості у нервово- і психічнохворого тощо. З другого боку, радянській психології доводилось переборювати спроби відриву психіки від її фізіологічної основи і конкретно-історичних умов існування.

Саме зв'язок з соціалістичним будівництвом спрямовував розвиток радянської психології, і вона міцніла з року в рік, роблячи все нові внески, зокрема в питання про шляхи історичного розвитку людської свідомості.

Правда, на початку 30-х років тільки ставилось питання про висування свідомості як першорядної та найактуальнішої проблеми психології. Так, в праці С. Л. Рубінштейна «Основы общей психологии» свідомості відводиться належне місце, проте вона розкривається головним чи-

¹ А. Р. Лурья. Успехи советской психологии.— «Психогигиена в массы», 1934, № 1-2.

² Див.: там же.

ном на основі абстрактних роздумів, без відповідного обгрупування теорії дослідним матеріалом. Саме цей недолік і відзначає Г. С. Костюк у рецензії на дану книжку¹. Розв'язання психологічних проблем у Рубінштейна являє собою логічну конкретизацію певних гіпсологічних положень, а не впливає з аналізу фактичних психологічних даних. Звідси — і недостатнє розкриття специфічності деяких психічних функцій в житті людської особи: психологічний план підмінюється планом логічним. Особливості психіки підводяться під готові формули «предметної віднесеності», «переходу від безпосередніх до опосередкованих форм» і т. ін. За такими операціями певною мірою губиться своєрідність тієї чи іншої психічної функції. Цей схематизм у книжці виявляє і недостатню розробленість названих питань у науці.

Оперуючи категорією «зняття», Рубінштейн «знімає» анатоμο-фізіологічні умови розвитку психіки в соціальних умовах, недооцінює вивчення матеріального субстрату. Такі твердження, як зауважує рецензент, суперечать вказівкам В. І. Леніна про значення вивчення матеріального субстрату для наукового розкриття психічних процесів. Рубінштейн зазначає, що рушійною силою психологічного розвитку є внутрішні суперечності між свідомим відношенням, відображенням у самосвідомості, і реальним відношенням, яке об'єктивно визначає свідомість і поведінку. Проте ця суперечність є, очевидно, тільки однією з форм тих суперечностей, які виникають у розвитку дитини за певних умов, можливо, в певному віці. Навряд чи її можна, наприклад, віднести до дітей раннього віку. Автор книги, вказує Костюк, безпідставно універсалізує цю суперечність, виводячи з неї явища дитячої гри, фантазії людини тощо.

Визнання свідомості з боку радянських психологів не могло бути плоским поверненням до буржуазної психології свідомості. Радянські психологи розробляли проблему свідомості як одну з властивостей матерії, що виникає на найвищих ступенях її розвитку. Цим відкидався будь-який дуалізм².

Свідомість є функцією мозку суспільного індивіда і пов'язана з конкретною діяльністю людини³. Свідомість виникла з тих форм психіки, які були властиві тваринним предкам людини. Проте людська психіка і відрізняється від тваринної саме свідомістю, яка є суспільним продуктом і залишається ним, поки взагалі існують люди.

Свідомість завжди належить певному суб'єкту. Вона є його внутрішнім станом, виявляється в його відчуттях і сприйняттях, уявленнях,

¹ Див.: Г. С. Костюк. Рецензія на книгу проф. С. Л. Рубінштейна «Основы общей психологии». — «Комуністична освіта», 1936, № 4.

² Див.: Г. С. Костюк. Карл Маркс про свідомість людини. — «Комуністична освіта», 1938, № 5.

³ Див.: Психологія, за ред. проф. Г. С. Костюка, К., 1939.

думках, навичках¹. Проте це не замкнуті в собі суб'єктивні переживання абстрактного індивіда, як це уявляють собі представники суб'єктивної психології. Це і не внутрішня, суб'єктивна сторона об'єктивних фізіологічних процесів, як то писали представники реактології. Свідомість завжди включає вихід за межі суб'єктивності, показує відношення до об'єкта, до предметів, явищ навколишньої дійсності і до інших людей².

Г. С. Костюк критикує рефлексологію за її недооцінку або заперечення ролі свідомості в активному перетворенні дійсності. Він показує, що суспільні відносини людей мають вирішальну роль у формуванні індивідуальних особливостей людської психіки; вказує, що революційна зміна суспільства в нашій країні створює умови для всебічного розвитку людини, у зв'язку з чим виникає соціалістичне ставлення до праці, любов до соціалістичної Батьківщини і т. ін.

Визнання свідомості у її зв'язку з діяльністю людини не було випадковим, зовнішнім. Воно було опосередковано тривалими, складними, нерідко болісними розшуками істини; психологи прийшли до неї після заперечення цієї важливої підвалини психологічної науки. І дитина і доросла людина можуть говорити про одну і ту саму істину одними і тими самими словами. Проте смисл, який вкладає в ці слова зріла, змужніла людина, безконечно переважає своїм багатством смисл, який вкладає в них дитячий розум.

Проблеми генезису пізнавальної діяльності людини в психології

У перші післявоєнні роки психологи Радянської України разом з психологами братніх республік продовжували розвивати вчення про свідомість і психіку. Для дослідження принципіальних питань психологічної науки було вказано на необхідність послідовної реалізації марксистсько-ленінської теорії відображення і вчення Сеченова — Павлова про рефлекторну природу психіки. Психічне — не тільки результат, а й процес відображення. Будучи невіддільним від фізіологічного, воно водночас характеризується специфічними особливостями і закономірностями.

Послідовна і правильна реалізація принципу детермінізму, вільна від спрощеного його тлумачення, є необхідною передумовою успішного з'ясування психічного як єдності об'єктивного і суб'єктивного, природ-

¹ Див.: Д. Г. Елькін. Роль свідомості у формуванні навичок.— У кн.: Праці республіканської наукової конференції з педагогіки і психології (29 січня — 4 лютого 1940 р.), т. II, «Психологія».

² Див.: Г. С. Костюк. Карл Маркс про свідомість людини.— «Комуністична освіта», 1938, № 5.

ного і суспільного, розкриття об'єктивних закономірностей формування «суб'єктивного світу» людини, її суб'єктивних «суттєвих сил» та їх значення в її практичній діяльності¹.

Внутрішня перебудова психології у зв'язку з проблемою розвитку дала можливість вченим по-новому розв'язувати деякі важливі наукові проблеми.

Вимога розкриття об'єктивного характеру людських знань, яка стоїть перед матеріалістичною гносеологією, не тільки не заперечує, а й передбачає з'ясування психологічних механізмів пізнавальної діяльності людини. Пізнання відбувається не інакше, як у процесі практичної діяльності конкретної особи з усіма її тілесними і психічними особливостями, мотивами, спрямованістю, з її природничим та суспільним механізмом пізнання. Разом з тим психологічний механізм пізнавальної діяльності людини кінець кінцем формується так, щоб істина не втрачала своєї об'єктивності і мала значення для великої сукупності людей і зрештою — для всього людства.

Українські радянські психологи зробили значний внесок у розкриття психологічних механізмів пізнавальної діяльності людини. Виявлено чимало закономірностей керування сенсорними процесами, уявою, мисленням, свідомістю і самосвідомістю, а також конкретно практичною діяльністю як важливою основою виникнення психічного світу людини.

Теорія сприймання — одна з відносно розроблених галузей сучасної психології. Розкрито чимало закономірностей процесу сприймання, що стосуються цілісності, взаємопереходу предмета і фону, константності тощо. Проте досі залишається майже нерозробленим питання про логіку виникнення його структури, або, умовно кажучи, питання про «феноменологію сприймання». В якій послідовності формується образ цього процесу, в якій необхідності виступають його риси, властивості тощо — ось та актуальна проблема, розв'язання якої дасть можливість уявити перцептивну дію людини.

Певною заслугою радянських психологів є різностороннє дослідження питання про роль тілесних дій у формуванні внутрішнього світу людини. При вивченні процесу сприймання знайомих і нових предметів дитьми дошкільного віку основну увагу було звернуто на дослідження рухової активності. В процесі сприймання рухова активність в першу мить зіткнення з предметом є засобом дистанції загального враження від нього; при дальшому ознайомленні з предметом вона є засобом пізнання окремих його чуттєвих властивостей і приводить до розгорнутої аналітико-синтетичної діяльності. Необхідність у здійсненні дослідницької

¹ Див.: Г. С. Костюк. Актуальні питання розвитку психологічної науки. Тези наукової сесії, 2—6 червня 1955 р.

діяльності виникає і при виявленні суперечностей між чуттєвими властивостями предметів і даною його назвою. В таких випадках рухова активність виступає як засіб розв'язання цих суперечностей, як засіб перевірки наявності або відсутності тих або інших чуттєвих властивостей предмета.

Потреба в здійсненні додаткової орієнтовно-дослідницької діяльності виникає стільки раз, скільки перед дитиною ставиться пове пізнавальне завдання¹. Проста рухова активність дитини згодом набирає форми певної діяльності, а саме: гри. Ось чому і відчуття і сприймання у дітей передшкільного і дошкільного віку розвиваються переважно в процесі ігрової діяльності. «Маніпулюючи з предметами, діти в процесі гри пізнають їх колір, величину, вагу, форму, звучання»².

На основі психологічних досліджень, виконаних, зокрема, українськими психологами, виявляється можливість послідовного, логічно пов'язаного викладу структури перцептивного процесу, починаючи з того етапу, коли ще немає предметності сприймання, і кінчаючи етапом, коли перцепція заперечується більш високими формами пізнання. Те, що насамперед привертає до себе увагу і стає оптимальним для органів сприймання (спочатку без активної дії організму), є подразнення, що, змінюючи в певному темпі свої параметри, дає уривчасті, контрастуючі сигнали. Після того, як такими сигналами привернуто увагу, організм продовжує стежити за ними і тоді, коли вони вже не мають початкової сили контрасту. Довільна увага, що виникає при цьому, допомагає стежити за враженням і очікувати його появу через певний проміжок часу.

Виділення сигналу за допомогою уривчастості і контрастності використовується в тих випадках, коли треба прикувати увагу до якогось предмета. Світлофори на дорогах, сигналізація в автомашинах, подорожні стовпи — взагалі майже вся сигналізація, пов'язана з рухом транспорту, сигналізація, що забезпечує безаварійність руху і водночас вимагає від людей пильності і обережності, збудована саме з урахуванням законів, властивих початковим елементарним формам перцепції. Стовпи на дорогах пофарбовано чорними та білими смугами, під певним кутом відносно горизонталі, щоб було незвично для ока. Яскравим виявом такої сигналізації є подача тривожних сигналів нападу, швидкої допомоги, пожежі тощо. Отже, перервні, контрастуючі сигнали, які виділяються з аморфного середовища, стають першим об'єктом сприймання. Це стосується як онтогенезу, так і будь-якого іншого плану розвитку сприймання за умови новизни його предмета.

¹ Див.: Л. І. Котлярова. Сприймання знайомих і нових предметів дітьми дошкільного віку. Тези наукової конференції по психології, К., 1955, стор. 41.

² Психологія, за ред. Г. С. Костюка, К., 1958, стор. 60.

На перших етапах розвитку сприймання предметом його виступає, образно кажучи, світло і тінь. Півтіні ще не помічаються, хоч вони не зникають безслідно для акту формування образу. Світло і тінь, тиша і різні звуки тощо за змістом ще мало відрізняються між собою. Для того, щоб виділити структуру і світла і тіні, треба застосувати більш детальний аналіз і більш емкий синтез.

Те, що тепер сталося в перцепції, хоч міцно приковує до себе увагу, проте своєю різкістю і навіть рекламною маскує дійсний предмет. За зовнішнім вразливим ефектом приховуються дійсні якості та властивості речі. Контрастуючі враження можуть давати лише її контур. Щоб дістатись до самої речі, перцепція мусить обминути контрастуючі враження, які, по суті, заважають істотному повноцінному сприйманню.

Той факт, що дитина, сприйнявши контрастуючі враження, не обмежується тільки дистантними органами чуття, а тягнеться всім тілом до предмета, який викликає враження (це властиве і дорослим), свідчить про те, що вирівнювання контрастуючих сигналів може відбуватися тільки тоді, коли предмет сприймається аналізаторами комплексно. Побачивши якийсь яскравий предмет, привабливий для ока або для вуха, дитина відразу ж тягнеться до нього рукою, бере його в рот, штовхає тощо, тобто впробує всіма органами чуття, всім еством. Те, що було в предметі для органу зору дискретним, щодо інших органів чуттів, наприклад, дотику, стає зрештою цілним. В результаті взаємодії органів чуттів предмет набуває речової цілісності.

Яскраві дискретні враження знаходять своє місце серед інших вражень, повднюються з ними і в цьому втрачають свою зовнішню яскравість. Водночас вони займають своє дійсне місце серед інших властивостей образу сприймання. Цілісний характер предмета виступає лише у комплексі відчуттів різної модальності. Саме в такому комплексі починає виступати справжня предметність об'єкта як те, що повднує різні його властивості. Правда, навіть у процесі взаємодії органів чуття якась властивість через ті або інші причини фактично домінує над іншими і становить на цьому етапі характерні риси предмета. Ця тимчасова домінантна властивість об'єднує навколо себе, субординує різні якості. Так, металевий дзвоник має твердість, величину, форму та інші чуттєві властивості, проте його домінуючою якістю насамперед виступає здатність породжувати лунні звуки. Саме ця властивість в багатьох випадках і визначає назву предмета.

Взаємодія чуттєвих якостей у сприйманні, з одного боку, приводить, в сплу відповідних закономірностей, до заглушення одних якостей іншими. В цьому процесі взаємодії ще тяжіє до попереднього етапу (контрастуючі враження тощо). Проте, з другого боку (і в цьому виявляється внутрішня суперечливість взаємодії), вона вирівнює по силі враження чуттєві якості того об'єкта, який сприймається. Вона виявляє

предмет, переборюючи його безпосередньо емоціональний вплив, і відкриває його таким, яким він є сам по собі,— рівномірно представленим у своїх власних чуттєвих якостях.

Посилення якогось істотного враження приводить до того, що організм прагне наблизитися до нього. Це стосується навіть і тих чуттєвих вражень, які становлять певну загрозу для життя організму. Але зближення з предметом, що викликає інтерес, не має ніякої іншої мети, ніж всебічно дослідити його за допомогою інших органів чуття.

Додаткові враження, що виникають при цьому, корегують початкове, домінуюче враження, істотно доповнюють його. Суб'єктивно людина прагне розкрити причину цього домінуючого враження і лине тільки до нього, бо інших якостей вона ще не знає. Проте об'єктивно, поза намірами її, виходить так, що людина пізнає інші сторони враження, які можуть мати більш сильне життєве значення. Так вогонь приваблює зір своєю яскравістю, але при дотику він викликає значно сильніші больові враження. Ось чому лише при взаємодії різних чуттів організм виявляє можливість всебічного порівняння чуттєвих вражень між собою.

Незважаючи на динаміку, перебіг вражень при взаємодії, виявляється, що окремі чуттєві якості мають свій сталий характер, який зберігається в різних умовах споглядання. Це значить, що у сприйманні переступається якість умови, вона ніби знімається, і якість, що стоїть у центрі сприймання, виявляється у своїй власній природі. В цьому і полягає одна з важливих властивостей сприймання — його *константність*. Отже, яким би не був взаємний вплив чуттєвих вражень, вони зрештою нейтралізуються.

Константність якості виявляється в тому, що якість (або властивість), змінюючись, сприймається в її сталих рисах. Якість змінюється за своєю величиною, формою тощо, в міру віддаленості, змінп позиції споглядання, ракурсу. Віддалення і наближення безконечні у своїх вимірах, тому і відтінки, риси однієї і тієї самої якості безконечно змінюються. Але, незважаючи па цю зміну, якість визнається як тотожпа сама собі в різних умовах її сприймання. Якщо вона «зникає» в результаті власних раптових змін, а потім знову з'являється, то логічно визнати, що існує щось таке, що залишається як її субстрат. Конкретно кажучи, *константність якості стає зрозумілою як її предметність*. Тому цілком правильно вважають, що для сприймання найбільш характерною властивістю, відмінною від відчуттів, є предметність.

Тільки-но виникає якийсь загальний образ предмета, певна початкова, вихідна для сприймання група, сукупність якостей починає тепер відноситись до нього і поступово складати його конфігурацію. Отже, предмет насамперед виступає як ціле, що поєднує окремі його частини. На цьому етапі розвитку перцепції людина намагається бачити, впізна-

вати предмет, певне ціле, осмислити якісь елементи перцепції як такі, що належать тому або іншому предмету.

Впізнавання предмета в чуттєвих елементах перцепції — трудомістка розумова праця. Перед дитиною предметність спочатку виступає як безконечний ребус, шарада, одним словом — загадка, яку треба розв'язувати повсякчасно в процесі спілкування з навколишнім світом. Тут і спроба об'єднувати елементи сприймання в якісь цілокупності, вибирання з агрегату чуттєвих вражень всього того, що може скласти, загалом кажучи, якийсь предмет. Дитина, формуючи свою здатність сприймання, відчуває таку саму розумову напругу, як і доросла людина, коли вона розглядає складні загадкові малюнки.

Одні і ті самі компоненти можуть входити в різні предмети. Тому відбувається тривалий аналіз і синтез перцептивних подразнень, об'єднання їх і роз'єднання під знаком відшуку предметності. Знаходження предметності в конгломераті вражень дає людині величезне пізнавальне задоволення. Дитина вказує ручкою на знайдений предмет і прагне поділитись своїм відкриттям, захопленням.

Переживання, пов'язані із знайденням предметних якостей, є емоціональним виявом першого етапу на шляху справжнього духовного збагачення людини. Інтенсифікація пізнання приводить до того, що людина, навіть виходячи з тих елементів, які вже увійшли в якийсь предмет, памагається впізнати в них нове предметне значення. В обмеженій ділянці чуттєвих вражень міститься безконечна кількість предметів, і саме тому навіть вже перцептивне пізнання не має меж у встановленні предметності. Умовно кажучи, якщо елементи вражень зростають в арифметичній прогресії, то предметність, що ґрунтується на цих елементах, зростає в прогресії геометричній. Вже «популярні» подвійні зображення ілюструють кількісне збільшення предметності в межах одних і тих самих елементів.

Спочатку встановлення предметності йде поволі, спираючись насамперед на чуттєві дані, виходячи з їх модальності, конфігурацій і не виходячи далеко за межі цих даних. Згодом на перцептивний матеріал звертається все менше уваги, і він перетворюється лише на привід тепер вже для *фантазійного* встановлення предметності. Виділяючи при цьому окремі комплекси вражень, людина вип'ячує їх на *перший план*. Інші враження випадають з поля чіткого сприймання. Проте не можна думати, що ті враження, які не входять в перцептивну предметність, не впливають на характер процесу сприймання. Лише правильно зіставляючи предмет і його оточення, можна точніше сприйняти сам предмет. Так виникає нове відношення в перцептивному процесі — відношення предмета і фону.

Фон ставить предмету контурні межі. Але головне полягає в тому, що фон сприяє осмисленню об'єкта сприймання. Один і той самий пред-

мет залежно від фону може інтерпретуватись зовсім по-різному. От чому в певному розумінні можна сказати, що і сам фон становить частину предмета. Так, пам'ятник Петру I роботи Фальконе виявляє тісну злітність предмета (образу Петра I) і фону (образу змії). Остання в символічній формі відображує ворожі царю-реформатору сили. Міперва зображувалась разом з совою, що уособлювало мудрість. Без таких фонних елементів сам предмет буде неосмисленим, втратить свій смисл. Справа в тому, що в процесі пізнання, оскільки людина з'ясовує пряму залежність між предметом і фоном, виділення самого предмета є виділення його з певним значенням. Взагалі розвиток перцепції па вищих її стадіях є поглибленим осмисленням образу. Таке осмислення створює установку на сприймання саме такого об'єкта, а не іншого.

Поки відбувається початковий апаліз і синтез вражень, людина висуває установку (щось подібне до гіпотези) на сприймання певної предметності. На основі цієї установки відбувається цілеспрямоване групування окремих елементів враження і пов'язання їх в якусь предметну цілісність. Установка робить вплив не тільки такий, що сприяє, а й такий, що перешкоджає сприйманню. Будучи важливим механізмом цілеспрямованої побудови перцептивного образу, вона може приводити до помилкового визначення предмета.

Установка лежить в основі цілої серії ілюзій сприймання. Ці ілюзії виникають на стадії, коли ще фонні елементи дуже сильно впливають на головний предмет сприйняття, так що притягують його до себе, створюючи умови переносу якостей одного предмета на якості іншого. Ілюзії зникають в міру виділення самого предмета з його оточення, відпрепарування його від деформуючого впливу фону. Ці закономірності характерні для відношення «ціле і частина».

На перших етапах розвитку перцепції один і той самий предмет, що сприймається в різних ракурсах, уявляється як різні предмети. Лише заповнюючи різко відмінні між собою образи одного і того самого предмета, можна впізнати ці різні образи як такі, що стосуються одного й того самого предмета. Ось чому, коли дитина бере в руки якусь річ, вона повертає її на всі боки, щоб створити безперервність різних аспектів споглядання. Згодом, уже відтворюючи предмет, людина прагне уявити таку проекцію, яка б поєднувала пайбільшу кількість його характерних рис (ізометрія, аксонометрія тощо).

Перервність і безперервність образу далі робить більш змістовний вплив на ціле та його складові частини. Це відношення показує, що окремі частини визначаються цілим, а воно є реальним лише на базі частин. Ціле перетворюється в частину, оскільки воно починає стосуватися якогось іншого цілого або частини і між ними встановлюється якийсь відношення. Цей взаємоперехід цілого і частини поширює і поглиблює, синтезує і деталізує образ, що виникає. З одного боку, розширюється

кругозір людини, з другого — вона виявляє великий інтерес до складових частин предмета. Розкладання і синтезування є такою дією, в якій відшукується смисл цілого. Але суперечність і вада цього процесу полягає в тому, що смисл цілого відшукується за допомогою відкриття частин. Якщо навіть синтезувати ці частини, то смисл цілого залишається ще не розкритим достатньою мірою. Адже саме ціле є пасамперед уявне ціле, точніше — ціле в передчутті, в ідеї.

Тому будь-який ступінь цілісності, наприклад, літера, слово, речення, абзац тощо іде в безкопечність (як вгнр, так і вглиб) і не може остаточно задовольнити розуму людини. Але і саме сприймання, яке базується на актуально діючих подразниках, прагне переступити свої власні пороги. Світова панорама та елементарні частини перебувають вже за межами перцепції, в сфері уявлення. Щоб знайти смисл предмета, явища, треба йти в минуле і майбутнє цього предмета, знайти його просторове визначення. Сприймання на певній стадії свого розвитку саме стимулює вихід людського уявлення за межі перцепції. Водночас з'являється здатність сприймати просторові і часові відрізки.

Простір і час вже як певні абстракції не є предметом сприймання. В крайньому разі, «сприймаючи» їх у відносній незалежності від речей, людина створює уявлення про ці сторони дійсності. Для цього треба володіти досить розвинутою здатністю до абстрагування. Правда, у сприйманні простору людина спирається на речі, бо інакше сприймання взагалі неможливе, і абстрагується від них, бо інакше це буде сприймання речей, а не простору. Те саме стосується і часу. Лише на основі таких здатностей сприймання, в певній незалежності від конкретних речей, простору і часу у людини розвивається більш висока здатність — абстрагування, можливість оперувати кількісною стороною речей і предметів.

Оволодіння простором наступає раніше, ніж часом, і успіх у цьому оволодінні визначається насамперед активними рухами дитини. Абстрагування від предметів здійснюється уже в спробах їх зображення. Початкові малюнки дітей — це схематичні відтворення предметів і явищ. Простір, який займає будь-яка річ, сприймається, усвідомлюється пізніше, ніж простір між речами. Цей останній виступає як відстає між ними. Уявлення відстає допомагає дитині абстрагуватись від того предмета, від якого починається рух (уявлений або дійсний), а потім і від того, до якого рух спрямовано. Адже уявлення відстані зрештою залишається байдужим до обох її крайніх точок. Вона однакова незалежно від напрямку, в якому може провадитись вимір.

Оже, сприймання і уявлення простору не залежать від якості і характеру предметів, від яких відбувається його абстрагування. Навпаки, сприймання і уявлення часу неможливе без скутості з предметним світом, без тонкого врахування тих змін, які в ньому відбуваються, без

відчуття наповненості діяльності людини певним змістом. Саме цей зміст, його характер і впливає на оцінку тривалості часу. Правда, це має певне відношення і до уявлення величини простору.

Оригінальні праці українських психологів, присвячені процесу сприймання часу, провадяться на основі точної природничо-наукової методики. Складність дослідження тут полягає в тому, що піддослідний, його психіка перебувають в часі і разом з тим сприймають час. Це природне роздвоєння людини робить єдино можливим процес сприймання часу, що водночас є і його переживанням. Тут криється глибока філософська проблема. Чи може психологія сприяти її розв'язанню, чи вона може вивчати лише відносний щодо психічних явищ час, тобто його суб'єктивне сповільнення або прискорення?

Ця складна і цікава проблема сприймання часу, виникнення у свідомості людини часової значеності явищ світу знайшла ґрунтовне висвітлення в працях групи психологів (Д. Г. Елькін, Т. М. Козіна, В. Л. Яроцук та ін.). При слуховому сприйманні ритмічної послідовності подразників у піддослідних було виявлено явище рухового акомпанементу. З'ясувалось, що точність, адекватність сприймання ритму залежить від якості зворотного зв'язку, тобто моторний акомпанемент сприймання ритму, «виявляючись джерелом зворотного зв'язку, виступає як важлива передумова адекватного відображення часу»¹ (ритму, швидкості і тривалості часових інтервалів).

Значення зворотного зв'язку у відображенні часу полягає в аферентному синтезі, чим здійснюється функція корегування відповідно до подразника, що діє. Цьому сприяє також певний органічний ритм, який склався в процесі взаємодії живої істоти з навколишнім середовищем. Зміни, навіть короточасні, у вісцеральній (щодо внутрішніх органів) послідовності супроводжуються відповідними змінами у сприйманні часу, яке регулюється зворотним зв'язком у плані випереджаючого відображення².

Особливо яскраву картину становить випередження в умовних рефлексях на час, істотною рисою яких, як і будь-якої умовнорефлекторної діяльності, є їх сигнальний характер. Попередній образ часових особливостей подразників, що діють, формується в процесі рухового акомпанементу, який є важливим елементом для характеристики сприймання часу. Знімаючи зліпок з певної послідовності подразників, їх тривалості і швидкості, суміжна моторика є важливою умовою виник-

¹ Теансы докладов 2-го съезда общества психологов, вып. 1, стор. 17; Д. Г. Элькин. Восприятие времени и принцип обратной связи.— «Вопросы психологии», 1962, № 2.

² Д. Г. Элькин. Восприятие времени и опережающее отражение.— «Вопросы психологии», 1964, № 3.

нення випереджаючого відображення, яке співвідноситься з моделлю і користується зворотним зв'язком.

Вироблення уявлень і понять про час у дітей є одним з важливих елементів формування пізнавальної активності. Певну складність для дитини становлять такі поняття, як «раніше», «пізніше», «одночасно». Дослідами встановлено, що діти краще оволодівають поняттям «раніше», дещо гірше поняттям «пізніше» і значно гірше — «одночасно». В. Л. Ярошук, використовуючи методи П. Я. Гальперіна, поетапно формувала такі поняття, спираючись на матеріальні і матеріалізовані дії. Цікаво, що поняття про час складались швидше тоді, коли час визначався через віддаль («раніше» — «ближче»), ніж у тих випадках, коли час визначався через кількість піску («раніше» — «менше») і більш швидкий рух.

Українські психологи ретельно досліджували вплив переживань людини на суб'єктивні деформації часу. Разом з тим вони досліджують і умови, за яких виявляється адекватність часу суб'єктивного переживання дійсному об'єктивному часу. Процеси, які відбуваються в організмі, роблять єдиною можливим факт сприймання часу. Проте ці процеси, будучи залежними від життєвих установок організму, не можуть повністю збігатись (в ритміці, інтенсивності тощо) з процесами, що відбуваються в об'єктивній природі. Тут виникає глибока суперечність. Людина, виходячи з суб'єктивних відчуттів, разом з тим відшукує об'єктивні критерії виміру часу, тобто, по суті, відшукує засоби абстрагування від своєї суб'єктивності, хоч винайдені об'єктивні критерії зрештою і проходять через суб'єкт сприймання. Цікаво, що об'єктивними критеріями виступають рухи самого тіла, які на основі зворотного зв'язку дають інформацію про об'єктивний часовий процес. Правда, самий зворотний процес, що відбувається в тілі людини (і є її тілесним руховим явищем), залежить від міри її афективності, і сам по собі не може дати адекватності реакції. Більше того, він може вносити значну дезінформацію в цей процес. Тому тілесні рухи неодмінно повинні пов'язуватись з рухами зовнішніх об'єктів.

Від сприймання простору і часу, просторових і часових відношень дитина ще в дошкільному віці робить перехід до суджень про кількісні відношення речей¹. Усвідомлення кількісних відношень невіддільне від практичного оперування предметами. Ранні форми цього оперування є розгорнутими практичними діями по усвідомленню множин (реальне прикладання, прирівнювання однієї множини до іншої шляхом приєднання і відбирання елементів по одному або групами, утворення нових

¹ Див.: М. В. Вовчик-Блакитна. Особливості розвитку суджень про кількісні відношення речей у дітей-дошкільнят.— У кн.: Збірник тез доповідей наукової сесії Інституту психології Міністерства освіти УРСР, К., 1955.

груп предметів тощо). В результаті таких дій діти абстрагують кількісну сторону груп предметів від інших їх ознак і приходять до суджень про кількісну відповідність. На основі практичних дій формуються перцептивні, зокрема зорові, дії, за допомогою яких дитина дістає можливість, не вдаючись до реальної зміни розміщення предметів в сукупностях, що порівнюються, судити в певних межах про їх кількісну однаковість.

Усвідомлення кількісних відношень речей зв'язане з формуванням у дітей розумових дій, що виступають тут у вигляді лічби. Слова-числівники, асоціюючись з актами наочно дійового аналізу та синтезу множин, стають засобом абстрагування і узагальнення кількісної сторони цих множин. Отже, спостерігається поступовий перехід від наочно-дійового мислення до образного і міркуючого. Діти поступово просуваються від недиференційованих кількісних узагальнень, ще зв'язаних якісними ознаками, до диференційованих узагальнених уявлень та перших понять про кількості предметів¹.

В останні роки українські психологи успішно досліджували не тільки кількісну сторону інформації, а й оволодіння людиною якісною стороною цієї інформації. Ці дві сторони її свідчать про характер впливу зовнішнього світу, що насамперед визначається пам'яттю і увагою. Українські психологи (П. Б. Невельський та ін.) досліджують, зокрема, умови оптимального сприйняття інформації. Збільшення об'єкта пам'яті із збільшенням кількості інформації в ізольованих елементах пов'язано з особливостями недовільної уваги і орієнтовного рефлексу і, мабуть, с механізмом, який дає можливість організму відгукуватись на більш інформативні подразнення. Чим більше подразник відрізняється від інших подразників, що одночасно або послідовно діють, чим менша вірогідність його появи, тим сильніше на такий подразник спрямовується недовільна увага, тим сильніша орієнтовна реакція і, навпаки, чим менше подразники відрізняються один від одного, тим більша вірогідність їх появи, тим більше вони відволікають увагу і приводять до гальмування і адаптації.

Отже, щільком очевидно, що навіть такі формальні щодо змісту пізнання психічні процеси, як пам'ять та увага, сильно впливають на характер пізнавальної інформації. Так, наприклад, узагальнення можна розглядати як запам'ятовування однорідних ознак різних предметів, які містять дуже мало інформації, і абстрагування від різнорідних ознак з більшою кількістю інформації.

Краще запам'ятовування елементів відбувається, коли запам'ятовуються найменування груп, до яких ці елементи належать. П. І. Зіп-

¹ Див.: М. В. Вовчик-Блакитна. Особливості розвитку суджень про кількісні відношення речей у дітей-дошкільнят.— У кн.: Збірник тез доповідей наукової сесії Інституту психології Міністерства освіти УРСР, стор. 80.

ченко та П. Б. Невельський висунули гіпотезу, згідно з якою на об'єм пам'яті впливає не саме по собі збільшення кількості груп, а зменшення при цьому багатозначності зв'язків у матеріалі, що запам'ятовується, як між найменуванням груп і елементами, що входять в цю групу, так і між елементами всередині групи. Закономірності пам'яті тут виступають ніби індикаторами закономірностей мислення. Так, створення оптимальних умов запам'ятовування опосередковано впливає закономірності продуктивного мислення.

Деякі особливості функціонування пам'яті стосуються проблеми кодування інформації. Найменування групи можна розглядати як код для слів, що є елементами групи. В дослідях Зіпченка і Невельського кодування і декодування здійснювалось тим легше, чим менш багатозначними були зв'язки між кодом і закодованими елементами. Виявлено, що при цьому досягається найбільша відповідність між кодуванням і декодуванням. Автори вважають, що результати їх дослідження дають основу для теоретико-інформаційного аналізу поняття.

Дослідження процесів пам'яті має безпосереднє значення для встановлення міри ефективності кодування. При вивченні різних способів кодування ефективність кодових систем розглядається насамперед з точки зору їх відповідності закономірностям сприймання. Проте цього явно недостатньо, бо в процесі кодування і декодування інформації не менш важливу роль відіграють такі форми психічної діяльності, як мислення і пам'ять. В існуючих кодових системах закономірності цих вищих форм психічної діяльності враховуються недостатньо.

Групою українських психологів (Г. В. Репкіна, Н. І. Рижкова та ін.) було встановлено, що при оцінці способів кодування, які застосовуються в сучасних системах управління, дві задачі становлять інтерес з позиції пам'яті: а) дослідження запам'ятовуваності різних кодових систем, зокрема залежність запам'ятовування від характеру зв'язку кода з інформацією, що кодується; б) вивчення особливостей використання різних кодових систем в оперативній пам'яті.

Зіпченко П. І. зазначає, що основою і *специфічною функцією пам'яті є вибіркове запам'ятовування і використання запам'ятованого в дальшому досвіді*. Замкальна діяльність при вибіркового запам'ятовуванні визначається метою діяльності. Найбільш продуктивно запам'ятовується той матеріал, який входить до змісту основної мети діяльності¹.

Вибірковий характер пам'яті сприяє розвитку процесів узагальнення, конкретизації тощо. Пам'ять сприяє переходу пізнавального процесу від рівня, де переважає чуттєва сторона, до рівня, де переважає сторона раціональна.

¹ Див.: П. І. Зіпченко. Деякі питання психології пам'яті.— У кн.: Збірник тез доповідей наукової сесії Інституту психології Міністерства освіти УРСР, стор. 53—54.

Філософський інтерес (в аспекті генетичної гносеології) становлять дослідження дії класифікації та використання цих дій як логічного засобу пам'яті у дошкільників. Радянськими вченими (Леонтьєвим, Зінченко) було встановлено, що засоби пам'яті раніш, ніж стати прийомами власне мнемічної дії, повинні самі сформуватись як самостійні дії. У молодших дошкільників класифікації ще немає, в середньому дошкільному віці вона виступає в своїй елементарній формі. Старші дошкільники вже класифікують не тільки малюнки, а й слова. Як показали дослідження С. В. Гордон, молодші піддослідні могли здійснювати дію класифікації лише при наявності зовнішньої опори. Сама дія була ще не розгорнутою, насиченою деталями. Але у старших дошкільників ця дія значно схематизується, скорочується, а в деяких випадках може відбуватись вже як чисто розумовий акт.

На основі ряду досліджень українські радянські психологи приходять до висновку (Т. В. Косма та ін.), що основна тенденція розвитку мислительної дії *класифікації* полягає у підвищенні рівня узагальненості, починаючи від чуттєвої форми (вона має своїм результатом комплекси предметів) до логічної дії, скерованої на узагальнений зміст (вона має своїм результатом поняття класу предметів). Косма встановлює, що на першому рівні виступає чуттєва форма класифікації, на другому — за основу групування діти беруть не тільки зовнішні ознаки і зв'язки, а й внутрішні властивості, відношення і зв'язки предметів. Це чуттєво-понятійна форма класифікації. На третьому рівні за основу класифікації беруться загальні ознаки предметів, в результаті чого утворюється поняття, а не уявлення про комплекс. Тепер класифікація менше пов'язується з яскравими зовнішніми ознаками предметів, ніж це було на попередніх рівнях.

Досліджуючи умови формування понять у дітей, Т. В. Косма детально проаналізувала усвідомлення ними причинно-наслідкових відношень. Показником високого рівня причинного мислення слід вважати чіткий зв'язок між узагальненням і конкретизацією¹.

Однією з важливих проблем психології, що розробляється на Україні, є така проблема мислення, як дослідження процесу діалектичного переходу від відчуття до думки, формування розумових дій і операцій, суджень і міркувань, утворення понять, розв'язання різних видів мислительних задач.

Психологічні дослідження останнього часу дають можливість зрозуміти, що мислення зароджується вже в надрах перцептивних процесів. У дослідженнях Г. С. Костюка і В. Г. Ткаченко перехід від сприймання до думки починається вже в процесі самого сприймання. В звичайних

¹ Див.: Т. В. Косма. Про умови формування понять у дітей молодшого шкільного віку.— У кн. Питання психології, К., 1964.

умовах образ об'єкта, що сприймається, виникає відразу. Проте в ускладнених умовах його виписання потребує певного часу. А це дає можливість стежити за динамікою його становлення. Саме в таких ускладнених умовах виразно постає зв'язок сприймання і мислення. Процес розв'язання перцептивного завдання здійснюється за допомогою цілого ряду пізпавальних дій. Відбувається інтеграція і розчленування сенсорних даних, структурування, віднесення об'єкта, що сприймається, до вже відомої для піддослідного категорії об'єктів тощо.

Процес мислення проявляються спочатку у формі реалізованих суджень-констатацій («щось є» тощо), далі суджень-здогадок («начебо буква», «мабуть, квадрат»). Усвідомлення перцептивного об'єкта відбувається, як це встановив ще М. М. Ланге в своєму законі перцепції, на декількох ступенях, починаючи від невизначеного загального враження до диференційованого конкретного узагальнення. Розв'язання перцептивної задачі часто являє собою процес подолання суперечностей між передбаченнями, що виникають у суб'єкта на основі його минулого досвіду, і відповідною перцептивною інформацією. Відкритий механізм формування перцепта як «суб'єктивного образу об'єктивного світу» не дає ніяких підстав для суб'єктивістських апіористичних тлумачень його, що має місце в деяких закордонних теоріях сприймання.

Зв'язок між перцепцією і уявою яскраво розкривається на основі як предметно невизначеного поштовху (чорнільні плями), так і визначеного (закінчені оповідання тощо). Характер вихідного матеріалу, що скоує або стимулює уяву, є однією з можливостей з'ясувати закономірності творчої уяви (дослідження Л. К. Балацької). Відбувається певна «боротьба» між сприйманням і уявою, між чуттєвими даними і спробами їх перетворення.

Співвідношення чуттєвого і раціонального в мисленні молодших школярів, діалектика цих моментів досліджувались Т. В. Космою. В учнів 1—2 класів провідну роль відіграють чуттєві елементи мислення у формі сприймань і уявлень та підпорядковані їм елементарні поняття при описах конкретних об'єктів (тварин, предметів домашнього вжитку, будівель тощо). Учні 3—4 класів не тільки актуалізують раніше утворені уявлення, але разом з тим розкривають просторові, часові, причинні та інші зв'язки об'єктів, що уявляються. Це виявляється в сприйманні і розумінні учнями складних описів природних явищ та подій суспільного життя, яке знаходить свій вияв в узагальнених словесних назвах («жнивна», «літній день» тощо).

Було досліджено також зміну співвідношення між конкретним і абстрактним на різних ступенях розвитку пізнання. Слід розрізняти чуттєву і мислену конкретизацію. Остання стає можливою лише після попереднього абстрагування, після засвоєння істотного в чуттєво-конкретному і є вже вищим ступенем цього процесу мислення, що відображає дане

явище дієвості як прояв його сутності. Повторне звернення до фактів після абстрагування дає можливість учням не тільки глибоко розуміти ці факти, а й захищає від формалізму і схематизму пізнання¹.

Психологія мислення розробляється на Україні здебільшого в плані вікової психології: від ранніх суджень дітей до мислительної діяльності старшокласників. Це дає можливість більш повно зрозуміти загальну картину розвитку мислення в індивідуальному житті людини, знайти такі моменти в пізнавальному процесі, які маскуються в процесі зрілого мислення.

Було встановлено, що в домовний період розвитку дитини зв'язка, як і суб'єкт предикат, має свою генетичну основу у відповідних рухах і діях дитини. Будучи елементом судження, зв'язка порівняло з іншими його елементами характеризується більш високим ступенем абстрактності, тому що функція її зводиться головним чином до ствердження або заперечення предиката за суб'єктом. Виникнення тих чи інших засобів зовнішнього виразу зв'язки прямо залежить від засвоєння граматики мови².

Розкриття вікових особливостей мислення дає можливість пов'язати цей процес з усією пізнавальною діяльністю людини і цим розкрити дійсні спонукальні причини мислительних операцій, інтересів, допитливості³ тощо. Зокрема В. Г. Ткаченко показала, що дитячі запитання є не тільки зовнішнім виявом потреби в пізнанні з метою орієнтування в навколишньому середовищі, а й показником розвитку причинного мислення. В дослідженнях виявилось також, що найбільш ефективним є запитання на розкриття причин явищ (чому це відбулося?), на актуалізацію відомого, порівняння і зіставлення, висновки та їх обґрунтування.

Одним із показників розвитку мислительної діяльності учнів в процесі засвоєння ними повних знань (понять) є становлення системи мислительних дій, які формуються на основі ознак послідовно наростаючого ступеня узагальненості. Ця гіпотеза виникла на основі аналізу даних, одержаних в працях радянських психологів (Н. В. Гродська та ін.).

Для семикласників при розв'язанні задачі характерна своєрідна оберненість мислительних операцій (аналіз — синтез і синтез — аналіз, абстракція — узагальнення, узагальнення — аналіз і т. ін.) і порівняна легкість переходу від однієї операції до іншої. У підлітків здебільшого

¹ Див.: М. І. Кругляк. Про формування понять в процесі навчання.— У кн.: Збірник тез доповідей наукової сесії Інституту психології Міністерства освіти УРСР, стор. 106.

² Див.: І. І. Чернокозов. Вираження зв'язку в ранніх судженнях у дітей. Питання психології навчання і виховання, К., 1961, стор. 113—114.

³ Див.: І. П. Смолий. До питання про виникнення і формування пізнавальних інтересів учнів V—VII кл. у процесі політехнічного навчання.— У кн.: Психологія навчання і виховання.

виявляється «репродуктивний» підхід до розв'язання задачі, буквально відтворення раніш засвоєного способу розв'язання. «Творчий» підхід, знаходження і рівноцінне використання кількох способів розв'язання, легкість переключення від одного способу до іншого (де це можливо) спостерігається тільки в кінці сьомого року навчання. Підлітки не завжди можуть відрізнити конкретний предметний зміст задачі від тих узагальнених ознак, закономірностей, теорем, правил, згідно з якими діють. Вони часто не виділяють взаємозв'язку і єдності цих ознак (5—6 класи). Як відзначає Л. М. Проколенко, підліткам важко самостійно встановити певну залежність між вихідними даними, знайти загальну закономірність і застосувати її до конкретної задачі.

Головною вимогою до мислительної діяльності учня є її самостійність, ось чому виховання самостійності при розв'язанні різних задач є актуальною психологічною і педагогічною проблемою. Встановлено декілька засобів виховання самостійності, до яких належить: стримування бажання висловити першу думку, не брати на віру нового знання, власними зусиллями переконаватися в його аргументованості, перенесення одного способу розв'язання на інші типи задач, варіювання рішень, відшукування помилок у себе та інших, вдосконалення знань¹.

Великого значення набуває вивчення ролі мови в процесі мислення у дітей дошкільного віку, особливо при аналізі наочно-образного мислення. Тут дитина мислить уже не образами сприймання, що характерно для попереднього стану психічного розвитку, а уявленнями; практична «ручна» дія поступово замінюється внутрішньою мисленою дією. Образне мислення дошкільника разом з тим є початковою формою логічного, понятійного мислення. Проте узагальнення тут мають переважно чуттєвий, образний характер; розкриття зв'язків і відношень поміж речами ще неглибоке; дитина ще недостатньо розрізняє істотні і неістотні зв'язки тощо. Такі самі елементарні, недосконалі характер тут мають і самі логічні операції. Будучи словесними, вони водночас можуть бути і практичними. Проте О. М. Концева вважає, що уже в цих елементарних, недосконалих за формою і неглибоких за змістом актах мислення дитини слід вбачати початкові ступені формування логічного мислення.

Дослідження О. В. Скрипченко показали, що в учнів I—II класів є три способи виконання завдань: наочно-мовний, уявно-мовний та понятійно-мовний. При наочно-мовному способі учні узагальнюють предмети шляхом сенсорного, перцептивного виділення ними однієї або декількох схожих ознак за допомогою мовних дій. Уявно-мовний спосіб характеризується тим, що тут узагальнення здійснюється на основі встановлення спільності уявних ознак і слова. Понятійно-мовне узагальнення ґрунтує-

¹ Див.: Е. І. Легков. Про виявлення самостійності мислення школярів.— У кн.: Питання навчання і виховання, стор. 97.

ться на абстрагуванні учнями мислених ознак предметів, які неможливо безпосередньо сприйняти або уявити.

Специфічним засобом розумової діяльності є внутрішнє мовлення, яке становить базу для інтенсивного розвитку суб'єктивного світу людини, зокрема для формування внутрішнього плану дії. Внутрішня мова безпосередньо зв'язана з розкриттям природи її механізмів людської свідомості. Взаємопереходи і взаємовплив внутрішньої та зовнішньої мови — явище цілком закономірне. При цьому дійсні труднощі переходу від внутрішньої мови до зовнішньої не зумовлюються природою внутрішнього мовлення: це труднощі народження, формування думки, що знаходять своє відображення в образному вислові — «думка не йде в слова».

Генетично ранньою формою внутрішнього мовлення є не беззвучне промовлення про себе з чітким граматичним його розчленуванням, а ті елементи голосного мовлення, що виконують психологічно внутрішні функції, тобто йдуть у плані внутрішньої роботи думки. Виникнення ж і розвиток внутрішньої мови спричиняється до диференціації функції мови, яка в свою чергу зумовлюється тим, що в процесі становлення свідомості дитини виникає потреба в специфічно розумових засобах її діяльності. Всі передумови для функціонування внутрішньої мови як специфічного засобу розумової діяльності, як зазначає Б. Баєв, складаються у дітей під кінець дошкільного віку.

Останнім часом центр ваги українських психологів значною мірою пересунувся на дослідження розумових механізмів та етапів розв'язання теоретичних і практичних задач.

Психологічна проблема задачі має великий гносеологічний зміст. Тут розкривається механізм переходу від явища до суті, постановки і розв'язання проблеми в її початкових простих формах. Шкільні задачі (арифметичні, геометричні, лінгвістичні, технічні тощо) як предмет психології становлять один з важливих комплексів дослідження українських радянських психологів. Процес розв'язання задачі є своєрідною моделлю пізнавального процесу. На основі певних відомих даних, об'єктів та їх відношень людина мусить відтворити повну сукупність явищ, знайти невідоме, тобто здійснити певний акт пізнання, відкриття, зокрема встановлення певних залежностей, відтворення повної конструкції тощо. Ось чому дослідження психологічної сторони розв'язання задач, шляхів їх усвідомлення, ступенів постановки окремих питань, їх послідовності і способів розв'язання має значення для розуміння суті пізнавального процесу. Українські психологи намагаються виявити загальний шлях розв'язання будь-якої задачі шляхом алгоритмізації цього процесу. Розв'язання задач за допомогою математичної символіки настільки полегшує розумову роботу, що цим засобом можуть користатися навіть молодші школярі (досліди О. М. Скрипченка).

Вивчення психології задачі є водночас поглибленням теоретичної бази сучасної психології на Україні і наближенням до практики життя.

Характер дослідження психологічних особливостей розв'язання математичних задач задовольняє такій важливій вимозі науковості, як об'єктивність аналізу, точність і однозначність методик. Розв'язання задачі передбачає інтенсивну розумову діяльність, комбінацію образів уяви такою мірою, яку не може дати дослідження на літературному матеріалі (в попередній період переважали дослідження на літературно-художньому матеріалі).

Просторово-часові зв'язки в конструкціях дають основу для розуміння просторово-часової причинності, потім причинності механічної і фізичної. Поєднання в конструктивній задачі різних форм причинності робить її задачею, що стимулює теоретичне мислення.

Проблема розв'язання задач в психології здебільшого спирається на теорію «Формування розумових дій» П. Я. Гальперіна. Так, О. В. Скрипченко досліджує формування узагальнених способів розв'язання арифметичних задач у молодших школярів за допомогою складання рівнянь. Виявилось, що вже чотирикласники легко формують способи, що узагальнюють розв'язання арифметичних задач на основі аналізу і порівняння різного їх змісту і виділення схожого в їх структурі і діях при розв'язанні. Ці схеми виділяються шляхом поступових переходів від конкретних умов задач до абстрактних алгебраїчних виразів і суджень — рівнянь, які відображають різний зміст і структуру умов задач. Цей перехід відбувається успішно, коли учні мають можливість складати рівняння спочатку з дуже близьких, а потім з все більш віддалених за змістом і структурою умов задач.

Тепер психологи виявляють значний інтерес до задач, зокрема математичних. Дослідники, пропонуючи формалізацію, символізацію, алгоритмізацію тощо, прагнуть з'ясувати психологічне значення задачі, не тільки математичної, а й життєво-практичної. Це не означає ухилу до прагматизму. Прагматизм абсолютизує задачу, матеріалізм надає їй належне як одній з моделей пізнання світу.

В деяких психологічних працях показано, що гнучкість і повнота уявлень значно підвищується при порівняльному аналізі об'єкта та його зображення на таблиці. У процесі роботи зі схемами відбувається узагальнення наочних зв'язків, які втрачають конкретний характер і перестають бути зв'язками між одиничними явищами. Цим підготовляється перехід від пізнання окремого, одиничного до проникнення в загальне, істотне. При цьому особливо підкреслюється необхідність оволодіння спеціальними термінами, інакше образи об'єктів втрачають визначеність свого змісту, змішуються з іншими, отже, не можуть бути ефективно використані в процесі утворення полять.

В дослідженні Ю. І. Машбиця про формування узагальненого способу розв'язання задач за допомогою моделей використовується математична логіка, враховуються її можливості не тільки для опису відношень між поняттями на вищому рівні узагальнення, а й для моделювання структури розв'язання задач. Особливо виділяються питання про шляхи поліпшення пізнавальної діяльності учнів — від моделей до їх конкретного виразу або, навпаки, від конкретних задач до моделей. Дослідник вважає доцільним, щоб учні спочатку здійснювали власне математичні операції, за допомогою яких кожний член ланцюжка перетворюється в наступний, а потім — встановлювали характер логічних відношень між цими операціями.

Розв'язання *технічної* задачі, на думку Б. Баєва, починається здебільшого в мисленю плані і закінчується в практичному. Проте це не означає, що практичним діям в цьому процесі належить тільки виконавча роль. Вони не є простим відтворенням розв'язання, що здійснювалося мислено. Самі мислительні дії вже на етапі орієнтування в умові задачі мають потребу в чуттєвій опорі, якою виступають уявлення тієї або іншої конструкції, її модель, ескізні зображення і, нарешті, практична дія. Роль цієї опори збільшується, коли настає етап розшуків нового на основі вихідних даних. Нове знання, яке виникає як логічне припущення, має характер більшої або меншої вірогідності, стає дійсним знанням тільки в результаті його практичної перевірки. Через практичну дію глибше і повніше усвідомлюється проблема.

Від розв'язання розумової задачі, хоч вона буде мати і найпрактичнішу мету, до здійснення життєвих задач у вчинках людей — величезна відстань. Проблема «розумових дій» П. Я. Гальперіна ще панує в головах дослідників. Проте справжній перехід від «чистого розуму» до «практичного» вже відбувається. Дослідження людини в її вчинках, в реальних життєвих умовах дає справжню картину людської психіки.

Психологи розкривають рушійні сили мислення як пізнавального процесу, підкреслюють істотний недолік винятково процесуального вивчення мислення без врахування тих важливих моментів, які пов'язуються з мотивами практичної діяльності особистості. На цю сторону питання особливу увагу звернув О. М. Раєвський¹. Він критикує такий аналіз мислення, який перетворюється в абстрактно-функціональний аналіз, і вважає, що слід більше уваги звертати на психологічну характеристику мислення як творчої, продуктивної діяльності. Особливо важливо вивчати появу у людини нових спонукань до мислительної діяльності (потреби, інтереси, перспективна мета).

¹ Див.: О. М. Раєвський. Мислення в загальній структурі психічного життя особистості. XIII наукова сесія Київського держ. ун-ту, секція філософії, К., 1956; його ж. Об емоциональных компонентах научного мышления. Тезисы докладов на конференции по вопросам логики научного исследования, К., 1963; та ін.

Значну увагу українські психологи приділяють формуванню світоглядю, самосвідомості особистості. В зміст самосвідомості включається усвідомлення людиною своїх дій і вчинків, їх мотивів і цілей, усвідомлення свого ставлення до предметів і явищ зовнішнього світу, до інших людей, до себе самої, усвідомлення свого місця в житті, свого психічно-го розвитку¹.

Питання про психологічне та ідеологічне в особистості було поставлено О. М. Развським. Він відзначає, що свідомість, з одного боку, підпорядковується законам, що мають загальнолюдський характер, і виявляються в таких формах, як відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, мова, воля, увага, почуття тощо. Це стосується і знань про об'єктивний світ. Проте є риси свідомості, які знаходять свій вияв в направленості, цілях, мотивах діяльності, ідеалах, нормах і правилах поведінки. Ця сторона свідомості становить ідеологічний момент. Людина тут виступає як носій суспільної свідомості, ідеології того класу, представником якого вона є. Навіть саме загальнолюдське існує в свідомості як залежне від цілей і мотивів діяльності. Ось чому не можна виключити з проблематики психології питання про ідеологічне в свідомості особистості.

Значний інтерес становлять думки О. М. Развського про зв'язок чуттєвого і раціонального моментів в змісті слова. Дослідження формування значення слова показує, що в генезисі узагальнюючої функції слова лежить не поступове виключення конкретного, чуттєвого із смислового змісту слова, а така їх взаємодія, внаслідок якої понятійне узагальнення зберігає зв'язок з конкретно-образним, чуттєвим. Це доводиться, між іншим, тим, що мова служить для виразу не тільки думки, а й прагнень, бажань, взагалі «всієї емоціонально-вольової сфери людини»².

* * *

Сучасний етап психологічної науки на Україні характеризується інтенсивним розвитком багатьох її галузей. Виявляються істотні закономірності духовного, психічного розвитку дитини. Наступають передумови, які ставлять психологію на таке місце в культурному житті людини, яке ця наука заслуговує і яке вона може посідати з повним успіхом.

¹ Див.: П. Р. Чамата. Про природу та суть самосвідомості особистості.— «Наукові записки Інституту психології», т. IV, К., 1956; та ін.

² Див.: О. М. Развський. Про взаємовідношення чуттєвого і раціонального в змісті слова.— «Наукові записки Інституту психології», т. XIII, К., 1959; його ж. Психологія речі в советской психологической науке за 40 лет, К., 1958; та ін.

VIII. ДІАЛЕКТИКО-МАТЕРІАЛІСТИЧНІ ІДЕЇ У БІОЛОГІЇ

Деякі загальнометодологічні питання

Діалектико-матеріалістичний метод, створений і розвинутий класиками марксизму-ленінізму, є величезним завоюванням науки, яке розкрило незорі перспективи для пізнання і перетворення природи, суспільства, людського мислення. Матеріалістична діалектика вказує шляхи пізнання дійсності, допомагає звільнитися від односторонності і догматизму, розкрити явища природи в усій їх складності і різноманітності. Тільки на основі матеріалістичної діалектики може бути досягнутий вищий теоретичний синтез сучасного знання.

У біологію діалектика ввійшла більш-менш ґрунтовно лише з учинням Дарвіна у вигляді еволюційної теорії, яку надзвичайно високо оцінювали К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін¹.

Відразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перед радянськими вченими було поставлено завдання — вивчати діалектичний матеріалізм, оволодівати методом матеріалістичної діалектики.

На Україні, як і в інших союзних республіках, в 20—30-і роки кадри філософів-марксистів, зокрема марксистів-біологів, були нечисленні. Перед ними стояли великі теоретичні і організаційні завдання². Це був складний і суперечливий процес становлення вчених-біологів на позиції діалектичного матеріалізму.

Переважає більшість українських біологів свідомо йшла «назустріч» діалектиці природи, прагнула оволодіти матеріалістичною діалектикою і застосовувати її при розв'язанні конкретних питань. До цих учених належать насамперед І. Й. Агол, Л. М. Делоне, О. О. Богомолець, І. М. Буланкін, О. А. Коршиков, І. М. Поляков, О. В. Нагорний, В. Л. Рижков, Є. О. Фінкельштейн та ін. Діалектику пропагували і українські філософи-марксиста, які працювали в галузі філософських питань природознавства, зокрема біології. Найвидатнішими з них були: високоосвіченій марксист, один з керівників Комуністичної партії Західної України Ро-

¹ Див.: Маркс, Енгельс, Ленін о біологичи, М., 1933.

² Див.: В. Ю р и н е ц. Філософський фронт на Україні.— «Под знаменем марксизма», 1930, № 5; Украинское общество биологов-материалистов.— «Естествознание и марксизм», 1930, № 2-3; Підготовка комуністів-природників у ВУАМЛІНІ. План роботи українського товариства біологів-марксистів на 1932 рік.— «За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 1.

ман Кузьма (Турянський)¹ та українські радянські філософи Я. С. Блудов, С. Ю. Семковський, М. О. Логвин та ін.

У працях Блудова², Турянського, Семковського та деяких біологів України, з одного боку, відзначалась велика роль природознавства для наукового світогляду. Кожний учений, доводив Семковський, з точки зору своєї науки повинен показати, що «матеріалізм являє собою світогляд, науково цілком обґрунтований»³. З другого боку, вони підкреслювали величезне значення матеріалістичної діалектики для розвитку природознавства, і зокрема біології. У свідомому застосуванні діалектичного методу Маркса вони вбачали запоруку успішного розвитку всіх конкретних наук і звільнення природознавства від ідеалізму та метафізики. «Воно не улягає найменшого сумніву,— писав Турянський,— що природознавство дійде до пебувалого розквіту шойно тоді, коли воно діалектичній мові природи піде назустріч діалектичним способом мислення; коли воно засвоїть собі метод діалектики»⁴.

У той час представники спеціальних наук часто-густо вульгаризували, спрощували марксистську філософію і особливо її метод. Це видно навіть з назв багатьох статей і доповідей, як-от: «Діалектика двигуна внутрішнього згоряння», «Діалектика спінхронної машини», «Діалектика якісних сталеї», «Про марксистсько-лєнінську теорію в ковальському ділі» тощо. Зразки такої вульгаризації нерідко траплялись і в біології. Наприклад, один медичний журнал того часу в своїй програмній статті обіцяв «усі питання венерології і дерматології ставити під кутом зору діалектичного матеріалізму».

За таких умов необхідно було вести наполегливу боротьбу проти вульгаризації марксизму, роз'яснювати, що подібне «застосування» методу матеріалістичної діалектики не має нічого спільного з марксистською філософією, перетворює найреволюційніший метод дослідження в пусту гру слівомп, схоластику. У статті «Про спрощенство і спрощенців» О. І. Стецький показав, якої величезної шкоди завдають науці поверховий, «формальний, декларативний» підхід до справи, легковажне вживання термінів «діалектика» і «марксизм-лєнінізм». «Звичайно, нічого,— писав він,— крім смішного і безглузлого анекдота, крім дискредитації діалектичного методу, в результаті не виходить»⁵.

У журналах «Культура», «За марксистсько-лєнінське природознав-

¹ Свої статті з філософських питань біології Р. Турянський підписував «С. Задернівський».

² Див.: Я. С. Блудов. Суспільство і природа, Х., 1931.

³ С. Ю. Семковський. Етюди по філософії марксизма, стор. 37.

⁴ С. Задернівський. Монізм у природі і суспільстві.— «Культура», 1925, № 4 (Львів), стор. 71.

⁵ А. І. Стецький. Об упрощенстве и упрощенцах.— «За марксистско-лєнінское естествознание», 1932, № 1, стор. 25.

ство», «Безвірник», збірнику «Войовничий матеріаліст», в окремих брошурах і монографіях українські біологи і філософи пропагували й роз'яснювали діалектико-матеріалістичні ідеї, показували, як треба їх застосовувати при розв'язанні конкретних питань біології і філософії, вели боротьбу проти вульгаризації марксизму, критикували віталізм, преформізм, соціал-дарвінізм та інші ідеалістичні напрями. «Розвиток наукової роботи в галузі біології,— писав О. Г. Шліхтер,— іде під знаком подолання спадщини старого: безплановості, відриву теорії від практики і панування ідеалістичної або механістичної методології»¹.

Виходячи з ідей розвитку органічних форм, В. Л. Рижков бере під сумнів вірогідність положення про абсолютно незмінну суть «спадкової речовини». Він рекомендує критично ставитись до спроб пояснити спадкову речовину з ідеалістичних або метафізичних позицій². Виступаючи разом з тим проти спрощеного, механістичного розуміння ролі зовнішнього середовища, В. Л. Рижков намагається дати діалектико-матеріалістичне тлумачення явищам спадковості і підійти до проблем генетики з точки зору еволюційної теорії. «Ми, однак,— писав він,— так мало знаємо про суть змін у спадковій речовині, що, строго кажучи, здогади про те, що справа стосується випадіння, а не новоутворення генів, є цілком довільними. За цими здогадами приховується, однак, тенденція розглядати спадкову речовину як щось нездатне еволюціонувати під впливом середовища, і тому ми повинні виявляти велику обережність»³. В даному разі ідея розвитку послужила Рижкову методологічною вказівкою при розв'язанні конкретного питання біології. Методологічні настанови В. Л. Рижкова, його праці з спеціальних питань науки допомагали осмислювати складні біологічні явища і процеси, критично ставитися до ідеалістичних та метафізичних теорій.

Наполегливо пропагували метод матеріалістичної діалектики біологи Агол, С. Генес, Коршпков, Поляков, філософи Турянський, Блудов, Логвин, Семковський. Борючись проти ідеалізму і механіцизму, вони підкресливали необхідність узагальнювати досягнення науки, виходячи з матеріалістичної діалектики. В журналі «За марксистсько-ленінське природознавство» і в деяких книгах неодноразово відзначалось, що застосування матеріалістичної діалектики в біології і медицині дає можливість глибоко проникнути в специфічні особливості організму, зрозуміти, що для нього властива своєрідна форма єдності протилежностей, яка виявляється в органічному обміні речовин. При цьому сам обмін в живому організмі розглядався ними діалектично, як суперечливий процес

¹ О. Г. Шліхтер. XV Жовтень та наука.— «За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 5-6, стор. 17.

² Див.: В. Л. Рижков. Новое в биологии, X., 1927, стор. 106.

³ Там же.

єдності протилежностей, полюсами якого є аспіляція і дисіляція¹. Водночас у них підкреслювалось, що і механістичний матеріалізм, який не бачив якісної різниці між живою і неживою природою, і віталізм, який відшукував в організмах незмінну життєву силу,— однаково приводять до заперечення саморуху матерії, тобто до заперечення закону єдності і боротьби протилежностей як рушійної сили її саморозвитку. Всупереч механістам, які, якщо і не відкидали закону переходу кількості в якість, то тлумачили його вкрай однобічно, передові вчені доводили, що розвиток аж ніяк не обмежується переходом кількості в якість. «...Не тільки кількість переходить у якість,— писав Агол,— а й якість водночас переходить у кількість; єдність кількості і якості змінюється в нову єдність»². І тільки таке розуміння взаємовідношення кількості і якості є правильним і може забезпечити успішне розв'язання найскладніших біологічних явищ, уберегти дослідника від вульгаризації та переключень.

Гострій критиці була піддана «ультрамеханістична» та ідеалістична методологія Абеля, Плате та інших буржуазних учених. Визнаючи величезне значення застосування матеріалістичної діалектики до медицини³ та біології, багато які вчені відзначали, що її метод повинен стати провідним як у теоретичних, так і в експериментальних дослідженнях, бо він однаково необхідний і для біолога-теоретика і для біолога-практика. Йдеться, звичайно, не про вузьких емпіриків, що проводять окремі, незв'язані один з одним, дослідні, а про таких учених-експериментаторів, як Ч. Дарвін, І. В. Мічурін, М. Г. Холодний та інші, які водночас були і видатними теоретиками.

На конкретних прикладах І. М. Поляков доводить, що саме незнання діалектики негативно позначилось на розвитку біологічних наук. Закликаючи вітчизняних учених керуватися «свідомо методологією діалектичного матеріалізму»⁴, він високо оцінює О. М. Нагорного та інших біологів України, які, творчо застосовуючи метод матеріалістичної діалектики в біології, не тільки глибоко оволоділи методикою експерименту в своїй галузі, а й підняли на новий, вищий ступінь питання її теорії.

Звичайно, в працях деяких біологів та філософів цього періоду можна зустріти й помилкові твердження, наприклад, елементи механіцизму (у Коршикова, Семковського), переоцінку окремих теоретичних положень вчення Вейсмана і Моргана (у Агола). Проте в цілому їх праці відіграли позитивну роль у боротьбі проти різних проявів ідеалізму і соціалі-

¹ Див.: Б. Фінкельштейн, І. Поляков, С. Генес. Діалектичний матеріалізм і біологія; Діалектичний матеріалізм, ч. I, 1932, стор. 474—475.

² И. Агол. Діалектичний метод и эволюционная теория, М., 1930, стор. 17.

³ Див.: С. Генес. Медицина та діалектичний матеріалізм, Х.—К., 1931.

⁴ І. М. Поляков. Головні завдання соціалістичної реконструкції біології.— «За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 2-3, стор. 109.

дарвінізму, сприяли зміцненню і поширенню діалектико-матеріалістичних ідей в галузі природознавства, вони прокладали шлях науковому вивченню живого організму як цілого, з усіма його якісними і кількісними змінами, фізико-хімічними, біологічними особливостями, в усіх його складних взаємовідносинах.

У 20—30-і роки дуже гостро стояло питання про принципи партійності в науковому пізнанні. Це можна пояснити, з одного боку, тим, що ідеологи фашизму, расизму тощо, переносили закони тваринного світу на людське суспільство, намагалися використати досягнення науки для теоретичного обґрунтування свого класового панування, увічнення експлуатації трудящих, а з другого боку, тим, що навіть обізнапі з марксистом учепі у цих питаннях не були вільні від перекручень.

Українські біологи і філософи рішуче виступили проти реакційних висловків, що їх робили представники соціал-дарвінізму¹, мальтузіанства² та інших апінаукових теорій.

Поставивши питання про класовий, партійний характер філософії, деякі дослідники надто прямолінійно пов'язували його з природознавством, внаслідок чого тоді в спеціальних науках все визнавалось партійним, класовим. Вони недооцінювали роз'яснення В. І. Леніна про необхідність використовувати все, що дали буржуазні вчені в спеціальних галузях знання. Спрощене розуміння питання про партійність привело багатьох дослідників до ігнорування ряду відкриттів буржуазних учених. Наприклад, Агол, хоч і визнавав досягнення зарубіжних природознавців, зокрема заслуги О. Гертвіга у вивченні процесу запліднення, також однобічно тлумачив питання про партійність, схилився до думки, нібито вся сфера науки, в тому числі й спеціальні її теорії, «пройняті класовим змістом». В результаті він неминуче приходив до недооцінки навіть такої науки, як антропология³.

О. А. Коршиков, І. М. Поляков, Є. О. Фінкельштейн неодноразово підкреслювали положення В. І. Леніна про необхідність використовувати всі цінні надбання буржуазної культури і науки в інтересах пролетаріату⁴. Але в умовах гострої класової боротьби того часу й вони в своїх працях акцентували увагу більше на принципі партійності, залишаючи власне наукові питання у затінку, на другому плані. Причому до оцінки наукових заслуг того чи іншого вченого або його теорії іноді

¹ Див.: С. Задернівський. Монізм у природі і суспільстві.— «Культура», 1925, № 4, стор. 72—73.

² Див.: УРЕ, т. 8, стор. 441.

³ Див.: І. Агол. Задачі марксистов-ленинцев в біології.— «Под знаменем марксизма», 1930, № 5.

⁴ Див.: О. А. Коршиков. Теорія еволюції в історичному викладі, Харків—Одеса, 1930; Курс біології для вишів, за редакцією Є. О. Фінкельштейна, ч. I, X., 1934, стор. 5.

підходили з чисто політичною міркою. В результаті спеціальні наукові і філософські питання часто-густо підмінялися політичними, а деякі важливі відкриття радянських і зарубіжних учених або недооцінювалися або переоцінювалися. Так було, наприклад, з ученням Ламарка і генетикою: частина вчених цілком заперечувала, відкидала їх, а частина — приймала без будь-якої критики, як абсолютну істину.

Щодо генетики, то в 20—30-і роки дехто з біологів, вражений великими успіхами і перспективами цієї науки, некритично ставився до вчення Моргана та Вейсмана, цілком приймав не тільки експериментальну, фактичну його сторону і спеціальні теорії, а й усі загальні, зокрема філософські, висновки. Більше того, окремі вчені проголошували генетику «універсальною наукою» і намагалися перенести її закони на людське суспільство.

У 40—50-і роки неправильне розуміння принципу партійності так само привело багатьох наших учених-біологів і філософів до іншої крайності в оцінці генетики та вчення Ламарка. Майже всі досягнення генетики, як і досягнення фітофізіології, теорії відносності, кібернетики тощо, цілком відкидалися, а самі ці науки і теорії, особливо вчення Менделя, оголошувалися «ідеалістичними», «буржуазними». Водночас значення вчення Ламарка, навпаки, непомірно перебільшувалося. При цьому не бралось до уваги, що біологія, як і все природознавство, з одного боку, спирається на величезний фактичний матеріал, який не має партійного характеру, а з другого — включає і загальнотеоретичні, філософські висновки, які мають переважно партійний, класовий характер. Тут слід відзначити правильні міркування чехословацького вченого Антоніна Яшека¹, а також деяких радянських біологів і філософів².

Глибоко розглядав питання про партійний характер наукового пізнання Р. Турянський. У статтях «Про партійність і безпартійність у природничих науках» (1924 р.), «Монізм в природі і суспільстві» (1925 р.) та ін. він роз'яснював, що природа, в тому числі й біологічні явища, як об'єкт пізнання існує незалежно від людини, суспільства, класів і партій: «Одначе з того, що природа існує об'єктивно від нас, від суспільства, його клас і партій зовсім не слідує, що всі науково-природничі системи, теорії є вільні від усяких впливів ідеології того суспільства, ідеології тої класи, в якій вони повстають»³. Природу досліджують люди,

¹ Див.: Антонин Яшек. Некоторые идеологические вопросы современной генетики (Размышление над «Генетикой»). Sbornik prac filosofické fakulty Brněnské University, ročník XII—1963, Vno, 6. 7, S. 81—92.

² Глубже разрабатывать методологические проблемы биологии.— «Вопросы философии», 1964, № 12; Б. Кедров. Пути познания истины (Раздумья о судьбах естествознания).— «Новый мир», 1965, № 1; та ін.

³ С. Задерпівський. Про партійність і безпартійність у природничих науках.— «Культура», 1924, № 2, стор. 77.

які завжди є членами певного суспільства, а в суспільстві є класи, партії, класова боротьба. Взаємодію цих двох сторін — об'єктивної і класової, суб'єктивної — він і поклав в основу питання про партійність, яке він розглядав.

Природа, за образним висловом Турянського, є великою книгою матеріалізму, в якій даремно було б відшукувати теологічні чи ідеалістичні теорії. Проте не всі природодослідники правильно читають цю книгу.

Розглядаючи хід розвитку науки, Турянський докладно показує, як махісти під виглядом критики «метафізики», а насправді — матеріалізму природознавців, по суті, заперечують об'єктивність природи. Він наводить яскраві приклади, як попи і чорносотенці ополчилися проти видатних біологів Ч. Дарвіна, Е. Геккеля, а також проти великого українського письменника-революціонера Івана Франка, матеріалізм яких був для реакціонерів «сіллю в їх очах». «Дуже часто класова ідеологія, — пише Турянський, — бере настільки верх над об'єктивною дійсністю, що затемнює її або висвітлює в неправильному розумінні»¹. Все це, робить він висновок, є лише доказом партійності філософії.

Разом з тим Турянський зауважує, що перекинування принципу партійності в науковому пізнанні може привести до грубих помилок, відступів від діалектичного матеріалізму, до неправильного, антиісторичного висвітлення наукових питань. Турянський мав рацію. Спрощене, вульгаризоване розуміння партійності завдало великої шкоди розвитку багатьох галузей радянської науки, в тому числі й біології.

Своє тлумачення питання партійності і безпартійності науки Турянський пов'язує з процесом пізнання. Розглядаючи пізнання природи як взаємодію об'єкта і суб'єкта, він розрізняє в цьому процесі дві сторони: *предмет*, що досліджується з допомогою експерименту та споглядання, і *дослідника* — людину, яка є членом суспільства з певною суспільною, в тому числі класовою, ідеологією. Обидві сторони, підкреслює Турянський, необхідно чітко розрізняти, «бо в протилежному випадку нам було б дуже важко зрозуміти, чому так часто буржуазні вчені своїми научними системами і теоріями доводять тільки правильність нашого матеріалістичного світогляду»². Він пояснює, що саме *об'єктивність природи* «приневолює» буржуазних учених, часто всупереч їх тенденційній класово-буржуазній ідеології, описувати природу такою, якою вона є. Принцип партійності науки, на думку Турянського, остаточно вичерпає себе лише в безкласовому суспільстві, і завдання пролетаріату полягає в тому, щоб покласти край використанню науки як засобу класової боротьби, перетворити науку в засіб боротьби людини з природою, зняв її

¹ С. Задернівський. Про партійність і безпартійність у природничих науках. — «Культура», 1924, № 2, стор. 77.

² Там же, стор. 82.

боротьби всього суспільства за збільшення матеріального і духовного багатства людства.

Отже, справжня партійність у науці не зводиться до одностороннього тлумачення фактів і спеціальних вчень, а вимагає всебічного конкретного їх аналізу і оцінки з точки зору матеріалістичної діалектики. Партійність аж ніяк не суперечить об'єктивному розгляду процесів і явищ природи. Навпаки, тільки об'єктивний підхід до предмета може забезпечити строго науковий результат дослідження.

Але якщо марксистська партійність не суперечить об'єктивності, то партійність буржуазних учених виявляється у перекрученні ними даних науки, в підтасовуванні окремих фактів під певні висновки і загальні положення. І коли деякі наші філософи і природознавці ігнорують партійність у науковому пізнанні, твердячи, що природознавство відображає об'єктивні закономірності і принципи партійності тут ні до чого, то вони не мають рації. Адже природознавці мають справу не тільки з фактами і спеціальними теоріями, а й з *загальнотеоретичними, філософськими питаннями*, які нерозривно пов'язані з діалектикою чи метафізикою, з одного боку, і матеріалізмом чи ідеалізмом — з другого; саме в них і відображаються світоглядні позиції і класові інтереси вчень.

Значчу увагу українські вчені приділяли проблемі співвідношення біологічного і соціального, яка також має велике методологічне значення. Справа в тому, що це одна з тих складних проблем, в якій, мов у дзеркалі, відбиваються світоглядні позиції дослідника. Вже в самому підході до неї чітко визначається світогляд природознавця і філософа; розв'язання корінних питань філософії, зокрема ставлення до двох основних концепцій розвитку, знайомство з історичним матеріалізмом — розуміння чи нерозуміння закономірностей суспільного розвитку.

Окремі вчені припускали грубі помилки при висвітленні співвідношення біологічного і соціального, переносили закони живої природи на людське суспільство, і навпаки; не бачили якісної відмінності між людиною і твариною, а також між людиною і рослинним організмом. У ХХ ст. воли, по суті, повертались до поглядів механістичного матеріалізму XVII—XVIII ст. Про це переконливо свідчать навіть назви деяких праць, наприклад, Й. К. Пачоського — «Соціальний принцип у рослинному царстві»¹.

Апалогічні ідеї проводились у роботах Н. К. Серебрякова «Рослини суспільства», Бланкіна «Закон рухомої рівноваги у співжиттях та суспільствах рослин»² та ін., що переносили соціологічну термінологію на рослинний світ і «конструювали» різного роду «суспільства» тварин та

¹ Див.: «Журнал русского ботанического общества», 1925, т. X, № 1-2.

² А. А. Бланкин. Закон подвижного равновесия в сообществах и сообществах растений.— «Известия Главного Ботанического сада», 1921, т. XX, вып. 2.

полсин. А професор Н. К. Розенберг, навпаки, суспільні явища намагався пояснити біологічними факторами. Зокрема, таке соціальне явище, як рабство, він пояснював патогенними факторами, а саме — поширенням малярії.

Критикуючи ці помилкові погляди, журнал «Естествознание и марксизм» відзначав, що при подібному отождненні біологічних систем і людини «дійсне вивчення предмета заміняється вульгарною апалогізацією»¹; хибність міркувань Н. К. Розенберга докладно показана в статті А. Орлова².

Біологи-матеріалісти і філософи-марксисты України, борючись проти «біологізації» людського суспільства, вказували на помилковість «зведення» його законів до закономірностей живого організму³. Вони доводили, що людина — явище не тільки фізико-хімічне і біологічне, а насамперед суспільне⁴; відзначали величезне методологічне значення марксизму, зокрема розв'язання ним питань про закономірності суспільного розвитку, роль праці у виникненні і розвитку людини; підкреслювали, що тільки з точки зору діалектичного матеріалізму можливе правильне висвітлення усіх складних проблем науки⁵.

Розглядаючи питання про взаємовідношення біологічного і суспільного, Р. Турянський роз'яснював, що марксизм категорично заперечує перенесення законів природи на соціальні явища і навпаки. Вчений не тільки критикує погляди природознавців (Геккеля, Ціглера, Праєра, Гекслі) і філософів-соціологів (Спенсера, Конта, Ніцше), які переносили біологічні закони на суспільство, а й показує реакційну суть соціал-дарвінізму. Результатом такого «насаджування» законів природи в царину суспільства, писав Турянський, було те, що біологічна теорія еволюції не то що не в силі була дати яке-небудь вияснення соціологічним проблемам, але вона перемінювалася в реакційну науку, ставала одним із засобів боротьби буржуазії з пролетаріатом⁶.

Грунтуючись на висловлюваннях класиків марксизму-ленінізму і фактичному матеріалі спеціальних наук, Р. Турянський, С. Семковський, І. Й. Агол, О. А. Коршиков, І. М. Поляков, В. Л. Рижков, О. О. Богомолец, О. В. Нагорний, І. Г. Підоплічко та ін. вели систематичну боротьбу проти соціал-дарвіністів, аргументовано доводили, що погляд на людину

¹ И. И. Бугаев. Фитосоциология или фитосоциология? — «Естествознание и марксизм», 1929, № 1, стор. 80.

² Див.: А. Орлов. О социальной «теории» проф. Н. К. Розенберга. — «Естествознание и марксизм», 1930, № 1(5).

³ О. М. Нікольський. Історія біологічних учень. Передмова С. Семковського, Х., 1927, стор. 5.

⁴ Див.: А. А. Богомолец. Избранные труды, т. 3, К., 1958, стор. 114.

⁵ Див.: Курс біології для вишів, ч. I, Х., 1934, стор. 6.

⁶ Див.: С. М. Задернівський. Біологія і суспільство. — «Культура», 1925, № 4 (Львів), стор. 72—73.

як на «живу машини», по суті, є механістичним і суперечить діалектичному матеріалізмові. Вони відстоювали єдність біологічного і соціального в людині, вказували на спільне, властиве тваринному і людському організмам, а також і на якісну відмінність людини від тварини, доводили, що тільки власна праця вирвала людину з сліпих стихій природи, перетворивши її з іграшки в руках цих стихій у володаря і господаря природи¹.

Одна з серйозних методологічних хиб, проти якої виступали українські біологи і філософи, полягала в педооцінці біологічного фактора і підміні його соціальним. Так, З. М. Дінерштейн на матеріалах медичної науки показав, що як надмірна «соціологізація», так і «біологізація» людини, по суті, є алтинауковою і не має нічого спільного з діалектичним розумінням єдності біологічного та соціального. Він підкреслював, що у галузі медицини не можна акцентувати увагу тільки на вивченні соціальних закономірностей людини, а тим більше думати, ніби біологічні закономірності цілком «зняті» і підпорядковані соціальним закономірностям. Звичайно, що і в медицині соціальні закономірності відіграють важливу роль. Знання цих закономірностей значно полегшує завдання лікаря, допомагає йому зрозуміти «зв'язок масової патології з класовим ладом суспільства»². Така, наприклад, хвороба, як туберкульоз легенів, хоч і не буває без збудника — кохівської палички, проте хворіють на неї в капіталістичних країнах здебільшого трудящі, знедолені і безробітні, які живуть в тяжких умовах. Та усе це не знімає питання про морфологічні, фізіологічні, біологічні фактори та інші особливості людини.

Недооцінка біологічного фактора мала місце і в працях А. Н. Рубакіна, З. Г. Френкеля та ін., що твердили: «Питання про дальше зниження смертності від інфекційних хвороб залежить тепер не від медицини і медичних засобів, а від особливостей організації охорони здоров'я у даній країні...»³ О. В. Нагорний розкрив односторонній і метафізичний характер подібних поглядів. Якщо, на думку Френкеля, продовження життя в людському суспільстві «не індивідуальне питання, не біологічне, а соціально-історичне, питання соціальної гігієни» і розв'язується воно тільки одним засобом — шляхом поліпшення соціальних умов і усунення причин, які викликають захворювання, то це лише одна сторона. Таке розв'язання даної проблеми є недостатнім. Людину не можна розглядати лише як члена колективу, вона є і «біологічною особиною» з усіма влас-

¹ Див.: І. Й. Агол. Походження тварин і людини, К., 1934, стор. 97.

² З. М. Дінерштейн. До питання біологічного і соціального.— «За марксистсько-ленинське природознавство», 1933, № 1-2.

³ З. Г. Френкель. Удлинение жизни и деятельная старость, М., 1949; А. Н. Рубакін. Долголетие как государственная проблема в СССР.— У кн.: Проблемы долголетия, М., 1962, стор. 6.

тивими їй біологічними закономірностями. «Тому проблема довголіття,— пише Нагорний,— повинна бути і є проблемою і соціальною і біологічною водночас»¹.

Дане міркування має важливе теоретичне значення не лише для розв'язання проблеми довголіття, а й для розуміння питання про співвідношення біологічного і соціального взагалі. Воно допомагає подолати метафізичні уявлення, які досі зустрічаються в нашій літературі, зокрема такі, в яких відмінність між соціальним і біологічним абсолютизується, а їх єдність затушовується. Критикуючи обмеженість методологічних позицій буржуазних учених, їх одностороннє розуміння «людської сутності», спроби звести її до будь-якої однієї сторони, Л. В. Сохань слушно підкреслює, що марксизм розглядає людину «в усій різноманітності її багатогранних істотних сил». Вважаючи соціальну сторону людини визначальною, марксизм не зводить суть людини тільки до соціального моменту. «У працях основоположників марксизму не ігнорується природна, біологічна суть людини»². Розглядаючи біологічне і соціальне не тільки як єдність, а як протилежності, не слід, однак, забувати про конкретно-історичні обставини, в яких відбувається взаємодія біологічного та соціального і які, власне, й зумовлюють їх співвідношення, роль і місце кожного з цих факторів у той чи інший момент життя людини.

Методологічні питання дарвінізму і генетики

Дарвінізм був епохальним відкриттям, яке викликало корінну ломку уявлене не лише в природознавстві, а й у світогляді. Ф. Енгельс писав, що Дарвін своїм вченням завдав найсильнішого удару метафізичному погляду на природу, довівши, що весь сучасний органічний світ, рослини і тварини, а отже, і людина, є продукт процесу розвитку, який тривав мільйони років³. Після виходу в світ книги «Походження видів» (1859) боротьба між матеріалістами та ідеалістами, між метафізичною і діалектичною концепціями розвитку в багатьох галузях знань значно загострилася.

І от уже понад сто років ставлення до дарвінізму є пробним каменем при визначенні світогляду того чи іншого природознавця. Визнати теорію розвитку Дарвіна, його пояснення природного добору і доцільності означало ставати на шлях наукового, навіть діалектичного розуміння закономірностей природи, і, навпаки, заперечувати вчення Дарвіна означало відмовлятися від матеріалістичних основ біології, обрати псевдонау-

¹ А. В. Нагорний. Старение и продление жизни, М., 1959, стор. 186.

² Л. В. Сохань. Духовный прогресс личности и коммунизм, К., 1966, стор. 20.

³ Див.: Ф. Енгельс. Анти-Дюринг, К., 1953, стор. 23.

кову методологію, опинитися на позиціях метафізики та ідеалізму. Ідеї дарвінізму, як і раніше, продовжують благотворно впливати на розумовий прогрес в галузі природничих наук.

В Росії, де ґрунт для сприйняття і розвитку дарвінізму був підготовлений вітчизняними вченими ще в XVIII — першій половині XIX ст., теорія Дарвіна швидко завоювала собі численних прихильників. До них слід віднести К. А. Тімірязєва, І. І. Мечникова, братів Ковалевських, М. О. Северцова, І. М. Сеченова, І. П. Павлова, Д. М. Прянишнікова, І. В. Мічуріна, які розвинули далі матеріалістичні основи дарвінізму, зробили великий внесок у різні галузі знань, розширили і зміцнили матеріалістичну і діалектичну традиції в російській науці.

Успішно пропагували і розвивали матеріалістичні основи дарвінізму видатні українські біологи Є. П. Вотчал (1864—1937), В. М. Любименко (1877—1937), О. О. Богомолець (1881—1946), О. А. Коршиков (1889—1942), О. М. Нікольський (1858—1942), Д. К. Третяков (1878—1950), М. Г. Холодний (1882—1953), І. І. Шмальгаузен (1884—1963), В. Л. Рижков (народився у 1896 р.) та інші вчені, наукова діяльність яких відбувалася переважно за радянського часу.

Ознайомлення з основними напрямками розвитку біології за Радянської влади показує, що в 20-і і навіть 30-і роки переважна більшість українських природознавців, як і вчених інших республік, була ще слабо обізнана з методом діалектичного матеріалізму. Проявлялося це насамперед у невмінні творчо застосувати цей метод у спеціальних галузях дослідження. Дехто з природознавців тоді допускав помилки механістичного характеру. Показовою щодо цього є стаття С. Кагана «Об'єктивна концепція в теорії охорони народного здоров'я»¹, де дається спрощене розуміння матеріалістичного методу Маркса (в основному суть його зводиться до економічного моменту). Таких прикладів чисто механічного перенесення марксистської термінології в галузі конкретних досліджень тоді було немало. Коротко кажучи, бажання засвоїти марксистську філософію в той час було значно більшим, ніж уміння творчо її застосувати.

Однак багато українських філософів і біологів, що міцно зв'язали себе з матеріалістичною традицією, зокрема з дарвінізмом, уже тоді наполегливо працювали над вивченням і пропагандою діалектичного матеріалізму як єдино загального наукового методу дослідження. Вони добре розуміли, що захищати і розвивати матеріалістичні основи вчення Дарвіна — значить зміцнювати світогляд діалектичного матеріалізму. «...Не засвоївши дарвінізму в біології, — писав С. Семковський, — не мож-

¹ Див.: С. Каган. Об'єктивна концепція в теорії охорони народного здоров'я. — У кн.: Збірник пам'яті академіка Теофіла Гавриловича Яновського, К., 1930.

на глибше зрозуміти історичну теорію Марксову й не можна правильно поставитись до філософії діалектичного матеріалізму. Особливо це стосується нашого часу, коли антиматеріалістична реакція йде під прапором «критики дарвінізму»¹.

Питання про співвідношення дарвінізму і марксизму, біології і соціології, про величезне значення свідомої діалектики для розвитку природознавства були в центрі уваги і філософів і природознавців².

У 1925 р. вийшов збірник «Дарвінізм і марксизм», в якому пропагувалися марксистські ідеї в біології. У деяких статтях цього збірника, зокрема в статтях Л. Вольмана «Біологічний і економічний матеріалізм», «Ставлення Енгельса до дарвінізму», перекручувались положення марксистсько-ленінської філософії, допускались механістичні помилки. Так, діалектичний матеріалізм ототожнювався з економічним матеріалізмом, методологія марксизму — з методом Дарвіна, вчення про суспільно-економічні формації і класову боротьбу підмінялося «природним добром» і «боротьбою за існування». У статті Діне-Денеса «Марксизм і нові віяння в природознавстві» однобічно, в механістичному дусі тлумачилося важливе питання про єдність протилежностей. Борючись проти старої традиції різкого розмежування спеціальних наук, Діне-Денес не тільки інстинкти, а й найскладніші рефлекторні дії намагався витлумачити як «звичайнісінькі фізичні і хімічні процеси». Метафізичність поглядів виявилась у нього насамперед в ігноруванні гносеологічних висновків з наукових відкриттів³, у запереченні якісної відмінності між різними формами руху матерії, спрощеному, по суті механістичному, розумінні деяких складних біологічних явищ. Разом з тим стаття Діне-Денеса мала певне позитивне значення: в ній піддавалися критиці соціал-дарвінізм, віталізм, доводилось, що нові відкриття в природознавстві блискуче підтверджують цілий ряд положень Ф. Енгельса.

Найцікавішими серед вміщених у збірнику пропагандистських праць були статті відомих марксистів Й. Діцгена, Е. Евелінга, А. Паннекука та ін. Проте найбільшу наукову цінність мали опубліковані там же висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса. Ці висловлювання справили великий вплив на формування діалектико-матеріалістичного світогляду природознавців України.

¹ О. М. Нікольський. Історія біологічних учень. Передмова С. Семковського, стор. 3.

² Див.: С. Ю. Семковський. Що таке марксизм. Дарвін і Маркс, Х., 1923; С. Задернівський. Монізм у природі і суспільстві.— «Культура», 1925, № 4 (Львів); Й. А. гол. Диалектический метод и эволюционная теория; І. М. Поляков. Дарвінова теорія і марксистсько-ленінська діалектика.— «За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 4; Б. О. Фінкельштейн. Сучасний соціал-дарвінізм.— У кн.: До п'ятидесятиріччя з дня смерті Ч. Дарвіна, Х., 1933.

³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 228.

Деякі статті з циклу «Дарвінізм і марксизм» належать Р. Туриянському. В них роз'яснюється, яку величезну роль відіграє матеріалістична діалектика для розвитку природознавства, і насамперед біології, всебічно розглядається взаємовідношення між дарвінівським і марксистським методами. *Спільне* в цих методах (єдність їх) Туриянський вбачав у тому, що обидва вони завдають смертельного удару метафізиці, стоять на ґрунті матеріалістично-каузального пояснення, доводять змінюваність у природі і суспільстві за законами діалектики; *відмінне* — у тому, що Дарвін повністю не звільнився від впливу старих (метафізичних) форм мислення, в непослідовності його діалектики і матеріалізму, шершучості, «компромісовості».

Ці міркування були спрямовані як проти тих, хто стирвав якісну відмінність між методами Маркса і Дарвіна, ототожнював їх, так і проти тих, хто не бачив між цими методами нічого спільного, приходив до заперечення діалектичного характеру дарвінівського вчення (Сараб'янов, Попов-Подольський). Висловлені Туриянським думки щодо проблеми співвідношення дарвінівського і марксистського методів не втратили свого значення і в наш час¹.

Велику роль в об'єднанні природодослідників-марксистів у 30-і роки на Україні відіграв журнал «За марксистсько-ленінське природознавство». В ньому систематично висвітлювалися методологічні питання природознавства, зокрема питання дарвінізму.

Під впливом марксизму-ленінізму відбуваються глибокі зміни в світогляді багатьох біологів. Наприклад, якщо О. М. Нікольський у книзі «Біологія» (1924 р.) стояв на позиціях антропологізму, вважаючи людину лише «предметом біології», то в праці «Історія біологічних учень» (1927 р.) історію людського суспільства він уже відносить до «дарини наук гуманітарних». Нікольський не тільки високо цінував учення Дарвіна, вважав його «справжнім переворотом» у біології, пропагував матеріалістичну суть дарвінізму, а й творчо його розвивав. Він докладно описав близько 70 нових видів хребетних тварин (сім з них назвали його іменем). Проте і в пізніших працях вченого мали місце помилки, прояви некритичного ставлення до деяких ідеалістичних теорій.

На методологічних питаннях дарвінізму, його відношенні до марксизму і основних напрямів у філософії — матеріалізму та ідеалізму акцентував увагу О. А. Коршиков. Він прагнув показати еволюційну теорію як складову частину матеріалістичного світогляду², рекомендував

¹ Див.: Дарвінізм та філософія, К., 1960; В. И. Колодяжный. Вопросы методологии в трудах К. А. Тимирязева и проблемы современной биологии, К., 1965, стор. 155; «Генетика», 1966 № 8, стор. 144—155; та ін.

² Див.: О. А. Коршиков. Теорія еволюції в історичному вкладі, Харків — Одеса, 1930. Перше видання цієї книги вийшло в 1924 р. російською мовою. Ми тут посилатимемося лише на друге видання.

вивчати праці класиків марксизму-ленінізму, зокрема «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Леніна. Фундаментальні знання і знайомство з марксизмом в галузі біології давали можливість йому розрізняти об'єктивний, фактичний зміст різних біологічних теорій і суб'єктивні тлумачення та ідеалістичні висновки з них.

Коршиков не лише уміло захищав і пропагував матеріалістичний світогляд, а й творчо розв'язував питання дарвінізму. Так, простежуючи історичний розвиток водоростей, їх морфологію і систематику, Коршиков зробив у цій галузі декілька відкриттів і тим самим сприяв дальшому розвитку біологічної науки взагалі, і дарвінізму зокрема.

Коршиков глибоко розібрався в суті теорії мутацій Де-Фріза і більш правильно оцінив її, ніж Г. В. Плеханов¹, який вважав, що ця теорія більше відповідає духу діалектичного матеріалізму, ніж теорія Дарвіна. Основну ваду теорії мутацій Де-Фріза Коршиков вбачав у тому, що вона «не розв'язує питання про доцільність, не обов'язково приводить до матеріалістичного розв'язання цього питання»². Аналізуючи окремі положення Ю. А. Філіпченка з книги «Мінливість і еволюція» (1926 р.), він переконливо показав, що теорія мутацій цілком по-ідеалістичному пояснює зміну організмів, яка зводиться, по суті, тільки до дії «внутрішніх причин», закладених у самому організмі і незалежних від середовища. Критикуючи теорію мутацій Де-Фріза, Коршиков не заперечував весь зміст цієї теорії, зокрема експериментальну її частину. Він стояв на точці зору, що з неї необхідно взяти все те, що витримало «перевірку досвідом», і відкинути геть антинаукові висновки. Так само ставився він і до теорій Г. Менделя, А. Вейсмана та ін.

Значний внесок у розвиток діалектико-матеріалістичних ідей в біології зробили видатні українські вчені В. М. Любименко і М. Г. Холодний. Відкриті ними закономірності рослинного світу, глибокі теоретичні узагальнення великого експериментального матеріалу свідчать про те, що ці вчені разом з К. А. Тимірязєвим є основоположниками еволюційної фізіології рослин — науки, яка вивчає ту чи іншу функцію рослини в історичному розрізі, в аспекті її філогенетичного розвитку.

В. М. Любименко в своїх дослідженнях в основному виходив з методологічних настанов Ч. Дарвіна і К. А. Тимірязєва. Прояви життєдіяльності рослинних організмів учений розглядав з точки зору еволюційної теорії, в їх взаємозв'язку і залежності від навколишнього середовища. Своїми дослідженнями про роль світла в житті рослинних організмів він поклав початок новому розділу еволюційної фізіології рослин — вчення про філогенетичний розвиток хлорофілоносного апарату, вчення, що роз-

¹ Див.: Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. III, М., 1957, стор. 149—150.

² О. А. Коршиков. Теорія еволюції в історичному викладі, стор. 139.

криває закономірності біохімічних процесів, що відбуваються в зелених пластидах.

Вважаючи фотосинтез «головною віссю», яка приводить в рух все живе на землі, В. М. Любименко разом з тим підкреслював, що «фотосинтез є лише одна з ланок того ланцюга, що з'єднує в одно ціле всі життєві процеси»¹. Саме явище фотосинтезу він розглядав як фізіологічну функцію рослинного організму, що виникла в результаті пристосування рослини до використання сонячної енергії.

Чудовий експериментатор, теоретик з широким кругозором, В. М. Любименко цікавився також загальнобіологічними питаннями, зокрема питаннями про наслідування забарвлення пластид, про історичний розвиток рослин (походження хлорофілу, еволюція фотосинтезу). Він одним з перших висловив ідею (діалектичну за своєю суттю) про історичний зв'язок хемосинтезу з фотосинтезом, хлорофіла з гемоглобіном. «Коли згадати, що і споріднена з хлорофілом красильна речовина крові, — писав Любименко, — також зв'язана хімічно з білками, то думка, що хлорофіл живих пластид є кольорова білкова сполука, не здається неймовірною»².

Вчення В. М. Любименка про хлорофіл як складний білковий комплекс, «зелений білок» відіграло певну роль у встановленні генетичного зв'язку між рослинним і тваринним світом. Багато його конструктивних ідей, в тому числі про структуру і синтез хлорофілу, дістали підтвердження в наступному розвитку фітофізіології, сприяли дальшому зміцненню наукової методології сучасного природознавства³.

Глибoku розробку методологічних проблем сучасної біологічної науки, і зокрема теоретичних питань дарвінізму, можна знайти у працях М. Г. Холодного. Він був першим фітофізіологом, що по-справжньому глибоко зрозумів методологічне значення матеріалістичних поглядів Ч. Дарвіна на природу тропізмів і виступив проти ідеалістичних концепцій в цьому питанні. Узагальнивши великий фактичний матеріал про цестові рухи рослин, Холодний у 1924—1927 рр. розробив струнку гормопальну теорію тропізмів. І хоча ця теорія названа іменами двох великих природознавців — М. Г. Холодного і голландського ботаніка Ф. В. Вента (1928) (вопи створювали її незалежно один від одного) — пріоритет українського вченого незаперечний.

Досягнення гормональної теорії тропізмів Холодний розглядав безпосередньо в зв'язку з успіхами в галузі методології. У статті «Проблеми росту в сучасній фізіології рослин» (1935) одну з основних причин

¹ В. Н. Любименко. Избранные труды, т. 1, К., 1963, стор. 529—530.

² В. Н. Любименко. Избранные труды, т. 2, К., 1963, стор. 443.

³ Див.: Е. М. Сепченкова. Исследования хлорофилла в трудах В. Н. Любименко и их современное развитие. — У кн.: Физиологические и химические основы жизненных явлений. М., 1963.

тривалого незадовільного стану розробки цієї проблеми Холодний вбачав у хибній методології, зокрема у поширенні в біології поверхового, механістичного описового методу. «Праця дослідника,— писав він,— тут довго не виходила за межі голого опису і елементарних, здебільшого грубо механістичних теорій, які мало сприяли прогресу цього відділу знань»¹.

На основі величезного експериментального матеріалу по фізіології рослин та критичної переоцінки теорій деяких вчених Холодний піддав критиці ідеалістично-механістичний погляд на природу рослин, показав, що між рослинним і тваринним організмом немає безодні, а існує єдність. Це мало надзвичайно важливе теоретичне значення для спростування богословської гіпотези творення світу. «Пригадаємо,— писав Холодний в 1939 р.,— що недавно ще учений єзуїт і визначний мірмеколог Васманн намагався «примирити» дарвінізм з теологією, відстоюючи «теорію», за якою бог створив певну кількість первісних форм, так званих «природних видів»... і що ці останні потім в процесі еволюції дали початок «систематичним видам» (Systematische Arten), які існують тепер»². Услід за К. А. Тімірязєвим Холодний критикує прояви ідеалізму, метафізики і агностицизму дослідників, спростовує виступи Сакса, Візнера, Гебеля та інших антидарвіністів, які заперечували пристосовницький характер рухів у рослинному світі і стверджували, що ці рухи виникли не шляхом природного добору, а внаслідок автономного розвитку якихось внутрішніх властивостей рослинного організму і що ніякою теорією їх не можна пояснити. Аргументовано викриваючи агностицизм Гебеля, вчений показує антинаукову суть його методології³.

Недосконалістю, слабкістю методології Холодний пояснював виникнення та тривале (майже чверть століття) панування антинаукового «ухилу» в ученні про рухи рослин, прихильники якого, ототожнюючи рухи тварин і рослин, дійшли до відкритого визнання психіки у рослин. «Однією з причин виникнення цього ухилу і такої значної його тривалості було, безперечно, те,— писав він,— що фізіологія рослин кінця минулого століття, асимілювавши (після деяких хитань) зібраний Дарвіном фактичний матеріал, не перейняла в нього найціннішого — духу його досліджень, здорового, *матеріалістичного* підходу до явищ, які вивчаються»⁴.

Отже, Холодний добре розумів, що однією з причин хитань учених в сторону ідеалізму і механістичних поглядів на природу тропізмів та інших явищ фізіології рослин було те, що багато які природодослідники кінця XIX — початку XX ст. ще недостатньо опанували діалектико-мате-

¹ Н. Г. Холодный. Избранные труды, т. 1, К., 1956, стор. 395.

² Н. Г. Холодный. Избранные труды, т. 2, К., 1956, стор. 14.

³ Див.: там же, стор. 17—18.

⁴ Там же, стор. 18

ріалістичну, наукову методологію і не могли плідно розвивати дарвінізм.

Всупереч віталістам-агностикам, які твердили, що явища органічного життя назавжди залишаться таємницею природи, недосяжною для людського розуму, Холодний доводив, що для матеріаліста, який опанував наукову методологію, доступні найглибші і найпотемніші процеси живої природи. Справжню задачу фітофізіології він вбачав не в описовому вивченні рослинного організму, а у всебічному аналізі його зв'язків. Цей аналіз передбачає дослідження історії розвитку організму як індивіда і вида (тобто застосування історичного методу в біології); розкриття взаємозалежності між організмом та середовищем; з'ясування значення умов життя в процесі онтогенезу і морфогенезу рослин. Саме таке вивчення рослинного організму, на думку Холодного, «відповідає основним положенням діалектичного матеріалізму»¹.

Вважаючи діалектичний матеріалізм єдиною науковою методологією сучасного природознавства, Холодний відзначав, що визначні досягнення радянських учених певною мірою зумовлені постійним і всезростаючим впливом на них з боку марксистсько-ленінської філософії. Це стосується і самого Холодного.

Вплив методології діалектичного матеріалізму на творчу спадщину основоположника наукової фітоендокринології і еволюційної фізіології рослин позначався все благотворніше. Розвиваючи матеріалістичні основи вчення Дарвіна, керуючись науковим методом у біології, Холодний постійно вдосконалював і доповнював свою гормональну теорію тропізмів. Його книга «Фітогормони» (1939 р.) стала основою сучасного вчення про біологічно активні речовини, які у взаємодії з навколишнім середовищем здійснюють процес росту, руху і розвитку рослинних організмів. Ця книга, як і праці «Чарльз Дарвін і вчення про рухи рослинного організму» (1941 р.), «Дарвінізм і еволюційна фізіологія» (1943 р.), «К. А. Тімірязев і сучасні уявлення про фітогормони» (1946 р.), «Нове про фізіологічно активні речовини рослин» (1949 р.) та ін. свідчать про творчий підхід ученого до еволюційної теорії, про дальший розвиток ним ідей дарвінізму в галузі фізіології рослин.

Проте за межами своєї спеціальності М. Г. Холодний припускав окремі помилки філософського характеру, що, зокрема, виявилось в його праці «Думки натураліста про природу і людину» (1947 р.). З одного боку, тут є правильні, дуже цінні методологічні висновки, наприклад, визнання, що сучасний біолог-дарвініст «не може не бути матеріалістом, а сучасний матеріаліст не може не поділяти положень діалектичного матеріалізму»; міркування про те, що зіткнення різних поглядів тільки тоді благотворно впливає на розвиток науки, коли єдиною зброєю сторін, що

¹ Н. Г. Холодный. Избранные труды, т. 2, стор. 7.

борються, є засоби, які їм падає сама наука — факти і основи на них умовиводи; підкреслювання важливого значення внутрішнього фактору в еволюції живої речовини, який багатьма дослідниками недооцінювався, а то й просто ігнорувався, та інші. А з другого боку, вчений залюбки оперує такими поняттями, як «антропоцентризм» і «антропокосмізм», вживає їх у розумінні протилежних світоглядів — ідеалістичного і матеріалістичного, причому антропокосмізм він майже отожднює з діалектичним матеріалізмом.

На цю книгу в свій час була «розгромна» рецензія¹, що обвішувачувала М. Г. Холодного в пайтяжчих ідеологічних «гріхах».

Хоча в рецензії всловлювались окремі правильні критичні зауваження, проте в цілому вона була хибна, не сприяла зміцненню союзу між природознавством і філософією. Нерідко переважшучи помилки автора «Думок...», вона цілком випускала з уваги головне — те, що М. Г. Холодний — не філософ, а біолог, причому біолог, який у своїх спеціальних дослідженнях з успіхом розробляв і застосовував правильну, науково обгрунтовану методологію.

В атмосфері культу особи наука про фітогормони, як і кібернетика та теорія відносності, була безпідставно «розкритикована», зазнала переслідувань, саме існування її деякими вченими (С. І. Лебедев, А. А. Авакян)² бралось під сумнів. М. Г. Холодний мужньо виступив на захист нової галузі знання і показав, що гормональна теорія тропізмів базується на матеріалістичній основі і не має нічого спільного ні з ідеалізмом, ні з релігією. В ряді праць — «З приводу статті С. І. Лебедева про фітогормони» (1953), «На захист вчення про гормони рослин» (1954), «З приводу зауважень П. А. Генкеля про гормони і тропізми рослин» (1956)³ — Холодний довів цілковиту неспроможність теоретичних міркувань противників науки про фітогормони. Викриваючи антинаукову суть критики «гормоноборців», він показав, що вивчення реально існуючих в рослинних організмах фізіологічно активних речовин — ауксина, гетероауксина та ін. — це не «прояв ідеалізму», а торжество науки, ще одна перемога над ідеалізмом і суб'єктивізмом.

І дійсно, дискусія, яка відбулася в 1952—1955 рр. на сторінках «Ботанічного журналу», цілком підтвердила правильність поглядів Холодного. Права науки про фітогормони були відновлені, і вона знову почала успішно розвиватися. Матеріалістичні і діалектичні ідеї Холодного ста-

¹ Див.: «Більшовик України», 1947, № 9, стор. 45—52.

² Див.: А. А. Авакян. Стадийные процессы и так называемые гормоны цветения. — «Агробиология», 1948, № 1; С. І. Лебедев. Мічуринська матеріалістична біологія і гормональні теорії росту і розвитку рослин. — «Ботанічний журнал» АН УРСР, 1952, т. IX, № 2.

Ці статті були опубліковані вже після смерті автора. Див.: Н. Г. Холодний. Избранные труды, т. 2.

ли основою розвитку деяких нових напрямів у сучасній біології, що мають не тільки велике пізнавальне, а й практичне, пародногосподарське значення.

Розвитку ідей дарвінізму сприяли і праці Д. К. Третьякова, І. І. Шмальгаузена, О. П. Маркевича та інших українських зоологів. Досліджуючи в світлі еволюційної теорії організацію хребетних, зокрема круглоротих риб, їх органи чуття, Д. К. Третьяков зважує увагу приділяє вивченню питань зв'язку організму з зовнішнім середовищем¹. Над встановленням філогенетичних зв'язків між різними групами тварин, створенням вчення про фактори еволюції, теорії стабілізуючого добору, дослідженням механізму еволюції статевих ознак працюють І. І. Шмальгаузен, О. П. Маркевич, Б. Г. Новиков, які підкреслюють велике значення правильної методології².

У працях з фауністики, морфології, порівняльної гістології вчені наполегливо проводять ідеї дарвінізму, цілісності організму, його зв'язку з середовищем тощо; показують, що розкриття онтогенетичних закономірностей і розробка питань філогенезу мають важливе значення для виховання в радянській молоді діалектико-матеріалістичного світогляду³.

І. І. Шмальгаузен одним з перших глибоко зрозумів метафізичну обмеженість поглядів морфологів і фізіологів на організм. Морфологи, як відомо, досліджували явища диференціації цілком відокремлено від явищ інтеграції, а фізіологи робили якраз навпаки. Внаслідок такого одностороннього підходу форма і функція частин організму вивчались ізольовано одна від одної, їх взаємозв'язок і взаємодія не брались до уваги. Саме в цьому вчепилі і бачить «найвразливіше місце» механістичного світогляду, основну причину того, чому він виявився неспроможним розв'язати проблему цілісності організму.

Критикуючи метафізично-ідеалістичні погляди А. Вейсмана, Г. Дриша, В. Ріттера та ін., І. Шмальгаузен підходив до розв'язання проблеми цілісності організму як матеріаліст і діалектик. Він підкреслює, що організм є не тільки «розчленованим», а й певним цілим, як у структурному, так і у функціональному відношеннях. Процеси диференціації та інтеграції організму розглядаються ним в історичному розвитку і діалектичній єдності. В ході еволюції організм весь час ускладнюється, а само-

¹ Див.: Д. К. Третьяков. Походження хордових тварин.— «Вісті ВУАН», 1930; Очерки по філогенії риб, Уфа, 1944; Визначник круглоротих риб, К., 1947.

² Див.: І. І. Шмальгаузен. Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии, М.—Л., 1938; його ж. Пути и закономерности эволюционного процесса, М.—Л., 1940; його ж. Проблемы дарвинизма, 1946; О. П. Маркевич. Питання еволюції організмів у світлі діалектичного матеріалізму. (На правах рукопису). К., 1960; його ж. Філогенія тваринного світу, К., 1964.

³ Див.: О. П. Маркевич. Філогенія тваринного світу, стор. 5.

ускладнення і вдосконалення йде по лінії диференціації цілого і спеціалізації його частин, які набувають відносної самостійності¹.

Під впливом ідей О. М. Северцова² І. Шмальгаузен один з перших поставив питання про необхідність розкриття матеріальної природи «інтегруючих факторів» та їх ролі у розвитку організму, що має важливе значення для розв'язання проблеми цілісності організму, для дальшого розвитку еволюційної теорії. Вчений підкреслює, що кожна частина організму зв'язана з ним як цілим і йому підпорядкована. Частина і ціле, диференціація і інтеграція розглядаються в нерозривному зв'язку. На рівні багатоклітинних виникає можливість диференціації. Диференціювання на перші зародкові листки — ектодерму та ентодерму, зумовлене дальшим «поділом праці» між ними, поступово приводить до утворення апарату травлення — кишечника. Водночас відбувається процес інтеграції, що виявляється в утворенні кровоносної системи, яка, поряд з централізованим прийняттям їжі, робить можливою локалізацію процесів дихання і розвиток відповідних органів. Особливо велике значення мали процеси диференціації, що привели до утворення нервової системи, яка дала основні форми швидкого зв'язку між усіма частинами тваринного організму³.

Розглядаючи функціональну цілісність організму і відзначаючи, що нервова система пов'язує воедино всі його частини, І. Шмальгаузен, зокрема, звернув особливу увагу на вивчення «морфологічного» аспекту цієї цілісності — аспекту, який до нього лишався зовсім не дослідженим. Головна заслуга вченого й полягає в тому, що він з допомогою конкретного аналізу на значному фактичному матеріалі розкрив двосдиний, полярний характер процесу диференціації та інтеграції організму, показав хід його еволюційного розвитку залежно від навколишнього середовища. Так, І. Шмальгаузен підкреслює, що передача спадкових ознак залежить не тільки від «будівельного матеріалу», а й від умов, у яких формується і розвивається організм. «...Будь-яке відхилення у будові і функціях особини, — пише він, — може залежати як від ухилень у властивостях статевих клітин («мутацій»), так і від відхилень в умовах...»⁴ Услід за О. М. Северцовим він виступив проти метафізичного розуміння вчення Ч. Дарвіна і, спираючись на великий експериментальний матеріал ембріології, генетики та еволюційної морфології, розви-

¹ Основні положення теорії викладені Шмальгаузенем в період, коли він працював на Україні. Див. його роботи: *Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии*; *Пути и закономерности эволюционного процесса*.

² Див.: А. Н. Северцов. *Морфологические закономерности эволюции*, М., 1939.

³ Див.: И. И. Шмальгаузен. *Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии*, стор. 9.

⁴ И. И. Шмальгаузен. *Пути и закономерности эволюционного процесса*, стор. 5.

нув методологічні ідеї дарвінізму в галузі проблеми цілісності організму.

Отже, розвиток дарвінізму на Україні проходив у найтіснішому зв'язку з розвитком наукової методології, під всезростаючим впливом вчення діалектичного матеріалізму. Матеріалістичні і діалектичні ідеї у філософії та природознавстві, в тому числі теорія Дарвіна, розвинуті далі в дусі діалектичного матеріалізму, є тією теоретичною основою радянських природознавців, що об'єднує у боротьбі проти релігії, ідеалізму, містики і відкриває шлях до нових наукових звершень.

* * *

Генетиці належить дуже важливе місце серед інших біологічних наук. І це не випадково. Адже вона має справу безпосередньо з глибокими життєвими процесами, з розкриттям матеріальної основи законів спадковості і керуванням її процесами. Спираючись на молекулярну біологію, генетика повинна допомогти розв'язати віковичну проблему походження життя, процесів обміну в живому організмі, дослідити питання старіння, довголіття і т. д. Досягнення генетики, а також відкриття комплексу інших наук, що мають справу з фізикою і хімією живого, — ось та фактична основа, па якій можна конкретизувати, доповнити визначення життя, дане Енгельсом, збагатити зміст цього поняття результатами сучасної науки. Генетика та її рідна сестра — селекція розкривають величезні перспективи для послідовного здійснення принципу єдності теорії і практики, перетворювальної ролі науки в розвитку природи і суспільства.

Навколо генетики від самого початку її виникнення безперервно точиться боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом. Іноді ця боротьба набирала надзвичайно гострого характеру, переростаючи в політичну боротьбу. Тоді розвиток генетики майже завжди виявлявся одностороннім. Однак крок за кроком, під натиском нових фактів вона поступово посувалася вперед, долаючи перешкоди, що створювалися на її шляху. На допомогу генетиці прийшли інші біологічні науки, а також фізика і хімія з їх досконалими методами дослідження.

Генетика почала швидко розвиватись у 20—30-і роки ХХ ст. Розвиток її був підготовлений попередніми науковими відкриттями (клітинна теорія, вчення Дарвіна, закони Менделя та ін.) і нагромадженням великого фактичного матеріалу, що потребував теоретичних узагальнень.

На Україні, як і в інших союзних республіках, створюється своя школа генетиків, в якій визначну роль відіграють І. Й. Агол, Л. М. Делоне, С. М. Гершензон, В. П. Зосимович, Г. А. Левітський, І. М. Поляков, В. Л. Рижков, А. О. Сапегін, І. І. Шмальгаузен та ін. Поряд з великою експериментальною роботою вони розробляють методологічні проблеми, що мають важливе теоретичне значення, зокрема, показують

творчу роль марксистсько-ленінської діалектики для розвитку науки про спадковість.

Простежуючи процес становлення генетики як науки, вчені приходять до висновку, що відсутність правильної методології була однією з причин одностороннього розвитку цієї галузі знання, частого порушення і розриву в ній єдності експериментального і теоретичного моментів. Спочатку в ученні про спадковість панували абстрактні теорії, як, наприклад, теорії «детермінантів» Вейсмана, «ідеоплазми» Негелі, «папгебезпсу» Де-Фріза тощо. Але згодом основи таких теорій були підірвані розвитком самої генетики, її дослідними даними. Заперечуючи вірогідність абстрактних теорій, деякі вчені припускали протилежну методологічну помилку — скочувались до емпіризму, що також ставало на перешкоді пізнання істини, «гальмувало» розвиток науки про спадковість. Більшість учених бачила правильний вихід з цього становища в розумному поєднанні експерименту з теорією, в свідомому оволодінні матеріалістичною діалектикою, глибокому вивченні даних генетики та суміжних з нею наук.

Спеціалісту-біологу неминуче доводиться стикатися з філософськими питаннями, розв'язання яких потребує обізнаності з досягненнями в галузі теоретичного мислення. Характерно, що навіть деякі прихильники експериментального методу в 30-і роки почали переглядати свою точку зору. Так, відомий німецький вчений Е. Баур, девізом якого було: «якнайбільше експериментувати, якнайменше теоретизувати», перевидаючи свою працю «Вступ до науки про спадковість» (1930), зовсім вже не згадує про цей девіз. Навпаки, він висловлює міркування теоретичного характеру. «Незважаючи на такі зрушення думки передових генетиків, — писав з цього приводу Делоне, — сучасна генетика все ж не може звільнитися цілком від об'ємів повзучого емпіризму... аж до того часу, доки не зважиться стати на шлях цілковитого засвоєння діалектико-матеріалістичної методи»¹.

Українські генетики свідомо прагнули керуватися вказівкою В. І. Леніна про те, що «природник повинен бути сучасним матеріалістом, свідомим прихильником того матеріалізму, який представлений Марксом, тобто повинен бути діалектичним матеріалістом»². Вони не тільки застосовували діалектику в своїх спеціальних дослідженнях, а й пропагували її, розкривали її революційну суть. Звичайно, це зовсім не означає, що вони були позбавлені помилок, відступів від послідовного проведення діалектики, суперечливих положень тощо.

¹ Л. Делоне. Антидіалектичні моменти в сучасній генетиці і нова гіпотеза спадкової мінливості. — «За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 1, стор. 73.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 198.

Виходячи з методологічних основ діалектичного матеріалізму, І. Агол, Л. Делоне, В. Рижков, А. Сапегін, І. Шмальгаузен аргументовано спростовують преформістські погляди Бетсона, Лотсі, Нільсона, Вейсмана та ін., що абсолютизували сталість спадкової речовини, а спадкову мінливість пояснювали чисто механістично, як просту зміну комбінації «завжди рівних собі» і абсолютно незмінних генів. При цьому українські дослідники не заперечували вчення А. Вейсмана цілком, а критикували його односторонність, пехтування впливом зовнішнього середовища на спадкову мінливість, відкидали вигадану ним теорію «безсмертної зародкової плазми», за якою пібито в зародку вже паперед визначені всі властивості і особливості дорослого організму. Не менш рішуче критикували вони, зокрема Агол, Г. Спенсера, якпій відкидав будь-яку роль внутрішнього фактора в передачі спадкових ознак з покоління в покоління і вважав спадкову мінливість «результатом тільки впливу ззовні»¹. Критикуючи односторонність і механіцизм поглядів Вейсмана і Спенсера на спадкову речовину, нерозуміння ними єдності внутрішнього і зовнішнього факторів, акцентуючи увагу на історизмі успадкованих в процесі тривалого розвитку закономірностей і властивостей організму, Агол, однак, не зумів розкрити всієї складності питання про природу спадкової речовини. Він не тільки не зрозумів діалектичної взаємодії між внутрішнім і зовнішнім у живому організмі, а навіть не включив зовнішнє середовище до історичного процесу онтогенезу як один з факторів, що впливає на формування і мінливість спадкових ознак.

Л. Делоне спрямовує свою критику проти Т. Моргана і його прихильників. Він критикує їх не за визнання хромосом, бо останні, говорить учений, «напевно існують», а за метафізичне пояснення, з яким не може погодитись послідовний матеріаліст. Найістотнішу хибу Моргана і багатьох інших генетиків він вбачає в тому, що теоретичні міркування вони виводять не з фактів, а навпаки, факти підганяють під свої міркування і висновки. На основі експериментальних даних і спостережень Л. Делоне робить висновок, що кількісні зміни хромосом рослини або тварини приводять до якісних змін у потомстві. Дослідні свої він прагне пов'язати з сільськогосподарською практикою. «Експериментальне одержання сумачій, — підкреслює вчений, — тепер повинно бути включене до плану всіх цитологічних лабораторій, що входять до складу агрономічних установ»². Розглядаючи питання про характер змін, що відбуваються у хромосомах (тільки поступово чи й стрибкоподібно), вчений, услід за своїм учителем С. Г. Навашиным, відкидає твердження про «безперервність» явищ спадковості.

¹ І. Агол. Диалектический метод и эволюционная теория, стор. 83.

² Л. Н. Делоне. Превращения клеточного ядра в наследственной изменчивости, Х., 1926, стор. 6.

Теоретичні погляди С. Г. Навашина справили значний вплив на багатьох українських біологів¹. Його праці «Про звичайну березу і морфологічне значення халацогамії», «До історії розвитку халацогамних» (написана разом з В. В. Фінном), «Про елементи раптовості», «Одиниці життя» та ін. пройняті ідеєю про взаємозв'язок кількісних («поступових») і якісних («раптових») змін, про безперервність і перервність змін живої клітини тощо. Діалектичне розуміння єдності кількісних і якісних змін, їх взаємозв'язку і переходу поступових кількісних змін у нові, якісні, допомогло С. Г. Навашину і його школі розв'язати деякі важливі питання біологічної науки, і зокрема генетики, поглибити уявлення про процес запліднення. «Зміни у цій сфері,— писав С. Г. Навашин,— можливо, і відбуваються також повільним шляхом підготовчих процесів; ці останні мислимі тут, однак, лише на ранніх онтогенетичних стадіях розвитку органа, який ще не функціонує, а не при настанні його зрілості. Отже, очевидно, дуже малі зміни в зародку органа, так би мовити, непомітно підривають існування або необхідність його даного стапу. Як тільки цим же шляхом підготовлена можливість перетворення, настає раптова революція: фізіологічна функція переливається в нову форму без істотного порушення, і одночасно відбувається різка зміна морфологічна»².

В літературі тепер немає скільки-небудь аргументованого спростування того, що перехід кількісних змін у якісні і навпаки відбувається стрибкоподібно: однак у тлумаченні природи самого стрибка, характеру його протікання досі немає єдиної думки, як про це свідчать матеріали української наради з філософських питань біології³.

На відміну від І. Агола, Л. Делоне, А. Санегін, С. Гершензон та ін. неодноразово відзначали важливе значення зовнішніх умов для формування різних «спадкових варіацій» в організмі. Вони доводили, що різкий зовнішній вплив, наприклад опромінення рентгеном, може зламати внутріклітинну структуру рослини (і тварини), тобто змінити хромосом організму, його «механізм спадковості», внаслідок чого й з'являється можливість одержати в потомстві безліч різноманітних варіацій, одні з яких бувають корисними, а інші — шкідливими. Поступово концентрація потрібної властивості доводилась до таких кондицій, які становили цінність у господарському відношенні.

¹ Видатний вітчизняний учений С. Г. Навашин відкрив подвійне запліднення. Він створив на Україні школу генетиків, до якої, крім Л. Делоне, належали В. В. Фінн, Г. А. Левітський, Н. В. Цінгер, В. П. Зосимович та ін.

² С. Г. Навашин. Избранные труды, т. I, М., 1957, стор. 161.

³ Див. доповідь акад. АН УРСР А. П. Маркевича, канд. філос. наук В. А. Босенка «Диалектика скачкообразности развития и проблема видообразования», а також виступи канд. біолог. наук Л. А. Головцева, І. Н. Сагайдака та доктора філос. наук В. М. Каганова, опубліковані в книзі «Философские вопросы современной биологии», К., 1962.

Одержування мутацій у рослин штучним шляхом у Радянському Союзі в 20—30-і роки було почато двома видатними українськими вченими — Л. М. Делоне¹ і А. О. Сапегіним², які провели ряд цінних дослідів і зробили з них важливі теоретичні висновки³. Досліди цих вчених дали поштовх інтенсивному розвитку радіаційної генетики, і зокрема радіаційної селекції, яка відкриває широку перспективу щодо переробки природи рослин і тварин. Масове одержання мутацій з допомогою діяння на живі організми різними зовнішніми факторами і глибокої зміни організації хромосом допомогли скласти наукове уявлення про структуру і особливості спадкової речовини, відкрити важливі закономірності розвитку хромосом, в тому числі так звані інертні райони хромосом. На Україні ці питання досліджував С. М. Гершензон⁴.

А. Сапегін підкреслює, що змінюючи зовнішні умови, а точніше, діючи різними чинниками (хімікаліями, рентгеновим промінням, різними температурними змінами тощо), можна штучно одержати численні мутації, зокрема, поліплоїди з новими порівняно до первісних форм кількісно-якісними властивостями. Це мало не тільки теоретичне, а й велике практичне значення⁵.

Проблема віддалених схрещувань і щільно пов'язана з нею проблема одержання поліплоїдів, поставлена А. Сапегіним і Л. Делоне в 20—30-х роках, останнім часом набули дальшого розвитку в працях багатьох біологів, в тому числі українських (В. П. Зосимовича та ін.)⁶. Велика увага цим питанням була приділена на параді генетиків, яка відбулася 22—26 лютого 1966 р. в Києві.

Нерозривний зв'язок теорії і практики, науки і життя — одна з найхарактерніших рис української школи генетиків. Не випадково на Україні виростили видатні селекціонери: Л. Делоне, Ф. Іванов, М. Кащенко, М. Гришко, А. Сапегін, Ф. Кіриченко, В. Пустовойт та ін., що вивели багато високопродуктивних сортів рослин і порід тварин.

Одне з важливих питань, яке завжди було в центрі уваги біологів, — питання про зв'язок між організмом і умовами його існування. Ідею цього зв'язку відстоювали численні українські генетики. В. Л. Рижков, аналізуючи історію розвитку генетики, показує, що глибоке і всебічне дослідження взаємозв'язків між організмом і середовищем є за-

¹ Див.: Л. Делоне. Опыты по рентгенизации пшеницы, К., 1930.

² Див.: А. О. Сапегін. Шляхи радянської селекції.— У кн.: Проблеми сучасної генетики, 1934.

³ Див.: С. И. Аляханян. Успехи и перспективы генетики микроорганизмов.— «Генетика», 1965, № 1.

⁴ Див.: С. Гершензон. Природа так званых генетично инертных части хромосом, К., 1940.

⁵ Див.: А. О. Сапегін. Шляхи радянської селекції.— У кн.: Проблеми сучасної генетики, стор. 122—123.

⁶ Див.: Цитология и генетика, К., 1965; Вопросы генетики и зоологии, X., 1964.

гальнометодологічною проблемою біології, розв'язання якої допоможе з'ясувати спеціальні питання теорії спадковості. Середовище він вважає «могутнім чинником». Разом з тим дослідник підкреслює роль внутрішнього фактора як продукту тривалого історичного розвитку організму. До речі, В. Л. Рижков застерігав проти одностороннього, спрощеного розуміння цього взаємозв'язку, коли мінливість спадкових ознак уявлялась адекватною змінам середовища. Абсолютизація значення зовнішніх умов немпнуче веде до недооцінки внутрішнього фактора, відводить організму пасивну роль у пристосуванні — такий погляд, по суті, є механістичним. Протилежна точка зору, абсолютизація внутрішнього фактора, яка органічно пов'язана з визнанням містичної «таємничої» сили, так само одностороння і немпнуче веде до ідеалізму.

Українські учені (В. Рижков, А. Сапегін, І. Шмальгаузен та ін.) не тільки критикували механістичне та ідеалістичне розуміння явищ спадковості, а й намагалися науково, діалектично, розв'язати проблему взаємовідношення між організмом і середовищем, спадковістю і міпливістю. Саме в цьому зв'язку В. Рижков розглядає питання про єдність внутрішнього і зовнішнього, їх взаємопроникання. «Виходячи з загальнометодологічних міркувань, виходячи ще й з досвіду інших біологічних дисциплін,— говорить він,— можна вважати, що внутрішнє і зовнішнє в мутаційному процесі взаємно проймають одне одного, глибоко органічно пов'язані між собою в мутаційному процесі»¹. До аналогічного висновку приходять і І. Шмальгаузен: «Кожний організм, кожна його частина і кожна ознака є результатом розвитку, в якому однаково беруть участь і спадковий матеріал і зовнішнє середовище і в якому тому не можна відокремити спадкове від неспадкового. В процесі індивідуального розвитку спадкове і неспадкове являє одну нерозривну єдність»².

Обидва ці міркування взагалі правильні в методологічному відношенні. Їх недолік полягає лише в тому, що вони не виходять за межі абстрактної постановки питання, не розглядають конкретно взаємодію внутрішнього і зовнішнього.

Певний крок вперед у напрямі конкретної постановки цього питання про взаємодіяння спадкового і неспадкового зробив А. Сапегін у статті «Проблема гена». Розглядаючи організм як результат дуже складних взаємодіянь (а не як суму окремих ознак властивостей), А. Сапегін визнає основою розвитку особи внутрішнє. Водночас він відзначає залежність цього внутрішнього від зовнішнього, підкреслює вплив зовнішніх життєвих умов на внутрішнє. Він висловлює ряд глибоких ду-

¹ В. Л. Рижков. Проблема гена в зв'язку з крпзою в генетичці.—«За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 5-6, стор. 75.

² И. И. Шмальгаузен. Пути и закономерности эволюционного процесса. стор. 7.

мок, зміст яких можна резюмувати так: а) ядро і плазма перебувають у постійних взаємопереходах; зростаєння ядрових структур на всіх стадіях онтогенезу відбувається за рахунок речовин, що прилипають з плазмових структур, які, з свого боку, розвиваються, постійно взаємодіючи з ядром і середовищем; б) плазма також розвивається під постійним «матеріально-енергетичним» впливом ядра, всього організму і зовнішнього середовища. В результаті А. Сапегін приходиться до висновку, що «копкретну хромосому не можна брати поза її зв'язками з плазмою і зовнішнім середовищем, а так само і поза всім ядровим комплексом»¹.

Отже, провідні українські генетики в основному правильно підходили до питання про взаємовідношення між організмом і середовищем, спадковістю і мінливістю. Вони не тільки заперечували погляд на спадковість як на просте «передавання» незмінних ознак з покоління в покоління, а й доводили, що розвиток кожної ознаки зумовлюється тривалою еволюцією всього організму, взаємодією його частин, впливом зовнішніх умов на організм тощо.

Підкреслюючи тісний взаємозв'язок усіх компонентів організму і середовища, діалектичний характер єдності спадковості і мінливості (коли спадковість в процесі еволюції переходить у свою протилежність — мінливість, а «зовнішнє» стає «внутрішнім»), А. Сапегін, В. Рижков, І. Шмальгаузен, таким чином, спростовували як послідовників Ламарка, що механістично, спрощено розуміли роль зовнішнього фактора, так і тих учених (наприклад, Девеппорта), що абсолютизували внутрішній фактор.

Серед генетиків 30-х років поширена була тенденція педооцінювати зовнішні умови (І. Агол, Є. Фінкельштейн зводили їх роль у формуванні мутацій лише до «поштоуху, який порушує рівновагу»), а в 40—50-і роки — навпаки, переважна більшість вчених на чолі з Т. Д. Лисенком абсолютизували роль середовища в розвитку організму, що привело до ігнорування внутрішнього фактора. Ця помилка виникла певною мірою як результат некритичного ставлення до вчення Ламарка і як реакція на автогенетику.

В 30-х роках у галузі генетики і селекції на Україні визначне місце зайняв Т. Д. Лисенко, який розвинув ідею І. В. Мічуріна про стадійний розвиток рослин в наукову теорію².

Однак згодом перебільшення заслуг Т. Д. Лисенка в галузі генетики та селекції і особливо проголошення його вчення «єдиною наукою»,

¹ А. О. Сапегін. Проблема гена.— У кн.: Проблеми сучасної генетики, стор. 21—23.

² Найбільш глибоку і об'єктивну оцінку цієї теорії дав: М. Г. Холодний. 25 лет физиологии растений на Украине.— «Ботанический журнал СССР», т. XXX, № 1, 1945, стор. 10.

«передовим напрямом», а інших напрямів — «консервативними»¹ завдало великої шкоди не тільки генетиці, а й усій біології, надало їй одностороннього характеру. Правда, процес цей відбувався поступово. Спочатку вістря його було спрямоване проти преформізму, антинаукових уявлень про «незмінну» природу генів і хромосом, проти недооцінки ролі зовнішнього середовища тощо. Односторонній розвиток порівняно швидко привів до того, що разом з ідеалістичними поясненнями явищ генетики почали відкидати і всі її позитивні результати. Вчення Г. Менделя та інших видатних генетиків паплюжились, ототожнювались з ідеалізмом і метафізикою. При цьому не тільки біологи, а й філософи в 40—50-х роках припускали таку помилку, домагаючись для одного напрямку «монопольного права» в науці і оголошуючи інші її напрями (наприклад, «цитогенетичний») «псевдонауковими»². У створенні пенормальних умов для розвитку біології, як і інших наук, певну роль відіграла і атмосфера культу особи.

Однак навіть у той час деякі вчені намагалися зберегти і розвинути досягнення різних наукових напрямів у біології. Вони виступали з відкриттю, аргументованою критикою хибних сторін теорії Т. Д. Лисенка та його однодумців. Так, М. І. Вавілов у працях, написаних до 1943 р., рішуче критикував Лисенка за те, що він беззастережно відкинув вчення Г. Менделя і хромосомну теорію. «Становище дуже серйозне,— писав у зв'язку з цим М. І. Вавілов,— змушує кожного дослідника, якпй працює в галузі селекції і генетики, замислитися і подивитись, чи немає справді якої-небудь глибокої помилки, як у вченні Менделя, так і його «противників»³.

Глибокому критичному аналізу піддавав теорію стадійного розвитку М. Г. Холодний. Відзначаючи певне позитивне значення цієї теорії, він водночас показав, що її дані «недостатні для розуміння фізіологічної природи явищ онтогенезу і їх залежності від умов середовища», що вона залишає осторонь «сферу питань чисто фізіологічного порядку», зокрема питання про «внутрішні зміни в організмі», які відбуваються під впливом тих чи інших зовнішніх факторів⁴.

Незважаючи на істотні недоліки, теорія стадійного розвитку Лисенка була проголошена «загальнобіологічним» вченням, «теоретичною основою всіх розділів агробіологічної науки (селекції, генетики, фізіо-

¹ Див.: М. Мітін. За передову радянську генетичну науку.— «Вісті Академії наук УРСР», 1939, № 9-10.

² Див.: О положении в биологической науке. Стенографический отчет сессии ВАСХНИЛ 31 июля — 7 августа 1948 г.; М. О. Ольшанський. Про підсумки роботи IV сесії ВАСХНИЛ і про завдання дальшого розвитку мічуринської агробіології на Україні, К.—Х., 1948.

³ «Генетика», 1965, № 1, стор. 15, 19.

⁴ Н. Г. Холодный. Избранные труды, т. 2, стор. 333.

логії рослин, агротехніки, агрохімії)»¹. Після 1948 р. Т. Д. Лисенко та його прихильники все менше й менше зважали на реальні факти і, відійшовши від науки, перейшли до переслідування вчених інших напрямів. Прямим наслідком цього було те, що наукові досягнення багатьох видатних учених і навіть багатьох галузей знань просто ігнорувалися. Про хибність такого ставовища, коли лише один напрям визнавався науковим, «канонізувався» як єдино правильний, неодноразово вже писалося в нашій філософській літературі².

Надмірне перебільшення, абсолютизація одного напрямку генетики, з одного боку, і антинаукова критика, голосливі заперечення експериментальних і теоретичних висновків інших її напрямів — з другого, завдали великої шкоди розвитку науки про спадковість. Це було відхиленням від основних вимог марксистсько-ленінської методології, зокрема, від вказівки В. І. Леніна про необхідність критичного засвоєння всієї суми знань, здобутих людством протягом його історії.

Генетика в своєму розвитку пройшла складний шлях. Основні її напрями — корпускулярна генетика і мічурінська генетика, безперечно, зробили значний внесок у розвиток науки про спадковість. Корпускулярна генетика досліджувала головним чином внутрішні зміни явищ спадковості, причому дослідження ці велись на клітинно-молекулярному рівні. Мічурінська генетика вивчала організм як цілісну систему, зосередила увагу на пізнанні взаємодії організму і середовища, тобто вивчала явища спадковості на макроморфологічному рівні. Обидва ці напрями — необхідні ланки в загальному ланцюгу розвитку науки про спадковість, проте історично склались так, що розвивалися вони у відриві один від одного, односторонньо, нерідко навіть ворогували між собою. В особливо скрутних умовах розвивався корпускулярний напрям, який на сесії ВАСГНІЛ у 1948 р. помилково був затаврований як «псевдонауковий»³.

Нині завдання полягає, з одного боку, в тому, щоб знайти шляхи зближення обох напрямів на основі марксистсько-ленінської методології, подолати односторонній характер їх розвитку, застерегти від спрощеного, фізико-хімічного пояснення явищ спадковості при вивченні процесів живого організму, тобто від намагання «вичерпати» методами фі-

¹ Див.: С. І. Лебедев. Мічурінська матеріалістична біологія і гормональні теорії росту і розвитку рослин.— «Ботанічний журнал», т. IX, № 2, 1952, стор. 80; Ю. М. Квітницький-Рижов. Найновіші досягнення радянської біології, К., 1951, стор. 13.

² Див.: Глубоке разрабатывают методологические проблемы биологии.— «Вопросы философии», 1964, № 12; С. Федоренко. Про роль народних мас і особи в історії, К., 1957, стор. 151.

³ Див.: Обговорення питання про ставовище й завдання біологічної науки в інститутах та установах Академії наук УРСР.— «Вісник АН УРСР», 1948, № 10.

зики, хімії і математики всю суть біологічної форми руху матерії. З другого боку, необхідно звільнитися від односторонніх, недіалектичних уявлень про співвідношення організму і середовища, які виключають єдність протилежностей, а отже, й розвиток шляхом переходу їх одна в одну, зовнішнього у внутрішнє, і навпаки.

Приклади одностороннього розуміння єдності, на жаль, ще й тепер зустрічаються в нашій літературі, в тому числі в науках, пов'язаних з вивченням спадкових захворювань. Таке спрощене уявлення єдності (її абсолютизація), яка виключає боротьбу «між нормою і патологією» (протилежностями), спостерігається, наприклад, у праці І. В. Давидовського¹. І не випадково, що невдовзі воно було піддане справедливій критиці у статті Н. Н. Зайка, який розуміє захворювання організму як єдність і боротьбу двох протилежних тенденцій (нормальної і патологічної). Розглядаючи успадкування патологічної ознаки (згортання крові), він виділяє дві сторони: негативну, «консервативну», і позитивну, активну, зв'язану зі зміною спадковості. «На частя спадковість має і другу властивість — мінливість, — пише Зайко, — вона піддається зміні, розхитуванню і це вселяє в лікаря впевненість, що коли спадкове захворювання з'явилось, то воно може й зникнути. Треба лише знайти спосіб прискорити цей процес»².

Іноді трапляються випадки, коли недостатньо глибоке розуміння діалектичної єдності організму і зовнішніх умов приводить навіть видатних учених до помилок. Наприклад, О. І. Опарін стверджував, що віруси, «взяті самі по собі», не виявляють основної ознаки життя — обміну речовин. Філософи В. С. Готт і Н. П. Депенчук відзначили хибність цього положення, слухно зауваживши, що «кожний організм не буде виявляти ознак життя, коли його взяти «самого по собі», тобто у відриві від умов, необхідних для його життєдіяльності»³. Безперечно, що ні про який обмін речовин і ні про які прояви життя — асиміляцію і дисиміляцію — не може бути й мови, якщо розглядати організм поза його зв'язком із середовищем. Це добре знав ще К. Ф. Рульє, який у свій час писав, що будь-яка спроба уявити собі живе «відірваним від зовнішнього світу — є найбільший, навіть неможливий парадокс»⁴. Так само одностороннім, а значить, і помилковим є інше уявлення про взаємовідношення між організмом і середовищем, — згідно з яким існує

¹ Див.: И. В. Давыдовский. Проблемы причинности в медицине (этиология), М., 1962.

² Н. Н. Зайко. Некоторые соображения к проблеме этиологии и патогенеза. — У кн.: Философские вопросы медицины и биологии, К., 1965, стор. 57.

³ В. С. Готт и Н. П. Депенчук. Симметрия и асимметрия на грани перехода от неживого к живому. — У кн.: Философские вопросы современной биологии, стор. 215.

⁴ К. Ф. Рулье. Избранные биологические произведения, М., 1954, стор. 80.

повна відповідність або адекватність між спадковими змінами і зміною зовнішніх умов (Т. Д. Лисенко, П. І. Дмитрашко та ін.)¹. Такий погляд фактично ігнорує активну роль організму і є відступом від матеріалістичної діалектики у бік механістичного матеріалізму і догматизму.

Отже, глибоке, діалектичне розуміння закону єдності і боротьби протилежностей, уміння правильно його застосовувати при розв'язанні теоретичних питань біології має велике методологічне значення.

Історія розвитку генетики, фітофізіології, кібернетики та інших галузей знаць показала, якої величезної шкоди завдає науці догматизація марксистсько-ленінської філософії, ігнорування досягнень зарубіжних учених, абсолютизація значення одного з напрямів будь-якої галузі науки і переслідування інших її напрямів.

Про негативний вплив догматизму на сучасне природознавство, і зокрема на генетику, неодноразово писалося як у нашій літературі, так і в зарубіжній². Останнім часом біологи, які тяжіли до корпускулярного напрямку в генетиці, більше уваги стали приділяти питанням взаємозв'язку організму і середовища, факторам еволюції, історичному методу вивчення явищ спадковості тощо. Вони по-науковому прагнуть розібратися в цінній спадщині І. В. Мічуріна, зокрема в його працях по акліматизації рослин³, в методи менторів⁴, чітко відокремити мічурінське вчення від помилкових положень Т. Д. Лисенка⁵. Ця думка чітко проводиться на нараді, присвяченій стану і перспективам розвитку генетики (22—26 лютого 1966 р., Київ). Безперечно, що допущені односторонності в методології обох основних напрямів сучасної біології поступово будуть переборені, і тоді стане можливим їх тісніше зближення між собою.

Слід відзначити, що одну з головних причин односторонності корпускулярного й мічурінського напрямів дехто з учених, наприклад Р. Рохгаузен, вбачає саме в їх методології. «Нааявна односторонність обох напрямів, — говорять він у статті «К дальнейшей работе в области философских проблем современной биологии», — має своїм джерелом пе-

¹ Т. Д. Лисенко. О положении в биологической науке. — У кн.: Агробиология, М., 1952, стор. 552; П. И. Дмитришко. Учение Ж. Б. Ламарка об эволюции органической природы, Одеса, 1963.

² Див.: Антолин Яшек. Некоторые идеологические вопросы современной генетики (Размышление над «Генетикой»). Sbornik prac filosofické fakulty Brněnské University, ročník XII—1963, Vlo. 6,7, S. 81—92.

³ Див.: М. М. Гришко. Аклиматизация растений на Украине. — У кн.: Развитие науки в Украинской РСР за 40 років, К., 1957.

⁴ Див.: Л. А. Головцев. Выступление на совещании по философским вопросам биологии. — У кн.: Философские вопросы современной биологии, стор. 390—395.

⁵ Див.: За партийную принципиальность в науке. — «Октябрь», 1966, № 2.

ребільшення певних елементів методів (причинний аналіз, синтез, спрощення, функціональний і структурний підхід, дедукція і індукція)»¹. Це зауваження дуже слушне. Помилки метафізичного та ідеалістичного характеру, як відомо, тісно пов'язані з методологією. І цілком очевидно, що для успішного переборення односторонності корпускулярного і мічурінського напрямів неабияке значення має глибока і всебічна розробка методологічних питань, зокрема, питання про взаємовідношення між методами спеціальних наук і методом діалектичного матеріалізму. Хоч у цьому напрямі дещо вже зроблено українськими філософами², проте проблема ця аж ніяк не втратила своєї актуальності, а, навпаки, набуває все більшої значимості. Про це свідчать матеріали дискусії, яка відбувалась в Україні в 1966—1967 рр.³

Багато українських біологів-генетиків прагнуло дати наукове пояснення явищам спадковості, розкрити матеріальні основи цих явищ. Критикуючи генетиків-ідеалістів за те, що вони вигадують різного роду містичні «сили» і «принципи», ще О. А. Коршиков протиставив їм конкретний аналіз розуміння спадковості. Для прикладу він розглядав запліднення у тварин, в процесі якого відбувається злиття двох клітин (живчика і яйцеклітинки), причому підкреслив, що «кожний з батьків бере ...матеріальну участь у створенні потомства». Г. А. Левітський і П. В. Власенко також акцентували увагу на тому, що хромосоми є «матеріальним» посієм спадковості, що причини передачі і розвитку спадкових властивостей організму пов'язані з певними матеріальними частинами клітини — ядром та його хромосомами⁴, доводили, що «явища спадковості спираються на міцну матеріальну основу»⁵. Деякі генетики, зокрема В. Л. Рижков, Л. М. Делоне, А. О. Сапегін, прийшли до висновку, що в явищах спадковості важлива роль належить також цитоплазмі, а тому спадковість не можна пов'язувати тільки з хромосомами.

Роль цитоплазми в спадковості, на думку В. Л. Рижкова, повинна бути не менш важливою, ніж роль генів, а причину того, що вона ще

¹ Rochhausen R. Zur weiteren Arbeit auf dem Gebiet philosophischer Probleme der modernen Biologie. «Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1965, N 2, Berlin, S. 198.

² Див.: Ф. Ф. Єпєвич. Матеріалістична діалектика та конкретні методи природничих і гуманітарних наук.— «Наукові записки КДУ», 1957; І. П. Головаха. Діалектичний матеріалізм і конкретні науки, К., 1961; В. І. Солдатов. Проблема взаємовідношення світогляду і методу в діалектичному матеріалізмі, К., 1966.

³ Див.: П. Колпачи. Філософія її місце в сучасному науковому знанні.— «Комуніст України», 1966, № 10; а також статті інших авторів, що взяли участь у цій дискусії на сторінках журналу «Комуніст України».

⁴ Див.: Г. А. Левітський. Матеріальні основи наслідковості, К., 1924, стор. 19.

⁵ П. В. Власенко. Что такое наследственность, Х., 1934, стор. 33.

мало досліджена, вчений вбачає в зневажливому ставленні багатьох генетиків до вивчення цитоплазми¹.

Л. М. Делоне та М. М. Гришко так само критично підходили до хромосомної теорії. «Генетична теорія,— писали вони,— ще аж ніяк не звільнилася від елементів гіпотетичності і механіцизму. Але якщо зовсім відкинути її, не замінивши новою, ми ніколи не відкривемо дійсних законів природи, які керують спадковістю і мінливістю»². Визнаючи наукове значення вчення Т. Моргана, яке, незважаючи на гіпотетичність, все-таки штовхало до пошуків матеріального субстрату спадковості, вчені відзначають, що вже досліди Е. Баура і К. Коррєпса не вкладались у рамки хромосомної теорії, а вказували на спадкові зміни в плазмі. Якою мірою явища спадковості зв'язані зі змінами в структурі хромосом і її окремих частин, якою є роль інших матеріальних посівів спадковості — на ці питання відповіді міг тільки дальший розвиток генетики. Але вже в той час теорія хромосомної спадковості під тиском нових фактів втрачає свою домінуючу роль. І не випадково В. Л. Рижков один з істотних недоліків видатного біолога К. Уоддінгтона вбачає в недооцінці ним генетичної ролі цитоплазми³.

Розглядаючи спадковість і мінливість в їх єдності і нерозривному зв'язку, М. Гришко, Л. Делоне, І. Шмальгаузен визнають важливу роль зовнішнього середовища. Вони підкреслюють, що передача спадкових ознак залежить не лише від «спадкового матеріалу», а й від того, в яких умовах формується і розвивається цей матеріал. Як модифікації (неспадкові зміни), так і мутації (спадкові зміни), підкреслює Шмальгаузен, є результатом певних змін умов існування, «дією факторів зовнішнього середовища». Зовнішнє середовище шляхом постійного обміну речовин «матеріально» включається в процес, що відбуваються в живому організмі і в окремих його клітинах, тканинах і органах⁴. Отже, Шмальгаузен, Гришко і Делоне включають в матеріальні основи спадковості і умови існування організму, які формують його в процесі історичного розвитку.

Таким чином, уявлення про матеріальний субстрат спадковості все більше поглиблювалось і розширялось.

Якщо раніше на монопольне право в поясненні явищ спадковості претендувала хромосомна теорія, то тепер дехто з генетиків вважає, що в процесі передачі спадкових властивостей винятково важлива роль належить нуклеїновим кислотам. Правда, в питанні про роль нуклеїнових

¹ Див.: В. Л. Рижков. Генетика пола, X., 1936, стор. 247—248.

² Н. Н. Гришко, Л. Н. Делоне. Курс генетики, М., 1938, стор. 189.

³ Див.: К. Уоддінгтон. Морфогенез и генетика, предисловие В. Л. Рижкова, М., 1964, стор. 9.

⁴ Див.: И. И. Шмальгаузен. Пути и закономерности эволюционного процесса, стор. 6; Н. Н. Гришко, Л. Н. Делоне. Курс генетики, стор. 187.

кислот в життєдіяльності організму і явищ спадковості немає єдиної точки зору. Частина вчених розглядає нуклеїнові кислоти як єдині носії життя, недооцінюючи значення протоплазми, і зокрема білка. Такої думки додержуються В. Стенлі, Б. Сінгер та ін. Усі життєві процеси вони схильні ставити в пряму залежність від структури нуклеїнової кислоти та її властивостей.

На односторонність такої точки зору вказували українські вчені М. Ф. Гулий, М. Ф. Ліпкан, С. М. Гершензон, Є. Г. Гавриш, В. І. Колодяжний та ін. Вони показали, що багато відомих фактів не вкладається в рамки цієї теорії і що навіть зарубіжні вчені поряд з великою роллю нуклеїнових кислот змушені були визнати важливе значення білків та інших компонентів у житті організму. Так, Коммонер у своєму виступі на IV Міжнародному біохімічному конгресі (Відень, 1958) сказав, що в репродукції віруса тютюнової мозаїки мають істотне значення і білок і нуклеїнові кислоти.

Виступаючи проти абсолютизації ролі нуклеїнових кислот та недооцінки інших компонентів спадкової речовини, українські вчені підкреслюють, що не можна зв'язувати явища життя тільки з нуклеїновими кислотами, приписувати їм «роль продовжувача життя», бо хоча вони і мають величезне значення для життєвих процесів, проте без білка виявляються недієвими, нездатними до самовідтворення¹. С. М. Гершензон критикує генетиків, які, висуваючи положення про односторонню дію ДНК на РНК і РНК на білок, наділяють ДНК «здатністю до автономної авторепродукції» і приходять до висновку, нібито біосинтез ДНК не залежить від біосинтезу інших речовин². Водночас М. Ф. Гулий, спираючись на власні експерименти і дослідження своїх співробітників, а також Є. Г. Гавриш визнають за нуклеїновими кислотами поряд з білками дуже важливу роль в житті організму, і зокрема в явищах спадковості³.

Сучасна наука на великому фактичному матеріалі підтвердила важливу роль білка як основи життя і носія процесів обміну в живому організмі, а також участь нуклеїнових кислот у біосинтезі білка і процесів спадковості⁴. Це дає можливість повніше дослідити питання про матеріальний субстрат життя, конкретизувати визначення життя, глибше проникнути у внутрішні процеси явищ спадковості і мінливості, що від-

¹ Див.: М. Ф. Ліпкан. Радіація і спадковість, К., 1963, стор. 124; І. Тодоров. Молекулярна біологія.— «Наука і суспільство», 1965, № 9, стор. 59.

² Див.: Філософские вопросы современной биологии, стор. 362—363.

³ Див.: М. Ф. Гулий. Жизнь в свете данных современной науки.— У кн.: Философские вопросы современной биологии, стор. 103; Е. Г. Гавриш. Борьба материализма с идеализмом по вопросу о сущности жизни, Х., 1965, стор. 65.

⁴ Див.: В. О. Беліцер. Білок — основа життя, К., 1959; М. Ф. Гулий. Биосинтез белка, К., 1963.

буваються в живих організмах. Таке всебічне, конкретне вивчення функції білка, нуклеїнових кислот та інших хімічно активних речовин, які відіграють визначну роль у життєдіяльності організму, може бути досягнуте лише спільними зусиллями вчених багатьох галузей знань (генетики, біохімії, біофізики та ін.) з використанням усіх методів наукового дослідження, пасамперед методу матеріалістичної діалектики. Звичайно, абстрактне знання самої методології не може забезпечити успішного розв'язання тієї чи іншої складної проблеми. Тому нам здається вартою серйозної уваги думка філософа П. В. Коппіна про те, що «якщо зараз недостатньо повно і глибоко з'ясована спадкова функція ДНК, то це пояснюється не тим, що радянська біологія стоїть на неправильних світоглядних позиціях, а недостатністю біологічних, і зокрема біохімічних знань»¹.

Однак не слід забувати й того, що не всі наші вчені дотримувались правильних методологічних положень. Як відомо, багато біологів і філософів услід за Т. Д. Лисенком по-метафізичному відкидали вчення про хромосоми. У хромосомній теорії спадковості вони бачили тільки «ідеалізм», ігнорували усі її досягнення, недооцінювали роль нуклеїнових кислот як матеріального фактора передачі спадкових ознак. Ігноруючи конкретне вивчення різних компонентів і речовин живого на клітинному, молекулярному і субмолекулярному рівнях, вони зосередили всю свою увагу на вивченні організму *в цілому*, тобто на макрорівні, визначивши спадковість як властивість усього живого. Проте не можна обмежитися таким одностороннім вивченням процесів спадковості, як не можна обмежитися дослідженням лише на молекулярному та субмолекулярному рівнях. «Саме наявністю в живому різних структурних рівнів матерії... і зумовлюється, — пише В. І. Колодяжний, — можливість і необхідність вивчення живого на різних його рівнях, що, безумовно, збагатить наші знання про причини і характер змінювання спадковості»².

Тепер українські біологи і філософи, застосовуючи різноманітні методи дослідження, докладають багато зусиль, щоб розкрити закономірності діяльності організму на різних його рівнях. Зокрема, вони широко використовують системний підхід³. Проблеми цілісності і співвідношення рівнів обговорювалися на республіканській конференції з філософських питань біології, що відбулася у грудні 1966 р. в Кпєві.

Недооцінка ролі окремих речовин — складових частин живого — серйозно гальмувала розвиток пізнання фізико-хімічних процесів, які

¹ П. В. Коппин. Мировоззрение и метод. — У кн.: Диалектический материализм — философская основа современной науки (материалы междунароной научной конференции), К., 1962, стор. 6.

² В. И. Колодяжнйй. Вопросы методологии в трудах К. А. Тимирязева и проблемы современной биологии, стор. 179.

³ Див.: Організм як система, К., 1966.

відбуваються всередині організму, відштовхувала вчених від питань, пов'язаних із з'ясуванням конкретних функцій цих речовин в явищах спадковості і життєдіяльності організму. Як не можна глибоко пізнати організм як ціле, коли не вивчати окремих його частин, так не можна і глибоко пізнати функції окремих частин, коли вивчати їх поза зв'язком між собою, що становить певну систему, тобто поза вивченням цілого. Тим більше не можна універсалізувати роль будь-якої окремої речовини, що є складовою частиною організму. Розвиток сучасної науки дає нові факти, які підтверджують правильність припущення, що функція спадковості поступово локалізувалась в певній речовині.

Безперечно, явища спадковості тісно і нерозривно пов'язані з усім організмом як цілісною системою і поза ним не існують. Але визначення спадковості як «властивості всього живого» є надто загальним, таким, що стирає відмінності і специфіку спадковості різних форм живого; воно охоплює тільки загальне, не уловлюючи багатства окремого, через яке тільки її можна пізнати загальне як сутність спадковості.

Нові відкриття в галузі біофізики, біохімії, молекулярної біології, генетики та ін. ще раз підтвердили, що сутність спадковості пізнається не інакше, як через вивчення сукупності різних окремих речовин, а саме хромосом, цитоплазми, нуклеїнових кислот у їх взаємозв'язку і взаємодії з білком. Тільки складне, комплексне дослідження поступово може розкрити матеріальний субстрат явищ спадковості, що, безсумнівно, наблизить також і до розуміння суті життєвих процесів, поглибить наші уявлення про конкретний зміст поняття «життя».

Дальший прогрес науки, безперечно, розкриє таємниці явищ спадковості. Розвиток багатьох галузей знань, в тому числі генетики, свідчить про те, що нині памітилась тенденція раціонального синтезу всього цінного, досягнутого корпускулярною генетикою, молекулярною біологією і мічурінським напрямом у вченні про спадковість. Такий синтез, — якщо він, звичайно, буде вищим науковим синтезом усіх їх досягнень, а не просто механічним злиттям різних біологічних напрямів, — може значно прискорити успішне розв'язання багатьох проблем живого, і зокрема проблеми спадковості, наблизити час, коли людина ще більшою мірою змінюватиме розвиток живих організмів у потрібному для людства напрямі.

Філософський аспект проблеми старіння і довголіття

Українські вчені зробили великий внесок у справу дослідження проблеми старіння й довголіття, яка має важливе загальнобіологічне і філософське значення. Ця проблема з давніх часів привертала до себе увагу багатьох учених і філософів. На Україні її розробляли такі видат-

ні біологи, як І. І. Мечников, О. О. Богомолець, О. В. Нагорний, І. М. Буланкін, В. М. Нікітін, О. В. Палладін та багато інших¹.

Своїми працями про передчасне старіння і смерть І. І. Мечников заклав міцну матеріалістичну традицію досліджень проблеми старіння і довголіття людини. Вивчаючи процес функціонування і розвитку людського організму, І. І. Мечников прийшов до висновку, що тканини людини і особливо ті, які називають «благородними» (нервові клітини, клітини печінки тощо), завчасно старіють внаслідок отруєвання речовинами, що утворюються в кишечнику. Тому він наполегливо шукає різні профілактичні засоби для того, щоб усунути шкідливий вплив цих речовин і таким чином значно продовжити життя людини.

Самоотруєння організму, шкідливі впливи інфекційних захворювань та деякі інші фактори, відзначені Мечниковим, безперечно, мають місце в дійсності, прискорюють старіння людського організму, наближають його смерть. Однак теорія «ортобіоза», розроблена вченим, виявилась односторонньою, оскільки в ній випяткує значення в життєдіяльності організму надається лише окремим факторам, а інші чинники, що теж відіграють важливу роль в онтогенезі, залишались поза увагою. Так, у його теорії недооцінювалось значення соціальних умов для життя людини. Незважаючи на такі істотні недоліки, вчення І. І. Мечникова про передчасне старіння і смерть уже спочатку свого виникнення протистояло деяким ідеалістичним концепціям, спрямовувало дальший розвиток досліджень у цій галузі по шляху матеріалізму і діалектики². Зокрема, слід відзначити діалектичну спрямованість висловленої ним думки про антагонізм бактерій, що відіграла значну роль у розвитку вчення про антибіотики.

Матеріалістичні основи мечниковської теорії старіння і довголіття розвивало багато радянських вчених. Велику увагу її питанням приділив О. О. Богомолець. Його дослідження тісно пов'язані з цією теорією. Розробляючи вчення про фізіологічну систему сполучної тканини, про захисні функції організму (імунітет), про переливання крові, працюючи над центральною, «основною» проблемою, що з'єднує всі ці процеси до купи, — проблемою «нормальної і патологічної реактивності», вчений пе-

¹ Філософські питання медичної науки дістали певне відображення у С. Генеса (Путь и переутья современной медицины в свете диалектического материализма, Х., 1930; Медицина та діалектичний матеріалізм, Х.—К., 1931); З. Дінерштейна (Кавзалізм і кондіціоналізм у медицині, Х.—К., 1933); Я. Ліфшиця (Путь реконструкции медицинской науки, Х., 1933; Синтетичні ідеї сучасної медицини, К., 1936). Нині на Україні ці питання розробляють С. Гурвич, В. Петленко та ін. (Законы и категории диалектики и их проявление в медицине, К., 1962; Вопросы диалектического материализма, К., 1963).

² Див.: Д. Остригин. І. І. Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві.

реслідую одну мету — розкрити таємниці процесів старіння і довголіття з тим, щоб продовжити життя людини, зберегти їй здоров'я, працездатність, красу.

Простежуючи виникнення, розвиток і смерть людини, а також аналізуючи існуючі теорії старіння і довголіття, Богомолець приходять до висновку, що еволюція організму залежить від багатьох «внутрішніх і зовнішніх факторів». Він підтримує ідею Мечникова про те, що хвороби, особливо інфекційні, значно прискорюють старіння організму. Тому, щоб зробити старість нормальною, діяльною, не патологічною, необхідно вести активну профілактичну «суспільну і індивідуальну боротьбу» проти цих захворювань, боротьбу, що має найгуманнішу мету — продовження людського життя. Переливання крові Богомолець розглядає як фактор довголіття, стимулятор, «підсилювач функцій організму». Поряд з «причинами біологічними» вчений у своїх дослідженнях неодноразово підкреслює важливе значення соціального фактора, говорить, що тільки соціалістичний лад дає можливість по-справжньому розв'язати давно поставлені наукою проблеми довголіття, бо тільки соціалістичне суспільство забезпечує людині нормальну працю і відпочинок, їх правильне поєднання. Він високо цінує працю, вважає її «першим принципом» життя розумної людини.

Людський організм Богомолець розглядає в його динаміці, в постійній зміні, що характеризується водночас відмиранням старих елементів клітин і народженням нових. Руйнування і створення клітин учений розуміє як єдиний процес, в якому «частковий смерть і відродження органів і тканин безперервно мають місце протягом усього індивідуального життя організму»¹. В цьому процесі постійного відмирання і оновлення він акцентує увагу на великій стійкості клітин центральної нервової системи, що виконують дуже складну функцію регулювання діяльності людського організму.

Досліджуючи найрізноманітніші біохімічні та фізико-хімічні процеси, Богомолець прагне з'ясувати причини старіння людського організму. У багатьох питаннях вчення про старіння і довголіття він виступає як послідовник і продовжувач ідей Мечникова. Проте найбільш глибоко і всебічно він розробив свою оригінальну теорію про роль *сполучної тканини* в процесах старіння, її функції в регулюванні обміну речовин, захисті організму, живленні тощо. З старінням цієї тканини, втрачанням нею своєї фізіологічної властивості і гнучкості починає зменшуватись реактивність усіх функцій організму. Розкривши властивості і функції сполучної тканини, її роль у життєдіяльності організму, Богомолець недооцінив інші важливі фактори, їх значення для збереження нормальної життя і довголіття.

¹ А. А. Богомолець. Продленіє жизни, К., 1939, стор. 11—12.

Праці Богомольця свідчать про певну еволюцію, що відбулася в його теоретичних поглядах. До наукової методології він прийшов не відразу; вивчення філософської спадщини класиків марксизму-ленінізму сприяло виробленню критичного ставлення до багатьох теорій мпнулого¹. Уже в 1925 р. у статті Богомольця «Про єдність протилежностей в явищах імунітету і анафілаксії» виявляється застосування діалектики. В другому варіанті цієї статті, написаному вченим через кілька років², не тільки акцентується увага на методології діалектичного матеріалізму, а й критикуються деякі «грубо механістичні теорії» як такі, що обмежуються описом фактів і не протистоять віталізму і телеології.

Пропагуючи необхідність свідомого застосування марксистсько-ленінської теорії в біології, Богомолец підкреслює величезне значення теоретичних узагальнень, синтезуючої діяльності мислення в історії розвитку науки. «Час від часу,— пише він,— стихійно наставало просвітління. В якій-небудь галузі проявлявся справжній науковий синтез. А потім нова серія фактів великого наукового значення, але невірро витлумачена, знову зштовхувала дослідників з правильного методологічного шляху в безмежні простори нездоланих для них суперечностей»³. Прояви ідеалізму, метафізики і всякого роду плутанини, яку припускають природознавці при розв'язанні складних проблем біології, він пояснює «небажанням або невмінням» застосовувати діалектичний аналіз, неспроможністю об'єднати протилежні біологічні реакції, зрозуміти взаємодішення різних сторін одного й того самого явища в динаміці його розвитку.

Вивчення організму як єдиного складного цілого, в його становленні і розвитку, Богомолец вважав «надзвичайно важливою проблемою», яка допоможе глибоко розібратися в процесах старіння і довголіття, спрямувати їх дослідження по правильному, науковому шляху. Він підходить до розуміння того, що уявлення про організм як єдине ціле складається в науці поступово. Аналізуючи досягнення окремих галузей біології, вчений відзначає, що після великих відкриттів в окремій галузі біології нерідко намагаються абсолютизувати значення її даних для проблеми старіння і довголіття. За приклад він бере ендокринологію, яка у 20—30-х роках розкрила «хімічну природу субстрату» деяких ендокринних органів і разом з тим пролила світло на деякі внутрішні причини захворювань і смерті, завчасного старіння організму, показала, що

¹ Життя і наукова діяльність Богомольця висвітлені в працях: Н. Б. Медведєва. О. О. Богомолец — видатний радянський вчений, К., 1950; М. М. Спротинін. О. О. Богомолец, К., 1951; та ін. Світогляд вченого, його становлення на позиції діалектичного матеріалізму ґрунтовно розглядаються в кн.: В. М. Нічк. Філософські основи наукових праць О. О. Богомольця, К., 1958.

² Див.: «Врачебное дело», 1931, № 15-16.

³ А. А. Богомолец. Избранные труды, т. 3, К., 1958, стор. 62.

цілий ряд психопатологічних станів людини перебуває у зв'язку з порушенням функцій щитовидної залози, статевих залоз тощо. Однак ці відкриття, які встановили нові зв'язки в регуляції онтогенезу, почали зводити в абсолют, їх значення стали надмірно перебільшувати. Ендокринна система зображалась *відокремленою* фізіологічною системою організму, що регулює в ньому онтогенез і протікання фізіологічних процесів.

Богомолець критикує такий метафізичний підхід до розв'язання питань довголіття. Він зауважує, що перебільшення ролі ендокринних органів, яке стало модою після сенсаційних дослідів лікаря Е. Штейнаха, позначилось негативно на розвитку ендокринології. Справа дійшла до того, що єдиною причиною смерті при хворобі Сіммондса вважали «атрофію гіпофізу», а захоплення операцією омолодження по Штейпаху привело майже до «ототожнення молодості з інтенсивністю сексуальних потягів». Вчений з глибокою передбачливістю говорив, що загальне захоплення ендокринологією може змінитися скептицизмом, розчаруванням, бо «одна крайність породжує іншу». При цьому він свідомо акцентував увагу на тому, що методологічні помилки завдають великої шкоди молодій науці. «Надлишок фантастичних теорій і недостатньо критичне ставлення до фактів,— писав Богомолець,— немалою мірою підривають авторитет сучасної ендокринології, перетворюючи цей найцікавіший розділ фізіології і патології в сучасну кабалістику»¹. Вихід з цього важкого становища він цілком правильно вбачає у відмові ендокринології «від фантастичних гіпотез», «догматизування» її фактів і висновків, у відмові від претензій на виняткову, домінуючу роль у фізіології і патології.

Отже, Богомолець впритул підходить до розуміння, що проблему старіння і довголіття не можна розв'язати засобами однієї науки, якщо вона навіть успішно розвивається, що цю проблему не можна розв'язати ні з позицій ідеалізму, ні з позицій механістичного матеріалізму, бо обидва ці методи і шляхи «не відповідають ні дійсності, ні науковій методології». І дійсно, проблему старіння і довголіття можна розв'язати лише з точки зору діалектичного матеріалізму, яка вимагає всебічного розгляду організму як певного цілого, що складається з багатьох частин — систем, які також перебувають у взаємодії між собою. Підходячи з діалектичних і матеріалістичних позицій до розуміння організму як цілісної системи, що складається з багатьох систем-органів, Богомолець постійно підкреслює їх взаємодію. «Організм,— пише вчений,— не є арифметична сума окремих частин. Він становить цілком нову якість, шлях до пізнання якої лежить, однак, через вивчення елементів, що входять до її складу. Та не слід забувати, що наш поділ організму на

¹ А. А. Богомолец. Избранные труды, т. 2, К., 1957, стор. 41.

його складові елементи, на системи дуже штучний... немає в дійсності окремих, незалежних одна від одної систем, як нема цілком однорідних тканин і, треба думати, незалежних клітинних елементів»¹.

Разом з тим Богомолець сам перебільшив значення сполучної тканини і не зміг розкрити всієї складності оптогенезу. Він недооцінив роль центральної нервової системи в регуляції всіх взаємовідношень в організмі як цілому. Найявністю такої односторонності в поглядах Богомольця аніскільки не заперечує того, що він був творчим природознавцем. Р. Є. Кавецький переконливо показав, що Богомолець був «справжнім новатором у пауці»² і що не мали рації ті вчені, які цілком відкидали всю його наукову спадщину.

Односторонній характер поглядів Богомольця в галузі проблеми старіння і довголіття значною мірою був подоланий іншими українськими вченими (О. В. Нагорним, Р. Є. Кавецьким, Ю. О. Спасокукоцьким).

Вже в 40-х роках у вивченні оптогенезу було нагромаджено великий експериментальний і теоретичний матеріал, що дав можливість по-новому підійти до розв'язання проблеми старіння і довголіття. Цей новий аспект пов'язаний з дослідженням питань вікової фізіології, зокрема вивченням закономірностей організму вищих тварин і людини в зв'язку з тими віковими змінами, на основі яких, як сказав академік М. Н. Бурденко, тільки й можна зробити необхідні «практичні висновки щодо правильного підходу до лікування дитячих хвороб, розуміння суті процесу старіння і боротьби за довголіття»³. Слід відзначити, що Богомолець також звертав увагу на вікову фізіологію, вказував на важливість глибокого вивчення оптогенезу в зв'язку з віковими особливостями.

Питанням продовження життя, вікової фізіології і геронтології присвячена велика кількість праць, написаних вченими багатьох країн⁴. Серед них важлива роль належить працям українських учених, зокрема, дослідженням О. В. Нагорного та його школи⁵.

¹ А. А. Богомолец. Избранные труды, т. 3, стор. 116.

² Р. Кавецький. Деякі питання розвитку біологічної науки на Україні.— «Комуніст України», 1957, № 1, стор. 27.

³ «Правда» від 11 квітня 1946 р.

⁴ У США користується популярністю книга «Проблема старіння», що ввійшла під редакцією Каудрі (1952), у Франції — «Основи геронтології» Л. Біне і Ф. Бульєра (1955), в Англії — «Біологія старіння» А. Камфорта (1956), «Фізіологічне і патологічне старіння» В. Коренчевського (1961), в НДР — «Старіння і хвороби як проблема біоморфозу» М. Бюргера (1960), в СРСР — «Біосинтез білків і проблеми оптогенезу» Ж. О. Медведєва (1963), «Проблеми геріатрії в клініці нервових і психічних захворювань» під редакцією Д. Ф. Чеботарьова, 1965, та ін.

⁵ Див.: А. В. Нагорный. Проблема старения и долголетия, М., 1940; його ж. Старение и продление жизни, М., 1950; його ж. Старение и долголетие, М., 1953; А. В. Нагорный, В. Н. Никитин, И. Н. Буланкин. Проблема старения и долголетия, М., 1963; В. М. Нікітін. Боротьба радянської науки за довголіття людини, К., 1955; його ж. О продлении жизни, К., 1962.

В основі розробок О. В. Нагорного та його учнів (І. М. Буланкін, В. М. Нікітін та інші) лежить ідея вікової фізіології. О. В. Нагорний ґрунтовно розробив теорію старіння і довголіття на основі вікової фізіології організму. В його книзі «Проблема старіння та смерті» (1935) міститься великий матеріал з вікової фізіології, узагальнено дані фізики і хімії живого тіла, критично переглянуто морфологічні і фізіологічні дані всієї сучасної біологічної науки стосовно досліджуваної ним проблеми. Характерно, що вже в цей період діяльності О. В. Нагорний прагне всебічно вивчити свій об'єкт, включити в сферу дослідження всі фактори, які відіграють роль у житті людини, причому поряд з багатостороннім аналізом фізико-хімічних і біологічних процесів він підкреслює надзвичайно важливу роль соціальних факторів.

Методологічні помилки деяких теорій Нагорний вбачає в односторонньому підході, акцентуванні уваги на одній якій-небудь ознаці і ігноруванні інших, зокрема, ігноруванні соціального фактора, «загальної ситуації», загального зв'язку процесів, що відбуваються в кожному організмі, нерозумінні їх суті¹. «Кожна теорія чисто хімічна, чисто морфологічна, чисто фізіологічна,— писав він,— є односторонньою, не висвітлює справжнього стану речей і виходить з метафізичного уявлення про еволюцію живого організму»². Разом з тим у багатьох теоріях він знаходить і раціональний момент, що відображає явище, яке об'єктивно існує в системі живого організму.

На відміну від цих теорій, Нагорний та його учні і послідовники розробляють своє вчення про старіння і довголіття відповідно до методології діалектичного матеріалізму. Вони намагаються глибоко зрозуміти всю складність, суперечливість цієї проблеми, накреслити шляхи її розв'язання. Всебічний аналіз фактів, нагромаджених різними галузями знання, головним чином фізикою, хімією, фізіологією, психологією та соціологією, школа Нагорного вдало поєднує з глибокими теоретичними узагальненнями. Фізико-хімічні, біохімічні, функціонально-фізіологічні особливості організму розглядаються нею не ізольовано, а в тісному, нерозривному взаємозв'язку.

Усвідомлюючи, що вивчення одного якогось стану в еволюції організму суперечить вимогам матеріалістичної діалектики, Нагорний та його учні підкреслюють, що тільки конкретно-історичний метод дає можливість простежити всі ступені становлення, розвитку і загибелі організму, їх взаємодію і цілісність, «весь життєвий цикл, всю еволюцію живого індивіда» в його єдності і боротьбі протилежностей, дає можливість зрозуміти, що старіння і смерть не є чимсь зовнішнім щодо організму.

¹ Див.: О. В. Нагорний. Проблема старіння та смерті. Матеріали до вікової фізіології, X, 1935, стор. 3—4.

² А. В. Нагорний. Старение и продление жизни, стор. 108.

Положення Енгельса¹ про те, що заперечення життя — смерть, по суті, міститься в самому житті, що вона є істотний і необхідний момент життя, що життя і смерть перебувають у діалектичній єдності — стали вихідним пунктом методології Нагорного та його школи. Виходячи з цих положень, Нагорний розглядає життя і смерть як єдність протилежностей, як два невіддільні один від одного полюси, що становлять єдине ціле в процесі онтогенезу. «Індивідуальне життя,— пише вчений,— є процес безперервного становлення... Кожну мить живий організм втрачає самого себе, вмирас, і кожному мить він творить самого себе, народжується»¹.

На основі досліджень Б. П. Токина і його співробітників Нагорний переконливо спростовує думку Г. Калкіпса, що заперечував наявність індивідуальної еволюції у найпростіших організмів, а також критикує містичну точку зору Вейсмана, який приписував їм «потенціальне безсмертя»². В. М. Нікітін викриває реакційну сторону світогляду Вейсмана, підкреслює, що протиставлення «безсмертя найпростіших смертності багатоклітинних тварин має свою логічну завершеність в ідеалістичному поділу ним організму багатоклітинних на дві незалежні частини — смертне тіло (сому) і потенціально безсмертний зародковий шлях (статеві елементи)»³.

Розглядаючи весь живий організм в процесі постійної зміни і строго додержуючи принципу історизму, Нагорний, Буланкін і Нікітін доводять, що індивідуальне життя являє собою безперервне становлення, розвиток, старіння і загибель, перетворення їх одного в одне, а також у свою протилежність. З таких методологічних позицій вони простежують вікові зміни живого організму з хімічної, фізико-хімічної, морфологічної, функціональної сторін, з'ясовують роль внутрішніх і зовнішніх факторів у розвитку онтогенезу, досліджують «асиміляторну і дисиміляторну фази» метаболізму, приходять до висновку, що розвиток, старіння і смерть — це загальний закон індивідуальної еволюції, що всі організми у своїй індивідуальній еволюції «зживають себе» як цілісну, єдину біологічну систему. При цьому життя само неминує породжує свою протилежність — смерть, якою завжди завершується індивідуальна еволюція організму. Отже, центр ваги в розв'язанні питання про загальний характер старіння і смерті переноситься в іншу площину, а саме: чи неминує приводить індивідуальний розвиток до заперечення існування даної системи? Відповідь дається така: «...Сам розвиток організму породжує пе-

¹ А. В. Нагорный. Старение и продление жизни, стор. 9.

² Докладну критику теорії «потенціального безсмертя» одноклітинних днів.: Г. Н. Чернов. Н. П. Кренке и его теория старения и омоложения, М., 1963, стор. 22—30.

³ А. В. Нагорный, В. Н. Никитин, И. Н. Буланкин. Проблема старения и долголетия, стор. 12.

оборотні зміни в протоплазмі, що приводять до заперечення існування індивіда — смерті... Заперечення життя по суті закладено в самому житті»¹.

Значне місце в працях Нагорного та його учнів приділяється вивченню процесів білкового обміну. Виходячи з енгельсівського визначення життя як способу існування білкових тіл, що перебувають в стані постійного самооновлення, вчені розглядають самооповнення організму як єдність двох протилежних процесів — руйнування і творення, дисиміляції і асиміляції. Вони доводять, що білки є найважливішим матеріальним субстратом життя і навіть кількісно становлять майже половину сухої речовини нашого тіла, а якісно являють собою виняткове багатство і різноманітність, що виявляється в багатоманітності біологічних функцій, які залежать від хімічної будови та фізико-хімічних властивостей їх молекул².

Простежуючи кількісні і якісні зміни білків в процесі вікової фізіології організму, Нагорний та його учні узагальнили цікавий матеріал. «...Можна вважати встановленим, — зауважує Нагорний, — що і в цілій тварині, і в її органах одна й та сама кількість білка має неоднакові метаболізуючі властивості, тобто якісно неоднакова у різні пори віку»³. Йдеться не лише про білки організму, які руйнуються і створюються, а й про інші, тісно зв'язані з ними, компоненти, тобто про живу систему і живу речовину в цілому, де процеси руйнування і творення взаємно зумовлюють один одного, де руйнування є необхідною умовою творення і, навпаки, саме творення є необхідною умовою його руйнування. Слід, проте, сказати, що на діалектичний характер цього процесу вказав уже О. О. Богомолець у своїй теорії переливання крові, узагальнивши дані, здобуті на поранених, які втратили багато крові, а також дані, здобуті під час роботи з допорами. Богомолець відзначав, що, втративши велику кількість крові, організм не починає безпосередньо поновлювати втрату новими червонокривцями, а раніше руйнує певну їх кількість, що є передумовою для наступного відродження.

На основі широких експериментальних досліджень І. М. Буланкіна, В. М. Нікітіна і своїх власних О. В. Нагорний доводить, що під впливом ферментів розщеплювання білків з віком неухильно зменшується, синтезуюча сила організму поступово спадає, згасає. Причому цей процес не можна уявляти у вигляді «хвилеподібної» лінії, яка весь час затухає. В молодому організмі процеси творення і повотворення не тільки пере-

¹ А. В. Нагорний, В. Н. Нікітін, И. Н. Буланкин. Проблема старения и долголетия, стор. 20.

² Див.: В. П. Короткоручко. Сучасні уявлення про обмін речовин в організмі, К., 1961, стор. 13, 14.

³ А. В. Нагорний. Старение и продление жизни, стор. 122.

важають, а й зростають, посплюються, асиміляція переважає над диспміляцією. Та далі, з віком, з настанням старості, їх інтенсивність поступово починає зменшуватися, процеси розпаду все більше й більше поширюються в організмі. Зміни ці дуже тісно пов'язані із змінами в протоплазмі. «Протоплазма втрачає певну частину білкових сполук, так званих пуклеопротейдів, які мають дуже важливе значення для повоутворення білкових молекул»¹.

І. М. Буланкін, Є. В. Паріна та ін. глибоко дослідили вікову еволюцію білкових сполук, зокрема, зміни білкового обміну, які настають з віком, і прийшли до висновку, що «реактивність білків» знижується також залежно від умов їх існування. Грунтуючись на даних сучасної науки, переважно на вивченні білкових комплексів (білків у комплексі з нуклеїновими кислотами, ліпідами, полісахаридами, вуглеводами тощо), вони показали, що білок виявляє свою реактивність по-різному залежно від того, перебуває він у вільному стані чи в комплексі з іншими речовинами. «Властивості таких комплексів,— стверджують Буланкін і Паріна,— залежатимуть не лише від того, з якою речовиною сполучився білок, а й від типу зв'язку, з допомогою якого здійснюється ця сполука»².

Тим самим було з'ясовано, що вивчення вікових особливостей біохімізму білків пов'язане як з дослідженням внутрішньої структури молекули білка, так і з дослідженням «надмолекулярного рівня», зокрема з вивченням «більш складних багатомолекулярних систем». М. Ф. Гулий і його співробітники, досліджуючи різноманітні комплекси, відзначили підвищену біологічну активність білків в результаті «комплексування» їх один з одним³, що становить не тільки експериментальний, а й теоретичний інтерес.

Звичайно, складний, багатосторонній характер зв'язків і взаємодії білків між собою, а також з іншими, небілковими, речовинами поки що мало досліджений. Серед учених немає ще єдиної думки в багатьох питаннях проблеми старіння і довголіття. Якщо Буланкін, Паріна, Нікітін висловлюють припущення про стабілізуючу роль міжмолекулярної взаємодії в процесі старіння живих систем і організмів, то Ж. О. Медведєв акцентує увагу на причинах молекулярної зміни білків індивіда залежно від його віку. Розглядаючи питання про роль ДНК і РНК у відтворенні специфічності білків, він підкреслює, що основна роль у збереженні матеріального зв'язку між поколіннями належить ДНК, яка й забезпечує передачу спадкових властивостей. РНК, на його думку, визначає синтез

¹ В. М. Нікітін. Боротьба радянської науки за довголіття людини, стор. 16.

² А. В. Нагорний, В. Н. Нікітін, И. Н. Буланкін. Проблема старіння и долголетия, стор. 110.

³ Див.: М. Ф. Гулий. Белки, их специфические свойства. Материалы совещания по белкам, К., 1955.

форм білка індивіда і «не здатна до постійного збереження тотожності клітинних і тканинних структур, створюючи своїми автономними змінами молекулярні передумови процесів старіння»¹.

Цікавою і змістовною була Перша Всесоюзна конференція з питань геронтології і геріатрії, що відбулася у Києві 26—29 жовтня 1965 р. На ній були обговорені повні теоретичні положення, які йдуть у плані дальшої розробки деяких питань проблеми старіння і довголіття. Зокрема, Д. Ф. Чеботарьов та його співробітники розвинули окремі питання вікової фізіології, розробили нові методи і засоби лікування захворювань у людей похилого віку. Вони доповнили теорію поступового «згасання» життєдіяльності організму, висунули Нагорним та його школою, важливими висновками про те, що старість характеризується не лише ослабленням або втратою окремих функцій організму, а й виникненням ряду механізмів притримування, вивчення яких відкриває перед медициною нові можливості².

Звичайно, майже всі ці теорії певною мірою мають гіпотетичний характер. Вони ще потребують додаткової перевірки, поглибленої розробки і конкретизації. Деяким з них властиві недоліки методологічного порядку. Тому, відзначаючи великі досягнення у галузі даної проблеми, слід застерегти проти перебільшення значення деяких теорій. Це, як слушно зауважив про свою теорію Ж. О. Медведєв, по суті, є пошуки «щодо простих реакцій і механізмів, що визначають начало вікової еволюції»³.

Важливий внесок у справу розробки проблеми старіння і довголіття зробили українські вчені, що належали до напряму, пов'язаного з ім'ям О. В. Палладіна. Цей напрям відзначився глибокими дослідженнями в галузі біохімії нервової системи.

Уже на початку своєї наукової діяльності О. В. Палладін критично поставився до деяких висновків лікарів Е. Штейнаха та С. Воронова. Оцінюючи їх «блискучі» досліді по омолодженню тварин і людини, вчений, однак, не радить здобути на тваринах дані негайно застосовувати до людей. Разом з тим він правильно підкреслює, що досліді ці можуть мати певне практичне значення для тваринництва. Тимчасове омолодження тварини-плідника, що дає цінне потомство, можна використати з великою користю для господарства.

¹ Ж. А. Медведєв. Теоретические проблемы молекулярного уровня старения.— В кн.: Проблемы долголетия (Труды I и II совещания по вопросам старости и долголетия, 31.I—2.II—1959, 26—28.XI 1960), М., 1962, стор. 87.

² Див.: Д. Ф. Чеботарев. Герiatrics — новый раздел клинической медицины.— У кн.: Проблемы герiatrics в клинике нервных и психических заболеваний, К., 1965.

³ Ж. А. Медведєв. Биосинтез белков и проблемы онтогенеза, М., 1963, стор. 415.

Характерно, що навіть в часи пайбільшого захоплення ендокринологією, коли багато вчених і лікарів, перебільшуючи роль залоз внутрішньої секреції, намагалися розглядати старіння як наслідок патологічної діяльності статевих органів, щитовидної залози, надпочечників тощо, О. В. Палладін, так само, як і О. О. Богомолець, бачив односторонність цих теорій. «Безперечно, однак,— писав він,— що старість не зумовлюється *однією* якою-небудь інкреторною залозою. Безсумнівно, що справа с значно складнішою»¹. Проте в цей час він ще недооцінював роль нервової системи, ставлячи її нарівні з «хімічним механізмом», що з методологічної сторони було помилковим і суперечило вчепню про цілісність організму.

Дедалі погляди О. В. Палладіна змінювались, розвивались в міру теоретичного осмислення досягнень сучасної науки і розширення своїх власних експериментів у галузі вивчення основ живлення, хімічної природи вітамінів, значення азотистих речовин (креатин) для організму, дослідження біохімії м'язів, нервової системи, процесів обміну тощо².

О. В. Палладін та його численні учні вивчають окремі тканини і ділянки нервової системи живого організму, впливи на неї різних хімічних речовин, обмінні процеси, структуру і функції головного мозку. Водночас вони розглядають організм як цілісну систему, в якій провідна регулююча роль належить нервовій системі, що органічно поєднує всі його частини. Причому організм і частини його досліджуються в тісному, нерозривному зв'язку з навколишнім середовищем. «У вищих тварин і особливо в людини,— відзначав Палладін,— цілісність організму і його взаємодії з зовнішнім і внутрішнім середовищем регулюються і організуються центральною нервовою системою та її паймолодшою філогенетичною частиною — корою головного мозку»³.

Це методологічне положення лежить в основі досліджень О. В. Палладіна. Причому він намагасться працювати в дусі настанови Павлова про необхідність глибокого вивчення не лише цілісного організму в його природних умовах, а й всебічного аналізу діяльності різних відділів нервової системи та інших тканин, а також процесів обміну, що в них відбуваються.

Праці О. В. Палладіна та його учнів конкретизували і поглибили висловлені Ф. Енгельсом думки про те, що нервова система відіграє першорядну роль в житті хребетних, де ця система є «основою всієї організації... заволодіває усім тілом і організує його відповідно до своїх по-

¹ А. В. Палладін. Омоложення, Х., 1923, стор. 86.

² Див.: О. В. Палладін. Основи живлення, Х., 1926; його ж. Химическая природа витаминов, К., 1939; його ж. Учебник физиологической химии, Х., 1930; його ж. Учебник биологической химии, М., 1946; та ін.

³ А. В. Палладін. Вопросы биохимии нервной системы, К., 1965, стор. 7.

треб»¹. Вивчення процесів нервової системи в школі Палладіна ведеться, з одного боку, шляхом дослідження окремих систем, як компонентів людського організму, їх взаємодіяння між собою та різними факторами внутрішнього і зовнішнього середовища; і, з другого боку,— шляхом дальшого дослідження організму як цілого, що існує в певних зовнішніх умовах.

О. В. Палладін і його учні Д. Л. Фердман, Я. В. Белік, Р. В. Чаговець, А. М. Утевський та ін. розробили деякі питання, що стосуються проблеми білка, біохімії м'язових тканин, біохімії нервової системи і ферментів, а також процесів обміну в організмі². Вони прагнуть встановити взаємозалежність між хімічною будовою і фізіологічними функціями різних відділів нервової системи, зокрема великих півкуль головного мозку, показати, як здійснюються процеси обміну речовин в окремих частинах головного мозку під час змін, що спричиняються різними факторами.

Керуючись ідеями Ф. Енгельса про роль білка в життєдіяльності організму, зокрема його визначенням життя як способу існування білкових тіл³, і положенням, що найхарактерніша особливість життя є постійний обмін речовин з навколишнім середовищем, школа Палладіна приділяла значну увагу дослідженню перетворень білків у тканинах нервової системи в зв'язку з їх функціями. Цими дослідженнями О. В. Палладін та його учні продовжували і розвивали висунуті видатним вітчизняним біохіміком О. Я. Данилевським ідеї про значення білків і ферментів в обмінних процесах головного мозку⁴, а також ідеї відомого українського фізіолога В. Я. Данилевського, який відкрив наявність у головному мозку коркових центрів, що регулюють діяльність внутрішніх органів⁵.

Вивчаючи хімічний склад (вміст білків, води, креатину) мозкової речовини різних відділів нервової системи, вони встановили деякі закономірності розподілу білкових речовин і креатину в головному мозку тварин, що перебувають на різних ступенях філогенетичного розвитку, зокрема показали взаємозалежність між складністю функцій і багатством білкових речовин різних відділів головного мозку. «Виявилось,— говорить Палладін,— що філогенетично наймолодший, тобто такий, що розвивається в найпізніші етапи еволюції, і функціонально найскладніший

¹ Ф. Енгельс. Діалектика природи, К., 1953, стор. 232.

² Див.: М. Ф. Гулпй, В. П. Короткоручко. Що таке життя, К., 1962; М. Ф. Гулпй. Вносинтез белка; В. О. Беліцер. Білок — основа життя; В. П. Короткоручко. Сучасні уявлення про обмін речовин.

³ Див.: Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг, стор. 70.

⁴ Див.: И. Н. Буланкин. Основположник отечественной биохимии — Александр Яковлевич Данилевский, Х., 1953.

⁵ Див.: В. Я. Данилевский. Учебник физиологии человека, Х., 1929.

відділ сірої речовини... великих півкуль головного мозку містить найбільше білкових речовин»¹.

Дослідження білків і обмінних процесів мозку, його хімічного складу і ферментативної активності, крім того, показали велику роль в життєдіяльності організму нуклеїнових кислот; було встановлено, що вміст їх у ядрах сірої і білої речовини мозку тварин, наприклад, корови, становить 21—44 проценти всіх органічних речовин. Таке вивчення білків і нуклеїнових кислот, незважаючи на те, що воно має чисто кількісний характер, дало можливість спростувати погляд, нібито не білкові речовини, а ліпоїди є характерними для вищих відділів нервової системи, зокрема, для відділів кори головного мозку.

Однак не лише кількісна сторона білків привертала увагу дослідників школи Палладіна. Вони наполегливо вивчали також якісні особливості білкових речовин, підкреслювали, що морфологічно і функціонально різні відділи нервової системи відрізняються не тільки кількісним вмістом білків, а й їх якістю. «Отже, ми відкрили,— пише Палладін,— що сіра і біла речовина головного мозку відрізняються одна від одної не тільки загальною кількістю білків, які в них містяться, а й якістю білкових речовин, тобто співвідношенням окремих білкових фракцій»².

Досліджуючи білкову молекулу, вчені В. О. Беліцер, А. С. Циперевич виявили, що перехід її «з нативного в денатурований стан» відбувається стрибкоподібно, як процес, схожий на вибух, причому процес цей охоплює всю макроструктуру молекули, всі її групи стають реактивними. «Стрибноподібний перехід складної білкової молекули як цілого в новий структурний стан,— говорить Беліцер,— свідчить про те, що в молекулі білка численні структурні частини перебувають у тісній взаємодії. В цьому відношенні білок різко відрізняється від багатьох синтетичних полімерів з великою молекулярною вагою. Внутрішня організованість, цілісність при значній складності є характерною особливістю білкової молекули»³.

Так, на основі вивчення будови гігантських молекул білка було спростовано твердження, що нібито при різних видах денатурації утворюються білки з різною структурою. Справа виявилась набагато складнішою. Зовнішні впливи, безперечно, мають важливе значення, але внутрішні структурні закономірності молекули в цих процесах відіграють першорядну, вирішальну роль.

Всебічне дослідження нервових процесів засобами біохімії, розкриття взаємозв'язку між структурою і функцією того чи іншого відділу голов-

¹ А. В. Палладін. Вопросы биохимии нервной системы, стор. 11.

² Там же, стор. 16.

³ В. О. Беліцер. Досягнення в галузі білків і ферментів.— У кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років, стор. 296.

ного мозку є дальшим кроком вперед у галузі вивчення обміну речовин, керування біохімічними процесами та системами і тканинами людського організму. А. М. Утевський, один з учнів О. В. Палладіна, говорячи про широкий діапазон наукових інтересів свого вчителя, чітко визначив основну проблему всього напрямку. «Якщо ще раз оглянути всі різноманітні підходи акад. О. В. Палладіна та його співробітників до вивчення біохімічних процесів у головному мозку, — пише він, — то перед нами промайне серія численних праць, іноді, на перший погляд, таких, що розв'язують часткові, невеликі питання. Але всі ці питання, всі ці праці міцно скріплені єдиним стрижнем і неухильно ведуть до однієї мети — до розуміння обмінних процесів у головному мозку»¹.

Школа Палладіна багато зробила для вивчення впливу центральної нервової системи на обмін речовин, особливо для біохімічної розшифровки шляхів і пристосувань, з допомогою яких вищі відділи центральної нервової системи здійснюють регулювання обмінних процесів, що лежать в основі тих чи інших фізіологічних функцій окремих органів і організму в цілому. Її дослідження наближають до тієї заповітної мети, коли людина навчиться спрямовувати в потрібному їй напрямі обмін речовин живого організму, глибше розуміти життя і матиме змогу повернути патологічний її хід до норми. Отже, дослідження Палладіна та його учнів, безперечно, — внесок і у розв'язання проблеми довголіття.

Для успішного розв'язання проблеми старіння і довголіття в повному її обсязі необхідно глибоко і всебічно дослідити ще багато питань, наприклад, питання про походження життя та його суть. У цьому напрямі давно ведеться дослідницька робота.

Біологи і філософи України намагаються розкрити роль і значення діалектико-матеріалістичної методології у розв'язанні таких складних проблем, як, наприклад, сутність життя², показати, що марксистсько-ленінська філософія «дає можливість відобразити життя як багатогранне... різноякісне явище дійсності»³, подолати вузькість, обмеженість розуміння тих чи інших її сторін. Проте питання це вивчається поки що поза проблемою старіння і довголіття.

Отже, розвиток біології на Україні проходив у найтіснішому зв'язку з розвитком наукової методології, під всезростаючим впливом філософії діалектичного матеріалізму.

¹ А. М. Утевський. Александр Владимирович Палладин, К., 1961, стор. 37.

² Див.: М. Ф. Гульй. Жизнь в свете данных современной науки.— У кн.: Философские вопросы современной биологии, стор. 74—137; Н. П. Депенчук. Симметрия и асимметрия в живой природе, К., 1963; Е. Г. Гавриш. Борьба материализма с идеализмом по вопросу о сущности жизни; Н. Костюк. Космос и жизнь, К., 1965; Я. М. Савенко. Генезис основных противоположностей жизни, К., 1964.

³ Н. Т. Костюк. О сущности жизни, К., 1966, стор. 73.

ІХ. АТЕЇЗМ

Розвиток атеїстичної думки на Україні за Радянський час зумовлений політикою Комуністичної партії і Радянської держави щодо релігії і церкви, будівництвом соціалізму, величними перетвореннями в галузі економіки, культури, побуту українського народу, торжеством марксистсько-ленінської ідеології.

Поширення і утвердження пролетарського атеїзму на Україні відбувалось у боротьбі за матеріалістичний світогляд, за діалектичний та історичний матеріалізм, проти усіх видів ідеалізму. Ідеї наукового атеїзму лежали в основі перших декретів та постанов Радянської влади, робітничо-селянського уряду України: «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», «Про релігійні обряди і викладання закону божого в Радянській українській школі», «Про громадянський шлюб і про ведення книг актів громадянського стану», в основі Конституції УРСР, яка гарантувала трудящим республіки повну свободу совісті.

З прийняттям і проведенням у життя цих законодавчих актів церква втрачала свою економічну могутність. Борючись за збереження старих порядків, багато служителів культу опинилось у таборі контрреволюціонерів. В арміях Денікіна і Врангеля були церковні управління, які об'єднували великі штаби попів. У Севастополі виходила чорносотенна газета «Святая Русь» під редакцією колишнього проф. духовної академії Малахова. Церковники правили урочисті молебні на честь антинародних урядів Центральної ради і гетьмана Скоропадського. Петлюрівська Директорія проголосила самостійність української православної церкви у 1919 р. на церковному соборі у Кам'янець-Подільському. Попи, ксьондзи, рабини підтримували Антанту, бандитизм, війська панської Польщі.

Закінчення громадянської війни на Україні створило сприятливі умови для розгортання атеїстичної пропаганди в масштабі всієї республіки. У цей час практикуються публічні розтини «святих мощей» у православних монастирях і соборах спеціальними комісіями, куди входили представники влади, громадськості і духовенства. Організуються мітинги, диспути, лекції, на яких з критикою автокефалістів, тихонівців, «обновленських» церковників виступали вчені В. С. Рожниця, І. В. Сухоплюєв, О. О. Сухов, Я. Окуєв, Д. К. Третьяков. Зокрема, В. С. Рожниця в Комуністичному університеті ім. Артема (Харків) читав лекції, в яких багато місця приділяв висвітленню питання про походження релігії.

У своїй практичній і теоретичній роботі українські атеїсти керувалися Програмою партії, прийнятою VIII з'їздом РКП(б), і настановами В. І. Леніна з релігійного питання. У проєкті другої Програми РКП(б) Ленін писав: «В галузі релігійної політики завдання (РКП) пролетарської диктатури полягає в тому, щоб не задовольнитися декретованим уже відокремленням церкви від держави і школи від церкви, тобто заходами, які буржуазна демократія обіцяла, але ніде в світі не довела до кінця, завдяки різноманітним фактичним зв'язкам капіталу з релігійною пропагандою»¹. В. І. Ленін підкреслював, що пролетарська диктатура «повинна неухильно здійснювати фактичне звільнення трудящих мас від релігійних забобонів, добиваючись цього за допомогою пропаганди і підвищення свідомості мас, разом з тим дбайливо уникаючи всякого ображання почуттів віруючої частини населення і закріплення релігійного фанатизму»².

Бойовою програмою для атеїстів республіки, як і всієї країни, стала стаття В. І. Леніна «Про значення воєнничого матеріалізму» (1922 р.), в якій великий вождь усього народу дав філософське обґрунтування пролетарського атеїзму, накреслив основні завдання і зміст атеїстичної пропаганди, розкрив усю важливість виховання трудящих в дусі наукового, матеріалістичного світогляду. Для поширення матеріалізму й атеїзму В. І. Ленін рекомендував видавати науково-природничу літературу, філософські твори матеріалістів минулого.

У 20-х роках в республіці видається чимало книг, брошур, альбомів, в яких розкривалось ставлення Комуністичної партії і Радянської держави до релігії і церкви³, давалось матеріалістичне пояснення явищ природи і суспільства⁴.

Пропагандою атеїзму на Україні цікавився В. І. Ленін. В його особистій бібліотеці є атеїстична та науково-природнича література, видана на Україні⁵. Серед книг — твори К. А. Гельвеція, Г. В. Плеханова, К. А. Тімірязєва та ін.⁶. Заслуговує на увагу також брошура Я. Окунева

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 88.

² Там же.

³ Див.: Антирелігійозна пропаганда, Х., 1922; Отделение церкви от государства и школы от церкви, Екатеринослав, 1922; Антирелігійозна хрестоматія, К., 1924; Антирелігійозна пропаганда. К постановке работы, Х., 1925; И. Сухоплюев. Ленини и религия, Х., 1925; Г. Железнодорожский. Радянська влада і церква (2-е вид.), Х., 1925.

⁴ Див.: В. Бушув. Релігія та церква — спадщина минулого, Х., 1925; Б. П. Герасимович. Походження світу в легенді й науці, Х., 1926; Релігія й наука. Альбом (2-е вид.), Х., 1926.

⁵ Див.: Библиотека В. И. Ленина в Кремле. Каталог, М., 1961.

⁶ Див.: Гельвеций. Бог — природа — человек (передмова С. Семковського), Х., 1922; А. А. Сухов. Релігія в світле сучасного знання, Одеса, 1922; Г. В. Плеханов. От идеализма к материализму, Х., 1923; К. А. Тимирязев.

«Смена вех в церкви»¹. Вона викриває пристосовництво церковно-обновленських діячів російської православної церкви. В основу брошури покладена стаття І. І. Скворцова-Степанова «О смене вех в церкви и о наших задачах», яка була надрукована в журналі «Коммунистическая революция» в № 9-10 за 1922 рік.

В період пепу активізувався наступ буржуазних та дрібнобуржуазних елементів на марксистсько-ленінську філософію взагалі, на пролетарський атеїзм зокрема. Орган ЦК КП(б)У журнал «Знамя коммунизма» писав: «Народжуються, або вірніше сказати, воскресають пастрої, що тимчасово зникли: містичка, песимізм, богошукання... Цій отруті необхідно протиставити протитотруту — штурм марксистської пролетарської ідеології»².

Більшовики України розгорнули боротьбу проти релігійно-ідеалістичного мракобіся. Особливо реакційного характеру в цей час набирала діяльність так званої автокефальної української церкви, яка була відроджена восени 1921 р. Українською автокефальною православною церквою керував колишній прем'єр-міністр Директорії В. Чехівський, який зібрав навколо себе багато недобрих петлорівців та гетьманців. Автокефалісти, галасуючи про створення «національної церкви», незалежної від московського патріарха, систематично порушували декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, спілкувалися з антирадянськими націоналістичними організаціями — БУДом («Братство української державності») та СВУ («Спілка визволення України»).

Партійні організації разом з широким активом атеїстів в запеклій ідейній боротьбі знешкодили і розгромили український буржуазний клерикалізм, який, за визначенням «Директив Пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні» (1922 р.), був другою націоналістичною цитаделлю українського буржуазного націоналізму.

Значним внеском в атеїстичну роботу були «Тези по антирелігійній пропаганді», прийняті червневим Пленумом ЦК КП(б)У (1923 р.). У «Тезах» підкреслювалося, що розвиток революції і боротьба проти релігійних забобонів сприяли величезному зрушенню в психології широких мас щодо питань віри і культу. Проте боротьба проти релігії є процесом тривалим, вона значною мірою залежить від наших успіхів у будівництві народного господарства. «Тези» накреслили три напрямки в антирелігійній роботі: 1) антирелігійні дії і питання внутрішньоцерковні, 2) широка природничо-наукова освітня робота і 3) антирелігійна пропаганда, спрямована на викриття релігійних забобонів, обрядів і культу.

Дарвин и его учение, X., 1923; Дарвинизм и марксизм, X., 1923; В. С. Рожницын. Очерки по истории первобытной культуры, X., 1922.

¹ Я. Окунев. Смена вех в церкви, X., 1923.

² «Знамя коммунизма», 1922, № 9-10, стор. 137.

Вперше в історії наукового атеїзму в «Тезах» докладно були розроблені форми і методи антирелігійної роботи серед селян, робітників, учнів, комуністів, молоді, священнослужителів, що порвали з релігією, нацменшостей. «Тези» звертали увагу партійних організацій на розгортання масової антирелігійної пропаганди, широке залучення до антирелігійної роботи працівників науки та школи, підготовку кадрів пропагандистів-антирелігійників¹.

Багато уваги у відбудовний період приділяється пропаганді атеїзму на селі. Центрами антирелігійної роботи тут стали школи, клуби, бібліотеки, хати-читальні, пункти ліквідації неписьменності. При Київському, Одеському, Харківському губкомах створюються курси, семінари по підготовці пропагандистів-атеїстів. Партія піклується про випуск популярної науково-природничої літератури. В селянській пресі були заведені спеціальні відділи, присвячені антирелігійним питанням. Пропаганда атеїзму на селі мала характер матеріалістичного пояснення явищ природи і суспільного життя.

Пролетарський атеїзм на Україні розвивався у тісному зв'язку з практикою соціалістичного будівництва. Став атеїстичної пропаганди в республіці систематично висвітлювався на сторінках союзних журналів «Револуція і церковь» (1919—1924), «Атеїст» (1925—1930), «Аптірелігіозник» (1926—1941), «Безбожник» (1922—1941). Розповсюдження цих журналів у містах і селах України сприяло вихованню кадрів атеїстів, розробці питань теорії і історії атеїзму, критиці релігійного світогляду.

У квітні 1925 р. у Москві відбувся I з'їзд Спілки безвірників (з 1929 р. — Спілки війсьничих безвірників), який поклав початок масовій пропаганді атеїстичних знань серед населення. На Україні в 1926 р. розгорнулась організаційна робота по створенню спілок безвірників. У травні 1928 р. у Харкові на I Всеукраїнському з'їзді спілок безвірників організаційно оформилась Спілка безвірників України. На початок 1930 р. організації СВБ вже налічували 723 тис. чоловік².

Процес зростання масового атеїзму відбувався не без труднощів. У 1927 р. на Україні було 10 947 молитовних будинків усіх культів (8324 — православ'я всіх організацій, 1034 — іудейство, 274 — римо-католики, 220 — лотерани, 1096 — сектанти, караїми, магометани)³, які відвідували 33,9% усього дорослого населення УРСР⁴. Церковники видавали 11 релігійних журналів (щомісячний тираж 38 500 примірників), які

¹ Див.: КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду. Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 78—84.

² Див.: «Безвірник», 1930, № 10, стор. 2.

³ Див.: «Безвірник», 1927, № 7, стор. 51.

⁴ Див.: «Безвірник», 1927, № 4, стор. 52.

всіляко пропагували релігійний світогляд, критикували історичний матеріалізм, пролетарський атеїзм.

У резолюції ЦК КП(б)У «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду» (1928 р.) відзначалось, що поряд з процесом відходу від релігії значних верств трудящих країни, відбувався політичний процес активізації релігійних громад і релігійного апарату, що, спираючись на куркульські верстви села й на непмапські та міщанські елементи міста, поширював свій вплив на селянські маси та на частину робітничого класу¹. Підсилюючи релігійний вплив на маси, церковники удосконалювали методи і зміст релігійної пропаганди, зміцнювали релігійний апарат більш досвідченими кадрами, збільшували кількість видань (журналів, календарів тощо). У зв'язку з намаганням релігійників зайняти позиції пастиру на ідеологічному фронті ЦК визнав за потрібне підсилити антирелігійну пропаганду в місті і на селі, особливо серед жінок, поліпшити науково-дослідницьку роботу в галузі історії та етнографії релігії в республіці, а також поширив розпочату Українським інститутом марксизму наукову роботу в галузі соціології релігії².

Початок соціалістичного будівництва на Україні, зміцнення позицій марксистсько-ленінського світогляду в усіх галузях науки і культури позитивно позначились на розвитку наукового атеїзму. Орган Центральної ради Спілки воєвничих безвірників України журнал «Безвірник» (1925—1935) було реорганізовано, з сатиричного місячника він став популярним науково-антирелігійним двотижневиком. Журнал узагальнював досвід атеїстичної роботи в республіці, подавав методичну допомогу пизовим осередкам СВБ, знайомив своїх читачів з станом релігійного та антирелігійного руху за кордоном. Редакція журналу зуміла згуртувати навколо себе значний актив науковців, які писали чимало цікавих статей, брошур, книг з історії та теорії атеїзму, матеріалістичного пояснення явищ природи, політики партії і держави щодо релігії та церкви³.

Розробкою теоретичних питань атеїзму займались також товариство «Войовничий матеріаліст-діалектик» України, що було організовано у Харкові при Українському інституті марксизму в 1927 р., та створена в 1928 р. Київська комісія по вивченню релігійної ідеології при кафедрі

¹ Див.: КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду, стор. 87.

² Там же, стор. 89.

³ Див.: І. Сухопліюсв. Ленінські погляди на релігію.— «Безвірник», 1927, № 4; його ж. Відокремлення церкви від держави, Х., 1929; Д. Ігнатюк. Українська автокефальна церква і Союз визволення України, 1930; В. Соколов. Православна церква в роки громадянської війни, 1930; В. Фаворський. Церква та національний рух на Україні в XVI—XVII ст., 1929; М. Орлов. Математика на послугах релігії.— «Безвірник», 1934, № 13, 14; Р. Короп. Дарвінізм, релігія і класова боротьба.— «Безвірник», 1932, № 9-10; Р. К. Творець пових рослин (І. В. Мічурін).— «Безвірник», 1934, № 10.

марксизму-ленінізму Академії наук УРСР. Київські філософи видали дві збірки, присвячені питанням атеїзму¹. У збірці «Культура і релігія» були опубліковані статті М. Нпрчука, Ю. Самоїловича, Л. Черніна, І. Вайсберга, М. Мухіна, Г. Лозовика, в яких викривався зв'язок релігії з різними напрямками буржуазної філософії, модернізація та пристосовництво церкви тощо.

Вихід у світ на початку 1927 р. першого номера теоретичного органу Українського інституту марксизму «Прапор марксизму» сприяв дальшій розробці питань атеїзму. У журналі були надруковані праці про формування атеїстичних поглядів К. Маркса, про буржуазний та пролетарський атеїзм, релігійні погляди декабристів на Україні, матеріалістичні елементи у філософії Г. С. Сковороди та ін.

У боротьбі проти ідеалізму, релігійної містики, попівщини атеїсти України використовували багатющу скарбницю атеїстичних поглядів видатних діячів культури, передових природодослідників, російських та українських революціонерів-демократів². Та майже в усіх працях, які аналізували атеїстичну спадщину минулого, не було чіткого розуміння історичних форм розвитку атеїзму, обмеженості домарксистського атеїзму. Так, у статті О. Федчипшина про Спінозу перебільшувались заслуги видатного матеріаліста; його атеїстичні погляди видавались за найвищий розвиток атеїстичної думки всіх часів і народів³. У деяких працях про Т. Г. Шевченка поверхово розкривались атеїстичні погляди великого Кобзаря, помилково стверджувалось, що ідеальне суспільне життя поет-революціонер вбачав у братствх первісного християнства⁴.

В кінці 20-х—на початку 30-х років серед українських філософів посилюється інтерес до розробки форм розвитку атеїзму. З'являються праці М. Нпрчука, Д. Ігнатюка, С. Львовича, П. Чернцова та ін.⁵

¹ Див.: Революція і релігія, 1930; Культура і релігія, 1929.

² Див.: Ю. Любій. Тарас Шевченко і релігія.—«Безвірник», 1925, № 2; В. Заєць. Іван Франко.—«Безвірник», 1927, № 5; М. Борейко. Аптірелігійні і антихристиянські моменти в драматичній творчості Лесі Українки.—«Безвірник», 1928, № 1; В. Фаворський. Г. В. Плеханов у боротьбі за атеїзм.—«Безвірник», 1928, № 4; В. Чучмарьов. Атеїзм Спінози, 1930; О. Пародієвський. Шевченко й релігія, Х., 1930; М. Медзписький. Пам'яті великого революціонера й атеїста (М. Г. Чернишевський).—«Безвірник», 1928, № 8-9; І. Чефранов. Дені Дідро.—«Безвірник», 1934, № 8-9; І. Руденко. Великий мрійник (Томас Мор).—«Безвірник», 1935, № 7.

³ Див.: «Безвірник», 1927, № 4.

⁴ Див.: П. Гасич. Шевченко й релігія.—«Безвірник», 1927, № 3.

⁵ Див.: М. Нпрчук. Буржуазний та дрібнобуржуазний атеїзм.—«Прапор марксизму», 1929, № 5; його ж. Механічний матеріалізм і атеїзм.—У кн.: Філософія і політика; Д. Ігнатюк. Боротьба за атеїзм і наші теоретичні завдання.—«Безвірник», 1932, № 13-14; С. Львович. Про троякістську і механістську фальсифікацію марксистсько-ленінської теорії атеїзму.—«Безвірник», 1932, № 15-16; П. Чернцов. За чистоту марксистсько-ленінської теорії атеїзму.—«Безвірник», 1932, № 5-6.

Ці статті були написані тоді, коли радянські філософи вели боротьбу проти вульгарного, механістичного матеріалізму, недооцінки ленінської філософської спадщини, ленінського етапу в розвитку пролетарського атеїзму. Українські атеїсти підкреслювали, що послідовний, науковий атеїзм може розвиватися тільки на основі діалектичного та історичного матеріалізму. В постанові президії філософсько-соціологічного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму та президії товариства «Войовничий матеріаліст-діалектик» (1930) говорилося про необхідність широкого розгортання науково-дослідницької та агітаційно-пропагандистської атеїстичної роботи, яка в епоху соціалістичного будівництва повинна стати могутнім засобом у справі комуністичного виховання трудящих¹.

В липні 1930 р. відбулась Всесоюзна конференція атеїстів, в роботі якої взяли участь також атеїсти України. На конференції зазначалось, що багато проблем атеїзму (релігія як форма суспільної свідомості, критика православного сектантства, історія атеїзму, зв'язок релігії з суспільно-економічними формаціями, ідеалістичними течіями у природознавстві та філософії) ще не розроблено. Конференція орієнтувала безвірників на встановлення більш тісних зв'язків теорії атеїзму з практикою антирелігійного руху в країні. В кінці 1930 р. партія звертає увагу всіх працівників атеїстичного фронту на необхідність посилення боротьби проти правого і лівого ухилів в антирелігійній пропаганді. Найбільш шкідливим був правий ухил. Праві ухильники проголошували «теорію самопливу», проповідували «самозатухання» релігії. На Україні вони виступали проти організації товариства «Безвірник» на селі, вважаючи головною формою атеїстичної пропаганди сільськогосподарський гурток². Небезпечним був і лівий ухил. Ліві, викривляючи партійну лінію в галузі боротьби проти релігійного дурману, вдавались до адміністрування, закривали церкви без згоди переважної більшості села. Політика лівих вела до посилення релігії і не мала нічого спільного з політикою Комуністичної партії³.

Філософська дискусія в країні, постанова ЦК ВКП(б) «Про журнал «Под знаменем марксизма» (1931 р.) та постанова «Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму» (1931 р.) загострили питання про стан атеїстичної думки на Україні. Було констатовано, що в республіці тривалий час недооцінювався пролетарський атеїзм як вища форма атеїзму, а науково-дослідницька робота не завжди будувалась на засадах марксизму-ленінізму. Атеїстами мало розроблялась теоретична спадщина

¹ Див.: «Більшовик України», 1930, № 1.

² Див.: И. Г. Давидовская. Некоторые вопросы развития атеизма в СССР.— «Труды Московского института инженеров землеустройства», М., 1961.

³ Див.: КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 623—624.

В. І. Леніна. В багатьох працях не підкреслювався ленінський етап у розвитку наукового атеїзму, переоцінювались атеїстичні погляди Г. В. Плеханова, некритично використовувались ідеалістичні теорії А. Дрєвса, Д. Фрезера, В. Тейлора, З. Фреїда, ревізіоністські погляди К. Кауцького, Г. Кунова. Ці помилки знайшли відображення, зокрема, у «Самоосвітньому курсі для антирелігійного активу» (1930 р.), хрестоматії «На допомогу вчителів-антирелігійників» (2-е вид., 1931 р.), «Програмі-конспекті з історії релігії» (1931 р.) В. Фаворського, у статті І. Гаїбова, Д. Ігнатюка «Соціальні джерела і класова функція релігії», надрукованій в журналі «Прапор марксизму-ленізму», № 1 за 1932 р.

На Україні відчувалась гостра потреба в досвідчених кадрах атеїстів. У 1930 р. на всеукраїнських та міжрайонних курсах було підготовлено 503 атеїсти, на районних семінарах та курсах — 8200 чоловік. Готуючи висококваліфіковані кадри, Всеукраїнський інститут комуністичної освіти за 1930—1934 рр. підготував 58 атеїстів¹. Активними пропагандистами були наукові працівники державного заповідника-музею «Києво-Печерська лавра», Вседонецького антирелігійного музею в Червоних Горах (Святогорськ), 28 музеїв, де були антирелігійні відділи.

Яскравою сторінкою в історії атеїзму (на жаль, ще мало дослідженою) була боротьба передових кіл Західної України 20—30-х років ХХ ст. проти ідеалізму і попівщини, за атеїстичне виховання трудящих мас. Так, одним з перших декретів Галицького революційного комітету був декрет № 2. (1920 р.) про відокремлення церкви від держави і школи від церкви². В час, коли західноукраїнські землі опинились під владою папської Польщі, комуністи продовжували боротьбу проти мракобісся, за звільнення населення від релігійного дурману.

У своєму прагненні тримати народні маси у темряві і покорі буржуазія покладала великі надії на церкву. Опорою панівних класів стала одна з найбільших партій української буржуазії — Українське націонал-демократичне об'єднання (УНДО). В УНДО входило майже все греко-католицьке духовенство. УНДО було тісно зв'язане з попівською організацією УКС (український католицький союз) на чолі з митрополитом А. Шептицьким і попівською організацією — Обною, яку очолював єпископ Хомишин. Ідеологічними центрами клерикалів були Греко-католицька богословська академія і Наукове богословське товариство у Львові.

Комуністи Західної України викривали антинародну діяльність церковних організацій. На сторінках газет «Сила», «Досвітні вогні», «Сельроб», журналів «Прапор комунізму», «Вікна», «Наша правда», «Культура» та ін. друкувалися науково-природничі статті, інформації про під-

¹ Див.: «Везіришк», 1934, № 1, стор. 5.

² Див.: Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 371-.

ступні дії духовенства, антиклерикальні памфлети, оповідання тощо. ЦК КПЗУ і окружні комітети партії неодноразово випускали листівки атеїстичного змісту. Так, у листівці Луцького окружкому КПЗУ від 1930 р. говорилося: «Товариші, робітники й селяни! Хто підтримує релігію, той підтримує фашизм. Релігія і фашизм нерозривні між собою!... Гонім геть попів-конфідентів і не даймо їм жити в нашому селі. На паступ фашизму-попівства відповімо відходом з церкви, відбранням церковної землі і віддаймо її бідним»¹.

Комуністи викривали спілкування клерикалів і націоналістів, які намагалися відвернути трудящі маси від революційної боротьби, критикували церковників типу Дзеровича, «президента» так званого «Генерального інституту Католицької акції», який в 1936 р. писав, що завданням уніатів є «протиставити кличеві: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» — клич «Рицарі Хреста цього світу, єднайтесь до борні за божу (імперіалістичну.— Авт.) та через бога національну справу»².

Велика заслуга в боротьбі проти клерикально-націоналістичної ідеології належить революційним письменникам С. Тудору, Я. Галапу, К. Пелехатому, О. Гаврилюку, П. Козланюку, які своїми полум'яними творами пропагували дружбу народів, віру в життя, оптимізм, пролетарський інтернаціоналізм, матеріалістичне світорозуміння.

Проводячи атеїстичну пропаганду, комуністи Західної України керувалися ленінськими вказівками про те, що релігійне питання не є для партії самоціллю, воно підпорядковане класовим завданням й інтересам робітничого класу.

Побудова соціалізму в СРСР, політична і виробнича активність робітників, колгоспників і інтелігенції у будівництві нового життя сприяла масовому звільненню трудящих від релігійної ідеології. На Україні, як і в цілому по Радянському Союзу, відбувається інтенсивний розпад релігійних громад, внаслідок чого зменшується кількість молитовних будинків, скорочується церковний апарат. Все це у багатьох атеїстів породжувало ілюзії, що релігія незабаром сама собою відіме. Атеїстична робота на Україні послабилась. Перестали виходити журнали «Безвірник», «Під марксистсько-ленінським прапором», зменшилось видання атеїстичної літератури, перестали готувати кадри атеїстів. XIII з'їзд КП(б)У (1937) в резолюції на звіт ЦК підкреслював: «Особливу увагу з'їзд звертає на організацію антирелігійної пропаганди, яка є тепер цілком зацедбною ділянкою нашої роботи»³.

З початком Великої Вітчизняної війни діяльність СВЕ на Україні

¹ Цит. за: С. Л. Ступницький. З історії поширення атеїзму в Західній Україні.— «Український історичний журнал», 1966, № 9, стор. 105.

² А. Ш. Ш. Правда про католицьку акцію, Станіслав, 1956, стор. 19.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 591.

припинилась. Всі сили народу були кинуті на боротьбу з лютим ворогом. Під час війни на тимчасово окупованих фашистськими агресорами українських землях пожвавилась діяльність церковних і сектантських організацій. Наслідком війни, що завдала багато горя і страждань мільйонам людей, було те, що вона сприяла деякою мірою посиленню релігійності певної частини населення і в післявоєнний час. Зосередивши основну увагу на відбудові зруйнованого військового народного господарства, партійні організації випустили з поля зору питання боротьби проти релігії — атеїстична пропаганда велась слабо. У 1948 р. на Україні було створено «Товариство для поширення політичних і наукових знань», але воно майже не займалось атеїстичною пропагандою. В занедбаному стапі перебувала і науково-дослідницька робота в галузі атеїзму.

Так було до 1954 р., коли ЦК КПРС прийняв дві важливі постанови: «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення» та «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». В цих документах був проаналізований релігійний та атеїстичний рух в країні, дана критика помилок і недоліків у здійсненні програмних вимог партії з питань антирелігійної роботи, визначені завдання, форми й методи науково-атеїстичної пропаганди на сучасному етапі. Центральний Комітет КПРС ще раз нагадав вказівку В. І. Леніна про те, що ми не можемо вважати релігію приватною справою щодо Комуністичної партії, що пропаганда наукових, матеріалістичних знань повинна становити одну з галузей партійної роботи, як важливий засіб виховання трудящих.

Постанови ЦК КПРС привернули увагу партійних і радянських органів України до атеїстичної пропаганди. В республіці посилилась теоретична робота з проблем теорії і практики наукового атеїзму. При Інституті філософії АН УРСР було створено відділ наукового атеїзму, при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка — кафедру теорії та історії атеїзму. При вечірніх університетах марксизму-ленінізму були відкриті факультети атеїзму, при багатьох Будинках політичної освіти — спеціальні школи атеїстів. У 1957—1959 рр. обласними відділеннями Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР на семінарах було підготовлено 25 тисяч лекторів-атеїстів¹.

З кожним роком зростає кількість атеїстичної літератури. В 1956 р. у видавництвах республіки видано 30 назв брошур на науково-атеїстичні теми, в 1957—1959 рр. — понад 200², в 1961—1963 рр. — 286, загальним тиражем близько 5 мільйонів примірників³. Держполітвидав УРСР видав українською мовою атеїстичні праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

¹ Див.: За воєнничий атеїзм, К., 1959, стор. 13.

² Див.: Там же.

³ Див.: «Воєнничий атеїст», 1964, № 1, стор. 26.

З введенням у вузах (1957) та технікумах (1958) України курсу «Основ наукового атеїзму» перед атеїстами республіки постало почесне завдання написати навчальні посібники та підручники з атеїзму. За короткий час вийшли чотири книги¹. Підручники не позбавлені певних недоліків. Так, наприклад, спрощено висвітлюються гносеологічні корені релігії при зображенні складного процесу появи вірувань, не розкрито взаємозв'язок між релігією і філософським ідеалізмом у сучасних умовах, нема єдиного визначення предмета теорії наукового атеїзму. З жовтня 1960 р. почав виходити щомісячний науково-популярний журнал «Войовничий атеїст» (з січня 1965 р. він називається «Людина і світ»). На його сторінках друкуються статті і матеріали з найрізноманітніших природних і суспільних явищ, висвітлюються основні питання науково-атеїстичної пропаганди серед населення, досягнення радянської науки і культури, історії та теорії наукового атеїзму, широко подається критика релігійної ідеології, є відділ бібліографії. Проте на сторінках журналу часом ще зустрічаються примітивні за своїм змістом і формою матеріали, недостатньо показується роль суспільних наук у боротьбі проти релігії.

Історичні рішення XXII з'їзду КПРС сприяли дальшому розвитку атеїзму на Україні. В прийнятій на з'їзді Програмі, яка стала могутньою зброєю атеїстів, були поставлені завдання повного подолання усіх пережитків минулого, в тому числі і релігійних; формування матеріалістичного, науково-атеїстичного світогляду в усіх радянських громадян.

Антирелігійна пропаганда набрала ширшого розмаху. Виникає потреба в обміні позитивним досвідом практичної і теоретичної роботи. З цією метою товариством «Знання», кафедрою теорії і історії атеїзму при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, відділом наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР скликаються республіканські конференції і семінари. В Сумах відбулася науково-теоретична конференція на тему: «Комуністичне будівництво і питання науково-атеїстичного виховання трудящих» (1963 р.). В Ровно на семінар жінок-атеїсток (1963) прибуло понад 200 ентузіасток, в тому числі гості з РРФСР та Молдавської РСР. Семінар з питань марксистсько-ленінської критики іудаїзму був організований в Одесі (1964 р.). В роботі семінару взяли участь атеїсти з багатьох республік країни. Відбулися науково-методична конференція з читань критики сучасного сектанства (Донецьк, 1964 р.), конференція, присвячена формуванню науково-матеріалістичного світогляду у радянських людей в період будівництва комунізму (Луцьк, 1965 р.), науково-теоретичні конференції з питань конкретно-со-

¹ Див.: І. М. Кравець, В. М. Петров. Основи атеїзму, К., 1959; Основи атеїзму, Чернівці, 1959; В. К. Танчер. Основи атеїзму, К., 1961; В. І. Войтко. Основи атеїзму, К., 1966 (2-е вид.).

ціологічного дослідження причин і характеру сучасних релігійних пережитків (Київ, 1965 р.) і з питань атеїстичної пропаганди серед віруючих сектантів (Чернівці, 1965 р.), свободи совісті (Луганськ, 1967 р.).

Республіканські науково-теоретичні конференції та семінари з питань атеїзму ще раз підтвердили, що істотними рисами науково-атеїстичної пропаганди повинні бути її тісний зв'язок з практикою комуністичного будівництва, наступальність і войовничість, партійність і пристрастність, наукова переконливість, конкретність, масовість, знання сучасної релігійної ідеології та релігійних вірувань, врахування індивідуальних особливостей віруючого.

Виходячи з вказівки В. І. Леніна: «...Масам необхідно дати найрізноманітніший матеріал з атеїстичної пропаганди, знайомити їх з фактами з найрізніших галузей життя, підійти до них і так і сяк для того, щоб їх зацікавити, пробудити їх від релігійного сну, розворушити їх з найрізніших сторін, найрізнішими способами і т. п.»¹, атеїсти України систематично працюють над формами й методами науково-атеїстичної пропаганди. Так, створені Будинки атеїста (в Одесі, Києві, Чернівцях), радіолекторії з питань атеїзму, впроваджуються нові форми комуністичного побуту, «тижні» атеїста, пересувні планетарії, ради молодих атеїстів при райкомах ЛКСМУ, пересувні клуби атеїста, антирелігійні музеї в Будинках культури тощо².

Розробці нових форм атеїстичної роботи сприяло розгортання конкретно-соціологічних досліджень релігії. Найбільше в цьому напрямку зробила кафедра історії і теорії атеїзму Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та відділ атеїзму інституту філософії АН УРСР, які провели спільні експедиції в Закарпатську та Івано-Франківську області для вивчення характеру сучасних релігійних пережитків. На матеріалах експедицій були розроблені науково-методологічні рекомендації, які можуть бути використані в практичній роботі атеїстів³.

Дослідження причин і умов існування релігійних пережитків — одне з найскладніших в теорії наукового атеїзму, хоч деякі пропагандисти пояснюють його дуже просто — відставанням свідомості від буття. Розібратися в усіх причинах, які живлять і підтримують релігійні передсуди, — почесне завдання українських атеїстів. У монографії А. Єрише-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 195.

² Див.: За войовничий атеїзм; О. М. Швидяк. Партійні організації України в боротьбі за дівість науково-атеїстичної пропаганди в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС.— «Український історичний журнал», 1963, № 6; Доходити до серця кожного віруючого, К., 1963; Свята праці і достатку, К., 1963; З відкритим серцем, К., 1966.

³ Див.: В. К. Танчер, Е. К. Дулуман. Опыт конкретного исследования характера религиозных представлений.— «Вопросы философии», 1964, № 10.

ва, Р. Приходька, О. Овпценка «Релігійні пережитки та їх подолання» (1963 р.) цей процес простежується на великому фактичному матеріалі. Досягнення в подоланні релігійних пережитків в Радянському Союзі, і в Українській республіці зокрема, повністю спростовують богословські твердження про вічність релігії, викривають антинаукові «теорії» українських буржуазних націоналістів про релігійність української нації, які є особливі ідеалістичні риси у світогляді українського народу. Автори монографії пояснюють причини і умови, в силу яких в країні ще зберігаються релігійні пережитки; показують шляхи їх повного й остаточного подолання; підкреслюють, що ліквідація релігійних забобів і передсудів є об'єктивною закономірністю розвитку нашого суспільства.

Найважливішою запорукою викорінення залишків релігійної ідеології є партійне керівництво науково-атеїстичною пропагандою. Комуністична партія, піклуючись про виховання в усіх радянських людей наукового, матеріалістичного світогляду, вважає ідейну боротьбу проти релігії невід'ємною складовою частиною своєї пропаганди, всієї ідеологічної роботи. Наукові основи політики Комуністичної партії щодо релігії і церкви висвітлювались у багатьох працях¹.

Успіхи атеїстичної пропаганди в країні, відхід від релігійного дурману значної частини віруючих викликав занепокоєння в колах церковників. Останнім часом вони прагнуть перебудувати свою діяльність, пристосуватись до сучасних умов життя, модернізувати свою ідеологію і богослужбову практику. В колективній праці «Релігійне пристосовництво та атеїстичне виховання» (1965 р.), яку підготував відділ атеїзму Інституту філософії АН УРСР, висвітлюються найбільш актуальні питання релігійного пристосовництва. В книзі розглядаються основні напрямки модернізації релігійної ідеології — намагання ототожнити комуністичні і християнські ідеали, богословська спекуляція на елементах загальнолюдської моралі, пристосовництво в галузі науки. Книга викриває ідеологічне і тактичне пристосовництво духовенства до радянської дійсності; використовує позитивний досвід атеїстичної пропаганди на Україні, показує роль об'єктивних і суб'єктивних факторів у формуванні науково-матеріалістичного світогляду трудящих мас. Значна частина книги написана на основі конкретно-соціологічних досліджень.

Одним з відображень кризи сучасної релігійної ідеології є релігійне пристосовництво до науки. Бурхливий прогрес людських знань, успішний розвиток науки, в тому числі української, зривають покрови тасмниць з невідомого, розвінчують різні біблейські легенди та догми.

¹ Див.: М. Пастух. Ставлення КПРС до релігії і атеїстичне виховання, К., 1962; А. О. Єришев. Могутня зброя атеїста, К., 1963; О. Гаврилюк. Про атеїстичне виховання трудящих, К., 1964; Б. О. Лобовик. Атеїзм — важлива риса наукового світогляду. — «Комуніст України», 1964, № 3; тощо.

В зв'язку з цим богослови змінюють тактику, намагаються примирити науку і релігію, затушувати абсолютну протилежність між ними.

У видавництвах республіки вийшло чимало праць, які викривають старі концепції двоїстості істини, тенденції релігійного пристосування до науки, висвітлюють атеїстичні погляди природознавців¹.

Важливе місце у боротьбі проти релігійної ідеології належить критиці релігійної моралі. Тим більше, що останнім часом у зв'язку з успіхами науки богослови у своїй пропаганді звертають основну увагу не на світоглядні питання релігії, а на її моральний бік. У працях В. Г. Сарбея, В. Г. Антоненка, Л. Т. Ситенко² та ін. розкривається реакційна суть етичних повчань церковників, протилежність і несумісність комуністичної моралі і моралі релігійної.

Проблема походження релігії розроблялась В. К. Танчером, В. Г. Антоненком, Б. О. Лобовиком. У книжці Б. О. Лобовика «Про походження релігії» (1961 р.) та «Причини виникнення релігійних вірувань» (1962 р.) критикуються богословські теорії, які захищають догмат про вічність релігії, розглядаються релігійні вірування первісної людини, гносеологічні та соціальні корені релігії. На основі значного фактичного матеріалу з історії матеріальної психології, палеантропології критикується анімістична теорія Г. Спенсера і Е. Тейлора, теорія преанімізму Р. Маретта, Д. Кінга, К. Прейса, концепції прамонотеїзму В. Шмідта. За Б. О. Лобовиком, найдавніші релігійні вірування зародились у пізнього неандертальця, а магія є одним з видів релігійних уявлень, а не формою первісної релігії, як розглядає її більшість дослідників.

Критичний аналіз сучасного сектантства подається в працях А. О. Єришева, В. Г. Сарбея, Ф. Гаркавенка та ін.³ Українські атеїсти розкривають реакційну суть віроучення сучасних сект євангельських християн-баптистів, істинно-православних християн, п'ятидесятників, єговістів та ін. У лекціях, газетних та журнальних статтях, брошурах

¹ Див.: Д. Остриянин. Боротьба І. І. Мечникова проти філософського ідеалізму та релігії, К., 1951; В. І. Прокоф'єв. Великі російські вчені-природознавці у боротьбі з ідеалізмом і релігією, К., 1953; М. А. Парнюк. Наука і релігія об общественной жизни, М., 1959; Ю. Н. Змеев. Наука и религия о Вселенной, К., 1964; А. Гридюк. На перешкоді прогресу, К., 1965; К. М. Леутський. Біологічна наука проти релігії, К., 1965; Л. М. Насущний. Кібернетика і теологія, К., 1965; К. П. Кіндрат. Психологія і релігія, К., 1966.

² Див.: В. Г. Сарбей. Мораль і релігія, К., 1959; В. Г. Антоненко. Соціалістичний гуманізм і християнська любов до ближнього, К., 1961; Л. Т. Ситенко. Мораль і релігія, К., 1963.

³ Див.: М. Бойчук. Хто такі єговісти, К., 1957; Я. Веров. Про секти і сектантів, Ужгород, 1959; А. Єришев. Религиозное сектанство и его сущность, К., 1959; його ж. Євангельские христиане-баптисты, их идеология и мораль, К., 1961; Ф. Гаркавенко. Сектанты, их вера и дела, К., 1960; В. Г. Сарбей. Облудність сектантського богослов'я, К., 1963.

викриваються моральні повчання сектантів, прагнення сектантських проповідників поєднати сектантство з комунізмом.

У видавництвах України друкуються спогади і розповіді колишніх віруючих¹.

У післявоєнний час в республіці написано чимало праць про реакційну діяльність католицизму і Ватикану на Україні. Дворянсько-монархічні, буржуазно-націоналістичні історики, богослови з «Журнала московської патрархії» перекручують справжню роль католицької церкви, яка завжди виступала запеклим ворогом науки, культури, суспільного прогресу. У книзі Л. Кизи і М. Коваленка «Віковічна боротьба українського народу» (1959 р.), збірці «Під чорними крилами Ватикану» (1955 р.), книжці Ф. Полкунова «Ватикан — заклятий ворог українського народу» (1954 р.) та ін. показано, як протягом віків папська курія намагалась духовно поневолити український народ, повернути його на католицизм. Викривається злочинна антинародна діяльність Ватикану та його агентури, зокрема українських буржуазних націоналістів, проти першої в світі країни Рад.

Вірною служницею Ватикану була уніатська церква. В працях Д. А. Похилевича² та П. К. Загайка³ говориться про Брестську церковну унію, зрадницьку діяльність православного духовенства, боротьбу прогресивних сил українського і білоруського народів проти соціального і національного гніту, релігійних утисків з боку панівних класів.

Викриваючи мовою фактів і архівних джерел фальсифікаторів з греко-католицького, буржуазно-націоналістичного, ватиканського таборів, вчені підготували збірки документів і матеріалів про реакційну діяльність католицької церкви на Україні⁴.

Значний внесок в розробку атеїстичної спадщини українських та російських революціонерів-демократів зробили філософи України. Світогляд українських революційних демократів властиві непримиренна боротьба проти українського буржуазного націоналізму, глибока віра в революційні сили народу, матеріалізм, реалістична естетика і войовничий атеїзм. У працях І. Д. Назаренка, І. П. Головахи, М. І. Новикова, А. С. Брагінця, М. М. Олексюка, В. Ю. Євдокименка та ін.⁵ висвітлю-

¹ Див.: Є. Дулуман. Чому я перестав вірити в бога, К., 1957; Ю. Мересій. За брамою монастиря, Ужгород, 1959; З тьм до світла, К., 1959.

² Див.: Д. А. Похилевич. Згубна роль церковної унії в історії українського народу, К., 1958.

³ Див.: П. К. Загайко. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії, К., 1957.

⁴ Див.: Таємне стає явним, Ужгород, 1961; Правда про унію, Львів, 1965.

⁵ Див.: І. Д. Назаренко. Обществено-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко, М., 1961; І. П. Головаха. Атеїзм українських революційних демократів, К., 1956; А. С. Брагинець. Іван Франко — видатний атеїст-просвітник, Львів, 1956; М. Новиков. Атеїзм руских революціонних

ються атеїстичні погляди Т. Шевченка, І. Фрапка, Л. Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського, С. Тудора, російських революційних демократів. Авторі розвінчують брехливі твердження клерикалів і українських буржуазних націоналістів, які перекручують атеїстичні погляди пристрасних борців проти релігії і обскурантизму. Так, в «Православному віснику» (1961) Т. Г. Шевченко зображений прихильником православ'я, зразковим сином церкви, який боровся тільки проти унії і католицизму.

Про атеїстичні погляди українських революціонерів написано багато, але в деяких працях помилково стверджується, що вони розуміли соціальні корені релігії, шляхи подолання релігійних вірувань. Серед атеїстів ще немає єдиної думки щодо місця, яке повинен займати атеїзм революційних демократів серед інших форм розвитку атеїзму. В одних працях його розглядають як атеїзм буржуазних просвітителів, в інших — він займає проміжне місце між атеїзмом буржуазним і марксистським.

Українські атеїсти викривають реакційність релігійних догматів, християнські погляди на особу, спілкування клерикалів з мілітаристами (Є. Дулуман, Ю. С. Охріменко, В. Г. Сарбей, А. А. Аветисян), реакційну суть «Соціального християнства» (М. Д. Коротков). Зроблені перші кроки в розробці історії релігії і атеїзму Стародавнього світу (А. А. Аветисян), історії атеїстичної думки на Україні¹.

Про ленінську атеїстичну спадщину, яка має винятково важливе значення для розвитку атеїстичної думки, йдеться в працях Ф. Олещука, О. Т. Корольова, В. К. Танчера².

Історія марксистсько-ленінського атеїзму на Україні за роки Радянської влади озброює атеїстів республіки цінним досвідом боротьби проти сучасної релігії. Вона переконливо вчить, що успішно проводити боротьбу проти релігійного дурману можна, тільки поєднуючи теорію з практикою атеїстичної пропаганди, на основі безсмертних ідей марксизму-ленінізму.

демократов, К., 1955; М. Олексюк. Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора, Львів, 1962; М. О. Челах. Борці проти темряви, К., 1964; В. Е. Евдокименко. Т. Г. Шевченко — наш сучасник. — «Вопросы философии», 1964, № 4; Атеїзм українських революційних демократів (упорядкував В. Евдокименко), К., 1962.

¹ Див.: Нарис історії філософії на Україні, розд. VI.

² Див.: Ф. Олещук. Ленін і науково-атеїстична пропаганда, К., 1965; О. Т. Корольов. Ленінські заповіді атеїстам, К., 1964; М. Шахнович. Ленін великий майстер пропаганди атеїзму. — «Войовничий атеїст», 1962, № 4; В. К. Танчер. Дальша розробка В. І. Леніним теоретичного обґрунтування пролетарського атеїзму в боротьбі з суб'єктивним ідеалізмом махістів. — У кн.: Питання атеїзму, К., 1962.

Х. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКИХ УСТАНОВ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД 1920—1966 рр.

Розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні відбувався в складних історичних умовах, в гострій боротьбі проти реакційної буржуазної і буржуазно-націоналістичної філософії. Нові філософські кадри подолали буржуазно-націоналістичну спадщину у філософії і разом з партією затвердили нешодільне панування єдиної наукової марксистсько-ленінської філософії. Історія наукових філософських установ на Україні пов'язана з ходом громадянської війни, відбудовою народного господарства, загальним рухом будівництва соціалізму, культурною революцією, проведенням ленінської національної політики, з боротьбою Комуністичної партії України з ворожими течіями і теоріями.

Розвиток філософської думки на Україні відбувався під безпосереднім керівництвом Комуністичної партії. ЦК КП(б) України, партійні організації (як центральні, так і місцеві) і особисто секретарі ЦК Комуністичної партії України приділяли винятково велику увагу роботі філософських установ і кафедр вищих наукових закладів. «Розвиток марксистської теоретичної думки, — говорив С. В. Косіор, — є необхідною умовою правильного вирішення ряду найважливіших проблем соціалістичного будівництва»¹.

У період відбудови народного господарства на Україні в галузі філософії головну увагу було звернуто на висування і підготовку нових філософських кадрів з робітників, селян та інтелігенції. Проблема створення нових кадрів, радянської технічної інтелігенції особливо гостро була поставлена партією після розкриття в Шахтинському та інших районах Донбасу ворожих організації, що склались з старих негативно настроєних спеціалістів. Створення нових технічних кадрів, необхідність озброєння їх марксистсько-ленінською теорією постійно вимагало і підготовки висококваліфікованих філософських кадрів.

У період, коли на Україні лише створювалися філософські установи, в Москві вже розгортали науково-дослідну роботу в галузі марксистської теорії такі установи: Соціалістическая (пізніше — Комуністическая) академія (1918 р.), Інститут Маркса-Енгельса (1920 р.), Інститут «Красной професуры» (1921 р.), Комуністический универси-

¹ Архів Інституту історії партії, ф. I, од. зб. 325, арк. 68.

тет імени Свердлова, Російська асоціація науково-дослідницьких інститутів суспільних наук (РАНИОН), організації Общества воінствующих матеріалістів-діалектиків. Крім того, почав виходити філософський і суспільно-економічний журнал «Под знаменем марксизма» (1922 р.). У своїй діяльності журнал керувався програмною статтею В. І. Леніна «О значении воінствующего матеріалізма». Питання марксистської теорії, і в тому числі філософії, висвітлювались в журналах «Большевик», «Коммунистический интернаціонал» і «Вестник Социалистической (потім — Коммунистической) академії». На початку 20-х років за особистою вказівкою В. І. Леніна до філософської роботи були залучені видатні вчені, спеціалісти в галузі філософії — А. М. Деборін та Л. І. Аксельрод (Ортодокс).

Видатним явищем на філософському фронті країни був вихід у світ другого видання книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіриокритицизм» (1920 р.). Книга Леніна завдала нищівного удару по ідеалістичних, махістських та ревізійоністських теоріях. До праці В. І. Леніна була додана стаття В. І. Невського «Діалектичний матеріалізм і філософія мертвої реакції». Богданов та його прихильники, писав Невський, належать до числа людей, які намагаються запевнити пролетаріат, що філософія мертвої і розтлінної реакції є останнє слово науки. «Найновіші» погляди Богданова такі самі ідеалістичні, як і в період створення ним горезвісної системи емпіріомонізму¹.

Ця геніальна праця В. І. Леніна допомогла молодим філософам України в боротьбі проти реакційних теорій З. Трубецького, С. Булгакова, П. Струве, С. Л. Франка, В. Зеньковського, Д. Чижевського, Н. А. Бердяєва, Н. О. Лоського, Г. Шпета, Н. Устрялова, Г. Челпанова, В. Соловйова та ін.

Особливу роль у розвитку марксистсько-ленінської філософії відіграли видатні діячі партії і радянської держави: Г. І. Петровський, С. В. Косіор, П. П. Постішев, М. М. Попов, М. О. Скрипник, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, В. Л. Чубар, Д. З. Мануїльський, П. П. Любченко, І. Е. Якір. М. О. Скрипник, В. П. Затонський та О. Г. Шліхтер були видатними вченими Української Академії наук і брали безпосередню участь у роботі науково-дослідницьких філософських установ і кафедр у вищих навчальних закладах.

* * *

Політика партії в галузі марксистсько-ленінської філософії здійснювалась через спеціально створені філософські установи, кафедри при вищих навчальних закладах і добровільні громадські організації. Восени

¹ Цит. за кн.: Марксистско-ленінська філософія і соціологія в СРСР і в європейських соціалістических країнах, М., 1965, стор. 101.

1921 р. в Харкові створюється науково-дослідна кафедра марксизму і марксознавства, перший склад якої був обраний професурою Харківського інституту народного господарства і Харківського інституту народної освіти і схвалений колегією Укрголовпрофосвіти.

Кафедра марксизму і марксознавства була підпорядкована науковому комітету Укрголовпрофосвіти Наркомосвіти і офіційно існувала до листопада 1922 р., а фактично продовжувала роботу до березня 1923 р. При кафедрі марксизму і марксознавства існувала філософсько-соціологічна секція як перша філософська установа на Україні. Фактичним керівником цієї секції був С. Ю. Семковський¹. Офіційним керівником секції був затверджений проф. В. С. Рожицин.

Для загального керівництва роботою кафедри марксизму було обрано бюро в складі: С. Ю. Семковського, В. С. Рожицина, О. П. Машкіна, З. І. Лузіної. Кафедра повинна була вести науково-дослідну роботу, готувати нові марксистські кадри для наукової і педагогічної діяльності і сприяти науковій роботі Укрголовпрофосвіти. Кафедра марксизму працювала в тісному контакті з кафедрами комвуза ім. Артема.

Самий факт організації кафедри марксизму в 1921 р., коли Радянська Україна тільки-но приступила до відбудови народного господарства, мав винятково велике політичне і наукове значення. Кафедра вела велику роботу по пропаганді марксизму і особливо — марксистської філософії. Інтерес до філософії з боку студентства тоді був великий. Ось що пише щодо цього Семковський: «Згадуються перші роки після закінчення громадянської війни на Україні. Багатотисячні маси пролетарського студентства в тому ж Харкові жадібно прямували в аудиторії слухати лекції з філософії. З слухачів тих перших років революції багато вже стало науковими співробітниками, професорами»².

Члени кафедри марксизму і марксознавства працювали над такими темами: «Діалектичний матеріалізм як філософська система» (С. Ю. Семковський), «Марксистська критика релігії» (В. С. Рожицин), «Проблеми права в світлі марксизму» (М. Л. Астерман), «Елементи економічної теорії й утопісти» (М. Е. Левіт), «Національна проблема» (С. Ю. Семковський), «Основи марксистської літературної критики» (О. П. Машкін), «Держава і диктатура у вченні марксизму» (С. Ю. Семковський) та ін.

На засіданнях філософсько-соціологічної секції обговорювалися наукові праці про походження держави, марксистські принципи естетики, походження мистецтва. Колективом кафедри була написана книга «Па-

¹ С. Ю. Семковський здійснював у той період велику організаційну роботу. Він займав посаду голови наукового комітету Укрголовпрофосвіти і керівника кафедри історії європейської культури при Харківському інституті народного господарства.

² С. Ю. Семковський. Из истории университетской философии.— «Фронт науки и техники», 1936, № 3, стор. 33.

м'яти Людвиг Фейєрбаха». Інтерес становить зміст цього збірника. С. Ю. Семковський написав три статті: «Апостол войовничого матеріалізму», «Матеріалізм Фейєрбаха в світлі сучасної науки» і «Фейєрбах. Нарис матеріалістичної філософії». В. С. Рожидин написав дві статті: «Л. Фейєрбах і християнство», «Історичне значення Фейєрбаха». Крім цього, до збірника ввійшли: стаття Г. Є. Лєвіна «Фейєрбах і Маркс» і стаття Г. О. Рокхіна «Фейєрбах і Маркс».

Велике значення мала «Марксистська хрестоматія» в двох томах (діалектичний та історичний матеріалізм) С. Ю. Семковського. Ця книга вже до 1929 р. витримала сім видань. Перший том марксистської хрестоматії був присвячений науковому соціалізму. Другий — питанням діалектичного матеріалізму.

Хрестоматія С. Ю. Семковського користувалася популярністю серед студентської молоді і партійного активу. В передмові до неї Семковський підкреслював: «Основний план побудови хрестоматії — не механічне нагромадження уривків, а органічне розгортання теорії на підставі властивої їм внутрішньої логіки таким чином, щоб теорія ця з повільним ступеневим переходом од простого до складного в той самий час виступила перед читачем не в популярно-вульгаризованому вигляді, а в усій красі й багатстві свого справжнього змісту... Центральне місце належить відідал, в яких розгортається зміст історичного матеріалізму, як марксистської соціології та діалектичного матеріалізму, як філософії марксизму»¹.

В момент становлення науково-дослідної роботи С. Ю. Семковський виступив із статтею, присвяченою завданням науково-дослідних кафедр². Головну увагу у цій статті він приділяє питанням єдності науки і практики. Практика, писав Семковський, є верховним критерієм наукового пізнання. Теорія пізнання марксизму не заперечує великого значення ідей і творчих сил пізнання в науці. Основою марксистської наукової методології, продовжує автор, є кардинальне положення діалектичного матеріалізму про співвідношення буття та мислення. І саме з цього основного положення марксизму випливають конкретні завдання наукового дослідження. Він підкреслює, що дослідження як принцип науки — це здолання пасивного споглядання, властивого схоластиці, а також активний процес між людиною, суспільством і природою. В цьому розумінні наука сама є однією з найважливіших продуктивних сил суспільної людини. Ця ідея розвивається С. Ю. Семковським і в доповіді «Марксизм як предмет викладання» на Всеукраїнській педагогічній конференції в Харкові (1922 р.). Особливу увагу С. Ю. Семковський акцентує на

¹ С. Ю. Семковський. Марксистська хрестоматія, т. I, кн. 1, К.—Х., 1924, стор. VII.

² Див.: «Наука и жизнь», 1922, № 1.

дійовій стороні марксизму: «Марксизм дає не тільки теоретичне узагальнення, а й практичний ідеал: боротьбу за вищий лад суспільства. За соціалізм»¹.

Велику увагу С. Ю. Семковський приділяє становленню єдності, зв'язку між природничими і суспільними науками. При цьому він підкреслює, що марксизм зрівняв безодню, яка існувала між природничими і суспільними науками.

Високу оцінку дістала праця С. Ю. Семковського «Марксизм як предмет викладання». Так, наприклад, в журналі «Печать і революція» (кн. 8, 1922) вказувалося, що книжка ця становить великий інтерес і що автор яскраво і дотечно доводить: вимоги наук і більше і повніше всього задовольняються саме марксизмом як методом і світоглядом.

Отже, С. Ю. Семковський, виходячи з основних принципів марксизму, накреслив конкретні завдання науково-дослідної роботи філософських установ і кафедр².

Філософська література, що вийшла за цей період, була присвячена головним чином історії виникнення марксистської філософії і критиці ідеалістичних концепцій. В роботах авторів, головним чином С. Семковського, багато уваги приділяється теоретичним попередникам марксизму, особливо Л. Фейербаху. Крім цього, С. Семковський в таких своїх працях, як «Що таке марксизм», «Марксистська хрестоматія» і «Конспект лекцій по історичному матеріалізму», в популярній формі висвітлює основні положення марксистської філософії — діалектичного та історичного матеріалізму.

Велику увагу кафедра марксизму приділяла науковій пропаганді марксистської філософії і випуску популярної літератури з основних проблем її. З цими завданнями спочатку кафедра марксизму цілком справлялась. Проте в її роботі відчувались й істотні недоліки, що виявлялось насамперед у недостатньому розвитку учбової роботи. Наукові установи, вищі учбові заклади, совпартшколи, робітфаки тощо відчували гостру потребу тоді в кваліфікованих наукових працівниках і викладачах. З цим завданням кафедра марксизму справитися не змогла. Проте як перша марксистська установа на Україні вона провела велику роботу для популяризації ідей марксизму. І в цьому її велика заслуга.

* * *

Кафедра марксизму і марксовзнавства підготувала ґрунт для створення наукового інституту марксизму-ленінізму як вищого теоретичного закладу на Україні. В листопаді 1922 р. спеціальною постановою оргбю-

¹ С. Ю. Семковський. Етюди по філософії марксизма, стор. 142.

² Див.: С. Ю. Семковський. Сборник статей по историческому материализму, Катеринослав — Харків, 1922; Конспект лекцій по историческому материализму, 1925; Что такое марксизм, 1925.

ро ЦК КП(б)У кафедра марксизму і марксознавства була реорганізована в Інститут марксизму¹. Інститут був підпорядкований науковому комітету Укрголовпрофосвіти². Інститут складався з трьох відділів — економічного, історичного та філософсько-соціологічного. Певний час директором був Г. О. Рокхін, після нього в 1927—1928 рр. — М. М. Попов, тимчасово виконував обов'язки директора М. О. Скрипник, першим заступником був А. О. Камишан, другим — С. Д. Серeda. Члени Президії: М. І. Яворський (голова історичного відділу), Д. Б. Наумов (голова економічного відділу), Г. О. Рокхін (заступник голови економічного відділу), С. А. Губерман (заступник голови економічного відділу), С. Ю. Семковський (голова філософсько-соціологічного відділу), В. О. Юринець (заступник голови філософсько-соціологічного відділу), М. І. Свідзінський (заступник підготовчого відділу), О. М. Лозовий (учений секретар кафедри національних питань), М. Г. Кузняк (директор бібліотеки), Т. Г. Білаш (голова аспірантури), П. Г. Канцелярський (секретар парторганізації), Ф. Н. Одинцов (учений секретар).

Інститут марксизму повинен був організувати науково-дослідну роботу, спрямовану на розробку і поглиблення наукової теорії марксизму, на дослідження життя, діяльності і літературної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса, а також займатися підготовкою молодих науковців і викладачів для робітфаків, технікумів, губпартшкіл і вузів.

Філософсько-соціологічне відділення складалося з двох кафедр — філософії і соціології. Керівним органом філософсько-соціологічного відділення була затверджена Президія в складі: С. Ю. Семковського (голова), Р. С. Левика, В. О. Юринця (заступник голови), В. І. Берковича, Я. С. Блудова, Н. В. Білярчика, О. А. Бервицького, Є. О. Фінкельштейна, С. Г. Генеса, Ф. І. Беляєва, Г. Ф. Овчарова, Ю. Н. Мазуренка. Керівником кафедри філософії був С. Ю. Семковський. В складі кафедри були: дійсний член кафедри В. О. Юринець, члени-кореспонденти кафедри В. Ф. Асмус, Р. С. Левик і Я. С. Розанов та наукові співробітники кафедри — Я. Г. Білик, З. І. Лузіна і В. І. Чучмарьов.

При кафедрі філософії була затверджена комісія по науковій методології. До роботи в цій комісії були залучені відомі вчені-природознавці. Комісія наукової методології була представлена такими галузями науки: — рефлексологією — І. П. Соколинський, В. П. Протопопов; біологією — Д. К. Третьяков, О. А. Коршиков, В. Л. Рижков, Є. О. Фінкельштейн; біохімією — О. В. Палладін; астрономією — Г. П. Герасимов; хімією — Л. В. Пісаржевський; фізикою — О. Г. Гольдман, О. А. Слуцький; математикою — С. Н. Бернштейн, Д. М. Синцов, Д. О. Граве. Самий факт

¹ Спочатку інститут називався Інститут марксизму, а з 1927 р. — Інститут марксизму-ленінізму.

² Головою наукового комітету був С. Ю. Семковський.

створення при кафедрі філософії такої авторитетної комісії з наукової методології мав величезне значення для застосування діалектичного методу до конкретних наук.

Керівником кафедри соціології був затверджений В. О. Юрипець, до складу цієї кафедри входили¹: С. Ю. Семковський, Т. К. Степовий, Ю. П. Мазуренко, А. А. Хвиля та П. І. Демчук. При кафедрі соціології працювали дві комісії — одна з історичного матеріалізму, членами якої були С. Гонікман, М. І. Перлін, В. С. Бойко, В. І. Беркович, П. І. Демчук; друга — з соціології релігії, членами якої були С. Д. Середа та Д. Л. Іпатюк. В Українській Академії наук з 1921 р. існував спеціальний соціально-економічний відділ, де спочатку були дві кафедри філософії — історії філософії і права та соціології. Кафедрі історії філософії і права очолював академік О. М. Гіляров, кафедрі соціології — проф. С. Ю. Семковський. Згодом, на початку 30-х років, замість кафедр організовується філософська комісія. До її складу ввійшли: академіки О. М. Гіляров, С. Ю. Семковський, В. О. Юрипець, М. О. Скрипник; професори А. А. Річицький, Я. С. Розанов, Т. К. Степовий, Я. С. Блудов, Р. С. Левик, П. І. Демчук, О. П. Загорулько та ін. Головна мета філософської комісії полягала в розробці філософських питань природознавства, в застосуванні матеріалістичної діалектики до конкретних наук. У 1931 р. затверджується широкий тематичний план роботи цієї комісії, який включав проблеми з діалектичного матеріалізму, філософських питань природознавства, критики буржуазної філософії, історії філософії на Україні.

Крім того, був розроблений тематичний план соціологічної комісії, який передбачав видання творів класиків філософії (Фейєрбаха, Гегеля, Лукреція, Гассенді, Канта та ін.), а також план комісії з національного питання.

Філософська комісія соціально-економічного відділу Української Академії наук працювала спільно з філософськими установами України. Майже всі працівники комісії співробітничали в Інституті марксизму-ленінізму, а потім у ВУАМЛІІНі.

На початку 1950 р. при Президії АН УРСР була створена кафедра філософії. Спочатку керівником кафедри був М. Е. Омеляновський, потім М. Е. Овандер, з 1956 р. — І. П. Головаха. Нинішній склад кафедри: доктор філософських наук проф. В. І. Колодязний, доценти І. П. Головаха, М. О. Парнюк, В. Ф. Беспальчий, А. М. Петрусенко, І. Підгрушний. Кафедра в основному здійснює всю навчальну роботу з філософії (лекції, семінари, екзамені аспірантів і молодших наукових співробітників Академії наук). Крім навчальної, кафедра веде велику науково-дослідну роботу.

¹ За відомостями на 1927 р.

Науково-дослідна робота філософсько-соціологічного відділу проводилась в галузі діалектичного матеріалізму, марксистської історії філософії, марксистської соціології і методології природознавства. Більшість філософських статей друкувалась в журналах «Прапор марксизму», «Більшовик України» і «Червоний шлях». Членами редакційної колегії журналу «Більшовик України» були відомі філософи України: М. О. Скрипник, Є. Ф. Гірчак, В. О. Юринець, А. А. Річицький. Журнал «Прапор марксизму» був органом Українського інституту марксизму-ленінізму. В журналі висвітлювались питання філософії, соціології, економіки, історії і національної політики. Журнал почав виходити в світ з початку 1927 р. В редакційну колегію входили: М. М. Попов, Г. О. Рохин, М. О. Скрипник, В. О. Юринець, Я. Г. Білик та ін. Головним редактором був М. О. Скрипник, відповідальним секретарем — Я. Г. Білик.

Філософсько-соціологічний відділ у 1925—1926 рр. працював над розробкою таких питань: з діалектичного матеріалізму — діалектичний матеріалізм і теорія відносності; основні проблеми «Діалектики природи» Енгельса в світлі сучасної наукової методології; основні елементи діалектики Гегеля і її значення для діалектичного матеріалізму; діалектичний і історичний матеріалізм; з історичного матеріалізму — критика соціології Грушевського; природа і суспільство; теорія базису і надбудови; категорія продуктивних сил і виробничих відносин; класи і класова боротьба.

Плідно працював в цей час член відділу В. О. Юринець¹.

Великою подією на філософському фронті не тільки України, а й всього Радянського Союзу був вихід у світ книги С. Ю. Семковського «Диалектический материализм и принцип относительности»². Це перша марксистська робота по теорії відносності. В ній дістали висвітлення такі проблеми: принцип відносності, абсолютний мир; теорія відносності і філософські школи; теорія відносності і закон причинності; відносний і абсолютний рух; Кант і Ейнштейн; теорія відносності і махізм; Гегель про простір і час; до суперечок про ефір; експериментальна перевірка теорії відносності; підсумки дискусії. С. Ю. Семковський показує, як теорія відносності зробила корінний переворот у традиційних уявленнях про простір і час. Цей переворот, говорить автор, полягає насамперед у тому, що теорія відносності вперше довела, що структура простору і біг часу є не незмінно однорідними, а змінюються залежно від поля тяжін-

¹ Див.: В. О. Юринець. Писудчина в освітленні західно-української преси.— «Більшовик України», 1926, № 1; його ж. Громадсько-політичний і літературно-науковий місячник.— «Червоний шлях», 1926, № 2; його ж. Новий ідеологічний маніфест українського фашизму.— «Червоний шлях», 1926, № 3; Українська Жовтнева література в марксистському освітленні.— «Червоний шлях», 1926, № 4-5.

² Див.: С. Ю. Семковський. Диалектический материализм и принцип относительности, М.—Л., 1926.

ня. Сама структура простору визначається матеріальними масами і створеними ними полями тяжіння. Різноманітність у структурі простору і часу і пов'язана з ним різноманітність у результатах, що вимірюються, закономірно визначаються об'єктивною різноманітністю самих матеріальних мас. Теорія відносності, на думку С. Семковського, підтверджує діалектичне положення про нерозривну єдність простору і часу з матерією.

Заслугою С. Семковського є також і те, що він виступив з критикою механістичної інтерпретації А. К. Тімірязєвим теорії відносності Ейнштейна. Тімірязєв запевняв, що «теорія відносності Ейнштейна по своїй суті ідеалістична, що вона принципіально суперечить основним принципам матеріалізму і обов'язково повинна бути експериментально спростована... в ім'я спасіння матеріалізму, марксизму»¹.

Робота С. Ю. Семковського «Диалектический материализм и принцип относительности» дістала блискучу оцінку з боку академіка О. Д. Хвольсона. Він писав: «Я відразу зміг переконатися, що автор правильно викладає найскладніші питання і, що особливо мене вразило, знайомий з усіма роботами найостаннішого часу.

Враження було настільки сильне, що я наступного ж дня, під час лекції, гаряче рекомендував книжку С. Ю. Семковського моїм слухачам.

Трохи пізніше я детально вивчив усю книгу, причому перше враження не тільки виявилось правильним, а й ще більше поглиблювалось.

Великий подив викликає величезна начитаність автора, його знайомство з багатогранною теоретичною, дослідною та філософською літературою з теорії відносності і найостаннішими роботами по перевірці завбачення цієї теорії.

Величезна ерудиція, чудова начитаність, правильне розуміння»².

Висока оцінка роботи С. Ю. Семковського дана їй академіком О. Ю. Шмідтом. Виступаючи на другій Всесоюзній конференції науково-дослідних установ у Москві, О. Ю. Шмідт піддав різкій критиці механістичну концепцію про теорію відносності і підтвердив оцінку, дану О. Д. Хвольсоном про роботу С. Ю. Семковського: «...Наші механісти цілком заперечують не тільки теорію Ейнштейна, а й ту суперечність, яка лежить в її основі. Вони ставили ставку на те, щоб спростувати дослідний бік її, що їм не вдалося. Вони не бачили того розвитку фізики, яке тут виявляється. І далекі були, звичайно, від того, щоб зрозуміти такі об'єднання, як об'єднання простору і часу».

Слід сказати, що у нас в СРСР теорії відносності не пощастило: з одного боку, все-таки авторитет Тімірязєва був великим, а з другого — ми перебували під гіпноізуючим впливом тих ідеалістичних висновків,

¹ Задачи марксистов в области естествознания, вып. II, М., 1930.

² «Записки 1-го отделения Украинской Академии наук», кн. IX, 1926.

які робились на Заході з теорії відносності і які стали причиною величезної популярності її серед обивателів усього світу.

Був час, коли у нас склалась ситуація, за якої ми до теорії відносності поставились підозріло, і не було хоробрості вказати на матеріалістичне зерно її. Лише деякі товариші стали на цей шлях.

Найбільш цікавою щодо цього (і однією з перших) була книга С. Семковського¹.

Крім Інституту марксизму-ленінізму, одним з керівників якого був С. Ю. Семковський, філософські установи існували і в інших великих обласних центрах України. У Києві з 1924 р. працював так званий міжвузівський семінар, який об'єднував марксистські кафедри Києва. Міжвузівський семінар проводив конференції з актуальних проблем філософії для викладачів вузів Києва. Він мав спеціальне Положення, затверджене Президією наукового комітету Укрголовпрофосвіти. Особливої уваги заслуговує Київська науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму, створена в 1926 р. Вона існувала при Всеукраїнській Академії наук. За висловом Р. С. Левика, кафедра існувала «при тій академії, з якою нам (членам кафедри.— Авт.) доводилося ідеологічно боротися, отже, дійсно, це «при» — досить діалектичне». Основними завданнями кафедри було наукове дослідження актуальних проблем марксизму-ленінізму, підготовка науково-викладацьких кадрів і пропаганда марксизму-ленінізму. До складу кафедри входили три секції: філософсько-соціологічна, економічна і історична. Головою кафедри було затверджено Р. С. Левика, який до цього займав посаду завідуючого агітпропу Київського Обкому КП України, був добре обізнаний з питань філософії. Його заступник — проф. Я. С. Розанов. Всього в складі Київської кафедри було 6 дійсних членів, 18 наукових працівників і 40 аспірантів. Керівництво філософсько-соціологічною секцією було покладено на проф. С. Ю. Семковського².

Дійсними членами філософсько-соціологічної секції в 1926 р. були В. Ф. Асмус і Я. С. Розанов, науковими співробітниками — М. І. Перлін, О. П. Загорулько, М. А. Нирчук, Л. М. Левитський, І. І. Брона і Л. Я. Штрум; аспірантами — Ф. А. Гофман, Т. М. Горнштейн і І. А. Вайсберг. При філософсько-соціологічній секції існував спеціальний кабінет наукової бібліотеки. Керівником цього кабінету був Я. С. Розанов.

Для розробок окремих проблем при секції існувала комісія по вивченню національних питань (керівник С. Ю. Семковський) та комісія по методології природничих наук (керівник С. Ю. Семковський, заступник Л. М. Левитський). Ця остання відіграла дуже важливу роль, в її роботі брали активну участь видатні вчені: академіки В. А. Плотні-

¹ Див.: Задачі марксистов в області естествознания, вип. II, 1930, стор. 13.

² Основна робота С. Ю. Семковського була в Харкові, в Інституті марксизму-ленінізму.

ков, А. В. Фомін, Д. О. Граве, О. В. Палладін, професор О. Г. Гольдман та ін. Були ще комісії — по методології історичного матеріалізму; по соціології права (керівник Я. С. Розанов); по соціології мистецтва (керівник В. О. Юринець, заступник І. І. Вропа); по методології історії техніки (керівник М. А. Гінабург, заступник С. Г. Лавров); по атеїзму (керівник — М. А. Нирчук). Крім цього, існувала ще методична комісія, яка займалась координацією наукової і методичної діяльності філософських кафедр вищих учбових закладів. При філософсько-соціологічній секції існувало також Товариство войовничих матеріалістів-діалектиків.

Велику участь в пропаганді марксистсько-ленінської філософії і в науковій роботі брали: кафедра філософії Київського політехнічного інституту (керівник кафедри проф. О. П. Загорулько, пізніше — проф. С. Г. Лавров), Інститут Народної освіти (керівник кафедри проф. В. Ф. Асмус), Київський Інститут народного господарства (керівник кафедри проф. Я. С. Розанов, пізніше — доцент Т. М. Горнштейн), Київський медичний інститут (керівник кафедри проф. М. А. Нирчук, пізніше — доц. В. В. Глухенко), Київський технологічний інститут цукрової промисловості (керівник кафедри проф. С. Г. Лавров, пізніше — проф. К. П. Ярошевський), Науково-дослідний інститут книгознавства (керівник кафедри доц. І. В. Очнівський) та ін.

Філософсько-соціологічна секція Київської кафедри марксизму-ленінізму за роки свого існування (1926—1930 рр.) опублікувала цікаві філософські роботи. С. Ю. Семковський працював над дослідженням ленінського етапу філософії, над проблемою взаємодії та причинності, випадковості та закономірності. В. Ф. Асмус почнав свою філософську діяльність у Києві. Він був одним із зачинателів наукових досліджень в галузі історії філософії і діалектичної логіки. Він розробляв історико-філософські проблеми: діалектика в античній філософії, Спіноза і філософія XVIII ст., Гусерль та його школа, діалектика свободи й необхідності, алогізм Вільяма Джемса. Особливу цінність являє книга «Диалектический материализм и логика» (1924 р.). Ця книга, написана понад сорок років тому, зберігає свою актуальність і в наш час.

О. П. Загорулько написав роботу про філософську еволюцію Карла Маркса¹. Незважаючи на окремі помилки, що містилися в цій роботі, в цілому вона була написана з марксистських позицій. М. Нирчук спеціалізувався в атеїстичних питаннях, він, зокрема, досліджував питання, як позначився механістичний матеріалізм на релігії. Р. С. Левик працював над співвідношенням експерименту і діалектики. С. Г. Лавров випустив учбовий посібник «Діалектичний матеріалізм»² (в 3-х випусках),

¹ Див.: О. П. Загорулько. Про філософську еволюцію Карла Маркса, Х.—К., 1930.

² Див.: С. Г. Лавров. Діалектичний матеріалізм, К., 1930.

книгу про філософсько-естетичний світогляд Михайла Коцюбинського, статті: «До соціології творчості М. М. Коцюбинського» та «Соціальна нерівність в творчості Коцюбинського», «Релігія і комунізм», «Фізика і діалектичний матеріалізм»; М. І. Перлін випустив перший учбовий посібник з історичного матеріалізму (1925 р.) і працював над питанням про межові об'єкти біологічних та соціальних наук, Ф. А. Гофман розробляв основні категорії матеріалістичної діалектики, І. А. Вайсберг працював над темою «Спінозизм і діалектичний матеріалізм». Філософськими питаннями фізики займався Л. Я. Штрум.

У 20-і — на початку 30-х років були опубліковані цікаві статті І. В. Очинського з історії філософії¹. Ф. А. Гофман написав глибоку статтю про Фейєрбаха, цікаві статті, присвячені методологічним проблемам². Слід також відзначити статті Б. М. Нижника³ та І. А. Вайсберга⁴. Питання теорії пізнання діалектичного матеріалізму висвітлювалися в статтях В. В. Глухенка⁵ та М. О. Мільгевського⁶.

З питань історичного матеріалізму були опубліковані в той самий період наукові статті В. В. Глухенка⁷, І. В. Очинського⁸, М. А. Нирчука⁹ та Р. С. Левика¹⁰.

Зазначений перелік праць і питань, над якими працювали співробітники кафедри марксизму-ленінізму при ВУАНі (Всеукраїнська Академія Наук) за чотири роки свого існування провела велику роботу по роз-

¹ Див.: І. В. Очинський. Різниця між натурфілософією Демокріта та Епікура.— «Прапор марксизму», 1929, № 4; його ж. Зародки матеріалізму і життя Г. С. Сковороди.— «Прапор марксизму», 1929, № 1; його ж. Релігійні погляди декабристів на Україні.— «Прапор марксизму», 1929, № 6.

² Див.: Ф. А. Гофман. Фейєрбах як філософський попередник Маркса.— «Прапор марксизму», 1929, № 6; його ж. Про деякі методологічні проблеми у викладанні філософії.— «Прапор марксизму», 1930, № 3; його ж. Маркс і Енгельс про філософію у своєму листуванні.— «Прапор марксизму», 1932, №№ 4, 5-6.

³ Див.: Б. М. Нижник. Плеханов та ідейні коріння ліквідаторства.— «Прапор марксизму», 1929, № 6.

⁴ Див.: І. А. Вайсберг. Філософія історії Гегеля.— «Прапор марксизму», 1930, №№ 2, 4; його ж. Ленін як діалектик.— «Прапор марксизму», 1929, № 3.

⁵ Див.: В. В. Глухенко. Теорія діалектики у Плеханова.— «Прапор марксизму», 1930, №№ 1, 2.

⁶ Див.: М. О. Мільгевський. До питання про закони формальної логіки.— «Прапор марксизму», 1930, № 3.

⁷ Див.: В. В. Глухенко. До питання про націю та її генезис.— «Прапор марксизму», 1929, № 4.

⁸ Див.: І. В. Очинський. Естетичний світогляд Івана Франка.— «Прапор марксизму», 1929, № 5; його ж. Проблема культури.— «Прапор марксизму», 1930, № 2.

⁹ Див.: М. А. Нирчук. Буржуазний та дрібнобуржуазний атеїзм.— «Прапор марксизму», 1929, № 5.

¹⁰ Р. С. Левик. Основи марксистсько-ленінської теорії пролетарської революції.— «Прапор марксизму», 1930, № 5-6.

робці і пропаганді марксистсько-ленінської філософії. Особливо значну роль в діяльності кафедри відігравав Я. С. Розанов¹.

Постановою Київського окружного від 5 жовтня 1930 р. кафедра марксизму при ВУАНі була реорганізована в Київський філіал інституту марксизму-ленінізму. Директором філіалу затвердили акад. О. М. Камшана, його заступником — проф. М. А. Нирчука. У 1931 р. в зв'язку з реорганізацією інституту марксизму-ленінізму в ВУАМЛІН (Всеукраїнська Асоціація марксо-ленінських науково-дослідних інститутів) київський філіал перетворився у філіал ВУАМЛІНу. В 1933 р. Київський філіал ВУАМЛІНу реорганізовується у філіал Науково-дослідного філософсько-історичного інституту і філіал економічного інституту.

* * *

У журналах «Прапор марксизму» та «Більшовик України» за період з 1927 по 1931 р. з проблем історії філософії діалектичного та історичного матеріалізму і діалектики природознавства було опубліковано понад 60 науково-дослідних статей². Величезне значення для розвитку філософії мав вихід у світ «Філософських зошитів» В. І. Леніна і фрагменту В. І. Леніна «До питання про діалектику». Ленінські філософські праці озброїли молодих українських філософів знанням законів та категорій матеріалістичної діалектики. Провідні українські філософи: С. Ю. Семковський, В. О. Юринець, С. Гонікман, Я. С. Блудов, В. І. Беркович, П. І. Демчук, Є. Ф. Гірчак, Т. К. Степовий, Ф. І. Беляєв³, О. П. Загорулько, Я. С. Розанов в центр всієї філософської науково-дослідної роботи поставили питання, пов'язані з розробкою ленінської філософської єдності. Крім наукових статей, в цей самий час було вида-

¹ Починаючи з 1926 р., з моменту організації київської кафедри марксизму-ленінізму, Я. С. Розанов був одним з найактивніших дійсних членів кафедри. Водночас він був ученим секретарем і завідуючим сектором історичного матеріалізму кафедри марксизму-ленінізму при ВУАНі. Пізніше Я. С. Розанов брав участь у роботі кафедри марксизму-ленінізму при Українському інституті марксизму-ленінізму (Харків) як член президії кафедри. Крім того, Я. С. Розанов був старшим науковим співробітником філософсько-соціологічної комісії при соціально-економічному відділі ВУАН.

² Авторів журнальних статей: М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, С. Ю. Семковський, В. О. Юринець, С. Гонікман, Я. С. Блудов, П. І. Демчук, Т. К. Степовий, Ф. І. Беляєв, О. О. Бєрвипцький, В. Ф. Асмус, В. І. Беркович, Н. В. Білярчик, І. І. Агол, Я. Г. Білик, В. М. Чучмарьов, О. З. Васильєва, Г. Єфименко, В. С. Бон, А. Річницький, Є. Ф. Гірчак, П. Ганін, О. П. Філіпов, Д. Нестеренко, З. І. Лузіна, Г. Е. Глезерман, А. Фогараші, І. А. Рохлін, О. О. Слудький, Є. О. Фішкельштейн, І. Я. Харашинський, І. М. Поляков, Т. М. Горнштейн.

³ Беляєв Федір Іванович, член КПРС з 1918 р., закінчив аспірантуру УІМЛя, більшовець-ленінець. Після закінчення УІМЛя працював секретарем Одеського обкому КПРС, потім — головним редактором Партвидаву (1932 р.), член редколегії журналу «Прапор марксизму-ленінізму».

но кілька брошур і підручників. Так, наприклад, в 1928—1929 рр. вийшов перший підручник з діалектичного та історичного матеріалізму В. С. Бойка і робоча книга (хрестоматія) з діалектичного матеріалізму Г. Єфименка¹.

Українські філософи проводили велику науково-дослідну роботу по викриттю як українського буржуазного націоналізму, так і великодержавного шовінізму. В зв'язку з цим було опубліковано багато статей². З критикою як місцевого націоналізму, так і великодержавного шовінізму виступали видатні державні і політичні діячі України — Г. І. Петровський, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, П. П. Постишев, П. П. Любченко.

В період 20-х — початок 30-х років філософські установи і кафедри вузів вели боротьбу в філософії на два фронти — проти механіцизму і формалізму групи Деборіна. Механістична ревізія марксизму була головною небезпекою в той час. Головна помилка механістів (І. І. Степанова-Скворцова, В. Н. Сараб'янова, А. І. Варьяша, Л. І. Аксельрод, А. К. Тімірязєва та ін.) полягала в тому, що вони не розуміли значення матеріалістичної діалектики як філософської науки і методу наукового пізнання в галузі природознавства.

Проти механістичної методології у другій половині 20-х років виступили А. М. Деборін, М. А. Карєв, Я. Є. Стен, І. К. Луппол та ін. А. Деборін та його учні правильно критикували позиції механістів.

Проте поряд з позитивними моментами в критиці механіцизму А. Деборін та його прихильники допускали відступи від матеріалістичної діалектики. Ці відступи полягали у відриві теорії від практики нашого соціалістичного будівництва, у зближенні матеріалістичної діалектики і ідеалістичної діалектики Гегеля. Головною помилкою А. Деборіна була недооцінка В. І. Леніна як філософа. У праці «Ленін как мыслитель» він помилково твердив, що «Ленін у філософії безумовно є учнем Плеханова... Плеханов, насамперед, — теоретик, Ленін же, насамперед, — практик, політик, вождь».

З критикою помилок А. М. Деборіна та його прихильників виступили В. В. Адоратський, В. П. Мілютін, Є. М. Ярославський, М. О. Скрип-

¹ Г. Єфименко — один з найстаріших українських філософів. У період з 1926—1936 рр. був викладачем філософії в Комуністичному університеті ім. Артема і в інституті журналістики. В 1932—1933 рр. — редактор філософського сектора Партвидачу ЦК КП(б)У. В Інституті марксизму-ленінізму керував аспірантськими семінарами. Зараз живе в Новосибірську, на пенсії.

² Див.: М. О. Скрипник. Шумський та хвилювизм. — «Більшовик України», 1927, № 2; його ж. З приводу економічної платформи націоналізму. — «Більшовик України», 1928, № 6; Є. Ф. Гірчак. Платформа українського націоналізму. — Там же; А. А. Річицький. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму. — «Більшовик України», 1927, № 9; В. О. Юрипець. Про націоналістичні ухили в компартії Західної України. — Там же.

ник¹, М. Б. Мітін, П. Ф. Юдін, М. Д. Каммарі, Ф. В. Константинов, В. Ф. Ральцевич, П. С. Черемних та ін.

Оцінку стану на філософському фронті було дано у відомій постанові ЦК ВКП(б) «Про журнал «Під прапором марксизму» (1931), де механіцизм було кваліфіковано як своєрідну спробу ревізії марксизму.

У постанові ЦК ВКП(б) від 25 січня 1931 р. «Про журнал «Під прапором марксизму» вказано, що журнал виходив з помилкової постанови, яка впливає з нерозуміння ленінського етапу як нової ступені в розвитку філософії марксизму, що група Деборіна, відриваючи філософію від політики, не проводила у всій своїй роботі партійності філософії і природознавства.

Українські філософи разом з філософами всього Радянського Союзу вели боротьбу з механіцизмом і формалістичним напрямком у філософії. За період з 1929 по 1933 р. українські філософи опублікували багато статей, присвячених повороту на філософському фронті України. В них дається розгорнута критика механістів і формалістів групи Деборіна. Проте поряд з правильними положеннями в статтях у розпалі полеміки допускалися помилки, перебільшення, наклеювання ярликів тощо. Причому в пошуках представників механіцизму і формалізму деякі автори розподіляли всіх філософів на декілька груп. Одна група — це механісти на чолі з С. Ю. Семковським, інша група — так звані меншовикуючі ідеалісти на чолі з В. О. Юринцем тощо.

14—18 січня 1931 р. у Харкові відбувалась республіканська філософська дискусія. В ній взяло участь близько 800 наукових співробітників і викладачів вузів, серед них приблизно 250—300 чоловік — працівники філософського фронту. З вступним словом виступив О. Г. Шліхтер. Доповідачами були від філософсько-соціологічного відділення Українського інституту марксизму-ленінізму Р. С. Левик і від Академії наук СРСР — М. Б. Мітін і П. Ф. Юдін. У дебатах по доповідях виступило 25 чоловік, в тому числі: М. О. Скрипник, С. Ю. Семковський, В. О. Юринець, В. С. Бон, П. І. Демчук, М. І. Новиков, Д. Л. Ігнатюк, О. Ф. Милославін, Є. Ф. Гірчак, Е. Штейнберг, О. А. Бервицький, Т. К. Степовий, Я. І. Кауфман, Я. С. Блудов, Ф. І. Беляєв та ін.

Філософська дискусія на Україні відбувалася значно пізніше, ніж в Комуністичній Академії в Москві. Крім того, до цього часу значно змі-

¹ У 1930 р. в «Коммунистической Академии» в Москві відбулась філософська дискусія (довідь про поворот на філософському фронті робив В. П. Мілютін, співдовідь — А. М. Деборін). Від України виступив директор Інституту марксизму-ленінізму М. О. Скрипник. У своєму виступі М. О. Скрипник підкреслює, що марксистсько-ленінська філософія повинна відповідати вимогам реконструктивного періоду. Необхідне філософське, теоретичне осмислення класової боротьби, що відбувається в цей період. Але треба не тільки осмислювати, а й зміцнювати суспільні відносини.

пилась і оцінка поглядів Деборіна та його прихильників. Поняття «формалізм» було замінено поняттям «меншовикуючий ідеалізм». «Вся сукупність теоретичних і політичних поглядів деборінської групи,— говориться в резолюції бюро осередку «ИКП» філософії і природознавства від 29.XII 1930 р.,— являє собою по суті меншовикуючий ідеалізм, який мав в своїй основі немарксистську, неленінську методологію, який висловлював собою форму прояву дрібнобуржуазної ідеології і тиск на пролетаріат ворожих класових сил». Цей поворот в оцінці філософських поглядів Деборіна та його прихильників ускладнював проведення філософської дискусії на Україні.

В доповіді «За поворот на філософському фронті» Р. С. Левик дав аналіз стану філософського фронту на Україні і охарактеризував чергові завдання науково-дослідної роботи в галузі філософії. Левик намагався штучно нав'язати механістичні погляди Семковському і меншовистсько-ідеалістичні погляди — Юринцю. Звичайно, неправильним було твердження С. Семковського, ніби Г. В. Плеханов творчо спирався на суспільні науки і не тільки популяризував, а й розширив далі Марксову спадщину, а Ленін лише творчо проводить далі роботу вчителів на царині природознавства¹. Характеризуючи Юринця, як представника меншовикуючого ідеалізму на Україні, Р. Левик підкреслює, що Юринець — «одвертий і яскраво виявлений представник деборінства на Україні», розрив між теорією і практикою, між філософією і політикою, брак партійності і філософської роботи, гегельянщина — все це характерне для т. Юринця»². Більшість з тих, хто виступав у дискусії, піддала критиці С. Семковського і В. Юринця як головних представників механіцизму та меншовикуючого ідеалізму на Україні.

С. Семковський виступав на дискусії двічі. В своєму першому вступі він дав змістовний критичний аналіз своїм філософським роботам. Особливо він заговорив увагу на проблемі «Ленін і Плеханов». С. Ю. Семковський підкреслив, що він ніколи не поділяв погляду, ніби Ленін цікавився лише природничими науками; своє некритичне ставлення до філософських поглядів Плеханова визнав. Думки про Леніна і Плеханова були викладені в роботі «Що вніс Ленін у матеріалізм» і в статті «Філософія і політика». Виступаючи на дискусії, Семковський сказав: «Даючи підсумки цієї статті 1927 р. («Що вніс Ленін у матеріалізм». — *Авт.*), я мушу сказати, що певні настанови я дав у питанні про діалектику епох трьох інтернаціоналів, критикуючи Плеханова як представника обмеженості II Інтернаціоналу, а про ієрогліфи обгрунтував, що справа не в термінології, що тут у Плеханова агностицизм. Про природознавство

¹ Див.: За поворот на філософському фронті (матеріали філософської дискусії 14—18. січня 1931 р.), 1931, стор. 17.

² Там же.

вважав, що в цій статті я допустив помилку, не цілком усвідомивши собі те, що відмінність Леніна від Плеханова стосується не лише до філософії, але й до парини історичного матеріалізму, матеріалістичного розуміння історії, і що тут я не виконав потрібні критичні роботи»¹.

У другому виступі, відповідаючи критикам, які наклеювали йому різні ярлики, С. Ю. Семковський, як би підсумовуючи свою філософську діяльність, заявив: «За ці роки на Україні, коли я віддав себе до розпорядження комуністичної партії, партії пролетарської революції, яка є остаточним моїм розумінням, — ніхто не може йти далі свого остаточного розуміння, я всі ці роки, все це десятиріччя, за дорученням та керівництвом партії виконував певні роботи. За ці роки, скажімо, через мої авдиторії пройшла сила пролетарського студентства, пройшов цвіт робітників-більшовиків за чотири випуски повторних курсів при ЦК КП(б)У і т. д. Я, розуміється, працював з надмірного мого розуміння, віддавши всі сили до розпорядження партії, на служіння пролетарській революції»².

Неправильна оцінка філософських поглядів С. Ю. Семковського ще й досі з'являється в нашій радянській філософській літературі³. Твердження, що С. Ю. Семковський є механістом, нічим не аргументоване. Семковський ніколи не приєднувався до механістів, а, навпаки, вів з ними боротьбу з позицій діалектичного матеріалізму.

До оцінки філософських поглядів В. Юринця потрібно, звичайно, підходити не з позицій авторів філософської дискусії кінця 20-х — початку 30-х років і навіть не з висловів самого В. О. Юринця. Безперечно, проголошення Юринця главою українського націонал-фашизму О. Бервільцем є абсурдним. Неправильним буде також вважати Юринця і главою меншовикуючого ідеалізму на Україні. На певному етапі він був послідовником Деборіна, особливо під час активної боротьби останнього з механіцизмом. І в цьому немає ніякого відступу від марксизму.

В. О. Юринець, безперечно, залишив глибокий слід в українській філософії 20-х — першій половині 30-х років. Крім перелічених журнальних статей, він написав ряд науково-дослідних робіт, присвячених історії, філософії, соціології, соціалістичній культурі⁴.

В. Юринець був дуже ерудованою людиною, знав декілька мов. Він — не тільки філософ, а й літературознавець. В його роботах і

¹ За поворот на філософському фронті (матеріали філософської дискусії 14—18 січня 1931 р.), стор. 54.

² Там же, стор. 226—227.

³ Див., наприклад, Б. В. Богданов и Т. М. Иовчук. К вопросу об этапах развития советской историко-философской науки.— «Вопросы философии», 1965, № 8.

⁴ Див., наприклад, В. О. Юринець. Філософсько-соціологічні нариси. Х., 1930; його ж. Павло Тичина. Спроба критичної аналізи. Х., 1928; Передмова до книги П. Демчука «В боротьбі за Ленінську філософію», Х., 1930; Нотатки Мандрівника.— «Червоний шлях», 1930, № 2.

статтях були помилки, нечіткі формулювання тощо, але в цілому у філософії В. Юринець стояв на правильних марксистсько-ленінських позиціях.

Філософсько-соціологічне відділення Інституту марксизму-ленізму за час свого майже десятирічного існування залишило глибокий слід в розвитку філософської думки на Україні. Відділення зуміло підготувати нові кваліфіковані кадри українських філософів, через аспірантуру Інституту пройшли всі основні кадри науковців, викладачів. Починаючи приблизно з 1926—1927 р., українські філософи почали виступати з серйозними філософськими дослідженнями, їх наукові статті друкувались в українських політичних, філософських і літературних журналах. Була створена творча обстановка для праці. Відбувались дискусії з актуальних філософських проблем. Наведемо щодо цього спогади одного з найстаріших українських філософів — колишнього викладача Комуністичного університету ім. Артема і керівника аспірантського філософського семінару Інституту марксизму Г. Єфименка: «Гаряче сперечалось, залучаючи до суперечок і стариків. ...Незважаючи на гарячі суперечки, всі філософи були об'єднані і дійсно нагадували гурток або групу «друзів гегелівської діалектики». Дуже захоплювались філософією Гегеля, іноді може й занадто, бо це могло дати привід до докорів в гегельянщині. Ходили, наприклад, такі розмови: хто скільки сторінок зможе прочитати за один вечір з «Феноменології духа»? Свобода критики, свобода висувати і відстоювати свої погляди була повною і необмеженою. Міру, звичайно, знали. Коли один з філософствующих літераторів Хвильовий почав скочуватися до буржуазної ідеології, йому скоро дали дружню і рішучу відсіч».

Поряд з науковою, «академічною» роботою майже всі українські філософи у 20-і—30-і роки проводили величезну пропагандистську, популяризаторську роботу серед партійного, комсомольського та профспілкового активу. Особливо широку роботу проводило Товариство матеріалістів-діалектиків, створене в 1927 р. при Інституті марксизму-ленізму. Слід відзначити збірник філософсько-наукового товариства «Войовничий матеріаліст України», виданий у 1929 р.

На початку збірника була вміщена стаття В. І. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму». В статті Левика «Філософія і класова боротьба» висвітлювався принцип партійності у філософії, непримиримість марксизму-ленізму до ідеалістичної, махістської філософії. В статті Берковича «Проблема культурної революції і наш філософський розвиток» показана роль і значення марксистсько-ленінської філософії в культурній революції на Україні. В статті Юринця «Шляхами механістичної думки» піддаються глибокій критиці механістичні концепції А. І. Варьяша. Книжку Варьяша, на думку Юринця, можна назвати маніфестом механістичного світогляду. У статті Демчука «Матеріали до дискусії на

нашому філософському фронті» докладно і аргументовано розвинувється механістична концепція Тімірязєва, Цейтліна. Крім того, піддана критиці книга Л. І. Аксельрод «В захист діалектичного матеріалізму». В статті «Гносеологічні експерименти проф. Ладженського та Г. С. Скороди» В. І. Беркович критикує ідеалістичний тезис Ладженського «внутрішня примусовість пізнання вважається за істину». У статті «Причинність» Т. Степовий висловлює думку, що категорія причинності ширша, ніж категорія основи.

В цьому ж збірнику були вміщені статті: Ганіна «Білоемігрантська українська філософія», Демчука «Зібер та «Анти-Дюрінг» Енгельса», Слудького «Проблема якості в фізиці», Заїзова «Функція і асиміляції», Юринця «Танок тіней (до історії розкладу II Інтернаціоналу)», Степового «Моїсей сучасного ревізіонізму», Гірчака «Кунов про державу». Цей збірник товариства «Войовничий матеріаліст-діалектик» позитивно сприяв піднесенню теоретичного рівня філософських кадрів.

* * *

Постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. Український Інститут марксизму-ленінізму був реорганізований на Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). У постанові ЦК КП(б)У вказано: «Величезні успіхи соціалістичного будівництва, що зумовили вступ СРСР у період соціалізму, вимагають рішучого перебудування наукової роботи, перебудування скерованого на якнайшвидшу ліквідацію розриву між теоретичною роботою та практикою соціалістичного будівництва. В теперішніх умовах надзвичайно загостреної класової боротьби, що мають свій яскравий відбиток і на теоретичному фронті, коли боротьба між марксизмом та ревізіоністськими й буржуазними теоріями дійшла особливого напруження, це перебудування має забезпечити розгорнутий наступ марксо-ленінської теорії у всіх без винятку галузях теоретичної думки. Цього можна досягнути тільки на основі активного втілення в теоретичну роботу ленінського принципу та піднесення всієї роботи на рівень завдань ленінського етапу, як вищого ступеня розвитку марксизму»¹.

«Перебудування наукової роботи, що його вимагає сучасний етап, висунуло на перший план проблему організації наукової роботи, без правдивого розв'язання якої не можна виконати тих завдань, що стоять перед нами на теоретичному фронті. Потрібно рішуче покінчити з усіма пережитками, що їх наукові працівники наслідували від старої системи організації буржуазної науки, з безплановістю, кустарництвом, індивідуалістичними звичками у науковій роботі. Наукові роботи треба перебу-

¹ Цит. за: «Більшовик України», 1931, № 24-22, стор. 61.

дувати на засадах плановості та колективності. Тільки за цієї умови наука зможе виконати свою провідну роль, стосовно до планового соціалістичного господарства, та посяде своє справжнє місце в нашій соціалістичній системі»¹.

У постанові ЦК КП(б)У відзначався і порядок реорганізації Інституту марксизму-ленізму: відділи УІМЛІ — економічний, філософсько-соціологічний та історичний реорганізувати в самостійні інститути, об'єднавши їх у Всеукраїнську Асоціацію марксо-ленінських науково-дослідних інститутів — ВУАМЛІН. Дирекції УІМЛІ було запропоновано спільно з культпропом ЦК почати організацію Аграрного інституту, який входить до загальної системи Асоціації, а також включити до Асоціації Інститут радянського будівництва та права при ВЦВК. Залишити в системі Асоціації на правах кафедр кафедру національного питання та кафедру літературознавства.

Отже, у складі ВУАМЛІНу було шість марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів — філософії та природознавства, економіки, історії, Аграрний інститут, Інститут права та радбудівництва і дві науково-дослідні кафедри: нацпитання та літературознавства і Київський філіал. Колишні заочні курси марксизму були реорганізовані в сектор заочного навчання, і при Президії ВУАМЛІНу створено спеціальний науково-дослідний сектор партпропаганди. На чолі кожного інституту стояла дирекція, на чолі асоціації в цілому — Президія асоціації. При Президії існували чотири спеціальні проблемні комісії — 1) вивчення проблем війни, 2) вивчення сусідніх країн, 3) з історії теорії більшовицької преси і 4) з теорії та практики комсомольського руху.

При Президії ВУАМЛІНу існувало також 14 марксо-ленінських наукових товариств: 1) воєвоначних матеріалістів-діалектиків, 2) лікарів-матеріалістів-діалектиків, 3) біологів-матеріалістів-діалектиків, 4) психоневрологів-матеріалістів-діалектиків, 5) фізиків-матеріалістів-діалектиків, 6) хіміків-матеріалістів-діалектиків, 7) математиків-матеріалістів-діалектиків, 8) економістів-марксистів, 9) аграрників-марксистів, 10) істориків-марксистів, 11) правників-марксистів, 12) сходознавців-марксистів, 13) педагогів-марксистів і 14) техніків-марксистів. Кожне наукове товариство поєднувало в своїх рядах велику кількість наукових і педагогічних робітників і взагалі — фахівців даної галузі науки. В Інституті філософії та природознавства існувала спеціальна асоціація природознавства. Створення асоціації природознавства в Інституті філософії мало велике політичне і наукове значення. В асоціації природознавства налічувалось сім секцій: хімічна, біологічна, технічна, медична, фізична, психоневрологічна і математична. Секції і наукові товариства працювали в тісному контакті. На марксистсько-ленінські наукові товариства покла-

¹ Цит. за: «Більшовик України», 1931, № 21-22, стор. 61.

дено було проведення масової пропаганди марксизму-ленінізму і популяризацію наукових досягнень.

У рішенні ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. було вказано, що підготовчий відділ Інституту марксизму-ленінізму необхідно реорганізувати в спеціальний інститут підготовки кадрів. Інститут підготовки кадрів перебував у системі ВУАМЛІНу, він готував кадри для всіх інститутів і кафедр ВУАМЛІНу¹. Для підготовки природничих кадрів при Інституті кадрів було утворено однорічну природничу групу з 28 чоловік та до Інституту філософії та природознавства було прийнято аспірантів: лікарів — 15, агробіологів — 10, біологічна група — 14, фізиків — 10 та техніків — 10 чол. Кожен інститут (за винятком Інституту підготовки кадрів) поділявся на наукову та учбову частину. Строк навчання в інститутах та кафедрах — 3 роки².

При ВУАМЛІНі існував спеціальний видавничий сектор. Видавались такі періодичні журнали:

«Прапор марксизму-ленінізму», починаючи з 1932 р. стає органом Інституту філософії та природознавства. В редколегію входять висококваліфіковані філософи: Ф. І. Беляєв, Я. С. Блудов, Р. С. Левик, М. Х. Орлов, Т. К. Степовий, В. О. Юринець. Крім цього, Інститут філософії та природознавства (асоціація природознавства) разом з марксо-ленінськими природничими товариствами ВУАМЛІНу видавали спеціальний журнал «За марксистсько-ленінське природознавство». Редколегія журналу: Я. С. Блудов (відповідальний редактор), С. Г. Генес, З. Дінерштейн, А. І. Лейпунський, М. Д. Лясківський, М. А. Орлов, І. М. Поляков (відповідальний секретар), О. А. Слудкін, Є. О. Фінкельштейн та ін. Журнал існував у 1932—1933 рр.

Науковці ВУАМЛІНу, і в тому числі Інституту філософії, публікували свої статті в журналах «Більшовик України», «Червоний шлях», «Комуністична революція», «Під прапором марксизму», «Вісник комуністичної Академії» та ін.

Інститут філософії брав участь у складанні програм вузів з філософії і в комісії по виданню творів Маркса-Енгельса. Колектив ВУАМЛІНу, і в тому числі Інституту філософії, крім своєї діяльності, спрямованої на розробку актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, багато уваги і сил приділяв проведенню в життя найважливіших політичних заходів. Особливо велику допомогу подавала партійна організація ВУАМЛІНу в проведенні колективізації сільського господарства, у виконанні державного плану хлібозаготівель тощо.

Науковці ВУАМЛІНу систематично читали лекції в частинах Червоної Армії. ВУАМЛІН багато допомагав ЦК комсомолу України. Про-

¹ У 1930 р. в Інституті кадрів було 148 слухачів, в 1931 р. — 217.

² Аспірантів у всіх інститутах та кафедрах в 1930 р. було 244 чол., а в 1931 р. — 645 чол. Крім цього, аспірантів-заочників налічувалось близько 300 чоловік.

ведення всіх практичних заходів по вихованню підростаючого покоління у ВУАМЛІНі було покладено на спеціально створену з цієї метою секцію юнацького руху.

ВУАМЛІН мав Президію, до складу якої входили видатні вчені, державні і політичні діячі: О. Г. Шліхтер (президент)¹, М. М. Попов, В. П. Затонський, М. М. Кілерог, І. І. Агол (віце-президент), Р. С. Левик (віце-президент), Г. В. Шахар (учений секретар) та ін.

Інститут філософії і природознавства поділявся на 4 сектори: 1) сектор діалектичного матеріалізму з секцією історії філософії на Україні, 2) сектор історичного матеріалізму, 3) сектор природничий (асоціація природознавства), 4) сектор антирелігійний.

До складу наукових співробітників Інституту філософії і природознавства ВУАМЛІНу у 1931 р. входили такі особи: Семковський Семен Юльевич, академік, керівник асоціації природознавства; Юринець Володимир Олександрович, член КПРС з 1920 р., академік, керівник відділу соціології; Левик Рувім Самойлович, член КПРС з 1919 р., віце-президент ВУАМЛІНу, директор Інституту філософії і природознавства; Білярчик Наум Волькович, член КПРС з 1918 р., професор філософії, керівник кафедри; Бервицький Олександр Арсентійович, член КПРС з 1917 р., професор філософії; Блудов Яків Семенович, член КПРС з лютого 1917 р., професор філософії; Степовий (Діденко) Тодос Кирилович, член КПРС з 1920 р., професор, заступник директора Інституту філософії по учбовій частині; Беляєв Федір Іванович, член КПРС з 1918 р., редактор філософського видавництва при ВУАМЛІНі; Білик Яків Гаврилович, член КПРС з 1918 р., член редколегії, відповідальний секретар журналу «Прапор марксизму-ленінізму»; Кауфман Яків Ізраїлевич, член КПРС з 1928 р., керівник кафедри; Ігнатюк Дмитро Лукич, член КПРС з 1920 р., редактор журналу «Агітатор» і «Безвірник»; Бон В. С.², член КПРС з 1919 р., керівник кафедри; Орлов Михайло Ахрасанович, член КПРС з 1919 р., член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту математичних наук, заступник завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У; Фінкельштейн Є. А.², член КПРС з 1920 р., член-кореспондент АН УРСР, зав. кафедрою біології медінституту; Генес Семен Григорович, член

¹ Першим президентом ВУАМЛІНу був видатний державний і політичний діяч О. Г. Шліхтер. Олександр Григорович Шліхтер (1868—1940) — професіональний революціонер, видатний партійний і державний діяч Української РСР, академік АН УРСР з 1928 р. У 1924—1927 рр.—реktor Комуністичного університету ім. Артема в Харкові; у 1928—1930 рр.—віце-президент Академії наук і директор Аграрного інституту; з березня 1930 р.—директор Українського інституту марксизму-ленінізму, з 1931 р.—Президент Української асоціації марксо-ленінських науково-дослідних інститутів.

² Повністю встановити ім'я та по батькові не вдалося через відсутність відомостей.

КПРС з 1920 р., доктор медичних наук, професор ендокринологічного інституту; Рохлін Ілля Лазаревич, член КПРС з 1920 р., професор психології науково-дослідного Інституту психології; І. Н. Булапкін¹ — член КПРС з 1924 р., біохімік; М. Д. Ляковський¹, член КПРС з 1924 р., директор Інституту рослинництва; З. М. Дінерштейн¹, член КПРС з 1919 р., співробітник ендокринологічного інституту.

Наукові дослідження інституту друкувались як в журналах, так і окремими виданнями. Найбільш важливою працею Інституту був підручник для соціально-економічних вузів і комвузів під редакцією О. Бервицького, Р. Левика, Т. Степового та В. Юринця. Вийшов у світ в 1932 р. (тираж 40 тис., 518 стор.). Головну увагу Інститут філософії та природознавства приділяє розробці актуальних проблем марксистської філософії. Про це свідчить хоча б перелік робіт, надрукованих у періодичній пресі². Окремими виданнями вийшли роботи Я. С. Блудова³, про значення діалектичного матеріалізму для розвитку усіх наук добре вказав О. Г. Шліхтер у статті «Жовтень і наука»: «Від Жовтневої революції датує нова епоха і в розвитку самої науки. Радянська наука має невичерпне джерело сил в тому, що вона будується на єдності теорії і практики будівництва соціалістичного суспільства. На методи діалектичного матеріалізму, що звільняє науку від усіх пут, які гальмували її розвиток на плановості самої наукової роботи, що робить її справжньою силою соціалістичного будівництва; на колективній організації наукової праці, що перетворює колишнього ученого кустаря одинака на члена колективу працівників радянської науки»⁴.

У галузі історії марксистської філософії, мабуть, найвдаднішою подією був вихід у світ монографії П. І. Демчука⁵. Книга складається

¹ Повністю встановити ім'я та по батькові не вдалося через відсутність відомостей.

² Див., наприклад, праці, присвячені питанням історичного матеріалізму: О. Андріянов. Основи і закономірності перехідного періоду.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 2; його ж. Марксизм-ленінізм в дії.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 1; його ж. Про характер закономірностей побудови соціалізму.— «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 1; Т. Степовий. Основні класи перехідної епохи.— «Більшовик України», 1932, № 5; його ж. Теорія стійкості Рози Люксембург.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 2-3; його ж. Війна і класова боротьба.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 4; Е. Штейнберґ. Історичний матеріалізм як наука.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 2-3; його ж. До критики люксембургіянства.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 4; І. Гаїбов, Д. Ігнатюк. Соціальні джерела і класова функція релігії.— «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 1.

³ Див.: Я. С. Блудов. Суспільство і природа, 1931; його ж. Класи і класова боротьба та друга п'ятірка, Х., 1932.

⁴ О. Шліхтер. Жовтень і наука.— «За марксистсько-ленінське природознавство», 1932, № 5-6, стор. 11.

⁵ Див.: П. І. Демчук. Розклад сучасної буржуазної філософії, Х.—К., 1931.

з 3-х частин: 1) філософія фашизму; 2) філософія сучасної соціал-демократії і 3) білоемігрантська українська філософія. Книжка написана живою мовою, наведено багато фактичного матеріалу. Сам автор про свою книгу сказав: «Ця книжка є результатом праці автора над сучасною буржуазною, особливо німецькою, філософією, яка надзвичайно яскраво змальовує загальну кризу, а власне, цілковите банкрутство всього капіталістичного суспільства»¹. На монографію П. І. Демчука було дано розгорнуту позитивну рецензію².

Слід відзначити колективну статтю Я. Блудова, Р. Левика і С. Семковського, присвячену 100-річчю з дня смерті Гегеля³. У 1932 р. з'являється цілий ряд статей, присвячених історії класичної філософії і критиці буржуазної української філософії⁴. У статті Юринця дається критика філософських поглядів Вінниченка, М. Грушевського і Д. Чижевського, а в статті Білика піддається критиці робота Д. Чижевського «Нариси історії філософії на Україні».

У 1933 р. була надрукована стаття Я. Блудова, присвячена Плеханову⁵. Ця стаття являє собою один з розділів великої статті, написаної автором до III тому зібрання творів Г. В. Плеханова українською мовою. В ній автор з марксистських позицій викладає погляди Плеханова. Крім того, в співавторстві з Т. Степовим Я. Блудов написав статтю «За марксистсько-ленінську філософію»⁶.

У 1933 р. Інститут філософії та природознавства разом з товариством матеріалістів-діалектиків України видав спеціальну збірку «До п'ятидесятиріччя смерті Карла Маркса» за редакцією Р. Левика, Т. Степового і В. Юринця.

З часу філософської дискусії (14—18 січня 1931 р.) в журналах «Прапор марксизму-ленінізму» і «Більшовик України» вміщені статті, присвячені ленінському етапу у філософії марксизму, а також критиці механіцизму і формалізму групи Деборіна в умовах України. Так, наприклад, в 1931 р. в журналі «Прапор марксизму-ленінізму» у № 1-2 вміщені такі статті: Р. Левик. Боротьба за марксо-ленінську філософію; Ф. Беляєв. Філософський фронт на Україні; С. Семков-

¹ П. І. Демчук. Розклад сучасної буржуазної філософії, стор. XXVI.

² Див.: П. Абдула, М. Уральцев, А. Кушник. Про книгу П. Демчука «Розклад сучасної буржуазної філософії». — «Прапор марксизму», 1932, № 1.

³ Див.: Я. Блудов, Р. Левик, С. Семковський. До сторіччя з дня смерті Гегеля. — «Прапор марксизму-ленінізму», 1931, № 1.

⁴ Див.: І. М. Премслер і Т. К. Степовий. В. Спіноза. — «Прапор марксизму-ленінізму», 1931, № 5-6; О. Мплославін. До критики основних проблем філософії Канта. — «Прапор марксизму-ленінізму», 1932, № 5-6.

⁵ Див.: Я. Блудов. До 15-річчя смерті Плеханова. — «Прапор марксизму-ленінізму», 1933, № 2-3.

⁶ Див.: Я. Блудов, Т. Степовий. За марксистсько-ленінську філософію. — «Прапор марксизму-ленінізму», 1933, № 2-3.

ський. Самокритика в світлі повороту; В. Юринець. Поворот на філософському фронті; П. Демчук. На боротьбу проти меншовикувочого ідеалізму.

У 1932 р. більшість історико-філософських статей присвячується лєнінському етапу¹.

У статтях «На два фронти» і «Боротьба на філософському фронті України на новому етапі»² О. Бервицький називає В. Юринця теоретиком українського войовничого фашизму в умовах диктатури пролетаріату. В. Юринець, на його думку, виступає з обґрунтуванням основних принципів фашистського неогегельянства. Аналогічну оцінку він дає і філософським поглядам П. Демчука. Цікаво відзначити, що в № 5-6 журналу «Прапор марксизму за той самий рік В. Юринець виступає зі статтею «Український філософський фронт», де дає розгорнуту критику філософських позицій Д. Чижевського, механіцизму і меншовикувочого ідеалізму групи А. Деборіна. В статтях О. Бервицького відчувається удаваний тон, відсутність теоретичної аргументації у висновках і зовсім замовчується критика В. Юринцем філософських поглядів українських буржуазних націоналістів.

На початку 30-х років у журналі «Прапор марксизму-лєнінізму» було вміщено декілька статей з філософських проблем природознавства³.

В 1933 р. київський філіал ВУАМЛІНу видав збірник «За лєнінську філософію». Вийшов він під редакцією М. Нирчука. У редколегію збірника входили: С. С. Бернадський, М. В. Золотарьов, С. П. Львович і Є. С. Шаблювський. Цей збірник спіткала така сама доля, як і підручник з діалектичного матеріалізму ВУАМЛІНу⁴.

¹ Див., наприклад, М. Скрипник. За лєнінську філософію.— «Більшовик України», 1932, № 6; М. Б. Мітін. Про лєнінський етап у розвитку діалектичного матеріалізму (скорочена стенограма доповіді на пленумі Товариства войовничих матеріалістів-діалектиків).— «Прапор марксизму-лєнінізму», 1932, № 4; М. Логвин. Лєнінський етап розвитку діалектичного матеріалізму.— «Прапор марксизму-лєнінізму», 1932, № 2-3; його ж. Проти опортуністичного перекичування історії марксизму-лєнінізму.— «Більшовик України», 1932, № 23—24; його ж. За рішучий поворот на українському філософському фронті.— «Більшовик України», 1932, №№ 11, 12.

² Див.: О. А. Бервицький. На два фронти.— «Прапор марксизму-лєнінізму», 1933, № 2-3; його ж. Боротьба на філософському фронті України на новому етапі.— «Прапор марксизму-лєнінізму», 1933, № 4.

³ Див.: І. М. Поляков. Про нову вульгарно-механістичну й антидарвіністичну концепцію в царині еволюційної теорії.— «Прапор марксизму-лєнінізму», 1931, № 1-2; С. Г. Генес. Завдання лікарів-матеріалістів і доба розгорнутого будівництва соціалізму.— Там же; Гальперін. Про дискусію на психологічному фронті.— «Прапор марксизму-лєнінізму», 1932, № 1.

⁴ У статті А. Сенченка і Т. Постоловської «Розгромити до кінця рештки контрреволюційних націоналістів і трюцькістів» («Більшовик України», 1934, № 8—9) автори писали: «Підручник цей є в цілому пшідницький, він в більшій своїй частині написаний українським націоналістом Юринцем, який вчинив плагіат у буржуаз-

У 1934 р. інститут філософії та природознавства організував сесію, присвячену 10-річчю з дня смерті В. І. Леніна і 25-річчю з моменту опублікування книги «Матеріалізм і емпіріокритицизм». На сесії були заслухані такі доповіді і виступи: I. Доповідь: «Матеріалізм і емпіріокритицизм та ленінська боротьба за партію» (доповідач Р. Левик). Виступи: «Анти-Дюрінг» і «Матеріалізм та емпіріокритицизм» (О. Васильсва), «Ленінська теорія відображення» (О. Бервицький), «Ленін і Плеханов у боротьбі з механіцизмом» (Т. Степовий), «Ленін і проблеми історії філософії» (Ю. Волков, Ф. Гофман). II. Доповідь: «Диктатура пролетаріату і завдання побудови безкласового соціалістичного суспільства» (О. М. Андрианов, О. Ф. Милославін). Виступи: «Про нові форми класової боротьби (Г. Попов), «Про виховання і переробку колгоспника» (Г. Єфименко), «Розвиток Леніним Марксового вчення і війна» (Б. Перицький), «Марксизм і повстання» (Е. Штейнберг). III. З питання «Ленін і криза сучасної фізики» виступили: А. І. Лейпунський, С. Ю. Семковський, А. А. Максимов, Є. О. Фінкельштейн, І. М. Поляков, С. Г. Генес, З. Дінерштейн і І. Рохлін.

* * *

Науковою роботою з філософії марксизму-ленінізму займалися не тільки інститут філософії ВУАМЛІНу, а й багато кафедр діалектичного матеріалізму. Наведемо щодо цього висловлювання академіка С. Семковського про роботу філософської кафедри Харківського державного університету восени 1935 р.: «За ці кілька місяців на публічних наукових засіданнях кафедри, які збирали до 500—600 слухачів з середовища науковців і студентства не тільки ХДУ, а й інших вузів, втузів та науководослідних інститутів, було заслухано 14 наукових доповідей на такі теми, як «Основні теоретичні підсумки XV міжнародного конгресу фізіологів», «Ейнштейн та його картина світу» (до 30-річчя теорії відносності), «Нео-махізм в найновішій фізиці», «Галілей», «Проти індетермінізму в найновішій фізиці», «До характеристики сучасної нео-махістської фі-

них вчених. В підручнику протягується фашистська філософія, подається філософське обґрунтування українського націоналізму, протягуються троцькістські погляди. В цьому підручнику він написав перший розділ «Марксизм-ленінізм», в якому, як в підручнику в цілому, перекидає вчення Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна». Аналогічна стаття під назвою «Шкідництво класового ворога» в галузі філософії була опублікована в журналі «Під марксистсько-ленінським прапором» (1934, № 3-4) А. Сараджевим і М. Шовкоплясом. В дійсності ж підручник ВУАМЛІНу «Діалектичний матеріалізм» був першою фундаментальною працею з філософії. У підручнику правильно висвітлювалися всі основні питання філософії. Причому, це був перший підручник не тільки на Україні, а й в Радянському Союзі, де докладно розроблені питання діалектики в природничих науках.

лософії», «Про деякі проблеми сучасної астрономії в світлі діалектичного матеріалізму», «Найновіші ідеалістичні концепції в буржуазній біології», «Енгельс і питання історії філософії та науки» та ін.»¹

Керівники і члени цієї кафедри проводили велику лекційну, пропагандистську роботу, зокрема в марксо-ленінських університетах для науковців при Харківському і Дніпропетровському університетах, на заводах, в партшколах, будинках Червоної Армії, для комсомольського активу. В цілому кафедра обслуговувала понад 60 підприємств та установ.

Філософські установи — кафедри марксизму і марксознавства, Інститут марксизму-ленінізму, Інститут філософії ВУАМЛІНу, Інститут Червоної професури приділяли винятково велику увагу підготовці наукових і викладацьких кадрів. Спочатку підготовка філософських кадрів проводилась через філософський відділ кафедри марксизму, філософсько-соціологічний відділ Інституту марксизму-ленінізму, Інститут філософії та природознавства ВУАМЛІНу. Філософські установи виконували подвійну функцію — учбову і науково-дослідну. При Інституті марксизму-ленінізму існувало дворічне підготовче відділення і на його базі — аспірантура. Так було до 1932 р. В кінці 1932 р. (4 вересня) згідно з постановою Президії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету на основі навчальних частин інститутів ВУАМЛІНу при ВУЦВК утворюються окремі самостійні навчальні інститути Червоної професури (ІЧП); інститути: економіки, філософії, аграрний, історії партії та партбудівництва, літератури, мистецтва і мови, історії, радянського будівництва та права. Інститути Червоної професури готували висококваліфіковані наукові та педагогічні кадри. Для підготування до вступу в ІЧП існував підготовчий інститут.

Першим директором Інституту Червоної професури був Я. С. Блюдов. У 1933 р. директором ІЧП став О. М. Андріанов, заступником директора по учбовій частині Ю. С. Вольнов. У 1932—1933 рр. керівниками кафедр ІЧП були: діалектичного матеріалізму — В. О. Юринець; історичного матеріалізму — Т. К. Степовий; історії філософії — О. А. Вервицький.

У 1934 р. відбулась перебудова ІЧП. Замість окремих інститутів було створено єдиний інститут Червоної професури. В інституті було створено 6 відділів, в тому числі філософський. ЦК КП(б)У приділяв велику увагу роботі ІЧП. Так, наприклад, в комісію по перегляду навчальних планів і програм входили: П. П. Постшев, П. П. Любченко і М. М. Попов та ін., директорами об'єднаного ІЧП були: Д. В. Єрмолов, А. Г. Сєнченко, А. З. Ашрафян, Л. А. Гіттель, Н. І. Войтинський. На

¹ С. Семковскій. Из истории университетской философии. — «Фронт науки и техники», 1936, № 3, стор. 33.

філософському відділенні ІЧП працювали професори А. Сараджев, Ю. Ольман, М. Юшманов¹.

До нового складу Президії ВУАМЛІНу (1934 р.) входили: О. Г. Шліхтер — президент; О. П. Дзенис — віце-президент, член КПРС з 1915 р.; А. Х. Сараджев — директор Інституту філософії, член КПРС з 1917 р.; Т. С. Постоловська — з 1924 р. секретар Парткомітету ВУАМЛІНу, член КПРС з 1924 р.; М. І. Войтинський — директор Інституту історії, член КПРС з 1918 р.; Л. А. Гіттель — директор Інституту Червоної професури, член КПРС з 1919 р.; З. А. Ашрафян — завідуючий відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, член КПРС з 1918 р.; А. Г. Сенченко — голова Спілки письменників, член КПРС з 1920 р.

У 1934 р. директором Інституту філософії була О. З. Васильєва, заступником директора — Я. С. Блудов. Після зняття Васильєвої директором Інституту філософії був призначений А. Х. Сараджев, заступником директора по науковій частині — М. Шовкопляс, ученим секретарем — М. З. Юшманов. Науковими співробітниками інституту були Ю. Г. Ольман, В. Ф. Неживий (член бюро Київського Обкому партії), Я. С. Розанов, А. Розанов, І. Н. Дорошенко, К. П. Ярошевський, Д. Л. Ігнатюк, А. Токарев. Аспірантами Інституту були: Є. Г. Федоренко, член КПРС з 1932 р.; Г. Ф. Мотузко, член ВЛКСМ; М. В. Таранчук, член КПРС з 1927 р.; А. Ф. Виевський, член КПРС з 1926 р.; З. Фрадкіна, член ВЛКСМ; М. Г. Глуценко, член КПРС з 1931 р.; І. М. Євтушенко, член КПРС з 1930 р.; Є. П. Суріна, член КПРС з 1927 р. і В. М. Глушко, член КПРС з 1925 р.

У червні 1934 р. було проведено наукову сесію ВУАМЛІНу на ХТЗ, де були заслухані такі доповіді: «Товариш Сталін про метод лєнінізму» (О. З. Васильєва), «Лєнінський етап в історичній науці» (М. М. Кілерог), «Укріплення диктатури пролетаріату в світлі рішень XVII з'їзду партії» (О. П. Дзенис), «Змикання національного ухилу Скрипника з інтервенціоністами» (А. Г. Сенченко). Крім цього, на сесії були заслухані наукові виступи: «Соціалістичні виробничі відносини у другій п'ятирічці» (О. М. Андріанов), «Про диктатуру пролетаріату» (О. Ф. Милославіна), «Тов. Сталін про теорію стихійності» (А. Сараджев), «Про перевиховання трудящих мас» (Д. Л. Ігнатюк), «Сталін про метод лєнінізму в праці», «Про основи лєнінізму» (О. З. Васильєва), «Створення соціалістичної дисципліни праці і нового соціалістичного ставлення до власності» (Д. Л. Ігнатюк, І. П. Дорошенко, Ю. С. Волков). На сесії виступали секретарі ЦК КП(б)У П. П. Постишев і М. М. Попов.

¹ М. З. Юшманов спочатку працював на посаді вченого секретаря Інституту філософії ВУАМЛІНу, а з осені 1936 р. його було призначено завідуючим філософським відділом Інституту Червоної професури.

Постишев поставив завдання розробляти проблему народження нової людини. В зв'язку з цими вказівками Інститутом філософії в річний план були включені такі теми:

1. Ленінський етап розвитку діалектичного матеріалізму і дальший його розвиток Сталінінм. 2. Диктатура пролетаріату і побудова безкласового соціалістичного суспільства. 3. Народження нового класу. 4. Критика українського націоналізму і націоналістичний ухил Скрипника.

Новий склад Інституту філософії ВУАМЛІНу за 1934—1937 рр. опублікував багато наукових статей¹. В червні 1935 р. на нараді в Інституті філософії ВУАМЛІНу обговорювалась схема монографії «Формування нового ставлення до праці і власності». І розділ. Вступна теоретична і історична частина: а) загальна історична проблема; б) епоха буржуазних революцій; в) утопісти; г) епоха загнивання капіталізму (II Інтернаціонал, фашизм); д) пролетарська революція і проблема нової людини. II розділ. Більшовицька партія і професіональні революціонери як прообраз людини: а) професіональні революціонери; б) три покоління: більшовики, комсомольці, піонери. III розділ. Будівництво соціалізму та формування нової людини — труд, власність, демократія. IV розділ. Харківський тракторний завод: а) ставлення до праці і власності; б) соцзмагання. V розділ. Колгоспи. VI розділ. Оволодіння мас науковим світоглядом.

На конференції молодих учених з доповідями від Інституту філософії виступили М. Шовкопляс, А. Вневський, М. Юшманов.

На партійних активах, зборах інженерно-технічних працівників тощо читались популярні лекції з марксистсько-ленінської філософії. Тематика лекцій була приблизно така: об'єктивний ідеалізм і діалектика Гегеля, основні закони матеріалістичної діалектики, марксистсько-ленінська теорія відображення, формальна і діалектична логіка, марксизм і дарвінізм, проблеми простору і часу в сучасній фізиці; історичний

¹ Див.: А. Сараджев. «Матеріалізм і емпіріокритицизм і питання про збіжність теорії пізнання, логіки й діалектики.— «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 1; його ж. Класові та гносеологічні корені ідеалізму.— «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 2; його ж. Деякі питання з теорії пізнання.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, 2(6); його ж. Ф. Енгельс і матеріалістична діалектика як філософська наука.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 4(8), 6(10); А. Розанов. Енгельс і питання теорії пізнання Л. Фейєрбаха.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 4(8); О. Андрианов. Про характер закономірності побудови соціалізму.— «Під марксо-ленінським прапором», 1934, № 1; М. Шовкопляс. «Матеріалізм і емпіріокритицизм» Леніна і деякі питання матеріалістичного поняття історії.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 5(9); М. Юшманов. Формування нового ставлення до праці і власності.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 3(3); М. З. Юшманов. Каутський в боротьбі з діалектичним матеріалізмом.— «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 2(12).

матеріалізм як наука і методологія; продуктивні сили і виробничі відносини; ліквідація класів у другій п'ятирічці; марксизм-ленінізм — волюнтаричний атеїзм, расова теорія фашизму.

Для викладачів вищих учбових закладів були організовані цикли лекцій: «Древньогрецька філософія», «Матеріалізм XVII—XVIII сторіччя», «Кант і неокантіанство», «Гегель і неогегельянці», «Матеріалістична діалектика як філософська основа марксизму», «Основні закони матеріалістичної діалектики», «Закон єдності і боротьби протилежностей», «Про книгу Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і «Марксистсько-ленінське вчення про загальноекономічну формацію».

При ВУАМЛІНі, як уже відзначалося, була створена кафедра літературознавства. Пізніше (1935) вона перетворилась в літературну комісію. Літературна комісія фактично відіграла тоді роль Інституту літератури. В період 1934—1935 рр. літературна комісія поставила для вивчення нову проблему: «Про шляхи розвитку літературної критики на Україні».

У 1937 р. ВУАМЛІН було ліквідовано і всі інститути передано Академії наук УРСР. Були створені відділення суспільних наук Академії.

* * *

У період з 1937 по 1946 р. філософська діяльність здійснювалась кадрами вищих учбових закладів та філософською комісією Соціально-економічного відділу Академії наук УРСР. Серед кафедр республіки велику роль відіграла кафедра філософії Київського університету. Поряд з навчальною вона проводила велику науково-дослідну і пропагандистську роботу.

У 1944 р. у Київському університеті були створені спеціальні філософські кафедри: діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії та кафедра логіки. У 1950 р. при КДУ створений Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вузів країни, в якому є спеціальна кафедра філософії.

Колектив філософів університету головну увагу спрямовує на дослідження актуальних проблем історичного матеріалізму, зокрема на дослідження закономірностей соціалістичного суспільства. Багато уваги надається дослідженню питань про роль держави в період соціалізму та переходу від соціалізму до комунізму, роль народних мас і особи в історії і будівництві комунізму, роль базису і надбудови, формуванню комуністичного наукового світогляду і подоланню забобонів у свідомості людей, дослідженню питань комуністичної моралі, естетики тощо. Ряд праць присвячено питанням історії філософії та суспільно-політичної думки на Україні. Усі ці проблеми знайшли своє висвітлення у статтях, збірниках. Зокрема, в 1959 р. вийшов збірник статей до п'ятдесятиріччя опублікування праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокрити-

цизм»¹, у 1962 р.— «Деякі питання наукового комунізму в рішеннях КПРС (1953—1962)»². Проблемам діалектичної логіки були присвячені праці проф. Ф. Я. Москаленка³, доцентів В. Т. Павлова і О. М. Шейка. Викладачі університету працювали також над питаннями взаємовідношення діалектико-матеріалістичного методу і конкретних методів природничих і гуманітарних наук та значення діалектико-матеріалістичного методу для природничих наук.

У розробці філософських проблем природознавства брали активну участь учені-фізики проф. О. З. Голик, О. З. Жмудський, О. А. Шипенський, астроном проф. С. К. Всехсвятський, хіміки академік АН УРСР А. К. Бабко, А. І. Кіпріанов, біолог академік О. П. Маркевич та ін. У 1964 р. кафедрою діалектичного й історичного матеріалізму КДУ було проведено Всесоюзний симпозіум з питань діалектичної логіки.

Велику науково-дослідну і пропагандистську роботу провадить кафедра філософії Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Головну увагу філософи кафедри приділяють вивченню суспільно-політичних поглядів діячів української культури і мистецтва⁴. Активну участь у науково-пропагандистській роботі бере один з найстаріших харківських філософів проф. Я. С. Блудов. З ініціатииви кафедри філософії університету організовано постійно діючий семінар, в якому беруть участь усі філософи Харкова. На семінарі обговорюються актуальні проблеми сучасної філософії.

Велику науково-дослідну і пропагандистську роботу веде і колектив філософів Львівського університету. Насамперед, слід відзначити праці, присвячені дослідженню української філософської суспільно-політичної думки⁵.

Львівські філософи приділяють увагу і розробці питань, пов'язаних з діалектичною логікою⁶. Над проблемами естетики працює

¹ Див.: До п'ятдесятиріччя опублікування праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», К., 1959.

² Див.: Деякі питання наукового комунізму в рішеннях КПРС (1953—1962), К., 1962.

³ Див.: Ф. Я. Москаленко. Учень об индуктивных выводах в истории русской логики, К., 1955.

⁴ Див.: Ю. Ф. Бухалов. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського, К., 1957; І. М. Куликів. Леся Українка — видатний український мислитель-революціонер, К., 1962; М. П. Партолін. Суспільно-політичні погляди М. М. Коцюбинського, Х., 1953.

⁵ Див.: А. С. Брагінець. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка, Львів, 1956; М. М. Олексюк. Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора, Львів, 1962.

⁶ Див.: Д. П. Киррик. Про співвідношення понять «філософська лексика» і «філософська термінологія». — «Доповіді та повідомлення Львівського ун-ту», вип. 8, ч. I, 1958, стор. 178—180.

Б. Г. Кубланов¹: Із загальних історико-філософських питань опубліковані праці про О. І. Герцена, Г. В. Плеханова, К. Д. Ушинського, петрашевців.

* * *

Інститут філософії на Україні знову був відновлений лише в 1946 р. У серпні 1947 р. для підготовки заходів по створенню академічного науково-дослідного Інституту філософії була створена спеціальна комісія у складі проф. М. С. Шлепакова (голова), доцентів І. Д. Назаренка, Г. Г. Ємельяненка, І. А. Сосновського, кандидатів філософських наук А. С. Брагинця, М. І. Новикова, М. Я. Щербіна, Ф. Я. Москаленка. Такі заходи були розроблені, і відповідно до них у листопаді 1947 р. за постановою Ради Міністрів УРСР був створений Інститут філософії АН УРСР.

Інститут не одразу розгорнув свою наукову діяльність. Певний час він набирив сил, готував кадри, визначав профіль роботи тощо. Величезним мінусом у роботі нового інституту була відсутність наступності щодо філософських заходів на Україні. Внаслідок цього створювалось таке становище в роботі, коли давно розв'язані проблеми знову ставались і розроблялись. Відбувалось це через незнання історії філософії на Україні, і зокрема через ігнорування попереднього філософського добробку. Ця обставина сильно гальмувала роботу.

В Інституті філософії були створені такі відділи: діалектичного матеріалізму (завідуючий І. А. Сосновський, потім А. А. Рубашевський), історичного матеріалізму (завідуючий М. Я. Щербін, потім Г. Г. Ємельяненко), історії філософської та суспільно-політичної думки на Україні (завідуючий М. І. Новиков, потім І. П. Головаха, Д. Х. Острянин).

Першим директором Інституту філософії АН УРСР (з листопада 1946 р. до липня 1952 р.) був доктор філософських наук академік АН УРСР М. Е. Омеляновський, заступником директора по науковій частині був М. Е. Оваддер, потім О. Г. Білоус і Г. Г. Ємельяненко, вченим секретарем були В. Г. Мишинев, потім С. Й. Шило, В. Ю. Євдокименко, Г. В. Мелашенко. З липня 1952 р. до листопада 1962 р. директором Інституту був доктор філософських наук, член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Острянин, заступником директора по науковій частині були Г. Г. Ємельяненко, потім В. С. Готт, а після нього знову Г. Г. Ємельяненко, вченим секретарем була Т. І. Скирда, потім П. С. Дипшлевий, М. В. Попович, П. Т. Мавзенко. З грудня 1962 р. директором Інституту став доктор філософських наук, професор П. В. Коппін, заступником

¹ Див.: Б. Кубланов. Комунізм і естетичне виховання, Львів, 1960; його ж. Ленінська теорія відображення і деякі проблеми літератури і мистецтва.— У кн.: Велика сила ленінських ідей. (Збірка статей, присвячена 90-річчю з дня народження В. І. Леніна), Львів, 1960.

директора по науковій частині М. В. Гончаренко, вченим секретарем спочатку був М. Т. Манзенко, а після нього — П. Ф. Йолоп.

За період з 1946 по 1953 р. Інститут філософії видав понад 10 книжок, близько тридцяти науково-популярних брошур і понад 100 журнальних та газетних філософських статей. Багато праць написав М. Е. Омеляновський¹. Філософським проблемам природознавства багато уваги приділяли А. А. Рубашевський², а також І. І. Підгрушній, Д. Х. Острянин, М. Б. Вільницький, О. В. Шугайлін³.

Значна частина вчених у цей період висвітлює історію суспільно-політичної та філософської думки на Україні⁴.

З 1951 до 1961 р. Інститут філософії опублікував 7 томів «Наукових записок», в яких головна увага приділяється розробці філософських проблем природознавства і історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні. Недоліком у науковій роботі Інституту була майже повна відсутність праць, присвячених дослідженню ленінської спадщини, особливо питань діалектики, логіки та теорії пізнання. Важливим завданням українських філософів після XX з'їзду КПРС стало подолання догматизму, начотництва, створення дійсно творчої обстановки в розробці наукових проблем.

¹ Див.: М. Е. Омеляновський. Ленін і фізика ХХ ст. К., 1947; його ж. Боротьба матеріалізму проти ідеалізму в сучасній фізиці (Наукові записки Ін-ту філософії АН УРСР), К., 1951, т. 1; його ж. Ленін і боротьба проти ідеалізму в сучасній фізиці. «Вітчизна», 1949, № 9; його ж. Проти суб'єктивізму у квантовій механіці, К., 1953; його ж. Розвиток Й. В. Сталіним вчення історичного матеріалізму про базис і надбудову, К., 1950.

² Див.: А. А. Рубашевський. Філософське значення теоретичної спадщини І. В. Мічуріна, К., 1950; його ж. Діалектичний матеріалізм — основа мічуринської біології, К., 1951.

³ Див.: І. І. Підгрушній і І. В. Мічурін — як матеріаліст-діалектик. — «Більшовик України», 1949, № 7, стор. 25—39; Д. Х. Острянин. Боротьба за матеріалістичні ідеї у вітчизняній біології в першій половині ХІХ ст. К., 1952; його ж. І. І. Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві, К., 1954; М. Б. Вільницький. За послідовательно матеріалістичною трактовку принципів относительности в фізиці. — «Вопросы философии», 1952, № 1; А. В. Шугайлін. О філософських взглядах П. Н. Лебедева. — «Вопросы философии», 1952, № 3; його ж. Об открытии светового давления П. И. Лебедевым. — У кн.: Философские вопросы современной физики, К., 1952.

⁴ Див.: О. Вілоус. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка, К., 1949; його ж. Іван Франко — поборник дружби українського і російського народів, К., 1950; М. В. Гончаренко. Естетичні погляди Івана Франка. — «Вісник АН УРСР», 1950, № 10; М. І. Новиков. Атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка. — «Наука і життя», 1951, № 1; В. Ф. Беззальчий. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського. — «Більшовик України», 1952, № 7; його ж. Полум'яний борець проти українського буржуазного націоналізму. — «Вітчизна», 1952, № 12; І. П. Головаха. Суспільно-політичні погляди Лесі Українки, К., 1953; його ж. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х рр. ХІХ ст. К., 1953; 36. Торжество ідеології дружби народів на Україні, К., 1953.

З 1954 р. з історії суспільно-політичної і філософської думки на Україні опубліковано понад 30 праць¹. Були видані дві колективні збірки: «З історії суспільно-політичної і філософської думки на Україні» (1956) та «З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки» (1959). Головна ж увага всієї наукової філософської думки була спрямована на створення «Нарисів з історії філософії на Україні». Більша частина науковців протягом тривалого періоду займалася винятково питаннями, пов'язаними з написанням цього нарису.

Певну увагу приділяли філософи України дослідженню законів матеріалістичної діалектики², а також дослідженням проблем діалектичної логіки³. Працювали науковці і над категоріями діалектичного матеріалізму⁴.

Великий інтерес становить монографія П. В. Копніна «Діалектика как логика». Вона широко обговорювалась викладачами філософії вузів і науковцями Інституту філософії і дістала високу оцінку. Автор показує збіг діалектики, логіки та теорії пізнання. П. В. Копнін доводить, що «марксистська філософія пододала розрив онтології і гносеології на матеріалістичній основі, на основі теорії зображення. Вона виходила з того, що пізнання є відображенням у свідомості людей явищ зовніш-

¹ Див., наприклад: Украинские революционные демократы. Общественно-политические и философские взгляды, М., 1954; Избранные общественно-политические и философские произведения украинских революционеров-демократов XIX в., М., 1955; Украинские революционные демократы о дружбе украинского народа с русским, К., 1955; З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні, К., 1956; Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, К., 1956; В. Ю. Євдокименко. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного, К., 1955; Ю. Ф. Ухалов. Суспільно-політичні погляди Грабовського, К., 1957; Т. Білич. Світогляд Г. Сковороди, К., 1957; В. С. Дмитриченко. Суспільно-політичні погляди Я. П. Козельського, К., 1957; О. А. Лисенко. Соціологічні погляди Івана Франка, К., 1958; А. С. Брагінець. Філософські суспільно-політичні погляди Івана Франка, Львів, 1956; І. Д. Назаренко. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка, К., 1964; В. Ф. Передерій. Українська революційно-демократична естетика, К., 1964; З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки, К., 1959; З історії філософської думки на Україні, К., 1963; З історії філософської думки на Україні, К., 1965.

² Див.: Я. Савенко. Закон єдності і боротьби протилежностей, К., 1959; М. Злотіна. Закон переходу кількісних змін у якісні, К., 1957; Д. Фесенко. Діалектичний закон заперечення заперечення, К., 1957; В. Босенко. До питання про діалектику взаємодіювання «вибуху» і «стрибка» в процесах руху, К., 1961.

³ Див.: В. Л. Шиярчук. До питання про основні напрямки розвитку Лєніним діалектичної логіки у «Філософських зошитах». — «Вісник Київського університету», № 1, серія історії та філософії, випуск I, 1958; С. Б. Кримський. До питання про генезис форм мислення. — «Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. 4, 1958.

⁴ Див.: В. М. Мельников. До питання про природу філософських категорій, К., 1959; В. М. Нічк. Діалектичний матеріалізм про категорію причинності, К., 1960; Г. Іванов. Значення категорій необхідності і випадковості в пізнанні об'єктивної дійсності, К., 1960; Ю. А. Богданов. Сущность и явление, К., 1962.

нього світу і затемнень їх руху. А якщо це так, то так звана суб'єктивна діалектика (розвиток нашого мислення) є тільки відображенням об'єктивної діалектики, «розвиток об'єктивного світу», законом мислення і відображення законів природи»¹.

Важливою ділянкою роботи українських філософів став дальший творчий розвиток питань історичного матеріалізму. Науковці опублікували значну кількість праць, присвячених розумінню суперечностей соціалістичного суспільства, розумінню загальних і специфічних законів суспільного розвитку, свідомому використанню економічних законів, питанням про роль партії і Радянської держави в період переходу від соціалізму до комунізму, про комуністичне виховання трудящих, про пролетарський інтернаціоналізм, патріотизм, зближення націй, про роль народних мас тощо².

Велика праця присвячена критиці ревізіонізму³. В цей же період виходять учбовий посібник «Марксистсько-ленінська філософія» І. Ф. Воробйова і А. Б. Когана та кілька збірок⁴.

В цей період значно підвищується роль атеїстичної пропаганди, публікуються цікаві дослідження з основ наукового атеїзму, історії релігії й атеїзму, про реакційну роль релігії, соціалістичний гуманізм і християнську любов до ближнього тощо. Вийшов підручник В. К. Танчера «Основи атеїзму» (1961 р.), Чернівецький університет видав збірник «Основи атеїзму» (1959 р.).

Українські вчені продовжують працювати над філософськими питаннями природознавства. Кілька статей і книгу⁵ написав М. Е. Омеляновський, у А. А. Рубашевського вийшла стаття до сторіччя з дня народження І. Мічуріна, Д. Х. Остришин закінчив монографію про Мечникова, М. В. Нічик — про О. О. Богомольця. Крім того, у 1957—1960 рр. вийшли збірки: «Філософські питання сучасної біології», «Дарвінізм і філософія», «Деякі філософські питання медицини і природознавства». Вийшли з друку книжки М. Б. Вільницького, В. С. Готта, П. С. Дипшлевого, А. З. Жмудського, О. В. Шугайліна, І. І. Підгрушного, Н. П. Де-

¹ П. В. Копнин. Диалектика как логика, стор. 22.

² Див.: І. Кравцов. Пролетарський інтернаціоналізм і сучасний ревізіонізм, К., 1958; В. Василенко. Роль Радянської держави у створенні соціалістичного способу виробництва, К., 1957; І. Головаха і М. Злотина. Розвиток В. І. Леніна історичного матеріалізму в кінці XIX — початку XX століть, К., 1960; П. Г. Цвелпх. Розвиток соціалістичних виробничих відносин в період переходу до комунізму, К., 1960; Суспільна свідомість та її форма, Х., 1961; та ін.

³ Див.: Ревізіонізм — ворог комунізму, К., 1960.

⁴ Див.: І. Ф. Воробйов, А. Б. Коган. Марксистсько-ленінська філософія; Геніальний філософський твір В. І. Леніна (До 50-річчя опублікування книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»), К., 1959; Теоретична зброя комунізму, К., 1959; Комунізм — наша мета, К., 1962.

⁵ Див.: М. Э. Омеляновский. Философские вопросы квантовой механики, М., 1956.

пенчук¹. Були опубліковані і праці загальнофілософського характеру². Великою подією в історії української філософії був вихід у світ творів Григорія Сковороди в двох томах.

Інститут філософії, безперечно, зробив крок вперед. Про це свідчать і нові кадри, виховані Інститутом, і велика кількість статей, брошур, збірників, книг. Проте, незважаючи на певні успіхи, наукова діяльність інституту була ще не на висоті. Найголовнішим недоліком була відсутність актуальної цілеспрямованості і багатоплановості роботи. Висунення на перший план історико-філософських проблем призводило до послаблення наукової роботи в галузі методології. Був необхідний крутий поворот в роботі інституту.

У 1963 р. в Інституті філософії відбулася організаційна перебудова роботи. Було створено проблемні відділи, що дало можливість більш конкретно визначити профіль роботи Інституту і сконцентрувати увагу науковців на вивченні найважливіших питань сучасної філософії. Зараз в Інституті працює 8 відділів: філософських питань будівництва комунізму, логіки наукового дослідження, історії філософської та соціологічної думки на Україні, естетичного виховання людини нового суспільства, філософських питань природознавства, наукового атеїзму та відділ радянського патріотизму, інтернаціоналізму та дружби народів, відділ методології, методики і техніки соціологічних досліджень.

Велике місце в науково-дослідній роботі Інституту посідають проблеми логіки і методології. Адже від їх розв'язання залежить успіх в роботі конкретних соціологічних та історико-філософських проблем. У зв'язку з цим слід вважати значним успіхом вихід у світ спеціальних праць, присвячених логіці сучасного наукового дослідження³. Цьому ж питанню присвячені книги П. В. Кошніна⁴. Велике значення щодо цього мав всесоюзний симпозиум з логіки наукового дослідження, що був проведений відділом логіки наукового дослідження у 1965 р. Науковці відділу брали участь також у нарадах і симпозиумах в Томську, Москві, Ленінграді та інших містах. У 1966 р. вийшла цікава праця

¹ Див.: М. Б. Вильницкий. К истории развития представления о пространстве и времени в классической физике, К., 1955; В. С. Готт. Ленин и современная физика, К., 1960; П. С. Дилевский. Вопросы про пространство и время теории относительности, К., 1959; О. З. Жмудский. Ленин и кризис современной физики; А. В. Шугайкин. Философские вопросы учения современной физики о строении и свойствах материи, К., 1959; Н. П. Деленчук. Симметрия и асимметрия, К., 1963; Методологические проблемы теории измерений, К., 1966.

² Див. А. Аветисян. Английская философия, К., 1955.

³ Див.: Логика и методология науки, К., 1964; Построение научной теории, К., 1965.

⁴ Див.: П. В. Кошнин. Гипотеза и познание действительности, К., 1962; його ж. Идеал как форма мышления, К., 1963; його ж. Введение в марксистскую гносеологию, К., 1966.

⁵ Див.: М. В. Попович. О философском анализе языка науки, К., 1966.

співробітника відділу М. В. Поповча⁵. В цілому робота відділу за своїм значенням виходить за межі республіки, він стає одним з провідних у Радянському Союзі з питань логіки наукового дослідження.

Відділ філософських питань будівництва комунізму головну увагу зосереджує на розробці актуальних проблем комуністичного будівництва, на узагальненні практики нових соціальних явищ¹.

В цьому ж відділі група філософів розробляє питання етики (Н. О. Головка, Ж. А. Суптель та ін.). В листопаді 1962 р. відділ провів конференцію на київському заводі «Трансигнал» на тему: «Краса комуністичної праці», в лютому 1964 р.— на заводі «Точелектроприлад» на тему: «Зміни в характері праці і підвищення науково-технічного рівня колективу заводу». Співробітники відділу беруть участь у всесоюзних парадах в Москві, Ленінграді, Фрунзе, Мінську та ін. Велику увагу приділяє відділ узагальненню соціологічних досліджень, що ведуться на великих підприємствах республіки.

У відділі історії філософської та соціологічної думки на Україні теж плідно працюють науковці². У Львові та Харкові проведені конференції, присвячені питанням історії філософії на Україні за радянський час.

У травні 1967 р. у Львові була проведена Республіканська нарада-семинар з питань ленінської національної політики та інтернаціоналізму. Видана значна кількість праць з питань історії філософської та соціологічної думки на Україні. Науковці відділу приступили до створення колективної монографії «В. І. Ленін та розвиток філософії на Україні».

У відділі естетики науковці за порівняно короткий строк видали кілька цікавих праць³. Велика увага приділяється відділом розробці питань виробничої естетики.

¹ Див.: *Изменение и внутрикласовой структуры рабочего класса (Тезисы докладов на Всесоюзной научной конференции)*, К., 1965; *Проблеми формування базису комуністичного суспільства*, К., 1965; М. В. Бочарова. *Про тини революційного переходу народів до соціалізму*, К., 1963; Е. К. Самборський. *Основні закономірності піднесення села до рівня міста*, К., 1963; Л. В. Сохань і З. О. Сільченко. *Технічний прогрес і робітник*, К., 1963; В. О. Василенко. *Цінність і оцінка*, К., 1964; Ю. І. Шпряєв. *Розквіт і співробітництво радянських соціалістичних націй*, К., 1960; Л. В. Сохань. *Духовний прогрес личности и коммунизм*, К., 1966.

² Див.: *Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в ХІХ ст.*, К., 1964; *З історії філософії на Україні*, К., 1965; *Нарис історії філософії на Україні. З історії філософії на Україні*, К., 1967; П. Т. Мазенко. *Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика; В. Л. Лукеренко. Світогляд М. П. Драгоманова*, К., 1965; М. І. Сундирева. *З історії боротьби матеріалізму з ідеалізмом у вітчизняному природознавстві ХІХ ст.*, К., 1964; М. Д. Бичваров і В. С. Горський. *Українсько-болгарські філософські зв'язки*, К., 1966; В. Ю. Євдокименко. *Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму*, К., 1967.

³ Див.: М. В. Гончаренко. *Мистецтво і естетичне виховання*, К., 1963; В. І. Мазепа. *Розвиток В. І. Ленінін марксистської естетики (1907—1910 рр.)*; П. І. Гаврилюк. *Специфічні особливості змісту і форми в мистецтві.— У кн.: Естетичне в житті та мистецтві; К. П. Шудря. Естетичний ідеал митця*, К., 1967.

Відділ наукового атеїзму докорінно перебудував свою роботу. Головну увагу тепер зосереджено на глибокому дослідженні сучасного сектантства і причин релігійних пережитків. З цією метою були проведені широкі конференції в Житомирі, Сумах. На цих конференціях обговорювались питання, пов'язані з організацією роботи по пропаганді наукового атеїзму. Заслугою відділу є проведення в областях Західної України соціологічних досліджень. В результаті зібрано багатий матеріал про стан сектантства на Україні. І цей відділ видав значну кількість праць¹.

Нещодавно створений відділ радянського патріотизму, інтернаціоналізму та дружби народів видає збірку, присвячену проблемам інтернаціонального виховання. У 1965 р. вийшла цікава праця Кравцева «Пролетарський інтернаціоналізм, отечество и патриотизм». Відділ провів республіканську конференцію з питань інтернаціонального виховання і патріотизму (Луганськ, 1965 р.).

Відділ філософських питань природознавства провів кілька симпозіумів. Так, наприклад, в грудні 1962 р. проведено Республіканську нараду з філософських питань фізики елементарних часток і поля. В нараді взяли участь філософи відділу, а також фізики Москви, Ленінграда, Мінська. В 1964 р. проведено Всесоюзний симпозіум з філософських питань загальної теорії відносності і релятивістської космології, де також виступили вчені-фізики та майже всі провідні науковці відділу. Підсумки наради і симпозіуму було підбито в спеціальних збірках.

Отже, створені партією філософські установи на Україні проводять велику роботу по розробці актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії. Інститут філософії є справжнім центром марксистсько-ленінської філософії на Україні. Науковці Інституту беруть активну участь в союзних та міжнародних симпозіумах і конференціях. В роботі Інституту відбувся крутий поворот до вивчення найбільш актуальних проблем сучасної філософії. За останні три-чотири роки значно зросли його кадри. Науковці ведуть велику дослідницьку роботу.

¹ Див.: А. А. Аветисян. Критика современной религиозной социальной философии, К., 1964; М. Д. Коротков. Реакційна суть «соціального християнства», К., 1964; Ю. М. Охрименко. Критика християнських поглядів на особу, К., 1964; Релігійні пережитки та їх подолання, К., 1963; О. С. Опіщенко. Клерикалізм — ідеологічне знаряддя імперіалізму, К., 1963.

РЕЗЮМЕ

Монография посвящена изложению и обобщению развития философии на Украине за годы Советской власти. В ней исследуется характер разработки философами Советской Украины отдельных проблем диалектического и исторического материализма, истории философии, эстетики, логики, психологии, философских вопросов биологии, атеизма, излагается история философских учреждений и организаций в УССР.

Работа открывается «Вступлением», посвященным некоторым методологическим вопросам исследования истории философии. Особое внимание здесь уделяется выяснению особенностей философского и историко-философского знания, соотношению философии с конкретно-научным и политическим знанием, национального и интернационального в истории философии, рассматривается вопрос о распространении марксистской философии на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции.

Рассмотрению некоторых актуальных для истории и теории философии проблем посвящен раздел «Диалектический материализм». Он содержит общий обзор разработки диалектического материализма в трудах советских украинских философов. Здесь выделяются основные периоды развития диалектического материализма на протяжении изучаемого исторического отрезка времени, исследуются проблемы: диалектический материализм и его опосредования, процесс познания и преобразования действительности, законы и категории диалектического материализма.

В разделе «Исторический материализм» освещается вклад украинских советских философов в разработку и пропаганду марксистско-ленинского учения о закономерном характере общественного развития, закономерностях становления и развития коммунистической общественно-экономической формации и мировой социалистической системы. В разделе также рассматривается борьба за чистоту материалистического понимания истории против фальсификации и упрощения его ревизионистами, оппортунистами, догматиками и сектантами.

В разделе «История философии» читатель знакомится с определенным итогом разработки отдельных методологических проблем историко-философского исследования (история философии как наука, соотношение истории философии с конкретными науками, искусством, борьба материализма с идеализмом как важнейшая закономерность истории философии, принцип партийности в истории философии). Большое внимание в разделе уделено обзору трудов, посвященных истории русской и украинской философской мысли, марксистской философии.

I. Вступлеше. Методологические вопросы	7
Историко-философское знание и основания для его периодизации	7
Философская система и ее опосредования	12
Философское и конкретно-научное знание. Философия и политика	23
Национальное и интернациональное в истории философии	34
Из истории распространения марксистской философии на Украине (до 1917 г.)	40
II. Диалектический материализм	51
Основные периоды развития диалектического материализма на Советской Украине	52
Диалектический материализм как наука и его опосредования	79
Познание и преобразование действительности человеком	96
Законы и категории диалектического материализма	134
III. Исторический материализм	150
Предмет исторического материализма	150
Развитие общества как естественно-исторический процесс	154
Социалистическая революция, государство и диктатура пролетариата	159
Социальные изменения в советском обществе	167
IV. История философии	175
Разработка вопросов теории истории философии как науки	175
Освещение философских и социологических взглядов украинских мыслителей XVII—XVIII ст.	195
Философия просветительства на Украине	200
Исследование философских и социологических взглядов украинских революционных демократов	219
Исследование философии и социологии русских мыслителей	236
Изучение истории марксистско-ленинской философии	249
V. Логика	254
VI. Эстетика	294
Историко-методологические проблемы развития марксистско-ленинской эстетики на Украине	294
Сущность эстетического. Категории эстетики	332
VII. Психология	371
Рефлексологическая теория психики	371
Сознание как объект психологических исследований	394
Проблемы генезиса познавательной деятельности человека в психологии	400
VIII. Диалектико-материалистические идеи в биологии	420
Некоторые общеметодологические вопросы	420
Методологические вопросы дарвинизма и генетики	430
Философский аспект проблемы старения и долголетия	456
IX. Атеизм	471
X. История философских учреждений на Украине в период 1920—1966 гг.	487
Резюме	525

2 крб. 70 коп.

